Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 1

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redakcja naukowa
ROMAN CZAJA

TOM IV
ŚLĄSK

Redakcja naukowa
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

ZESZYT 13, część 1
WROCŁAW

Redakcja naukowa
Rafał Eysymontt, Mateusz Goliński

Opracowali
Dagmara Adamska, Cezary Buśko, Małgorzata Chorowska, Krystian Chrzan, Krzysztof Demidziuk, Rafał Eysymontt, Agata Gabiś, Mateusz Goliński, Jerzy Ilkosz, Tomasz Kastek, Wanda Kononowicz, Maciej Krzywka, Maciej Małachowicz, Marta Młynarska-Kaletynowa, Sławomir Moździoch, Aleksandra Pankiewicz, Jerzy Piekalski, Marcin Siehankiewicz, Grzegorz Strauchold, Jadwiga Urbanik, Agnieszka Zabłocka-Kos, Leszek Ziątkowski, Adam Żurek

Recenzenci: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga
Wybór i opracowanie map i planów: Rafał Eysymontt
Tłumaczenie na język angielski: Joanna Golińska, Ewelina J. Kowalczyk, Jacek Słupski, Bożena Uścińska
Opracowanie typograficzne: Jarosław Połamarczuk
Prace kartograficzne: Krystian Chrzan, Jarosław Połamarczuk, Marcin Siehankiewicz
Opracowanie redakcyjne: Krzysztof Uściński
Koordynator projektu i prac wydawniczych: Jadwiga Dunaj
Prace techniczne: Lidia Nowacka

Wydawca: Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

Praca finansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki
w latach 2014–2017, Projekt nr 11H 13 0215 82

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja przygotowana we współpracy z Archiwum Państwowym we Wrocławiu

ISBN 978-83-63760-82-3
© Autorzy, Redaktorzy i Wydawca 2017
Drukarnia Księży Werbistów, ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCŁAW 2017

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 2

WPROWADZENIE

Wrocław, położony na skrzyżowaniu arterii komunikacyjnych wschód–zachód i północ–południe o znaczeniu transkontynentalnym, od roku 1000 był najważniejszym ośrodkiem grodowo-miejskim prowincji śląskiej w państwie wczesnopiastowskim jako stolica biskupia, a od 2. połowy XII w. po rok 1335 piastowską siedzibą książęcą. Od XIII stulecia był największą aglomeracją miejską i stolicą Śląska, a zarazem jednym z najważniejszych ośrodków kupieckich Europy Środkowo-Wschodniej. Od XVIII w. w państwie pruskim, pozostawał drugim pod względem znaczenia miastem po stołecznym Berlinie, a w okresie międzywojennym, dzięki ogromnemu rozwojowi terytorialnemu – jednym z wielkich miast o najnowocześniejszym w Niemczech planie zagospodarowania. Przekształcenia Wrocławia po zniszczeniach II wojny światowej są świetnym przykładem rekonstrukcji obszaru staromiejskiego i zarazem głębokich przemian przestrzennych całej aglomeracji.

Zeszyty atlasowe *Śląska* – IV tomu Atlasu Historycznego Miast Polskich – stanowią, jako część inicjatywy ogólnoeuropejskiej, pod względem formalnym i merytorycznym kontynuację wcześniejszych opracowań powstałych w ramach innych tomów *Atlasu* (te zaś stanowiły rozwinięcie serii niemieckich). Zasadniczą różnicą w stosunku do pionierskich zeszytów polskich (a także niemieckich i czeskich) jest bogatsza treść informacyjna, obficie wykorzystująca dorobek badań architektonicznych i archeologicznych, wymagająca zaangażowania specjalistów z wielu dziedzin.

Zeszyt 13 tomu IV Atlasu jest już drugim poświęconym Wrocławiowi. Pierwszy, z 2001 r., dotyczył historycznego centrum miasta (obszaru otoczonego murami wraz z najbliższą otuliną). Nowy zeszyt obejmuje cały obszar administracyjny miasta wraz z najważniejszymi przedmieściami i historycznymi wsiami objętymi obecnymi granicami Wrocławia. Obszar ten – najsilniej poszerzony w 1928 r., bo o 21 niezależnych jednostek osadniczych – w ostatnich latach ulega ogromnym przemianom funkcjonalno-przestrzennym.

Przygotowanie drugiego, poszerzonego zeszytu wrocławskiego spowodowane było chęcią przybliżenia polskim i zagranicznym czytelnikom problematyki intensywnego, szczególnie w ostatnich dziesięcioleciach, przekształcania wiejskiego otoczenia w zurbanizowany obszar aglomeracyjny. Tak duże zmiany w przestrzeni miasta stanowią dla historyków dodatkowy bodziec, by utrwalić w świadomości jego mieszkańców zasadniczy dziejowy szkielet, na którym Wrocław rozwinął się w znaczącą aglomerację Europy Środkowej. Niezwykłą wagę mają w nowej, poszerzonej edycji rozważania dotyczące zarówno pierwotnego układu wodnego, morfologii historycznej obecnego obszaru miasta i prowadzonych na ogromną skalę w okresie międzywojennym, a szczególnie po II wojnie światowej, inwestycji osiedlowych.

Wydawnictwo zawiera nie tylko podstawowe dane historyczne dotyczące obecnego obszaru administracyjnego miasta, ale również plany ilustrujące usytuowanie najważniejszych elementów funkcjonalnych wybranych wrocławskich przedmieść i obszerny zbiór dawnych map i planów. Plansze rekonstrukcyjne zostały w pewnym stopniu powtórzone, choć wiele z nich – na przykład te poświęcone miastu średniowiecznemu – uzupełniono o nowo pozyskane w wyniku badań archeologicznych i architektonicznych dane. Pojawiły się też nowe plansze rekonstrukcyjne, poświęcone dokładniej ostatnio przebadanym budowlom (zamek prawobrzeżny).

Zarówno analizy historyczne, jak i plansze rekonstrukcyjne mają z natury rzeczy charakter subiektywny, natomiast historyczne plany i mapy są materiałem obiektywnym, z którego korzystać można nawet wtedy, kiedy ustalenia autorów tekstów i planów rekonstrukcyjnych nie będą już, wraz z postępem wiedzy, aktualne.

Reprodukowany materiał kartograficzny jest do pewnego stopnia powtórzeniem wydania z roku 2001. Jest to uzasadnione faktem wyczerpania nakładu wcześniejszej publikacji i jednocześnie świadomością, że niniejszy zeszyt może być dla wielu czytelników w Polsce i za granicą pierwszym, z którym się zetkną (niemiecką wersję językową zastąpiono tym razem angielską). Zbiór map i planów został jednak znacznie poszerzony z powodu innego zasięgu opracowania, i odnalezienia nowych, cennych materiałów, dotychczas autorom nie znanych. W atlasie pojawiło się też wiele nowych materiałów dotyczących przedmieść i podwrocławskich wsi, pozyskanych głównie z Archiwum Państwowego we Wrocławiu. Publikujemy też plany i mapy przechowywane w archiwach berlińskich i wiedeńskich, w bibliotekach w Würzburgu i Wolfenbüttel. Dla lepszego unaocznienia naturalnych uwarunkowań rozwoju miasta zdecydowano się na publikację szczególnie cennych map z przełomu XVIII i XIX wieku, ukazujących starorzecza Odry i jej dopływów.

Część tekstowa atlasu podzielona została na rozdziały o charakterze autorskim, będące syntezą najważniejszych omawianych w ich ramach zjawisk. W niektórych wypadkach, szczególnie w rozdziałach dotyczących XX wieku, autorzy omówili bardziej szczegółowo rozwój Wrocławia w wymiarze architektonicznym. Wynika to ze słabszego opracowania tej tematyki w dotychczasowej literaturze. Rozdziały opatrzone są przypisami wskazującymi podstawową literaturę przedmiotu i w uzasadnionych wypadkach omawiającymi podstawowe tezy dyskusji naukowej. Autorzy odnoszą się też do innych, powstałych w ostatnich latach ważnych pozycji, w których czytelnik może znaleźć precyzyjniejsze informacje. Takie potraktowanie odnośników pozwoli, mamy nadzieję, na lepsze przyswojenie poruszanych treści przez czytelników spoza kręgu badaczy tych tematów. Pomocą jest też wybrana bibliografia. Ilustracją zjawisk urbanistycznych i architektonicznych omówionych w tekście są plansze rekonstrukcyjne i reprodukcje materiałów kartograficznych.

Jednocześnie jednak autorzy i redaktorzy tomu zdają sobie sprawę z mocno syntetycznego charakteru wydawnictwa, które z założenia z jednej strony jest inspiracją dla dalszych badań, z drugiej zaś – ważnym wydawnictwem źródłowym do studiów urbanistyki porównawczej.

Zeszyt został przygotowany przez historyków, archeologów, historyków sztuki i architektów związanych z Instytutem Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Uniwersytetem Wrocławskim, Politechniką Wrocławską i Muzeum Archeologicznym jako grant (Projekt nr 11H 13 0215 82) realizowany w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki" w latach 2014–2017.

Rafał Eysymontt

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 3

Marta Młynarska-Kaletynowa

OD POCZĄTKÓW DO LOKACJI MIASTA NA PRAWIE NIEMIECKIM

Początki Wrocławia, jak dowiodły archeologiczne badania ostatnich dziesięcioleci, sięgać mogą czasów przedpiastowskich, aczkolwiek określenie, z czyjej inicjatywy powstał, jest nadal problematyczne. Ślady istnienia wczesnego grodu na Ostrowie Tumskim, odkryte tylko fragmentarycznie, nie pozwalają na szerszą i jednoznaczną ich interpretację. Nie wiadomo na pewno, czy ośrodek miał jakieś znaczenie dla wspólnoty plemiennej Ślężan czy może innego śląskiego zgrupowania osadniczego, czy został powołany do życia podczas panowania czeskiego na Śląsku, czy też dopiero przez Piastów. Według na ogół zgodnej opinii historyków, dyskutowanej ostatnio przez niektórych archeologów, w ciągu X w. władanie to sięgać miało środkowego dorzecza Odry[1].

Niektórzy przypisują Wratysławowi, księciu czeskiemu (915–921), opanowanie Śląska i założenie nad Odrą grodu swego imienia. Taka interpretacja pochodzenia nazwy Wrocławia nie stanowi jednak mocnego argumentu, który by przemawiał za wysuwaną tezą o politycznym uzależnieniu Śląska od młodego państwa czeskiego. Miano „Wrocław"bowiem, znane ze źródeł pisanych od 1000 r., może wywodzić się od powszechnie używanego przez Słowian imienia: w Czechach występowało ono we wspomnianym brzmieniu Wratysław (*Vratislav*), u Słowian nadbałtyckich znane było jako Warcisław, a polskim jego odpowiednikiem był Wrocisław, w zdrobnieniu Wrocisz, Wrot, Wrotek[2].

Najdawniejszy gród na Ostrowie Tumski wyrósł, jak można przypuszczać, ok. połowy X w., w określonej sytuacji politycznej – dominacji czeskiej i kształtującej się potęgi piastowskiej, czy też niezależnego plemiennego bytu – na północnych rubieżach terytorium Ślężan, na pograniczu stref lepiej i słabiej zagospodarowanych. Po lewej stronie Odry koncentrowały się już przed X w. gęsto zasiedlone ziemie ślężańskie, na prawym brzegu zaś rozciągały tereny zalesione i słabiej zaludnione.

Na powstaniu grodu na odrzańskiej wyspie zaważyły niewątpliwie względy obronne i strategiczne; strzegłby on bowiem najdogodniejszej przeprawy na średniej Odrze, ułatwiającej komunikację nie tylko wewnątrz regionu śląskiego, ale i na dalekosiężnej trasie łączącej Południe z Północą. Miejsce to nie odgrywało wcześniej znaczniejszej roli w osadnictwie plemiennym. Dopiero wzniesienie grodu na wyspie mogło zapoczątkować rozwój wczesnośredniowiecznego Wrocławia.

Usytuowany on został w rozległej niecce, która na tym odcinku mieści nie tylko meandrującą i rozdzieloną na kilka rozgałęzień Odrę, lecz także jej prawy dopływ Widawę oraz lewe dopływy: Bystrzycę, Ślęzę i Oławę. Oblane wodami Odry i Oławy, z natury obronne ostrowia, kępy i łachy od wieków stwarzały warunki sprzyjające rozwojowi osadnictwa, a także ułatwiały przeprawę przez rzeczne ramiona.

W 80. latach X w., lub nawet nieco wcześniej, najważniejsze przejścia przez Odrę opanowane zostały przez księcia polańskiego Mieszka I. O znaczeniu i roli Wrocławia jako głównego grodu prowincji śląskiej w państwie wczesnopiastowskim, a później stołecznego ośrodka dzielnicy śląskiej, w dużej mierze zdecydowało jego węzłowe położenie między Głogowem a Ryczynem. Był on środkowym ogniwem w łańcuchu grodów nadodrzańskich: Krosna, Bytomia, Głogowa – w dół rzeki, oraz Ryczyna, Opola, Koźla i Raciborza – w górę rzeki. Wrocław leży na skraju intensywnie zagospodarowywanego obszaru o dawnych tradycjach osadniczych, a jednocześnie dość centralnie w prowincji śląskiej. Rozwijał się jako ośrodek o dużym znaczeniu nie tylko strategicznym, lecz także politycznym, gospodarczo-społecznym i kulturalnym[3].

O jego roli świadczyło powołanie do życia na Ostrowie Tumskim w roku 1000 (na mocy uznanego na Zjeździe Gnieźnieńskim postanowienia papieża Sylwestra II) stolicy biskupstwa. Stan zachowania reliktów architektonicznych, odkrytych w katedrze św. Jana Chrzciciela przez Edmunda Małachowicza, utrudnia niestety ich bardziej precyzyjne datowanie. Jednak podnoszona już wcześniej przez Józefa Kaźmierczyka obecność destruktów kamiennej budowli w warstwie związanej z drewnianą zabudową podgrodzia, datowaną na 1. połowę XI w., pozwala łączyć jeden z najniższych poziomów odsłoniętych fragmentów architektury sakralnej z pierwszą katedrą, wzniesioną ok. roku 1000[4].

Polityczna zapaść państwa piastowskiego za Mieszka II na początku lat 30. XI w. spowodowała zniszczenie zarówno murowanej katedry, jak i potężnych konstrukcji drewniano-ziemnych grodu z czasów Mieszka i Bolesława Chrobrego. Na zniwelowanym wale grodu, jak wykazał Sławomir Moździoch, wzniesiona została wówczas drewniana budowla, interpretowana jako świątynia pogańska[5]. Dopiero ok. połowy XI w. Kazimierz Odnowiciel, odzyskawszy Śląsk z rąk czeskich, przywrócił na tej ziemi organizację państwową i kościelną; w tym też czasie powstała nowa katedra i odbudowane zostały umocnienia grodu. Znamiona kryzysu nie są jednak aż tak dalece widoczne w kulturze materialnej. Wiele wskazuje na to, że na czas od 1. do 3. ćwierci XI w. przypada najprężniejszy rozwój Ostrowa. Był to okres, kiedy wyspę zamieszkiwali zapewne głównie wojowie wraz z rodzinami, co poświadczają liczne znaleziska uzbrojenia i przedmiotów o charakterze elitarnym[6].

Obraz zasiedlenia okolic Wrocławia uzyskany na podstawie materiału archeologicznego na ogół pokrywa się z wiadomościami ze źródeł pisanych. Ważnym przyczynkiem do poznania charakteru osadnictwa na obszarze sąsiadującym z Wrocławiem i w obrębie obecnego miasta w tym czasie jest nazewnictwo wsi. Wiele z nich zaginęło, ale na terenie miasta często pozostał po nich ślad w postaci nazw przejętych przez osiedla (Oporów, Grabiszyn, Popowice, Kozanów, Pilczyce). Wiele dawnych wsi przetrwało poza obszarem miasta mniej więcej od wczesnego średniowiecza do dziś, np. Bliż, Biskupice, Żórawina. W tym czasie występowała tu stosunkowo niewielka liczba osad o nazwach odosobowych bądź dzierżawczych, jak np. Pietrzykowice od imienia Pietrzyk/Piotr, a Stracho-

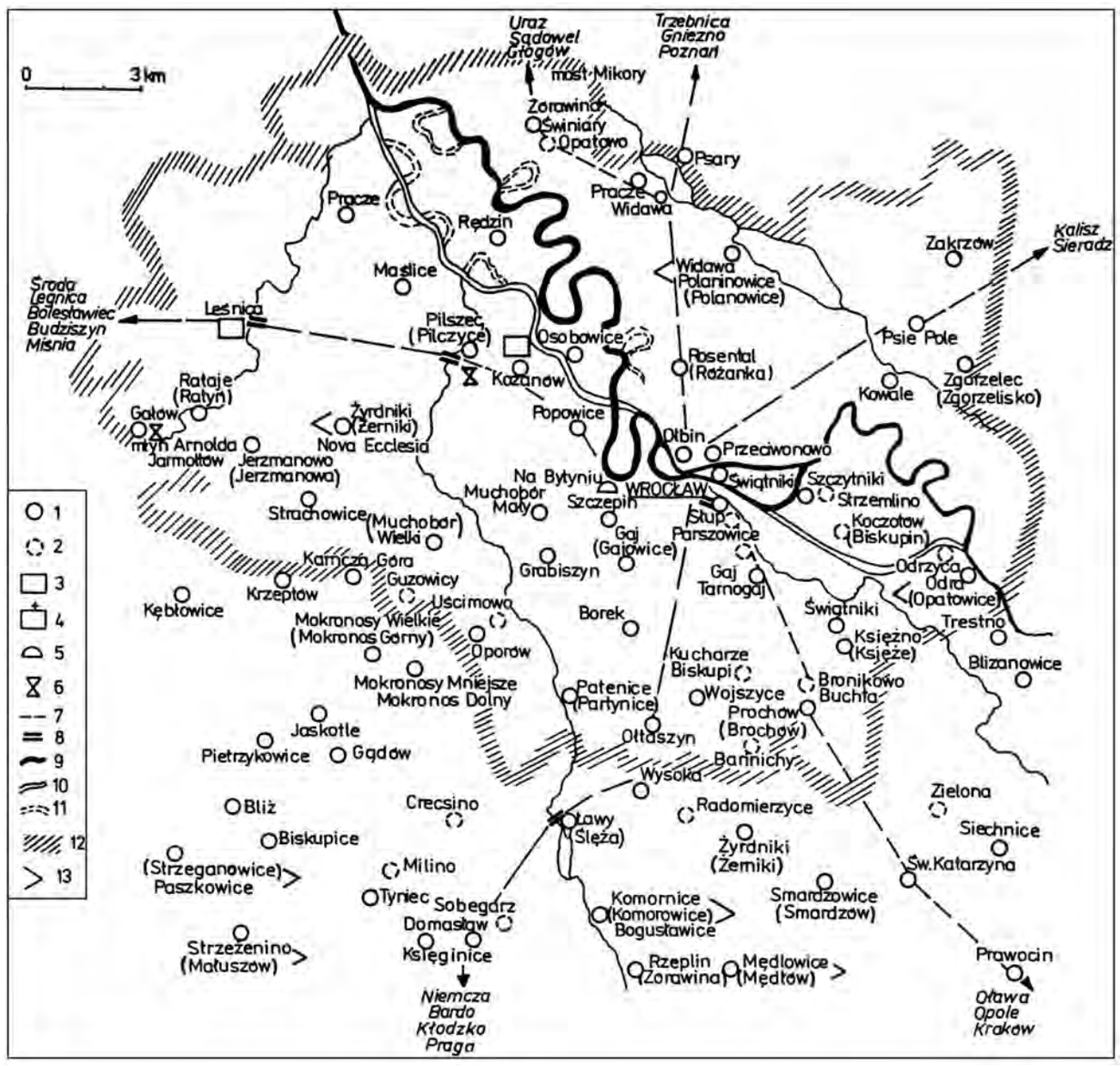

1. Osadnictwo okolic Wrocławia w XII–XIII w. na podst. źródeł pisanych i toponomastycznych:
1 – osada;
2 – osada zaginiona;
3 – dwór książęcy;
4 – dwór biskupi;
5 – karczma;
6 – młyn;
7 – droga;
8 – grobla;
9 – bieg Odry w średniowieczu;
10 – dzisiejszy bieg Odry;
11 – starorzecze;
12 – granica dzisiejsza miasta;
13 – dwie nazwy dawne – nazwa w nawiasach jest używana obecnie

wice od przezwiska Strach. Natomiast zwraca uwagę duża grupa nazw o charakterze topograficznym, związanym z krajobrazem kulturowym, m.in. związanych z terenem leśnym, jak np. Gaj, Borek, Muchobór. Spotykamy też pewną liczbę osad o nazwach wskazujących na związek z organizacją grodową, jak np. Żerniki (*Żyrdniki*), Sokolniki, Świniary, oraz z gospodarką książęcą, jak np. Księżno (dziś Księże Wielkie i Małe), Rataje[7]. Ich powstanie sięgałoby więc XI/XII w.

Wokół Wrocławia w ciągu XI w. tworzyło się niezbyt rozległe zaplecze. Skupiało się ono na powierzchni o promieniu ok. 15 km, odpowiadając mniej więcej przeciętnemu zasięgowi oddziaływania targu grodowego[8]. Zróżnicowany charakter warunków naturalnych w zapleczu Wrocławia stwarzał możliwości rozwijania różnorodnych gałęzi gospodarki wiejskiej. Urodzajne ziemie na terenach lewobrzeżnych, czarnoziemy między Ślęzą a Oławą, nadawały się do intensywniejszych upraw zbożowych, przede wszystkim pszennych, zaś nadrzeczne łęgi były znakomitymi terenami hodowli zwierząt domowych. Obfitość wód była dla mieszkańców Wrocławia ważnym elementem sprzyjającym ich bytowaniu, umożliwiającym rozwój różnych dziedzin gospodarki, m.in. rybołówstwa. Rzeki były źródłem energii, a Odra stanowiła także ważną arterię komunikacyjną, o czym świadczą znajdowane w jej namuliskach czółna, dłubanki i łodzie klepkowe[9].

Wymianie lokalnej towarzyszyło upowszechnienie się pieniądza jako środka płatniczego. Badania Stanisława Suchodolskiego wykazały, że władcy piastowscy na przełomie XI i XII w. bili srebrną monetę w najważniejszych centrach państwa, także we Wrocławiu[10] (ostatnio dystrybucję tych monet przypisuje się Bolesławowi Krzywoustemu[11]).

W kształtowaniu się głównego ośrodka nadodrzańskiego dużą rolę, nie mniejszą niż wymiana lokalna, odegrał handel dalekosiężny, który we wczesnym średniowieczu był nawet czynnikiem dominującym. Mówią o tym zarówno znaleziska skarbów srebrnych ozdób i monet z X/XI–XII w. w pobliżu Wrocławia, jak i odkrywane na Ostrowie Tumskim importy ze Skandynawii, z zachodniej Europy, Rusi i Bliskiego Wschodu. Znaleziska wag i odważników różnego typu są świadectwem dokonywanych wówczas transakcji. Szczególne znaczenie miały krzyżujące się we Wrocławiu szlaki, łączące Południe z Północą i Zachód ze Wschodem. Pierwszy wiódł z Czech przez Wrocław na Kujawy i nad Bałtyk. Druga droga zaś biegła z zachodniej Europy przez południowe Niemcy, Miśnię i Górne Łużyce do Wrocławia, a stąd do Krakowa i dalej, na Ruś i Węgry.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ OŚRODKA MIEJSKIEGO

Wrocław, nazwany przez Galla Anonima jedną z trzech *sedes regni principalis*, w 1. połowie XII w. był ośrodkiem prowincji w państwie piastowskim i pełnił rolę nadrzędną w stosunku do mniejszych śląskich centrów grodowych[12].

Jako ważny politycznie i gospodarczo ośrodek administracyjny i jednocześnie stolica biskupstwa był dużym skupiskiem osadniczym. Zamieszkiwali go podlegli komesowi prowincji urzędnicy, wojowie i rycerze, duchowieństwo, różne kategorie ludności zależnej, a także wolni przybysze, przede wszystkim kupcy. Przebywała tam również i miała swoje majętności liczna grupa możnych ze swym otoczeniem.

Najznaczniejszą rodziną możnowładczą byli wtedy we Wrocławiu Włostowicowie[13]. Już w XI w. dziad i ojciec Piotra, palatyna Bolesława Krzywoustego i jego syna Władysława II, posiadali dobra w najważniejszych miejscach związanych z przeprawą odrzańską: na prawym brzegu rzeki, we wschodniej części Ołbina, gdzie leżał najpewniej dwór Włostowiców; na wyspie Piasek; zapewne również na Ostrowie Tumskim, a także po lewej stronie Odry. Również usytuowany w pobliżu lewobrzeżnej osady targowej kościół św. Wojciecha należał do tej rodziny. Z inicjatywy komesa Piotra i jego żony Marii, pochodzącej z ruskiego domu książęcego, w 2.–3. ćwierci XII w. powstały we Wrocławiu dwie bogato uposażone, wspaniałe pod względem architektonicznym i artystycznym fundacje klasztorne: opactwo Benedyktynów NMPanny i św. Wincentego na Ołbinie oraz Kanoników Regularnych NMPanny na Piasku.

Po śmierci Bolesława Krzywoustego w 1138 r. przeżywał Wrocław kryzysy polityczne wywołane podziałem państwa między synów zmarłego władcy. Mimo zachwiania stabilności monarchii i osłabienia władzy książęcej ośrodek ten rozwijał się intensywnie i wszechstronnie, wielkością i znaczeniem dorównując Krakowowi. Wczesnomiejski zespół osadniczy, rozciągnięty na znacznym obszarze ok. 432 ha, stanowił u schyłku XII i na początku XIII w. organizm o charakterze zróżnicowanym zarówno pod względem gospodarczo-społecznym i własnościowym, jak i etnicznym, skupiając według szacunków Henryka Samsonowicza ponad 5 tysięcy mieszkańców[14].

Jądro skupiska stanowiły dwie wyspy: Ostrów Tumski i Piasek. Na Ostrowie Tumskim mieścił się gród – ośrodek władzy książęcej z gęsto zasiedlonym obronnym podgrodziem; w jego obrębie znajdowało się też centrum administracji kościelnej[15] – założona najpewniej w 1000 r., w miejscu, jak wykazały ostatnie badania Edmunda Małachowicza, wcześniejszego kościoła[16], katedra św. Jana Chrzciciela, dwór biskupa, *claustrum* członków kapituły katedralnej, kurie kanoników i szkoła katedralna, a także inne świątynie: fundowana przez komesa Piotra-Bezelina pw. św. Piotra oraz opactwo św. Marcina i nieopodal katedry kościół św. Idziego, założony w pierwszych dziesięcioleciach XIII w. przez dziekana kapituły katedralnej Wiktora. Piasek natomiast, na którym mieścił się klasztor Kanoników Regularnych NM Panny, pełnił ważną rolę komunikacyjną przy przeprawie odrzańskiej.

Skupisko wczesnomiejskie tworzyły osady rozłożone po obu stronach rzeki. Na prawym brzegu leżał Ołbin, rozległa, gęsto zasiedlona jeszcze w XII w. dzielnica Wrocławia[17]. W jego wschodniej części znajdował się jeden z najstarszych wrocławskich kościołów – pw. Michała Archanioła; obok lokalizowany jest przez część badaczy dwór Włostowiców – miał być położony w pobliżu ufundowanego przez tę rodzinę klasztoru Benedyktynów NMPanny i św. Wincentego, w końcu XII w. obsadzonego przez premonstratensów. Nieopodal kościoła opackiego funkcjonował ustanowiony w latach 1145–1149 przez Bolesława Kędzierzawego ośmiodniowy jarmark, rozpoczynający się w dniu patrona klasztoru (6 czerwca), ale mający, jak wykazał Stanisław Trawkowski, jeszcze przedpaństwowe i wczesnopaństwowe tradycje[18]. W zachodniej części Ołbina koncentrowały się posiadłości komesa Mikory, nadane w 1175 r. przez tego wielmożę klasztorowi Cystersów w Lubiążu. Oprócz dworu i majętności znajdowały się tam jatki i karczma przy przeprawie odrzańskiej, stanowiące własność opactwa św. Wincentego. Te stałe urządzenia handlowe (jatki) i punkt usługowy (karczma), a przede wszystkim funkcjonowanie ważnej dla całej aglomeracji dorocznej instytucji wymiany (jarmark), ukazują wczesnomiejski charakter dzielnicy ołbińskiej w XI–XII w.

Stosunkowo najlepiej rozpoznaną częścią lewobrzeżnego skupiska wczesnomiejskiego jest osada koło kościoła św. Wojciecha. Prace wykopaliskowe w tej części miasta ujawniły między kościołem a nadbrzeżem odrzańskim istnienie od XI/XII po XIII w. drewnianej i plecionkowej ciągłej zabudowy mieszkalnej i gospodarczej. Spośród różnorodnych gałęzi wytwórczości w osadzie na szczególną uwagę zasługuje produkcja żelaza oraz szklarstwo jako rodzaj rzemiosła luksusowego. Wytwórczość ta oraz jej koncentracja na stosunkowo niewielkim obszarze wskazują na znaczny wówczas rozwój tej dzielnicy[19].

Stały targ w lewobrzeżnej aglomeracji czynny był, jak z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, przy przeprawie odrzańskiej, nieopodal nadbrzeżnych terenów książęcych, na których w początkach XIII w. stał książęcy dwór. W jego pobliżu mieściły się kurie – możnowładcze oraz różnych instytucji kościelnych. Tam można by lokalizować dwór leżący *in foro Wratislaviensi*, który w 1208 r. został przekazany drogą zamiany przez Henryka Brodatego klasztorowi NMPanny na Piasku. Zapewne w tym miejscu, na przedmościu, czuwano nad ruchem tranzytowym i ściągano cło z kupców przewożących towary przez Odrę.

Lewobrzeżną osadę, przyległą do „forum", zamieszkiwała ludność zajmująca się rzemiosłem oraz usługami i drobnym handlem. Skupiać się tam także musiały siedziby przedstawicieli różnych kręgów społecznych, jak np. usytuowana koło kościoła św. Wojciecha kuria, niegdyś własność Gerunga, zapewne niemieckiego kupca lub rycerza, nadana w 1202 r. przez Henryka Brodatego cystersom lubiąskim, oraz dwa dwory: Ottona i księdza Piotra, wzmiankowane w roku 1226[20].

W skład zespołu osadniczego wchodziły w XII w. również mniejsze osiedla, na południe i na zachód od zabudowy skupionej przy kościele św. Wojciecha. Pierwsze z nich znajdowało się koło kościoła św. Marii Egipcjanki (od XV w. pw. św. Krzysztofa). Położone w kierunku zachodnim skupiska osadnicze lokalizować można koło dwóch kościołów o starszej metryce: świątyni św. Marii Magdaleny i usytuowanego na obrzeżu aglomeracji wrocławskiej, nieistniejącego już kościoła św. Mikołaja, który wraz z przynależnościami był w 1175 r. własnością klasztoru Cystersów w Lubiążu. Położona na trasie szlaku dalekosiężnego z zachodniej Europy *capella sancti Nicolai* pełniła rolę hospicjum dla kupców i wędrowców w dalekiej drodze[21].

W lewobrzeżnym Wrocławiu istniały również osiedla przybyszów obcych etnicznie, którzy za zgodą władców piastowskich zachowali swoje prawo zwyczajowe. O gminie żydowskiej, osiadłej zapewne już wcześniej, mówią nam przede wszystkim dość licznie zachowane kamienne nagrobki; najstarsze z lat 1203–1246[22]. Drugą obcą kolonią, w 2. połowie XII w. była osada Walonów koło kościoła św. Maurycego[23]. Świątynia ta nie była jednak związana z kolonią walońską. Jak dowodzi Marek Słoń, była najpewniej fundacją Bolesława Wysokiego i przez jego syna Henryka Brodatego została przekazana jako wyposażenie prebendy archidiakona wrocławskiej kapituły biskupiej[24]. Obecność obcych skupisk osadniczych, wśród których mogła też już być osada gości niemieckich, świadczy o tym, że Wrocław, jak inne ówczesne duże miasta europejskie, był miejscem przyciągającym przybyszów z daleka.

W obrębie zespołu osadniczego Wrocławia już w końcu XI i w XII w. funkcjonowały różne instytucje rynkowe: targ doroczny, targ stały oraz inne punkty wymiany tygodniowej czy dorywczej, a także urządzenia usługowe, jak karczmy i jatki, istniejące w niejednym miejscu tej aglomeracji. Elementem spajającym osiedla rozrzucone po obu brzegach Odry i na wyspach odrzańskich, były wspomniane arterie komunikacyjne.

OKRES LOKACJI NA PRAWIE NIEMIECKIM

Przemiany społeczne, osadnicze i prawne dużego skupiska miejskiego w pierwszych dziesięcioleciach XIII w. postępowały nierównomiernie. Zapewne już w latach 20. na lewym brzegu Odry istniała w pobliżu kościo-

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 5

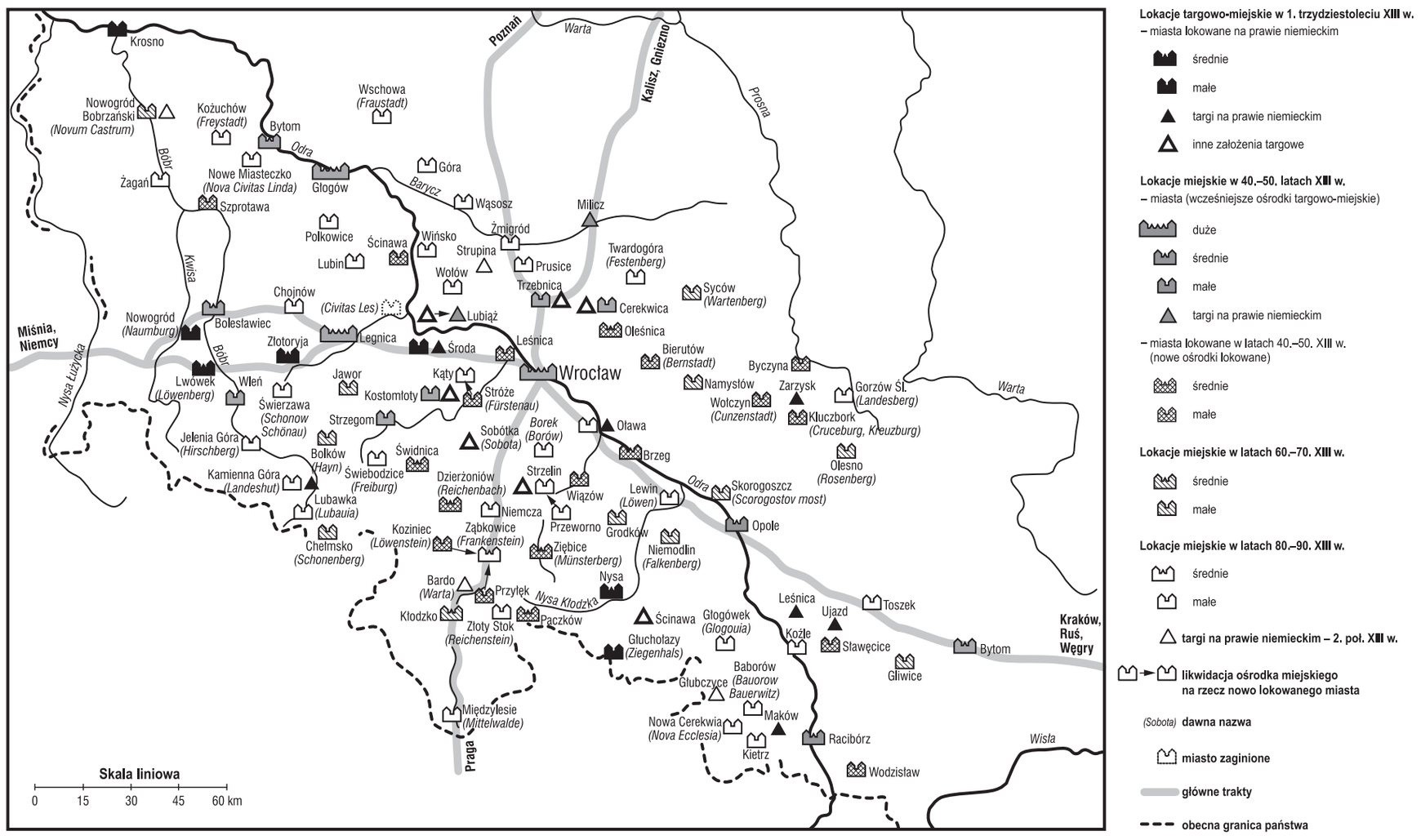

2. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i w Ziemi Kłodzkiej (obecnie w granicach Polski)

ła św. Wojciecha „*civitas*"; tak bowiem został określony w 1226 r. teren między tą świątynią a ramieniem Odry, Odrzycą[25]. Stanowić ona mogła już wówczas gminę miejską, wyodrębnioną prawnie spod zarządu Henryka Brodatego. Z czasem ta miejska osada, dość dobrze rozpoznana archeologicznie, rozbudowała się w kierunku zachodnim i zasięgiem swym objęła, jak można przypuszczać, osadnictwo wokół św. Marii Magdaleny. Świątynia ta przejęła też funkcje ośrodka parafii od pełniącego dotychczas tę rolę kościoła św. Wojciecha, gdzie w 1226 r. zostali przez biskupa Wawrzyńca obsadzeni dominikanie.

Podobnie jak w innych ówczesnych polskich miastach – Krakowie, Płocku, Gdańsku – również we Wrocławiu występują sołtysi, zapisani m.in. jako świadkowie na dokumentach książęcych: Godinus w 1214 r.[26] i Aleksander w 1229[27]. Najpewniej reprezentowali oni jedną z osad wrocławskiego skupiska miejskiego, być może największą z nich, wspomnianą *civitas* koło kościoła św. Wojciecha. Na początku swego panowania, w pierwszych dziesięcioleciach XIII w., Henryk I popierał w stolicy księstwa nowe formy organizacyjne, oparte jednak jeszcze na zasadach prawa książęcego. Podobnie działali wówczas w swoich najważniejszych ośrodkach grodowo-miejskich inni Piastowicze: Konrad mazowiecki w Płocku i wcześniej, najpewniej w Krakowie, jego starszy brat Leszek Biały[28].

Henryk Brodaty inicjował rozwój życia miejskiego w osadzie lewobrzeżnej[29]. Książę monopolizował ważniejsze dochody związane z gospodarką towarowo-pieniężną: uzyskał z rąk klasztornych niektóre karczmy, zlikwidował w 1232 r. jarmark na Ołbinie i przeniósł go do miasta na lewym brzegu. Od tej pory odbywał się on na św. Jana Chrzciciela (24 czerwca), patrona miasta. Kasując część własności zakonnych we Wrocławiu, np. dobra cysterskie na Ołbinie i w Szczepinie, jednocześnie popierał powstawanie nowych placówek kościelnych, ściśle związanych z potrzebami rozwijającego się miasta. Jak wykazał Marek Słoń, w 1214 r. przy przeprawie odrzańskiej u progu *civitas*, na skrawku terenu darowanego przez księcia, opat klasztoru Kanoników Regularnych NMPanny na Piasku założył szpital św. Ducha. Nieco później, w latach 1214–1217, najpewniej z inicjatywy biskupa wrocławskiego osiadła nieopodal kościoła św. Maurycego wspólnota trędowatych, w 60. latach XIII w. przekształcona w leprozorium św. Łazarza.

Henryk Brodaty, oprócz wzniesienia murowanej rezydencji zamkowej na Ostrowie Tumskim, podejmował różne inwestycje budowlane w mieście. Być może zagospodarował lewe nadbrzeże Odry – miejsce dworu książęcego, późniejszą siedzibę jego synowej, Anny czeskiej.

Inicjował też różnorodne akcje kolonizacyjne – w nowo lokowanych osiedlach wiejskich i miejskich osadzał obcych, przeważnie niemieckich przybyszów, nadając im wzorem zachodnim podstawy prawne (tzw. prawo niemieckie). O akcji lokacyjnej Henryka I we Wrocławiu dowiadujemy się pośrednio: list mieszczan magdeburskich, datowany na lata 1211–1238 i skierowany do anonimowego księcia Henryka „*in Polonia*", można łączyć z działalnością reformatorską księcia w stołecznym ośrodku Śląska. Dotyczy on przestrzegania umowy i praw, do czego zobowiązywał się ów władca wobec mieszkańców swego nowo lokowanego miasta[30].

Pewne światło na wczesne przemiany ośrodka miejskiego we Wrocławiu rzuca dokument z 26 grudnia 1261 r., w którym dwaj wnukowie Brodatego, Henryk III i Władysław, nadali miastu przywileje. Z interpretacji tego aktu wynikałoby, że pierwsza lokacja miasta została podjęta przed najazdem tatarskim, a jej obszar nie pokrywał się z obszarem wytyczonym podczas lokacji podjętej ok. 1242 r., tj. z terytorium zamkniętym węższym łukiem fosy i czytelnym jeszcze na nowożytnych planach miasta. Trudno jednak określić dokładniej zasięg osiedla objętego pierwszą lokacją, której inicjatorem mógł być Henryk Brodaty w późnych latach swego panowania – wyniki badań archeologicznych sygnalizują akcje budowlane z 30. i 40. lat XIII w.[31]

Przeprowadzone ostatnio ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne w Rynku i w jego najbliższym zapleczu przyniosły nowe informacje o chronologii najstarszej zabudowy lokacyjnej tej części miasta. Skromny materiał drewniany z najstarszych warstw i obiektów w zachodniej i północnej pierzei (w południowej pierzei pozostałości konstrukcji drewnianych nie zachowały się), poddany analizie dendrochronologicznej, datowano na 40. i 50. lata XIII w. Dopiero prace wykopaliskowe z 1999 r. w pierzei wschodniej, wzdłuż ul. Kurzy Targ, łączącej Rynek z ul. Szewską, ujawniły nawarstwienia regularnej zabudowy drewnianej, a analizy dendrochronologiczne pozwoliły datować je na pierwsze dziesięciolecia XIII w. Tym samym teza o powstaniu podczas pierwszej lokacji rozległego założenia z Rynkiem i przyległymi doń ulicami, sięgającego, jak uważał Jerzy Rozpędowski, szerszego łuku fosy[32], została mocno podbudowana, a zdaniem części badaczy – wręcz potwierdzona.

Nie można jednak wykluczyć, że nowo odkryte i dobrze datowane dendrochronologicznie drewniane konstrukcje zabudowy pochodzą z nieznanego dotychczas mniejszego założenia, powstałego w pierwszych dziesięcioleciach XIII w. Można się domyślać, że obszar założonego przez Henryka I miasta nie był zbyt rozległy. Powstanie lokowanego osiedla, zapewne w 30. latach XIII w., nie przyczyniłoby się jeszcze do likwidacji lewobrzeżnego, usytuowanego przy przeprawie odrzańskiej, w obrębie *civitas*, targu i urządzeń z nim związanych. Nowa inwestycja miejska nie naruszałyby więc układu przestrzennego Wrocławia z przełomu XII i XIII w.

Część badaczy, nawiązując do dawniejszych koncepcji, uważa za miejsce działalności lokacyjnej Henryka Brodatego – Nowy Targ – teren dawnej *civitas*. Wówczas należałoby przypuszczać, że funkcje parafialnej świątyni nowego osiedla miejskiego pełniła św. Maria Magdalena, ponieważ wcześniejszy kościół związany z lewobrzeżną *civitas*, pw. św. Wojciecha, od 1226 r. obsadzony był dominikanami[33].

W ostatnich dwóch hipotezach o pierwszej lokacji Wrocławia podjęte przez Henryka I reformy w najważniejszym ośrodku jego księstwa odpowiadały stopniowi rozwoju ówczesnych dużych miast, nie tylko polskich. Podobnie przedstawiało się to w tym czasie w czeskiej Pradze: król Wacław I lokował w latach 30. XIII w. miasto na prawie niemieckim z kościołem św. Gawła. Nowe osiedle, zajmujące niewielką przestrzeń, zostało usytuowane w pobliżu starszego skupiska miejskiego prawobrzeżnej Pragi, gdzie funkcjonował targ i czynny był dom kupiecki. „Świętohawelskie" miasto nie cieszyło się jednak długo samodzielnością – w ciągu XIII w.

włączone zostało, wraz z głównym osiedlem prawobrzeżnym, do powstałego wówczas wielkiego organizmu lokacyjnego[34].

Lokacja Wrocławia na prawie niemieckim przeprowadzona przed 10 marca 1242, gdy księstwem śląskim władał Bolesław Rogatka, najstarszy syn poległego w bitwie legnickiej z Tatarami Henryka II Pobożnego i Anny czeskiej, jest słabo udokumentowana źródłowo[35]. Domyślać się można, że właśnie ta inwestycja, przeprowadzona dzięki napływowi dużej liczby osadników niemieckich, miała nowatorski program również pod względem przestrzennym. Utrwalony i rozwinięty w następnych dziesięcioleciach, zadecydował on o kształcie miasta z czasów pełnego średniowiecza, a także o jego obliczu społecznym i etnicznym.

Obszar nowego miasta, o powierzchni dwóch dużych łanów, obejmował na wschodzie dawną *civitas* z kościołami św. Wojciecha i św. Marii Magdaleny. Na lekkim wzniesieniu ostańca polodowcowego (116–117 m n.p.m.) w południowo-zachodniej części lokowanej przestrzeni, mniej dotychczas zagospodarowanej i zasiedlonej, rozmieszczono rozległy, prostokątny Rynek, dłuższą osią ułożony w kierunku wschód–zachód. W narożach Rynku wytyczono prostopadle doń idące ulice. Ważniejsze z nich, zmierzające na wschód do bramy Oławskiej, na zachód do bramy Mikołajskiej i na południe do bramy Świdnickiej, pełniły funkcje głównych arterii komunikacyjnych dla krzyżujących się we Wrocławiu dalekosiężnych szlaków.

Główny plac mieścił się między dwiema świątyniami parafialnymi lokowanego miasta: usytuowanym w jego północno-zachodnim narożu kościołem św. Elżbiety i kościołem św. Marii Magdaleny, wcześniej związanym z *civitas*, który znalazł się z tyłu wschodniej pierzei Rynku, w obrębie przestrzeni miejskiej nowej lokacji. Rynek stał się centrum społecznego i gospodarczego życia miasta oraz zarządu administracyjnego i sądowniczego. Miał tam swoją siedzibę wójt, poznany ze źródeł z lat 1244–1254, wraz z sądem ławniczym; nieco później w ratuszu rezydował samorząd miejski – złożona z przedstawicieli patrycjatu rada z seniorem na czele. W obrębie Rynku znajdowały się również urządzenia handlowe: waga, sukiennice i różnorodne kramy, a we wcześniejszym okresie być może także jatki mięsne[36].

Wraz z podjętą ok. 1242 r. lokacją miasta zaczął się intensywny ruch budowlany. Oprócz drewna zaczęto stosować nowy, ceglany materiał do wznoszenia nie tylko obiektów sakralnych i rezydencji feudalnych, ale także domów mieszczańskich.

Przemianom społecznym, osadniczym, przestrzennym i prawnym dokonującym się w 1. połowie XIII w. towarzyszyły nowe fundacje pobożne. Należały do nich, oprócz wspomnianych dobroczynnych instytucji szpitalnych, przede wszystkim zakony żebrzące: sprowadzeni w 1226 r. z Krakowa dominikanie; franciszkanie, osadzeni na lewobrzeżnych terenach kurii książęcej z inicjatywy Henryka Pobożnego, a zwłaszcza jego żony Anny czeskiej oraz ich synów, oraz w 1257 r. pochodzące z Pragi klaryski; przed 1248 r. również znad Wełtawy przybyli krzyżowcy z czerwoną gwiazdą i objęli w posiadanie szpital pw. św. Elżbiety. Nowe fundacje klasztorne i szpitale, miały znaczenie religijne i charytatywne. Klasztory męskich zakonów żebrzących – przy kościele św. Wojciecha i franciszkanów przy kościele św. Jakuba – otwarte dla mieszkańców Wrocławia, pełniły podobnie jak świątynie parafialne posługę duszpasterską, a udział ich w kształtowaniu społeczeństwa mieszczańskiego był znaczący[37].

W wyniku podziału ojcowizny między synów Henryka II Pobożnego w 1248 r. rządy w dzielnicy wrocławskiej objął młodszy brat Bolesława Łysego Rogatki – Henryk III, który w ciągu kilkunastu lat swych rządów utrwalił władzę książęcą i stworzył pomyślne warunki dla rozwoju swojej stolicy. Pod koniec 1261 r. wraz z bratem Władysławem dokonał dalszej przebudowy osadniczej i gospodarczej, a zwłaszcza organizacyjno-prawnej Wrocławia: książęta unieważnili wówczas wszelkie dotychczasowe przywileje miasta wydane przez swych poprzedników i odebrali dobra przywłaszczone (prawdopodobnie za panowania ich starszego brata Bolesława, w latach 1241–1248). Osiedla przy kościołach św. Maurycego, NMPanny na Piasku i zapewne koło św. Marii Egipcjanki, które po lokacji ok. 1242 r. znalazły się poza murami miasta, objęto sądownictwem miejskim. Nadano Wrocławiowi prawo magdeburskie – wskutek inicjatywy Henryka III mieszczanie wrocławscy otrzymali od ławników Magdeburga kolejne obszerne pouczenie, objaśniające zasady, jakimi rządziła się tamtejsza społeczność.

Lokacja Wrocławia w 1261 r.[38] nie przyniosła, jak się wydaje, bardziej radykalnych zmian przestrzennych. Była przede wszystkim aktem stabilizującym podstawy prawne reformy dokonanej wcześniej, w trudnych warunkach politycznych, w jakich znalazło się państwo Henryków śląskich po najeździe tatarskim w kwietniu 1241 r.

Przeprowadzona dwa lata później (1263) lokacja Nowego Miasta, osiedla położonego w rozlewiskach Oławy, poszerzyła co prawda przestrzeń miejską Wrocławia, nie miała jednak większego wpływu na dalszy rozwój ukształtowanego już miasta lokacyjnego[39].

Jak widać, rozwój średniowiecznego miasta lokacyjnego we Wrocławiu, podobnie jak innych dużych miast o starym rodowodzie w tej części Europy – Krakowa czy czeskiej Pragi – dokonywał się etapami. Był to ciąg postępujących w XIII w. przemian społeczno-gospodarczych, osadniczych, organizacyjno-prawnych i kulturowych.

Sławomir Moździoch

OSTRÓW TUMSKI WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU

Początki osadnictwa średniowiecznego na wrocławskim Ostrowie Tumskim nie zostały dotychczas dobrze rozpoznane. Wynika to przede wszystkim z faktu, że w odróżnieniu od innych terenów dzisiejszego Śląska na obszarze Ostrowa nie prowadzono przed rokiem 1945 szerzej zakrojonych prac wykopaliskowych. Informacje o nielicznych przedwojennych znaleziskach archeologicznych z obszaru Wyspy Tumskiej zebrał niedawno Krzysztof Demidziuk[40]. Dopiero zniszczenia okresu II wojny światowej spowodowały, że archeolodzy mogli dotrzeć do starszych warstw osadniczych, sięgających kilka metrów wgłąb.

Historia powojennych badań archeologicznych to przede wszystkim kilka większych kampanii wykopaliskowych. Jako pierwszy prace badawcze na terenie grodu rozpoczął po II wojnie światowej Rudolf Jamka[41]. Począwszy od 1949 r. prace te kontynuowano w ramach programu Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego[42]. Do połowy lat 60. założono i przebadano 8 wykopów (I–VIII), z których jedynie wykop VI dostarczył informacji o nawarstwieniach osadniczych od najstarszych, X-wiecznych, założonych na piaszczystym podłożu wyspy, do warstw związanych z rozbiórką dawnego grodu, datowanych na wiek XIII[43].

W trzeciej tercji XX w. oprócz wielu sondaży, wykonywanych okazjonalnie[44], przebadano część Wyspy Tumskiej w ramach kilku szerokopłaszczyznowych wykopów: I i II (badania z lat 1972–1978) oraz III, IIIA–IIID (z lat 1980–1989)[45]. Pracami wykopaliskowymi kierował prof. Józef Kaźmierczyk, zasłużony badacz wczesnośredniowiecznego Wrocławia. Oprócz planowych badań dodatkowe informacje uzyskiwano dzięki sondażom i wierceniom, niestety do dziś nieopublikowanym lub publikowanym w formie zdawkowej[46]. W roku 2015 ukazała się obszerna dokumentacja wyników prac prowadzonych w wykopie IIIF przy ul. św. Idziego[47].

Ponieważ nie uzgodniono jednej wersji dziejów grodu na Ostrowie Tumskim, przedstawione tu podsumowanie oparto na wynikach badań archeologicznych, odnosząc się jednak także do hipotez formułowanych przez architektów (historyków architektury).

Zarys wyspy we wczesnym średniowieczu nie odbiegał prawdopodobnie zbytnio od kształtu, jaki miała przed zasypaniem w XIX w. otaczającego ją od północy i wschodu koryta Odry. Zdaniem J. Kaźmierczyka wyspa była w X w. znacznie mniejsza[48]. Wiercenia wykonane w latach 50. XX w. nie potwierdzają tych przypuszczeń, a publikowana przez J. Kaźmierczyka dokumentacja wykopów budzi wątpliwości co do hipotezy autora o istnieniu portu i związanej z nim zatoczki[49]. Na obecnym etapie badań można przypuszczać, że kształt Wyspy Tumskiej przedstawiony przez B. Weihnera w 1562 r. nie odbiegał znacznie od zarysu wyspy w X–XII w. Badania georadarowe, wobec skomplikowanego układu nawarstwień narastających w ciągu stuleci, okazały się mało przydatne[50].

Terenu we wnętrzu grodu nie cechowały znaczne różnice wysokości – mogły one sięgać zaledwie l m. W ciągu ponad trzystu lat pozostałości drewnianej zabudowy oraz związane z jego zamieszkiwaniem nawarstwienia sprawiły, że powierzchnia wyspy została podniesiona o ok. 5 m. Życie w grodzie, który tutaj istniał w okresie kilkuset lat średniowiecza, toczyło się na przestrzeni, którą obecnie lokalizujemy pomiędzy Ogrodem Botanicznym na północy i korytem Odry na południu, oraz zachodnim krańcem ul. Św. Marcina a prezbiterium Katedry na wschodzie. Miejsce to zostało wybrane ze względu na swoją obronność. Podobnie jak wiele innych grodów piastowskich było otoczone wodami, więc dostęp doń był możliwy jedynie dzięki drewnianym mostom.

Czy i jaką rolę w wyborze tego miejsca pod posadowienie ważnego grodu odegrał znajdujący się tu bród i przeprawa przez Odrę, wiązane z tzw. szlakiem bursztynowym? Najnowsze badania wskazują, że osadnictwo w pobliżu przeprawy i szlaku rozwinęło się dynamicznie dopiero po powstaniu grodu[51], można więc przypuszczać, że to budowa grodu była przyczyną takiego przebiegu szlaku komunikacyjnego, a nie odwrotnie.

Badania archeologiczne, które rozpoczęto na wielką skalę dopiero w okresie powojennym, miały m.in. umocnić przekonanie o odwiecznej słowiańskości Ziem Zachodnich. Tego rodzaju zapotrzebowanie polityczne nie mogło pozostać bez wpływu na wysuwane przez badaczy koncepcje oraz stosowaną metodykę. Poszukiwanie słowiańskiej przeszłości zachęcało do przesuwania chronologii znajdowanej na Ostrowie ceramiki słowiańskiej na jak najstarszy okres. Nic dziwnego zatem, że J. Kaźmierczyk proponował datowanie początków zasiedlania wyspy na VII–VIII w.[52] Wieloletnie badania nie przyniosły jednak liczniejszych fragmentów ceramiki datowanej na tak odległy okres. Ponowna analiza tych znalezisk nie pozwala datować ich na okres wcześniejszy aniżeli wiek X[53]. Odkryto natomiast pozostałości grodu, który ze względu na chronologię materiału zabytkowego, odnoszoną ogólnie do młodszego okresu wczesnego średniowiecza (X–XIII w.), określono mianem „grodu piastowskiego", zakładając, że w tym okresie Wrocław pozostawał we władaniu tego rodu. W świetle dotychczasowych badań można stwierdzić, że jedynie mocne wewnętrzne przekonanie badaczy o istnieniu „głębokich korzeni" sło-

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 7

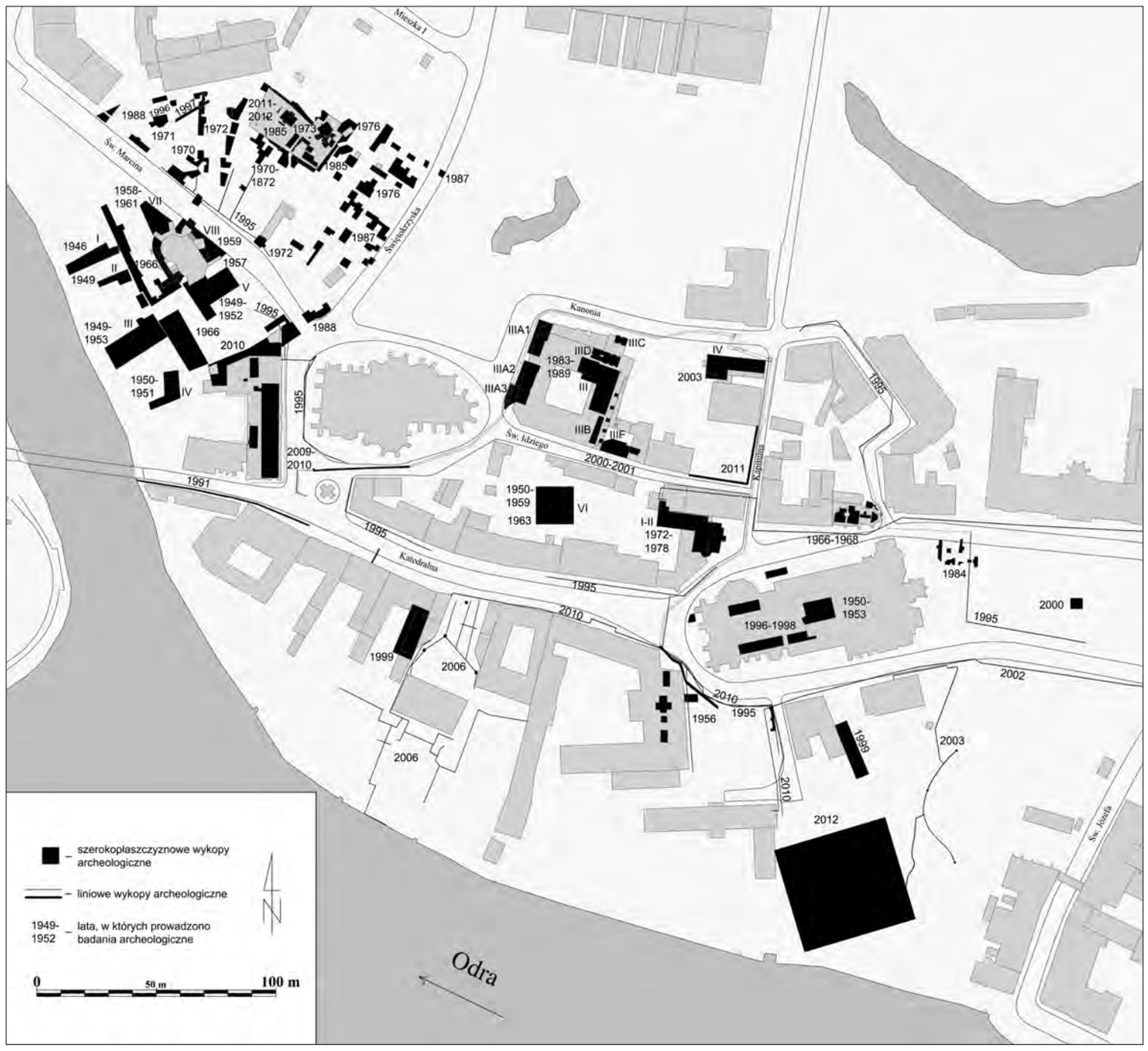

3. Ostrów Tumski – usytuowanie wykopów archeologicznych

wiańskich zasiedlenia Ostrowa Tumskiego było podstawą twierdzeń o istnieniu grodu plemiennego (tj. istniejącego pomiędzy VII a X w.). Liczniejszych dowodów materialnych potwierdzających taką tezę nie udało się odkryć do dzisiaj, natomiast przekonanie o odległych początkach wrocławskiego grodu wpłynęło na chronologię warstw osadniczych J. Kaźmierczyka: uważał on, że na Wyspie Tumskiej zaczęły się one formować najpóźniej od IX w. Kolejne weryfikacje dokumentacji badań wymusiły konieczność datowania znacznie młodszego[54].

Do lat powojennych wiedza na temat dawnego grodu na Ostrowie pochodziła jedynie ze źródeł pisanych. Dopiero w trakcie badań prowadzonych w latach 40. i 50. XX w. pod kier. Wojciecha Kóčki i Elżbiety Ostrowskiej wykonano kilka przekrojów wału grodowego (wykopy I–IV), głównie w zachodniej części wyspy, w rejonie kościoła św. Marcina. Były to pozostałości wału zewnętrznego, natomiast w wykopach V i VIII, zlokalizowanych przy samym kościele, odkryto fragmenty wału prawdopodobnie dzielącego gród na dwa człony. Na tej podstawie powstała pierwsza rekonstrukcja kształtu dawnego grodu z 2. połowy XI w. Rekonstrukcja ta jest akceptowana przez wszystkich badaczy Ostrowa Tumskiego. Nie ma natomiast jednej spójnej wizji zasiedlenia Ostrowa Tumskiego z okresu poprzedzającego 1. połowę XI w.

Dotychczasowe odkrycia pozwalają rekonstruować wał grodu wrocławskiego jako konstrukcję drewniano-ziemną, tzw. hakowo-podkładkową, o szerokości u podstawy ok. 10–20 m[55].

Mimo wielu lat badań wykopaliskowych i licznych analiz dendrochronologicznych kwestia chronologii warstw kulturowych grodu na Ostrowie Tumskim i ich wzajemnej synchronizacji pozostaje wciąż trudnym wyzwaniem dla badaczy.

Opublikowane dotychczas datowania dendrochronologiczne to wspominane w niektórych pracach[56] daty dotyczące początków budowy wału odkrytego w wykopie IIID (lata czterdzieste X w.?, nieco później?)[57] oraz wału odkrytego w *castrum minus* (983 r.)[58]. Kolejne datowania pojawiły się stosunkowo niedawno i dotyczą początków wału odkrytego w wykopie IIIF (po 901 r., po 952, po 956)[59]. Wskazują one na powstanie wału w końcu X i 1. połowie X w. Te informacje o chronologii zagospodarowywania Ostrowa zostały uzupełnione datowaniami dendrochronologicznymi niektórych konstrukcji budynków oraz przedmiotów codziennego użytku.

Najstarsze daty ścięcia dębowych belek pochodzących z różnych warstw grodu oscylują wokół ostatniego dwudziestolecia X w. Pozwala to krytycznie spoglądać na daty belek wału odkrytych przez J. Kaźmierczyka w wykopie III, które miałyby pochodzić z 1. połowy tego wieku. Ich datowanie jest bowiem niepewne ze względu na brak zachowanych słojów przykorowych. Na późniejszą niż zakładana przez J. Kaźmierczyka chronologię zasiedlenia grodu wskazuje także materiał ceramiczny, sytuowany głównie w 2. połowie X w.[60], oraz wspomniane już wyniki analiz dendrochronologicznych różnego rodzaju sprzętów i narzędzi drewnianych z warstw kulturowych.

Hipotezy o istnieniu na Ostrowie Tumskim grodów przedpiastowskich (plemiennego, czeskiego, sławnikowskiego itp.) nie znajdują dotychczas znaczącego wsparcia w wynikach badań archeologicznych. Trudno je zweryfikować uciekając się do analogii, bowiem na Śląsku niewiele grodów piastowskich zostało przebadanych w sposób umożliwiający dokładne datowanie ich umocnień. Możemy jedynie stwierdzić, że cztery spośród kilkunastu grodów w dolinie Odry (Głogów, Wrocław, Ryczyn, Opole) zbudowano w końcu wieku X, ale co do innych – nie mamy wystarczających danych. Najczęściej pojawiające się daty przypadają na lata 983–986 (Wrocław, Ryczyn). Są to zatem prawdopodobnie dzieła pierwszych Piastów, na co wskazywałby ich los w kolejnych wiekach.

Pierwsi badacze powojenni rekonstruowali gród wrocławski jako dwuczłonowy, przypuszczając, że poprzedzał go gród X-wieczny[61]. Podobnie w latach 80. twierdził E. Małachowicz[62]. Natomiast J. Kaźmierczyk przyjmował za prawdopodobne funkcjonowanie dwóch grodów X-wiecznych[63], a następnie grodu XI-wiecznego[64].

Zaproponowana przez Lecha Leciejewicza rekonstrukcja zasięgu najstarszego grodu została opublikowana w 1992 r. przez Martę Młynarską-Kaletynową[65]. Jest ona niewątpliwie znacznie bardziej prawdopodobna aniżeli wizja opublikowana w 1991 r. przez J. Kaźmierczyka[66]. Ta druga propozycja, w świetle której najstarszy gród sięgał na wschodzie biegu ul. Kanonii, została zweryfikowana negatywnie w trakcie badań prowadzonych w 2003 r. przy ul. Kapitulnej 4 – na przebadanym wówczas obszarze nie natrafiono na żadne ślady wału[67].

Przebieg wału grodu Mieszkowego rekonstruował także E. Małachowicz, łącząc trzy identyczne w konstrukcji i poziomie występowania wały[68]. W swych najnowszych pracach rekonstruował przebieg dawnych umocnień wbrew faktom archeologicznym, chcąc potwierdzić X-wieczną chronologię sakralnych budowli Ostrowa[69].

Co do najstarszego odcinka wału, z połowy X w., zarysowuje się kilka możliwości interpretacyjnych.

Pierwsza: wobec braku liczniejszych śladów osadnictwa na Wyspie Tumskiej dwie belki hakowe odkryte w wykopie III mogą być śladem próby budowy wału, niekoniecznie uwieńczonej powodzeniem. Zaniechanie

budowy mogło być efektem powodzi, jaka miała najprawdopodobniej miejsce w 2. połowie lat 80. X w. Przyczyniła się ona do naniesienia grubych warstw piasku na wyspach odrzańskich w Opolu i Ryczynie, przerywając istnienie tamtejszych grodów. Być może niszcząca fala dotarła także do Wrocławia, a po niej odbudowano wały grodu w innym kształcie.

Druga wersja rekonstrukcji przebiegu umocnień jest konsekwencją przyjęcia hipotezy, że ślady orki w wykopie III, IIID można uznać za podstawę dawnego wału, i zmusza nas do takiej samej interpretacji śladów orki odkrytych na usytuowanych dalej na zachód wykopach IIIA, IIIB, IIIC. W warstwie H tegoż wykopu, datowanej przez J. Kaźmierczyka na 1. połowę X w.[70], odkryto gałęzie i luźne belki hakowe. Podobne ślady odkryto także w północnej części wykopu III. Jeżeli pozostałości te pochodzą spod stopy wału, to bez względu na to, czy będziemy je uważać za ślady orki wyrównującej teren pod budowę wału (zakładzinowej?), czy za ślady rozłożonej faszyny, tworzącej podstawę umocnień, przebieg wału należy rekonstruować jako niewielki owal (koło?) pomiędzy wykopami III, IIIA, IIIB i IIIC. Mielibyśmy wówczas do czynienia z umocnieniami niewielkiego gródka o rozmiarach w przedziale typowym dla „grodów plemiennych" z X w.

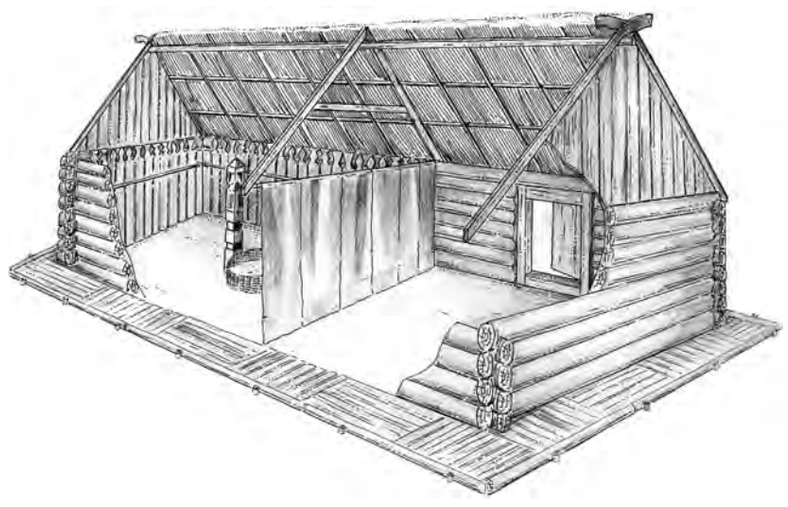

4. Rekonstrukcja wyglądu świątyni pogańskiej, zbudowanej na materiale ze zburzonego odcinka wału grodu

Według trzeciej interpretacji najwcześniejsze wały grodu wrocławskiego mogły powstać w okresie od lat 40. do 60. X w., a gród starszy mieścił się w obrębie późniejszego, z XI w.[71] Kolejny ważny okres w dziejach wrocławskiego grodu to lata 30. XI w., kiedy to doszło do częściowej rozbiórki jego obwarowań. Jest to czas tzw. reakcji pogańskiej – w okresie pomiędzy 1031 a 1039 rokiem doszło do destabilizacji państwa Piastów. Bunt poddanych, skierowany zarówno przeciw możnym świeckim, jak i duchownym, doprowadził do ucieczki wielu z nich „za Wisłę, na Mazowsze", jak pisze Gall Anonim. Osłabienie siły obronnej państwa zostało wykorzystane przez odwiecznych wrogów Piastów, Wieletów, którzy najechali Śląsk. Do Wieletów przyłączyli się prawdopodobnie ich pobratymcy, którzy jako jeńcy zostali w końcu X w. przez pierwszych Piastów osadzeni na pograniczu Wielkopolski i Śląska[72]. Zajęli gród wrocławski, burząc wał w jego zachodniej części. Na pozostałościach wału, na zachód od dzisiejszego kościoła św. Marcina, posadowiono budynek o wymiarach ok. 9 × 4–4,5 m (rys. 4). Miało to miejsce zapewne w początku lat 30. XI w., w tym bowiem czasie (zima 1032/1033) ścięto drzewo, z którego wykonano odkrytą w tej budowli rzeźbioną deskę[73]. Forma jej oraz konstrukcja i kształt budynku, jego kontekst stratygraficzny i kulturowy, nawiązujące jednoznacznie do znaleziska z Gross Raden[74] i innych miejsc kultowych Słowian połabskich, pozwalają przypuszczać, że budowla wrocławska była pogańską świątynią[75].

Występowanie w XI-wiecznych warstwach osadniczych grodu wrocławskiego wielu znalezisk związanych z nadbałtyckim (pomorsko-wieleckim) kręgiem kulturowym, potwierdza wyrażone wyżej przypuszczenie, że walny udział w skierowanej przeciw możnym piastowskim rewolcie mogli mieć walczący z Mieszkiem II Wieleci lub wspomniani już wyżej jeńcy pomorscy (wieleccy?).

Józef Kaźmierczyk, badając wykop II, stwierdził w warstwie Ś (którą mylnie datował na 3. i 4. ćwierć X w.) *ślady transportu budulca* i *rozbiórki wału*[76]. Nowe daty dendrochronologiczne umożliwiają łączenie tej warstwy z wydarzeniami lat 30. XI w. To wówczas, po zburzeniu wałów grodu, mogły tutaj przebywać, jak przypuszcza wyżej wspomniany badacz, *dość liczne zespoły ludzkie w warunkach tymczasowych*[77]. W warstwie tej brak reliktów produkcyjnych i śladów działań rękodzielniczych, a jej chaotyczna zabudowa nie nawiązuje rozplanowaniem do warstwy poprzedniej. Ten obraz chaosu i tymczasowości dobrze odzwierciedla realia obozu powstańców w zdobytym grodzie, a budowla odkryta w wykopie VII to wyjątkowy przykład słowiańskiej świątyni pogańskiej zbudowanej w wieku XI (1032/1033) i wyraźne świadectwo płytkości ówczesnej chrystianizacji ludności Śląska.

Odrodzenie biskupstwa wrocławskiego nastąpiło już za rządów Kazimierza Odnowiciela, o czym świadczą katalogi biskupów wrocławskich, wymieniające na pierwszym miejscu Hieronima, który objął stolec biskupi w 1051 r.[78] W ciągu kilku pierwszych lat mógł sprawować swój urząd przebywając poza Wrocławiem, w grodzie ryczyńskim. Ślady większej aktywności budowlanej przypadają bowiem we Wrocławiu na drugą połowę lat 50. XI w.[79], na co wskazują zarówno dendrodaty z warstw powyżej świątyni, jak i z belek znajdowanych w wykopach J. Kaźmierczyka (próba WR6)[80] oraz E. Ostrowskiej[81]. Na obecnym etapie badań, wobec stosunkowo słabego rozpoznania przebiegu i chronologii wałów grodu wrocławskiego, można przyjąć, że dopiero w połowie XI w., po odzyskaniu Wrocławia dla państwa Piastów, wybudowano nowy, znacznych rozmiarów gród, którego najdalej na wschód wysunięte umocnienia objęły już obszar dzisiejszej katedry[82].

Jeżeli pierwszy piastowski gród nie obejmował swym zasięgiem terenu, na którym stoi dzisiejsza katedra, to można przypuszczać, że kościół pierwszego biskupa wrocławskiego Jana powstał gdzie indziej. Uprawdopodabnia tę hipotezę lokalizacja świątyni pogańskiej, którą wybudowano zapewne w pobliżu dawnego kościoła biskupiego. Czy śladem tego kościoła są mury romańskie odkryte przez E. Małachowicza w zachodniej części wrocławskiego *castrum maius*?[83] Czy raczej okolice dzisiejszego kościoła św. Marcina? Opactwo benedyktyńskie powstałe przy tym kościele mogło być zaczątkiem odnowy biskupstwa wrocławskiego w 2. połowie XI w.[84] Podobne przykłady znajdujemy nie tylko w Polsce (Płock)[85], ale i w zachodniej Europie. Stanowiłoby ono siedzibę biskupa po powrocie z wygnania do momentu wybudowania katedry po wschodniej stronie Ostrowa. Prawdopodobnie historia obecnej gotyckiej murowanej katedry rozpoczęła się dopiero wraz z biskupem Hieronimem.

Wątpliwości co do losów pierwszej katedry nie zostały rozwiane przez odkrycia E. Małachowicza z lat 1996–1997[86]. Dokonana przezeń rekonstrukcja budowli sakralnej na planie krzyża, oparta na niepotwierdzonych metodą archeologiczną odkryciach we wnętrzu katedry, datowana jest wyłącznie na podstawie analogii, przy czym główna z nich, kościół w Libicach, sama jest owocem słabo uzasadnionej hipotezy[87]. Z badań prowadzonych w katedrze wrocławskiej bezpośrednio po II wojnie światowej zachował się liczny materiał ceramiczny, typowy jednak już dla fazy grodu piastowskiego[88]. Brak zabytków, które wskazywałyby na wcześniejsze zagospodarowanie terenu.

W czwartym okresie, między połową XI a początkiem wieku XII, nastąpiła radykalna zmiana rozplanowania grodu. Wiązało się to z jego znaczną rozbudową. Nowe rozplanowanie składało się z zespołów budynków o granicach wyraźnie wyznaczonych za pomocą płotu, rowu, rzędów kamieni itp.[89] Odkrywane w warstwach z połowy XI w. znaleziska szkieł witrażowych i ołowianych oprawek witraży wiążą się najprawdopodobniej z pracami przy budowie kościoła katedralnego.

Pod koniec tego okresu, w połowie XII w., zarysowuje się wyraźnie brak drewna jako surowca. Budowle mieszkalne, podobnie jak i nawierzchnie ulic, powstawały wówczas głównie z gałęzi, przybierając najczęściej formę plecionki.

Seria dat uzyskanych dla warstwy IV (wykop E. Ostrowskiej), datowanej na 1. połowę wieku XII, mianowicie próby 15 (990 r.) i 17 (989 r.) pozwala przypuszczać, że nastąpiło wówczas rozebranie wału z końca X w. oraz wykorzystanie rozbiórkowego drewna do budowy domów. Rozbiórka starych wałów wiązała się z dalszą rozbudową grodu i budową nowej katedry z inicjatywy biskupa Waltera[90].

Widoczne zubożenie załogi grodowej w XII w. przejawia się w postaci znacznie mniejszej liczby znalezisk. Czy było to spowodowane przyczynami politycznymi (wojny Władysława II i juniorów), czy raczej było efektem postępującego niszczenia środowiska[91] lub przemianami klimatycznymi, trudno stwierdzić.

Po upływie niemal wieku od odbudowy katedry w 2. połowie XI w. ponownie pojawiają się w warstwach osadniczych ułamki szkieł witrażowych[92]. Począwszy od tego momentu w nawarstwieniach odkrywanych w wykopie coraz częściej występowały także znaleziska gwoździ oraz surowca ołowianego. Zanikają ostatecznie wyraźne materialne przejawy funkcjonowania w grodzie gospodarstw „rodzinnych", mniej jest zabytków związanych z zajęciami przydomowymi: tkactwem, naprawą obuwia, obróbką ołowiu. Pojawiają się natomiast coraz liczniej ozdoby, także z metali kolorowych. Warstwy te nie robią już wrażenia „wiejskich", tak jak warstwy starsze. Brak w nich m.in. kojców dla drobiu i licznych poprzednio śladów hodowli przydomowej. Wszystkie te fakty są odzwierciedleniem zmian, jakie następowały w socjotopografii grodu wrocławskiego począwszy od 2. połowy XII w. W tym okresie rycerstwo grodowe zaczęło opuszczać obręb drewniano-ziemnej twierdzy.

Po okresie pewnego zubożenia (po wyjściu dotychczasowych mieszkańców – rycerstwa szeregowego – z grodu większego) w warstwach datowanych na koniec XII w. znajdujemy ponownie fragmenty oporządzenia jeździeckiego i końskiego oraz świadectwa aktywnego udziału mieszkańców zagród-dworów w wymianie handlowej w postaci odważników i monet. W miejsce domów dawnych mieszkańców, członków rycerskich załóg grodowych, pojawiły się dwory możnowładztwa i kleru.

Członkowie kapituły już pod koniec XII w. posiadali na Ostrowie Tumskim swoje dwory. Istnieć tam też mogły rezydencje możnowładcze, na co wskazują prywatne fundacje: przed 1175 r. kościoła św. Piotra, a w początkach XIII w. – św. Idziego. Wiemy także, że w 1155 r. komes Pomian darował biskupstwu wrocławskiemu dwór leżący *intra ciuitatem cum pertinentiis suis* w 2. połowie XII w.

Dla archeologa przemiany te są czytelne nie tylko w rozplanowaniu zabudowy, śladach zajęć rękodzielniczych lub poziomie zamożności

mieszkańców. Odczytujemy je także w zmianie preferencji konsumpcyjnych. I tak np. w zespołach zwierzęcych szczątków kostnych z wykopu w rejonie dawniej zamieszkanym przez należącą do niższych warstw społecznych załogę grodową, napotykamy teraz ślady konsumpcji dziczyzny: tura (żubra), sarny, jelenia i zwłaszcza dzika – gatunków zastrzeżonych dla możnych. Od XII w. coraz częściej występują też kości psa i kota, wcześniej stosunkowo rzadko spotykane. Zwierzęta te pojawiły się prawdopodobnie wraz z XIII-wiecznymi dworami.

Najnowsze odkrycia na obszarze lewobrzeżnego Wrocławia wskazują, że osadnictwo otwarte przeżywało tutaj silniejszy rozwój dopiero od XII w.[93] Niewątpliwie także tam przeniosła się część dawnych mieszkańców grodu.

Historia grodu wrocławskiego kończy się wraz z powstaniem zespołu rezydencjonalnego w zachodniej części wyspy, wiążącego się z panowaniem Bolesława Wysokiego. Wały drewniano-ziemne w miejscach, gdzie nie zostały rozebrane, pełniły rolę zabezpieczenia przeciwpowodziowego, a na ich koronach wykonywano różne czynności rzemieślnicze, takie jak np. przetapianie żelaza.

Adam Żurek

WYSPA KATEDRALNA – OSTRÓW TUMSKI[94]

Obserwacje poczynione dotąd we wszystkich wykopach archeologicznych na Ostrowie Tumskim prowadzą do podobnych wniosków: około połowy XI w. nastąpiła zmiana charakteru zabudowy – pojawiły się zagrody i stabilizacja zajmowanego przez nie obszaru. Kolejna zmiana przypadła na 1. połowę lub połowę XII w., a powstałe struktury utrzymały się co najmniej do schyłku wieku XII. Wiek XIII przynosi zaś generalne zmiany, najwcześniej dokonujące się w rejonie najbliższym katedry.

Szersze informacje na temat ludności zamieszkującej wrocławski gród znajdziemy dopiero w dokumencie z 1257 r., wystawionym przez księcia Henryka III na rzecz biskupstwa wrocławskiego na usilne prośby i w obecności jego matki Anny. Mowa jest tam, że kurię komesa Michała, ojca kanonika Mileja, książę nadał swemu notariuszowi Ottonowi, także kanonikowi wrocławskiemu, z zastrzeżeniem, iż po jego śmierci ma ona przypaść biskupstwu. Inne kurie zajmowali wówczas Jan, archidiakon, oraz Marcin Pierzchułko, kanonik. Podział na kurie odpowiada sytuacji przestrzennej zaobserwowanej podczas badań archeologicznych. W połowie XIII w. owe kurie zamieszkiwane były w jakiejś części przez członków kapituły katedralnej. Jednak w związku z koniecznością przebudowy umocnień książę wywłaszczył innych kościelnych użytkowników nieruchomości (co najmniej kilku – mowa jest o kuriach w liczbie mnogiej; nakazał też zburzenie kościoła św. Piotra) na terenie (lub na bezpośrednim przedpolu) grodu, a rekompensatę Kościołowi nadał nie od razu, ale na usilne prośby swej matki. Dopiero tym dokumentem książę wyznaczył granicę pomiędzy swymi a kościelnymi działkami. Z wystawionego w 1244 r. dokumentu przez Bolesława II Rogatkę dowiadujemy się, iż w związku z budową katedry nadał on biskupstwu szopy do wypalania cegieł na terenie książęcym, a ludzi pracujących przy budowie wyłączył spod jurysdykcji swych urzędników. Należy zatem przyjąć, że biskup nie posiadał odpowiedniego terenu pod budowę owych szop, a jurysdykcja urzędników książęcych obejmowała wcześniej ludzi zamieszkujących lub pracujących w obrębie grodu. Znaczenie wrocławskiej rezydencji książęcej, duże w czasach Władysława Hermana i jego synów, spadło gwałtownie po 1146 r. na skutek działań Bolesława Kędzierzawego. Jednym z przejawów jego polityki było nadanie w 1149 r. kaplicy św. Marcina, położonej w obrębie grodu, klasztorowi św. Wincentego, fundacji Piotra Włostowica. Po przeciwnej stronie wyspy z katedrą związany był teren leżący od niej bezpośrednio na północ i południe. W późnym średniowieczu nie spotykamy tam jeszcze domów kanonickich, a jedynie domy użytkowane wspólnie przez kapitułę. Teren ten ograniczony był od wschodu wałem grodowym, na zachodzie zaś w 2. połowie XII w. nie przekraczał linii obecnej ul. Kapitulnej. Zachowane relikty pałacu biskupiego pochodzą dopiero z XIII w. Wolno przyjąć, że albo wcześniejsza rezydencja biskupia była wzniesiona w nietrwałej konstrukcji, albo znajdowała się bliżej ówczesnej katedry niż obecna, być może na południe od niej. Reformy kościelne oraz formowanie się w XII w. kapituły katedralnej z własnym majątkiem (choć początkowo pod zarządem biskupa) spowodowało konieczność wydzielenia większego obszaru na potrzeby Kościoła. W 1202 r. wspomniane jest *monasterium św. Jana*, w którym biskup wrocławski Cyprian dokonywał czynności prawnych. Zapewne był to wspólny dom kanonicki, wzniesiony w ramach reformy kleru katedralnego, dokonanej przez biskupa Waltera. Ostrożnie możemy wskazać na teren bezpośrednio na północ od katedry jako miejsce jego lokalizacji. Wskazuje na to lokalizacja powstałego po 1219 r. kościoła św. Idziego, pełniącego funkcję duszpasterską dla wiernych parafii katedralnej i kapitularza kapituły, oraz położenie późniejszego domu kapituły bezpośrednio na wschód od kościoła św. Idziego, już na miejscu wału obronnego.

Obserwacje poczynione w trzech szerokopłaszczyznowych wykopach pomiędzy zamkiem a katedrą wskazują, iż obszar ten zamieszkiwała ludność o zbliżonej kondycji społecznej i zamożności. Ostrożnie możemy przyjąć, iż były to siedziby załogi grodowej wraz z rodzinami. Zmiany systemu społeczno-gospodarczego, dokonujące się na Śląsku od końca XII w., a przede wszystkim w 1. połowie XIII w., zdecydowały o zupełnej zmianie funkcji i rodzaju zabudowy Ostrowa. Następuje wyraźne jej rozluźnienie w części położonej pomiędzy zamkiem a katedrą, co związane jest zapewne z opuszczeniem grodu przez drużynę księcia. Miejsca te zajęły kolejne kurie – dwory użytkowane nie tylko przez dostojników książęcych, ale i duchowieństwo – oraz powiększone strefy gospodarcze. Równoległym procesem był rozpad wspólnoty kanoników katedralnych, którzy w 1. połowie XIII w. zamieszkiwali już odrębne kurie, położone poza pierwotnym „obszarem katedralnym", nadawane jednak przez księcia nie na własność, ale w użytkowanie. Ponieważ zmiany przestrzenne i funkcjonalne wyprzedziły przemiany własnościowe, zrozumiały jest brak pomiędzy zamkiem a katedrą zabudowy murowanej. Obawa przed powtórnym najazdem tatarskim spowodowała cofnięcie części książęcych donacji oraz rozbudowę umocnień. Dopiero w 1257 r. Henryk III nadał Kościołowi teren *ad castrum vero lapideum*. Wbrew dosłownej interpretacji tego tekstu należy przyjąć, iż obszar donacji kończył się mniej więcej w połowie długości wyspy. Odtąd aż do 1810 r. jej część wschodnia należała nieprzerwanie do biskupa i kapituły katedralnej.

Przed 1276 r. odbudowany został kościół św. Piotra, choć nie wiemy, czy na obecnym miejscu. Na przeciwległym krańcu wyspy w 1272 r. poświęcono rozpoczęty w latach 40. gotycki chór katedry. Teren położony pomiędzy katedrą a wytyczoną w 1257 r. linią własności książęcej podzielono na dwie wyraźne części: północną z zabudową gospodarczą i południową – mieszkalną – po obu stronach drogi wiodącej z zamku do katedry. Wytyczono tu siedem działek, z których jedną zajmowała rezydencja biskupa. Najstarsza jej murowana faza pochodzi z 3. ćwierci XIII w. Wzniesiono wówczas skierowany fasadą ku zachodniemu wejściu do katedry prostokątny, jednopiętrowy, jednotraktowy budynek z wąską sienią na osi i dwoma kwadratowymi salami po jej bokach (zapewne jedna z nich to wymieniona w 1289 r. *caminata episcopi*). Liczba sześciu pozostałych działek odpowiada sześciu prałaturom katedralnym w XIII w., choć zbieżność ta może być przypadkowa. Źródłowo potwierdzone mamy dwie kurie przydzielone najwyższym prałatom: prepozytowi i dziekanowi. Obie wzniesione zostały w 2. połowie XIII w. jako wieże mieszkalne, obie też wyraźnie nie pasują do wytyczonej w XV w. linii zabudowy ul. Katedralnej. Na początku XVI w. wieżę prepozyta określono jako *turris vetustissima*, a wedle mniemania jej użytkownika była *starsza niż miasto Wrocław*. Według opisu z 1441 r. była trzykondygnacyjna. Z kolei w świetle większego niż innych prałatów i kanoników uposażenia dziekana katedralnego oraz ciążących na nim obowiązków, związanych m.in. z goszczeniem służby katedralnej, interesującym odkryciem Józefa Kaźmierczyka jest znalezienie datowanych na 2. połowę XIII w. spichrzów, z których młodszy mógł pomieścić nie mniej niż 3 tony zboża. Może właśnie względy gospodarcze zdecydowały o wytyczeniu działki znacznie przewyższającej swą powierzchnią wszystkie pozostałe.

W 1288 r. książę Henryk IV ufundował *infra muros castri* kolegiatę Świętego Krzyża. Kapituła kolegiacka otrzymała cały teren pomiędzy zamkiem a obszarem podarowanym kapitule katedralnej, z wyjątkiem miejsc zajętych jeszcze przez fortyfikacje. W obliczu śmierci w 1290 r. Henryk IV ufundował także klasztor Cysterek na terenie właściwego zamku, dzieło to jednak nie zostało zrealizowane. W początkach XIV w., za rządów synów Henryka V, zamek przestał pełnić funkcję rezydencji i odtąd określany był jako *castrum antiquum*. Książęta wyzbywali się stopniowo przyległych obszarów pofortyfikacyjnych. W 1310 r. Bolesław III przekazał kapitule katedralnej teren udostępniony po splantowaniu wałów na południe od dzisiejszego kościoła św. Piotra, tworząc w ten sposób enklawę własności katedralnej w tej części Ostrowa. Rok później wyspę położoną na północ od zamku ofiarował klasztorowi św. Klary. W trzecim dziesięcioleciu XIV w. rozpoczyna się parcelacja właściwego obszaru zamku. Zapoczątkowało ją przekazanie rektorowi kaplicy św. Marcina placu przylegającego bezpośrednio do kościoła. Henryk VI nadał następnie pozostałą większą część zamku kapitule świętokrzyskiej na rezydencje; jednak nie na własność, ale w użytkowanie. W ślad za tym stopniowo następowały zmiany w nazewnictwie obszaru określanego dziś jako „Ostrów Tumski". W źródłach kościelnych zaczyna być konsekwentnie określany jako „Summum".

Około połowy XIV w. na terenie Ostrowa Tumskiego prowadzone były liczne inwestycje budowlane – powstały domy kanoników obu kapituł oraz zabudowania gospodarcze. Wobec wzrostu liczby członków kapituły katedralnej oraz niższego kleru (wikariuszy, mansjonarzy, altarystów) związanego z obu korporacjami, wyraźnie dał się odczuć brak miejsca na nowe domy mieszkalne, co bezpośrednio potwierdza wzmianka z 1371 r. Do końca 3. ćwierci XIV w. nie były także uregulowane kwestie jurysdykcji na terenie wyspy. Kapituła Świętego Krzyża próbowała uzyskać na Ostrowie pozycję równorzędną z biskupem, co wywołało całą serię sporów. Przejawem tej rywalizacji była m.in. nawiązująca do wieży prepozyta katedralnego wieżowa forma domu prepozyta kapituły świętokrzyskiej. W latach 1349–1352 kapituła kolegiacka próbowała usunąć rek-

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 10

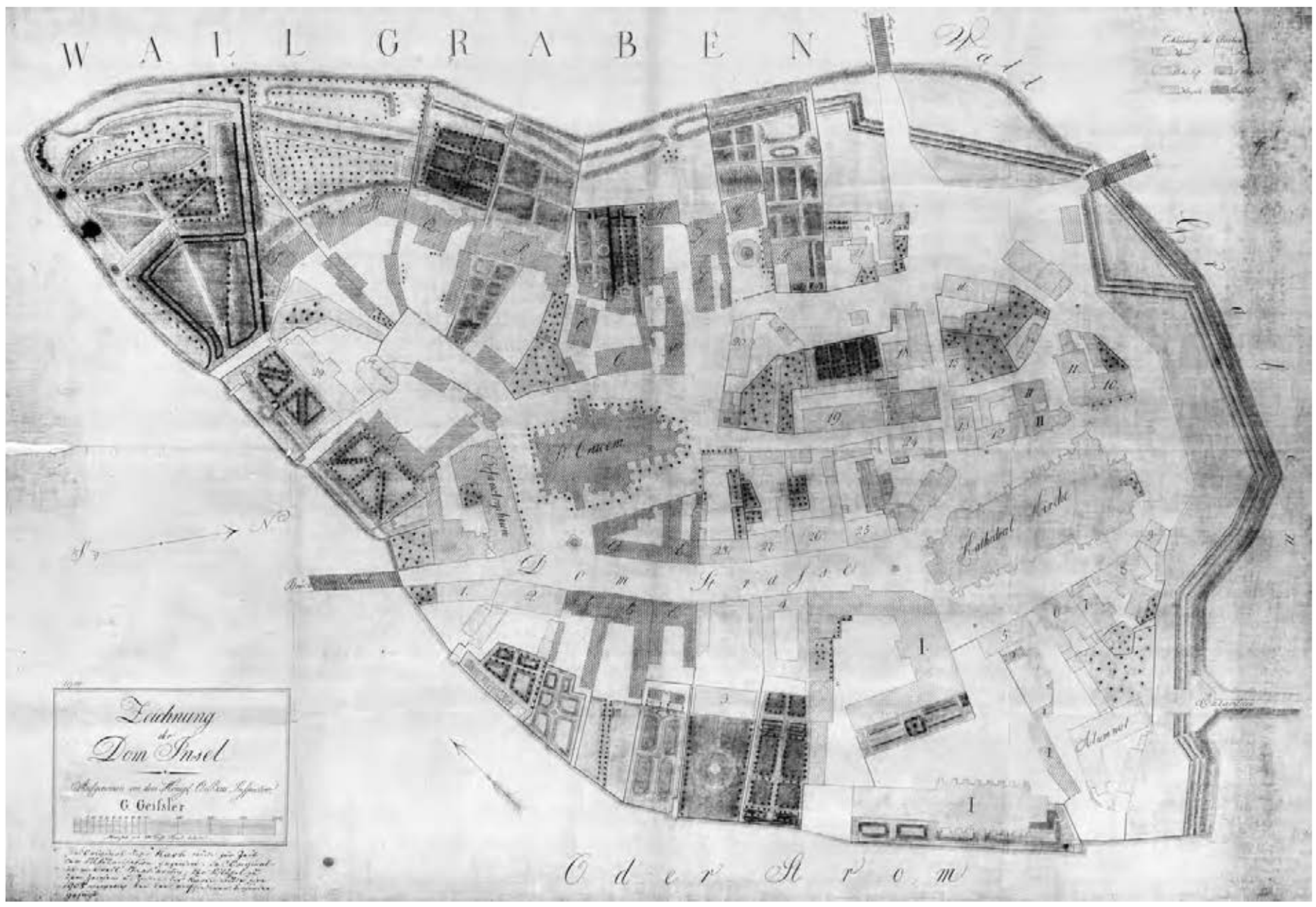

5. Plan Ostrowa Tumskiego, G. Geissler, 1811

tora kaplicy św. Marcina z zajmowanej przez niego działki. Dzięki dokumentom procesowym wiemy, że teren zamku był wówczas podzielony promieniście płotami drewnianymi na kurie mieszkalne, przy czym zabudowania gospodarcze znajdowały się w strefie frontowej. W 1368 r. opat klasztoru św. Wincentego zamienił z biskupem prawo patronatu kaplicy św. Marcina na kościół Wszystkich Świętych na Ołbinie. Kuria przy kaplicy została przeznaczona na rezydencję kanonika katedralnego, a nie kolegiackiego. W latach 1374–1376 rozgorzał spór pomiędzy obu kapitułami o obszar w rejonie obecnego pomnika św. Jana Nepomucena. Kapituła świętokrzyska uznała teren za swoją własność, wznosząc zabudowania, które przecinały drogę z katedry do zamku i na Piasek. Spór został rozstrzygnięty przez biskupa na korzyść kapituły katedralnej – wymuszono utrzymanie dróg komunikacji. Ostatecznie obie kapituły uznały zwierzchność biskupią nad całym Ostrowem. Inwestycje dotyczące wyspy (fortyfikacje, ulice, mosty itp.) miały być pokrywane ze wspólnej kasy, w której biskup miał udział w wysokości 2/3, a obie kapituły po 1/6. Nadal jednak formalnie monarsza (dawna książęca) własność zamku była zagrożeniem dla jego użytkowników. W 1382 r. król Wacław oświadczył biskupowi i kapitułom, iż zamierza na koszt Kościoła wznieść nową rezydencję na miejscu zamku. Rok później, po negocjacjach, odstąpił od tego zamiaru. Lecz dopiero w 1439 r. cesarz Albrecht nadał kapitule świętokrzyskiej *castrum muratum cum domibus prope eadem ecclesiam*, użytkowany wcześniej z nadania księcia Henryka VI. Ostatnią istotną zmianą własnościową na terenie Ostrowa było odstąpienie przez opata lubiąskiego Piotra II mansjonarzom kolegiaty świętokrzyskiej i kościoła św. Piotra wraz z terenem do zamieszkania. W ten sposób na Wyspie Tumskiej pozostała własność biskupa i obu kapituł, a pozyskanie nowych terenów odbywało się dzięki działalności akumulacyjnej Odry.

W ostatniej ćwierci XIV w. wyraźne są działania zmierzające do regulacji przestrzeni całego Ostrowa. Wytyczona została wówczas w obecnym kształcie ul. Katedralna oraz zlikwidowano zabudowania blokujące komunikację. Zapewne wtedy także zajęty został pod zabudowę teren na wschód od katedry i kościoła św. Idziego. Ukształtowane wówczas struktury przestrzenne i funkcjonalne przetrwały do końca średniowiecza. Na początku XVI w. w obrębie *Summum Wratislaviense* znajdowało się sześć obiektów sakralnych (katedra, kolegiata Świętego Krzyża, kolegiata św. Idziego, kaplice: śś. Piotra i Pawła, św. Aleksego, św. Marcina), rezydencja biskupia z kaplicą domową, dom kapituły katedralnej, ok. 60 budynków mieszkalnych, z czego 30 należących do kanoników, a reszta do niższego duchowieństwa (w tym domy wspólne wikariuszy i mansjonarzy), oraz liczne pomieszczenia i zabudowania gospodarcze (trzy piwiarnie, winiarnia, cegielnia). Większość zabudowy położona była w obrębie dawnego grodu. Jedynie na północnym i wschodnim skraju wyspy na przełomie XIV i XV w. zabudowa wkroczyła na teren po splantowanych wałach. Po stronie zachodniej i południowej, gdzie nasilała się działalność akumulacyjna Odry, nowo pozyskany obszar wykorzystano pod ogrody. Naturalna obronność Ostrowa oraz obawy przed narzuceniem miejskiej załogi powodowały, że fortyfikacje wyspy nie należały do najmocniejszych. W XV w. otoczona była parkanem umocnionym nielicznymi drewnianymi bastejami. Prowadziły na nią trzy mosty: od strony Piasku, Zatumia oraz krótkotrwale most z Nowego Miasta, wzniesiony w 1463 r. i zniszczony w początku XVI w. Zabudowę Ostrowa możemy określić jako ulicowo-blokową. Część wyróżnionych kompleksów zabudowy charakteryzuje duża regularność, co świadczy o planowanym wyznaczeniu, a część wyrosła w sposób spontaniczny wokół budowli wcześniejszych. Pałac biskupi był w 2. połowie XV w. co najmniej dwukrotnie przebudowywany: otrzymał kryty ganek łączący go z katedrą, a między 1482 a 1506 r. skrzydło północne, stojące w pierzei ul. Katedralnej. Część siedzib kanoników zbudowano wg zbliżonego schematu: szerokofrontowe domy zwrócone ku ulicy, jednotraktowe, parterowe lub jednopiętrowe, najczęściej trójosiowe z sienią pośrodku, dwoma izbami po jej bokach oraz drewnianymi schodami przy tylnej elewacji. Zabudowa gospodarcza skupiała się w tylnej części działek. Niemniej do doby nowożytnej przetrwały także rezydencje wznoszone wg innych założeń: wąskofrontowe, z wysokim szczytem, lub mniej regularne, cofnięte od ulicy. Kanonicy katedralni musieli z chwilą ingresu do kapituły wykupić na dożywocie wolny dom za 1/3 jego szacunkowej wartości. Uzyskaną w ten sposób kwotę przeznaczano na *fabricae ecclesiae*. Podobnie z domów, które kanonicy odstępowali innym duchownym, kapitule należała się 1/3 przychodu. Jednocześnie zachęcano kanoników do wznoszenia domów murowanych w miejsce drewnianych lub szkieletowych, zwracając 1/3 poniesionych kosztów. Kanonicy w sytuacji częstego nierezydowania wydzierżawiali domy innym osobom, nawet świeckim. Wobec powiększającej się liczby takich świeckich użytkowników biskup Rudolf zakazał dokonywania podobnych transakcji bez zgody kapituły.

Poza ul. Katedralną i obszarem dawnego zamku wydzielić można następujące kompleksy zabudowy:

- na południe od katedry – niższe duchowieństwo katedralne;
- na wschód od katedry – szpital, kościółek św. Aleksego; na południe od mostu – budynek szkoły;
- na północny wschód od katedry – dom kapituły katedralnej;
- koło św. Idziego – szkoła katedralna; potem dom beneficjentów fundacji biskupa Liesha;
- pomiędzy powyższym a kościołem Świętego Krzyża – wielka karczma i jej zabudowania gospodarcze, w tym winiarnia;
- na północ od karczmy – mansjonaria Świętego Krzyża;
- na północ od kościoła Świętego Krzyża – dom wikariuszy, cmentarz, szkoła, piwiarnia należące do kolegiaty świętokrzyskiej;

– kompleks śś. Piotra i Pawła (potem mansjonaria Świętego Krzyża) – budynek rektora.

Taki obraz Ostrowa z przełomu gotyku i renesansu aż do początków XIX w. ulegał stosunkowo nielicznym zmianom. W północnej części wyspy stopniowo następowała wymiana zabudowy z drewnianej i szkieletowej na murowaną. Większe przekształcenia związane były z potrzebami fortyfikacyjnymi, dla których w XVII i XVIII w. rozebrano zabudowę wzdłuż wschodniego i północno-wschodniego brzegu Wyspy.

Struktura własnościowa nie uległa istotnej zmianie aż do sekularyzacji dóbr obu kapituł w 1810 r. Niemal równoczesne zlikwidowanie fortyfikacji i zasypanie jednego z koryt Odry było wstępem do istotnych przemian wieku XIX.

Rafał Eysymontt

NATURALNE UWARUNKOWANIA ROZWOJU MIASTA – WODY

BIEG ODRY

Znaczącym czynnikiem przestrzennego rozwoju wrocławskiej aglomeracji poza uwarunkowaniami fizjograficznymi był i pozostaje nadal układ przepływających przezeń rzek (pięć dużych i kilkanaście potoków, a także stawy – np. nieistniejący już Staw Mysi na południe od pasa fortyfikacji)[95]. Cennym źródłem dla odtwarzania następujących w ciągu wieków zmian w przebiegu rzek jest zwłaszcza zachowany bogaty materiał kartograficzny – od XVI aż po XX w.

Odra na wschód od miasta lewobrzeżnego, w pobliżu tzw. Starych Szczytnik (ob. ul. Parkowa), płynęła inaczej niż dzisiaj. W połowie XVI w. powyżej miasta, po wschodniej stronie ob. mostu Szczytnickiego, rozdzielała się na trzy odnogi.

Pierwsza, zwana „Nurtem Głównym", płynęła na południe (przeciwnie do współczesnego kierunku biegu rzeki na wysokości obecnego jazu Zwierzynieckiego), opływając wyspy Tumską, Słodową, Bielarską i Piasek, dążyła między mostem Piaskowym a lewobrzeżnym miastem w stronę obecnego głównego nurtu. Odnoga ta zasilała licznie występujące tu od czasów średniowiecza młyny i inne urządzenia wodne, należące zarówno do miasta, jak i różnych instytucji kościelnych.

Druga płynęła wprost na zachód, prawdopodobnie na wysokości ob. ul. H. Sienkiewicza, w stronę Stawów Pralniczych (*Wasch Teich*), ob. Stawów Nowowiejskich, poruszając młyny opactwa św. Wincentego na Ołbinie. Widać ją zarówno na planie miasta z 1794 r.[96], jak i z 1823 r.[97], wtedy już w postaci słabo zarysowanych kanałów.

Trzecia odnoga – Stara Odra (*Alte Oder*) – prowadziła na północ, łukiem do linii ob. Kanału Żeglownego, na wysokości ob. Mostów Warszawskich. Łącząc się z rozlewiskami Widawy, uzyskała nazwę „Czarnej Wody".

Na zachód od centrum lewobrzeżnego miasta płynęła Odra nurtem o większych meandrach niż obecnie. Jeszcze w średniowieczu, podczas budowy Bramy Mikołajskiej, wykorzystywano różnicę wysokości między terasą Starego Miasta (wyniesioną 5–7 m nad poziom rzeki), a terenem na zewnątrz fortyfikacji (2–3 m nad jej poziom). Nurt oznaczony jako „Stara Odra" na planie z 1794 r.[98] znajduje się na terenie (*Viehweide*) należącym do klasztoru Klarysek, między ob. ul. Legnicką i Zachodnią (Rynek Szczepiński i ul. Długa). Po stronie północnej odpowiadał mu meander na miejscu dzisiejszego cmentarza Osobowickiego, meander ten na tym odcinku łączył się z Widawą. Następne zakole Odry to dzisiaj park Popowicki. Stara Odra na planie z 1794 r. opływała od południa także dzisiejsze osiedle Kozanów na linii ob. ul. Dokerskiej. Kolejny meander na północy był na wysokości lasu Rędzińskiego, na zachód od wsi Rędzin, zaś południowy meander zbliżał się zdecydowanie do wsi Pracze Odrzańskie. Dalsze zakola Odry znajdowały się w pobliżu Nowej Karczmy, a do 1784 r. w pobliżu Rędzina. Pierwsza regulacja tego odcinka rzeki nastąpiła dopiero po 1743 r., z chwilą utworzenia inspektoratu budowy wałów, kierowanego przez Arnolda Neuwertza, od 1819 r. przekształcającego rzekę zgodnie z potrzebami wielkiej żeglugi[99].

Znacznie bardziej meandrowy był wg XVIII-wiecznej kartografii także nurt Widawy (prawego dopływu Odry). Natomiast bieg Bystrzycy, płynącej w głębokiej dolinie, zbliżony był do dzisiejszego, o czym świadczy m.in. niezmienne usytuowanie nad rzeką rezydencji Samotwór i Leśnickiej, czy zabudowa wsi Marszowice i Stabłowice.

ODRA I OŁAWA W CENTRUM I PRAWY BRZEG ODRY

Wyspy odrzańskie były miejscem intensywnego osadnictwa okresu wczesnopiastowskiego. Powodem było ich położenie w głównym nurcie Odry, który w tej części był – w przeciwieństwie do odcinków powyżej i poniżej – niezmienny w ciągu ostatniego ponad tysiąca lat. Przyczyną było wyniesienie Wyspy Tumskiej na wysokość ponad 120 m n.p.m. na odcinku od kościoła Świętego Krzyża do wschodniego zamknięcia prezbiterium katedry oraz podobne wyniesienie wyspy Piasek aż do obniżonego jej zachodniego skraju i wschodniej części wysp Bielarskiej i Piasek (w średniowieczu różnica wysokości między lewym brzegiem rzeki i wyspami była większa (4,5–7 m nad poziom Odry na lewym brzegu i 2–3 m na wyspach)[100]. Mogło to być jednym z powodów przeniesienia osiedla przedlokacyjnego na ten brzeg rzeki.

Wyniesienie wyspy Piasek sprawiało, że stała się ona już wcześniej naturalnym miejscem przebiegu głównej drogi dawnego „szlaku bursztynowego" i usytuowania przyczółków mostowych: mostu Piaskowego (inaczej: Najświętszej Marii Panny) od południa i mostu św. Wincentego (ob. mostu Młyńskiego). Teren ten nie ulegał łatwym zalewom, może poza niższą częścią zachodnią Wyspy Tumskiej (na południe od ob. ulic św. Marcina i Piaskowej), a także zachodnim skrajem wyspp Bielarskiej i Słodowej. Niższe części zachodnie wysp Bielarskiej, Słodowej i Piasek nie były zabudowane trwałymi budowlami murowanymi aż do czasów współczesnych.

Dodatkowym zabezpieczeniem przed zalewami były też wały przeciwpowodziowe i upust przeciwpowodziowy o średniowiecznym rodowodzie, widoczny na widokach miasta od 1562 r.

Można przypuszczać – i potwierdzają to badania wykopaliskowe – że kształt istniejących dzisiaj wysp niewiele się w ciągu ostatnich 800 lat zmieniał. Istotną różnicą jest przesunięcie południowo-zachodniej krawędzi Wyspy Tumskiej (na południe od kaplicy św. Marcina) i lekkie skręcenie mostu Młyńskiego w stronę zachodnią. Spowodowane to było pierwotnym połączeniem południowego ramienia Odry między wyspami Piasek i Tumską z ramieniem opływającym Ostrów od północy na wysokości obecnego północnego przyczółka mostu Młyńskiego. Józef Kaźmierczyk przypuszczał, że pierwotnie wyspa Piasek była węższa od strony zachodniej o 10–20 m. Kształt wysp Bielarskiej, Słodowej i Młyńskiej nie mógł znacznie różnić się od stanu aktualnego, o czym świadczy sformułowanie w opisie Bartłomieja Steina: *Odnoga na północ od wyspy Piaskowej podzielona na trzy części, zasilające młyny kanoników regularnych, młyny ubogich z kościoła Bożego Ciała i młyny św. Klary*[101].

Poziom lustra Odry dopiero w XVIII w. uległ wyraźnemu podwyższeniu. Natomiast największe zmiany zaszły od średniowiecza w rejonie Wyspy Tumskiej. Jej linia brzegowa, szczególnie w południowym obszarze, przebiegała wcześniej zdecydowanie bardziej na północ w stosunku do sytuacji znanej nam chociażby z planu B. Weihnera z 1562 r. Wyspa była więc mniejsza, a późniejsze ogrody domów kanoniczych założone być musiały na namuliskach. Od strony wschodniej wyspa kończyła się niemal na linii ob. prezbiterium katedry, choć już w 1416 r. jej brzeg był od tego prezbiterium nieco odsunięty; świadczy o tym wybudowanie na wschód od katedry kościoła pw. św. Aleksego. Po północnej stronie linia brzegowa była najdalej odsunięta od katedry i kościoła Świętego Krzyża. Wskazują na to liczne relikty zabudowy murowanej z okresu średniowiecza na północ od kościoła Świętego Krzyża – na obszarze ob. ogrodu botanicznego.

Odnogi Odry miały różne nazwy. Odnoga na południe od Wyspy Tumskiej to Odrzyca, odnoga północna nazwana jest w tym dokumencie „Odrą" lub „Fosą". W 1512 r. B. Stein pisał: *Północna odnoga, opływająca wyspę katedralną, jest głębsza i węższa – brzeg ten musiał być wyższy*. Generalnie: *Rzeka stanowi bardzo silne, naturalne obwarowanie tej części miasta, pełnej wspaniałych budynków* [...][102].

Prócz koryta oddzielającego obszar brzegu południowego i Piasku oraz ramienia oddzielającego Wyspę Tumską od Piasku, Odra rozdzielała się w centrum także na odnogi oblewające Wyspę od północy. W 1311 r. ich położenie określone zostało jako *inter antiquum castrum et s. Vincencium* (między starym grodem a św. Wincentym, czyli opactwem ołbińskim)[103]. Północna odnoga, zwana „Powolną" *(„Vinzenzoder"),*

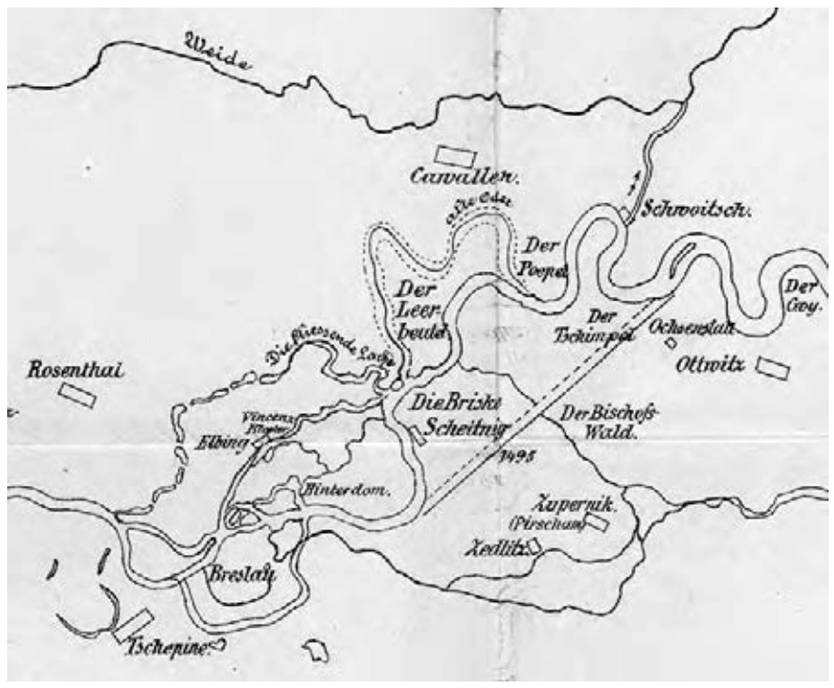

6. Bieg Odry ok. 1500 r.

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 12

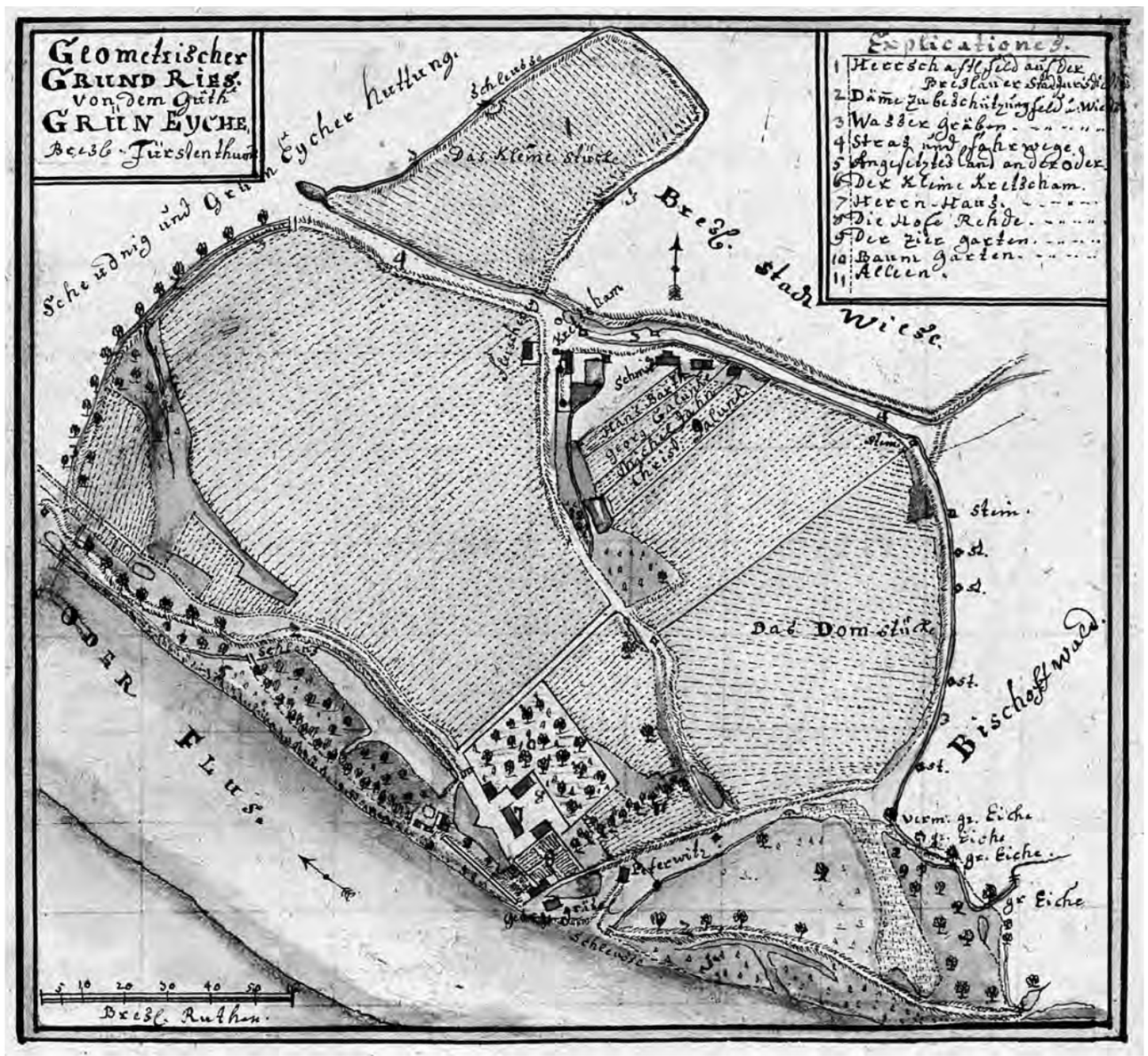

7. Plan dóbr biskupstwa wrocławskiego w Dąbiu, 1740–1756

płynęła wzdłuż Ołbina, poruszając klasztorne koła młyńskie i opływając nieistniejącą już dziś wyspę św. Klary – należącą do klasztoru Klarysek (między ob. ulicami B. Prusa i J. Matejki a jeziorkiem w ob. ogrodzie botanicznym i pl. J. Bema na zachodzie). Zanikanie tego odrzańskiego ramienia już na początku XIV w. potwierdza dokument z 1309 r., w którym książęta Bolesław III i Henryk VI nadali miastu prawo połowu ryb *naprzeciw klasztoru św. Wincentego aż do właściwej rzeki Odry, czyli głównego nurtu rzeki*[104].

O ramieniu tym wspomina dokument z 1367 r., opisujący sytuację wyspy położonej na północ od Ostrowa Tumskiego: *insula inter rivos sive fluvios de Odera fluentes versus monasterium prefatum usque ad locum ubi dicti rivi in unum fluxum concurrunt – wyspa między ramionami Odry płynącymi w stronę rzeczonego opactwa aż do miejsca, gdzie rzeczne ramiona się schodzą*[105]. Podział koryta Odry na nurt zasilający młyny miasta lewobrzeżnego (Starego Miasta) oraz na nurt *Vincenz Oder* spowodował długotrwały spór między miastem a opactwem św. Wincentego. W 1425 r. miasto, chcąc wzmocnić napęd młynów przy Wyspie Tumskiej, ograniczyło nurt prowadzący do klasztoru[106]. Przekopanie przez mieszczan w 1494 r. kanału koło zaginionej dziś wsi Strzemlino na ob. Sępolnie jeszcze bardziej wzmocniło nurt miejski na niekorzyść odnogi płynącej koło opactwa św. Wincentego. Ostateczne rozwiązanie tego konfliktu nastąpiło po rozbiórce klasztoru na Ołbinie – wtedy też zlikwidowano zasilanie młynów klasztornych przez *Vincenz Oder*. W 1555 r. wykonano nowy przekop, od Opatowic, zbliżony do dzisiejszego biegu Odry na południe od ob. Biskupina. Sto lat później wymieniana jest przeprawa usytuowana w pobliżu ob. mostu Zwierzynieckiego[107]. Niekorzystnym, trwającym do chwili obecnej następstwem tych zmian stała się wynikająca z przesunięcia głównego nurtu rzeki na południe możliwość połączenia wód Odry i Oławy; w wyniku czego obie te rzeki zalewały miasto, jak miało to miejsce podczas powodzi w 1903 i 1997 r.

Osobnym ramieniem Odry, łączącym się na końcu *Lehmdamms* (ob. skrzyżowanie ul. H. Sienkiewicza i S. Wyszyńskiego) z głównym nurtem, otoczona była wyspa położona na wschód od katedry i zwana Zatumiem (*Hinterdom).* Liczne na tym obszarze przyczółki mostowe sprawiły, że osada z nimi związana nazwana została *Vratislavia iuxta pontem* („… przy moście”).

LEWY BRZEG ODRY

Jak dla miasta prawobrzeżnego duże znaczenie miały opływające je ramiona Odry, tak dla miasta lewobrzeżnego ważna była Oława, która wpływając do Odry rozdzielała się na dwie odnogi. Potwierdza to dokument lokacyjny dla Nowego Miasta z 1263 r.[108] Lewe zachodnie ramię rzeki, tzw. Biała Oława, skręcało z zachodu (część ob. alei J. Słowackiego) na północ (na linii ob. ul. K. Janickiego), wpadając do Odry na wysokości ob. Mostu Piaskowego, prawe wschodnie zaś łączyło się z Odrą nieopodal ob. Zatoki Gondoli. Być może odnogę tę przekopano w 1269 r. – Władysław książę wrocławski zezwolił mieszczanom w dokumencie z 27 lipca tego roku przekopanie kanału z Odry do Oławy dla wzmocnienia nurtu na Oławie zachodniej[109].

Skierowanie w 1291 r. części nurtu Oławy do fosy wewnętrznej (Czarna Oława) spowodowało zasadnicze osłabienie nurtu oddzielającego teren Nowego i Starego Miasta[110]. Prawdopodobnie w XIV w. zasypano ujście Oławy do Odry między szpitalem Ducha Świętego a miastem lokacyjnym. W połowie XV w. przepływ między Odrą a Oławą udrożniono ponownie, ale nurt rzeczny poprowadzono tym razem w drugą stronę – od Odry do fosy. Ramię Oławy zasilone zostało również wodami Odry. Wody Oławy i Odry zasilały odtąd fosę zewnętrzną, która stała się w ten sposób jednym z ramion Odry. Siłę jego nurtu opisuje kronikarz w 1501 r.[111] Była ona również odczuwalna podczas powodzi w latach 1903 i 1997.

ZNACZENIE GOSPODARCZE ODRY, MOSTY

Na przełomie XII i XIII w. Wrocław był dużym ośrodkiem handlu dalekosiężnego, a Odra była siłą napędową różnego rodzaju młynów, należących przede wszystkim do księcia, a później także do klasztorów i mieszczan[112], oraz bardzo ważną arterią spławną, m.in. drewna.

Elementem ułatwiającym komunikację na obszarze Wrocławia były mosty. Most Piaskowy, poświadczony w 1149 r.[113], w późnym średniowieczu nosił też nazwę mostu Najświętszej Marii Panny. Usytuowany był za bramą Piaskową, a w 1450 r. potwierdzony jako most zwodzony[114]. Przy moście tym pobierano cło od towarów, a obok były karczmy i jatki. W 1361 r. most północny – ob. most Młyński – nazywany był mostem św. Wincentego.

Most łączący Ostrów Tumski z wyspą Piasek, potwierdzony w latach 1267 i 1281[115], powstał zapewne wcześniej. Z powstałym połączeniem komunikacyjnym związany był kościół św. Piotra. Pierwotny most znajdował się o kilka do kilkunastu metrów na północ od obecnego. Z mostami prowadzącymi na prawy brzeg związana była również droga idąca poprzez wyspę Piasek na Ołbin, przez wysepkę z młynem, którą B. Stein na początku XVI w. nazwał „Gajem św. Klary”. Później wyspa ta nosiła nazwę *Brigidenthal*. Dalej droga ta prowadziła groblami. W roku 1368 na Ołbinie poświadczone są dwie groble: południowa, chroniąca przed zalewem, i obrośnięta wierzbami *via publica*, prowadząca do Wielkopolski i dalej, na Pomorze. W 1462 r.[116] powstał dodatkowy most zwodzony, łączący Ostrów Tumski z Nowym Miastem. Jak pisał na początku XVI w. B. Stein: *most ten nie przynosi żadnego pożytku poza tym, że można z niego bronić rzeki [...] dzięki niemu obrońcy mogą się poruszać w obie strony*[117]. Most postawiono przed atakiem na miasto wojsk Jerzego z Podiebradu; w 1514 r. został rozebrany[118].

Inny most zwodzony łączył Ostrów Tumski z tzw. Zatumiem – wyspą na wschód od katedry. Tu, jak pisze Stein: *ponad ramieniem rzeki, które z tyłu otacza wyspę, przechodzi most dla wygody ludzi, którzy opiekują się domami i ogrodami duchownych*[119].

Stosunkowo najmniej wiemy o moście prowadzącym na wyspę św. Macieja (ob. Tamkę) z XIII-wiecznym młynem szpitalnym św. Elżbiety (potem: młynem św. Macieja). Był on pewnie, jak widać to na planie B. Weihnera, połączony konstrukcyjnie z przylegającym od wschodu kołem wodnym, pompującym wodę do wodociągu we wschodniej części miasta, a w okresie późniejszym zasilającym m.in. fontannę Neptuna na pl. Nowy Targ, oraz z widocznym po stronie zachodniej trzykołowym (wspomnianym wyżej) młynem. Jego oś w tym okresie wypadała na wschód od mostu współczesnego.

GROBLE I TAMY

Przebieg Odry poniżej miasta w sposób najpełniejszy ukazują dawne plany, np. plan B. Weihnera z 1562 r.[120] i plan Klemta z 1794[121]. Regulacje tej części rzeki przeprowadzano od wieku XVI, jednak intensywniej dopiero w XVIII i XIX. Ograniczenie rozlewisk rzeki poniżej Wyspy Tumskiej możliwe było dzięki budowie *Lehmdamm* – glinianej grobli (ob. ul. B. Prusa). Z kolei potrzeba zwiększonego zasilania fosy, w związku z budową północnych fortyfikacji pruskich, spowodowała konieczność wybudowania dodatkowego kanału od strony wsi Szczytniki, zasilającego zewnętrzną fosę.

Liczne rozlewiska Odry poniżej miasta próbowano regulować również ok. 1700 r. kanałem prowadzącym na południe od wsi Kleczków, kierującym wody poniżej Wyspy Mieszczańskiej, i drugim, na północ od wsi Kleczków, prowadzącym w kierunku zachodnim, od ob. mostu Trzebnickiego. Regulacja ta jednak opóźniła się znacznie i faktycznie została zakończona dopiero w latach 1896–1897[122].

Przed zalewami broniły wały przeciwpowodziowe, wznoszone już w średniowieczu i mające postać grobli – *Damm*. Od 1743 r. budowa ich podlegała inspektorowi budowy wałów[123]. Znaczenie tych konstrukcji wzrosło wraz ze wznoszonym od połowy XVIII w. zewnętrznym pierścieniem fortyfikacji i powstaniem szerokich fos zewnętrznych, wybiegających daleko poza teren dawnej nowożytnej twierdzy, szczególnie po stronie północno-wschodniej, w pobliżu tzw. *Springstern.* Można też domniemywać, że część grobli związana była z funkcjonującymi wokół miasta terenami zalewowymi, zwanymi *Innondation*[124].

Na linii ob. ul. Na Grobli wzniesiona została, zapewne w XVI w., wraz z przesunięciem południowego ramienia Odry bliżej Oławy, Grobla Wierzbowa *(Weidendamm)*, umożliwiająca komunikację z takimi osiedlami, jak Rakowiec, Siedlec czy Bierdzany[125]. Osobnymi wałami otoczone były położone na tym zalewowym obszarze wyżej wymienione wsie oraz Opatowice, Trestno i Mokry Dwór. Inny wał biegł od położonego na wschodnim obrzeżu miasta Księża Małego do Radwanic, a jeszcze inny prawym brzegiem Odry, wokół folwarku Dąbie i nieopodal ob. Biskupina oraz Bartoszowic. Wały otaczały też najpewniej na prawym brzegu tereny wokół Nowej Wsi (ob. okolice ul. Nowowiejskiej i szczególnie podmokłe tereny wokół szpitala i kościoła Jedenastu Tysięcy Dziewic). W XVIII w. zbudowano kolejne groble: jedną od ob. mostu Trzebnickiego do Osobowic, usypaną po utworzeniu nowego przepływu Odry w 1789 r., oraz drugą między Osobowicami a Rędzinem. Na planie Klemta z 1794 r.[126] widać wiele grobli, które miały własne nazwy: *Grenz Damm,Groeserey Damm, Gablen Damm, Brase Damm* w okolicy Różanki, Osobowic, Rędzina, Lipy Piotrowskiej, Świniar nad Widawą. Odgradzały one liczne zakola Odry, np. położone na zachód od Różanki *(Rosenthakle See)*, wtedy jeszcze wypełnione wodą. Inne widoczne na tym planie stawy, jak np. *Erohre Lache i Catrinke Lache* na północ od Rędzina, zamienione zostały w końcu XIX w. na pola irygacyjne. Wały znajdować się miały też na terenie Przedmieścia Mikołajskiego (obok wielkiego pastwiska –*Viehweide,* ob. ul. Starogroblowa). Inne, jak pokazuje plan Klemta z 1794 r., ciągnęły się od Popowic do Kozanowa i od Maślic Wielkich do koryta Ślęzy i na północ do Pracz Odrzańskich.

Jerzy Piekalski

ARCHEOLOGIA LEWOBRZEŻNEGO WROCŁAWIA

Wczesnośredniowieczny gród z towarzyszącymi mu osadami, zespół protomiejski i ukształtowane miasto późnośredniowieczne tworzą ciąg rozwojowy o trudnych do ustalenia wewnętrznych cezurach. Także przełom lokacyjny, w tym regulacja praw miejskich i powstanie regularnego planu miasta wydają się być wynikiem nie tyle jednego, rewolucyjnego aktu, ile działań rozłożonych na kilka dziesiątek lat. Nasze zainteresowania skupiły się na zjawiskach zachodzących w lewobrzeżnej strefie Wrocławia, tej, w której w XIII w. ukształtowały się struktury mieszczańskie.

O tym, że Wrocław należy do najlepiej rozpoznanych archeologicznie miast Europy Środkowej, zadecydowały nie tyle wykopaliska, ile następujące po nich etapy działań – opracowanie pozyskanych materiałów źródłowych, studia i naukowa dyskusja w kraju i za granicą oraz możliwie szerokie upowszechnienie wyników badań drogą naukowych i popularnonaukowych publikacji oraz ekspozycji muzealnych. Na obecny stan naszej wiedzy składają się działania o charakterze zespołowym, prowadzone przez archeologów i przedstawicieli sąsiednich dyscyplin w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat.

Działalność mieszkańców Wrocławia w średniowieczu i w czasach nowożytnych zaowocowała przyrostem wysokości poziomu terenu na lewym brzegu Odry o 3–4 m powyżej gruntu rodzimego. Największe tempo odkładania antropogenicznych nawarstwień miało miejsce w wiekach XIII–XIV. Ich zawartość – relikty konstrukcji budowlanych, utwardzenia nawierzchni ulic i placów, odpady bytowe i produkcyjne, zużyte bądź zagubione przedmioty, a wreszcie szczątki ludzkie odkrywane na cmentarzach – stanowią źródłową podstawę archeologicznych badań miasta.

Do kluczowych dla dziejów miasta problemów należy rekonstrukcja rozwoju jego struktury osadniczej. Metodą archeologiczną ustala się zasięg i datowanie kolejnych zajmowanych pod zabudowę obszarów. Korelacja tych ustaleń z przekazami pisanymi i rozmieszczeniem najstarszych kościołów pozwoliła stworzyć obraz etapu protomiejskiego i wczesnego miasta, do czasu ustabilizowania się przestrzeni osadniczej na przełomie XIII i XIV w. Wiemy, że na specyficzny charakter topograficznej struktury Wrocławia wpłynęły warunki geograficzne. Miasto leży w obrębie rozbudowanej sieci hydrograficznej, tworzonej przez Odrę, płynącą w tym miejscu w kilku korytach przedzielonych wyspami, i przez jej dopływ Oławę.

W fazie protomiejskiej ukształtował się we Wrocławiu policentryczny kompleks osadniczy. Jego poszczególne części powstały na wyspach i na obu brzegach rzeki. Były to: drewniano-ziemny gród (istniejący już od 1. połowy X w.) z siedzibą księcia i katedrą, osada rzemieślników i kupców, dwa opactwa, dwory dostojników i osady agrarne. Intensywny rozwój tego kompleksu, a zwłaszcza osady rzemieślniczej na lewym brzegu Odry, miał miejsce w XII i w początkach XIII w. Przemiany kultury materialnej, w tym drewnianego budownictwa, a także udokumentowane znaleziska kamieni nagrobnych zniszczonego cmentarza informują, że w późnej fazie swego rozwoju osadnictwo lewobrzeżne miało charakter wieloetniczny. Oprócz ludności polskiej mieszkali tam Niemcy, Walonowie i Żydzi. Ponadregionalne znaczenie Wrocławia określały od połowy XII w.: targ doroczny, zlokalizowany przed opackim kościołem św. Wincentego na Ołbinie, stanowiący jeden z punktów na szlaku *via regia*, łączącym Brugię i Kolonię z Kijowem, oraz rola stolicy prowincji śląskiej w państwie Piastów[127].

Transformacja do fazy komunalnej dokonała się w 1. połowie XIII w. Podstawę demograficzną nowej gminy mieszczańskiej stanowili koloniści z Cesarstwa, a wzór prawny przejęto z Magdeburga. Archeologiczna analiza nawarstwień osadniczych informuje, że miasto nowego typu założono na zachodnim obrzeżu starego skupiska osadniczego. Szybki rozwój nowej struktury w sprzyjających warunkach prawnych i ekonomicznych doprowadził jeszcze w XIII w. do rozkładu starej, protomiejskiej aglomeracji osadniczej. Nowy, regularny plan miasta łączył praktyczną potrzebę łatwego obliczania powierzchni działek mieszczańskich i płaconego z nich podatku z nową estetyką urbanistyczną. Wyniki badań pozwalają wnioskować, że struktura ta powstała w wyniku kilku akcji parcelacyjnych w XIII w. Rolę wielofunkcyjnego centrum miasta pełnił od tego czasu regularny, prostokątny plac, określany do dzisiaj jako Rynek. Jego zasadniczą, targową funkcję oddają usytuowane na środku sukiennice i ciągi kramów. Badania Rynku potwierdziły także drobną produkcję rzemieślniczą, m.in. kości do gry. Targowej i produkcyjnej funkcji placu towarzyszyła rola centrum administracyjno-samorządowego, sądowego, ośrodka lokalnej i ponadregionalnej wymiany informacji, a także miejsca rozrywek i zabaw. Uzupełnieniem planu miasta były dwa pomocnicze place targowe, kościoły i cmentarze. Jeszcze w XIII w. teren miasta powiększono od południa i zachodu. Po stronie wschodniej powstało Nowe Miasto. W późnym średniowieczu rozwinął się łańcuch przedmieść.

Granice miasta wydzielały przestrzeń uprzywilejowaną prawnie, ale miały także znaczenie symboliczne, istotne zwłaszcza dla podkreślenia odrębności mieszczan od mieszkańców przedmieść i okolicznych wsi. Funkcja obronna, z czasem coraz bardziej istotna, opierała się na systemie umocnień. Podobnie jak w większości innych miast Europy Środkowej, najstarsze fazy konstrukcji obronnych tworzyła fosa i wał usypany z wydobytej z niej ziemi. Późniejsze prace fortyfikacyjne spowodowały, że relikty te są słabo zachowane, trudne do identyfikacji i precyzyjnego datowania. Ich istnienie w obu liniach obronnych miasta, tzw. wewnętrznej i zewnętrznej, nie powinno jednak budzić większych wątpliwości[128]. Relatywnie dobrze rozpoznano metodą wykopaliskową fortyfikacje pasa otaczającego regularnie rozplanowaną część miasta, ograniczoną od północy Odrą, od zachodu i południa ob. ulicami Nowy Świat i Kazimierza Wielkiego, a od wschodu ul. W. Krasińskiego. W 2. połowie XIII w. powstał tam mur ceglany na fundamencie z głazów narzutowych, z rytmicznie rozmieszczonymi basztami łupinowymi i bramami otwierającymi drogi zewnętrzne. Cechą tego pasa umocnień był postępujący w średniowieczu rozwój, przejawiający się m.in. powstaniem drugiego muru z pozo-

stawieniem międzymurza[129]. Zasadniczą funkcję obronną przejął jednak najpóźniej w początkach XIV w. tzw. zewnętrzny pas fortyfikacji, obejmujący tereny dołączone do miasta w 2. połowie XIII w. Podobnie jak poprzedni, tworzył on właściwy dla średniowiecza system obrony czołowej. Jego głównymi elementami były fosa i ceglany mur zaopatrzony w baszty, z niezbędnymi dla komunikacji bramami i furtami. Wykopaliska pozwoliły prześledzić gruntowną przebudowę zewnętrznego pasa fortyfikacji, jaka miała miejsce na przełomie średniowiecza i czasów nowych. Ich najlepiej zachowanymi i częściowo zrekonstruowanymi elementami są zewnętrzna Brama Oławska i basteja Bernardyńska[130]. Szczegóły skomplikowanej techniki budowy nowego wzoru umocnień, dostosowanych do obrony przy użyciu artylerii, rozpoznano ostatnio w trakcie wykopalisk towarzyszących budowie hali koncertowej na Placu Wolności. Prowadzone tam prace badawcze zilustrowały ogrom inwestycji związanych z dalszą przebudową umocnień do formy bastionowej, nadającej miastu charakter twierdzy państwowej[131].

Podstawową jednostką podziału przestrzennego miasta była działka mieszczańska[132]. Najstarsze domy mieszczan, także przy Rynku, budowano z drewna w systemie szkieletowym. Domy ceglane pojawiły się już w wieku XIII, ale zdominowały zabudowę miasta później – w czasach rozwiniętego gotyku, w stuleciach XIV i XV[133].

Źródłem wiedzy o stylu życia i codziennych zajęciach mieszkańców są zabytki ruchome odnajdywane w warstwach podwórza i we wnętrzach studni oraz kloak. Wyniki ich analizy składają się na charakterystykę życia mieszczan w ich przestrzeni prywatnej[134]. Nieco odmienny obraz uzyskuje się, opracowując przedmioty zgubione lub odrzucone na placach i ulicach. Ich istotna część zdaje się odzwierciedlać reprezentacyjne wymogi przestrzeni publicznej. Są to z jednej strony militaria, z drugiej zaś ozdoby i aplikacje stroju. Dobrze poświadczona jest zwłaszcza ta druga kategoria, oddająca dbałość o wygląd w miejscu publicznym, podkreślająca pozycję w hierarchii socjalnej[135]. Analiza ruchomych zabytków o wymowie symbolicznej informuje o miejscu wrocławskiej społeczności w uniwersalistycznej cywilizacji rzymsko-chrześcijańskiej. Reprezentują one szeroki wachlarz przedmiotów – od różnorakich znaków i ozdób świeckich po dewocjonalia. Manifestacją kontaktów zewnętrznych jest odkryty na pl. Nowy Targ liczny zbiór cynowych plakietek pielgrzymich, odzwierciedlających kierunki kontaktów zewnętrznych wykraczających poza potrzeby handlowe.

W zakresie badań archeologów, prowadzonych wspólnie z historykami sztuki i architektury, a także z antropologami fizycznymi, mieszczą się kościoły, klasztory i związane z nimi cmentarze. Kluczową rolę odgrywali w tych badaniach również historycy budownictwa. Do najważniejszych ich wspólnych osiągnięć należy odkrycie i rekonstrukcja brył budowli poprzedzających gotyckie świątynie Wrocławia. Poza katedrą św. Jana Chrzciciela na Ostrowie Tumskim, której najstarsze relikty datujemy na przełom X i XI w., należą do nich główne kościoły lewobrzeżne: klasztorne – św. Wojciecha[136] i św. Jakuba[137], oraz parafialne – św. Marii Magdaleny[138] i św. Elżbiety[139]. Niekiedy udawało się rozpoznać systemy nawarstwień we wnętrzach kościołów, ich kolejne posadzki i towarzyszące im groby[140]. Nekropole wewnątrz kościołów i cmentarze rozłożone poza ich murami są przedmiotem studiów archeologów i antropologów fizycznych. Zwłaszcza ostatnie lata przyniosły znaczący postęp w tych pracach, ujawniając organizację cmentarzy, szczegóły zwyczajów pogrzebowych i fizyczną kondycję średniowiecznych i nowożytnych wrocławian[141]. Dyskusje prowadzone w międzynarodowym gronie pozwoliły porównać zjawiska zachodzące we Wrocławiu z tendencjami ponadregionalnymi[142].

NOWY TARG W BADANIACH ARCHEOLOGICZNYCH

Szczególne znaczenie dla rekonstrukcji procesu kształtowania struktury średniowiecznego Wrocławia mają badania jego wschodniej części. Tam bowiem relikty miasta komunalnego nawarstwiają się na starą, przedlokacyjną osadę rzemieślniczą, pozwalając prześledzić wzajemną relację obu struktur. Archeologiczne badania tej części miasta trwają od lat 50. XX w., ale szerokie spektrum informacji uzyskano dopiero w latach 2010–2012, w trakcie wykopalisk obejmujących 4000 m^2 placu Nowy Targ[143]. Relikty zabudowy i infrastruktury były tam względnie czytelne, stan zachowania zabytków ruchomych, wsparty zabiegami konserwatorskimi, można uznać za dobry, a ich zróżnicowanie funkcjonalne daje szerokie możliwości interpretacyjne. Wynikające z tego nowe perspektywy obserwacji i wnioskowania pozwoliły sformułować pytania dotyczące początków i rytmu rozwoju protomiejskiej osady rzemieślniczo-targowej, konstrukcji drewnianych domów i stylu życia w nich, materialnych odwzorowań procesu lokacji, organizacji placu *novum forum* i jego relacji do Rynku, a także handlu i kontaktów ponadregionalnych, rzemiosła, uzbrojenia, kultury symbolicznej, gier i zabaw oraz szeroko pojętej konsumpcji. Zespolenie materiałów z Nowego Targu ze źródłami uzyskanymi w trakcie poprzednich badań zmienia znaczną część poglądów przedstawionych dotychczas w literaturze przedmiotu. Uzyskany obraz daje jasne przekonanie, że średniowieczna przeszłość miasta ma istotny wpływ na jego dzisiejszą postać i sposób funkcjonowania. Uformowane wówczas Stare Miasto – najbardziej atrakcyjna strefa Wrocławia – w dalszym ciągu wypełnia szeroki wachlarz funkcji centralnych – od administracyjnych, przez gospodarcze, po ludyczne.

Opracowanie pozyskanych na Nowym Targu materiałów przeprowadził interdyscyplinarny, 26-osobowy zespół złożony z archeologów, historyka, chemika, biologa, geologa, antropologa i zoologów[144]. Punktem wyjścia było przekonanie, że badań średniowiecznego Wrocławia nie sposób traktować lokalnie. Muszą one objąć miasto rozumiane jako jeden z elementów europejskiej, w znacznym stopniu zunifikowanej struktury cywilizacyjnej. Zakładamy więc, że profil kulturowy Wrocławia powstał w wyniku szerszego procesu, determinującego podstawy gospodarcze i struktury społeczne na znacznych obszarach Europy Środkowowschodniej. Obszerny zbiór źródeł archeologicznych analizowano więc na szerokim tle porównawczym. Obserwacji i analizie podlegały zjawiska rodzime i obce, transponowane z regionów sąsiednich, mające istotny wpływ na trwałe cechy krajobrazu kulturowego średniowiecznego i postśredniowiecznego Wrocławia, podstawy gospodarki i warunki bytu jego mieszkańców. Należało odnieść się do genezy tych zjawisk, ich przebiegu i znaczenia. Ważna była przy tym dyskusja z poglądami przedstawianymi w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Prezentują one różne wizje tworzenia profilu kulturowego miast Europy Środkowowschodniej – od tzw. zderzenia kultur (rozumianego jako konfrontacja i częściowe przynajmniej zespolenie cech starych i nowych) po wygaśnięcie starej cywilizacji i budowę nowej, tworzonej przez przybyłych z Zachodu kolonistów.

Rekonstrukcję przemian osady lewobrzeżnej i następującej po niej regularnej struktury miejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem placu Nowy Targ, oparto na analizie pozostałych po nich warstw kulturowych.

OSADNICTWO PRZEDLOKACYJNE

Powstanie i rozwój osadnictwa na lewym brzegu Odry były konsekwencją wcześniejszej budowy i funkcjonowania grodu na Ostrowie Tumskim. Najpóźniej od przełomu X/XI w. nabrał on charakteru elitarnego, a umieszczenie w nim siedziby biskupstwa podniosło go do rangi najważniejszych ośrodków politycznych i religijnych w państwie Piastów. Dwuczłonowy gród, z wydzielonymi częściami książęcą i kościelną, zajął całą 6-hektarową powierzchnię Wyspy. Niedostatek miejsca na Wyspie i związany z tym brak możliwości rozwinięcia *suburbium* wymusiły zagospodarowanie terenów poza nią – na prawobrzeżnym Ołbinie i na lewym brzegu Odry. W świetle dostępnych w tej chwili źródeł możemy stwierdzić, że obie te strefy zasiedlone zostały w zbliżonym czasie – w ostatnich dziesięcioleciach XI w., a więc do ok. 150 lat po założeniu grodu.

Problem początków osady rzemieślniczo-targowej na lewym brzegu Odry jest w literaturze przedmiotu dyskutowany od kilku dziesięcioleci, a nowe tezy przedstawiano wraz z rozwojem bazy źródeł archeologicznych – od lat 60. XX w. W tej chwili, po badaniach Józefa Kaźmierczyka[145], Cezarego Buśki[146] i wykopaliskach w latach 2010–2012, można pokusić się o próbę podsumowania poglądów. Przypomnijmy, że Kaźmierczyk datował zasiedlenie terenu późniejszego pl. Nowy Targ na XI w. *z tendencją ku drugiej połowie tego stulecia*, dopuszczając okazjonalną bądź peryferyjną penetrację już w fazie przedpiastowskiej. Późniejsze badania skłaniały do korekty chronologii. Ustalono, że w strefie nadbrzeżnej, przy franciszkańskim kościele św. Jakuba, najniższy poziom osadniczy zawiera materiały dopiero XII-wieczne[147]. Po pracach badawczych w ul. Piaskowej, na wschodniej krawędzi pl. Nowy Targ, przedstawiono datowanie początków osadnictwa jeszcze późniejsze, bo na schyłek XII w. Podstawą były daty dendrochronologiczne z najstarszego poziomu uchwyconego w wykopach liniowych[148]. Ostatnie ustalenia, poczynione w trakcie wykopalisk na dużej powierzchni na pl. Nowy Targ, pozwalają jednak wrócić, w ogólnym zarysie, do datowania przedstawionego niegdyś przez J. Kaźmierczyka. Wydzielona w wykopie z lat 2010–2012 faza I datowana została na koniec wieku XI. Zaliczono do niej obiekty wkopane w naturalną madę, znane z wykopu J. Kaźmierczyka, a nieczytelne w liniowych odkrywkach C. Buśki i J. Niegody. Obiekty te nie zawierały drewna zdatnego do analizy dendrochronologicznej, a podstawą datowania były zabytki ruchome – wczesne typy ostróg, saski denar krzyżowy i masowo występujące ułamki naczyń glinianych.

Opierając się na wynikach badań wykopaliskowych na terenie lewobrzeżnym od lat 50. XX w. do roku 2012 możemy więc stwierdzić, że osada zajęła teren od przeprawy na wyspę Piasek, rozwijając się na południe. Jej zasięg w tym kierunku wynosił w XI–XII w. nie więcej niż 400 m, tzn. maksymalnie do kościoła św. Wojciecha i obecnej ul. Wita Stwosza, a w linii wschód–zachód ok. 300 m. Przy południowo-zachodniej krawędzi osady, na skrzyżowaniu ulic Wita Stwosza i Biskupiej, odkryto uregulowany bądź sztuczny ciek, który mógł stanowić jej granicę. Przebiegał on w linii północ–południe, a jego brzegi noszą ślady umocnienia wykonanego w XII bądź w początkach XIII w. Jego szerokość przekraczała 6,8 m, ale była nie większa niż 12 m, przy głębokości 1,1 m[149]. Terasę odrzańską, sąsiadującą z osadą od południa, zajmowało obszerne pole cmentarne, od strefy późniejszego kościoła św. Wojciecha na wschodzie aż do kościoła św. Elżbiety na zachodzie. Zagęszczenie grobów było nierównomierne, w przeważającej mierze niewielkie[150]. Naturalną wschodnią granicę osady wyznaczało koryto Oławy, a raczej krawędź jej terasy zalewowej, leżącej między ob. ulicami Piaskową i W. Kraińskiego.

Strukturę osady w jej najstarszej fazie tworzyły budynki zagłębione w podłoże – jako niewielkie ziemianki lub półziemianki, a także jamy o in-

nym, trudnym do określenia przeznaczeniu. J. Kaźmierczyk jako pierwszy postawił tezę o rzemieślniczym charakterze tej osady, a podstawą jego interpretacji były głównie ślady metalurgii i produkcji ze skóry[151]. Teza ta znalazła potwierdzenie także w materiałach pozyskanych w latach 1999–2000[152] oraz w ostatnich, szerokopłaszczyznowych wykopaliskach na pl. Nowy Targ.

Wydzielona w materiałach z wykopu na Nowym Targu faza II poświadcza znaczące ożywienie rozwoju osadnictwa lewobrzeżnego w końcu XII i w początkach XIII w. Jest jednocześnie pierwszą, w której potwierdzono istnienie ulicy przebiegającej w linii północ–południe, a więc od przeprawy przez Odrę na południe, do kościoła św. Wojciecha i dalej, jako szlak do Krakowa. Umocniona drewnem ulica tworzyła główną oś osady, a zapewne także odcinek tranzytowej *via regia* (pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1252 r.). Zwiększył się także zasięg osady. Datowane na ten czas nawarstwienia znajdujemy w pasie terenu wykraczającym poza starą osadę o blisko 250 m na południe i południowy zachód. Zaniechano też użytkowania wspomnianego pola cmentarnego – jego funkcję przejęły nekropole przy kościołach. Najstarszym z nich był kościół św. Wojciecha, zbudowany najpóźniej w latach 40. XII w.[153] Wezwanie kościoła rozciągnięto na nazwę osady – *Ad sanctum Adalbertum*[154]. Drugi kościół, pw. św. Marii Magdaleny, powstał w południowo-zachodniej części strefy nowo zasiedlonej. Źródła pisane informują, że w 1226 r. istniejącej już świątyni nadano prawa i obowiązki parafialne, przynależne wcześniej kościołowi św. Wojciecha, przekazanemu w tym roku dominikanom[155]. Nazwa osady „Przy św. Wojciechu" przestała być wówczas aktualna – społeczność kupców i rzemieślników osady lewobrzeżnej jednoczył od tego czasu kościół św. Marii Magdaleny.

III faza osadnicza na terenie późniejszego placu Nowy Targ przedstawia okres niespotykanej wcześniej dynamiki rozwoju zabudowy. Duża miąższość związanej z nią warstwy kulturowej i duża dynamika przemian zabudowy, powodowana częstymi pożarami, wymusiły jej mechaniczny podział na etapy IIIa i IIIb. Datowanie szeroko pojętej fazy III ustalono od 2. lub 3. dziesięciolecia do lat 60. XIII w. Cezura między etapami IIIa i IIIb mieści się w przybliżeniu w czasie najazdu mongolskiego 1241 r., aczkolwiek jednoznacznych śladów tego wydarzenia nie stwierdzono. Trzeba się w tym miejscu zgodzić z opinią J. Kaźmierczyka[156], który przyjmuje *zniszczenie w tym czasie Wrocławia, jednakże nie w skali katastrofalnej*. Główną ulicę osady przesunięto w początkach tej fazy o kilkanaście metrów na wschód, pod dzisiejszą ul. Piaskową. Zabudowa odkryta w sąsiedztwie ulicy jest zorientowana zgodnie z jej osią. Zagęszczenie zabudowy pociągało za sobą powstanie nowych ciągów komunikacyjnych, częściowo przynajmniej umacnianych drewnem. W wykopie z lat 2010–2012 stwierdzono ślady ulic, które możemy określić jako boczne w stosunku do głównego traktu, biegnącego pod dzisiejszą ul. Piaskową. Ich przebieg nie jest regularny, a towarzysząca im zabudowa nie oddaje podziału na limitowane działki. Odstępy między domami zwróconymi do krawędzi ulicy są zróżnicowane. Przy uchwyconej na długości około 80 m nowej ulicy, o łukowatym przebiegu w kierunku północno-zachodnim od ul. Piaskowej, niektóre z domów przylegają do siebie ścianami, tworząc zwarte odcinki pierzei, a inne przedzielone są wolnymi placami. Stwierdzono też kompleks zabudowy otaczający plac z umocnioną nawierzchnią. Uzyskany obraz przywodzi na myśl opisaną w *Żywocie św. Jadwigi* przygodę 3-letniego syna wrocławskiego kowala – chłopiec zabłąkał się w gąszczu ulic i placów podczas dorocznego targu św. Jana Chrzciciela, a jego odnalezienie nastąpiło dopiero po modlitwie do świętej księżnej[157].

Zarejestrowana organizacja przestrzeni osady nie potwierdza koncepcji o parcelacji terenu w drugim dziesięcioleciu XIII w. i wytyczeniu regularnych działek mieszczańskich, wysuniętej po badaniach z lat 1999–2000. Nie potwierdzono także rekonstruowanego dla tego czasu regularnego planu tej części miasta[158]. Miał on być rezultatem pierwszej, niepotwierdzonej źródłami pisanymi lokacji Wrocławia w czasach księcia Henryka Brodatego. Pozyskane nowe źródła dość jasno wskazują, że w strefie placu Nowy Targ osadnictwo organizowane wg wzoru przedlokacyjnego funkcjonowało do lat 60 XIII w. Musimy więc przyjąć równoległą egzystencję miasta lokacyjnego wokół prostokątnego Rynku, z szachownicową siecią ulic i regularnymi działkami o szerokości 60 stóp. Jeśli przyjmiemy, że parcelacja strefy okołorynkowej nastąpiła w latach 20.–30. XIII w., to koegzystencja odmiennie zorganizowanych stref miasta trwała nawet do pół wieku. Nie przerwał jej najazd mongolski w 1241 r., po którym prawdopodobnie podjęto decyzję o budowie tzw. fortyfikacji wewnętrznych. Objęły one zarówno obdarzone odrębnością prawną miasto lokacyjne, jak i strefy pozostające pod bezpośrednią kontrolą książąt.

GENEZA I DATOWANIE PLACU NOWY TARG

Niedostatek przekazów pisanych dotyczących początków placu Nowy Targ przyczynił się do rozlicznych, często wykluczających się koncepcji jego datowania i roli w kształtującym się mieście lokacyjnym. Większość z nich koncentrowała się na wynikającej z nazwy placu relacji do innych targów Wrocławia. Miał on więc być „nowy" w stosunku do domniemanego przedlokacyjnego targu przy przeprawie na wyspę Piasek lub w stosunku do Rynku – głównego targu średniowiecznego miasta[159].

W nawarstwieniach przebadanych w latach 2010–2012 świadectwem generalnego zwrotu w historii użytkowania terenu była zajmująca całą powierzchnię wykopu warstwa piasku, osiągająca grubość do 60 cm[160]. Przykrywała ona nierówności terenu po likwidacji zabudowy starej osady lewobrzeżnej. Dobry stan zachowania pokładu piasku świadczy o tym, że jego strop był utwardzony i zabezpieczony przed rozniesieniem w trakcie użytkowania. Potwierdzeniem tego zabezpieczenia są słabo zachowane ślady kamiennego bruku. Otwarte pozostaje pytanie, czy wyłożono nim całą powierzchnię placu, czy tylko wydzielone ciągi komunikacyjne. Tę drugą sytuację stwierdzono w nawarstwieniach Rynku, gdzie brukiem przykryto w końcu XIII w. pasy terenu na obrzeżach i na dojazdach do stałych urządzeń handlowych[161]. W północno-zachodniej części wykopu z lat 2010–2012 na Nowym Targu w stropie piasku zarejestrowano ślady faszyny, co sugerowałoby zróżnicowanie techniki umacniania najstarszej nawierzchni placu. Nawieziona w wyniku jednej akcji warstwa piasku nie zawierała zabytków ruchomych, które mogłyby dać stabilną bazę do jej datowania. Jej chronologia opiera się na relacji stratygraficznej. Wiemy, że poprzedzająca ją zabudowa drewniana została zlikwidowana około roku 1260, a warstwa próchnicy odłożona na piasku zawiera zabytki typowe dla ostatnich dziesięcioleci XIII i początków XIV w.

Obecność jednolitej warstwy piasku z resztkami bruku na całej powierzchni wykopu z lat 2010–2012 świadczy o wytyczeniu placu w takiej postaci, w jakiej znamy go z czasów późniejszych. Nie potwierdzono wcześniejszych poglądów o dwóch etapach jego kształtowania ani koncepcji o regularnym planie tej części miasta w latach 20.–30. XIII w. Uważamy, że do czasu wytyczenia regularnego planu miasta teren ten nie był objęty przywilejem lokacyjnym i jako taki należał do terenów książęcych, podobnie jak pas ziemi nadodrzańskiej na północy. Datowanie warstwy piasku i nałożonego nań bruku niesie ze sobą wysokie prawdopodobieństwo związku wytyczenia *novum forum* z działalnością książąt Henryka III i Władysława, potwierdzoną dokumentem lokacyjnym z 1261 r.[162] Nie jesteśmy pewni właściwego pojmowania określenia *novum forum*: czy chodzi rzeczywiście o plac targowy, czy też o całą nową część miasta, rozplanowaną regularnie, z prostokątnym placem w części centralnej. Określenie jatek jako leżących *in novum forum*[163] świadczyłoby raczej o tej drugiej ewentualności. Przyjmujemy więc jedynie, że do istniejącej już regularnie rozplanowanej części miasta wokół Rynku dołączono nową część. Umieszczono ją między istniejącą już ul. Łaciarską na zachodzie, umocnieniami miejskimi na wschodzie, terenami klasztornymi na północy i ul. Wita Stwosza (lub dalej) na południu. Jako oś nowej struktury wykorzystano istniejącą już ulicę od mostu Piaskowego do kościoła św. Wojciecha. Tym samym nowa część miasta komunalnego nie była idealnie związana z siatką ulic istniejącą już wokół Rynku. Plac Nowy Targ projektowano wg proporcji 300 × 360 stóp, a bloki zabudowy rozmierzano posługując się modułem 60 stóp[164]. Uzyskany rezultat prac pomiarowych i budowlanych oraz następujących w czasie przekształceń nie jest identyczny z projektem, aczkolwiek nosi jego wyraźne piętno. Zróżnicowanie parcel istniejących tam w późnym średniowieczu unaocznia analiza socjotopograficzna[165].

PRZEMIANY PLACU W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU I W CZASACH WCZESNONOWOŻYTNYCH

Plac Nowy Targ pełnił funkcję jednego z dwóch (obok Targu Solnego) pomocniczych placów średniowiecznego i nowożytnego Wrocławia. Łączono na nim handel codzienny, ukierunkowany na potrzeby mieszkańców Wrocławia, w tym pobliskiego Nowego Miasta, z dalekosiężnym handlem hurtowym. Z tym pierwszym wiązać można rzeźników z Nowych Jatek, piekarzy z ich ławami chlebowymi i uboższych kramarzy bądź przekupniów handlujących zróżnicowanym asortymentem towarów. Drugi dotyczy handlu zwierzętami i drewnem. Szczegółowe regulacje rady miejskiej dotyczyły handlu bałtyckimi rybami i miejscowym drobiem. Obraz placu Nowy Targ w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych nie był stabilny. Dotyczy to zarówno zabudowy wokół placu, jak i urządzeń w jego przestrzeni. O częstych przemianach zabudowy na działkach otaczających plac decydowała słaba najczęściej konstrukcja domów, wynikająca z mizernego statusu ekonomicznego większości mieszkańców. Sam plac, inaczej niż Rynek, nie uzyskał stałych, murowanych urządzeń targowych (trudno zaliczyć do takich wzniesioną w XVI w. i funkcjonującą kilkadziesiąt lat szopę na wapno[166]). Źródła pisane informują o kilkakrotnym brukowaniu placu, m.in. w 1376 i w 1534 r., a także o problemach z zaopatrzeniem w wodę i odprowadzaniem nieczystości[167].

Sposób zagospodarowania terenu na wczesnym etapie funkcjonowania placu był diametralnie różny od opisanego dla fazy III, poprzedzającej przemiany przestrzenne oraz prawne i własnościowe. Obecne wcześniej ciągi komunikacyjne, przecinające teren w linii wschód–zachód bądź południowy wschód–północny zachód, zanikły. Istotną rolę musiała jednak w dalszym ciągu pełnić ul. Piaskowa, stanowiąca teraz wschodnie obrzeże placu. W jej pobliżu stwierdzono kilka obiektów zagłębionych w podłoże, kilka konstrukcji drewnianych: plecionkowych, słupowych oraz jeden budynek zrębowy. Nowy ciąg komunikacyjny powstał w strefie południowego obrzeża placu. Jego drewniana konstrukcja przetrwała na długości ok. 20 m, wskazując, że pierwszy bruk Nowego Targu nie obejmował całej powierzchni placu. Bądź też nie miał dużej trwałości. Obecność bruku

nie zapobiegła powstaniu warstwy śmieci. Trzeba uznać, że odłożyła się ona w czasie poprzedzającym obowiązywanie w mieście restrykcyjnych przepisów sanitarnych i porządkowych[168].

Cechą najbardziej czytelną było w tym czasie niewielkie zagęszczenie zarejestrowanych reliktów zabudowy i brak budynków mieszkalnych o solidnej konstrukcji. Wyjątkiem był jeden dom o konstrukcji zrębowej, wyposażony w intensywnie użytkowany piec i jednocześnie palenisko, wraz z sąsiadującą z nim obszerną wiatą na nieokorowanych słupach. Mógł on mieć przeznaczenie mieszkalne, a z drugiej strony nie można wykluczyć funkcji usługowej na nowo zorganizowanym placu. Inne konstrukcje to budynki bądź raczej wiaty, zapewne pełniące funkcję kramów. Dostrzegalny jest ich lekki, niekiedy wręcz prowizoryczny charakter i niewielka trwałość. Z obecnością zwierząt jako przedmiotów handlu wiążemy dwa prowizoryczne koryta z ustawionych na sztorc i okołkowanych dranic. Luźna konstrukcja pierwszego z nich sugeruje, że mogło ono służyć do segregacji i znakowania zwierząt – świń, owiec, kóz. Potwierdzeniem takiego przeznaczenia konstrukcji zdaje się być odkryte w warstwie żelazo do piętnowania.

Nowym zjawiskiem były urządzenia infrastruktury – system studni i przewodów rozprowadzających wodę. Odkryto cztery studnie o drewnianej cembrowinie. Ich rozmiary, z jednym wyjątkiem, są większe niż studni czerpalnych, znanych na tym terenie wcześniej. Jednocześnie nie sięgają one poziomu wodonośnego. Są natomiast połączone z systemem przewodów zdatnych do transportu wody. Odkryto w sumie ponad 100 m bieżących koryt łączących studnie. Jasne wydaje się, że stanowią pozostałość wodociągów miejskich. Utrudnia jednak interpretację odkrytych reliktów zróżnicowana postać koryt. Najlepsze pod względem przydatności do transportu wody są koryta z kanałem wydłutowanym w belkach dębowych, zaopatrzone w pokrywę. Można o nich powiedzieć, że były w stanie rozprowadzać czystą wodę. Drugą kategorię stanowią koryta złożone z dranic tworzących dno, ścianki i pokrywę. Te również nadawały się do transportu wody, chociaż nie zapewniały szczelności. Natomiast problemem jest właściwa ocena koryt pozbawionych drewnianego dna. Te stwierdzono na największej długości, łącznie ok. 65 m. Tworzą one ciągi koryt między studniami. Prowadzona nimi woda musiała płynąć bezpośrednio po warstwie mierzwy, co powodowało straty w transporcie i obniżało jej jakość. Kwestia jakości wody nie byłaby podstawowa, jeśli uznamy, że przeznaczano ją do celów gospodarczych, głównie do pojenia zwierząt.

Odkryte urządzenia są związane stratygraficznie z warstwą późnośredniowieczną, datowaną na XIV w. Seria dat dendrochronologicznych uzyskanych ze studni i koryt pozwala uściślić czas ich budowy na 1. połowę tego stulecia.

Pozyskane na Nowym Targu zabytki archeologiczne ilustrują przemiany organizacji gospodarczej oraz stylu życia dokonujące się w okresie od XI do XV w. Naświetlają niektóre rzemiosła – głównie produkcję wyrobów skórzanych, odlewnictwo i specjalistyczną obróbkę metali nieżelaznych, ale też wyrób bądź naprawę uzbrojenia. Analizy metalograficzne wskazują na zaawansowanie i różnorodność stosowanych technologii. Świadectwa materialne naświetlają handel w wymiarze dalekosiężnym, ale też lokalnym, pozwalają zrekonstruować przemiany stosowanych systemów i jednostek wagowych, miejscową politykę monetarną i infiltrację obcego pieniądza. O zróżnicowanej organizacji handlu świadczą żetony, cechy, plomby kupieckie i różne modele wag. Zapewne wynikiem komercjalizacji, ale także przeobrażeń etnicznych zdaje się być zmiana preferencji konsumpcyjnych. Analiza archeozoologiczna prowadzi do wniosku o stopniowym zastępowaniu wieprzowiny, pochodzącej ze zwierząt hodowanych w mieście i w jego bliskiej okolicy, wołowiną z bydła importowanego w ramach handlu dalekosiężnego. Mając na uwadze te wszystkie zjawiska, można bez przesady powiedzieć, że w XIII–XIV w. pojawiła się nowa postać handlu, odmienna od wzorów wcześniejszych.

Specyficzny styl życia mieszkańców uważa się za jedno z kryteriów definiujących miasto europejskiego średniowiecza[169]. Cechował go względny dobrobyt członków gminy mieszczańskiej, związany jednak z dość wysokimi kosztami utrzymania i nie wykluczający rozwarstwienia ekonomicznego. Nie był on dostępny mieszkańcom wrocławskiego protomiasta. Obowiązująca bowiem przed wprowadzeniem prawa miejskiego struktura społeczna zakładała jasny podział na elitę świecką i kościelną oraz ludność zależną, o niewielkim zakresie wolności osobistej i gospodarczej. Efektem były dwa modele konsumpcji: pierwszy dotyczył nastawionej na luksus elity i jej ścisłego otoczenia, a drugi – skromnie żyjącej ludności służebnej. Postępująca w XIII w. transformacja ustrojowa przyniosła w tym zakresie zmiany, czytelne w źródłach archeologicznych z Nowego Targu. Nie będzie przesadą, jeśli nazwiemy je europeizacją stylu życia.

Znaczącej poprawie uległy warunki mieszkaniowe. Wprowadzenie nowej, szkieletowej konstrukcji drewnianych domów umożliwiło zwiększenie powierzchni, a przede wszystkim podział przestrzeni na części o zróżnicowanej funkcji. Jednym z możliwych wariantów była budowa domu o dwu kondygnacjach – z częściowo zagłębionym, gospodarczym parterem i mieszkalnym piętrem. Przed połową XIII w. szkieletowy dom na przyciesiach stał się w strefie późniejszego pl. Nowy Targ formą panującą, wypierającą starszy wzór jednoprzestrzennego budynku zrębowego. Dalszy rozwój warunków mieszkaniowych możliwy był w domach ceglanych. Jednak ich lokalizacja wokół Rynku – targu miasta lokacyjnego – wskazuje, że do końca XIII w. były one dostępne głównie tworzącej się mieszczańskiej elicie[170].

Licznie odkrywane w budynkach i w ich sąsiedztwie świadectwa codziennej kultury materialnej informują o odejściu od produkcji i użytkowania przedmiotów o funkcji uniwersalnej na rzecz form wyspecjalizowanych. Zaobserwowano zanik tradycyjnych, dominujących do tej pory naczyń ceramicznych – uniwersalnych garnków o esowatym profilu – i pojawienie się szerokiej gamy form o zróżnicowanym przeznaczeniu. Wzrósł udział, a także asortyment drewnianych naczyń klepkowych i toczonych. Wprowadzono elementy „kultury stołu", jak np. nie znane wcześniej noże do serwowania potraw. W drewnianych domach rzemieślników pojawiły się przedmioty luksusowe, świadcząc o poprawie warunków życia i wzroście zamożności. W dość szybkim tempie zanikała kultura materialna, którą można by nazwać słowiańską lub „wczesnopolską"[171]. Jej miejsce zajmowały nowe przedmioty, proweniencji zachodniej, o mocno zróżnicowanych funkcjach[172]. Dotyczy to zarówno przedmiotów codziennego użytku, akcesoriów stroju czy zróżnicowanych wzorów obuwia, jak i materialnych reliktów gier oraz zabaw dzieci i dorosłych. Asortyment tych przedmiotów zwiększał się, a jednocześnie zmieniało się ich przeznaczenie. Pojawiały się elementy edukacyjne i kulturotwórcze, przygotowujące dzieci do właściwego zaprogramowania swojej roli w dorosłym życiu. Rozpowszechniły się rozwijające intelekt gry planszowe, ale także hazard, w czasach protomiejskich bardzo rzadki. Zjawiskiem kulturotwórczym o rosnącym znaczeniu była znajomość pisma – potwierdzona znaleziskami rylców i drewnianych, wypełnionych woskiem tabliczek do pisania.

Odzwierciedleniem mentalności mieszkańców i panującego zwyczaju są w pewnym stopniu odkryte na Nowym Targu militaria. Ukazują one z jednej strony nakazany przepisami prawnymi obowiązek obrony miasta, a z drugiej tendencję do naśladownictwa średniowiecznej warstwy elitarnej – uzbrojonego rycerstwa. Efektem tego drugiego zjawiska mógł być swoisty *dress code*, traktujący ostrogi i puginał jak symboliczne, nobilitujące elementy stroju.

Przekształceniom miasta towarzyszył planowy, intensywny rozwój instytucji kościelnych. Mniej znaną do niedawna stroną postępu chrystianizacji była codzienna religijność, poświadczona obecnością dewocjonaliów poza ośrodkami kultu, w domach i ich bliskim otoczeniu. Częścią zjawiska ogólnoeuropejskiego stały się pielgrzymki do chrześcijańskich sanktuariów. O ich trasach, problemach miejscowej organizacji i o związanym z nimi tle kulturowym informuje obszerny zbiór tzw. znaków pielgrzymich. Symbolicznym poświadczeniem powszechnej obecności Kościoła w życiu miasta jest bulla papieża Benedykta XI (1303–1304), odnaleziona w warstwie targowiska.

W jakim stopniu dzisiejszy Wrocław odzwierciedla miasto średniowiecza? Najwyraźniejszym elementem historycznym jest jego struktura topograficzna. Strefy ukształtowane w średniowieczu okazały się trwałymi elementami układu urbanistycznego. Lewobrzeżne Stare Miasto zachowało niemal niezmienione, średniowieczne rozplanowanie ulic i placów, wytyczonych zgodnie z potrzebami książęcej inwestycji z XIII w. Obecny plac Nowy Targ także jest ważnym elementem stabilizującym dawną strukturę przestrzenną, nawet jeśli wydarzenia i decyzje podejmowane w XX w. okazały się dla niego destrukcyjne.

Małgorzata Chorowska, Mateusz Goliński

ROZWÓJ SPOŁECZNY I PRZESTRZENNY MIASTA POLOKACYJNEGO

MIASTO LOKACYJNE – UKŁADY PRZESTRZENNE I ARCHITEKTURA

Około roku 1300 na przekształcane w sposób miejski jądro osadnicze dawnej aglomeracji wrocławskiej składały się: 1. Obszar wewnętrzny miasta właściwego, ukształtowany w wyniku parcelacji, podjętej wskutek akcji lokacyjnej Henryka Brodatego (1201–1238), i jej późniejszych przekształceń; w dwudziestoleciu 1241–1261 zamknięty pierścieniem murów obronnych i rowem, w 1291 r. zastąpionym na rozkaz Henryka V szeroką fosą, prowadzącą wody rzeki Oławy (Czarna albo Miejska Oława); 2. Obszar zewnętrzny miasta, jak się sądzi, podporządkowany gminie na mocy przywileju Henryka III i Władysława z 1261 r., od wschodu, południa i zachodu ograniczony wałem piaszczysto-faszynowym i fosą zewnętrzną, poprowadzoną obniżeniem stanowiącym depresję powodziową; 3. Nowe Miasto, założone w 1263 r. i przyłączone do Starego Miasta w 1327 r.; 4. Wyspy odrzańskie: Piasek i w jakiejś mierze Tum (pozostałe pełniły funkcje gospodarcze, związane z umieszczonymi na nich młynami i innymi urządzeniami przemysłowymi).

Obszar wewnętrzny w granicach murów obronnych i wewnętrznej fosy, a zwłaszcza jego zachodnia część, odznaczał się dużą regularnością bloków zabudowy i ulic w układzie szachownicowym. W sumie na obsza-

rze lewobrzeżnego miasta średniowiecznego można wyróżnić trzy hipotetyczne sieci pierwotnego rozmierzenia. Były one związane z Rynkiem, Nowym Targiem i Nowym Miastem. Układ sieci przyrynkowej został odtworzony na podstawie teoretycznych studiów Janusza Pudełki (polegających na analizie metrologicznej współczesnych wymiarów bloków zabudowy i szerokości poszczególnych kamienic o metryce średniowiecznej, wyrażonych w systemie dawnych miar) i potwierdzony wynikami badań wykopaliskowych, wielokrotnie podejmowanych na terenie Starego Miasta w ostatnich dziesięcioleciach XX i pierwszych XXI w. Najstarsze granice pojawiały się w nich w postaci niezbyt głębokich rowów lub negatywów po słupach, wskazujących na obecność płotów. Także liczne odkrycia bocznych ścian budynków, układających się zgodnie z teoretycznie wytyczonymi granicami, potwierdzały ich fizyczną obecność, niezależnie od tego, czy były to budynki z drewna i gliny, czy nieco od nich młodsze budynki murowane. Dotyczyło to zwłaszcza okolic Rynku, gdzie zachowały się relikty wielu kamienic z XIII w.

U progu lokacji miasta lewy brzeg Odry tworzył szeroką półkę (1,8–2,1 km) o dość wyrównanej powierzchni, wyniesioną ponad poziom rzeki o 4,5 do 7 m. Od północy przylegała do niej podmokła dolina rzeczna, położona powyżej poziomu Odry jedynie o 2–3 m i regularnie przez nią zalewana[173]. To tam, czyli nisko, rozłożyło się osadnictwo wczesnomiejskie, obecne na tym terenie od ostatnich dekad XI w. Tymczasem Rynek i przyległe bloki zabudowy zajęły rozległe wyniesienie, niezalewane przez wody powodziowe Odry. Regularną parcelacją objęto obszar o wyrównanej powierzchni, w większości wolny od zabudowy. Rozmierzono co najmniej dwa i pół bloku (a zapewne trzy lub cztery) na zachód od Rynku, cztery i pół bloku na północ od tego placu i co najmniej półtora bloku (a zapewne dwa) po stronie południowej. Na wschód od Rynku początkowo został wytyczony tylko jeden blok, który we wschodniej części nawarstwił się na starszy cmentarz, położony przy kościele św. Marii Magdaleny. Rynek stanowił prostokąt o wymiarach 660 × 540 stóp, gdzie 1 stopa = 31,3 cm. Z jego narożników wychodziły ulice o szerokości 30 stóp. Wymiary bloków wynosiły odpowiednio 600 × 120 stóp i 480 × 120 stóp. Doprowadziło to do powstania rozległej sieci ulic szachownicowych, najstarszej tej wielkości w Polsce i jednej z pierwszych w Europie.

Na podstawie źródeł archeologicznych osadnictwo stwierdzone przy Rynku można datować na lata 20.–30. XIII w.[174] Do podobnych wniosków skłania analiza materiału archeologicznego pozyskanego z szerokopłaszczyznowych badań bloku zawartego pomiędzy ulicami Ruską, Rzeźniczą, św. Mikołaja i Kiełbaśniczą. Materiał ten pozwala jednoznacznie związać obiekty zagospodarowania działek powstałe w tym bloku z przeprowadzoną uprzednio parcelacją na działki budowlane o wymiarach 60 × 120 stóp. Nieliczne znaleziska pozostałości domów ryglowych, zbudowanych z drewna i gliny, pochodzące z terenu bloków przyrynkowych (Rynek 6 i Rynek 12) oraz spod późniejszej uliczki Kurzy Targ, wykazują zgodność z granicami działek wytyczonych w toku parcelacji tego obszaru. Boczne ściany ceglanych kamienic z XIII w. także potwierdzają rekonstruowane granice parcelacji.

Przyrynkowa osada miejska miała ściśle określone centrum handlowe – Rynek – oraz własny kościół parafialny pw. św. Elżbiety. Zorganizowano ją na nowych zasadach geometrycznych i w nowym terenie – niemal wolnym od zabudowy i wysoko wyniesionym nad lustro Odry. Do rozmierzenia użyto tych samych narzędzi – pręta, zwanego *virga regalis*, o długości 4,7 m, i stopy = 31,3 cm – którymi posługiwali się budowniczowie księcia Henryka Brodatego przy wznoszeniu palatium w Legnicy i bazyliki pań cysterek w Trzebnicy. Idea umieszczenia najważniejszej części miasta na skarpie nadrzecznej była zgodna z zasadami stosowanymi przez cystersów przy wznoszeniu *claustrum* (z sąsiedztwa wody czerpało ono różnorakie korzyści, a jednocześnie było skutecznie zabezpieczone przed powodzią[175]), natomiast odmienna od dotychczasowych praktyk osadniczych na terenie Wrocławia przedlokacyjnego. W obliczu tych odmienności trudno podtrzymać pogląd o braku ścisłej cezury między funkcjonowaniem ośrodka protomiejskiego a miastem lokacyjnym. Jeżeli parcelacja bloków przyrynkowych nastąpiła w latach 20.–30. XIII w., to znaczy, że była następstwem pierwszej lokacji Wrocławia.

Drewniany trakt położony przy wschodniej pierzei Rynku, o przebiegu północ–południe, pojawił się nie później niż w latach 20. XIII w.[176] i prowadził ku nowej przeprawie przez Odrę, wzmiankowanej w 1231 r.[177] Już wkrótce przy przeprawie, w najwyżej położonej części nabrzeża, stanowiącej ostaniec meandrowy Odry, miał stanąć nowy zamek z ceglaną wieżą o wymiarach 8,5 × 8,5 m[178], wzniesiony na znak władzy książęcej nad lewobrzeżnym miastem. Na obszarze poddanym parcelacji pojawiły się pierwsze odcinki takich ulic, jak: wewnętrzna Ruska, wewnętrzna św. Mikołaja, Kiełbaśnicza, Rzeźnicza, Ofiar Oświęcimskich i cała uliczka Igielna. Skośny przebieg tej ostatniej był najpewniej uwarunkowany kierunkiem dawnej ścieżki, prowadzącej z cmentarza przy kościele św. Elżbiety na wschód – do centrum lewobrzeżnego osadnictwa. Pośrednim dowodem na to, że kierunek ul. Igielnej został zaadaptowany ze starszego układu, jest zaburzenie regularnej siatki parcelacyjnej w blokach na północ od Rynku. Po pierwsze, pomiędzy ul. Igielną i Kotlarską powstał blok o nieracjonalnej szerokości jednego rzędu parcel, a po drugie, siatka działek została przycięta skośnie. W wyniku wytyczenia ul. Kotlarskiej i przejęcia przez nią funkcji łącznika pomiędzy zachodnią i wschodnią częścią miasta, skośny kierunek ul. Igielnej zaczął zanikać. Nie przeprowadzono już jej przez regularny blok zabudowy ograniczony odcinkami ulic Kuźniczej, Kotlarskiej, Szewskiej i Wita Stwosza.

Pytanie o zasięg obszaru objętego pierwszą lokacją musi na razie pozostać bez odpowiedzi. Raczej nie ograniczała się ona do terenu zamkniętego łukiem muru obronnego i fosy wewnętrznej, gdyż znamy wiele przypadków wczesnego zagospodarowania areałów miejskich, zwłaszcza w południowo-wschodniej części Wrocławia, które zostały zniszczone podczas przekopywania tej fosy. Przykładem okolica ulic Wierzbowej, Oławskiej, Piotra Skargi i Teatralnej, gdzie natrafiono na relikty studni z przełomu XII na XIII w.[179], potwierdzające fakt wczesnego zasiedlenia tego obszaru, podobnie jak położonego dalej na wschód terenu zwanego później *Keczerberg* – Górką Kacerską, ostatnio identyfikowaną z zagubioną osadą tkaczy walońskich[180]. Obecność osadnictwa na Górce Kacerskiej potwierdzają badania archeologiczne, a konkretnie dwa skupiska wcześnie datowanych studni, położonych na południe od cmentarza przy kościele św. Wojciecha[181]. Wyniesienie to splantowano podczas przekopywania fosy wewnętrznej. Jak się domyślamy, zniknęła wówczas górna część calca i pierwotnego humusu wraz z reliktami osadnictwa z początku XIII w. Pozostały jedynie dolne części owych studni.

Niezależnie od przyczyn decyzji o przekopywaniu fosy wewnętrznej akcja ta, zapewne związana z drugą lokacją Wrocławia w 1241 r., a prowadzona od 5. dekady XIII w.[182], spowodowała bardzo istotne zmiany w rozplanowaniu wczesnego miasta. Pierścień fosy stał się odtąd granicą regularnej parcelacji. W południowo-zachodnim zakolu fosy powstał pl. Solny. Przekopanie fosy przez rejon Górki Kacerskiej spowodowało odcięcie istniejącego tam od początku XIII w. osadnictwa, od wewnętrznej części miasta. Rację bytu straciły wspomniane już studnie – po wpuszczeniu do fosy wód Białej Oławy, co nastąpiło w 1291 r., uległy one całkowitemu zamuleniu. Obszar parcelacji związany z Rynkiem od południa i zachodu też został zamknięty zbyt ciasno biegnącym pierścieniem muru obronnego, co skutkowało przecięciem na pół bloków zabudowy na zachód i południe od Rynku – przy ul. Rzeźniczej i Ofiar Oświęcimskich. Przebicie uliczki Kurzy Targ przez wschodni blok przyrynkowy w latach 50. lub 60. XIII w. poszerzyło przejście prowadzące do kościoła św. Marii Magdaleny. Najpóźniej w połowie XIII w. została poprowadzona ul. Więzienna, która przebiła blok przyrynkowy a także kolejne po północnej stronie Rynku. Bloki te stały się krótsze, a przez to wygodniejsze w użytkowaniu. Czas przebicia ul. Więziennej przybliżyły badania parceli mieszczańskiej przy ul. Więziennej 10/11, datowanej na połowę XIII w.[183] Wytyczone przy niej działki odbiegały układem od pierwotnej sieci parcelacyjnej. Ich szerokie na 100 stóp fronty były równoległe do ul. Więziennej. Głębokość działek wynosiła 60 stóp (= 28,8 cm)[184].

W 1261 r. miała miejsce trzecia lokacja, podjęta z zamiarem uporządkowania skomplikowanych stosunków przestrzennych i prawnych zrodzonych w wyniku dwóch poprzedzających ją akcji lokacyjnych[185]. W obszar miasta został (powtórnie?) włączony pierścień terenu na zewnątrz fosy wewnętrznej. Spośród powstałych tam ulic najstarsze były zapewne odcinki dróg dalekosiężnych, prowadzących na południe (zewnętrzna ul. Świdnicka), zachód (zewnętrzna ul. Ruska) i wschód (zewnętrzna ul. Oławska, przechodząca w *Inter Gallicos,* wzmiankowaną od 1302 r.). Wczesną metrykę ma także ulica biegnąca tuż przy fosie, znana jako *Inter brasiatores* już w 1302 r. Około 1300 r. istniała już zewnętrzna ul. św. Mikołaja. Poprowadzono ją skośnie w stosunku do ul. Ruskiej i sieci parcelacyjnej istniejącej już wcześniej na tym terenie. Kierunek ul. św. Mikołaja, dążącej do zbiegu z ul. Ruską przy Bramie Mikołajskiej, w zestawieniu z kierunkiem granic obramowujących ją posesji sprawia takie wrażenie, jakby przecięto nią starsze od niej działki.

Datą graniczną dla przemian sieci ulicznej we wschodniej części miasta był prawdopodobnie rok 1263 – założenie przez rajców wrocławskich Nowego Miasta, zlokalizowanego na wschód od Białej Oławy, w rejonie ob. ulic Jana Ewangelisty Purkyniego i Z. Krasińskiego. Powstały tam wówczas nowe ulice – Polska, Ducha Świętego, Szeroka i Różana, oraz parcele budowlane identyczne z wytyczanymi 60 lat wcześniej przy Rynku. Zabrakło placu targowego, choć do pewnego stopnia brak ten rekompensowała podwójna szerokość ul. Szerokiej. Brak targowiska na Nowym Mieście nie był zapewne przypadkiem. Właśnie w tym czasie, po sąsiedzku, powstawało nowe założenie urbanistyczne rozplanowane wokół sporej wielkości placu, zwanego Nowym Targiem. Geometria nowatorskiej sieci wiąże się ze starym szlakiem północ–południe, prowadzącym obok kościoła św. Wojciecha, poprzez wyspę Piasek, na prawy brzeg Odry. Nie jest więc ona równoległa do sieci rozmierzenia związanej z Rynkiem. Powstałe niezgodności wygubiono w pasie trapezowatych bloków pomiędzy ul. Łaciarską a ciągiem ulic – Biskupią, Krową, Jodłową. Modułem tego rozmierzenia była działka o szerokości 60 stóp, a wymiary placu podporządkowano proporcjom geometrycznym 5:6 (300 × 360 stóp). Ulica Wita Stwosza została dwukrotnie załamana, w efekcie czego wyprowadzono ją prostopadle do ul. św. Katarzyny. Wytyczone wówczas na nowo dwa bloki zabudowy, ograniczone ulicami Krową, św. Wita, św. Katarzyny, Wita Stwosza i pl. Nowy Targ, uzyskały tak prawidłowe wymiary (420 × 180 stóp) i proporcje (stanowiące wielokrotności modułu 60 stóp), że możemy je uznać za wynik świadomej akcji planistycznej.

Kamienice z XIII w., dotychczas odkryte na terenie wewnętrznego miasta polokacyjnego, tworzą dwa skupiska: przyrynkowe – liczące

30 obiektów, i mniej liczne północne, usytuowane w sąsiedztwie książęcej rezydencji i fundacji klasztornych. Były to budynki integralnie związane z parcelą miejską, frontem stojące w pierzei ulicy o wyrównanej linii zabudowy. W najbardziej atrakcyjnej dla patrycjatu części miasta, tj. przy zachodniej i południowej pierzei Rynku, już w 2. połowie XIII w. utworzyły one odcinki murowanej zabudowy zwartej. Budowane z cegły jako jedno- lub wieloizbowe kamienice o zróżnicowanych planach, kalenicowe lub szczytowe, do końca XIII w. uzyskały rozwinięte układy przestrzenne. Niektóre z nich miały po trzy kondygnacje: zimne i ciemne przyziemie gospodarcze oraz mieszkalne piętra. Ich relikty tkwią w murach obecnych kamienic, począwszy od 3,5–4 m poniżej dzisiejszego poziomu ulic na Starym Mieście. W początkach XIV w., na skutek szybkiego narastania terenu, zwłaszcza na Rynku, zostały pogrążone w ziemi do ok. połowy wysokości. Dostęp do wnętrz ułatwiały wtedy specjalne konstrukcje, wysunięte w Rynek na głębokość 4 m i zlikwidowane po połowie XIV stulecia.

Najstarszym obiektem murowanym na Rynku był zespół sukiennic, złożony z czterech ciągów komór, rozmieszczonych po dwie po obu stronach szerokiego przejścia-dziedzińca (ul. Sukiennice). Mieścił on 42 komory, co zdaje się korespondować z treścią skargi wrocławskich mieszczan, wystosowanej do mieszczan Magdeburga, a dotyczącej ograniczenia wolności handlu we Wrocławiu poprzez wprowadzenie przez księcia Henryka przymusu sprzedaży w wybudowanym na *forum* „domu z małymi komorami". Historycy datują ten dokument, zwany „pouczeniem magdeburskim", na czasy panowania Henryka Brodatego (1201–1238) i odnoszą go do Wrocławia. W 1266 r. dobudowano do sukiennic drewniane kramy bogate (zastępowane konstrukcjami murowanymi w kolejnym stuleciu). W ostatnim dziesięcioleciu XIII w. na południe od sukiennic, przy placu sądowym, stanął gmach ratusza z wieżą.

Stare Miasto obsługiwały dwa kościoły parafialne: św. Elżbiety (I faza budowy z lat 30. XIII w.) i św. Marii Magdaleny (I faza z końca XII w., II faza – po 1226 r.) oraz fundacje klasztorne. Klasztory: Franciszkanów z kościołem św. Jakuba, Klarysek z kościołem św. Klary oraz Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą z kościołem św. Macieja, osadzono w pasie terenów książęcych nad Odrą. Zachodnia część tego pasa pozostawała w bezpośrednim użytkowaniu książęcym, po części zajęło ją osadnictwo mieszczańskie i żydowskie (włącznie z synagogą) oraz siedziby dostojników dworskich. Z kolei pas terenu we wschodnim zakolu muru obronnego mieścił klasztory Dominikanów i Dominikanek z kościołami św. Wojciecha i św. Katarzyny.

Tzw. obszar zewnętrzny Starego Miasta bardzo długo zachowywał charakter przedmieścia ze słabo wykształconą siecią ulic, występującymi tylko wyspowo zagęszczeniami osadnictwa i obecnością ogrodów oraz uciążliwych, zakazanych wewnątrz murów słodowni. Nie do końca wyjaśnione są funkcje, jakie na tym obszarze pełnił kościół św. Marii Egipcjanki (od XV w. – św. Krzysztofa). W świetle dawniejszych badań Jerzego Romanowa oraz ostatnich Piotra Kmiecika w ostatnim dwudziestoleciu XIII w. w części północno-zachodniej „miasta zewnętrznego" zaczęto wznosić wielki, lecz nie ukończony obiekt ufortyfikowany, będący najpewniej zamkiem. Od południa i zachodu „wyspę zamkową" otaczała nawodniona fosa, nad którą przerzucono most w kierunku południowo-zachodnim. W początkach XIV w. obiekt ten został wciągnięty w system zewnętrznych murów obronnych Wrocławia.

OSTRÓW TUMSKI

Przeniesienie w XIII w. centrum życia gospodarczego na lewy brzeg rzeki przesądziło o zmianie charakteru zasiedlenia Ostrowa Tumskiego. Zabudowa rozpraszała się, a grunty stopniowo przechodziły na własność kleru katedralnego. W świetle rozgraniczenia z 1257 r. wyspa dzieliła się już na dwie części: większą kościelną i mniejszą książęcą. Stopniowo wokół katedry powstawały coraz to nowe budynki związanych z nią instytucji, a pierzeje głównej ulicy wypełniały reprezentacyjne domostwa kanoników, z dużymi ogrodami na tyłach. Zamek wraz z towarzyszącymi kilku kolejnymi kaplicami rozbudowywano do ok. 4. ćwierci XIII w., szczególnie za panowania Henryków III i IV. W 1288 r. fundowano tu kolegiatę Świętego Krzyża. Prawdopodobnie od 1290 r., po śmierci Henryka IV, wzrosła rola zamku lewobrzeżnego, wybudowanego w bliżej nieustalonym momencie na terenie miasta właściwego. Obie rezydencje przestały pełnić swą dawną funkcję wraz ze śmiercią ostatniego z piastowskich książąt, Henryka VI, i rozejściem się dworu (1335). Teren zamku na wyspie rozparcelowano pomiędzy kanoników kolegiackich. Z czasem jego zabudowa zanikła, zburzona lub pochłonięta przez budynki mieszkalne i gospodarcze, natomiast niewielki zamek w mieście, zmodernizowany za czasów Luksemburgów, sporadycznie służył za miejsce postoju monarchów oraz był siedzibą starosty, jego kancelarii i sądu ziemskiego; być może służył też instytucjom stanowym i prowincjonalnym.

NOWE MIASTO

Liczba chętnych do zajęcia na preferencyjnych zasadach działek we Wrocławiu już w czasach Henryka III i Władysława (1248–1270) przekraczać musiała możliwości powierzchni zamkniętej murami. Stąd zapewne decyzja z 1261 r. o objęciu jurysdykcją miejską najbliższych przedmieść, jak i podjęta przez Henryka III lokacja 9 kwietnia 1263 r. Nowego Miasta, drugiej gminy, usytuowanej na wschód od funkcjonującego już miasta, w widłach ówczesnych ujść Oławy do Odry. Trudno dziś odtworzyć, jaki kształt nowej inicjatywie książęcej nadał zasadźca i pierwszy wójt, Gerard z Głogowa. Nowe Miasto powierzchniowo kilkakrotnie ustępowało Staremu, nigdy też nie otrzymało murów. Leżało na uboczu, a jego główną ulicą uczyniono (nieistniejącą obecnie) ul. Polską, której funkcje przejęła w 2. połowie XIV w. równoległa ul. Szeroka (ob. Jana Ewangelisty Purkyniego). Przecinały je trzy przecznice. Nie wiódł tamtędy żaden szlak komunikacyjny, połączenie z głównym miastem odbywało się poprzez Bramę Nową w murach staromiejskich. Nie było placu targowego. Nie fundowano też kościoła parafialnego. Jego zadania powierzono należącej do kanoników regularnych z Piasku przyszpitalnej świątyni Ducha Świętego. Urząd wójta dziedzicznego szybko znalazł się w rękach wrocławskich rodzin patrycjuszowskich, zaś mieszczanie staromiejscy na drodze pozyskiwania kolejnych przywilejów doprowadzili do katastrofalnego skrępowania inicjatywy ekonomicznej swych sąsiadów. Sam nowomiejski dokument lokacyjny, przewidujący uruchomienie urządzeń handlowych, został co prawda odnowiony przez Henryka V w 1290 r., jednak wskutek protestu Starego Miasta Bolesław III w 1306 r. zabronił tu inicjatyw gospodarczych, potwierdzając jedynie prawo do dalszego istnienia warsztatów tkackich oraz zezwalając na otwarcie pięciu piekarń, pięciu karczem i pracowni rzemieślnika naprawiającego przyrządy tkackie. Nowe Miasto było już wówczas częścią wrocławskiego organizmu gospodarczego – powierzono mu rolę centrum produkcji sukienniczej, której wytworami handlowali kupcy staromiejscy. Uzależnienie gospodarcze było wstępem do likwidacji odrębności prawnej – w 1327 r. Henryk VI włączył Nowe Miasto do Wrocławia. Mimo zmiany statusu mieszczanie tutejsi pozostali w swej masie tkaczami, tworząc własny, odrębny cech. Część być może znajdowała zatrudnienie w cegielniach, których skupisko powstało tuż obok, nad Odrą. Peryferyjna dzielnica, zamieszkana przez ludność uboższą i przede wszystkim mało zróżnicowaną zawodową, była miejscem, gdzie najszybciej dochodziło do wybuchów społecznego niezadowolenia (1333, 1418). Zmieniło się to wraz ze stopniowym rozrzedzaniem zaludnienia Nowego Miasta, które z czasem nabrało charakteru ośrodka pośredniego między miastem a przedmieściem.

ZMIANY W ZEWNĘTRZNYCH UWARUNKOWANIACH ROZWOJU

W 1. połowie lat 70. XIII w. Henryk IV Probus (Prawy) wydał całą serię dokumentów potwierdzających szczególną rolę gospodarczą mieszczaństwa wrocławskiego. Podobną politykę uprawiała też większość jego następców. Konsekwencją wzmacniania pozycji ekonomicznej wrocławian w warunkach równolegle zachodzącego procesu kurczenia się powierzchni księstwa był wzrost wpływów politycznych mieszczaństwa. Dotyczyło to szczególnie jego warstwy kierowniczej – patrycjatu, skupiającego w swych rękach coraz większy kompleks posiadłości ziemskich i przejmującego funkcje rycerstwa. W 1327 r. prawo do sukcesji w księstwie (obejmującym już tylko okręgi wrocławski i średzki, do których w końcu XIV w. dołączono zachowujący pewną odrębność okręg namysłowski) przekazane zostało władcom czeskim. Stało się to faktem w 1335 r., po śmierci Henryka VI, ostatniego panującego tu przedstawiciela domu Piastów. Znalezienie się księstwa poza granicami zjednoczonego Królestwa Polskiego, a następnie jego inkorporacja do grona ziem dziedzicznych Korony Czeskiej, poparta protekcją udzielaną Wrocławiowi przez królów z dynastii Luksemburgów, z Janem i Karolem IV na czele, przypieczętowały zmiany zachodzące w świadomości mieszczaństwa. Wynikające z historii, geografii i gospodarki związki z Polską, do której Śląsk był odtąd coraz rzadziej zaliczany, ustąpiły silnej identyfikacji z miastem, regionem i kulturą niemiecką. Stan ten w sposób szczególny utrwalił się w ciągu XV w., wraz z zachodzącą na tle stosunku do husytyzmu konfrontacją pomiędzy Czechami a Niemcami.

MIASTO WCZESNOGOTYCKIE

Budowa wielu gotyckich świątyń oraz fortyfikacji wymagała zarówno przeprowadzenia imponujących prac ziemnych, jak i uruchomienia masowej produkcji cegły. Nie mogło to nie znaleźć odbicia w budownictwie mieszczańskim. Ofensywa budownictwa murowanego trwała przez całe średniowiecze. Stopniowo kolejne ulice wypełniały się kamienicami (przy Rynku proces ten zakończono nie później niż w połowie XIV w.), te zaś rozbudowywano, pogłębiając je, podwyższając i podpiwniczając. Typowa kamienica kupiecka z tego okresu posiadała piwnicę oraz przyziemie z sienią wysoką na 4–5 m i sklepionym skarbcem, służące działalności zawodowej, mieszkalne piętro oraz bardzo wysokie magazynowe poddasze. Zabudowa drewniana pozostała w głębi działek, coraz szczelniej wypełnianych labiryntem oficyn, komórek, kuchni, stajni, studni i latryn. Poziom ulic i placów, nieustannie zasypywanych warstwą śmieci, mierzwy i błota, szybko się podnosił. Co jakiś czas ich nawierzchnie niwelowano warstwą piasku, po której rozrzucano deski. Podmakające odcinki ulic otrzymywały nawierzchnię drewnianą. Podnoszenie się poziomu gruntu opanowano ok. połowy XIV w., co można zaobserwować, patrząc na wysokość posadowienia wielkich kościołów gotyckich pobudowanych w tym

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 19

8. Widok miasta od południa, 1493

okresie. W rezultacie zainicjowano wówczas utwardzanie nawierzchni połączone z wywożeniem mierzwy.

RATUSZ

Wykupienie przez radę wójtostwa z rąk prywatnych (1324–1329) dało asumpt do rozbudowy ratusza i wysokiej wieży, symbolu władzy. O pierwszym miejscu obrad organów prawa magdeburskiego nic nie wiemy. Ze względu na publiczny charakter sądów mogły być one sprawowane na wydzielonym fragmencie placu rynkowego, pod prowizorycznym zadaszeniem, ewentualnie w domu wójta, w obszernej izbie jakiejś karczmy albo w przedsionku kościoła. Takie rozwiązania były praktykowane na Śląsku. Wymagające większej kameralności posiedzenia rady gościły być może w kamienicach patrycjuszowskich.

Ratusz wznoszono etapami, od schyłku XIII po początek XVI w., stopniowo dostawiając poszczególne segmenty i kondygnacje. Początkowo wyłącznie urzędowy budynek, siedziba sądu i rady, kancelarii, archiwum i skarbca, z czasem stał się także obiektem reprezentacyjnym, wizytówką miasta i artystycznego gustu jego sterników. Ten „zamek mieszczan”[186] aż po wiek XVIII był jedynym gmachem w mieście celowo wybudowanym na potrzeby administracji, którego pomieszczenia udostępniano zarazem na uroczystości państwowe i obrady sejmiku śląskiego.

BLOK ŚRÓDRYNKOWY

Blok śródrynkowy mieścił zabudowę o pierwotnym przeznaczeniu handlowym. Zajmowała ona prostokątny teren na środku Rynku, o wymiarach ok. 112 × 84 m. Stały tam budynki o wydłużonym planie, rozwinięte wzdłuż trzech wewnętrznych przejść-uliczek (ob. Sukiennice, Przejście Żelaźnicze i Przejście Garncarskie) o przebiegu wschód–zachód i przecięte z północy na południe Przejściem Poprzecznym. Sprzedawano tu wyroby żelazne, metale kolorowe, farby i inne chemikalia, wosk, bakalie i przyprawy. Kramy Bogate sąsiadowały z sukiennicami od północy. Pierwotnie kramy stanowiły własność książęcą – książę pobierał podatek od sprzedających w nich przekupniów. Ta sytuacja nie utrzymała się jednak długo – już w 1266 r. książę Henryk III sprzedał Kramy Bogate dwóm mieszczanom[187]. Najstarsze kramy były zapewne drewnianymi budami. W 1327 r. rada miejska nakazała wybudować je z szachulca lub cegły i przykryć dachówką. Kramy Bogate składały się z 48 komór kupieckich, ustawionych w dwóch rzędach przy przejściu zwanym obecnie Żelaźniczym. Komory były zwrócone frontami w jego kierunku i nadbudowane o piętra, przeznaczone na cele mieszkalne i wyposażone w piece. W ścianie frontowej każdej z komór znajdowało się wejście i duży, prostokątny otwór okienny, zamykany na noc okiennicą. Na dzień dolne części okiennic były opuszczane i wykorzystywane jako ławy, na których wykładano towary, a górne części podnoszono i traktowano jako zadaszenia nad ławami[188].

ULICE

Niezależnie od funkcjonowania prywatnych i publicznych studni oraz bliskości wód Odry i Oławy uruchomiono sieć podziemnych wodociągów, dostarczających wodę rzeczną do ulicznych zbiorników. Rozbudowywano ją przypuszczalnie od połowy XIV w. Na przełomie XV/XVI w. obejmowała ona już całe miasto. Funkcje kanalizacji pełniły rynsztoki, biegnące środkiem ulic. Nawierzchnię ulic utwardzali sami mieszczanie, rozsypując przed domami np. gruz pochodzący z budów; robiło to równie miasto, brukując pasy ulic i placów. Od bruków, względnie od wspomnianych wyżej konstrukcji nawierzchni drewnianej otrzymały charakterystyczne człony swych nazw ulice Kuźnicza, Szewska i Kuśnierska (początkowy odcinek Oławskiej): *Schmiede-, Schube-, Kürschner--Brücke*. Kamienistą nawierzchnię otrzymały też odcinki głównych gościńców pod miastem, często prowadzone groblą ze względu na zagrożenie powodziowe. Taką najbardziej znaną „kamienną groblą” (*Steindamm*) był odcinek późniejszej ul. Maciejowej na Ołbinie (ob. Jedności Narodowej).

GOSPODARKA A UWARUNKOWANIA PRZESTRZENNE

Istnienie cechów potwierdzone jest od 1273 r. Najstarsze znane przepisy cechowe pochodzą z przełomu XIII i XIV w. Obejmowały one już 29 grup zawodowych. Zestawienie rzemiosł cechowych z 1389 r. wymienia 34 zawody. Do specyfiki wrocławskiej należało równoległe istnienie trzech cechów sukienniczych: tkaczy staromiejskich, nowomiejskich i galicyjskich (z *Ketzerbergu*). Ich członkowie zamieszkiwali ściśle określone tereny w mieście, nie mieszając się ze sobą. Jednym z fundamentów pozycji ekonomicznej miasta był przywilej mili. Likwidując w jej promieniu wszelką działalność produkcyjną i usługową, ograniczało ją miasto wyłącznie do obszaru zakreślonego aktem lokacyjnym z 1261 r. Nadanie prawa mili w 1290 r. oznaczało więc ostateczną likwidację rzemiosła, urządzeń handlowych i karczem w osadach składających się niegdyś na aglomerację wczesnomiejską, ale nie wcielonych w obręb miasta lokacyjnego. Egzekwowanie przywileju czyniło przedmieścia obszarem działalności rolniczej, ogrodnictwa, hodowli, rybołówstwa i – do czasu ustaleń z 1305 r. – stawiało pod znakiem zapytania egzystencję Nowego Miasta. Drugą ważką regulacją było nadanie miastu w 1274 r. prawa składu – Wrocław stał się przymusowym punktem etapowym handlu dalekosiężnego, a wrocławscy przedsiębiorcy pośrednikami w wymianie, szczególnie między wschodem Europy i krajami Rzeszy. Wielkiej wymianie sprzyjały wrocławskie jarmarki, połączone ze zwolnieniami celnymi dla uczestników. Tradycja pierwszego – świętojańskiego targu dorocznego – sięgała wczesnego średniowiecza, kolejne trzy przyznali władcy z dynastii Luksemburgów. Z towarów tranzytowych częściowo przechwytywanych przez wrocławian wymienić należy polski wosk, węgierską miedź, sukno flandryjskie, niemieckie wyroby żelazne. Duże znaczenie odgrywał import wełny, chmielu, soli, zboża, bydła, futer, korzeni, śledzi, win i wyrobów rzemiosła artystycznego. Popyt lokalny zaspokajał na bieżąco handel związany przede wszystkim z urządzeniami handlowymi skupionymi (poza jatkami) na Rynku i Nowym Targu, a od połowy XIV w. – prawie wyłącznie na Rynku. Tu odbywały się zarówno zwykłe targi cotygodniowe, jak i specjalistyczne, hurtowe, zbożowe czy wełniane, oraz wolnice – wolne targi na chleb i mięso. Począwszy od XVI w. próbowano rozładować ruch w Rynku, przenosząc zeń część handlu na sąsiadujący z nim plac Solny, który nazwę swą zawdzięczał odbywającym się tam targom solą, oraz na położony we wschodniej części miasta Nowy Targ.

MIASTO GOTYCKIE

Proces wypełniania zabudowy frontowej murowanymi kamienicami został ukończony w początkach XVI w. Pożary, jakie wybuchały regularnie w mieście, po połowie XIV w. miały już bardzo ograniczony zasięg. Wielkość domów i parceli odzwierciedlała pozycję majątkową ich właścicieli. Stąd z jednej strony proces podziałów, a z drugiej – łączenia działek i ich skrawków. Doprowadził on do charakterystycznego dla Wrocławia wielkiego zróżnicowania rozmiarów posesji, na których bez specjalistycznych

badań nie można odtworzyć pierwotnego modułu działki lokacyjnej. Proces „pływania" granic działek opanowano ok. połowy XIV w. Ustabilizowała je zabudowa ceglana oraz solidne mury wznoszone pomiędzy parcelami. Ostoją patrycjatu pozostał Rynek, szczególnie pierzeje zachodnia i południowa, dwie zaciszne uliczki na ich tyłach – Junkierska i Pańska (ob. Ofiar Oświęcimskich i Kiełbaśnicza), plac Solny (pierzeja południowa) oraz ul. św. Wojciecha (ob. Wita Stwosza). Warstwy zamożne zamieszkiwały również przy ul. Ruskiej, Kotlarskiej, na niektórych odcinkach Kuźniczej, w mniejszym stopniu przy ul. św. Mikołaja, Nowym Targu, obecnej Piaskowej. W chwili przeobrażeń lokacyjnych poszczególne rejony miasta powierzono określonym branżom zawodowym. Ten jasny układ uległ zatarciu w ciągu XIV w. Już na początku XV w. jedynym jego śladem były nazwy ulic i ewentualnie kilku rzemieślników, kontynuujących XIII-wieczną tradycję wytwórczości pośród przedstawicieli innych branż (Łaciarska, Kotlarska, Płaszczarska – ob. Krawiecka, Grzebieniarska – ob. Igielna). Ale też istniały zawody, których przedstawiciele pozostawali wierni w swej masie starym rejonom osiedlenia. Przy Szewskiej mieszkało kilkudziesięciu szewców, a na niektórych odcinkach prawie wyłącznie oni. Przy ul. Garbarskiej (ob. wschodnia część pl. Uniwersyteckiego) utrzymywali się garbarze, przy Nożowniczej – wytwórcy noży, przy odcinkach Kuźniczej – ślusarze, igielnicy, nożownicy, płatnerze i mieczownicy. Piekarze grupowali się przy Piekarskiej (ob. wschodni odcinek Kotlarskiej), Kuźniczej, św. Mikołaja, Odrzańskiej, kuśnierze przy Kuśnierskiej (ob. początkowy odcinek Oławskiej), Oławskiej, św. Wojciecha. Przy ulicach wylotowych (zwłaszcza Ruskiej, Świdnickiej, Oławskiej) skupiały się zajazdy, karczmy, ale i warsztaty żyjące z obsługi trasy komunikacyjnej (kołodzieje, kowale). Istniała przy tym wyraźnie rysująca się przepaść między poziomem majątkowym mieszkańców zachodniej części miasta a częścią północno-wschodnią, zdominowaną przez uboższych rzemieślników. Przy niektórych odcinkach ulic (Nożownicza, Kuźnicza, Oławska, Białoskórnicza) funkcjonowały ciągi zunifikowanych lub bardzo podobnych kamieniczek, wąskich, jednopiętrowych, prostych w planie, reprezentujących najniższy standard budownictwa murowanego. Kojarzy się je z ludnością jednorodną zawodowo, z członkami jednego cechu hołdującymi wspólnocie zamieszkania.

ZALUDNIENIE

Nie potrafimy wiarygodnie ustalić wielkości zaludnienia Wrocławia w średniowieczu. Szacunki badaczy, oparte na źródłach pośrednich z różnych okresów i odmiennych metodach dociekań, poważnie się różnią. Według niepewnych wyliczeń w 1318 r. miasto zamieszkiwać miało ponad 12 tys., a w 1329 r. ponad 14 tys. osób, nie licząc duchowieństwa i szlachty. W 1403 r. mieszkańców wszystkich stanów wg jednych badaczy miało być 14–15 tys., wg innych – ok. 19 tys., a jeszcze innych – nawet 21 tys., w tym 10–11 tys. obywateli wraz z rodzinami. Prawdopodobnie, mimo przejściowych okresów regresu i stagnacji, liczba mieszkańców aż do końca XIV w. stale rosła. Wspomniane wahania wiązać się mogły ze skutkami klęsk elementarnych, epidemiami dżumy (największa w 1372), głodem (ten np. w 1264 przygnać miał na Śląsk wielu mieszkańców Niemiec) oraz wielkimi pożarami miasta. Szacunki czynione dla roku 1470 mówią o 15 względnie 18–21 tys. mieszkańców, jak więc widać – rozwój został zahamowany. Na stanie zdrowotności czy tempie migracji odbić się musiały ówczesne wojny, wyniszczenie Śląska i trudności gospodarcze samego miasta.

KOŚCIOŁY, KLASZTORY, SZPITALE I SZKOŁY

Choć patronat wrocławskich kościołów parafialnych nie należał do miasta, świątynie i duchowieństwo diecezjalne pozostawało w centrum uwagi i rady, i cechów, i indywidualnych mieszczan. Pod posadzką obu głównych far znajdowali miejsce ostatniego spoczynku patrycjusze. Pierwsze upamiętniające taki fakt epitafium pochodzi z 1333 r. Ci sami ludzie byli fundatorami remontów i rozbudów świątyń, finansowali ich kosztowne wyposażenie. Sam ogrom brył kościołów św. Elżbiety i św. Marii Magdaleny (wzniesionych w obecnym kształcie w 2. połowie XIV w.) czy wysokość późnogotyckiej wieży fary św. Elżbiety były swego rodzaju manifestacją potęgi i aspiracji mieszczaństwa. Na równy rozmach pozwolić sobie mogli tylko budowniczowie kościoła NMPanny na Piasku, katedry św. Jana Chrzciciela i kościoła św. Doroty. Ten ostatni był fundacją Karola IV. Obie fary obrastały wieńcem kaplic, fundacjami patrycjuszowskimi, a u św. Marii Magdaleny – także cechowymi. Wypełniała je blisko setka ołtarzy pod patronatem prywatnym, cechowym czy radzieckim. Skoszarowani altarzyści tworzyli wspólnoty zamieszkiwania i wspólnoty brackie z parafianami świeckimi. Dzięki dobroczynności mieszczańskiej przebudowano kościoły dominikanów i franciszkanów. Kiedy w trudnych warunkach ekonomicznych 2. połowy XV w. wznoszono jeszcze jeden duży kościół i klasztor Bernardynów na Nowym Mieście, postępowano już oszczędniej. Musiano stosować metody „taniej budowy".

Wokół klasztorów wyrastały konwenty żeńskie, domy niezamężnych i owdowiałych mieszczek, decydujących się na życie we wspólnocie wg reguły beginek, tercjarek franciszkańskich, dominikańskich i bernardyńskich, albo nawet wg zasad sformułowanych przez założycielkę. W większości były to fundacje prywatne wdów, niektóre pod patronem rady lub cechów. Największym skupiskiem konwentów żeńskich był odcinek końcowy ulicy Szewskiej, czyli naprzeciwko krzyżowców-szpitalników, potem okolice ul. Rycerskiej (ob. pl. Nankiera), naprzeciwko franciszkanów, i wreszcie okolice św. Katarzyny i św. Wojciecha, czyli koło dominikanów. Mniejsze skupiska powstały jeszcze przy klasztorze Augustianów Eremitów (rejon uliczki św. Doroty), Bernardynów (ob. Bernardyński) i przy augustiańskim szpitalu Świętego Ducha. Ten ostatni był jedynym wrocławskim szpitalem aż do lat 40. XIII w., kiedy to z fundacji książęcej powstała podobna placówka pw. św. Elżbiety (znana potem pw. św. Macieja) przy ul. Szewskiej, prowadzona przez krzyżowców z czerwoną gwiazdą. Uzupełniało je położone na przedmieściu, również XIII-wieczne w swych prapoczątkach, leprozorium św. Łazarza. W XIV w. już z fundacji rady powstał duży szpital Bożego Ciała (Świętej Trójcy) przy ul. Świdnickiej. Rychło przybrał on charakter „domu spokojnej starości", przeznaczonego wyłącznie dla zamożnych pensjonariuszy, którzy wykupywali tam dożywocie. Za sprawą prywatnych i cechowych patronów liczba nowo fundowanych szpitali, czy raczej przytułków na obrzeżach miasta, swe apogeum osiągnęła w XV w., zapełniając obrzeża miasta. Do najważniejszych należały: szpital dziecięcy Bożego Grobu na rogu ulic św. Mikołaja i Nowego Światu, wielki szpital św. Barbary u zbiegu św. Mikołaja i Ruskiej, szpital uczniowski św. Heronima przy Bramie Świdnickiej oraz leprozorium Jedenastu Tysięcy Dziewic na Ołbinie.

Jeszcze w 1267 r., na prośbę mieszczan skarżących się na niebezpieczeństwa czyhające na ich dzieci, podążające przez ruchliwe mosty do szkoły katedralnej na Ostrowie Tumskim, otwarto pierwszą szkołę parafialną przy kościele św. Marii Magdaleny. W 1295 r. dołączyła do niej druga, przy kościele św. Elżbiety. Po 1288 r. doszła także szkoła przy kolegiacie Świętego Krzyża na Ostrowie Tumskim. Na tych, którzy chcieli pogłębić wykształcenie, czekała stara szkoła katedralna (podjęta przez radę w 1505 r. próba powołania uniwersytetu spełzła na niczym). Na Nowym Mieście nie było szkoły, a na przedmieściach być może w XV w. funkcjonowała przy parafii św. Maurycego. Szkoły powstawały również przy klasztorach, na ogół na potrzeby nowicjuszy; tylko niektóre z nich miały charakter otwarty (takimi były placówki przy klasztorach – augustiańskim na Piasku, premonstrateńskim na Ołbinie i przede wszystkim joannickim w mieście).

PODZIAŁY KWARTALNE

Pierwotny podział miasta polegał na wydzieleniu czterech dzielnic-kwartałów: Kupców, Rzeźników, Wielkiego i Kuśnierzy. Według podziału kwartalnego zbierano podatki, a w czasach nowożytnych stanowił on podstawę organizacji militarnej mieszczan. Wraz z rozszerzeniem miasta w XIV w. przybyły jeszcze następne dzielnice „administracyjne": Słodownicy (zachodnia i południowa część pasa między murami), ul. Galijska (wschodnia część wspomnianego pasa oraz przedmieścia wschodnie i południowe), Nowe Miasto i Wyspa Piasek. W 1. połowie XV w. ten skomplikowany podział uproszczono, dzieląc Słodowników i ulicę Galijską między kwartały Rzeźników, Kupców i Kuśnierzy. W 1. połowie XVI w. między ten ostatni oraz Wielki podzielono Nowe Miasto z Piaskiem, przywracając kwartałom dawny ich sens. Zaczęto też stosować nowe nazwy: kwartały Ruski, Odrzański, Nowotarski i Oławski.

„MIASTO ZEWNĘTRZNE"

W bliżej nieustalonym momencie przed połową XIV w., być może w latach 30. i 40., otoczono murem przedmieścia, opasujące miasto właściwe łukiem od zachodu, południa i południowego wschodu. Odwrotnie niż pierwszy, ten nowy mur poprowadzono śmiało, ogradzając obszar o bardzo zróżnicowanym charakterze i zabudowie, na którym nawet do czasów nowożytnych utrzymały się ogrody. Należy jednak pamiętać, że mur zewnętrzny wzniesiono na grzbiecie wału piaszczysto-faszynowego, który opasywał obszar miasta przydzielony mu jeszcze w 1261 r. W części zachodniej tego pasa funkcjonowało wielkie skupisko rzemiosł włókienniczych, z cechem tkaczy staromiejskich na czele. Ciągnęło się ono od ul. Psiej (późniejszej św. Antoniego), przez ulice Złote Koło, Ruską, Nowy Świat, św. Mikołaja aż po uliczkę określoną jako Pole Grodzkie lub Lenno Grodzkie (ob. A. Cieszyńskiego). Tam, w narożu murów, w 3. ćwierci XV w. wzniesiono wielki spichlerz gotycki (Arsenał Mikołajski), który miał pomieścić rezerwy aprowizacyjne miasta. Południowa część pasa między murami to dzielnica słodowni, usuniętych tam z miasta wewnętrznego ze względu na zagrożenie pożarowe (ciąg wzdłuż ob. ul. Kazimierza Wielkiego – od Krupniczej, przez Świdnicką, po Wierzbową). Obok słodowników żyli tam liczni kuśnierze i kaletnicy (dawna ul. Słodowa i ob. Teatralna). Tych ostatnich łączyć można ze Wzgórzem Sakwowym w południowo-wschodnim narożniku muru (rejon obecnej ul. Piotra Skargi). Na północ od niego, na tzw. *Ketzerbergu* (ob. pl. Dominikański), około połowy XIV w. powstało osiedle tkaczy galijskich (walońskich). Przesiedliła się tam większość starych mieszkańców przedmieścia przy kościele św. Maurycego. Mur wewnętrzny utracił funkcje militarne, co zaowocowało zabudową strefy między nim a dawną fosą. Najwcześniej, bo jeszcze na początku XIV w., proces ten zaczął się po stronie zachod-

niej, gdzie na gruntach komunalnych powstały osiedla niewielkich domków rybaków, białoskórników, kołodziejów i garncarzy (ob. ul. Białoskórnicza). Wraz z zagospodarowywaniem nadbrzeży zwężono samo koryto Czarnej Oławy, w czasach nowożytnych płynącej jakby wąwozem między ścianami zabudowy drewnianej. Do cech charakterystycznych „miasta zewnętrznego", czyli pasa między murami, należało lokalizowanie tam przytułków i szpitali. Mieszkańcy dawnych przedmieść, oprócz dużego joannickiego kościoła Bożego Ciała (ukończonego w 1. połowie XV w.), mieli do dyspozycji jeszcze większą świątynię pw. św. Stanisława, św. Doroty i św. Wacława. Wzniesiona w 2. połowie XIV w., należała do augustianów eremitów. Z konkurencją zakonną rywalizowały świątynie filialne: św. Barbary przy parafii św. Elżbiety i św. Marii Egipcjanki (potem św. Krzysztofa) przy parafii św. Marii Magdaleny. Obie w obecnej postaci pochodzą z XV w. i były zarazem kościołami cmentarnymi. Stare cmentarze przy farach szybko bowiem stały się za ciasne i musiano uruchomić dodatkowe nekropole między murami. Niedaleko szpitalno-parafialnego kościoła Ducha Świętego na Nowym Mieście powstał filialno-cmentarny kościółek św. Klemensa (obecnie nieistniejący), naprzeciwko klasztorno-parafialnej świątyni NM Panny na Piasku zbudowano cmentarną kaplicę św. Anny, naprzeciwko szpitalnego kościoła św. Macieja stała cmentarna kaplica św. Agnieszki (św. Jerzego) przy ul. Szewskiej.

FORTYFIKACJE

Zewnętrzny mur miał około 50 baszt i cztery bramy: Mikołajską od zachodu, Świdnicką od południa, Oławską od wschodu oraz pomocniczą Sakwową w południowo-wschodnim narożu. Od lat 20. XV w. wzmocniono ich obronę, rozbudowując przedbramia, zaopatrując w barbakany, przygotowując stanowiska (tarasy) dla broni palnej. Od lat 70. XV w. przystąpiono do budowy fortyfikacji bastejowych. Przed głównym murem powstał wał i niski mur, flankowany przez kilkanaście bastei. Mokra fosa okalająca miasto była starsza od głównego muru (potwierdzona od 1315 r.), ale też podlegała największym przekształceniom, stale od niego odsuwana i poszerzana. Tymczasem stary, XIII-wieczny mur wewnętrzny podlegał degradacji. Poprzecinany wieloma furtami, prowadzącymi na mostki przerzucone nad Czarną Oławą, po prostu wchłaniany był przez zabudowę mieszkalną. Kilka dodatkowych furt a nawet bram (św. Macieja na końcu Szewskiej, Cesarska – na Kuźniczej) poprowadzono też ku Odrze, lecz tą drogą nie kierowano tranzytowego ruchu towarowego. Szedł on przez XIII-wieczną, starszą Bramę NM Panny (Piaskową) i nieco młodszą – Odrzańską.

JURYDYKA KOŚCIELNA NA PIASKU

Wcielenie w 1261 r. w obręb miasta wyspy Piasek uruchomiło trwający aż po wiek XVI spór rady z opactwem Kanoników Regularnych (Augustianów), powołującym się na jeszcze starsze prawa do tego obszaru. Polemika ta na pewno skończyłaby się o wiele wcześniej, gdyby nie to, że stopniowo, działka po działce, własność gruntów na wyspie przechodziła do rąk klasztoru (od ok. 1299 r. wzmocnionego o konwent żeński). U schyłku średniowiecza augustianie domagać się więc zaczęli własnej jurydyki, czyli wyłączenia północnej części Piasku spod władzy miasta. Rada przystała na to ustępstwo w 1520 r., aczkolwiek na warunkach kompromisowych, utrzymujących część kompetencji władz świeckich wobec mieszkających tam mieszczan czy ograniczających liczbę rzemieślników przyklasztornych. Pojawiająca się regularnie od początku XVI w. sprawa obecności w dobrach kościelnych rzemieślników pozacechowych, czyli partaczy, przez cały okres wczesnonowożytny zdominowała stosunki miasta z poszczególnymi klasztorami.

JURYDYKA NA OSTROWIE TUMSKIM

Osobną jurydykę, wyłączoną spod władzy świeckiej a poddaną biskupowi, stanowił Ostrów Tumski. Piszący ok. 1512 r. Bartłomiej Stein nazwał wyspę *miastem księży*, wyliczając, że mieszkać ich tam miało 245, w tym 57 kanoników katedralnych i kolegiackich. Były to dane znacznie odbiegające od rzeczywistości (np. w XV w. tylko 1/3 członków kapituły stale tu rezydowała), ale nie zmienia to faktu istnienia wielkiego skupiska kleru, obok którego mieszkać mogła tylko świecka służba i uczniowie dwóch tumskich szkół. Częste spory, jakie wybuchały między miastem a kapitułą, dotyczyły właśnie obecności na wyspie świeckich i prowadzonej tam działalności gospodarczej, a szczególnie wyszynku obcego piwa. Problem rozwiązano kompromisowym układem z 1504 r. Kler utrzymał prawo bezcłowego importu piwa, jednak nieograniczony wyszynk (tzn. dla wszystkich) dotyczył tylko trunku wrocławskiego. Duchowni mogli też utrzymywać w swych domach rzemieślników, ale pod warunkiem, że ci pracowali tylko na ich potrzeby. Wspomniane ograniczenia przesądziły o utrzymaniu szczególnego charakteru Wyspy Tumskiej, która zamiast zmienić się w sproletaryzowane przedmieście, pozostała *miastem księży*.

Cezary Buśko, Jerzy Piekalski

INFRASTRUKTURA KOMUNALNA I STAN CZYSTOŚCI MIASTA W XIII–XVIII WIEKU

Postępująca od XIII w. koncentracja ludności na terenie wytyczonym granicami miasta oznaczała zagęszczenie zabudowy, wzrastające zapotrzebowanie na czystą wodę oraz nagromadzenie odpadów bytowych i produkcyjnych wraz z towarzyszącymi temu zaburzeniami ekosystemu. Konieczną reakcją było podjęcie przez gminę działań zmierzających do likwidacji narastających niedogodności. Kolejne przedsięwzięcia następowały wraz z intensyfikacją problemów, a ich efektem była budowa i doskonalenie miejskiej infrastruktury[189].

Średniowieczny i nowożytny Wrocław nie dysponował dobrymi źródłami wody, niezbędnej do funkcjonowania gospodarstw domowych i warsztatów produkcyjnych, zwłaszcza ważnego dla gospodarki miasta browarnictwa. W czasach poprzedzających lokację miasta wodę pozyskiwano najczęściej bezpośrednio z cieków naturalnych, a tylko sporadycznie z czerpalnych studni (Ołbin). Najstarszy znany nam zespół studni związanych z wczesnomiejskim osadnictwem lewobrzeżnym mieścił się na dzisiejszym placu Dominikańskim. Ich cembrowiny skonstruowano z dranic z drewna dębów ściętych między 1205 a 1237 r.[190] Zabytki zawarte we wnętrzach studni sugerują, że użytkowali je przybysze z Zachodu. W mieście lokacyjnym, z jego strukturą ukształtowaną w ciągu XIII w., studnie budowano na dziedzińcach działek mieszczańskich. Najstarsze z zarejestrowanych można datować na 2. połowę tego stulecia. Istniały też studnie publiczne na placach i przy krawędziach ulic.

Wrocławianie czerpali wodę gruntową, a głębokość studni była zależna od poziomu lustra wody. Najstarsze, kopane w 2. połowie wieku XIII, sięgały ok. 1,5 m od ówczesnej powierzchni terenu. Młodsze były głębsze, gdyż aby dotrzeć do wodonośnych poziomów, należało przebić się dodatkowo przez 2–3 metrowy pokład nawarstwień, powstały w wyniku rozmaitych działań prowadzonych na terenie miasta.

Cembrowiny studni konstruowano z drewna, wyjątkowo z cegieł. Obiekty z dobrze zachowanym drewnem przekonują, że wykonano je z zastosowaniem wytrawnej techniki ciesielskiej[191]. Postępująca degradacja środowiska i bliskie sąsiedztwo kloak powodowały spadek jakości wody studziennej. Czynnik ten, obok zwiększającego się zapotrzebowania na wodę do celów produkcyjnych, był główną przyczyną budowy komunalnych wodociągów miejskich.

Początki tych wodociągów sięgają najprawdopodobniej 3. ćwierci XIII w. Początkowo były to wodociągi grawitacyjne, rozprowadzające wodę siecią drewnianych koryt przykrywanych dranicami, znanych z okolicy Nowego Targu. Późniejszy, unowocześniony i rozbudowany system wodociągów ciśnieniowych, opierał się na trzech urządzeniach czerpiących wodę z rzek. Określano je terminami *Wasserrath*, *Wasserkunst* lub *Wasserhaus*. Wodę z Odry pobierało urządzenie z kołem wodnym, zbudowane przy Furcie Młyńskiej, u wylotu ul. Kiełbaśniczej. Wiemy, że funkcjonowało ono najpóźniej od 1386 r. i było kilkakrotnie naprawiane lub przebudowywane. Zastosowany mechanizm odpowiadał systemowi podnoszenia wody za pomocą koła wodnego, znanemu w Europie od starożytności i dostosowanemu do potrzeb miast nad nizinnymi rzekami, gdzie nie było możliwości wykorzystania prostszego i wydajniejszego systemu grawitacyjnego[192]. Od 1538 r. *Wasserrath* – nowe koło wodne ze 160 czerpakami – miał średnicę 48 stóp, czyli około 14 m. Według obliczeń Klausa Grewego[193] podnosiło ono wodę na wysokość 28 stóp i dostarczało do 500 litrów wody na minutę. Wzniesiony wówczas nowy, murowany dom wodny funkcjonował do XIX w. *Wasserrath* przy Furcie Młyńskiej zaopatrywał elitarną część miasta – z Rynkiem, Placem Solnym, ulicami Kiełbaśniczą i Ofiar Oświęcimskich.

Także od XIV w. działał przy Kacerskiej Górce, na południowo-wschodniej krawędzi miasta *Wasserhaus*, czerpiący wodę z Oławy przy jej wlocie do wewnętrznej fosy miejskiej[194]. Nowoczesną formę nadał mu po 1596 r. mistrz budowlany Hans Schneider von Lindau, pracujący wcześniej w Gdańsku. Koryto cieku zostało wówczas przebudowane i umocnione murami. Urządzenie, określane później jako *Ketzerkunst*, tworzyły dwa ceglane budynki. Pierwszy z nich, parterowy, wzniesiony na łękach nad zwężonym korytem rzeki, służył do pobierania wody. W drugim, na zewnętrznym brzegu fosy, mieścił się zbiornik. Koryto cieku miało brzegi umocnione kamiennymi murami, a dno wyłożone solidną konstrukcją z drewna. Zanurzone w wodzie części ceglanych murów wzmocniono ozdobnymi ciosami piaskowca, a elementy drewnianych konstrukcji pobierających wodę zamocowano w murach (szczegóły jego konstrukcji ujawniły badania archeologiczne). Według Hermanna Markgrafa urządzenie to podnosiło wodę najwyżej spośród trzech istniejących wodociągów wrocławskich, zaopatrując południową i częściowo wschodnią część miasta. *Ketzerkunst* działał jeszcze w latach 40. XIX w., a budynki zburzono w 1857 r.[195]

Trzeci dom wodny czerpał wodę z Odry u wylotu ul. Szewskiej, przy Wyspie św. Macieja. Zlokalizowany tam *Wasserkunst* był najmłodszy, zbudowany w latach 30. XVI w.[196] Urządzenia spiętrzające wodę mieściły

się w budowli złożonej z piętrowego budynku szkieletowego i niewiele wyższej wieży ze zbiornikiem. Badania archeologiczne wykazały słabo zachowane, ceglane fundamenty wieży, zespolone z murem nabrzeża Odry.

Wodę z domów wodnych rozprowadzano rurami pod nawierzchnią ulic do studni publicznych przy ulicach i na placach oraz do prywatnych, na mieszczańskich parcelach. Linie pod ulicami, podobnie jak domy wodne i studnie publiczne, należały do miasta. Odchodzące od nich rurociągi na działki mieszczańskie były już własnością prywatną. Głębokość umieszczenia rur pod ulicami była zróżnicowana, maksymalnie 3,7 m, a linie przesyłowe co kilkadziesiąt metrów przerywane były rząpiami – studniami wodociągowymi. W średniowieczu stosowano we Wrocławiu rury ceramiczne złożone z odcinków długości 36–60 cm, wykonanych na kole garncarskim. Od schyłku XV w. wymieniano je sukcesywnie na drewniane. W Rynku nowe, drewniane rury położono, wg dat dendrochronologicznych, na przełomie XV i XVI w. Do ich wykonania posłużyły nieociosane pnie drzew o średnicy do 40 cm, z przewierconym kanałem o średnicy 8–8,5 cm. Kolejne segmenty spojone były żelaznymi złączami[197]. Drewniane rury stosowane w późniejszych stuleciach miały zróżnicowaną jakość. Zdarzało się, że były starannie ociosane do przekroju kwadratowego, a ich długość wynosiła do 3 m. Odkryto je w wielu punktach miasta, a najmłodsze z nich datowane są dendrochronologicznie na lata po 1831 r.[198] Wiemy jednak, że już w XVIII w. wymieniano rury drewniane na żelazne, ołowiane lub kamionkowe[199].

Studnie wodociągowe zaopatrywano w XIV–XV w. w drewnianą konstrukcję ścian i dna. Były starannie wykonane, zwykle mniejsze i płytsze niż tradycyjne studnie czerpiące wodę z gruntu. Od schyłku średniowiecza wymieniano je na kamienne, rzadziej ceglane. Od XVI w. standardem stawała się studnia złożona z 3–4 segmentów odkutych z piaskowca, w przekroju eliptyczna lub kolista. W najniższym segmencie wymodelowane było dno. Studnie tego typu odkrywane są zarówno w ulicach, jak i na parcelach mieszczańskich. Do takiej studni, odsłoniętej na patrycjuszowskiej działce przy Rynku 6 doprowadzona była żelazna rura. Znak producenta umieszczony na jednym z piaskowcowych segmentów datuje studnię na rok 1727.

W XVI w. dzienne zapotrzebowanie Wrocławia na wodę wynosiło ok. 300 000 litrów i należy sądzić, że systematycznie naprawiane i ulepszane wodociągi dostarczały do miasta wystarczającą jej ilość. Natomiast problemem była jakość, gdyż wodę czerpano z nizinnych, meandrujących rzek, narażonych nie tylko na naturalne zanieczyszczenia sezonowe, ale także na skażenie ściekami pochodzącymi z samego miasta. Urządzenia, jakimi wówczas dysponowano, nie pozwalały na jej oczyszczenie – służyły jedynie do spiętrzania i transportu wody.

Należy sądzić, że do początków XIV w. nie podejmowano we Wrocławiu zorganizowanych działań ukierunkowanych na oczyszczanie ulic, placów i podwórzy. Cechą wczesnego etapu rozwoju miasta komunalnego był bowiem szybki przyrost pokładów śmieci, odczytywany w trakcie badań archeologicznych jako warstwa kulturowa z XIII–XIV w. Tworzyły ją głównie próchnica, piasek, nawóz zwierzęcy i gruz ze spalonych domów, budowanych z drewna i gliny w systemie szkieletowym. Naturalny poziom terenu został w ten sposób podniesiony o 2,5–3 m, zmniejszając co prawda zagrożenie powodziowe, ale jednocześnie fatalnie wpływając na stan sanitarny miasta i warunki komunikacji. Reakcją gminy było sformułowanie szczegółowych przepisów, zmierzających do utrzymania czystości[200]. Narastanie warstw nieczystości zahamowano dopiero w 2. połowie wieku XIV, dzięki budowie rynsztoków i kloak, wywozowi śmieci oraz brukowaniu i sprzątaniu ulic. Usuwanie nieczystości stanowiło ogromne wyzwanie, gdyż wg poczynionych szacunków rocznie we Wrocławiu same tylko gospodarstwa domowe produkowały 110 tys. m^3 ścieków. I to przy minimalnym zużyciu wody[201].

Rynsztoki zakładano na niektórych działkach mieszczańskich i w ciągach ulic. Ich obecność stwierdzono dotąd głównie w elitarnej części miasta, czyli w zamieszkanym przez patrycjat zachodnim kwartale przyrynkowym i wzdłuż ul. Kiełbaśniczej (dawniej Pańskiej)[202]. Nadawano im formę szalowanych drewnem rowów o głębokości nie przekraczającej 80 cm. Kloaki mieściły się z zasady w zatylnych partiach działek, często w bezpośrednim sąsiedztwie studni. Miały one postać głębokich na kilka metrów szybów, wzmacnianych drewnianą cembrowiną. Konstrukcje cembrowiny – początkowo prowizoryczne, często wykonywane z drewna rozbiórkowego – od schyłku średniowiecza stawały się coraz solidniejsze. Jednakże pozornie niedbała konstrukcja szalunków, powodująca ich nieszczelność, była najprawdopodobniej zamierzona, gdyż zapewniała znaczne przedłużenie czasu funkcjonowania kloak. Przyjmuje się bowiem, iż 5-osobowa rodzina wytwarzała rocznie ok. 2 m^3 fekaliów, co powodowało, że bezodpływowa kloaka o standardowych gabarytach wypełniała się po ok. 2–3 latach. Nieszczelna konstrukcja umożliwiała odprowadzenie większości płynnych nieczystości do gruntu, dzięki czemu kloaka o takich samych rozmiarach wymagała oczyszczenia po upływie dopiero ok. 30 lat[203]. Funkcjonowanie tego typu latryn (zwanych w dzisiejszej nomenklaturze dołami chłonnymi) powodowało jednakże systematyczne zatruwanie przylegających do nich partii terenu oraz wód gruntowych. Fakt ten mieszczanie uświadomili sobie jednakże dopiero w czasach wczesnonowożytnych i od tej chwili kloaki zaopatrywano niekiedy w glinianą izolację, chroniącą przed szkodliwym wpływem wydostających się do gruntu nieczystości. Wyjątkowo, jak w kamienicy Rynek 6, kloaki budowano z cegieł, dostawiając je do tylnej ściany domu. Urządzenia takie służyły jako uniwersalne pojemniki na śmieci, a ich cyklicznym opróżnianiem trudnili się tzw. sekretnicy. Prawdopodobnie wysoka cena takiej usługi powodowała, że niektórzy właściciele kloak pozbywali się ich zawartości obchodząc przepisy, ze szkodą dla stanu czystości miasta[204].

Warunki klimatyczne sprawiały, że przez ponad połowę roku ulice Wrocławia narażone były na zawilgocenie lub zamarzanie, co znacznie utrudniało utrzymanie właściwego stanu nawierzchni. Przesypywanie piaskiem gromadzących się i rozkładających warstw odpadów stało się po pewnym czasie niewystarczające dla utrzymania czystości nawierzchni i zachowania znośnych warunków komunikacji. Częściowe przynajmniej opanowanie narastających problemów stało się możliwe dzięki konsekwentnym działaniom rady miejskiej. Złożyły się na nie z jednej strony inwestycje drogowe realizowane ze środków gminnych, a z drugiej – obciążenie właścicieli domów obowiązkiem utrzymania czystości przed własną posesją.

W XIII w., na etapie formowania się miasta komunalnego, dominowały ulice o naturalnych nawierzchniach gruntowych. Intensywny ruch kołowy doprowadził do rozjeżdżenia naturalnej gleby i przykrycia jej tworzącą się warstwą błota i odpadów. Tylko we wschodniej części Starego Miasta, na warstwie mierzwy pozostałej po starszym osadnictwie, ciągi komunikacyjne uzyskały drewniane nawierzchnie.

W końcu wieku XIII, a zwłaszcza w 1. połowie XIV, większość ulic przykryto drewnianymi pomostami. Nawierzchnię tworzyły dranice układane poprzecznie do kierunku ulicy, na złożonych konstrukcjach legarów stabilizowanych słupami wbijanymi w grząskie podłoże, a do ich budowy używano zwykle drewna rozbiórkowego. Pomosty takie przykrywały zazwyczaj środkowy pas ulicy, zaś partie przykrawędne zabezpieczane były lokalnie prostszymi konstrukcjami lub wysypywane doraźnie piaskiem i popiołem. Mimo iż pomosty takie znakomicie usprawniały komunikację w mieście, to jednakże nie doprowadziły do zahamowania procesu narastania pokładów śmieci utrudniających przejezdność.

Bruki kamienne pojawiły się w końcu XIII w. (głównie na Rynku), a ich rozpowszechnienie datujemy ogólnie na wiek XIV. Współwystępowały wówczas z pomostami drewnianymi, by w kolejnym stuleciu stać się dominującym typem nawierzchni ulic Wrocławia. Proces wymiany nawierzchni drewnianych na kamienne następował wraz z zaostrzaniem przepisów porządkowych, a sprzątanie brukowanych ulic skutecznie zahamowało podnoszenie się poziomu gruntu. Co prawda w trakcie badań archeologicznych zidentyfikowano niewiele kamiennych nawierzchni, lecz zapewne jest to efektem stosowania recyklingu w trakcie remontów i wymiany bruków, podejmowanych u schyłku średniowiecza i w czasach nowożytnych.

Warunki sanitarne i stan czystości miasta zarówno w średniowieczu, jak i w czasach nowożytnych ulegały stałym, choć powolnym zmianom. Historia Wrocławia jest pod tym względem odzwierciedleniem narastających problemów i podejmowanych działań zaradczych. Można przyjąć, że w średniowieczu działania te przynosiły rezultat względnie pozytywny. Miasto nie było przeludnione, dysponowało rezerwą terenów budowlanych, a przynajmniej na części działek mieszczańskich pozostawały strefy zieleni.

Natomiast najpóźniej od XVI w. stan czystości miasta ulegał sukcesywnemu pogorszeniu. Nowożytne miasto funkcjonowało nadal w granicach ustalonych w XIII w., z systemem fortyfikacji blokujących jego rozwój przestrzenny. Rezerwy budowlane zostały wyczerpane, a nieliczne ogrody pozostawały tylko w zewnętrznej części miasta, między liniami umocnień. W początkach XVI w. na powierzchni ok. 140 ha mieszkało ok. 20 tys. ludzi. Na podstawie źródeł pisanych dotyczących podatków miejskich możemy określić, iż zajmowali oni ok. 2300 domów, czy też raczej działek mieszczańskich, na których obok głównego domu mogły stać także inne, mniejsze budynki[205]. Na jedną działkę przypadało więc średnio 8,7 mieszkańca. W 1787 r. spisy podatkowe podają 3388 domów, zamieszkiwanych przez 50 975 osób, a więc statystycznie 15 osób na dom. Dodajmy, że spisy podatkowe nie ujawniają wszystkich ludzi obecnych w mieście, pomijając zatrudnionych okresowo, przebywających we Wrocławiu mieszkańców okolicznych wsi, a także trudnego do oszacowania marginesu bezdomnych. Liczba ludności zajmującej tę samą powierzchnię miasta wzrosła więc od przełomu XV i XVI do końca XVIII w. o ponad 150%.

System odprowadzania nieczystości stał się niewydolny. Coraz większy problem sanitarny powodowały także bagniste brzegi Odry i Oławy, a zwłaszcza fosy miejskie. Fosa ograniczająca wewnętrzną strefę miasta pozbawiona była znaczenia militarnego. W XV–XVI w. jej szerokość radykalnie zmniejszono, a brzegi ustabilizowano murami, tworząc w ten sposób wewnątrzmiejski kanał. Wzdłuż jego brzegów powstała zabudowa mieszkalna, a także różnego rodzaju urządzenia techniczne – od dużego młyna o siedmiu kołach do pomostów dla praczek. Zwłaszcza obecność zabudowy mieszkalnej powodowała, że wydawane wcześniej zakazy wrzucania do wody nieczystości nie mogły być skuteczne. Nad brzegami kanału, na każdej z powstałych tam działek mieszczańskich, zbudowano kloaki. Do niego też odprowadzano brudną wodę z gospodarstw domowych. W związku z tym stan czystości wody systematycznie się pogar-

szał. W 2. połowie XIX w. uznano, że kanał ten przyczynił się do powstania epidemii cholery i zasypano go, tworząc w jego miejscu ulicę.

Świadomość pogarszającego się gwałtownie stanu sanitarnego miasta mieli nie tylko mieszkańcy Wrocławia, ale także, a może przede wszystkim, przyjezdni. Wątpliwości nie pozostawiają w tym względzie wypowiedzi odwiedzających Wrocław Johana Wolfganga Goethego (1784)[206] i Johna Quincy Adamsa, amerykańskiego ambasadora w Królestwie Prus, podróżującego po Śląsku w latach 1800–1801[207]. Przełomem odwracającym niekorzystną tendencję stała się podjęta w 1807 r. decyzja o wyburzeniu fortyfikacji. Otworzyło to miastu drogę do intensywnego rozwoju przestrzennego w XIX i XX w., w czasach postępującej industrializacji i gwałtownego przyrostu demograficznego.

Dagmara Adamska

PODWROCŁAWSKIE WSIE, FOLWARKI I MAJĄTKI O METRYCE ŚREDNIOWIECZNEJ (OB. W GRANICACH ADMINISTRACYJNYCH MIASTA WROCŁAWIA)

Lp.	Nazwy: współczesna / niemiecka	Włączenie do miasta	Nazwy źródłowe	Najstarsza informacja źródłowa	Informacja o kościele parafialnym	Struktura własności dóbr	Charakterystyka osady
1.	† Baranice *vide* Lamowice Stare		*Barinichi* (1245)	1245			wieś dyskusyjnie identyfikowana z obszarem ob. Jagodna
2.	Bartoszowice / Bartheln	1928	*Bartla* (1262?), *Bartoschowic* (1353?), *Barteln* (1483)	(1262, 1353?), 1483		prywatne, wr. klasztoru św. Wincentego	wieś i folwark znajdowały się na lewym brzegu Odry (razem z Opatowicami), po 1531 (przekopanie koryta Odry) – na prawym; 1483 – las; 1550 – folwark zw. „oborą dla wołów" (*Ochenstall*) vel *Barthlen* vel *Goy* (nad ob. Piskorną), lokalizowany przy ob. ul. Bartoszowickiej; 1554 – cegielnia
3.	Bieńkowice / Benkwitz, Ruhlinden, Lindenruh	1951	*Benkowicz* (1282), *Benkow* (1282), *Bencowicz* (1290), *Benckowitz*, *Banckwitz, Benckwitz* (1340), *Benkowicz* (1353), *Benkewicz* (1425)	1282		wr. mieszczan, rycerskie	1282 – wieś z 5 ł.; 1336 – dwór; 1340 – folwark *z fortalicium*
4.	Bierdzany / Pirscham (ob. niezamieszkana cz. osiedla Księże)	1928	*Berzan* zw. *Schuparsiz* (1283), *Birsan* (1353), *Czupiring alias Birsan* (1378), *Birsano* (1383), *Schwapirnik alias Birzan* (1433), *Czupirnik* (1438), *Zaupernigk sonst Pirnsen genannt* (1471)	1283		wr. klasztoru św. Macieja, wr. mieszczan	wieś i osada rybaków, obok wsi był Młyn Guzikowy (zał. przed 1266, wzmiankowany od 1288, *vide* Tarnogaj)
5.	Biskupice Widawskie / Groß-, Klein-Bischwitz (ob. cz. Kłokoczyc i Pawłowic)	1973	*Vidnavia Biscopitz* (1155), *Viduaua* (1245), *villa Widnavia Biscopitz* (ok. 1305), *Bischitz, Bischkowitz* (1374)	1155		wr. biskupa	biskupia wieś rybacka nad Widawą
6.	Biskupin (Koczotów) / Bischofswalde	1928	*Cochetov* (1155), *Cochutuo*, *Goczchow* (ok. 1305), *Coczechow Villa* (1353), *Semplino super Oderam iuxta Coczuchow* (1368)	1155		wr. kantora biskupiego, biskupa	wczesnośredniowieczna osada, przed 1368 lokowana na pr. niem., lokalizowana przy ob. ulicach Malczewskiego i Noakowskiego, z polami w kierunku rz. Oławy (nieoddzielone od Oławy korytem Odry); prawdopodobnie opuszczona przed 1630; w k. XVIII w. tylko karczma i cegielnia; przed 1823 – folwark *Bischoffswald*
7.	Borek / Kleinburg	1897	*Borec* (1270–1278), *Bork* (1326), *Borgk* (1352), *Burg* (1357), *Borgk olim Sedelicz vel Januschowicz nuncupatum* (1369), *Borg, das eczwene Sedelicz adir Januschewicz ist genant* (1372), *Wenigeburg* (1400), *Burg* (1425), *Kleinburg* (1510)	1270–1278		książęce, rycerskie, wr. mieszczan, wr. szpitala Bożego Ciała, wr. klasztoru NMP na Piasku	wieś „kapuściana", obok las; 1353 – dwa folwarki: 3½ ł. i 10½ ł., siedlisko lokalizuje się przy ob. ul. Januszowickiej, na odcinku między ob. ul. Kutnowską i al. Jaworową; przed 1369 wieś wchłonęła Januszowice (Nowy Borek) i Siedlec
8.	Brochów / Bracke, Brockau	1951	*Prochou* (1193), *Procow* (1204), *Proccovo* (1243), *Brockow* (1353)	1193		wr. klasztoru NMP na Piasku	wieś „kapuściana", 1351 – zgoda na przeniesienie osady na pr. niem.; 1414 – zniszczony folwark; XIII–XV w. – scalony z Buchtą i Bronikowem
9.	† Bronikowo (Brzynkowo)	1951	*villa Brunchouo* (1193), *Brinkouo iuxta Buchtam* (1204), *Brinicmo*(1250)	1193			osada lokalizowana k. † *Buchta*, scalona z Brochowem w XIII–XIV w.?
10.	† *Buchta*	1951	*Buchta* (1204), *villa Buchta juxta villam Prokouo sitam* (1243), *Buchta (…) una villa in terminis suis, que simpliciter Prokaw nominatur* (1476)	1204			wieś nad Brochówką, przed 1476 została scalona z Brochowem
11.	† *Coca episcopi*		*ville nostre (…), in quo manebant coci episcope* (1249)	1249		wr. biskupa	służebna osada biskupich kucharzy, k. Wojszyc
12.	† *Cruce*	1928	*molendinum cum piscina, que villa Curia ad Crucem wlgariter nuncupatur* (1279), *Crux* (1344), *Crucze* (1348,1382), *in Cruce molendinum* (1353)	1279		wr. kapituły katedralnej, wr. mieszczan	pierwotna wieś z 4 ł., młynem i rybnikiem nad Ślęzą, między Partynicami a Bielanami Wr., przy skrzyżowaniu koryta rzeki i drogi; 1344 – zgoda na lokację wsi na pr. niem.; 1348 – 7-ł. folwark; 1353 – młyn; włączona do sąsiednich Bielan Wr.; młyn spłonął w 1847
13.	Gaj / Herdain	1904	*Herdain* (1334), *Herdans* (1336), *Gay sive Herdans sita* (1338), *Herdan* (1343, 1356, 1425)	1273, 1334		wr. mieszczan, wr. szpitala Bożego Ciała, wr. komandorii joannitów, miejskie	folwark „kapuściany", lokalizowany przy fragmencie ob. ul. Gajowej, 1273 – 5½ ł. naprzeciw dworu krzyżaków na Wojszycach; 1334 – 26-morgowy folwark; 1353 – 8½ ł. folwark
14.	Gajowice / Gabitz	1868	*Gay* (1193, 1204), *Gayouice* (1209, 1223), *Gay* (1245), *Gayeviz* (1283), *Gaywicz* (1319), *Geubitz* (1345)	1193		wr. klasztoru NMP na Piasku	wieś „kapuściana", lokalizowana przy płn. odcinku ul. Gajowickiej, cz. stanowił folwark, cz. wieś na pr. niem.; 1245 – folwark z ogrodem; 1345 – opat wydzielił zasadźcy Hermanowi 54½ folwarcznej morgi dla osadzenia zagrodników; 1353 – folwark 11-ł. i 2 ł. chłopskie (oczynszowane)

Lp.	Nazwy: współczesna / niemiecka	Włączenie do miasta	Nazwy źródłowe	Najstarsza informacja źródłowa	Informacja o kościele parafialnym	Struktura własności dóbr	Charakterystyka osady
15.	Gałów / Schillermühle	1973	*molendino Burchardi in Galow*(1257), *molendinum super fluvium Lesniczam dictum Golow* (1272), *in Schildern molendinum* (1353), *Schildirmöyl* (1414)	1257		książęce, wr. mieszczan	karłowate osiedle z młynem na prawym brzegu Bystrzycy, powstałe w relacji z XIII-w. wsią Gałów / *Galow* (na przeciwległym brzegu), pierwotnie jako „młyn Burkharda", potem „młyn Schilderów"; 1353 – młyn z 2 kołami, obok osady łąka i zarośla
16.	Gądów Mały / Klein Gandau	1928	*Gandow* (ok. 1305), *Gandaw* (1425)	ok. 1305		wr. kapituły katedr.	wieś z folwarkiem; 1425 – 5 ł.; XV–XIX w. – karczma „Do Ostatniego Halerza" przy ob. ul. Legnickiej
17.	Glinianki / Lehmgruben	1808 (Pola Stawowe), 1868	*Nova villa prope Argille fodinas*(1346), *das neue Dorf beym Gerichte* (1346), *Leymgruben* (1353), *Lamgruben* (1412)	(1261?) 1346		książęce, miejskie, wr. komandorii joannitów	wieś „kapuściana" z wychodnią gliny i stawami, przy szubienicy, czyli na zach. od drogi z Wrocławia do Strzelina (ob. ul. Hubska) i na płd. od ob. ul. Glinianej; od 1261 – mieszczański wygon; 1346 – lokacja radzieckiej wsi z 4 ł. i 24⅓ morgi pól; 1453 – folwark z 4½ ł.
18.	Grabiszyn / Gräbschen	1911	*Grabissin* (1149, 1193, 1204), *Grabiscin* (1201), *Grabischin* (1252), *Grebeshin* (1336), *Grebischin* (1353)	1149		książęce (uposażenie kościoła św. Marcina), wr. klasztoru św. Wincentego; wr. mieszczan, wr. szpitala Bożego Ciała	wczesnośredniowieczna osada wzdłuż odcinka ob. ul. Grabiszyńskiej, potem wieś „kapuściana", przed 1425 – lokacja wsi na 35 ł.; 1353 – cztery folwarki: 9-, 7½ – (*Siedem Łanów*), 10- i 9-ł.; sołectwo lokalizuje się na parcelach przy ob. ul. Grabiszyńskiej 234–236; 1374 – 5 mórg „końskiego ogrodu"; 1385 – 9½ ł. folwarku zakonników św. Wincentego; na zach. krańcu wsi powstał nowożytny folwark (Grabiszyńska 269–281) spalony w 1708; poł. XVII w. – karczma sądowa z wyszynkiem piwa wr., (Grabiszyńska 259–263)
19.	† Guzowice (Guzkowo)		*Huzouici* (1155), *Huzouo* (1245)	1155			niezidentyfikowany źreb, położony prawdopodobnie gdzieś między Ołtaszynem a Jerzmanowem
20.	Huby / Huben	1868	*allodium Leymgruben* (1353)	1353		wr. komandorii joannitów	pierwotnie bezimienny folwark „kapuściany", lokalizowany przy ob. ul. Hubskiej; 1353 – folwark 4½-ł., wyodrębniony z Glinianek; 1744 – wieś
21.	† Januszowice (Nowy Borek)	1897	*Januschewicz* i *Janusewicz* (1327), *Newinburg* (1330), *Burk Nuwenburg alias Januschewicz*(1354), *Borg, das eczwene Sedelicz adir Januschewicz ist genant* (1372)	1327		wr. mieszczan	1327 – folwark; przed 1369 – wchłonięty przez Borek
22.	Jarnołtów / Arnoldsmühle	1973	*rubetum, quo est juxta granizas Arnoldi de Legnicz* (1255), *molendino vero Amoldi de Legnicz, civis Wratizlauiensis siti super aquam Lesnicz* (1271), *Arnoldismul* (1316), *Arnoldismul am Fl Lesna* (1325), *Arnoldsmul* (1325), *villa Arnoldi* (1329), *Arnoldsmuhl* (1348), *Arnoldismol* (1353, 1360)	(1255?) 1271		wr. mieszczan	osiedle identyfikowane ze wsią † *Madecove*; 1271 – młyn nad rz. Leśną (Bystrzycą); 1353 – folwark z 7 ł. i młyn z 2 kołami
23.	Jerzmanowo / Herrmannsdorf	1973	*Gezmanouo* (1245), *Hermannow* (1253, 1283), *Hermanni villa*(1290), *Hermanstorf* (1301, 1355), *Hermansdorff* (1360, 1468)	1245	1316 (pw. św. Jadwigi)	książęce, wr. mieszczan, wr. szpitala św. Macieja	przed 1353 – lokacja cz. wsi; 1425 – 60 ł., karczma; wieś złożona z kilku cz. (kościelnej i prywatnych) z kilkoma folwarkami
24.	† Karncza Góra / Kentschkau, Keltingen (w cz. ob. Strachowice, w cz. opuszczona wieś w gm. Kąty Wr.)	1973	*Carnchagora* (1155), *Canhagora* (1245), *Cansgor* (1285), *Kontschkow* (1462), *villa haec olim vocabatur Kentschkagora prope villam Gross Mochber* (XV w.)	1155		wr. kapituły katedralnej	wieś zlikwidowana po 1945 (rozbudowa lotniska)
25.	† *Kegel vide* Sołtysowice		*Kegill* (1346, 1353, 1411), *Kegel* (1353)			wr. klasztoru św. Wincentego, wr. mieszczan	folwark włączony przed 1411 do Sołtysowic
26.	Klecina / Klettendorf	1951	*Clettindorf* (1313), *Klettindorff* (1322), *Klettendorff* (1360), *Klettindorf* (1368)	1313		książęce, miejskie, wr. mieszczan, wr. szpitala Świętej Trójcy	przed 1313 – lokacja wsi na pr. niem.; 1353 – 29 ł.; 1425 – karczma z 6 ł.
27.	Kłokoczyce / Glogschütz	1973	*Clokzithi* i *Glocziti* (ok. 1305), *Glogschycz* (1354), *Clocschicz* (1361), *Glotschicz* (1390)	ok. 1305		prywatne rycerzy i wr. mieszczan, wr. klasztoru św. Katarzyny	1353 – dwa folwarki
28.	† Koczotów *vide* Biskupin						wieś – poprzednik Biskupina, lokalizowana przy ob. ulicach Noakowskiego i Malczewskiego
29.	Kowale / Cawallen, Friedewalde	1928	*Koualouo* (1201), *Chowalowo*(1204), *Koval* (1294), *Cowall inter Odram et Widaviam* (1309), *Kobal* (1353), *Cobal* (1425), *Cawallen* (1516)	1201		wr. klasztor św. Wincentego, miejskie	1309 – majątek między Odrą a Widawą; przed 1353 – lokacja wsi na 25 ł.; 1483 – las do brzegu Starej Odry; 1677 – z zach. cz. wsi wydzielono folwark zw. Friedewalde
30.	Kozanów / Kosel, Cosel	1928	*Chosanouo* (1208), *Cosonou* (1245), *Chossnow* (1300), *Cosonove* (1321), *Kozenow* (1353)	1208		książęce, biskupie	1208 – osada książęcych koniuchów; 1233, 1321 – gaj między Pilczycami, Popowicami a Kozanowem; 1353 – lokacja wsi na 10 ł. i osiedle rybaków
31.	Krzyki / Krietern	1928	*Creten* (1410), *Cretern* (1416, 1425), *Creyttern* (1527), *Kritern* (1539)	1410		prywatne wr. mieszczan, wr. komandorii joannitów	przed 1410 – lokacja wsi; 1536 – 9-ł. wieś lokalizowana wzdłuż ob. ul. ks. Wawrzyniaka
32.	Księże Małe / Klein Tschansch, Klein Ohlewiesen	1928	*Czanschin minus* (1353), *paruum Czanschyn* (1382), *Klein Cwansz* (1425)	1353		książęce, biskupie, wr. mieszczan	1353 – folwark

Lp.	Nazwy: współczesna / niemiecka	Włączenie do miasta	Nazwy źródłowe	Najstarsza informacja źródłowa	Informacja o kościele parafialnym	Struktura własności dóbr	Charakterystyka osady
33.	Księże Wielkie / Gross Tschansch, Gross Ohlenwiesen	1928	*Chense* (1149), *Kenese* (1201), *Sansin* (1253), *Sansin* (1274), *Chanchin majus* (1353), *Schanschin* (1403), *grosse Cwansz* (1425)	1149		książęce, wr. klasztoru św. Wincentego, wr. mieszczan	1338 – folwark; 1353 – folwark z 11 ł.; przed 1399 – lokacja wsi; średniowieczny dwór na kopcu
34.	Kuźniki / Schmiedefeld	1928	*Smedeveld* (1288), *Schmidefelt* (1354), Smedfeld (1360), *Smedefeldt* (1410)	1288		prywatne	1353 – folwark z 11 ł.
35.	Lamowice Stare / Lamsfeld	1951	*Lamsfelt* (1329), *Lambsfelt* (1330), *Lammisfelt* (1425)	(1245?) 1329		książęce, prywatne wr. mieszczan	przed 1329 – lokacja wsi na pr. niem. z domniemanym wchłonięciem osady †Baranice; 1329–1330 – dwa folwarki
36.	Leśnica / Deutsch Lissa	1928	*Zerawino* (1201), *Lesnyc* (1226), *Lesuic* (1248), *Lesniz* (1288), *Lesna* (1353, 1360, 1425), *Losnitz* (1360)	1201	1248, 1465 – przebudowa (pw. św. Jadwigi)	książęce, prywatne, wr. kolegiaty św. Krzyża	pierwotna osada powstała prawdopodobnie w XII w. opodal zamku zw. Żerawino (niepotw. informacja z 1132), jako miejsce postoju książąt na trasie Wrocław–Legnica; przed 1261 – lokacja wsi na pr. niem.; 1270, 1340 – komora celna; 1270, 1289 – prawa targowe
37.	Ligota / Elgot, Sternsiedlung Rosenthal	1928	*Elgot* (1336, 1351, 1352)	1336		wr. mieszczan	od 1261 – obszar starorzecza Odry, wykorzystywany jako miejskie pastwisko; od 1336 – jezioro
38.	Lipa Piotrowska / Leipe--Petersdorf	1973	*Lype* (1352)	1352		wr. klasztoru św. Katarzyny	pierwotną wieś lokalizuje się nad Mokrzycą, w płd.-wsch. cz. ob. osady
39.	† *Madecove vide* Jarnołtów		*in molendino sito super fluvium Lesnissam in Madecoue* (1267)	1267		książęce, wr. mieszczanina	niezidentyfikowane gospodarstwo nad rzeką Leśną (Bystrzycą), utożsamiane z obszarem Jarnołtowa
40.	Marszowice / Marschwitz	1973	*Marschowitz* (1336), *Marschwitz* (1371)	1336		rycerzy i wr. mieszczan	przed 1336 – lokacja wsi na pr. niem.; 1445 – 25 ł.; osada rybacka nad Bystrzycą
41.	Maślice Małe / Klein Masselwitz	1928	*Maslec* (1193), *Mazlech* (1203), *Maslec* (1212), *Maslicz* (1292), *Maslitz* (1300), *Masselize* (1316), *Masliz* (1327), *Massilwicz* (1353), *Masliez* (1425)	1193		książęce, wr. klasztoru NMP na Piasku, trzebnickiego klasztoru Cysterek, wr. klasztoru św. Klary	1301 – folwark 10-ł.; 1353 – folwark 7-ł.; 1630 – potwierdzony podział na wsie Maślice Małe i Wielkie
42.	Maślice Wielkie / Groß Masselwitz	1928	*Maslec* (1193), *Mazlech* (1203), *Maslec* (1212), *Maslicz* (1292), *Maslitz* (1300), *Masselize* (1316), *Masliz* (1327), *Massilwicz* (1353), *Maslicz* (1425)	1193		książęce, wr. klasztoru NMP na Piasku, trzebnickiego klasztoru Cysterek, prywatne protonotariusza książęcego, wr. klasztoru św. Klary	1316 – młyny nad Odrą; 1353 – wieś z 21½ ł. oczynszowanych, 2½ ł. sołtysich; 1425 – 24 ł. – wszystkie oczynszowane; 1630 – potwierdzony podział na Maślice Małe i Wielkie
43.	*Michelsdorf vide* Widawa						
44.	Mokra / Muckerau	1973	*Mocra circa Lesnicz* (1289), *Mockir* (1337), *Mockere* (1353, 1360), *Mockra villa* (1354), *Mocker* (1477, 1479)	(1270?) 1289	1346 (ob. nie istnieje)	książęce, wr. mieszczan, rycerzy, lubiąskiego klasztoru Cystersów	1289 – lokacja wsi na pr. niem. z dala od pierwotnej osady (poł. prawdopodobnie bliżej Leśnicy), młyn; ok. 1305 – wieś nowo lokowana; 1346 – dwór z wieżą, przy kościele, folwark z 4 ł.; 1353 – 50 ł.: 3 ł kościoła, 8 ł. własność pańska, 5 ł. sołtysa, 9 ł. leżało odłogiem; staw na *Mockerfeld*
45.	† *Molnsdorf vide* Sołtysowice		*Molnsdorff* (1411)			wr. mieszczan	folwark być może tożsamy z bezimiennym 2-ł. i 5-morgowym majątkiem w Sołtysowicach wr. rodziny Molnsdorf, nad Odrą (1312, 1346)
46.	Muchobór Mały / Klein Mochbern	1928	*Mochobor* (1155–1291), *minor Mochbor, parvum Mochbor* (1311), *Mochebor Minor* (1425)	1155, 1311 – rozróżnienie Muchoboru „małego”		wr. klasztoru NMP na Piasku	osada przyfolwarczna, którą lokalizuje się przy ob. skrzyżowaniu ulic Traktorowej i Muchoborskiej; 1311 – folwark; 1353 – dwa folwarki z 14 ł.; 1425 – brak folwarków
47.	Muchobór Wielki / Groß Mochbern	1951	*Mochobor* (1155–1291), *Gross Mochber* (1313), *in magno Muchobor* (1315), *Mochbor majus* (1316), *Mochbor* (1353, 1360), *Grossenmochbor* (1462), *major Mochbor* (1488)	1155, 1313 – rozróżnienie Muchoboru “dużego”	1347 (pw. Michała Archanioła)	książęce, wr. mieszczan	1266 – komora celna nad Ślęzą; 1291 – wieś z 40 ł.; przed 1313 – lokacja cz. wsi na pr. niem. na 6 ł.; 1316 – karczma; 1353 – 26 ł.: 1 wolny ł. plebana, 4 ł. sołtysa, 21 ł. oczynszowanych; 1375 – sołectwo; siedlisko lokalizowane wzdłuż ob. ul. Stanisławowskiej; (1155?) 1208 – zanikła osada Uścimowo między rzeką Ślęzą a Muchoborem (wchłonięta przez Muchobór przed 1291)
48.	† Nabityń *vide* Szczepin						
49.	Nowa Wieś Komandorska / Neudorf	1868	*Novavilla* (1353), *Nova villa, prope Gaywicz* (1362)	1353		wr. klasztoru NMP na Piasku, wr. komandorii joannitów	wieś „kapuściana”, lokalizowana wzdłuż ob. ul. Komandorskiej; od 1261 – miejski wygon; 1345–1353 – lokacja wsi na pr. niem. na obszarze należącym do Gajowic, z 7 ł.
50.	† Nowa Wieś Polska / Neudorf Polnisch	1808	*Newdorff* (1420)	1420		wr. klasztoru św. Wincentego	wieś przyfolwarczna na Ołbinie, lokalizowana przy zach. odcinku ob. ul. Nowowiejskiej, być może wykształcona z dawnego folwarku klasztornego; w poł. XVIII w. wchłonięta przez Przedmieście Odrzańskie
51.	Nowy Dwór /Höfchen, Maria Höfchen	1928	*Nova Curia* (1280), *Nouacuria dicta circa Mochebor* (1353) *allodium in nova curia, alio nomine Mochbor* (1372), *Newhoffchen* (1388)	1280		wr. klasztoru NMP na Piasku, miejskie	1353 – wieś z 10 ł. pola i łąkami; 1388 – folwark

Lp.	Nazwy: współczesna / niemiecka	Włączenie do miasta	Nazwy źródłowe	Najstarsza informacja źródłowa	Informacja o kościele parafialnym	Struktura własności dóbr	Charakterystyka osady
52.	† Odra *vide* Opatowice		*Odra* (1149, 1193, 1245, 1253), *villa Odra* (1204)	1149		książęce, prywatne, wr. klasztoru św. Wincentego	pierwotnie rozproszone gospodarstwa nad rzeką Odrą, przed 1288 wchłonięte przez wieś Opatowice
53.	† Odrzyca *vide* Opatowice		*villa Odrica* (1193)	1193		książęce, prywatne, wr. klasztoru św. Wincentego	pierwotnie rozproszone gospodarstwa nad rzeką Odrą, przed 1288 wchłonięte przez wieś Opatowice
54.	Ołbin / Elbing	1768–1808	*Olbinum* (1175), *Olpinow* (1202), *Vlbim* (1253), *Olbina* (1264), *Olbingo* (ok. 1305)	1175	świątynie klasztorne: św. Wincentego (z poł. XII), pw. Michała Archanioła (przed poł. XII), pw. Wszystkich Świętych (przed 1253); po 1529 – kaplica pw. Jedenastu Tysięcy Dziewic (fund. w 1400)	książęce, prywatne, wr. klasztoru św. Wincentego (1); książęce, wr. klasztoru Krzyżowców św. Macieja (2); książęce, miejskie, wr. mieszczan, szpitala pw. Jedenastu Tysięcy Dziewic (3)	przez Ołbin rozumie się szeroki obszar na prawym brzegu Odry, który dzielił się na trzy samodzielne jednostki z sądami wiejskimi (1485): (1) *Vinzenzelbing* – wsch. cz.: osiedle Piotra Włostowica, należało od 1. poł. XII w. do klasztoru św. Wincentego; 1425 – sołtys; (2) *Mathiaselbing* / Pola Maciejowe – cz. książęca, z której przed 1253 wyodrębniona *curia* dla szpitala pw. św. Elżbiety; (3) *Stadtelbing* – cz. miejska; od 1261 – wygony miejskie; 1264 – książęca zgoda na lokację wsi w śr. cz. Ołbina; ok. 1305 – karczma; 1309 – wolne ogrody; 1330 – młyn zw. *Zindel*; 1354 – miejskie pola pod wynajem; 1378 – smolarnia z odlewnią wosku (przy ob. ul. Rydygiera); 1400 – folwark *Rapina*; 1408 – sołectwo; 1415 – rakarnia; 1514 – miejskie wysypisko śmieci
55.	Ołtaszyn / Oltaschin	1951	*Oltazins* (1155), *Olzantino* (1204), *Olthaschino* (1204, 1209), *Oltachino* (1227), *Oltacino* (1245), *Oltachin* (1254), *Oltaczin* (1345, 1358), *Olthaczin* (1325, 1349), *Oltetschin* (1353, 1360), *Oltaczyn* (1382), *Olticzschin* (1416)	1204	1254; 1450 – konsekracja nowego kościoła (pw. Wniebowzięcia NMP i św. Tomasza z Canterbury)	książęce, prywatne, wr. klasztoru NMP na Piasku, wr. klasztoru Dominikanów, wr. katedry	1209 – zgoda na przeniesienie osady na pr. niem.; 1349 – sołectwo; 1353 – wieś z 25 ł.: 19 ł. oczynszowanych, 2 ł. kościoła parafialnego, 4 ł. sołtysa; folwark, karczma, warsztat kowala
56.	Opatowice / Ottwitz	1928	*Opatwiz* (1288), *Opatewicz* (1325), *Opatowicz* (1345)	(1149?) 1288		wr. klasztoru św. Wincentego	opacką osadę lokalizuje się nad Odrą, na miejscu wczesnośredniowiecznych źrebów; przed 1288 – lokacja wsi na pr. niem.; 1531 – przekop Odry podzielił ją na dwie części; 1794 – karczma
57.	† Opatowo *vide* Świniary		*Opatovo* (1204), *molendinum super Vidauam* (1224), *Swynern möle* (1410)	1204		książęce, wr. klasztoru św. Wincentego, trzebnickiego klasztoru Cysterek	osada lokalizowana nad Widawą przy moście Mikory (k. Świniar), wchłonięta przez Świniary; młyn istniał do XVIII w.
58.	Oporów / Opperau	1951	*Oprowe* (1201), *Oporouo* (1208), *Oprouo* (1218), *Oporouo* (1245), *Operow* (1295), *Opperaw* (1386) (1155)	1201		lubiąskiego klasztoru Cystersów, wr. kapituły katedralnej	być może powstała na miejscu osady między rzeką Ślęzą a Muchoborem (1155); przed 1353 – lokacja wsi na pr. niem. z nieokreśloną liczbą ł., siedlisko lokalizuje się wzdłuż ob. ul. Wiejskiej
59.	Osobowice / Oswitz	1928	*Ozzobowiz* (1257), *Ossobowitz* (1268), *Ozobowicz* (1287), *Ossewitz* (1344), *Oswicz* (1353), *Ossewicz* (1353), *Ossowicz* (1365)	1242 (1257?)		książęce, wr. klasztoru św. Klary	wieś przyfolwarczna (?); przynajmniej od XVI w. – maryjny kult na Górze Kaplicznej
60.	† Parszowice, Parszów		*Parsowiczi* (ok. 1305), *Parschow* (1353, 1382), *Parschaw* (1438), *Parsow* (1497)	1310			wieś przyfolwarczna (?) opodal kościoła św. Maurycego, lokalizowana przy ob. pl. Zgody; 1382 – jako 3-ł. folwark; być może tożsamy z *Das Weisse Vorwerk* (1794)
61.	Partynice / Hartlieb	1928	*Patenicz* (1268), *Patenizc* (1273), *Patenicz* (1375), *Hartlip* (1460), *dorf Hartlieb Patenitz gennant* (1524), *Patenitz jetzo Hartlieb genant* (1531)	1273		książęce, wr. mieszczan, biskupie, rycerskie, wr. komandorii joannitów	przed 1273 – wieś lokowana na pr. niem. na prawym brzegu Ślęzy; 1342 – folwark *iuxta rivulum Laa* z 16 ł.; stawy rybne, bagna, łąki, pastwiska
62.	Pawłowice / Pawelwitz, Wendelborn	1970	*Palici apud Dobressam* (1245), *villa Paulovici* (1260), *Paulow* (1360), *Paulowicz* (1380)	(1245?) 1260		książęce, biskupie (?), wr. klasztoru św. Wincentego	pierwotnie rozproszone gospodarstwa nad rzeką Dobrą; przed 1380 – lokacja wsi na pr. niem.; 1380, 1403 – folwark (łączony z dworem na kopcu, ten jednak ma zapewne metrykę nowożytną); wieś przyfolwarczna lokalizowana wzdłuż ob. ul. Pawłowickiej, przy ob. ul. Przedwiośnie – grunty sołeckie
63.	Pilczyce / Pilsnitz	1928	*Pylsech, Pylzech* (1208), *Pilzcz* (1228), *Pilzec* (1245), *Pilsicz* (1324) *Pilsicz* (1353); *Pilzecz* (1353); *Pilsicz* (1382)	1208		książęce, wr. kapituły katedralnej, wr. komandorii joannitów	1291 – niezrealizowana lokacja wsi na pr. niem.; 1353 – wieś i 12½ ł. folwarku
64.	† *Platea Romanorum*	przed 1450	*in vico beati Mauricii* (1261), *in Romana (…) platea* (ok. 1305), *platea gallicana* (1326), *Walgassen* (1417)	1261	2. poł. XII w.; 1268 – konsekracja nowego pw. św. Maurycego	wr. kapituły katedralnej, miejskie	przedmiejskie osiedle tkaczy walońskich z 2. poł. XII w., z własnym sołectwem, przy kościele św. Maurycego; przed 1450 – likwidacja odrębności – cz. wr. Kwartału Kuśnierzy
65.	Polanka / Polinke (ob. cz. Różanki)	1808 i 1903				miejskie	od 1261 – miejski wygon; być może jakaś miejska gospodarcza zabudowa nad (Starą) Odrą: *Polinke Hütung, Polinke Acker*

Lp.	Nazwy: współczesna / niemiecka	Włączenie do miasta	Nazwy źródłowe	Najstarsza informacja źródłowa	Informacja o kościele parafialnym	Struktura własności dóbr	Charakterystyka osady
66.	Polanowice / Pohlanowitz, Burgweide-West	1973	*Polamnouice* (1250, 1268), *Vidaua sive Polanovici* (1267), *Polanowitz* (1348), *Polonowicz* (1351, 1360), *Polanowicz* (1360), *Polenwicz* (1360), *Polakowicz* (1425)	1250		wr. kapituły katedralnej	pierwotnie osada nad Widawą; 1268 – zgoda na lokację wsi na pr. niem.; 1346 i 1353 – folwark; przed 1425 – wieś lokowana na pr. niem. z 17½ oczynszowanych ł. i karczmą
67.	Popiele / Pöpel	1928	*Popel* (1425)	(1425?) 1885			pierwotnie mikrotoponim zalesionego terenu: 1425 – dębowy las nad Odrą; 1848 – karczunek; 1885 – wieś
68.	Popowice / Pöpelwitz	1897	*Popowice* (1260), *Popowicz* (1331), *Popilwicz* (1353, 1425), *Popilwiz* (1350), *Popowicz (*1360)	1260		książęce, wr. mieszczan, wr. klasztoru św. Wincentego, rycerzy	pierwotne osiedle z XII/XIII w. wiązane jest z osadniczą działalnością Kościoła; 1260 – 16 ł.; 1292 – folwark k. gaju; 1353 – folwark z 16 ł., młyny nad Odrą; przed 1425 – lokacja wsi na pr. niem. z 14 oczynszowanymi ł. (w cz. dawnego folwarku) i karczmą; średniowieczny dwór na kopcu; siedlisko lokalizowane jest wzdłuż ob. ul. Popowickiej
69.	Poświętne / Lilienthal	1928	*Poswentne vulgariter nuncupatis alias Lilienthal, sitis prope fluvium Wydaw* (1362), *Poswentne alias Liligental* (1367), *Liliental Weyda genant* (1528)	1362		wr. biskupa	biskupi folwark nad Widawą, być może na miejscu nadwidawskiego źrebu należącego do Kościoła
70.	Pracze Odrzańskie / Herrnprotsch	1928	*Protsch bei der Lesse* (1318), *Pratsch* (1321), *Protsch prope Lesnam* (1353), *Prache* (1425), *Protsch an der Oder* (1491)	1318	1383 (pw. św. Marcina), ob. (pw. św. Anny) z poł. XVI w.	książęca, rycerzy, wr. mieszczan	osada z XII w., prawdopodobnie służebna, przy ujściu Bystrzycy do Odry; przed 1425 – lokacja wsi na pr. niem., oczynszowanych tylko 9 ł.; 1450 – wieś z 22 ł.
71.	Pracze Widawskie / Protsch (ob. cz. Widawy)	1973	*Pratsehe* (1266), *Praz* (1295), *Pracz* (1298), *Praczh* (1300), *Pracz* (1348), *Protsch prope Widauiam* (1353), *Pratcze super Widaviam* (1368)	1266	1344–1348 (pw. św. Anny)	książęce, rycerzy, wr. mieszczan, wr. klasztoru św. Wincentego	osada z XII w. nad Widawą, prawdopodobnie służebna; 1266 – przenoszona na pr. niem.; 1345 – wieś ma 22 ł. i młyn; 1353 – wieś ma 22 ł.: pańskie 3½ ł. i folwark, plebana 1½ ł., sołtysa 2 ł., 13 ł. chłopskich, karczma; 1443 – wieś ma 14½ ł.
72.	† Przeciwonowo *vide* Zalesie		*villa que Preciwonouo vocatur cum omnia terra que iacet inter Odram et Soithniki* (1254)	1254			obok osiedla las zw. Gajem; osada została włączona w lokacyjną wieś Zalesie (przed 1308), lokalizowana przy ob. ulicach Chopina i Moniuszki
73.	Psie Pole / Hundsfeld, Friedrichstadt	1928	*Psepole* (1206, 1252), *Hundsfelt* (1286), *Hundesfelt* (1291), *Pse pole* (1305), *Hundisfelt* (1321, 1435), *Hundisvelt* (1362)	1206	1206 (pw. św. Jakuba Starszego; od XVIII w. – i św. Krzysztofa)	książęce, wr. klasztoru św. Wincentego (osada), książęce, rycerskie (folwark)	pierwotna osada książęca przy szlaku handlowym Wrocław–Wielkopolska i, prawym brzegiem Odry, Wrocław–Małopolska, komora celna; 1252 – zgoda na lokację wsi na wzór Kostomłotów (osady targowej?); 1473 – wójt miejski, targ solny (od 1312 w księstwie oleśnickim)
74.	*Raben vide Weinberg*						
75.	Ratyn (zw. Ratyń) / Rathen	1928	*Rathayn* (1324), *Rhaten* (1336), *Rathay* (1340, 1342), *Raten* (1353), *Rathen* (1361, 1498), *Ratyn* (1372)	1324		książęce, rycerzy	być może pierwotnie XII-wieczna służebna osada ratajów, potem majątek (*allodium*) nad brzegiem Bystrzycy; przed 1353 – lokacja wsi na pr. niem. z 27½ ł.: 3½ ł. sołtysa, reszta pańska, dwór i folwark, młyn; 1527 – dwór z wieżą i mostem, browar, piekarnia i łaźnia
76.	Rędzin / Ransern	1973	*Randino* (1212, 1220), *Ranzin* (1257), *Ranzino* (1268), *Ransyn* (1287), *Ransin* (1353, 1425)	1212		książęce, wr. klasztoru NMP na Piasku, wr. klasztoru św. Klary, wr. mieszczan, rycerskie (wieś i folwark) łąka zwana Brzozą: wr. klasztoru św. Jakuba; las dębowy: królewskie, starościńskie, miejskie	pierwotna wieś leżała na lewym brzegu Odry; 1287 – stawy; 1334 – wyspa lub kępa, położona między jeziorem klasztornym a Odrą, łąki i lasy; 1353 – folwark; przed 1379 – lokacja (cz.?) wsi na pr. niem.
77.	Różanka / Rosenthal	1928	*Rosinthal* (1264), *Rosental* (1290, 1425), *Rosenthal* (1322), *Rosinthal* (1324)	1264		książęce, wr. mieszczan, folwark proboszcza z Głuchołazów	1352, 1387 – folwark; przed 1353– lokacja wsi na pr. niem. z 21½ ł. (w połowie oczynszowane); 1425 – wieś z 14 oczynszowanymi ł.; średniowieczny dwór na kopcu
78.	† Rzepin (Rzepina) *vide* Ołbin		*Rapina* (1400), *Repina* (1509), *Reppyn* (1510)	1400			folwark lokalizowany na skrzyżowaniu ob. ulic Krętej i Słowiańskiej, być może tożsamy z nowożytnym *Häselei*
79.	Sępolno / Zimpel	1924	*Zemplin* (1288), *Czympelin* (1353, 1361), *Semplino* (1368)	1288		książęce, wr. kapituły kolegiackiej, rycerskie	podmiejski teren podmokły; 1288 – wieś przeznaczona przez księcia do przeniesienia na pr. niem.; 1353 – folwark z osadą lokalizowaną u zbiegu ob. ulic Bacciarellego i Żmichowskiej, na granicy z Bartoszowicami
80.	† Siedem Łanów / Siebenhuben, Siebenhufen (ob. cz. Grabiszyna)	1911	*septem mansi* (1353), *sechs morgen auf den Sieben Huben gelegen* (1544)	1261		książęce, wr. kapituły katedralnej	od 1261 – miejski wygon między Przedmieściem Mikołajskim a Świdnickim; przed 1333 – wieś lokalizowana wzdłuż odcinka ob. ul. Tęczowej (*Siebenhufener Str.*) z areałem 7 ł.; 1353 – folwark 7½ ł.

Lp.	Nazwy: współczesna / niemiecka	Włączenie do miasta	Nazwy źródłowe	Najstarsza informacja źródłowa	Informacja o kościele parafialnym	Struktura własności dóbr	Charakterystyka osady
81.	Siedlec / Zedlitz	1904	*Cedelicz* (1330, 1333), *Czedelicz* (1345), *Cedelicz an deme wasser der Olow* (1353)	1330		prywatne, wr. klasztoru św. Wincentego miejskie (młyn)	1330 – młyn nad Oławą; 1341 – wieś ma 6 ł.; 1423 – pusty folwark k. wsi
82.	† Siedlec / Zedlitz *vide* Borek		*Zedlicz* (1330), *Cedelicz* (1336), *Czedelicz* (1341)	1330		wr. mieszczan, wr. klasztoru św. Klary	folwark, przed 1369 scalony z Borkiem
83.	† Sokolniki		*Socolnice* (1149, 1193), *Zocolnici* (1201), *partem ville falconariorum in Vratizlav* (1203*), tota villa falconariorum* (1204)	1149		książęce, żydowskie, wr. klasztoru św. Wincentego	prawdopodobnie osada służebna z XII w., położona między miastem a Szczepinem, zapewne przy ob. pl. Jana Pawła II
84.	Sołtysowice / Burgweide, Schottwitz	1951	*Schulchowitz* (1283), *Schultheschowicz* (1312), *Schulteswicz* (1326), *Schultheissowitz* (1341), *Scholteyzzewicz, Schulteisewicz* (ok. 1350/1360), *Schultheisowitz mit Kegel und Molnsdorf* (1441)	1283		wr. mieszczan, wr. klasztoru św. Wincentego	wieś z folwarkami: *Kegel* (wymieniony pierwszy raz w 1346), *Molnsdorf* (1411), *Dumlose* (1413)
85.	Stabłowice (Stare) /Stabelwitz	1928	*Steplowici* (1253), *Stablowiz* (1288), *Stablowicz (*1319), *Stabilwicz* (1354, 1377), *Stabilwitz* (1450)	1253	† 1353 (w okresie nowożytnym pw. św. Andrzeja Apostoła*)	książęce, wr. klasztoru św. Wincentego, wr. kolegiaty Świętego Krzyża, wr. mieszczan, rycerzy	lokacja wsi przed 1353 – dwa folwarki i wieś z 42 ł.: 2 plebana, 10 folwarcznych, 4 sołtysa, 4 kanoników kolegiackich, 22 oczynszowane; 1425 – 42 oczynszowane ł., młyn z 3 kołami, karczma; 1450 – 40 ł.; dwór; młyn *Winkelmühle* k. wsi (1319)
86.	Strachocin / Strachate (zw. Drachenwald, Drachenbrunn)	1928	*Irsehotin* (1253), *Strachoziz* (1320), *Strachozin* (1323), *Strachotin* (1324, 1353), *Strachowicz* (1324), *Strachote* (1325), *Zdrachoten* (1326), *Struchotin bona* (1332)	1253		wr. mieszczan, rycerzy, wr. klasztoru św. Macieja	1353 – osada z młynem, która nie została przeniesiona na pr. niem.; 1483 – las zw. *Strachate* na prawym brzegu Odry; 1532/1533 – opuszczony folwark; w okresie nowożytnym – las, którego cz. płn.-zach., zw. Gajem; z czym związana była lokalna legenda o Smoczej Studni (*Drachenbrunn*)
87.	Strachowice / Schöngarten	1973	*Strachwicz* (1305, 1330), *Strachewicz* (1350/1360), *Strachwitz* (1338)	1305		rycerskie, wr. mieszczan	od 1330 – folwark z 7 ł. i z dworem obronnym (*propugnaculum*); 1349 – *propugnaculum* zw. *Bergkfridt*; 1370 – przy dworze pastwisko dla owiec
88.	† Strzemlino *vide* Szczytniki		*Stitnic circa Ztremlino* (1204)	1204		książęce, wr. klasztoru św. Wincentego	wczesnośredniowieczny źreb scalony ze Szczytnikami
89.	† Swarocin, Swarocino, Szarocin		*Zoarocin* (1253), *Swarucino* (1272, falsyfikat), *prope Swarzcin super fluvium Olavia nuncupatum* (1328), *Opatowicz et Swaratino* (1345), *Swarathin* (1353), *Swaraczin* (1366)	1253			niezidentyfikowana osada nad Oławą, między Świątnikami a Siedlcem; 1353 – folwark; ostatni raz wzmiankowana w 1366
90.	Swojczyce / Schwoitsch, Günterbrücke	1928	*Swoicze i Swoyczicz* (1292), *Schwoytsch* (1310), *Swoychs* (1360), *Schwoicz* (1360), *Swoyczh* (1366), *Swoycz* (1340 i 1353), *Schwoytz* (1376), *Swoytsch* (1376), *Swoicz* (1425), *Schwoitsch* (1532)	1292	† 1353 (pw. św. Jacka); 1537 – budowa nowego kościoła na wzgórzu na przeciwległym brzegu Widawy	książęce, rycerskie, wr. mieszczan, wr. szpitala Bożego Ciała	1292 – wieś lokowana na pr. niem. na terenach zalewowych; 1353 – wieś z 48 ł.: 8 ł. folwarcznych, 2 ł. plebana, 38 ł. oczynszowanych, karczma, las; 1360 – folwark i pastwiska dla owiec; 1536 – wieś z kościołem spłonęła
91.	Szczepin / Tschepine	1808	*Nabitin* (1175); *Nabitim* (1175); *Nabitin* (1203, fals. ok. 1300), *in Stapin ante ecclesiam beati Nicolai* (1203), *Stepin iuxta Wratislauiam* (1216), *Stepin* (1218); *vilam Scepin* (1257); *villa Schepin* (1318), *Tschepin* (1353), *Czepin* (1353, 1425), *Scheppin* (1519)	1175	† 1175 (pw. św. Mikołaja)	lubiąski klasztor Cystersów, książęca, wr. klasztoru św.Klary, miejskie (pastwiska)	pierwotna osada rybacko-flisacka „Na Bityniu” lokalizowana przy płn. odcinku ob. ul. Rybackiej, przy trakcie Wrocław–Legnica, karczmie „Na Bityniu” i kościele; 1257 – osada z 4 rybakami; lokacja wsi Szczepin przed 1353 – 9 ł., w tym ½ ł. folwarczne; 1425 – 9 ł. oczynszowanych; siedlisko lokalizowane jest przy pl. Solidarności, pastwiska wiejskie – przy ob. ul. Długiej, odrębność majątku plebańskiego (kościół wyłączony spod patronatu klarysek); 1428 – spalenie przez husytów posesji plebana przy ob. ul. Rybackiej
92.	Szczytniki (Stare) / Altscheitnig	1868	*Stitnic circa Ztremlino* (1204), *Scithniki* (1254), *Schytinnic* (1319), *Schzithnik* (1331), *Sczytnik* (1368), *Scheitnig* (1528)	1204		książęce, wr. klasztoru św. Wincentego, miejskie, wr. mieszczan, rycerzy	prawdopodobnie służebna osada z XII w., zapewne złożona z kilku źrebów; od 1318 – rolniczo-ogrodnicza posiadłość miejska, na lewym brzegu głównego nurtu Odry, przy płn. odcinku ob. ul. Parkowej lub w rejonie ulic Pasteura i Marcinkowskiego. Do jej obszaru wchodziła tzw. Wyspa Szczytnicka (wzmiankowana od XIV w.), o niepewnej lokalizacji (np. rejon późniejszych zagajników *Kuhwald* i *Kratzbusch*, czyli okolice ob. ulic Liskego i Bujwida); 1259 – gaj; po 1320 – pastwiska dla koni z miejskiej masztalarni (1346: 7 łąk = 91 morgów; 1387: 9 łąk = 100½ morgi); 1355 – małe ogrody (zagrodnicze); 1348 – cegielnia; lasy (1469 – wymieniony włodarz / leśniczy), zarośla wiklinowe i prawa do rybołówstwa. Wieś lokowana na pr. niem. z sołectwem chyba dopiero w poł. XVI w. na obu brzegach ob. koryta Starej Odry; 1562 – karczma przy płn. odcinku ob. ul. Pasteura (potem znana jako *Zum goldenen Strauß*)
93.	† *Tiergarte*	1928	*Thiergarte* (1339), *villa Tiergarte* (1354)	1339			pierwotnie osada przy młynie nad Bystrzycą, wieś obok Leśnicy, lokowana przed 1354

* Ołtarz główny (ok. 1506) poświęcony był Opłakiwaniu Chrystusa

Lp.	Nazwy: współczesna / niemiecka	Włączenie do miasta	Nazwy źródłowe	Najstarsza informacja źródłowa	Informacja o kościele parafialnym	Struktura własności dóbr	Charakterystyka osady
94.	Świątniki / Schwentnig	1928	*Sreccino* (1149), *Zuetz* (1201), *Zuentach* (1203), *Zwentec* (1204), *villa sanctuariorum* (1253), *Swentnik villa* (1353), *Swentnik* (1359)	1149		wr. klasztoru św. Wincentego	prawdopodobnie wczesnośredniowieczna osada służebna świątników, w widłach Oławy; 1423 – staw rybny; przed 1425 – lokacja wsi z 16 oczynszowanymi ł.
95.	† Świątniki	1808	*dux dedit sanctuarios cum (…) villas* (1193), *Zwetniki* (1201), *Oztrov iuxta sanctuarios* (1204)	1193		wr. klasztoru św. Wincentego	nad Odrą, k. klasztoru ołbińskiego i jednej z wysp odrzańskich, prawdopodobnie wczesnośredniowieczna osada służebna świątników
96.	Świniary / Weidenhof, Schweinern	1973	*Svinar* (1266), *Swynar* (1318), *Swynern* (1326, 1351, 1359), *Sweynern* (1353, 1376, 1425)	1266	1318 (pw. św. Jadwigi)	możnych, lubiąskiego klasztoru Cystersów, książęca, wr. mieszczan, rycerzy	pierwotnie prawdopodobnie osada służebna z XII w. z karczmą i mostem nad Widawą przy trasie Wrocław–Trzebnica–Kalisz; 1266 – osada przy nadwidawskiej komorze celnej; przed 1341 – lokacja wsi na pr. niem., która prawdopodobnie wchłonęła osadę *Opatowo*; 1351–1353 – młyn z 2 kołami, pastwiska
97.	Tarnogaj / Dürrgoy	1904	*prope Gayum* (1288), *Gay* (1311, 1320), *allodium in Gayo situm iuxtum aquam Olauiam prope civitete Wratislaviensi* (1352)	1288		miejskie, wikariatu wr. katedry (osada i folwark); książęce, lwóweckich i świdnickich mieszczan (Młyn Guzikowy)	1352–1353 – wieś i dwa folwarki: 6½ ł. i 5 ł.; obok wsi na Oławie Młyn Guzikowy (prawdopodobnie zał. przed 1266, wzmiankowany od 1288) z 6 kołami; do pocz. XX w. granica między Gajem a Tarnogajem biegła wzdłuż ob. ul. Ziębickiej
98.	† Uścimowo *vide* Muchobór i Oporów		*villa nomine Vstimouo, que est iuxta Oporouo* (1208), *villa nomine Vztimouo que est iuxta Oporovo* (1218)	(1155?), 1208		wr. biskupa	osada lokalizowana między Muchoborem a Oporowem, może też jako bezimienna osada – między rzeką Ślęzą a Muchoborem – wymieniona już w 1155, wchłonięta przez Muchobór przed 1291
99.	Widawa / Weide, Protsch-Weide	1973	*Navidavo* (1201), *Vidaw* (1202), *Widava* (1204), *Vidawa* (1245), *Widava, Videba* (1253), *villa Simonis sive Widauia zwischen Cyrnczicz und Praz* (1295), *Wydava* (1324), *Wyden* (1353), *Michahwitz alias Michelsdorff sive Widen vulgariter* (1368); *Wyden oder Michelwitz* (1370), *Michelsdorff* (1425)	1193		książęce, probostwa Świętego Krzyża w Opolu, wr. biskupstwa	pierwotnie przynajmniej trzy rozproszone gospodarstwa nad rzeką Widawą, wzdłuż traktu na Trzebnicę; 1353 – osada ma 20 ł., młyn i karczmę; przed k. XIV w. – wieś lokowana na pr. niem., czego śladem może być zmiana nazwy na „wieś Szymona" lub „wieś Michała" (1295, 1368); obok młyn nad Widawą (1295)
100.	† *Weinberg* zw. *Raben*		*Raben* (1353), *Winberg alodium dicti Rabe* (1353)	(1268?) 1353		wr. klasztoru św. Klary wr. mieszczanina (4 ł.)	pierwotnie winnica na górze k. Osobowic (1268); przed 1363 – folwark na tzw. *Schwedenschanze*
101.	Wojszyce / Woischwitz, Hoinstein	1951	*Woysici* (1249), *Wiskowicz* (1283), *Woyschitz* (1327, 1340), *Woyschicz* (1338), *Woyschütz* (1364), *Woyschicz* (1481)	1249		wr. mieszczan, wr. klasztoru św. Katarzyny (osada); krzyżaków, wr. mieszczan, rycerzy (dwór)	1249–1338 – dwór krzyżaków (Zakonu NMP); 1353 – wieś z 35½ ł. z folwarkiem; 1387 – sołectwo; 1425 – nie istniał już folwark, 31 ł. oczynszowanych; siedlisko lokalizowane wzdłuż ob. ul. Pawiej (*Dorfstrasse*); przy „Dworskim Zaułku" (ob. Klasztorna) – folwark
102.	Zakrzów / Sakrau	1951	*Zakrou* (1253), *Zacrou* (1271), *Zakrow* (1302), *Sacrow* (1335)	1253		wr. klasztoru św. Wincentego, wr. mieszczan	osada przy trasie Wrocław–Kalisz, przy łęgowych lasach nad Dobrą; 1279 – zgoda na lokację wsi, młyn zw. *Schindilmol*, karczma; 1366 – wieś ma 44 małe ł., z czego 4 ł. sołtysa, karczma i owczarnia dla 250 zwierząt; 1370 – „dolny" młyn z rybnikami, las do granic Kłokoczyc; 1417 – las nad Dobrą, zw. *Gustia*
103.	Zalesie / Leerbeutel	1904	*Lerebutil prope Wratislaviam* (1308), *Lerbutil* (1316), *Lerbuetil* (1324), *Leerbuetil* (1331), *Leebuetil* (1331), *Leerbuthel* (1333), *Leerbeutel* (1372)	1308		książęca, wr. mieszczan, wr. klasztoru NMP na Piasku	przed 1308 – karczma (?) zw. „pustą sakiewką" i osada rybacka; 1316 – nazwa fragmentu gruntu k. Szczytnik; przed 1331 – wieś lokowana na pr. niem. (3½ ł. i 8 mórg tzw. zbytków, pozostałych po rozparcelowaniu) wchłonęła osadę † Przeciwonowo; siedlisko wsi lokalizowane wzdłuż ob. ulic Chopina i Moniuszki, wieś graniczyła z miejskim lasem
104.	Zgorzelisko / Görlitz	1951	*Garlitz* (1466), *Gorlicz* (1487), *Goerlitz* (1494)	1466		wr. klasztoru św. Wincentego	1494 – w skład wsi wchodziły ogrody nad Widawą i folwark z hodowlą owiec, koni, świń i krów
105.	Złotniki (Duże i Małe) / Goldschmieden	1928	*allodium quod est Hermanni aurifabri prope Lesniz* (1288), *Goltschmiden* (1354), *Goltsmeden* (1360), *Goltsmed* (1425), *Goldsmedin* (1450)	1288		wr. mieszczan	1288 – folwark złotnika Hermana (jego warsztat w Leśnicy?); 1353 – dwa folwarki („duży" i „mały") z 10 ł.; 1354 – folwark z 4½ ł. w górnej części wsi, naprzeciwko rzeki Leśnica; 1355 – folwark w dolnej części wsi, od strony miasta Leśnica; 1360 – folwark w śr. części wsi; dwa średniowieczne dwory na kopcu; 1502–1513 – zgoda na lokację wsi i połączenie folwarków; 1528 – warsztat obróbki metali kolorowych
106.	Żar / Saar	1973	*Sar* (1366, 1370), *Zara* (1430)	1366		rycerskie	folwark przy wsi Lutynia
107.	Żerniki / Neukirch	1928	*villa Surnic nunc autem theutonice nova ecclesia nuncupatur* (1257), *Shirdnic* (1268), *Nova ecclesia* (1268), *Zirnik* (1370), *Newkirche* (1425)	1268	1280 (pw. św. Wawrzyńca)	książęce, wr. klasztoru św. Klary	prawdopodobnie pierwotna osada służebna z XII w.; przed 1257– domniemana lokacja wsi na pr. niem. – zmiana nazwy na „Nowy Kościół"; 1280 – sołtys ma 200 owiec i możliwość zatrudniania pasterza; 1353 – wieś ma 52 ł.: 2 ł. plebana i 6 ł. sołtysa; 1425 – 44 ł. oczynszowane i karczma

cz. – część; k. – koło; ł. – łan; ob. – obecny; poł. – połowa; pr. niem. – prawo niemieckie; śr. – środkowy; wr. – wrocławski; zał. – założony; zw. – zwany; † – wieś zanikła

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 30

Dagmara Adamska, Rafał Eysymontt

OTOCZENIE WIEJSKIE WROCŁAWIA DO XIX WIEKU[208]

Sieć osadnictwa wiejskiego w zapleczu Wrocławia, jak wskazują źródła archeologiczne i pisane, ukształtowała się w ciągu wczesnego średniowiecza i tylko w niewielkim stopniu zagęściła w późnym średniowieczu i okresie nowożytnym. Natomiast od XIII stulecia po pierwsze dziesięciolecia XIV w. znacznym przemianom uległy struktury przestrzenne i gospodarczo-ustrojowe osiedli wiejskich w związku z postępującymi procesami lokacyjnymi i upowszechnieniem się prawa niemieckiego. Nizinne usytuowanie zespołu osadniczego Wrocławia uwarunkowane było w dużym stopniu przebiegiem wód Odry i jej lewobrzeżnych dopływów: Oławy, Ślęzy, Leśnej, później zwanej Bystrzycą, a także prawobrzeżnej Widawy z jej prawobrzeżnym dopływem, Dobrą. Pradolina Odry ma swoje naturalne granice w postaci Wzgórz Strzelińskich od północy i masywu Ślęży na południu. Obniżona w stosunku do otaczającego ją płaskowyżu, poprzecinana jest licznymi meandrami wpadającej do Odry na tym odcinku rzeki Oławy. Rzeki zmieniały swój bieg zarówno poniżej, a szczególnie powyżej miasta lokacyjnego. Oba brzegi doliny rozdzielone były połaciami podmokłych lasów – grądów.

W obrębie administracyjnym współczesnego miasta, wśród wsi sytuowanych równolegle do biegu rzeki, znalazły się osiedla o dawnej, pradziejowej i wczesnośredniowiecznej tradycji osadniczej, jak: Popowice i Kozanów, wyraźnie związane z odrzańskim starorzeczem; Ratyn (Rataje, czasem Ratyń), Stabłowice i Jarnołtów nad Bystrzycą oraz Partynice na prawym brzegu Ślęzy; nad Widawą zaś Wilczyce, Kowale, Biskupice Widawskie, Polanowice, Widawa i Psary. Wreszcie osady z wczesną metryką, lokowane w średniowieczu ostrogowo, między rzeką główną a jej dopływem, Pracze Odrzańskie i Maślice Małe, narażone na częste zalewy. Osady nad Widawą – Sołtysowice, Psie Pole, Pracze Widawskie czy Krzyżanowice – na nowożytnych mapach prezentują prostopadłe ustawienie do nurtu rzeki. Mogło to być związane z istniejącymi tam przeprawami, z których niejedna poświadczona jest w źródłach i funkcjonowała już w średniowieczu.

Wzdłuż rzeki powstały osiedla z zabudową jednostronną, których ludność zajmowała się rybołówstwem, jak np. Nowe Szczytniki i Kleczków nad Odrą czy Marszowice nad Bystrzycą. Jedną z najmłodszych osad związanych z gospodarką rzeczną, widoczną po raz pierwszy na planie Klemta z 1794 r., było Zacisze, na prawym brzegu Czarnej Wody.

Zarówno wsie dawniej istniejące, takie jak np. Muchobór Wielki, Oporów, Osobowice i Poświętne (*alias Lilienthal*), jak i późniejsze, takie jak Karłowice, położone były nad strumieniami zasilającymi staw czy nad ciekiem zasilanym przekopaną odnogą rzeczki, która poruszała młyny.

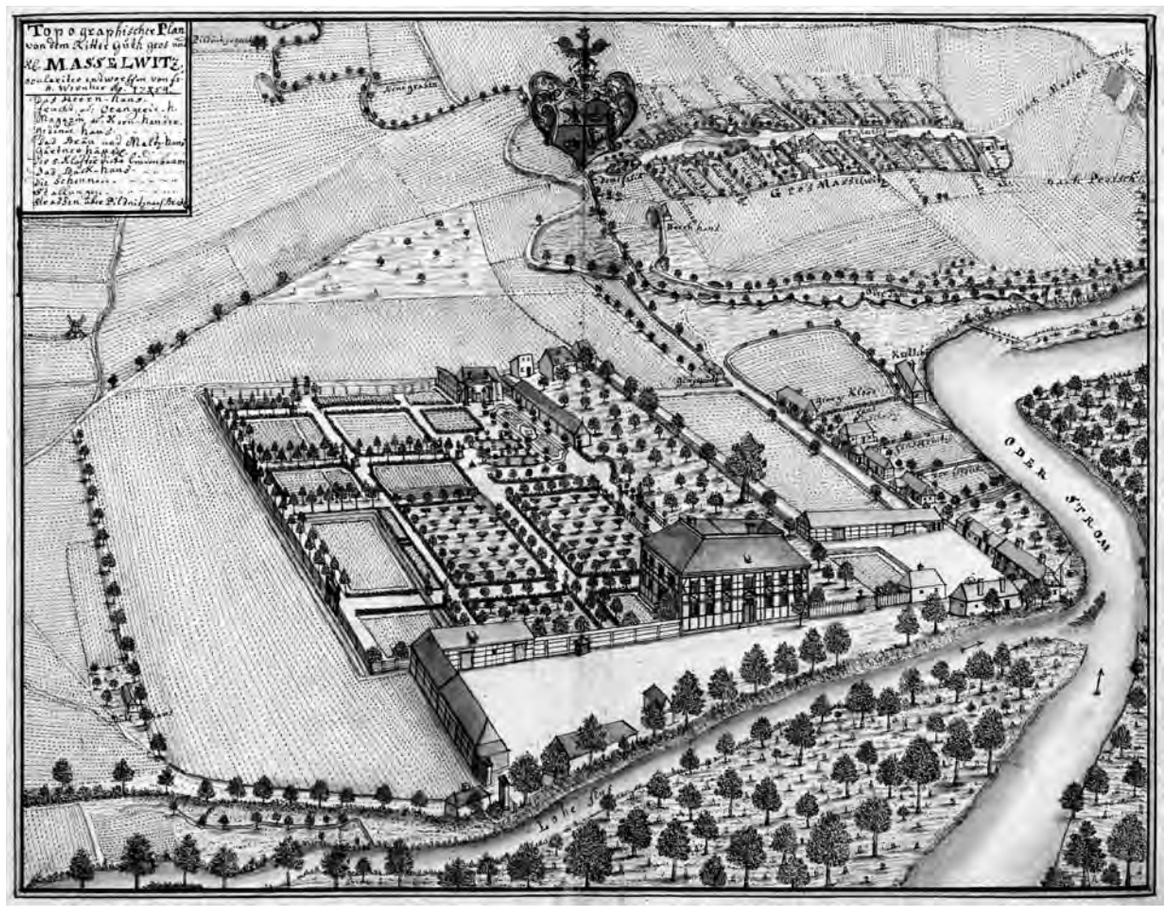

9. Widok z lotu ptaka założenia dworskiego w Maślicach Małych i wsi Maślice Wielkie, 1754

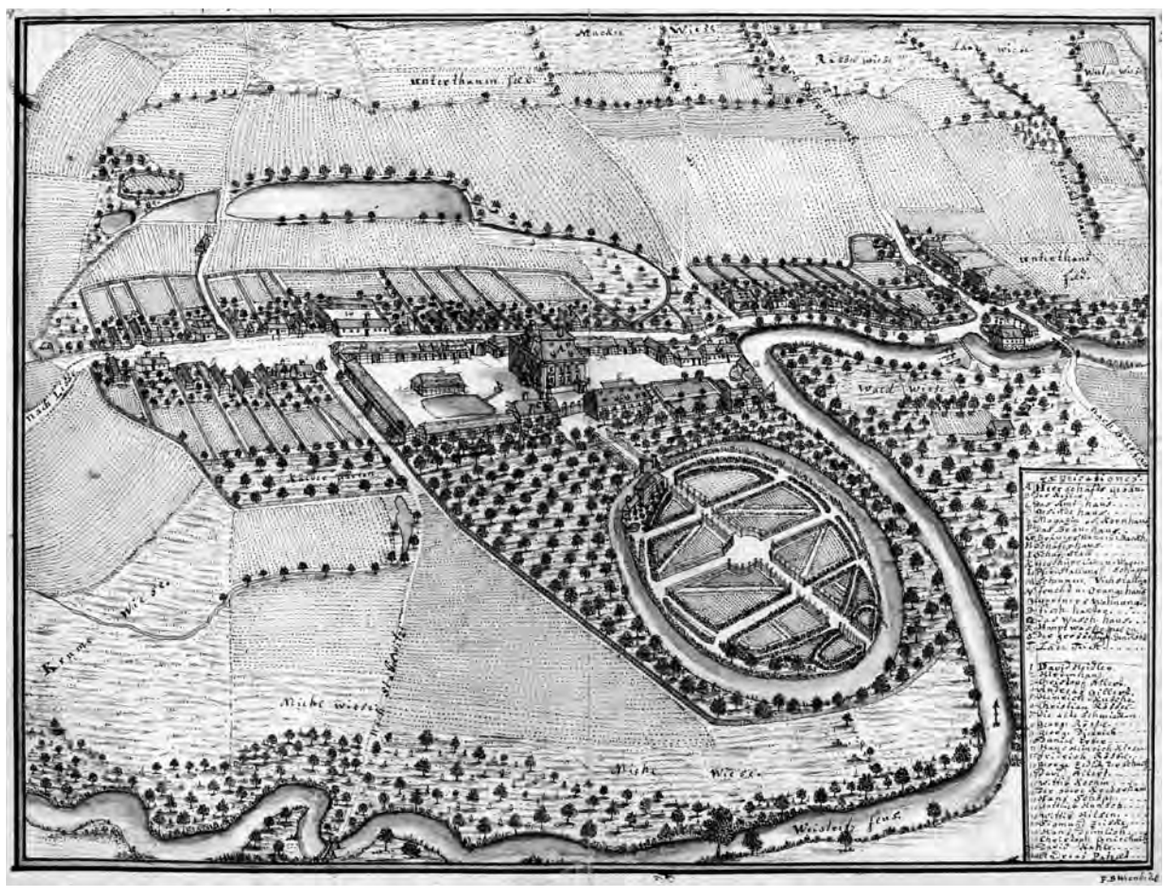

10. Widok z lotu ptaka założenia pałacowego i wsi Marszowice, 1740–1756

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 31

11. Kościół i zespół pałacowy w Praczach Widawskich, 1740–1756

12. Zespół dworski w Stabłowicach, 1740–1756

Oznaczone na najwcześniejszych mapach, np. na mapie Wredego z lat 1747–1753, związane były właśnie z przebiegiem lokalnych cieków. We wsi Gądów przepływający potok zasilał jedynie staw otaczający siedzibę dworską, z kolei w Oporowie staw był częścią widocznego w partii nawsia strumienia, przez który ok. 1750 r. przerzucono most[209]. Stawy te często w trakcie rozwoju osady były zasypywane lub odwrotnie – w razie potrzeby – ponownie budowane.

Ówczesny bieg rzek warunkował również kształt przyszłych założeń rezydencjonalnych w pobliżu Wrocławia. Dzięki zachowanym ilustracjom Wernera z połowy XVIII w. wiadomo, że siedziby dworskie i ogrody sytuowano w zakolach rzeki, jak to widać w Praczach Widawskich, Jarnołtowie czy Stabłowicach. Niekiedy rzeka płynęła tylko na granicy ogrodu, jak w Brochowie i Leśnicy, czasami zaś cała wieś, jak np. Rakowiec[210], czy mały park w Żernikach, była wyspą między dwoma ciekami. Na podstawie zachowanego planu Wernera[211] można odtworzyć wpływ Bystrzycy na ukształtowanie się wsi Marszowice – nie tylko na jej kształt zewnętrzny, ale również na kompozycję części ogrodu otoczonego fosą, którą z kolei na zewnątrz okalał sad. Na środku założenia folwarcznego, powstałego w 1734 r., jak wskazuje data na bramie, został usytuowany dwór.

Poniżej Wrocławia, między Widawą a Odrą, a także na prawym brzegu Widawy, w okresie nowożytnym ukształtowało się osadnictwo o dość jednolitym charakterze wiejskim. Są to dawne osady i późniejsze wsie z założeniami dworskimi i folwarkami, o stosunkowo niewielkich areałach rolnych: Swojec, Wilczyce, Zgorzelisko, Sołtysowice, Kłokoczyce, Polanowice, Psary, Pracze Widawskie i Widawa.

Natomiast osiedla po południowej stronie miasta lokacyjnego miały charakter ogrodniczy (Nowa Wieś Komandorska, Glinianki). Bliżej miasta istniały osady tzw. wielkiego warzywnictwa, a dalej – mniejszego[212]. Zachowane mapy pokazują wsie warzywnicze związane z Wrocławiem bezpośrednimi połączeniami komunikacyjnymi, powstałe jako ulicówki, z gęsto osadzonymi, stykającymi się niemal ze sobą gospodarstwami i wąskimi zagonami ogrodniczymi. Dalej na południe od miasta, na żyznych czarnych ziemiach, znajdowały się wsie kmiece o wczesnośredniowiecznych tradycjach osadniczych: Ołtaszyn, Wojszyce, Partynice i, dalej na zachód, Żerniki, Jerzmanowo i Muchobór Wielki. Charakter rolniczy miały także wsie leżące między miastem a Ślęzą.

Od wczesnego średniowiecza okolice Wrocławia nie były mocno zalesione i przez polskich badaczy określone zostały mianem polno-leśnej formacji krajobrazowej[213]. Redukcja lasów wynikała z wykorzystywania występujących szczególnie na południe od miasta żyznych czarnych ziem. Na utrzymywanie się niewielkich połaci leśnych blisko Wrocławia, na lewym brzegu Odry, wskazują tylko średniowieczne nazwy osad: Gaj, Gajowice, Tarnogaj, Borek i Muchobór. XVIII-wieczne mapy ukazują zaś zwarte kompleksy leśne w okolicach Wrocławia na prawym brzegu Odry, na południowy zachód od Swojczyc oraz nad Czarną Wodą, w pobliżu ob. osiedla Zacisze, otoczone starorzeczami Odry. Inne znajdowały się na zachód od Osobowic, nad Widawą, na południowy zachód od Psiego Pola i nad brzegiem Bystrzycy, w jej dolnym biegu, poniżej Leśnicy. Były to w większości lasy łęgowe i grądowe, również dąbrowy położone nad meandrami rzeki i starorzeczami. Na tym terenie można obserwować w ciągu średniowiecza zmniejszanie się powierzchni rolnej na rzecz lasów i pastwisk. Tego rodzaju zjawiska związane były z utrudnieniami w uprawie zalewowych gruntów ornych.

Najważniejszy układ komunikacyjny wokół Wrocławia w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym od wczesnego średniowiecza był kontynuacją przebiegu szlaków dalekosiężnych na osiach północ–południe i wschód–zachód, krzyżujących się we Wrocławiu, i wynikał z tranzytowego położenia śląskiej metropolii przy przeprawie przez środkowy bieg Odry. Można jedynie obserwować powstawanie w późniejszym okresie wariantów połączeń drożnych na tych trasach, które są czytelne dzięki rozmieszczeniu komór celnych wokół Wrocławia[214]. Pierwsze wzmianki o cłach przewozowych pojawiły się w połowie XIII w. Komory sytuowano w promieniu dwóch mil od miasta, w miejscach rozwidlania się dróg, przy przeprawach przez rzeki Ślęzę (Muchobór, Pilczyce), Bystrzycę (Leśnica) i Widawę (Psie Pole, Psary). Wiadomości o cłach zwykle wyprzedzają informacje o pojawieniu się mostu, choć bywało także odwrotnie.

W średniowieczu i w okresie nowożytnym sieć komunikacyjna w okolicach miasta związana była z najważniejszymi osadami w najbliższym jego sąsiedztwie, a także z warunkami fizjograficznymi. Przebieg dróg często się zmieniał, powstawały bowiem w wyniku wyjeżdżenia i wydeptania, więc w różnych porach roku ulegały modyfikacjom. Dopiero wprowadzone w 1767 r. rozporządzenie władz pruskich, nakazujące umocnie-

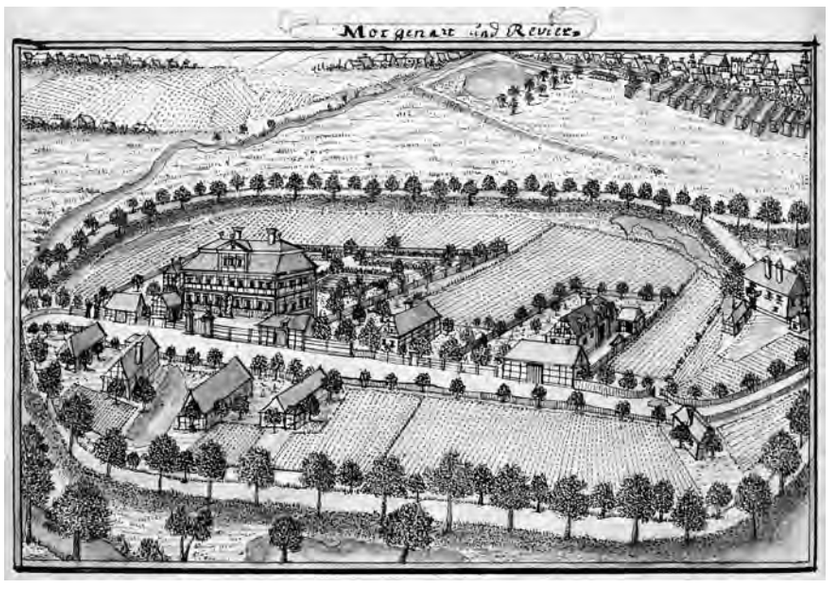

13. Widok z lotu ptaka założenia dworskiego w Rakowcu, 1740–1756

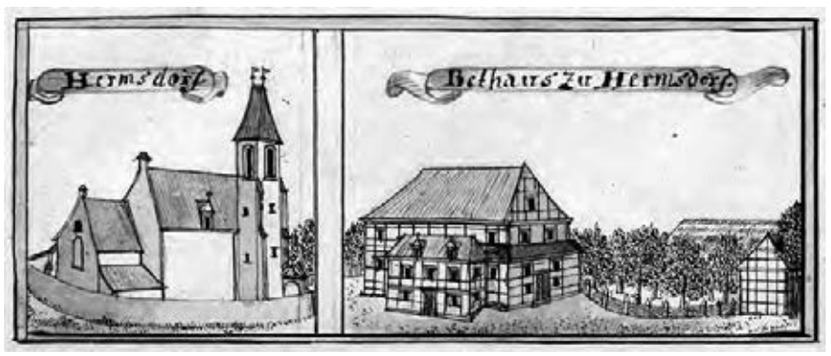

14. Kościół w Jerzmanowie, zbór w Jerzmanowie, 1740–1756

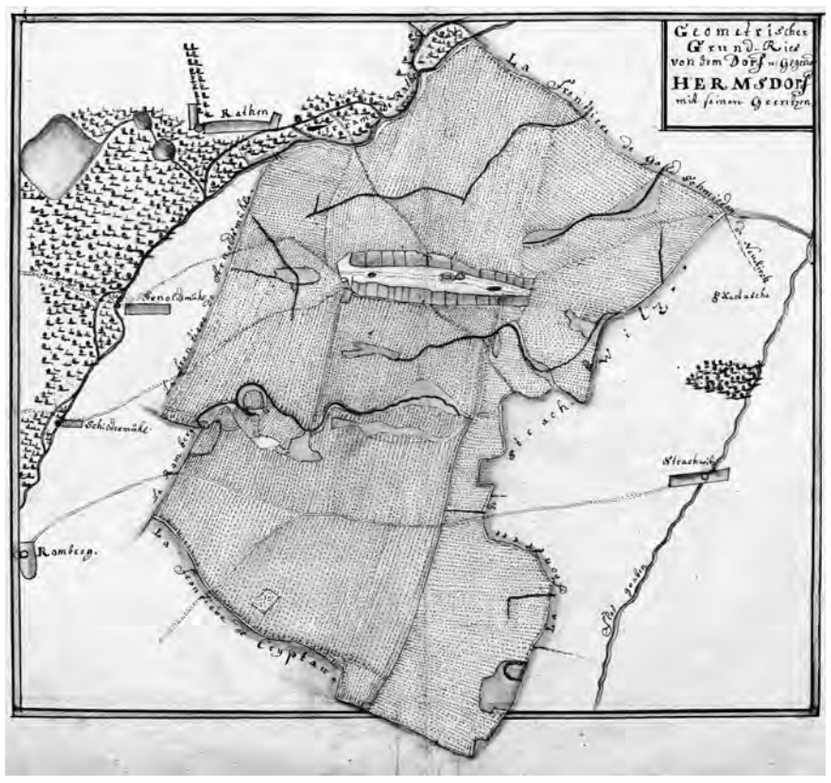

15. Plan wsi Jerzmanowo i należących do niej gruntów, 1740–1756

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 32

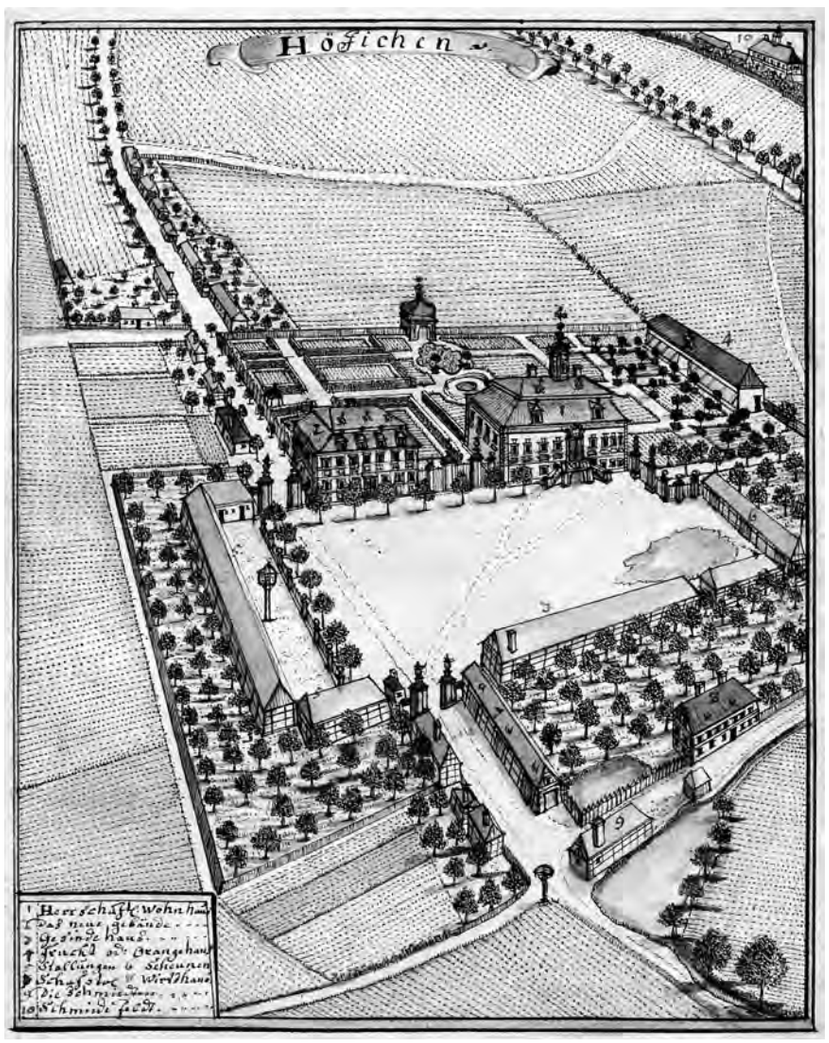

16. Założenie dworskie w Nowym Dworze, 1740–1756

17. Kościół w Muchoborze Wielkim, 1740–1756

nie dróg i ujednolicenie szerokości do ok. 9,5 m, a także obsadzenie ich drzewami, doprowadziło w dużym stopniu do stabilizacji sieci drożnej wokół Wrocławia. W 2. połowie XVIII stulecia istniały na Śląsku trzy kategorie szlaków komunikacyjnych: umocnione państwowe trakty pocztowe (*Kunststrassen, Chaussen*), drogi lokalne (*Landstrassen*) i piesze drogi miejscowe (*Gewöhnliche Wege*), zwykle nieutwardzone. Były także ścieżki, z czasem przekształcające się w drogi[215]. Układ dróg z Wrocławia w końcu epoki nowożytnej najlepiej ilustruje plan z ok. 1770 r., wykonany przed budową fortyfikacji zewnętrznych[216]. Są tam:

1. Droga na południowy zachód przez Dworek (*Höfchen*), Muchobór Wielki i Kostomłoty w stronę Strzegomia; za Muchoborem oznaczona jako droga do Kątów, natomiast droga na południe, linią ob. ul. Powstańców Śląskich, oznaczona jest jako droga do Domasławia. Inny wariant początku drogi do Strzegomia i dalej do Drezna wybiegał z okolic ob. pl. Strzegomskiego.
2. Droga przez Grabiszyn i Oporów do Kątów Wrocławskich.
3. Droga przez Borek, Partynice i Klecinę do Świdnicy i dalej, do Kamiennej Góry i Pragi.
4. Droga do Strzelina przez Huby, na zachód od wsi Wojszyce (ob. ul. Bora-Komorowskiego), oznaczona jako droga do Strzelina i Paczkowa.
5. Droga przez Huby, na wschód od Wojszyc (ob. ul. Buforowa), oznaczona jako droga do Grodkowa.
6. Obecna ul. Krakowska, oznaczona jako droga do Brzegu.
7. Obecna ul. Bolesława Krzywoustego, prowadząca do Psiego Pola, Oleśnicy i dalej, w stronę Piotrkowa Trybunalskiego.
8. Droga na wschód od Różanki, oznaczona jako droga do Trzebnicy i dalej, do Poznania.
9. Droga przez Różankę (ob. ul. Obornicka), oznaczona jako droga do Urazu.
10. Droga między Gądowem i Kozanowem (ob. ul. Lotnicza) w kierunku Środy Śląskiej i Legnicy. Biegła obok gospody *Ostatni Halerz* do mostu na Ślęzy i dalej przez Leśnicę.
11. Z Leśnicy droga (ob. ul. Dolnobrzeska) do Brzegu Dolnego i Lubiąża.
12. Na zachód od Leśnicy, przez ob. ul. Trzmielowicką, droga do Środy Śląskiej.

Na mapie z XVIII-wiecznego atlasu Wielanda i Schubartha zaznaczony jest także *gościniec królewski*, prowadzący od ob. pl. Strzegomskiego, linią ob. ulic Bolesławieckiej, Bystrzyckiej, Hermanowskiej, Kołobrzeskiej i Żernickiej do Żernik i dalej, przez Lutynię do Środy Śląskiej. Dodajmy jeszcze lokalne drogi: prowadzące ob. ul. Ślężną do wsi Ślęza i ob. ul. Borowską do Żórawiny i Borowa oraz lokalny szlak z Przedmieścia Piaskowego przez Swojczyce do Namysłowa.

Duża część podwrocławskich wsi czynszowych od średniowiecza stanowiła własność kościelną (zwłaszcza klasztorną). Osady folwarczne początkowo były własnością rycerską, ale od końca XIII w. w większości przeszły w ręce patrycjatu wrocławskiego. Wsie w okolicach miasta zaludnione były również przez małorolnych zagrodników i bezrolnych chałupników, komorników i rzemieślników. Do czasu, gdy w XIX w. powstały na ich terenie zalążki wielkiego przemysłu (np. cukrownia w Klecinie, bro-

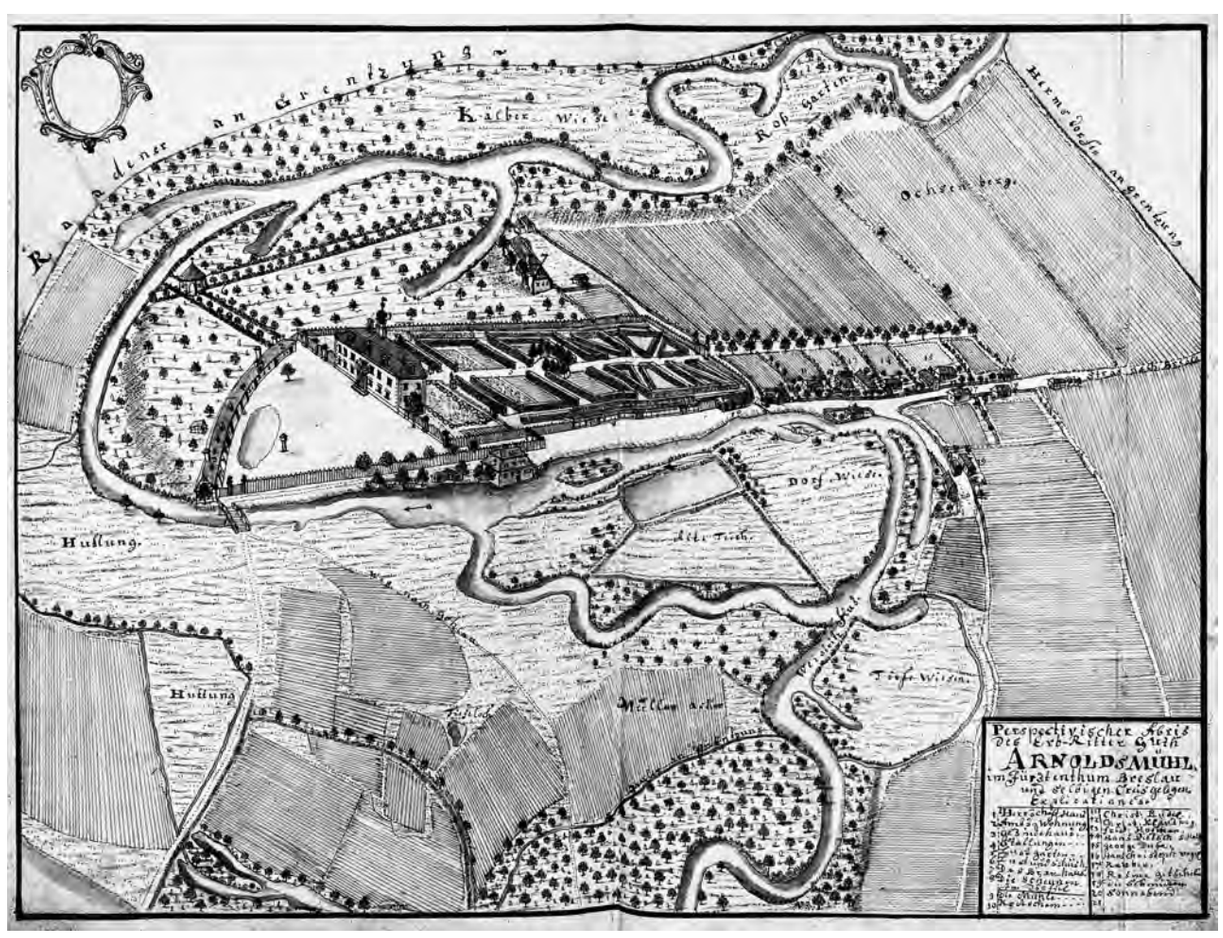

18. Założenie dworskie w Jarnołtowie, 1740–1756

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 33

19. Widok z lotu ptaka – Klecina, 1926

war w Zakrzowie, fabryka chemiczna w Wojszycach), osiedla te były raczej niewielkie.

W końcu XVIII w. najludniejszym osiedlem podwrocławskim była wieś kmieca Grabiszyn, zaś najrozleglejszym – ogrodnicza Nowa Wieś Komandorska. Nie dorównywały im największe wsie kmiece żyznego obszaru na zachód (Jerzmanowo, Żerniki, Stabłowice, Muchobór Wielki, Ratyn, Popowice i Marszowice) i na południe od miasta (Ołtaszyn, Wojszyce, Tarnogaj, Klecina, Brochów, Oporów i Partynice). Najmniejsze były wsie na północ od miasta (Różanka, Osobowice, Szczytniki, Dąbie – „Zielony Dąb", Poświętne i Karłowice).

Krajobraz wiejski lewego i prawego brzegu Odry w zapleczu Wrocławia różnił się zasadniczo. Na terenach zalewowych powstawały przede wszystkim wsie folwarczne, na pozostałym obszarze – wsie o mieszanej strukturze: kmiece, zagrodnicze i folwarczne. Na lewym brzegu zakładano duże wsie kmiece, zaś bliżej aglomeracji miejskiej – wsie małego i wielkiego warzywnictwa, związane do pewnego stopnia z istniejącym układem drożnym, rozmierzone na niewielkie działki ogrodnicze. Z kolei prawy brzeg Odry, na wyniesieniu terenu między Odrą i Widawą, zasiedlony był zdecydowanie mniejszymi wsiami o mniej regularnym układzie, często osadami folwarcznymi.

Za wieś rybacką uznać należy Rakowiec – siedlisko usytuowane wzdłuż obecnej ul. Rakowieckiej. Niewielkie pola uprawne i domostwa otoczone były wałem przeciwpowodziowym, którego reliktem jest dzisiejsza ul. Okólna. Taki układ czytelny jest na rysunku Wernera[217], a widoczny w tle skład drewna świadczy o tym, że mieszkańcy zajmowali się flisactwem. Rakowiec, jako jedna z podwrocławskich wsi nie należących do dóbr klasztornych, natychmiast po rozebraniu murów miejskich w 1808 r. mógł być włączony do miasta. Większy obszar niż przydomowe tereny uprawne zajmowały pastwiska, a o dużym pogłowiu bydła świadczą dane z połowy XIX w. Rakowiec jest też typowym przykładem wsi przekształconej w miejsce wypoczynkowe wrocławian, połączonej z miastem *Doctor-Gang* (nazywaną tak przez kronikarza Gomolckego zadrzewioną aleją opodal ob. ul. Na Grobli), i związanej z przekopaniem w XVI w. południowego kanału Odry. Od lat 30. XVIII w. Rakowiec wymieniano jako miejscowość letniskową. Od końca XVIII w. był to teren spacerów wrocławian. Wtedy powstają pierwsze domy przy ul. Na Grobli (nr 5 i 6) oraz dwie gospody: w 1782 r. *Neuholland* (nr 4) i w 1788 r. *Der Weidendamm* (nr 8). To centrum wypoczynku niedzielnego przez jednych opiewane było w romantycznych wierszach, przez drugich krytykowane z powodu wilgoci i plagi komarów. Pozycję Rakowca zdystansowały dopiero w ostatniej tercji XIX w. Szczytniki, wraz z rozwojem parku i zoo.

Charakter nadrzecznej osady nad Oławą o rezydencjonalnych, a potem rekreacyjnych walorach miał również Siedlec. Tereny nad Oławą nie należały do najkorzystniejszych dla uprawy z powodu częstych wylewów rzeki. Wzmianka z końca XVIII w. mówi o majątku i zameczku myśliwskim[218]. Nieznany z innego przekazu obiekt identyfikować by można z widocznym na planie z połowy XVIII w.[219] założeniem folwarcznym pomiędzy Odrą a Oławą, na terenie nieruchomości przy ul. Międzyrzeckiej 4 (pałac Holendera z 1886). Należącą już w XIX w. do prywatnego właściciela miejscowość w zakolu rzeki Oławy opisywano jako miejsce rekreacyjne Wrocławia, związane także z odrzańskim flisactwem. W pobliżu znajdował się las hrabiego Knobelsdorfa (*Herrschafts Gebäude*) i sąsiadujący z nim romantyczny park. Nad Odrą stała mała pseudogrecka świątynia. Nieco większa była miejscowość za czasów następnego jej właściciela, majora von Reischensteina (opis wymienia pałac, folwark, siedem domów, browar, cegielnię, kuźnię, warsztat bednarza oraz ogółem 73 mieszkańców). Pod koniec XIX w. zaczęły tam powstawać liczne, charakterystyczne dla Wrocławia *établissements*.

Charakter rekreacyjny miały także Bierdzany. Trudne uwarunkowania terenowe – położenie w zasięgu wylewów Oławy – sprawiły, że wieś nie rozwijała się. Na planie z 1757 r.[220] widać położony między zakolem Oławy i Odrą mały folwark oraz cztery domy, co potwierdzone jest spisem z końca XVIII w., odnotowującym 46 mieszkańców oraz *dom pański*, który zapewne służył administratorowi folwarku i tożsamy jest z dawnym domem przełożonego krzyżowców z czerwoną gwiazdą, zaznaczonym na rysunku Wernera jako *Lusthaus*[221]. O rybackiej działalności prowadzonej w osadzie świadczy też oznaczony na rysunku Wernera *Fischerhaus* – dom rybaka. Folwark znajdował się na skraju należącego do krzyżowców gruntu na brzegu zakola Oławy. Wyspowe niemal położenie powodowało odcięcie miejscowości od systemu komunikacyjnego, a najpewniejsze połączenie z miastem prowadzić musiało kładką nad Oławą, w stronę Przedmieścia Oławskiego. Opis Bierdzan z początku XIX w. sygnalizuje zmiany z ostatnich lat: wzniesienie budynków, budowa nowej grobli od strony Odry. Miejscowość miała być często odwiedzana przez

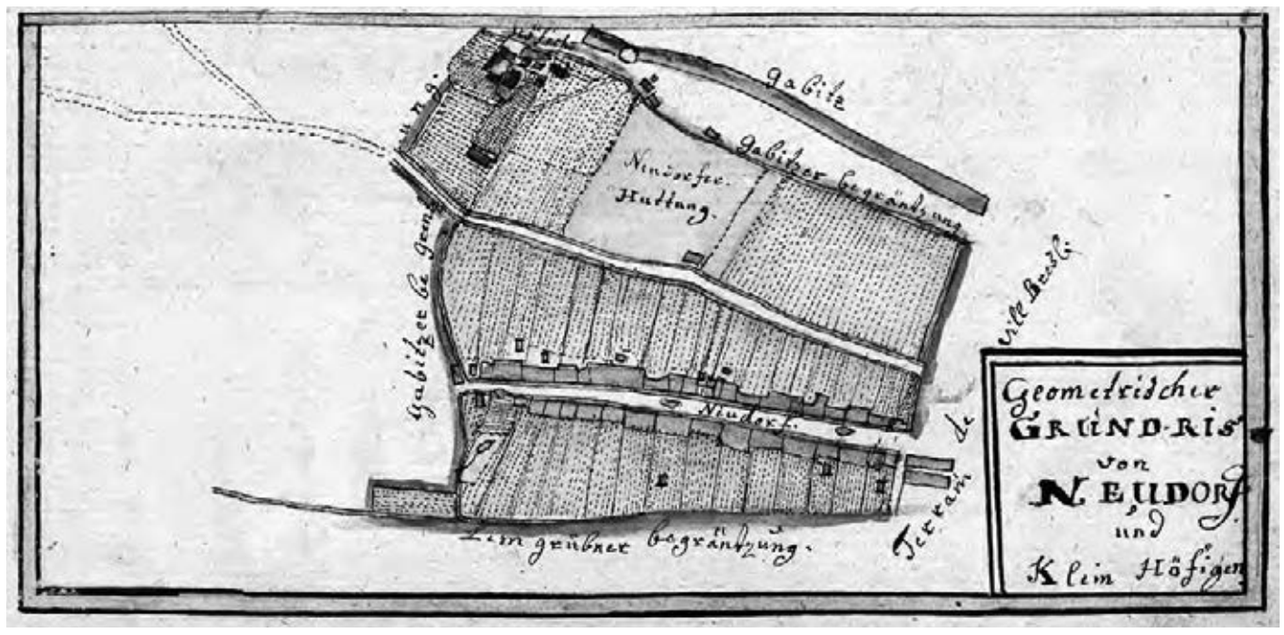

20. Plan wsi i folwarku Nowa Wieś Komandorska i Dworek, 1740–1756

pielgrzymów z Trestna i Wrocławia, a jej największą atrakcją miał być *Lusthaus*. Plany z 2. połowy XIX w. pokazują, jak bardzo układ dawnej miejscowości zmienił się – miała ona już wtedy dwie krzyżujące się ulice i 93 mieszkańców w 10 domach.

Największą popularnością jako miejsce wypoczynkowe cieszyły się na pewno (Stare) Szczytniki. Śląski kronikarz i statystyk F.A. Zimmermann[222] wymienia tam: szkołę ewangelicką, 30 wolnych zagrodników, karczmę, 15 innych domów (wśród nich cegielnię), razem 47 „dymów" i 222 mieszkańców (1795 r.). W tym oddalonym o ćwierć mili od Wrocławia miejscu były liczne *Lusthäuser* i ogrody wrocławian, zamieszkiwane sezonowo. Szczególnie wyróżniały się dobra rodziny Hohenlohe, z angielskim ogrodem, zorganizowanym w latach 1783–1789 przez księcia, prawdopodobnie wg projektu Karla Gottharda Langhansa, na terenie na północny wschód od wsi (oznaczonym na mapie z 1826 r. jako *Fürstensgarten*). Ogrody i miejsca rozrywki dały osiedlu „sielski" wygląd, most z latarniami na końcu wsi był malowany[223]. Na planie z 1794 r.[224] Stare Szczytniki widać jako zespół gospodarstw z dużymi zabudowaniami zamkniętymi w czworobok; na południowym skraju osady znajdowała się cegielnia. Charakterystyczną cechą rozwoju tej osady w XIX w. był stopniowy zanik funkcji rolniczych (w 1795 r. mieszkało tu 30 wolnych zagrodników, w 1802 – już tylko 14) na rzecz funkcji wypoczynkowej. W 1836 r. odnotowano tam tylko jedną kawiarnię (*Pod Złotym Bukiem*), a w 1845 r. w tym samym parku funkcjonowało już pięć kawiarni, zaś liczba mieszkańców zwiększyła się do 355.

Fryderycjańskie kolonie – specyficzny typ założeń wiejskich – powstawały na przełomie XVIII i XIX w. Miały one ściśle geometryczny zarys, założone były na ogół wzdłuż prostego odcinka drogi lub jako forma przestrzenna, która nie nawiązywała do wcześniejszego układu komunikacyjnego. Najczęściej liczyły od 6 do 20 gospodarstw zagrodników lub chałupników. Do tego rodzaju założeń należy usytuowane między Maślicami Wielkimi i Małymi osiedle Nowe Domy (*Neuhaus*). Na mapie z lat 1826–1831 ma ono 10 domów, usytuowanych symetrycznie po obu stronach drogi (ob. ul. Potokowa)[225].

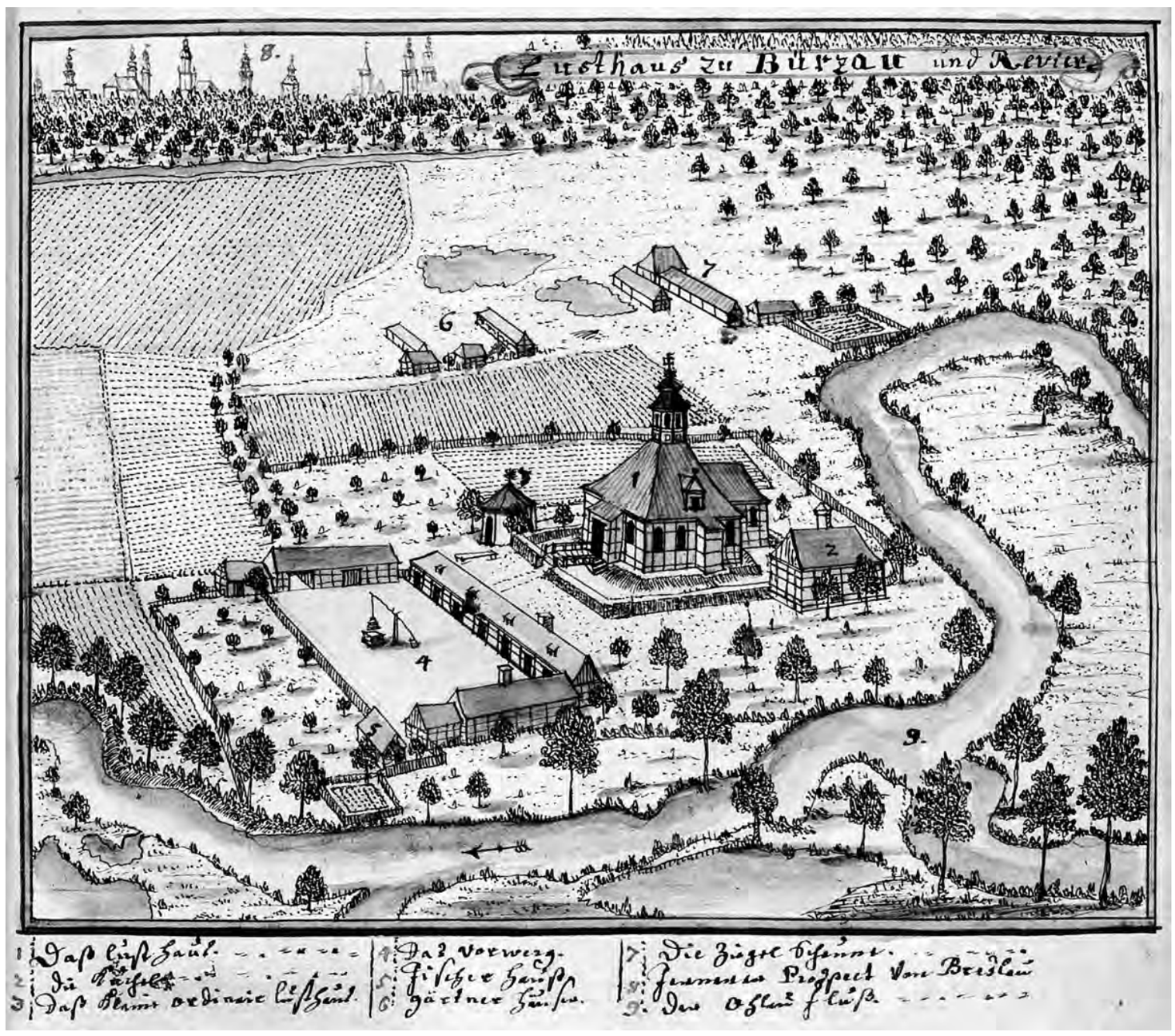

21. Widok założenia dworskiego w Bierdzanach, 1740–1756

Podwrocławskie wsie i folwarki powstałe w XVI–XX wieku (ob. w granicach administracyjnych Wrocławia)

Lp	Nazwy: obecna / niemiecka	Najstarsza informacja	Data włączenia do Wrocławia	Charakter obszaru
1.	*Brigittenthal*	1711 – folwark	1808	ob. nieistniejący folwark zakonnic św. Klary przy ul. Górnickiego (*Brigittenthal Str.*)
2.	Dąbie / *Neue Sorge, Grüneiche*	1748 – wieś	1868 i 1928	do XVI w. – niezamieszkana cz. Szczytnik: 1531 – „morgi z tyłu *Krebslache* na granicy nowego koryta Odry"; 1533 – nazwa fragmentu gruntu; 1579 – karczma, areszt miejski, 1731 – druga karczma, 1794 – „duże" i „małe" Dąbie, wapienniki, dwór, folwark; pierwotna wieś lokalizowana wzdłuż ob. ul. Wróblewskiego
3.	*Klein Grüneiche*	1794 – wieś	1928	1794 – podział na „duże" i „małe" Dąbie, wieś lokalizowana przy ob. ul. Biegasa
4.	Dworek / *Commende Höfchen*	1630 – folwark, przed 1845 – wieś	1868	folwark przy obecnej ul. Oficerskiej, z dworkiem joannitów, wieś powstała na gruntach pierwotnie przynależnych do Gajowic
5.	Gajowa / *Altenhain*	po 1845 – przed 1885 – folwark	1928	ob. nieistniejący folwark na Stabłowicach, przy drodze na Leśnicę, obok lasu
6.	Grabiszynek / *Leedeborn* (cz. osiedla Grabiszyn, wyodrębniona po 1945)		1911	pierwotnie ziemia uprawna, od lat 70. XIX w. – koszary kirasjerów, od 1920 – osiedle *Eichborngarten*
7.	Jagodno / *Lamsfeld Siedlung*	pocz. XX w. – osiedle mieszkaniowe	1951	XIX w. – bezimienna kolonia Brochowa. Po 1945 osiedle połączono z Lamowicami Starymi

Lp	Nazwy: obecna / niemiecka	Najstarsza informacja	Data włączenia do Wrocławia	Charakter obszaru
8.	Janów, Janówek / *Johannisberg*	1747 – folwark	1928	cz. Pracz Odrzańskich; pierwotnie mikrotoponim oznaczający miejsce „na górze Jana", k. XIX w. – przy folwarku żwirownia
9.	Karłowice / *Carlowitz, Karlowitz*	1699 – wieś zał. przez Karola Kellera – opata klasztoru św. Wincentego	1928	niewielka wieś, lokalizowana wzdłuż *Klosterweg* (ob. ul. Przybyszewskiego), składała się z dwóch folwarków, rozbudowa w k. XIX w., wzdłuż al. Kasprowicza: klasztor Franciszkanów i kościół pw. św. Antoniego, klasztor i szkoła urszulanek
10.	Kleczków (Klęczków) / *Kletschkau, Klein Kletschkau*	1794 – wieś	1808	wieś lokalizuje się wzdłuż ob. ul. Siemieńskiego; nazywano ją „małym" Kleczkowem, w odróżnieniu od zwanego „dużym" skupiska budynków sprzed 1848 r. przy ob. ul. Reymonta
11.	Lesica / Rędzin Leśny / *Waldvorwerk Ransern*	1728 – folwark	1973	leśny folwark wyodrębniony z gruntów Rędzina
12.	Mirowiec / *Friedewalde* (ob. fragment osiedla Kowale)	1677 – folwark; 1687 – gospoda	1928 (1937 – połączony z Kowalami)	folwark przy ob. ul. Rakowej i Mokrej; 1687 – karczma przy trakcie Wrocław–Psie Pole (gospoda *Friedewalder Kretscham*); 1794 – mała wieś z karczmą i 5 budynkami
13.	Miłostów (zwany też Marianów, Marzanów) / *Marienhof*	1886 – folwark	1951	folwark zał. z dala od zabudowań Zakrzowa (po jego pożarze), przy drodze z Psiego Pola do Oleśnicy
14.	Nowa Karczma / *Neusand*	1542 – nazwa łachy; 1696 – karczma	1928	1542 – mikrotoponim piaszczystej łachy nad Odrą; 1666 – jako „małe pole" (*pagella*); 1696 – „nowa karczma" na Piaskowej Górze; 1747 – osada 5 rybaków na gruntach Pracz Odrz.
15.	Nowe Domy / *Neuhaus*	1802 – kolonia	1928	kolonia na granicy Maślic Małych i Wielkich, lokalizowana przy zbiegu ob. Ślężoujścia z ul. Potokową i wzdłuż ul. Potokowej (*Neuhäuser Weg)*
16.	Nowy Dom / *Neuhaus*	1794 – karczma; 1823 – folwark	1928	osiedle powstało n. Odrą, przy karczmie (*Ottwitzer Strasskretscham*), jako cz. Opatowic (*Neuhaus zu Ottwitz gehörig*)
17.	*Ochenstall vide* Bartoszowice (s. 23)	1630 – folwark	1928	prawdopodobnie XVI-wieczny folwark z hodowlą bydła, wyodrębniony z Bartoszowic po przekopie Odry (1531)
18.	Osiniec / *Kaltasche*	1736 – kolonia	1973	kolonia Strachowic, powstała przy drodze z Jerzmanowa do Żernik
19.	*Petersdorf*	1802 – kolonia		kolonia wydzielona, na płn. zachód od wsi Lipa
20.	Pustki / *Klein Heidau*	1785 – wieś	1928	1630 – bezimienny folwark należący do Ratynia, w k. XVIII w. wieś z 8 domostwami
21.	Rakowiec / *Morgenau* (zwane też *Marienau*)	1677 – wieś	1808 i 1904	pierwotne podmokłe nieużytki – „rakowa i ropusza kałuża", i pola uprawne – „morgi przed św. Maurycym"; po przekopaniu Odry (1531) stopniowa adaptacja terenu, 1677–1718 – sprowadzanie osadników do radzieckiej wsi (wzdłuż ob. ul. Rakowieckiej), osiedle rybackie, karczma, bielarnia płótna
22.	*Rotvorwerk*	przed 1823 – folwark		folwark lokalizowany przy śr. odcinku ob. ul. Prądzyńskiego
23.	Rybaki / *Fischerau*	1700 – folwark zał. przez Karla Kellera – opata klasztoru św. Wincentego	1868	prawdopodobnie pierwotnie osada rybacka klasztoru św. Wincentego, 1700 – folwark, przed 1795 wykształciła się wieś z 4 zagrodami, w poł. XIX w. rozróżniano „małe" i „wielkie" Rybaki; folwark (gospodarstwo mleczarskie) lokalizowany przy ob. ul. Grunwaldzkiej 45–51
24.	Stabłowice (Nowe) / *Neu Stabelwitz*	1845 – kolonia	1928	kolonia Stabłowic, lokalizowana przy ob. ul. Głównej i Chwałkowskiej
25.	Szczytniki (Nowe) / *Neu Scheitnig*	1660 – wieś	1868	wieś lokalizowana wzdłuż Odry (ob. Wybrzeże Wyspiańskiego)
26.	Wilczy Kąt / *Wolfswinkel*	ok 1823 – kolonia	1808	pierwotnie niezagospodarowany teren na lewym brzegu Oławy z nazwą własną „Wilczy Kąt", 1823 – pierwszy dom, 1865 – rozbudowa, 1885 – budowa lodowni (*Breslauer Eiswerke)*
27.	*Wilhelmshafen*	1878 – kolonia	1928	na gruntach Bartoszowic, przy ob. ul. Olszewskiego
28.	Wojnów / *Drachenbrunn*	1799 – folwark	1951	folwark przy ob. ul. Strachocińskiej, 1799 – karczma
29.	Zacisze / *Lisonsruhe, Wilhelmsruhe*	1794 – folwark	1928	folwark związany z połowem ryb, na Wielkiej Wyspie, w widłach kanału burzowego Odry i Starej Odry, powstały na gruntach (Starych) Szczytnik

Rafał Eysymontt

WROCŁAWSKIE PRZEDMIEŚCIA W OKRESIE ŚREDNIOWIECZA I NOWOŻYTNYM

Do początków XIX w. lewobrzeżne miasto lokacyjne składało się z otoczonego fortyfikacjami centrum i przedmieść usytuowanych wzdłuż dróg wylotowych: Wygonu Świdnickiego (*Schweidnitzer Anger*) przy traktach na południe, Przedmieścia Mikołajskiego (*Nikolaivorstadt*) przed Bramą Mikołajską, Przedmieścia Odrzańskiego (*Odervorstadt*) na północ od murów i Przedmieścia Oławskiego (*Ohlauer Vorstadt*) przy drodze do Oławy, gdzie rozwidlała się na trakt do Opola, biegnący dalej do Krakowa, a stamtąd na Węgry i Ruś, oraz na szlak przez Nysę do Czech. Przedmieścia te do czasu sekularyzacji dóbr kościelnych w dużej części podlegały jurysdykcji różnych instytucji kościelnych, przeważnie klasztornych, podobnie jak oddalone od linii fortyfikacji podmiejskie wioski.

W gestii sądownictwa władz miejskich pozostawał nadal obszar miasta lewobrzeżnego, Ostrów Tumski podlegał sądom kapituły katedralnej, a teren tzw. Zatumia (*Hinterdom*) znajdował się pod władzą sądowniczą biskupa. Podobnie między te dwie jurysdykcje został podzielony obszar przedmieścia wschodniego, Oławskiego. Prawodawstwem katedralnym objęte były także dobra leżące na południowy zachód od miasta (okolice dawnej wsi *Siebenhuben* – w pobliżu ob. Dworca Świebodzkiego). Teren na północ od tego obszaru oraz wyspy Bielarska (*Vorder Bleiche*) i Słodowa (*Hinter Bleiche*), a także rozległe tereny na zachód od centrum, ze Szczepinem, pozostawały w jurysdykcji ksieni zgromadzenia klarysek, zaś wyspa Piasek podlegała opactwu Kanoników Regularnych NM Panny. Jurysdykcję na terenach podmiejskich w rejonie pl. św. Macieja (*Matthiasplatz*) sprawował szpital św. Macieja, natomiast cały Ołbin klasztorny (na wschód od ob. ul. Jedności Narodowej) był pod władzą sądowniczą opactwa św. Wincentego. Do przedmieść zarządzanych przez miasto należały jedynie Wygon Świdnicki (*Schweidnitzer Anger*) oraz Ołbin miejski, czyli tereny po obu stronach dzisiejszej ul. Pomorskiej (*Rosenthaler Str.*) i Kępy Mieszczańskiej (*Bürgerwerder*), a także Nowe Szczytniki (*Neu Scheitnig*), czyli obszar w pobliżu ob. Wybrzeża S. Wyspiańskiego (*Uferzeile*) i położony po drugiej stronie Odry rejon ob. ul. Na Grobli (*Am Weidendamm*).

Na wschód od otoczonego murami centrum, przy kościele św. Maurycego, znajdowało się osiedle przy ul. Walońskiej (ob. R. Traugutta i pl. Z. Wróblewskiego), ważnej drodze wylotowej w stronę Oławy. *Platea gallica, Wallonenen gasse* za kościołem św. Maurycego odchodziła w kierunku północnym, w stronę wsi Szczytniki. Bliżej murów miejskich, na południe od pierwszego odcinka ul. Walońskiej (*Graupenstrasse*) znajdował się cmentarz żydowski, poświadczony w dokumencie z 1315/1316 r. i zlikwidowany w 1345 r. W 1516 r. teren ten określony jest już jako *ogród zwany cmentarzem żydowskim*; ciągnął się, jak widać na planie B. Weihnera z 1562 r., aż do ob. ul. Komuny Paryskiej.

Już w XIV w. można mówić o przekształcaniu się Przedmieścia Świdnickiego w obszar funkcjonalnie związany z miastem. Miejsce, na którym

później stanął kościół św. Salwatora przed Bramą Świdnicką, znajduje się dość daleko od fortyfikacji. Grunt ten w 1318 r. został zakupiony przez władze miejskie i przeznaczony na cmentarz dla pielgrzymów i biedaków. Patronat nad wybudowaną tam małą kaplicą objął magistrat. Przed Bramą Świdnicką powstał w 1566 r. plac strzelecki dla kupców. Cechy rzemieślnicze natomiast korzystały z placu strzeleckiego na Kępie Mieszczańskiej – „*Burgerwerder*".

Przedmieście zachodnie obejmowało teren wokół kościoła św. Mikołaja, poświadczonego w 1175 r. jako własność cystersów lubiąskich, oraz znajdującego się w pobliżu osiedla Szczepin (znanego od 1203 r.) i zaginionej wsi Sokolniki. Na planie B. Weihnera z 1562 r. widać w tym miejscu szeroki plac przedbramia i szeroką ulicę prowadzącą w stronę północną, na miejscu ob. ul. Sokolniczej. Kronikarz na początku XIX w. opisuje też trzy krzyże stojące przed Bramą Mikołajską, stanowiące pamiątkę podróży mieszczanina Petera Rindfleischa do Ziemi Świętej w 1492 r.

Przedmieście Odrzańskie (północne), należące do Ołbina, zostało podzielone pomiędzy opactwo św. Wincentego i ufundowany w 1400 r. szpital Jedenastu Tysięcy Dziewic. Od 1404 r. podlegało ono jurysdykcji miejskiej, choć część terenu związana była z fundacją św. Macieja rycerzy krzyżowych z czerwoną gwiazdą (Pole Maciejowe – późniejszy pl. św. Macieja). Przez obszar ten przebiegała trasa wylotowa szlaku w kierunku Trzebnicy, do Wielkopolski i na Pomorze, nad Bałtyk. Inna droga prowadziła dzisiejszą ul. Jedności Narodowej w stronę Oleśnicy i dalej na północny wschód, ku terytoriom Polski Środkowej.

Najstarszym, precyzyjniejszym już materiałem kartograficznym dotyczącym wrocławskiego układu drożnego jest plan z 1717 r. Widoczny jest na nim przebieg podmiejskich dróg – na każdym z przedmieść kilka z nich wychodzi promieniście z miasta.

Tak np. na Przedmieściu Świdnickim widoczne są: droga od osiedla *Siebenhuben* w stronę wsi Grabiszyn (ob. ul. Grabiszyńska), szlak świdnicki – w okolicy ob. ul. Powstańców Śląskich, ulica wytyczona przez wieś *Neudorf* (ob. ul. Komandorska) i drogi w stronę Hub i Gaju (ul. Borowska). Równolegle do fortyfikacji, w stronę Wygonu Świdnickiego (*Schweidnitzer Anger*) prowadziła droga na wysokości ob. ul. J. Piłsudskiego (*Gartenstrasse*). Przez przedmieście zachodnie na wymienionym planie drogi prowadzone były ob. ulicami Długą, Zachodnią i Legnicką.

Na Przedmieściu Odrzańskim także widoczna jest zbieżność dróg ze współczesnym układem komunikacyjnym. Zwłaszcza na Ołbinie, gdzie pokrywają się one z ulicami: H. Sienkiewicza, Jedności Narodowej, Nowowiejską, S. Wyszyńskiego, Pomorską i Kurkową. W zachodniej części Przedmieścia Odrzańskiego panowały szczególnie trudne stosunki wodne. Na planie zaznaczone są liczne starorzecza i stawy, a wszystkie ówczesne ulice określono mianem *„Damm"* (tama) – stanowiły one rodzaj ziemnych grobli lub musiały być moszczone.

Współczesnemu układowi komunikacyjnemu odpowiada również średniowieczny system dróg Przedmieścia Oławskiego, składający się z trzech głównych tras: pierwsza prowadzona była zgodnie z przebiegiem ob. ul. R. Traugutta, druga – zgodnie ze współczesną ul. Komuny Paryskiej, a trzecia biegła od narożnika fortyfikacji z bastionem Sakwowym, czyli od ob. ulicy T. Kościuszki. Mamy tam też trakt biegnący poprzecznie, na wysokości ob. ul. K. Pułaskiego.

Obserwowany w 2. połowie XIX w. i potwierdzony licznymi materiałami kartograficznymi i danymi historycznymi rozwój sieci komunikacyjnej na wrocławskich przedmieściach polegał głównie na łączeniu wcześniejszych traktów komunikacyjnych z ulicami poprzecznymi.

Leszek Ziątkowski

ROZWÓJ PRZESTRZENNY I ARCHITEKTONICZNY WROCŁAWIA W XVI–XVIII WIEKU

Na przełomie XV i XVI w. Śląsk był stosunkowo zamożną i gęsto zaludnioną krainą rolniczą o dużej liczbie miast. Większość z nich miała charakter na poły rolniczy, a jedynie ok. 1/8 można by zaliczyć do miast średnich i dużych (liczących ponad 2000 mieszkańców). Na takim tle Wrocław jawił się jako prawdziwy wyjątek, metropolia. Z około 20 tys. mieszkańców i blisko 120 ha powierzchni miasto równało się z największymi ośrodkami Rzeczypospolitej, Niemiec i Czech.

Losy Wrocławia związane były wówczas z losami królestwa Czech i panujących tam władców. Gdy w 1526 r. król Ludwik II Jagiellończyk poległ w bitwie pod Mohaczem, miasto wraz ze wszystkimi stanami śląskimi zmuszone zostało do uznania decyzji stanów czeskich o elekcji Ferdynanda I Habsburga. Nowa dynastia potwierdziła wszystkie dawne prawa i przywileje Krajów Korony św. Wacława, zatem w politycznym położeniu miasta nie nastąpiły żadne zmiany.

Początkowe lata panowania Ferdynanda I przebiegały dla Wrocławia przede wszystkim pod hasłem niebezpieczeństwa tureckiego. Przez cały wiek XVI i XVII Wrocław czynił olbrzymie inwestycje i stał się potężną twierdzą. Podczas oblężenia Wiednia przez Turków (1529) zjazd książąt śląskich zdecydował o powołaniu odpowiednich struktur obronnych prowincji. Śląsk podzielony został na cztery okręgi-kwartały, a rada miasta Wrocławia przewodniczyła kwartałowi obejmującemu obok miasta i księstwa wrocławskiego także inne ziemie środkowośląskie. Wrocław traktowany był jako jedno z podstawowych ogniw obronnych prowincji. Wywyższenie miasta, w tym jego przynależność w sejmiku śląskim do kurii rycerskiej, wcale nie przekładało się na szczególny awans społeczny nawet najwyższych, patrycjuszowskich warstw mieszczaństwa. Natomiast wynikały z niego pewne przywileje miasta – możliwość utrzymywania własnego wojska oraz prawo do nieprzyjmowania obcych wojsk w swoje mury (*ius praesidii*).

Inną zmianą, jaką wywołało zagrożenie tureckie, było powstanie nowoczesnego systemu podatkowego (1527), co z czasem doprowadziło do powołania centralnego stanowego organu skarbowego (1532 – Generalny Urząd Podatkowy). Dla Wrocławia miało to o tyle istotne znaczenie, że został on zlokalizowany w mieście, podobnie zresztą jak powstały w 1558 r. naczelny urząd królewski w prowincji – Wrocławska Kamera Królewska. Obie instytucje odegrały w historii miasta niezwykle doniosłą rolę, gdyż z jednej strony podkreślały jego stołeczny charakter, a z drugiej powodowały przebywanie tu grupy sekretarzy, pomocników kancelaryjnych itd. Ludzie ci byli na ogół dość dobrze wykształceni i stymulowali kulturalny i intelektualny rozwój miasta.

Największe znaczenie dla politycznych dziejów miasta w XVI w., obok zmiany dynastii panującej oraz zagrożenia tureckiego, miała reformacja i jej następstwa. Doprowadziła ona do przejęcia przez władze miejskie kontroli nad znaczącymi dziedzinami życia społecznego – sprawami religii, szkolnictwa i opieki społecznej. Reformacja wrocławska charakteryzowała się wielką powściągliwością przy wprowadzaniu jakichkolwiek zmian w liturgii czy wyglądzie świątyni. Do XVIII w. pastorzy używali nawet tych samych szat liturgicznych co kler katolicki. Reformacja była wynikiem toczonej od końca XV w. walki o umocnienie politycznej pozycji władzy lokalnej – książąt, miast czy nawet zwykłej szlachty. Wrocław współdziałał z innymi świeckimi władcami Śląska. Najważniejsze jednak, że w samym mieście skonsolidowała się grupa wpływowych ludzi (nazywana niekiedy „partią luterańską") gotowych na przeprowadzenie zmian w Kościele. Jej członkowie należeli do najwyższych władz miejskich i posiadali dobre uniwersyteckie wykształcenie (m.in. Achatius Haunold, Hieronim Hornig, Ambrosius Jenkowitz, Hans Berlin, Nikolaus Leuben). Ich działania wspierał silny i aktywny średni personel urzędniczy (miejski i biskupi), który w „partii luterańskiej" odgrywał nie mniej ważną rolę. Do tej grupy należeli: Laurentius Corvinus, Heinrich Ribisch, Hans Metzler, Johann Weiß i Dominikus Schleypner.

Struktura władz Wrocławia w okresie nowożytnym nie uległa zasadniczym zmianom. Nadal na czele stała rada miejska (23 osoby). Trwał powolny proces rozbudowy administracji i przejmowania coraz to nowych dziedzin życia społecznego, co zintensyfikowane zostało przez reformację. Od tej chwili administracja i urzędnicy miejscy niemal w całości kontrolowali sprawy kultu, opieki zdrowotnej, opieki społecznej i szkolnictwa. W 2. połowie XVII w. ukształtowały się następujące urzędy miejskie: budowlany, ceglany, chmielny, drzewny, gońców, jałmużniczy, młyński, piwnicy świdnickiej, posiadłości wiejskich, rybny, składowy, solny, sierocy, wagi, wapienny, zaopatrzenia ubogich, więzienny i żydowski. Owa struktura urzędów miejskich pokazywała dziedziny gospodarcze, podatkowe czy uprawnień monopolowych, w które zaangażowane były władze miejskie. Najczęściej na czele każdego z tych urzędów stał rajca, któremu podlegał niższy personel urzędniczy – pisarze, gońcy, pachołkowie. Teoretycznie pełnienie funkcji radnego nie było związane z dochodami. Natomiast sprawowanie nadzoru nad poszczególnymi urzędami miejskimi przynosiło rajcom znaczne dochody, podnosiło ich prestiż, wreszcie zapewniało wpływy polityczne i dawało poczucie władzy.

Władze miejskie nie były jedynymi urzędami i jedyną zwierzchnością w mieście. Działało tu wiele urzędów państwowych o zasięgu prowincjonalnym. Wrocław był też siedzibą biskupstwa. Urzędnicy państwowi, pomimo że mianowani przez katolickiego władcę, do wojny 30-letniej byli niemal bez wyjątku protestantami. Sytuacja uległa zmianie dopiero po tej wojnie. Wprawdzie, pomimo utraty znaczenia politycznego, Wrocław zachował zasadniczy zrąb swoich przywilejów, które gwarantowały niezależność na polu polityki wewnętrznej, ale coraz wyraźniej ograniczano tę suwerenność, podporządkowując coraz więcej dziedzin życia centralnej administracji państwowej. Habsburgowie w tym czasie prowadzili politykę rekatolicyzacyjną, której jednym z elementów była określona polityka personalna – praktycznie protestant nie miał szans na objęcie jakiegokolwiek urzędu, jeśli do rywalizacji z nim stanął katolik. Stąd we Wrocławiu pojawia się duża grupa dobrze opłacanych, a przede wszystkim wpływowych ludzi, najczęściej szlacheckiego pochodzenia. Ich ostentacyjne, pełne „barokowej" przesady obnoszenie się ze swoimi tytułami i swoim szlachectwem zmusiło rajców do zmiany własnej pragmatyki urzędowania: nakazano urzędnikom miejskim używanie wszystkich swoich tytułów, zalecono podkreślanie własnego szlachectwa itd. Miało to przynajmniej w części stworzyć pozory równorzędności między mieszczanami a stanem szlacheckim.

Przejęcie w 1741 r. władzy nad Śląskiem przez Fryderyka II zmieniło zasadniczo sytuację polityczną miasta. Wprawdzie król zobowiązał się do przestrzegania wszystkich wcześniej nabytych przywilejów i praw,

ale deklaracje te dalekie były od późniejszej praktyki. Przede wszystkim w obręb murów wprowadzono wojsko i Wrocław stał się miastem garnizonowym – na jego terenie zaczęły powstawać koszary i odwachy. Ciągłe napięcie polityczne i nie do końca uregulowana sprawa przynależności państwowej prowincji doprowadziły do dalszej rozbudowy fortyfikacji. Istotną zmianą była także rozbudowa administracji państwowej i przeobrażenia w administracji lokalnej, która utraciła swój niezależny, samorządowy charakter. Władze miasta stawały się w coraz większym zakresie organami władzy króla. Zaowocowało to wzrostem liczby urzędów i urzędników w mieście, coraz częściej rekrutujących się spoza Śląska i najczęściej pochodzenia szlachecko-wojskowego.

Dość zgodnie podkreśla się znaczenie Wrocławia jako wielkiego emporium handlowego, pośredniczącego w wymianie między Europą Wschodnią a Zachodnią. Zmiany tradycyjnych tras handlowych w epoce nowożytnej miały w sposób znaczący podważyć rangę Wrocławia na ekonomicznej mapie Europy. Jednak podstawowe wskaźniki gospodarczego rozwoju miasta w najmniejszym stopniu nie wykazywały objawów kryzysu czy choćby regresu. Liczba ludności w XVI i początkach XVII w. wyraźne wzrastała, podobnie jak i zasobność finansowa mieszczaństwa. Wojna 30-letnia stanowiła jedynie chwilowe załamanie, a po odbudowie rynku lokalnego miasto szybko powróciło do poprzedniego dobrobytu. Trudności w handlu dalekosiężnym dotykały tak naprawdę bardzo wąską grupę tzw. grosistów, czyli kupców hurtowych. Fakt, iż byli to najzamożniejsi członkowie patrycjatu, powodował, że ich kłopoty znajdowały odbicie w zachowanej do dzisiaj korespondencji, w podejmowanych działaniach politycznych, wreszcie we wszystkich kronikach i historiach miasta. Przez ponad dwieście lat panowania habsburskiego na Śląsku wrocławska ekonomika funkcjonowała w ramach ustroju feudalnego. Charakteryzowała ją ścisła reglamentacja, która z braku innych elementów stymulacji i gwarancji państwowo-prawnych miała zapewnić opłacalność i bezpieczeństwo inwestycji. Natomiast brakowało w tym czasie czynników, które stymulowałyby we Wrocławiu rozwój nowocześniejszych form organizacji produkcji – nakładu czy manufaktur scentralizowanych. Było to wynikiem braku wielkich zamówień, których zaspokojenie przez działających w mieście rzemieślników nie byłoby możliwe. Tradycyjne warsztaty zaspokajały zapotrzebowanie rynku lokalnego i umożliwiały produkcję eksportową, której rozmiary, ze względu na posługiwanie się transportem lądowym, były stosunkowo małe.

Sytuacja taka trwała również w czasach pruskich, jakkolwiek Fryderyk II próbował stymulować rozwój w tym właśnie kierunku (próba zlokalizowania we Wrocławiu wielkich targów). Działania państwowe przyniosły jednak nad wyraz skromne rezultaty i przemysł powstawać zaczął w mieście dopiero w chwili przełamania ograniczeń transportowych. Dlatego też duże znaczenie miała rozbudowa sieci dróg bitych oraz rozwój żeglugi na Odrze. Pewnym stymulatorem rozwoju manufaktur były też zamówienia armii (np. konieczność ujednolicenia umundurowania czy aprowizacja dużego garnizonu w mieście).

Dyskusyjne pozostaje znaczenie rolnictwa dla ekonomiki Wrocławia w czasach nowożytnych. Odpływ kapitału miejskiego do rolnictwa odbijał się niekorzystnie zarówno na politycznym znaczeniu Wrocławia (odpływ najbogatszych rodzin patrycjuszowskich do stanu szlacheckiego), jak i na jego ekonomice (odpływ kapitału mogącego zasilić inwestycje produkcyjne). Odnotowywano to jako zdradę interesów miejskich.

Wiek XVI i początek następnego stulecia nie przyniosły żadnych istotnych zmian w topograficznym rozwoju miasta. Jest to szczególnie widoczne, jeśli bierze się pod uwagę prawny wymiar pojęcia „miasto", czyli tereny podległe bezpośredniej jurysdykcji rady miejskiej. Te ramy zostały wytyczone średniowiecznymi lokacjami i praktycznie do regulacji na początku XIX w. nie uległy zmianom. Z punktu widzenia urbanistycznego rozwoju miasta okres nowożytny nie był okresem zupełnego bezruchu, choć niewielkim przeobrażeniom uległa jedynie sieć osadnicza wokół miasta – tereny tzw. przedmieść oraz wsi w pobliżu Wrocławia. Utrwalił się także znany już z poprzednich wieków podział na część miejską i część kościelną aglomeracji, co w wyniku reformacji nabrało również znaczenia religijnego (luteranie – katolicy).

Wygląd miasta w początkach XVI w. tak przedstawił Bartolomeus Sthenus: *Wnętrze miasta otoczone było wysokimi i mocnymi murami, po których obrońcy mogli chodzić w tę i tamtą stronę i które posiadały niewysokie, a przy tym nie nazbyt liczne wieże. Północna strona tychże chroniona była Odrą, pozostałe strony przez fosę, zasilaną wodą z odnogi Odry*. Na system obronny, średniowiecznego Wrocławia składały się ciągle widoczne, jakkolwiek już mocno obudowane i mało czytelne wewnętrzne mury wzdłuż koryta tzw. Oławki oraz mury zewnętrzne wraz z szeroką fosą. Między tymi dwoma liniami murów rozciągał się obszar, który jeszcze w XIV w. posiadał stosunkowo luźną zabudowę, obecnie natomiast zaczął upodobniać się do terenów wokół Rynku i pozostałych części miasta. Charakterystyczne dla XV w. liczne furty i wewnętrzne bramy miejskie oraz kładki i mosty stwarzały specyficzną atmosferę, dzieląc miasto na niewielkie kwartały. Dopiero w początkach XVI w. zaczęto niektóre z tych urządzeń inżynieryjnych przebudowywać, zmieniając materiał z drewnianego na kamienny. Przykładowo pierwszą taką kładkę na wewnętrznej fosie wymurowano w 1507 r.

Podstawową zmianą, która zadecydowała o przemianach urbanistycznych Wrocławia w okresie przedindustrialnym, była zapoczątkowana w XVI w. budowa nowożytnych fortyfikacji. Ich konieczność wynikała ze zmian w sposobach walki, jakie dokonały się w XV w. Rozwój broni palnej i technik oblężniczych, a przede wszystkim używanie coraz silniejszej artylerii spowodowało, że dawne ceglane mury miejskie straciły swoją wartość obronną. Przebudowa w stylu włoskim, a później niderlandzkim wymagała olbrzymich nakładów, dlatego jej realizację rozłożono na kilkanaście dziesięcioleci.

Już w 2. połowie XV w., pod wpływem doświadczeń z wojen husyckich, miasto zdecydowało się na system umocnień bastejowych. Przed dawnymi, wysokimi na 7 m murami zewnętrznymi z licznymi wieżami obronnymi wzniesiono dużo niższe obwarowania ziemno-ceglane, których zadaniem była ochrona przed bronią palną i artylerią. W murach tych na poziomie ziemi ustawiono armaty. Większą część wału ziemnego oblicowano z zewnątrz pionowo schodzącą do fosy skarpą ceglaną. W celu pokrycia przedmurza ogniem przed zewnętrzne lico wysunięto 10 półokrągłych bastei. Szczególnie mocno rozbudowane zostały basteje bramne, zdecydowanie większe i bardziej wysunięte przed ciąg murów miejskich. W 1479 r. wzmocniono w ten sposób Przedbramie Mikołajskie, a ok. 1486 r. rozbudowano basteję Bernardyńską, strzegącą miejsca, w którym Oława zasilała tzw. Oławkę, czyli płynącą przez miasto fosę wewnętrzną. Podobne umocnienia stanęły przed Bramą Oławską. W 1525 r. wzniesiono największą basteję bramną – Świdnicką. Cały system uzupełniono w 1536 r. basteją u wylotu Bramy Sakwowej. Pomiędzy tymi umocnionymi punktami, prawdopodobnie równocześnie, wznoszono mur kurtynowy. W momencie kończenia tych umocnień system bastejowy był już przestarzały, a w Europie upowszechniać się zaczął typ fortyfikacji bastionowych – początkowo w systemie włoskim, później holenderskim. Zdecydowanie grubsze nasypy o wysuniętych licach kurtynowych miały kształt poligonalny. We wcześniejszym systemie włoskim nasyp ziemny był licowany cegłą, natomiast w systemie holenderskim już z tego zrezygnowano. Pierwszym bastionem we Wrocławiu w pełni odpowiadającym tym normom był wzniesiony w 1544 r. bastion Kleszczowy (na tyłach szpitala Wszystkich Świętych i arsenału miejskiego) o kształcie nożycowym, położony w widłach Odry i uchodzącej do niej fosy miejskiej. W sumie powstały kolejno:

I. W systemie włoskim:
1544–1551 bastion Kleszczowy
1576–1577 piattaforma Bramy Oławskiej
1582–1583 bastion Zamkowy
1590–1592 bastion Piaskowy
1574–1581 bastion Bernardyński
1585–1586 bastion Ceglarski
1596 półbastion Hioba
1594–1595 bastion Sakwowy

II. W systemie holenderskim:
1634–1637 Mikołajskie Dzieło Koronowe
1642 szaniec Góry Młyńskiej
1638–1642 rawelin Bramy Oławskiej
1642 Szańce Tumskie
1643–1645 bastion Krupniczy
1657–1680 Odrzańskie Dzieło Koronowe
1667–1670 bastion Międzymurze
1678 bastion Psi
1693–1698 Świdnickie Dzieło Nowe
1699 rawelin Bramy Świdnickiej

Spośród budowniczych czynnych przy wznoszeniu fortyfikacji najbardziej znani byli Hans Schneider von Lindau oraz Walentin Säbisch. Wzniesienie systemu fortyfikacji powiązane było z koniecznością oczyszczenia przedpola. Dawne przedmieścia zostały w znacznej mierze zburzone – zabudowę mieszkalno-gospodarczą odsunięto od murów miejskich. Na południu Przedmieście Świdnickie zaczynało się od ob. ulicy J. Piłsudskiego, od wschodu Przedmieście Oławskie – od kościoła św. Maurycego, od zachodu Przedmieście Mikołajskie – od Rynku Szczepińskiego. Jedynie od północy, ze względu na zabudowę wysp odrzańskich, nie nastąpiło zbyt dalekie odsunięcie Przedmieść Odrzańskiego i Piaskowego. Na całym tym obszarze nastąpiła likwidacja trwałych kamiennych i ceglanych zabudowań – np. zburzenie opactwa Premonstratensów na Ołbinie. Pojedyncze budynki wznoszono z drewna lub w konstrukcji drewniano-glinianej (np. kościół pw. Zbawiciela czy Jedenastu Tysięcy Dziewic).

Dalsza rozbudowa systemu fortyfikacji miejskich nastąpiła dopiero w okresie pruskim. Spowodowane to było przede wszystkim tym, że Habsburgowie nie traktowali Wrocławia jako oparcia dla własnych sił zbrojnych (nadal obowiązywało *ius praesidii*). Fryderyk II po wprowadzeniu do miasta armii rozbudował fortyfikacje od północy, włączając w zasięg twierdzy również wszystkie wyspy odrzańskie i przyczółki na prawym brzegu Odry. Stało się to możliwe dzięki osłabieniu pozycji Kościoła katolickiego, którego prawa własnościowe stanowiły dotąd największą bodaj przeszkodę w realizacji takich planów.

Zatem budowa systemu nowych fortyfikacji miała trzy zasadnicze skutki: 1) powiększenie strefy murów, wałów i nasypów ziemnych oraz poszerzenie fosy wraz z nową regulacją jej przebiegu; 2) oczyszczenie

przedpola fortecznego z zabudowy, co doprowadziło do odsunięcia przedmieść od samego miasta; 3) zamknięcie rozwoju miasta na terenach wytyczonych już w średniowieczu murami miejskimi, co prowadziło do coraz większego zagęszczania zabudowy oraz wznoszenia coraz wyższych kamienic.

Najbliższe okolice miasta nie stanowiły dla centrum właściwego zaplecza demograficzno-gospodarczego, a następstwa tego widoczne były aż po wiek XIX i XX. Zamknięcie funkcji mieszkalnych oraz większej części funkcji usługowych i produkcyjnych na terenach od dawna już użytkowanych prowadziło do nadmiernego zagęszczenia zabudowy. Wytyczone w średniowiecznej lokacji działki, po okresie „pływania", od końca XIV w. nie uległy już większym przeobrażeniom. Jednocześnie istniała presja budowlana, wynikająca z rozwoju demograficznego miasta. Liczba ludności wg szacunków historyków wzrosła w latach 1403–1618 o blisko 100%. W wyniku wojny 30-letniej odnotowujemy wprawdzie spadek liczby ludności, ale miał on charakter krótkotrwały i w późniejszym okresie nastąpił przyspieszony wzrost. Nie towarzyszył mu adekwatny wzrost liczby działek budowlanych i domów.

Liczba ludności i domów we Wrocławiu w latach 1403–1787

Rok	Liczba ludności	liczba od 1403 w %	Liczba domów	Liczba od 1403 w %
1403	19 197	100,0	2272	100,0
1579	29 327	152,8	2320	102,1
1591–1613	32 430	168,9	2478	109,1
1619	36 260	188,9	3400	149,6
1640	20 000	104,2	–	–
1675	30 000	156,3	–	–
1710	41 000	213,6	–	–
1741	48 000	250,0	–	–
1787	50 975	265,5	3388	149,1

Konsekwencją było postępujące zagęszczenie zabudowy, szczególnie wnętrza działek budowlanych. W okresie średniowiecza zabudowa drewniana i drewniano-gliniana (szkieletowa) dominowały w strefie gospodarczej i produkcyjnej działek. W wiekach XVI i XVII nastąpiło zastąpienie tych budynków zabudową trwałą, murowaną. Umożliwiło to jej podwyższenie i częściowe wykorzystanie do celów mieszkaniowych. Drugim sposobem powiększenia zasobów mieszkaniowych było zabudowanie znajdujących się wewnątrz murów miejskich ogrodów oraz terenów zajmowanych przez rzemiosła wymagające większych działek budowlanych (tkactwo, słodownictwo). Działki takie zlokalizowane były przede wszystkim pomiędzy wewnętrzną linią murów miejskich a murami zewnętrznymi (między dzisiejszą ul. Kazimierza Wielkiego i fosą).

Dalszym następstwem braku terenów budowlanych był brak dużych budynków typu pałacowo-rezydencjonalnego. Wrocław pełnił funkcje stołeczne dla prowincji. Od XVI w. zaczęły się tu pojawiać centralne urzędy i instytucje administracji stanowej i państwowej. Wprawdzie nie przebywał tu dwór monarszy, ale miasto było i tak na tyle atrakcyjne, że winny tu powstawać pałace miejskie, zarówno arystokratyczno-szlacheckie, jak i patrycjuszowskie. Tymczasem rozwój tego rodzaju budownictwa miał miejsce dopiero po wojnie 30-letniej, co mogło wynikać z faktu, że nastąpił wówczas bardzo wyraźny spadek liczby mieszkańców. Ponieważ samo miasto w wyniku działań wojennych nie uległo zniszczeniu, zatem spadek ten spowodował chwilowe złagodzenie problemu mieszkaniowego. To z kolei umożliwiło łączenie działek budowlanych i większe wyburzenia, niezbędne dla wznoszenia budowli rezydencjonalnych.

Powstawaniu pałaców nie sprzyjała również sytuacja społeczno-ekonomiczna w mieście. Rodziny patrycjuszowskie nie dysponowały na tyle dużym kapitałem, by lokować go w rezydencjach miejskich. Zresztą tego typu inwestycja nie mieściła się w kanonach propagowanych wówczas cnót religijnych, była też sprzeczna z poczuciem pewnej równości wspólnoty miejskiej. Do czasów kontrreformacji jedynym poważnym zleceniodawcą zdolnym do wzniesienia dużych budowli, zmieniających oblicze stylowe czy urbanistyczne Wrocławia, była samo miasto. Okazało się jednak, że nie było potrzeby (poza rozbudową fortyfikacji i budową dwóch arsenałów) takich wysiłków. Wszystkie instytucje i funkcje w sposób zadowalający mieściły się w dotychczasowych obiektach. Nawet jeśli budowano okazałe gmachy, to ich położenie i rozmiary nie rzutowały na obraz całości miasta (szpital Wszystkich Świętych, szkoły: św. Elżbiety, św. Marii Magdaleny, św. Bernarda).

Koniec XV i początek XVI w. wprowadziły do miasta pojedyncze przykłady adaptacji nowych architektonicznych detali oraz wzorów zdobniczych. Pojawiały się one najczęściej w postaci oprawy architektonicznej nagrobków (zarówno epitafiów rzeźbionych, jak i malowanych) czy charakterystycznych portali i obramowań okiennych. Elementy te w pełni zostały rozwinięte w dwóch najbardziej znanych realizacjach budownictwa renesansowego we Wrocławiu: domu Rybischa przy ul. Ofiar Oświęcimskich (*Junkerngasse*) oraz kamienicy „Pod Złotą Koroną" w Rynku.

Kamienica „Pod Złotą Koroną" (1521–1528) charakteryzowała się nie tylko jednostkowo występującymi elementami renesansowego detalu architektonicznego, ale i nowym sposobem kształtowania bryły budowli. Wysoka attyka i poziome kształtowanie pasów okiennych zdecydowanie różniło ten obiekt od tradycyjnych wrocławskich kamienic. Wydaje się natomiast, że dyspozycja wnętrza nie była (na gruncie wrocławskim) szczególnie nowatorska, gdyż już wcześniej budynki oficyn łączone były od dziedzińca drewnianymi traktami komunikacyjnymi. Także kamienica Rybischa (1526–1531) charakteryzowała się horyzontalnym układem frontu budynku. *Novum* stanowiło ukształtowanie wnętrza działki – dziedziniec ogrodowy i duże założenie ogrodowe na tyłach posesji. Ciekawym elementem był również belweder, zwieńczony kopułą o zdecydowanie odmiennym kształcie niż dotychczas stosowane spiczaste hełmy gotyckie. Podobnie zresztą ukształtowano odbudowany hełm wieży kościoła św. Elżbiety (1531–1534). Te realizacje renesansowe uzupełnić można paroma przykładami zastosowania detalu – wykuszy, obramowań, szczytów, portali. Wszystko to świadczy o stosunkowo niewielkim zakresie oddziaływania nowych wzorów i zachowaniu przez miasto swojego dawnego, gotyckiego charakteru.

Architektura wrocławska końcowych dziesięcioleci XVI i 1. połowy XVII w. nie przyniosła żadnych monumentalnych realizacji. Być może naj-

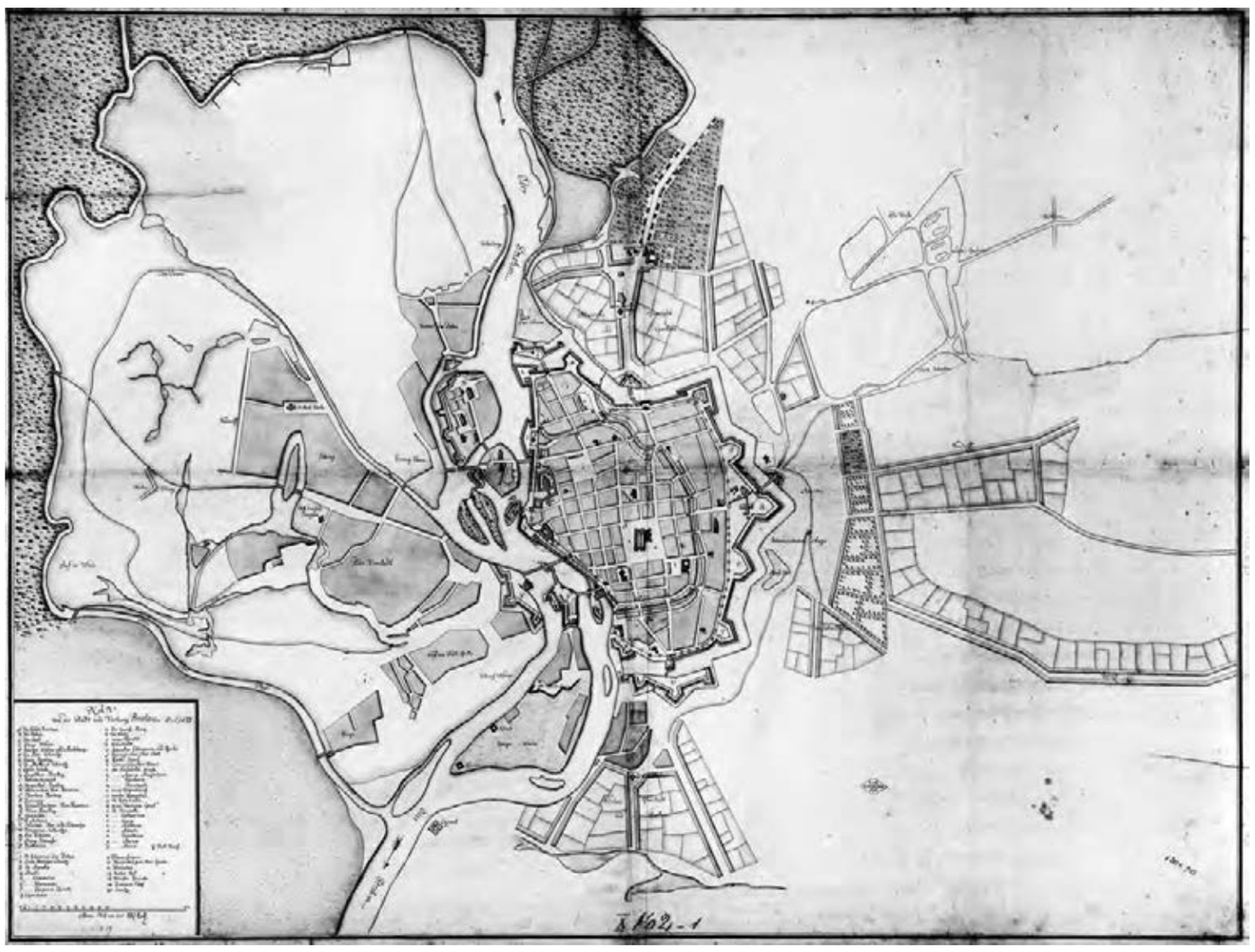

22. Plan fortyfikacji, ok. 1750

bardziej jednorodnym, a przy tym odmiennym stylistycznie zespołem budowli był powstały w XVI w. zespół kurii (czyli dworów) kanonicznych na Ostrowie Tumskim. Horyzontalne, silnie boniowane fasady zdecydowanie odbiegały od średniowiecznych tradycji miasta. W dodatku owe domy-pałace najczęściej powiązane były z założeniami ogrodowymi od strony rzeki. W centrum miasta przebudowy ograniczały się do nowych form fasad z imponującymi portalami oraz znacznie powiększonymi pasami regularnie rozmieszczonych otworów okiennych. Również inaczej kształtowano szczyty, aczkolwiek nie upowszechniła się nad Odrą ozdobna attyka (tak jak to się stało np. w Krakowie).

Koniec XV i początek XVI w. zastał Wrocław jako miasto zamożne, ze sporą grupą dobrze wykształconych mieszkańców. Jednak głównym zleceniodawcą wytwórczości artystycznej pozostał Kościół. To dla niego realizowano najwybitniejsze dzieła, nawet jeśli powstawały one w oparciu o fundusze świeckie, np. rodów mieszczańskich (kaplica Krappów przy kościele św. Elżbiety). Wydaje się również, że w początkach XVI w. jedynie dobrze wykształcone środowisko kościelne kurii biskupiej, kapituł katedralnej oraz świętokrzyskiej podatne było na infiltrację włoskich, renesansowych form sztuki. Wynikało to z całą pewnością z dość ścisłych związków tej grupy z Italią oraz z kontaktów ze środowiskiem węgierskim, przenikniętym już w 2. połowie XV w. nowinkami z Włoch. Jeśli chodzi o środowisko mieszczańskie, to najbogatsi i najbardziej wpływowi jego członkowie kształcili się przeważnie na uniwersytetach niemieckich, względnie na najbliższym Uniwersytecie Jagiellońskim. Ośrodki te, aczkolwiek w dużym stopniu infiltrowane przez humanizm i impulsy intelektualne płynące z Włoch, dostarczały młodzieży stosunkowo niewiele przykładów nowatorskich dzieł malarskich, rzeźbiarskich czy architektonicznych. W Krakowie dopiero będą działali sprowadzani przez Zygmunta I włoscy rzeźbiarze i architekci. Także takie miasta, jak Frankfurt nad Odrą, Wittenberga, Erfurt, Praga czy Lipsk, mają jeszcze zdecydowanie gotycki charakter. Nic zatem dziwnego, że mieszczan zabrakło w awangardzie mecenatu „nowej sztuki". W chwili, gdy pierwsze elementy sztuki renesansowej pojawiły się nad Odrą, dokonywła się reformacja religijna i właśnie ten fakt zauważył na obliczu wrocławskiej sztuki do 1650 r. Jan Harasimowicz pisał: *reformacja miała [...] decydujące znaczenie dla kierunków rozwoju sztuki, wyznaczyła jej ważne miejsce w swoim programie głoszenia „czystego Słowa Bożego". [...] Prawomocne jest ogólne określenie powstałych w latach 1520–1650 elementów wyposażenia i wystroju kościołów śląskich mianem „sztuki wieku Reformacji", a nawet „sztuki Reformacji". Dzieła o zdecydowanie katolickiej proweniencji, pojawiające się dopiero około roku 1600, są na tyle nieliczne, że można większość z nich pominąć bez obawy wypaczenia ogólnego obrazu sztuki regionu*[226].

Wydaje się również, iż o stosunkowo małym znaczeniu inspiracji płynących bezpośrednio z Włoch decydowały względy ideologiczne. Mieszczaństwo wrocławskie niechętnie studiowało w katolickich Włoszech i nie nazbyt często sięgało do lektur czy wzorników tam powstałych. Zatem to, co docierało do Wrocławia, było już *przefiltrowane przez luterańskich, niemieckich artystów*.

Znacznie żywiej natomiast uwidoczniły się w końcowych dziesięcioleciach XVI i 1. połowie XVII w. wpływy z Niderlandów. Wzorniki, książki, wreszcie osobiste kontakty ułatwiała bliskość ideologiczna oraz mieszczańskie korzenie sztuki holenderskiej. Mieczysław Zlat zauważył pewną specyfikę Wrocławia, swoiste zawieszenie pomiędzy środkowoeuropejskim typem sztuki mieszczańskiej a doświadczeniami włoskimi (Kraków, Praga) bądź niderlandzkimi (Gdańsk)[227].

Kłopoty z terenami budowlanymi we Wrocławiu w XVI–XVIII w. szczególnie dotkliwie ograniczały możliwości inwestycyjne związane z rzemiosłem i handlem. Wyjściem było przesunięcie centrów produkcyjnych na północ od miasta, na wyspy i Przedmieście Odrzańskie, których wielkim atutem była rzeka. Powstały tu zakłady, które wymagały dużych placów i budynków magazynowych, takie jak tartak, młyny zbożowe i słodowe, szlifiernie, zakłady druciarskie, folusze, farbiarnie, rafinerie cukru. Większość z nich wykorzystywała w procesach technologicznych siłę wody i potrzebowała jej dużo. W średniowieczu rzemiosła te w znacznie większym stopniu wykorzystywały młyny nad wewnętrzną fosą – Oławką. Obecnie tereny te w coraz większym zakresie przejmowały funkcje mieszkalne i usługowe (np. lokowano w nich zajazdy). Nowe obiekty „przemysłowe" (wznoszone w XVI–XVIII w. na wyspach Mieszczańskiej, Słodowej, Piaskowej, Tamce itd.) przeważnie miały trwały, murowany charakter. Pojawiały się również duże zespoły obiektów handlowo-magazynowych, takie jak port i magazyny miejskie (*Städtischer Packhof*). Specyfiką tego budownictwa było to, że inwestorem najczęściej nie były osoby prywatne, ale korporacje zawodowe (cechy) bądź samo miasto. Świadczy to o słabości finansowej wrocławskich elit mieszczańskich oraz o tradycyjnej strukturze ekonomicznej aglomeracji. Na terenach tych nie znajdujemy manufaktur czy wczesnoindustrialnych „fabryk".

Poważne zmiany w urbanistycznym obrazie miasta nastąpiły dopiero w 2. połowie XVII w. Związane to było z inwestycjami w budownictwo sakralne – przede wszystkim katolickie. Przeprowadzono wówczas przebudowę niemal wszystkich zespołów klasztornych na terenie aglomeracji. Teren wysp Tumskiej, Piaskowej i północne kwartały miasta zdominowane zostały przez wielkie, barokowe obiekty klasztorne.

Kontrreformacja sięgnęła do wizualnych form propagandowych. Odrodzony, odnowiony, a przede wszystkim silny katolicyzm miał oddziaływać i przyciągać wrocławian nie restrykcjami, ale wspaniałością architektury, rzeźby i malarstwa. Wrocław otrzymał wówczas tak wiele elementów barokowych, iż do dnia dzisiejszego zachował swój gotycko-barokowy charakter. Początkowo powstawały dzieła autorstwa artystów włoskich. Antonio Coldini zaprojektował kaplicę Świętego Krzyża przy kościele NMP na Piasku (1666) oraz kaplicę Świętej Trójcy. Wraz z powstałym wcześniej hełmem (1662) była to zapowiedź pełnej barokizacji wnętrza tego kościoła. Oddziaływanie tych wzorów musiało być już znaczne, skoro rajcy miejscy nadali barokowy kształt, wyraźnie już wzorowany na tradycjach architektonicznych Czech i południowych Niemiec, najznaczniejszej bodaj inwestycji miejskiej – Domowi Pracy Przymusowej (1668–1669). Z całą pewnością dużo większe wrażenie wywarło na mieszczaństwie wrocławskim wzniesienie dwóch wspaniałych kaplic przy katedrze – kaplicy św. Elżbiety (1679–1680) i kaplicy Elektorskiej (1716–1721). Zaczęto również przebudowywać – czy raczej wznosić niemal od podstaw – zespoły klasztorne na północnych, nadrzecznych krańcach miasta: od kolegium jezuickiego, poprzez kościół Najświętszego Serca Jezusowego, klasztor Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą, klasztor Klarysek, do klasztoru Premonstratensów. Powstały wówczas również – po raz pierwszy od dziesięcioleci – nowe kościoły. Poza wspomnianym kościołem jezuickim były to inne barokowe świątynie: św. Antoniego, św. Klemensa, na przedmieściach Świętej Trójcy (Bonifratów) i przebudowany św. Maurycego.

Drugą grupę budynków naruszającą dotychczasowe struktury zabudowy miejskiej stanowiły obiekty urzędowo-rezydencjonalne. Najwcześniej – w wyniku przebudowy w południowej pierzei pl. Solnego – powstał urząd kameralny, połączony z pałacową rezydencją starosty generalnego Śląska. Wspomniany już spadek liczby mieszkańców po wojnie 30-letniej umożliwił wykup, a później łączenie kilku pierwotnych parceli i wznoszenie imponujących pałaców szlachty i arystokracji śląskiej. Do najbardziej znanych obiektów tego typu należały pałace: Hatzfeldtów (1714–1722), Schreyvoglów (1705), Spaetgenów (ok. 1719), Oppersdorfów (ok. 1726). Podobnie jak było to w wypadku tytułów szlacheckich i innych godności (kiedy rajcy miejscy odeszli od tradycyjnych postaw, godząc się, a nawet zalecając wyższym urzędnikom miejskim ich podkreślanie), tak i teraz miejskie siedziby wrocławskiego patrycjatu zaczęły przybierać formy pałacowe. Najczęściej ograniczano się do zmiany detalu architektonicznego, jednak niekiedy barokizacja sięgała głęboko w strukturę wnętrz kamienic (zachodni blok zabudowy Rynku). Nie powstrzymały tego trendu nawet wprowadzone przepisy budowlane (1668), zakazujące łamania linii zabudowy wystającymi elementami architektonicznymi (balkonami, wykuszami, ryzalitami itd.).

Owe inwestycje doprowadziły do wydzielenia w mieście stref, które z biegiem czasu nabrały szczególnie prestiżowego charakteru, przyciągając następne inwestycje rezydencjonalne (aczkolwiek już w średniowieczu niektóre ulice miały taki charakter). Do takich ciągów ulicznych można zaliczyć ul.: Wojciecha (ob. Wita Stwosza), Junkierską (ob. Ofiar Oświęcimskich), rejon ob. pl. Nankiera i północną część ul. Szewskiej.

Innym charakterystycznym dla czasów nowożytnych typem zabudowy były zajazdy. Genezę ich wiązać należy z posiadaniem przez miasto prawa składu. W mieście brakowało terenów do prowadzenia handlu hurtowego. Rynek i pozostałe place targowe przystosowane były do handlu detalicznego. Umieszczenie w tych punktach kupców hurtowych i tranzytowych stwarzało niebezpieczeństwo, że będą oni próbowali złamać – ze szkodą dla tutejszych kupców – wrocławski monopol na handel detaliczny. Było to tym bardziej prawdopodobne, że handel detaliczny był dużo bardziej opłacalny niż handel hurtowy. Konieczność izolowania obcych kupców zmusiła miasto do wskazania im obiektów przestronnych, bezpiecznych, a przy tym łatwych do kontroli przez służby miejskie. Już w XV w. zaadaptowano na ten cel posesje zajmowane niegdyś przez tkaczy i słodowników. Oba rzemiosła przechodziły znaczne przeobrażenia i część dawnych zakładów produkcyjnych upadła (w wypadku tkactwa spowodowane to było przenoszeniem produkcji na wieś, zaś w wypadku słodownictwa – postępującą koncentracją produkcji), pozostawiając obszerne zabudowania gospodarcze, znaczne powierzchnie magazynowe i duże place postojowe[228]. W ten sposób w zewnętrznym pasie, pomiędzy Oławką a murami, powstały działki o specyficznym charakterze, z dużymi, przelotowymi dziedzińcami dostępnymi z dwóch równoległych ulic. Dookoła tych dziedzińców powstała zabudowa magazynowa, stajnie i wozownie, a nad nimi niewielkie izby mieszkalne – rodzaj pomieszczeń hotelowych. Taki typ zabudowy dominował pomiędzy ulicami: Złote Koło–Antoniego, Ruska–Antoniego, Antoniego–Włodkowica, Karola–Włodkowica itd. W grupie tej mieściły się również funkcjonujące od końca XVII w. zajazdy żydowskie. W prawnej regulacji normującej pobyt Żydów we Wrocławiu, wydanej przez Fryderyka II w 1744 r. (do tego momentu teoretycznie miasto posiadało przywilej *de iudeos non tolerandis*, który częściowo jedynie zawieszono w 2. połowie XVII w.), wyznaczono Żydom cztery zajazdy: „Złote Koło" („*Goldene Rade*"), „Złotego Jelonka" („*Goldene Hirschel*"), „Szkołę Szermierczą" („*Fechtschule*"), „*Pokoyhof*". Żydzi użytkowali również, wbrew tym nakazom, inne pobliskie zajazdy: „Białego Bociana", „Młyn Siedmiu Kół" itd.

Architektura i urbanistyka Wrocławiu od 1650 r. do opanowania miasta przez Prusy zdominowane były przez inspiracje z południa: z Wiednia i Pragi. Nierozerwalnie również związane były z ideologiczną kontrofensywą katolicyzmu i naporem absolutyzmu. Monumentalna architektura sa-

23. Widok od północy południowej części miasta, 1926

kralna wraz ze znaczącymi realizacjami założeń pałacowych ukształtowała nowy urbanistyczny krajobraz miasta. Również rzeźba i malarstwo podążało w kierunkach preferowanych w ośrodkach czeskich i południowoniemieckich. Owa zmiana źródeł inspiracji była wynikiem zamierania mecenatu mieszczaństwa, czy raczej podporządkowania gustów najbogatszych mieszczan impulsom płynącym ze środowisk dworsko-szlacheckich. Trend taki wydaje się jednak nie tylko odzwierciedleniem upadku niezależności politycznej miasta, ale tendencją ogólnoeuropejską. Kultura mieszczańska zaczynała coraz bardziej ulegać wpływom dworów – z Wersalem na czele.

Przejęcie władzy przez Prusy oddziałało w sposób znaczący na stylistykę architektoniczną miasta. Odwrót od „baroku austriackiego" nastąpił bardzo szybko. Wynikało to przede wszystkim ze słabości wrocławskiego mieszczaństwa. Rody patrycjuszowskie opierały swoją pozycję ekonomiczną nie na dochodach płynących z silnych i niezależnych firm i interesów, ale na pełnieniu funkcji we władzach miasta. Podporządkowanie tych struktur aparatowi władzy państwowej oraz znaczna rozbudowa innych, centralnych dla prowincji urzędów państwowych zaowocowały szybkim przyjmowaniem stylu preferowanego w Berlinie (klasycyzm). Dodatkowym impulsem była manifestacja ideologiczna – przeciwstawienie protestanckiego mieszczaństwa „katolickiemu barokowi". Natomiast pewną kontynuacją było lokowanie znaczących inwestycji na pasie między starymi a nowymi murami miejskimi oraz na Nowym Mieście. Tu właśnie umieszczono nową siedzibą królewską, tu też wzniesiono kościół dworski i arystokratyczne pałace. W ten sposób wytyczono również nowy, prestiżowy ciąg wzdłuż ul. Karola i Zamkowej (ob. Kazimierza Wielkiego i Gepperta), co zdawało się zapowiadać zmianę głównej osi miasta z kierunku zachód–wschód (ciąg ul. Mikołaja, Ruska, Rynek, Wita Stwosza) na oś północ–południe (Świdnicka, Kazimierza Wielkiego, Gepperta, pl. Solny, Rynek, Odrzańska, Wyspa Mieszczańska).

Podsumowując, w politycznym, a częściowo również społecznym i ekonomicznym rozwoju Wrocławia w XVI–XVIII w. zauważyć możemy wzrastający wpływ czynnika czy wzorców państwowych i inspiracji płynących z centrów władzy politycznej. Wydaje się, że Wrocław powoli stawał się częścią większej całości. Wejście miasta w skład monarchii pruskiej nie przerwało tego procesu, a zmiana centrum decyzyjnego spowodowała znamienne zachwianie rozwoju prowincji i miasta. Jeszcze w XIX w. ścierać się tu będą stylistyki wiedeńska i berlińska. A żywe echa w architekturze sakralnej neogotyku nadreńskiego i wiedeńskiego będą tego najdobitniejszym przykładem.

Rafał Eysymontt, Grzegorz Strauchold

MIASTO PO ROZBIÓRCE FORTYFIKACJI OD KOŃCA XVIII WIEKU DO 1914 ROKU – WIELKI WROCŁAW

ROZWÓJ MIASTA W LATACH 1815–1870

Wzrost liczby mieszkańców Wrocławia od niecałych 20 tysięcy w końcu XV w. do blisko 60 tysięcy u schyłku XVIII w. spowodował niezwykłe zagęszczenie zabudowy obszaru zamkniętego fortyfikacjami. Decydujący wpływ na istotne zmiany, jakie nastąpiły we Wrocławiu na początku XIX w., miały nie tyle potrzeby mieszkaniowe, ile dwa inne czynniki: 1) rozbiórka szerokich fortyfikacji otaczających miasto, rozpoczęta wraz z zakończeniem wojny francusko-pruskiej w 1807 r. (ich ślad jest nadal zauważalny w zarysie niektórych ulic i placów oraz widoczny na fotografiach z okresu międzywojennego); 2) sekularyzacja dóbr kościelnych w 1810 r. – w związku ze zniesieniem jurysdykcji Kościoła na wielkich obszarach przedmieść skutkowała ona znacznym poszerzeniem obszaru podlegającego we Wrocławiu prawodawstwu miejskiemu. Przestrzeń miasta powiększono wówczas na północ do wysokości ob. kanału Starej Odry, na zachód aż do granicy Popowic i na południowy wschód do tzw. Czerwonej Karczmy (*Rothkretscham*), czyli parku Wschodniego przy ob. ul. Krakowskiej (*Ofene Strasse*). W wyniku tych działań liczba ludności Wrocławia w latach 1808–1829 wzrosła z 60 do 90 tysięcy.

W południowej strefie obszaru po rozebranych fortyfikacjach wyznaczono nową siatkę urbanistyczną (m.in. wytyczono ob. ulice J. Piłsudskiego, T. Kościuszki, Sokolniczą). Tworzono też nowe połączenia komunikacyjne dawnego obszaru twierdzy z nowo zagospodarowywanymi przedmieściami, poszerzając przeprawy mostowe przez fosę. Na drodze ku południowi powstał w 1813 r. nowy most; na drodze ku zachodowi wzniesiono w 1822 r. most Królewski; most na przedłużeniu ob. ul. Krupniczej i most na ob. ul. H. Kołłątaja, prowadzący do nowego Dworca Kolei Górnośląskiej, zbudowano dopiero po połowie XIX w.

Ważne znaczenie w kompozycji urbanistycznej nowego, „otwartego", pozbawionego fortyfikacji miasta uzyskały pierwsze reprezentacyjne place. Na Przedmieściu Świdnickim powstał *Tauentzienplatz* (ob. pl. T. Kościuszki) wg projektu inż. Bleina, wokół wzniesionego w 1795 r. pomnika generała F.B. von Tauentziena. Był on wzorowany na rozwiązaniach francuskich, jako plac paradny o wymiarach boków ustalonych ostatecznie przez kró-

la Fryderyka Wilhelma III w 1812 r.[229] Natomiast przed Bramą Mikołajską, przy drodze prowadzącej w kierunku prowincji pruskich, powstał pl. Królewski (ob. pl. Jana Pawła II). Celom polityczno-militarnym służył usytuowany na tyłach pałacu królewskiego nad fosą *Exierzierplatz* (ob. plac Wolności). Jego rola znacznie wzrosła wraz z powstaniem wokół niego budowli związanych z Forum Królewskim.

Tereny po zachodniej stronie miasta w ciągu XIX w. przekształciły się stopniowo w pierwszą wrocławską dzielnicę przemysłową[230]. Ulokowano tam m.in. pierwszą wytwórnię sreber Juliusa Lemora (1818) oraz Zakład Budowy Maszyn (*Maschinenbauanstalt Breslau* – 1832) Gustava Heinricha Ruffera, które w 1897 r. zostały przejęte przez Zakład Budowy Wagonów Linkego (*Wagenbauanstalt Gottfried Linke*). Firma ta, założona w1839 r., przyjęła później nazwę *Linke-Hofmann-Werke*, stając się jednym z najważniejszych zakładów przemysłowych miasta oraz czołowym niemieckim producentem taboru kolejowego i tramwajowego. Także po II wojnie światowej zakład ten – jako Państwowa Fabryka Wagonów (*Pafawag*, ob. *Bombardier Transportation Polska*) – był liderem wrocławskiego przemysłu.

W 1. połowie XIX w. najmniejsze zmiany zaszły w układzie komunikacji na terenie dawnego Przedmieścia Oławskiego, które powstało wokół dawnej drogi na Opole, Kraków oraz przez Nysę do Czech, i tak jak Przedmieście Mikołajskie, zostało mocno zniszczone podczas oblężenia przez wojska francuskie w 1808 r.

Na początku XIX w. za dzielnicę gospód i ogródków uznano północne Przedmieście Odrzańskie. Wraz z reformą samorządową z pocz. XIX w. jego teren, podobnie jak i pozostałe przedmieścia, został włączony do obszaru administracyjnego miasta. Na Przedmieściu Odrzańskim powstały pierwsze we Wrocławiu podmiejskie parki. Położony przy ob. ul. Pomorskiej (*Am Oderkronwerk*) teren późniejszego Lasku (*Waldchen*) był popularnym miejscem spacerowym mieszkańców miasta[231].

Najbardziej widocznym skutkiem rozbiórki fortyfikacji było wyznaczenie ok. 1810 r. na terenie dawnych ziemnych bastionów Promenady o długości 3,5 km i szerokości 20–150 m, otaczającej półpierścieniem, oprócz strony północnej, całe Stare Miasto[232]. Autorem tego założenia był architekt miejski J.F. Knorr. Pas zieleni ciągnący się wokół uregulowanej fosy zewnętrznej, otoczony wkrótce ważnymi budowlami publicznymi i okazałymi kamienicami, stał się, wraz z miejscem po dawnym bastionie Sakwowym, terenem spacerowym – wrocławskimi plantami. Część południowa Promenady stała się jednocześnie łącznikiem między powstałym jeszcze w średniowieczu centrum i nowym Przedmieściem Świdnickim, zabudowanym w pierwszym okresie rozwoju reprezentacyjnymi willami. Początkowo wzdłuż Podwala (*Schweidnitzer Stadtgraben*) wyznaczono jedynie 19 parceli. W następnym okresie, od połowy XIX w., ulicę zabudowano kamienicami czynszowymi o nieco bardziej niż w pozostałych częściach miasta reprezentacyjnym charakterze. Zaczątkiem tego procesu było wyznaczenie w 1841 r. północnego odcinka *Bahnhofstraße* (ob. Dworcowej), na południowy wschód od Promenady. W następnym roku podjęto parcelację terenu wokół Dworca Kolei Górnośląskiej, która spowodowała likwidację cmentarza żydowskiego (1856), usytuowanego między ob. ulicami Gwarną (*Classenstraße*) i Dworcową[233].

W 1841 r. Kolej Górnośląska S.A. rozpoczęła budowę trasy z Wrocławia na Górny Śląsk. W 1842 r. uruchomiono połączenie kolejowe z Oławą i Brzegiem. W latach 1855–1857 wzniesiono dla tej linii nowy dworzec. Ten neogotycki budynek przy dzisiejszej ul. J. Piłsudskiego (*Gartenstraße*) wg projektu Wilhelma Grapowa nawiązywał do stylu Tudorów. Z kolei połączenia w kierunku zachodnim budowała Kolej Dolnośląsko-Marchijska, łącząc Wrocław m.in. z Berlinem. Budowę obu ważnych tras ukończono w roku 1846. W następnych latach uruchamiano kolejne trasy, np. w 1856 r do Poznania, z którego istniały już połączenia kolejowe do Szczecina, Bydgoszczy i Gdańska. Połączenia te miały znaczenie nie tylko gospodarcze, ale i militarne, gdyż umożliwiały szybką komunikację z najważniejszymi regionami przemysłowymi państwa, a także twierdzy wrocławskiej np. z twierdzami w Głogowie i Poznaniu.

Połączenie kolejowe w kierunku Przedgórza Sudeckiego zapewniała Kolej Wrocławsko-Świdnicko-Świebodzicka, na której to trasie od 1843 r. odbywał się ruch pasażerski, a od roku 1844 ruch towarowy. W 1853 r. trasę przedłużono do Wałbrzycha i stolica Śląska uzyskała połączenie z drugim zagłębiem węglowym regionu. Na potrzeby tej kolei zbudowano we Wrocławiu w latach 1868–1874 Dworzec Świebodzki przy ob. pl. Orląt Lwowskich (*Elferplatz*). Obiekt ten funkcję dworca kolejowego przestał pełnić w 1991 r. (dziś jest siedzibą jednego z teatrów oraz pełni funkcje usługowo-handlowe).

Skutkiem urbanizacji obszaru dawnych przedmieść Wrocławia była regulacja systemu komunikacji na terenach odleglejszych od centrum. Miasto, obejmując zasięgiem swojej administracji nowe tereny, ponownie wyznaczyło (widoczne już na mapie z 1823 r.) proste przebiegi dawnych dróg podmiejskich (na północ – ob. ulice Pomorska, Jedności Narodowej, na zachód – ul. Legnicka i jej przedłużenie do Leśnicy, na południe – Grabiszyńska i J. Piłsudskiego, na wschód – ul. T. Kościuszki, Komuny Paryskiej, R. Traugutta). Drogi te otrzymały rowy odwadniające i obsadzone zostały drzewami. Dopiero jednak po 1850 r., dzięki prywatnej działalności budowlanej, między drogami wylotowymi z miasta pojawiły się szybko zabudowywane ulice poprzeczne[234]. Niektóre fragmenty miasta poza murami (okolice ob. ulic Ptasiej i Kurkowej, oraz teren wokół kościoła Jedenastu Tysięcy Dziewic), mimo przeprowadzanej w 2. połowie XIX w. geometrycznej parcelacji, zachowały elementy dawnego ukształtowania, wynikającego z wcześniejszych ich dziejów.

Następne znaczne powiększenie obszaru miasta w kierunku południowym nastąpiło w 1856 r. W 1868 do Wrocławia przyłączono fragmenty przedmieścia południowego aż do linii ob. alei J. Hallera (*Kürassierstr.*) oraz usytuowanych na wschód od miasta Szczytnik (*Scheitnig*) i Starych Szczytnik (*Alt Scheitnig*), co spowodowało wzrost liczby mieszkańców do ponad 185 tysięcy. W 1869 r. powiększono obszar Wrocławia na zachód, łącząc go z Popowicami (*Pöpelwitz*). Popowice z kolei zostały wchłonięte w 1894 r. W układach urbanistycznych XIX-wiecznego Wrocławia szczególną rolę odgrywały uwarunkowania naturalne. Ich pozostałości istnieją do dzisiaj w przebiegu takich ulic, jak Pomorska (*Rosenthaler Straße*), Hubska (*Hubenstraße*) czy Borowska (*Bohrauer Straße*), a także miejskich zagonów (np. Pole Maciejowe – *Matthiasfeld*). Na terenach rozlewiskowych już na początku XIX w. zaplanowano parki (Szczytnicki, Leśnicki i Wschodni). Obok parków wykorzystujących naturalne walory krajobrazu tworzono także zupełnie nowe kompozycje zielone, takie jak tor wyścigów konnych na Partynicach (*Hartlieb*), park na Pilczycach (*Pilsnitz*) czy Park Południowy, powstały na rozległych obszarach podarowanych miastu przez Juliusa Schottländera.

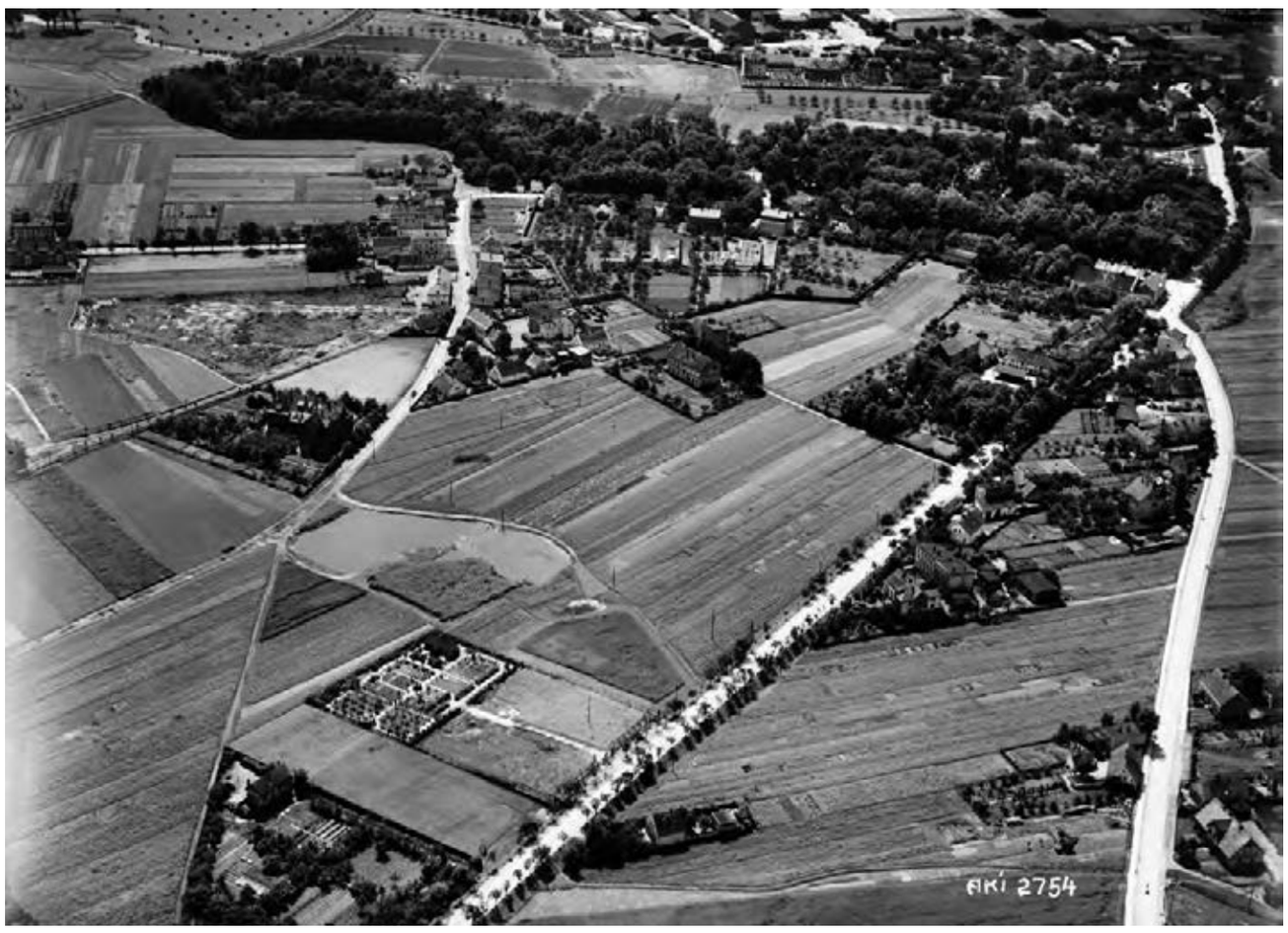

24. Widok z lotu ptaka – Partynice, 1926

ROZWÓJ MIASTA W LATACH 1871–1918

Przyłączane tereny były szybko zabudowywane kamienicami czynszowymi, które od lat 70. XIX w. wypełniły cztery najważniejsze przedmieścia Wrocławia: południowe Świdnickie (*Schweidnitzer Vorstadt*), zachodnie Mikołajskie, północne Odrzańskie i wschodnie Oławskie. W 1890 r. Wrocław miał już 335 tysięcy mieszkańców. W 1897 r., dzięki inicjatywie kupca Juliusa Schottländera, najbogatszego wrocławianina i jedynego pruskiego ordynata pochodzenia żydowskiego, miasto powiększono o osiedle Borek (*Kleinburg*) na Krzykach – najstarszą wrocławską dzielnicę willową, zabudowywaną już od 1872 r. W 1904 r. do Wrocławia przyłączono Rakowiec (*Morgenau*), Zalesie (*Leerbeutel*), Tarnogaj (*Dürrgoy*) i Gaj (*Herdain*). Obszar miasta wzrósł z 3593 do 4214 ha, a liczba ludności zwiększyła się do ponad 437 tysięcy. W 1911 r. przyłączono ponadto w dużym stopniu już wcześniej zabudowany kamienicami czynszowymi obszar Grabiszyna (*Gräbschen*). Po fali przyłączeń w ostatniej dekadzie XIX w. oraz początku wieku XX stwierdzono konieczność przygotowania nowych materiałów planistycznych.

W trakcie postępującej industrializacji w Europie Środkowej i w związku z tym intensywnej migracji ze wsi do miast, liczba mieszkańców Wrocławia podwoiła się w okresie 1877–1909 od około 250 do 500 tysięcy. Do palących problemów gęsto zaludnionego miasta należała konieczność budowy wielkiej liczby mieszkań i utworzenie odpowiedniej infrastruktury komunalnej[235].

W ciągu XIX w. Wrocław stał się znaczącym ośrodkiem przemysłowym. Jego rozwój przyśpieszyły reformy państwa pruskiego, np. zniesienie w latach 1810–1811 przymusu cechowego. Z czasem przemysły metalowy i maszynowy zyskiwały coraz bardziej na znaczeniu kosztem wyjątkowo silnego od średniowiecza rzemiosła – tkactwa lnianego i wełnianego[236]. W 1907 r. branża odzieżowa grupowała 36,7% ogółu zatrudnionych, metalowa i maszynowa – 25,4%, spożywcza – 12,7%[237]. Proporcje te miały się zmienić już w latach 30. XX w.

Rozrastające się miasto czyniło niezbędne inwestycje w komunalną infrastrukturę. W 1840 r. uruchomiono pierwszą konną linię omnibusową, pierwowzór późniejszych tramwajów (1877), najpierw konnych, a od 1893 r. elektrycznych (ostatnią linię konną zlikwidowano w 1906).

W 1847 r. ruszyła pierwsza gazownia przy ob. ul. Tęczowej (*Siebenhufen Straße*) i rozpoczęto instalowanie oświetlenia gazowego, m.in. na Rynku. W 1881 r. zainstalowano pierwszych 29 telefonów. W 1891 r. ruszyła pierwsza elektrownia miejska (rozbudowę władze miejskie zleciły tuż po oddaniu jej do użytku)[238]. Rosnące zapotrzebowanie na prąd miała od 1901r. zaspokajać elektrownia przy ul. Łowieckiej (*Schützenstraße*), jednak jej moc szybko okazała się niewystarczająca, więc do 1918 r. powstały jeszcze trzy dalsze.

W 1871 r. zakończono budowę stacji wodociągów Na Grobli (*Am Weidendamm*) z potężnym wieżowym zbiornikiem. Jego początkowa produkcja wynosiła 12 tys. m^3 na dobę, w 1900 r. – 60 tys. m^3 i sukcesywnie rosła. Do obiektów użyteczności publicznej należy również zaliczyć zespół czterech basenów krytych, zbudowany w latach 1897–1930 przy ul. Teatralnej (*Zwingerstraße*)[239].

Po nawracających epidemiach cholery (1831–1832, 1836, 1849, 1853, 1855 i 1866) poprawę higieny i zdrowia przynajmniej części mieszkańców miasta przyniosła rozbudowa wodociągowej sieci rozdzielczej. Do 1881 r. zrealizowano ponadto tzw. ogólnospławny system kanalizacji. Ścieki były kierowane za pomocą przepompowni ścieków „Port" na tereny położone na północny zachód od miasta – w rejon osiedli Rędzin (*Ransern*), Świniary (*Weidenhof*) i Osobowice (*Osswitz*).

Po wykopaniu kanałów przy Kępie Mieszczańskiej i wyspie Piaskowej w latach 1792–1794 Wrocław stał się znaczącym ośrodkiem żeglugi rzecznej. Z czasem ukształtował się system znany obecnie pod nazwą „Wrocławski Węzeł Wodny". Dla obsługi wzrastającego ruchu towarowego na rzece oraz po decyzji z 1888 r. o regulacji Odry rozpoczęto powyżej Kozanowa (*Kosel*) budowę nowych portów. W latach 1888–1889 powstał port w Popowicach (*Popelwitz*), a w latach 1897–1901 nowoczesny port miejski w Kleczkowie (*Kletschkau*).

Miasto narażone było, zwłaszcza w miesiącach letnich, na niszczycielskie powodzie. W sierpniu 1854 r. woda zalała niemal całe miasto. Nie wyciągnięto z tego jednak żadnych wniosków. Kolejna wielka powódź nastąpiła w lipcu 1903 r. Zarówno dla zabezpieczenia miasta przed powodziami, jak i usprawnienia żeglugi w latach 1913–1917 przekopano na prawym brzegu Odry równolegle dwa kanały: Żeglugowy i Powodziowy, długości po ok. 6 km[240].

Zniesienie fortyfikacji przyśpieszyło rozwój miasta, podejmowano jednak prace nad jego ponownym ufortyfikowaniem. Pierwsze dwa niezrealizowane projekty zostały przygotowane w związku z powstaniem listopadowym (1830–1831) w Królestwie Polskim. W 1889 r. w Berlinie podjęto decyzję o ponownym obwarowaniu miasta, a w roku 1904 doprecyzowano funkcje „*Festung Breslau*". Miała ona w wypadku konfliktu niemiecko-rosyjskiego osłaniać przeprawy przez Odrę, miejscowy węzeł kolejowy, a nade wszystko, jako jedna z łańcucha twierdz, miała uniemożliwić wdarcie się wroga w głąb państwa. Wokół miast wybudowano schrony piechoty, pełniące w okresie pokoju rolę magazynów. Do 1918 r. rozmieszczono w „twierdzy Wrocław" składy zaopatrzenia oraz zbudowano kolejne koszary[241].

W 1904 r. i ponownie w 1912 powstał plan strefowy zabudowy miasta. Określał on rodzaj zagospodarowania, szerokość ulic i wysokość budynków. Cały obszar miejski wraz z przyległymi terenami podzielony został na strefy zabudowy średniowysokiej i niskiej. Poza Starym Miastem, gdzie określono maksymalną wysokość budynków na 22 m, najwyższa wysokość zabudowy na Krzykach, Rakowcu (*Morgenau*), Zaciszu (*Wilhelmsruh*) i Zalesiu (*Leerbeutel*) oraz na terenach w kierunku południowym od pl. Powstańców Śląskich (*Hindenburgplatz*), określona została na 15 m. Tak powstał zasadniczy podział tkanki urbanistycznej miasta aż do okresu po II wojnie światowej, zmieniając również dotychczasowe zasady podziału obszarów nowo wchłanianych przez Wrocław na tereny przeznaczone pod zabudowę czynszową i willową.

Rola Wrocławia jako śląskiej metropolii została znakomicie podkreślona w okresie urzędowania nadburmistrza Georga Bendera (1891–1912). Obszar Starego Miasta nabrał charakteru nowoczesnego centrum wielkomiejskiego, w którym skupione były najważniejsze funkcje o znaczeniu lokalnym, regionalnym i ponadregionalnym. W północnej części przeważały budynki o charakterze mieszkalnym i oświatowym, w części centralnej dominowały usługi, w tym handel i administracja. Natomiast w części południowej, obejmującej również Przedmieście Świdnickie, znajdowały się placówki kulturalne i elegancka zabudowa mieszkalna[242].

W 1910 r. wzniesiono na wschód od centrum wiszący most Cesarski (*Kaiserbrücke*, ob. most Grunwaldzki). Stał się on jedną z wizytówek miasta, łącząc Śródmieście z intensywnie urbanizowanymi terenami we wschodniej części miasta. Nowa przeprawa uzupełniła liczbę nowoczesnych, metalowych mostów, zbudowanych częściowo w miejscu dawniejszych przepraw, wśród których znalazły się: most Piaskowy (*Sandbrücke*, 1861), Uniwersytecki (*Universitätsbrücke*, 1869), Pokoju (*Lessingbrücke*, 1875), Młyński (*Gneisenau-Brücke*, 1885), Tumski (*Dombrücke*, 1888–1889), Zwierzyniecki (*Passbrücke*, 1897) oraz mosty Pomorskie (*Werderbrücke*, 1904–1905 i 1928–1930). W związku z powstawaniem nowego portu rzecznego w latach 1914–1916 zbudowano pierwszy most Warszawski (*Hindenburgbrücke*)[243].

Dzięki dynamicznemu rozwojowi w okresie od utworzenia Rzeszy Niemieckiej (1871) do kasy miasta spływały znaczne dochody, które pozwoliły na poczynienie niezbędnych inwestycji, także w infrastrukturę techniczną: sieć gazową, elektryczną i wodno-kanalizacyjną, a także w transport publiczny i porty oraz parki i tereny zielone. Dalsze inwestycje dotyczyły oświaty, badań naukowych i opieki zdrowotnej. Handel skorzystał na budowie dwóch hal targowych[244]. Znaczną poprawę sytuacji higienicznej przyniosła budowa w 1896 r. nowej rzeźni na dzisiejszej ul. Legnickiej (*Berliner Chaussee*) przy jednoczesnym zamknięciu rzeźni staromiejskiej, pochodzącej jeszcze ze średniowiecza.

W okresie sprawowania funkcji przez radcę budowlanego Richarda Plüddemanna (1885–1909) władze miejskie koncentrowały się również na budowie licznych budynków użyteczności publicznej, w tym szkolnych, pocztowych, administracji i bankowości. Ta fundamentalna modernizacja zmieniła zupełnie średniowieczny dotąd wizerunek miasta w wielkie miasto epoki wilhelmińskiej[245].

Punktem kulminacyjnym rozwoju miasta przed I wojną światową było utworzenie w 1913 r. terenu wystawowego, mającego funkcjonować jako centrum gospodarcze Wrocławia. Projektantami tego monumentalnego kompleksu wystawowego o zróżnicowanej zabudowie byli znakomici architekci Max Berg i Hans Poelzig. Centrum kompleksu stanowiła wybudowana z okazji rocznicy zwycięstwa nad Napoleonem Hala Stulecia (*Jahrhunderthalle*). Jej kopuła o średnicy 67 m była największą ówcześnie kopułą betonową na świecie[246].

W mieście o gwałtownie powiększającej się liczbie mieszkańców coraz pilniejsza stawała się potrzeba nowych cmentarzy. Największe powstały na Grabiszynie w latach 1867–1916 oraz na Osobowicach.

W latach 1865–1872 wybudowano Synagogę na Wygonie (*Synagoge am Anger*) przy ul. Podwale (*Schweidnitzer Stadtgraben*) – największą świątynię żydowską w mieście i zarazem jedną z największych w Niemczech. Aż do jej całkowitego zniszczenia w czasie „nocy kryształowej" (9/10 listopada 1938) służyła ona liberalnej części gminy żydowskiej – konserwatywni przejęli Synagogę pod Białym Bocianem[247]. We Wrocławiu znajdowały się też dwa żydowskie cmentarze: stary, powstały w 1856 r. w rejonie skrzyżowania ul. Ślężnej (*Lohestraße*) i Sztabowej (*Menzelstraße*), oraz nowy, uruchomiony w 1902 r. pomiędzy ul. Pilczycką (*Pilsnitzer Straße*) i Lotniczą (*Flughafenstraße*).

Wrocławscy Żydzi, na ogół zasymilowani ze społecznością niemiecką, coraz aktywniej przyczyniali się do społecznego, kulturalnego i przemysłowego rozwoju miasta[248]. Do najważniejszych ówczesnych instytucji żydowskich należały: Żydowski Dom dla Przewlekle Chorych fundacji Arnolda i Hermanna Schottländerów (1883), Żydowski Dom Sióstr Szpitalnych (1903), Żydowski Związek Kobiet (1908), Żydowski Dom dla Samotnych Matek im. Beate Guttmann (1929) i Żydowski Dom Młodzieżowy (1930)[249].

Ze względu na szybki rozwój miasta w XIX w. podjęto jeszcze przed I wojną światową decyzję o podziale dotychczasowych siedmiu okręgów (Miasto Wewnętrzne, dzielnica Odrzańska, Piasek, dzielnica Oławska, dzielnica Strzelińska, dzielnica Świdnicka, dzielnica Mikołajska), dla lepszej orientacji, na nowe dzielnice[250].

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 43

25. Widok z lotu ptaka – Stare Miasto, 1927

Agnieszka Zabłocka-Kos

ROZWÓJ WROCŁAWIA W LATACH 1807–1918

OKRES 1807–1871

XIX-wieczny rozwój Wrocławia dzieli się na dwa zasadnicze okresy, których cezurę stanowi zjednoczenie Niemiec w 1871 r., a daty skrajne wyznaczają wojna francusko-pruska w latach 1806–1807 i I wojna światowa. W pierwszym okresie stworzone zostały polityczne, gospodarcze i społeczne podstawy nowoczesnego rozwoju miasta. W 1808 r. zlikwidowano urząd ministra Śląska, czego konsekwencją była definitywna utrata szczególnej autonomii, ustanowionej dla prowincji śląskiej przez Fryderyka II po aneksji w 1742 r. Tym samym rozpoczął się proces inkorporacji Śląska do Prus. W 1821 r., mocą bulli papieskiej *De salute animarum,* biskupstwo wrocławskie uniezależniło się od Gniezna i zostało podporządkowane bezpośrednio papieżowi. Po wytyczeniu nowych granic stało się ono największą pod względem obszaru diecezją niemiecką, obejmującą także dekanat w Berlinie. Dalekosiężne reformy modernizacji państwa pruskiego, opracowane przez J. von Steina i K.A. von Hardenberga, wprowadzane systematycznie od 1807 r., przyczyniły się do ukształtowania nowego oblicza społeczno-gospodarczego Wrocławia. Szczególne znaczenie miała reforma miast z 1808 r., której celem była decentralizacja, wyraźne rozdzielenie kompetencji władzy państwowej i komunalnej, jak również ożywienie poczucia wspólnoty i uaktywnienie społeczne mieszkańców. Rada miejska, wybierana w tajnym i równym głosowaniu spośród obywateli miejskich, wyłaniała magistrat z burmistrzem na czele. W pierwszych dziesięcioleciach funkcjonowania ordynacji miejskiej władze komunalne nie miały jednak dużej samodzielności i w znacznym stopniu podporządkowane były nadal urzędom centralnym. Zniesienie ograniczeń stanowych i zależności osobistej ludności wiejskiej oraz obowiązku przynależności do cechów, połączone z prawem do swobodnego wykonywania zawodu, zdynamizowały rozwój rzemiosła, przemysłu i handlu, pociągając za sobą lawinowy przyrost ludności miejskiej. Edykt królewski z 1812 r. o zrównaniu w prawach żydów z chrześcijanami otwierał drogę dla swobodnego rozwoju gmin żydowskich.

Lata do 1840 r. w Prusach, pomimo wprowadzonych nowoczesnych regulacji prawnych, uznaje się za czas regresu życia politycznego, silnej cenzury i niespełnionych oczekiwań na utworzenie monarchii konstytucyjnej. Reformy przyniosły natomiast bardzo pozytywne skutki w życiu gospodarczym. Wprawdzie nadal kluczową rolę odgrywało rzemiosło, jednak poddane silnej konkurencji, musiało nastawić się na innowacyjność, co zaowocowało powstaniem nowych branż. Systematyczne wprowadzanie mechanizacji produkcji spowodowało także we Wrocławiu stopniowe przekształcanie zespołów wczesnoindustrialnych – manufaktur – w nowoczesne fabryki. Umiejscowione one były głównie wzdłuż Odry i Oławy. Początkowo dominowała produkcja tekstylna, ale od lat 40. XIX w. coraz większego znaczenia nabierał przemysł maszynowy. Wokół fabryk rozwinęło się skromne budownictwo czynszowe, stanowiąc zalążek przyszłych dużych dzielnic mieszkalnych na przedmieściach Oławskim i Mikołajskim.

Pomimo rozwoju rzemiosła i przemysłu nadal jednym z głównych źródeł dochodów mieszkańców pozostawał handel. Jednakże dawna silna pozycja Wrocławia, będącego punktem węzłowym na szlaku między Wschodem a Zachodem, uległa po 1815 r. znacznemu zachwianiu. Wprowadzenie barier celnych drastycznie ograniczyło tradycyjną wymianę towarową z terenami polskimi, Rosją i Austrią i wymusiło przeorientowanie produkcji i handlu na potrzeby głównie rynku wewnętrznego, obejmującego dwie prowincje: śląską oraz po części Wielkopolskę, a także eksport rodzimej produkcji w głąb Niemiec. Utworzenie w 1834 r. Niemieckiego Związku Celnego sprzyjało temu procesowi. Słabła pozycja targów wrocławskich, z których jedynie targ wełną jeszcze do lat 60. XIX w. miał międzynarodowe znaczenie. Ale w 1. połowie XIX w. w dziedzinie handlu i produkcji przemysłowej Śląsk nie był w stanie konkurować z innymi krajami niemieckimi, stąd nazywany był „niemieckim domem ubogich". Ostała się jednak dawna pozycja Wrocławia jako

centrum finansowego prowincji, wzmocniona od lat 30. prężnie rozwijającą się giełdą.

W wiek XIX stolica Śląska wkroczyła nie tylko jako ośrodek administracyjny i przemysłowy. Dzięki utworzeniu tu w 1811 r. pruskiego uniwersytetu (na bazie dawnego kolegium jezuickiego i uniwersytetu Viadrina z Frankfurtu n. Odrą) miasto stało się ważnym centrum naukowym i oświatowym regionu. Jednak źle wyposażona i słabo dotowana uczelnia pozostawała w cieniu Uniwersytetu Berlińskiego, dokąd najczęściej odchodzili wybitni profesorowie. Uniwersytet Wrocławski miał zdecydowanie lokalny charakter: studiowali tu przede wszystkim mieszkańcy Śląska, Wielkopolski, rzadziej Polacy z Galicji. Widoczna była duża mobilność studentów – wielu szybko opuszczało Wrocław, preferując uczelnie zachodnioniemieckie, natomiast mało studentów przybywało do Wrocławia z głębi Niemiec. Szczególne znaczenie miały wydziały teologiczne: katolicki i protestancki, oraz utworzona w 1841 r. Katedra Języków i Literatur Słowiańskich. Rozwój Uniwersytetu stymulował rozwój szkolnictwa średniego: obok prestiżowych gimnazjów miejskich, protestanckich, ale o XIII-wiecznym rodowodzie: św. Elżbiety i św. Marii Magdaleny, oraz XVII-wiecznego katolickiego gimnazjum św. Macieja, powstały nowe szkoły średniego szczebla (tzw. realne), przygotowujące młodzież zarówno do studiów, jak i do typowych mieszczańskich zawodów: kupca i producenta. W nich też można było, choć tylko w 1. połowie XIX w., uczyć się języka polskiego. Założono instytuty szkolne z internatami dla ociemniałych (*Schlesische Blinden-Unterrichts-Anstalt*, 1818) i głuchoniemych (*Taubstummen-Unterrichts-Anstalt*, 1819). Rozwinęło się także nowoczesne szkolnictwo żydowskie: w latach 1791–1848 działała tu Szkoła im. Wilhelma, propagująca idee żydowskiego oświecenia – haskali.

Pierwsze dziesięciolecia XIX w. stały pod znakiem formowania się nowych podziałów społecznych we Wrocławiu. Dawne patrycjuszowskie elity i mieszczaństwo traciły szybko na znaczeniu, a ich miejsce zaczęły zajmować elity wywodzące się bądź spośród mieszczaństwa i szlachty przybyłych tu w XVIII w., wraz ze zmianą państwowości Śląska, bądź też wyłonione z nowej burżuazji, tworzonej przez fabrykantów, bankierów i kupców, przede wszystkim żydów i protestantów. Szybki rozwój klasy średniej wpłynął na intensyfikację życia publicznego i kulturalnego, znalazło to wyraz we wzmożonym zapotrzebowaniu na rozrywkę, wzniesieniu reprezentacyjnego teatru, organizacji regularnych wystaw sztuki, otwieraniu licznych *établissements*, klubów i kawiarni. Typowym przejawem aktywności mieszczan na forum publicznym było zakładanie stowarzyszeń oraz lóż masońskich, w tym Śląskiego Towarzystwa Kultury Ojczystej (*Schlesische Gesellschaft für vaterländische Kultur*, 1803), Związku Artystów Wrocławskich (*Breslauer Künstlerverein,* 1827) i Związku Rzemiosła (*Handwerksverein*, 1828). Rozwinęło się czytelnictwo, zwłaszcza prasy, spośród której największą popularność zyskały: najstarsza „*Schlesische Zeitung*" (zał. w 1742), „*Breslauer Zeitung*" (zał. w 1820) oraz „*Schlesische Provinzialblätter*" (zał. w 1785).

Wszystkie te procesy znalazły odbicie w szybkich przekształceniach urbanistycznych i architektonicznych. Następstwem zdobycia stolicy Śląska przez wojska napoleońskie w styczniu 1807 r. była m.in. likwidacja, trwająca z przerwami do 1858 r., rozbudowanych fortyfikacji i otwarcie śródmiejskiej przestrzeni ku przedmieściom. W wyniku pierwszego od średniowiecza powiększenia miasta w 1808 r. i włączenia w jego obręb podmiejskich wsi – Szczepina, Kleczkowa, Ołbina – i terenów nad Oławą, jego powierzchnia zwiększyła się ponad 15-krotnie (ze 133 do 2046 ha). W 1812 r. Wrocław liczył 62 tys. mieszkańców. Proces architektonicznego przeobrażania miasta nabrał rozmachu dopiero po ostatecznym ustaniu działań wojennych, w 1815 r. Zintensyfikowano wówczas parcelację terenów pofortecznych, które wkrótce stały się zwornikiem między Starym Miastem a szybko urbanizującymi się przedmieściami – Świdnickim, Oławskim, Mikołajskim, Odrzańskim i Piaskowym.

Jednym z pierwszych posunięć nowej rady miejskiej było wytyczenie w 1812 r., na terenach pofortecznych przylegających do Starego Miasta, pasa zieleni, w którego skład weszły Promenada, Ogród Botaniczny oraz cmentarze na dawnym przedpolu fortyfikacji. Cechą charakterystyczną promenady wrocławskiej, rzadko spotykaną w innych miastach europejskich, było wpisanie wód dawnych fos w układ parkowy. Na miejscu wąskich dróg biegnących wzdłuż linii fortyfikacyjnej założono nowe ulice. Atrakcyjność Promenady spowodowała sytuowanie w jej bezpośrednim sąsiedztwie budynków użyteczności publicznej, pałaców arystokracji i willi burżuazji oraz eleganckich kamienic czynszowych. Wytyczenie placów: T. Kościuszki od południa i Jana Pawła II (*Königspl.*) od zachodu, stworzyło dwa reprezentacyjne wjazdy do Wrocławia.

Likwidacja miejsc przeznaczonych wyłącznie na cele handlowe spowodowała m.in. wyburzenie niepotrzebnych już starych sukiennic i wytyczenie na ich miejscu ulicy. W 1823 r. uporządkowano nazewnictwo ulic, a nieco później wprowadzono ich nową numerację. Najważniejsze ciągi komunikacyjne uzyskały pod koniec lat 20. XIX w. bruki i oświetlenie olejowe (1826), a w latach 30. zasadniczo unowocześniono wodociągi. Wincenty Pol, opisując w 1847 r. stolicę Śląska, przedstawił narastające zróżnicowanie starej i nowych części miasta: *Przedmieścia Wrocławia, które się świeżo odbudowały dookoła fos miejskich, mają pozór nowego miasta. Wszystkie domy [...] często do pięknych willi podobne, pięknymi ogrodami [...] otoczone. Dachy tych budowli zazwyczaj płaskie, okna duże, zajazdy wygodne, styl śmiały, dowolny, często nawet fantastyczny. Ulice przedmieść wrocławskich są szerokie, tworzące miejskie prospekta i przerzucone placami [...]. Zupełnie inaczej wygląda stara gotycka część miasta [...]. Wszędzie łączy się ona ozdobnymi mostami z przedmieściami i tutaj zda się, że czas nic nie zmienił. Każden kościół, każden dom da się odnieść do pewnego okresu przeszłości, do pewnego stylu w architekturze i dziwnie zajmującym jest ten kontrast przedmieść do samego miasta, ten kontrast nowszych pomysłów tegoczesnych w architekturze do jej odwiecznych pomników. Z każdym krokiem daje się to czuć w tym mieście, iż umiano postąpić z czasem, a przy tym przechować cały urok, całą poezję przeszłości*[251].

Jednak powyższy opis tylko w części wydaje się być prawdziwy. W 1. połowie XIX w. przedmieścia nie rozwijały się jeszcze zbyt intensywnie, natomiast nadal atrakcyjnym miejscem nie tylko zamieszkania i pracy, ale także lokowania budynków użyteczności publicznej, a nawet fabryk, pozostawał obszar miasta średniowiecznego. Traciło ono z wolna swój gotycki charakter. W ciągu ok. 40 lat liczba mieszkańców wzrosła tu o ponad 20 tys. Następstwem był wzmożony ruch budowlany – inwestycje dotyczyły przede wszystkim nowych domów i modernizacji starszej substancji mieszkaniowej. W pierwszej kolejności zabudowywane były nieliczne już wolne parcele, głównie w obszarze między wewnętrznym a zewnętrznym pasem dawnych murów miejskich. Szczególnie atrakcyjne były działki wokół śródmiejskich terenów przemysłowych – głównie słodowni – oraz w części związanej z osadnictwem żydowskim, w pobliżu zajazdów i składów. Wznoszono tam pierwsze we Wrocławiu typowe kamienice czynszowe, a drewniane budynki na podwórzach przekształcano w wolno stojące murowane oficyny i duże warsztaty, szybko rozbudowywane w fabryki. Inwestorami byli głównie rzemieślnicy z tradycyjnych dziedzin rzemiosła, świeżo wzbogaceni dzięki możliwości wolnego wykonywania zawodu. Dom frontowy zamieszkiwali zwykle właściciel-inwestor i jego rodzina, a resztę pomieszczeń wynajmowano. Oficyny zajmowali z reguły pracujący na miejscu robotnicy. Taki typ kamienicy czynszowej był charakterystyczny dla etapu przejściowego od wczesnego do dojrzałego kapitalizmu. Łączył w sobie z jednej strony cechową tradycję jedności miejsca zamieszkania i pracy właściciela-mistrza i jego czeladników, z drugiej zaś wnosił nowy element: wynajmu mieszkania w celach dochodowych. Obok prototypu kamienicy czynszowej rozwinął się równocześnie w okresie przejściowym, ok. 1820 r., typ bardzo eleganckiej kamienicy, łączącej cechy willi i pałacu miejskiego, który jednak nie przyjął się w zabudowie śródmiejskiej.

Szybki wzrost liczby mieszkańców zachwiał dotychczasową, ustaloną od wieków strukturą socjotopograficzną Starego Miasta. Od tego czasu rozpoczął się jej powolny rozpad, który trwać będzie przez całe stulecie. *Signum* tego procesu stało się opuszczenie przez arystokrację jej dawnych pałaców miejskich, w których umieszczano m.in. siedziby władz. Rozpoczęło się typowe dla procesu tworzenia *city* przenoszenie się elit do wygodnych rezydencji podmiejskich i równoczesna częściowa pauperyzacja obszaru staromiejskiego. Zmiany społeczne szły w parze ze zmianami funkcjonalnego podziału miasta, powstałymi w wyniku sekularyzacji katolickich dóbr kościelnych (1810) oraz przeznaczenia atrakcyjnych terenów mieszkaniowych na cele produkcyjne i handlowo-usługowe. W budynkach klasztornych, wyjątkowo atrakcyjnie położonych na północnym obrzeżu Starego Miasta, ulokowano przede wszystkim urzędy państwowe i szkoły. Na obszarze staromiejskim wybudowano monumentalne gmachy użyteczności publicznej, świadczące o rosnącym znaczeniu nowo kształtującego się mieszczaństwa wrocławskiego, w tym Żydów: giełdę, synagogę Pod Białym Bocianem, nowoczesny miejski teatr – wszystkie autorstwa wybitnego śląskiego architekta Carla Ferdinanda Langhansa i utrzymane w najmodniejszych formach klasycystycznych. Wzniesiono także nowe budynki szkolne i szpitalne, w tym obszerny szpital żydowski z fundacji Jonasa Fraenkla. Otwarcie w południowej części Wrocławia w latach 1842–1844 dworców kolei Górno- i Dolnośląskiej przyśpieszyło przemianę charakteru Przedmieścia Świdnickiego z rolniczego w wielkomiejski i rozpoczęło proces przekształcania go w tzw. otulinę *city*. Natomiast wzniesienie w latach 1843–1846 na południowym krańcu Starego Miasta wyjątkowego w skali i programie Forum Królewskiego, będącego architektoniczną realizacją romantycznej wizji państwa, wyznawanej przez Fryderyka Wilhelma IV, ugruntowało południowy kierunek rozwoju stolicy prowincji i przyczyniło się do ostatecznego uformowania osi północ–południe. Powyższe realizacje były świadectwem zakrojonej na szeroką skalę modernizacji średniowiecznego miasta, którego klarowny układ topograficzny z dużymi placami i szerokimi, prostymi ulicami stwarzał najdogodniejsze warunki do rozprzestrzeniania się *city*.

Drugim po zniesieniu fortyfikacji momentem przełomowym, nie tylko dla urbanistycznego rozwoju miasta, było otwarcie pierwszej linii kolejowej, która w 1842 r. połączyła Wrocław z Górnym Śląskiem, w 1846 r. – z Berlinem, a w roku następnym – z Wiedniem i Lipskiem. Szybka rozbudowa połączeń kolejowych w ciągu dwudziestu lat związała stolicę Śląska z najważniejszymi miastami prowincji i Niemiec, a tym samym stanowiła koło zamachowe jej rozwoju. Zaludnienie stolicy Śląska raptownie rosło między 1840 a 1871 r. – ze 100 do 204 tys. Rolę kolei dobrze ilustruje wzniesiony w 1856 r. gmach nowego dworca – największego w ówczesnych Niemczech.

Okres przedmarcowy (*Vormärz*), od wstąpienia Fryderyka Wilhelma IV na tron pruski w 1840 r. do wybuchu rewolucji Wiosny Ludów w 1848 r., był czasem przejściowym, charakteryzującym się narastaniem fermentu społecznego. Nasilające się napięcia były wynikiem zarówno wprowadzonych na początku wieku reform, jak i ich niedostatecznej realizacji, a także ostrego starcia między obrońcami tradycji a zwolennikami liberalizacji stosunków społeczno-gospodarczych. Radykalizujące się nowe warstwy mieszczańskie, występujące w opozycji do szczególnie silnej na Śląsku szlachty, żądały od króla reformy monarchii, życia gospodarczego i politycznego. Wrocław stał się wówczas, obok Królewca i Nadrenii, ważnym ośrodkiem politycznego liberalizmu w Prusach.

W tym też czasie coraz bardziej stawało się widoczne zróżnicowanie religijne mieszkańców Wrocławia, wśród których, obok dominujących protestantów, coraz większą aktywność wykazywali katolicy i żydzi. Znalazło to odbicie we wszystkich dziedzinach rozwoju miasta. W sferze życia religijnego przejawiło się m.in. w ostrych sporach i powstawaniu ruchów dysydenckich. Nieprzypadkowo stąd właśnie wywodzą się współzałożyciele Kościołów: staroluterańskiego (1830), niemieckokatolickiego (1844) i staroreformowanego (1860). Ostry spór między liberalnym a ortodoksyjnym skrzydłem nie ominął wrocławskiej gminy żydowskiej. Religijna konkurencja znalazła też wyraz w budownictwie sakralnym, szczególnie w pomnikowych budowlach o skomplikowanej symbolice i wykładni teologicznej: monumentalnym katolickim kościele św. Michała (1871), największej wówczas w Niemczech synagodze Na Wygonie (1872) oraz protestanckim kościele im. Marcina Lutra (1896). Rozwój mieszczaństwa zaowocował powstaniem bardzo wielu stowarzyszeń, wśród których oprócz związków ponadkonfesyjnych coraz większą rolę odgrywały stowarzyszenia powiązane z poszczególnymi wyznaniami. Szczególnie widoczne było to w organizacjach kupieckich.

Dla historii oświaty we Wrocławiu istotne było otworzenie w 1854 r. z fundacji Jonasa Fraenkla Żydowskiego Seminarium Teologicznego, które wkrótce stało się jednym z najważniejszych w Niemczech miejsc kształcenia rabinów i czołowym centrum judaizmu. Z jego powstaniem Wrocław stał się wyjątkowym ośrodkiem kształcenia teologicznego, posiadając równocześnie na uniwersytecie dwa fakultety teologii: protestanckiej i katolickiej. Wielowyznaniowość wrocławian była jednakże również źródłem wielu konfliktów, szczególnie widocznych w polityce szkolnej miasta. W znanym „wrocławskim sporze szkolnym" z lat 60. XIX w. starły się dwie opcje. Jedna, reprezentowana przez liberalną większość w radzie miejskiej, dążyła do utworzenia szkół, które cechować miało, w odróżnieniu od pozostałych szkół konfesyjnych, równouprawnienie nauczycieli i uczniów pod względem wyznawanej religii. Druga, silnie popierana przez konserwatywne koła administracji ministerialnej oraz katolików, domagała się ścisłego podziału konfesyjnego całego szkolnictwa. Wynikiem tego było otwarcie w 1872 r. miejskiego gimnazjum św. Jana o pluralistycznym charakterze. Stało się ono pierwszą szkołą tego typu w Prusach i uzyskało wkrótce miano „pomnika tolerancji".

Równocześnie stolica Śląska stawała się „miejscem przesiadkowym", szczególnie dla Żydów, przybywających tu licznie ze wschodu. Ich krótki pobyt tutaj wywoływał często niechęć i antysemickie komentarze. Gustav Freytag, który w tym czasie niewątpliwie należał do elity intelektualnej Wrocławia, pisał w 1849 r.: *Żydowski kupiec nie ma w opinii publicznej tak dobrej oceny jak np. w Lipsku czy Frankfurcie, częściowo z własnej winy. Położenie Śląska na granicy Poznańskiego, Polski i Galicji sprzyja stałemu przenikaniu polskich Żydów-szachrajów do prowincji [śląskiej], a pochodzący ze wschodu element żydowski zaczyna w pierwszym pokoleniu właśnie u nas proces wykształcenia i wychowania. Druga generacja wędruje do Berlina, trzecia do Frankfurtu. Jako że proces destylacji zaczyna się tutaj, większość brudu i u nas pozostaje*[252]. Zbliżony do tej wypowiedzi, bardzo tendencyjny obraz Wrocławia przedstawił tenże autor w powieści *Sollund Haben,* opublikowanej w 1855 r.

W dwudziestoleciu między Wiosną Ludów a zjednoczeniem Niemiec Wrocław wszedł w okres intensywnego kapitalistycznego rozwoju. Podstawy prawne dały mu: konstytucja państwowa i ustawa o gminach (1850) oraz nowelizacja ustawy o miastach (1853), w tym szczególnie wprowadzenie nowego, trójklasowego systemu wyborczego do rady miejskiej, opartego na cenzusie majątkowym.

Około połowy wieku nastąpił gwałtowny rozwój zmechanizowanej produkcji przemysłowej. W 1861 r. miasto miało już 26 zakładów zatrudniających ponad 50 robotników. Wyróżniały się następujące fabryki: wodomierzy (1843), papieru (1851), parowozów i wagonów (1856), maszyn rolniczych (1860). Nastąpiła także specjalizacja produkcji: obok tradycyjnie silnej we Wrocławiu produkcji tekstylnej (przędzalnie, farbiarnie) i odzieżowej rozwinął się przemysł metalurgiczny i maszynowy. O rosnącym znaczeniu industrializacji świadczyły tutejsze wystawy przemysłowe: pierwsza odbyła się w 1852 r., następne w latach 1857, 1870 i 1881. Lokowanie dużych fabryk w zachodniej części miasta, zdeterminowane kolejowym i wodnym ciągiem komunikacyjnym, wpłynąć miało w przyszłości na fatalny stan środowiska i wysokie zanieczyszczenie terenów mieszkaniowych. Gros drobnej produkcji przemysłowej nadal jednak zlokalizowane było w tym czasie w obrębie Starego Miasta i najbliższych przedmieść, wypełniając szczelnie tereny wewnątrz bloków zabudowy. Równocześnie rozwijał się szybko handel, co zaowocowało powołaniem w 1848 r. izby handlowej, a w 1867 r. oddaniem do użytku gmachu nowoczesnej giełdy. Nastąpił też intensywny rozwój lokalnych banków – w 1848 r. otwarto bank miejski.

Od 3. ćwierci XIX w. obserwuje się gwałtowny urbanistyczno-architektoniczny rozwój stolicy Śląska. W przeciągu zaledwie 25 lat liczba wrocławian wzrosła o 100% (w 1846 r. – 106 tysięcy, w 1871 r. – 208 tys.). Spowodowało to istotną zmianę stosunków mieszkaniowych, skokową urbanizację przedmieść i konieczność kolejnych przyłączeń gmin podmiejskich (w 1868 r. powiększono obszar Wrocławia do 3020 ha). Przedmieścia jednak nadal zabudowywane były chaotycznie, nie posiadały planów regulacyjnych, a parcelacja miała charakter spekulacyjny. Ten stan rzeczy przyczynił się do rozpoczęcia w 1844 r. pomiarów miasta. Dopiero jednak pod wpływem nacisków władz berlińskich, domagających się sporządzenia planu generalnego rozwoju Wrocławia, Moritz Sadebeck wykonał w latach 50., za pomocą nowoczesnych metod geodezyjnych, pierwszy dokładny plan pomiarowy terenów poza Starym Miastem w skali 1:1000. Opublikowany w latach 1863–1866, stał się podstawą dla opracowania szczegółowych planów zabudowy. W 1856 r. powstały pierwsze koncepcje urbanistyczne zagospodarowania lewobrzeżnych, najszybciej rozwijających się terenów. Dotyczyły one jednak tylko fragmentów nowych dzielnic i nadal brakowało całościowego spojrzenia na miasto. Natomiast boom budowlany wymusił w 1851 r. zasadniczą nowelizację prawa budowlanego, bazującego do tej pory na regulaminie z 1605 r.

Intensywny rozwój organizmu miejskiego pociągnął za sobą rozbudowę infrastruktury technicznej. W 1847 r. powstała pierwsza, a w 1864 r. druga gazownia, w latach 1867–1870 nowoczesne ujęcia wody i wodociągi, a od 1875 r. – kanalizacja. Zainicjowano też prace nad regulacją Odry na obszarze staromiejskim, modernizując i budując jazy i śluzy. W 1866 r. zrealizowano też wysuwany już od 1827 r. postulat zasypania wefosy wnętrznej (*Schwarze Ohle*), co znacznie poprawiło stan higieny na Starym Mieście. Intensyfikacja zabudowy i wzrost zagrożenia pożarowego przyczyniły się do utworzenia nowocześnie zorganizowanej straży pożarnej (1859). Podjęto też generalną reformę cmentarzy, zakładając nowe i likwidując część starych, położonych w bezpośrednim sąsiedztwie terenów mieszkaniowych. W latach 50. i 60. powstał zespół cmentarzy parafialnych przy ob. ul. Ślężnej, w 1856 r. otwarto tam cmentarz żydowski, w 1866 r. za miasto przeniesiono cmentarz katedralny św. Wawrzyńca, a rok później udostępniono dwa wielkie cmentarze komunalne na południu i północy Wrocławia. Stosunkowo mały nacisk lokalne władze kładły na rozwój zieleni: poza Promenadą funkcjonował właściwie jeden, choć za to duży park publiczny – Szczytnicki, powstały na początku XIX w. z dawnego parku pałacowego księcia Hohenlohe. W 1865 r. otwarto w jego pobliżu ogród zoologiczny.

Najintensywniejsze przemiany w omawianym dwudziestoleciu wystąpiły na Starym Mieście. Było ono skrajnie przeludnione i w 1858 r. osiągnęło najwyższą liczbę mieszkańców – 70,5 tysiąca; od tego czasu jego zaludnienie zaczęło systematycznie spadać. Rozpoczęty już w pierwszych dziesięcioleciach XIX w. proces kształtowania *city* nabrał znacznego przyspieszenia i w latach 1860–1870 osiągnął pierwsze apogeum. Podkreślić należy, że – jak na warunki środkowoeuropejskie – proces ten rozpoczął się wyjątkowo wcześnie. Charakteryzował się w tym okresie likwidacją uciążliwego przemysłu i produkcji rzemieślniczej oraz rozwojem sektora usług. Z atrakcyjnych punktów Starego Miasta wypierana była ludność o tradycyjnych zawodach rzemieślniczych. Nowi właściciele, mieszkający z reguły w odległych, „lepszych" dzielnicach, przystosowywali kamienice do nowych, głównie handlowych funkcji. Intensyfikacji nabrała, istniejąca już w wiekach poprzednich, polaryzacja przestrzeni śródmiejskiej: w atrakcyjnych rejonach wyburzano stare domy, a na ich miejscu wznoszono eleganckie kamienice, hotele, domy mieszkalno-usługowe etc., natomiast w tradycyjnie „złych" obszarach nastąpiło dogęszczenie i tworzenie skupisk proletariatu miejskiego (obrzeża Starego Miasta i prawie w całości Nowe Miasto). Przed 1870 r. ostatecznie utwierdził się już podział *city* na część północną – o przeważającej funkcji mieszkalnej i edukacyjnej, część centralną, w której zdecydowanie dominował handel i towarzyszące mu usługi (banki, giełda) oraz urzędy miejskie i państwowe, wreszcie część południową, obejmującą też fragment Przedmieścia Świdnickiego, najbardziej zróżnicowaną pod względem funkcjonalnym, z lokalnymi i ponadregionalnymi urzędami, placówkami kultury i rozrywki oraz elegancką zabudową mieszkaniową.

Najbardziej widoczne zmiany w architektonicznej i urbanistycznej strukturze Starego Miasta związane były z rozwojem handlu i usług. Około połowy wieku ostatecznie nastąpiła reorientacja głównych ciągów miejskich. Miejsce dawnego układu wschód–zachód, złożonego z dwóch równoległych traktów, zajął układ krzyżowy, oparty na starym ciągu ulic: Oławska–Rynek–Ruska, i na nowym, południe–północ: Świdnicka–Rynek–Kuźnicza. Oddanie w 1868 r. do użytku nowego mostu Uniwersyteckiego zdecydowanie udrożniło połączenie Starego Miasta z północnymi przedmieściami i umocniło oś północną. W nowym układzie straciła na znaczeniu dawna, niezwykle ważna oś ul. Wita Stwosza–Rynek–św. Mikołaja; degradacji uległ szczególnie jej zachodni odcinek. Proces ten związany był m.in. z gwałtownym rozwojem głównych ulic handlowych. Nasiliły się przebudowy parterów, zamienianych na eleganckie sklepy. Spowodowało to skurczenie powierzchni mieszkaniowej i likwidację dawnych warsztatów rzemieślniczych. W 1875 r. było na Starym Mieście blisko 3000 punktów sprzedaży detalicznej. Oznaczało to utworzenie prawie

na każdej ulicy nieprzerwanych ciągów witryn sklepowych. Modernizacja parterów pociągała za sobą najczęściej przebudowę całych kamienic. Nowy, funkcjonalny układ wnętrz tworzyły przestronne izby i kuchnie oraz szerokie korytarze i klatki schodowe, co pozwoliło przekształcić dawną kamienicę mieszczańską w wielorodzinny dom czynszowy. Znowelizowane prawo budowlane umożliwiało podwyższanie domów o jedną lub dwie kondygnacje. Przy tej okazji fasadom budynków nadawano nową, klasycystyczną lub neorenesansową dekorację. Charakterystyczna była dla tego okresu masowa przebudowa parceli narożnikowych. Były one szczególnie atrakcyjne ze względu na swoje położenie, wielkość i funkcję – posiadały bowiem, nadany z reguły jeszcze w średniowieczu, przywilej warzenia piwa. Mieściły one w parterze piwiarnię lub restaurację o starym rodowodzie, co podnosiło znacznie ich konkurencyjność. Bardzo wcześnie pojawił się we Wrocławiu, tak charakterystyczny dla końca wieku, nowy typ budynku: mieszkalno-usługowy (*Wohn- und Geschäftshaus*). Już w 1859 r. wzniesiono w narożniku Rynku taką kamienicę i wkrótce powstały następne przy głównych ulicach handlowych.

Radykalnie zmieniła się też struktura socjalna inwestorów. Do Wiosny Ludów głównymi zleceniodawcami monumentalnych budowli były elity mieszczańskie, w latach 40. – król i władze państwowe, zaś budownictwa mieszkaniowego – wzbogaceni rzemieślnicy. Natomiast od lat. 50. głównym inwestorem stało się mieszczaństwo i coraz częściej burżuazja oraz władze komunalne. W tzw. „gorszych obszarach" nadal inwestowali rzemieślnicy, dla których projekty wykonywali cechowi mistrzowie budowlani, natomiast w najatrakcyjniejszych miejscach budowały elity finansowe: kupcy, rentierzy, a sporadycznie także przedstawiciele inteligencji. Projekty eleganckich kamienic wykonywali renomowani wrocławscy architekci, przy czym zlecenia na terenie *city* przejęła pewna uprzywilejowana grupa twórców. Właściciele działek rzadko już zamieszkiwali budowane przez siebie domy, coraz częściej spotykamy też kumulację atrakcyjnych posesji w rękach jednej osoby.

Po nowelizacji ustawy o miastach i ożywieniu działalności władz miejskich w budowlanym pejzażu Wrocławia coraz bardziej widoczne stały się przedsięwzięcia komunalne. Wiązało się to także ze wzrastającą rolą architekta miejskiego, będącego z reguły autorem projektów budowli miejskich. Wyjątek stanowił nowoczesny gmach nowego ratusza – pierwszej od średniowiecza nowej siedziby władz Wrocławia – projektowany przez berlińskiego architekta F.A. Stülera. Około 1860 r. miasto podjęło decyzję o przeniesieniu instytucji uciążliwych dla funkcjonowania modernizującego się obszaru śródmiejskiego, przede wszystkim koszar, części szpitali i dużych fabryk, likwidacji stajni miejskiej oraz o zamykaniu cmentarzy na dawnym *glacis*. Ich miejsce zajęły instytucje komunalne (np. straż pożarna), elegancka zabudowa mieszkaniowa i parki. Równocześnie odżyły budowlane inicjatywy mieszczańskie, z których najbardziej spektakularne było ufundowanie przez A. Liebicha na szczycie bastionu Sakwowego (dziś Wzgórze Partyzantów) monumentalnego, neorenesansowego belwederu z wysoką wieżą widokową.

O ile do ok. 1840 r. w architekturze Wrocławia dominował późny klasycyzm, którego najwybitniejszym przedstawicielem był Carl Ferdinand Langhans, o tyle wraz z budową Forum Królewskiego w budownictwie stolicy Śląska pojawił się historyzm, wprowadzony przez architektów berlińskich. Od tej pory aż do I wojny światowej widoczna tu będzie swoista rywalizacja między architektami berlińskimi a lokalnymi, choć często także wykształconymi w berlińskiej *Bauakademie*. Jej tło stanowiła z jednej strony ciągle silna pamięć o dawnej autonomii Śląska i związane z tym poszukiwane wyrazów odrębności przez część wrocławskiego mieszczaństwa, chcącego pozostać „wiernym Wrocławiowi", z drugiej zaś swoista próba „sprusaczenia" miasta przez tę część jego mieszkańców, która chciała być „wierna Berlinowi". W niektórych realizacjach miejskich i mieszczańskich przejawem tego było promowanie lokalnych architektów i stylistyki niezależnej od trendów berlińskich, w realizacjach państwowych zaś – widoczne narzucanie architektów ze stolicy, z ich gotowymi koncepcjami architektonicznymi i stylistycznymi.

OKRES 1871–1918

Zdecydowany przełom w XIX-wiecznej historii Wrocławia stanowi rok 1871, w którym nastąpiło zjednoczenie Niemiec. Istniejąca do tej pory, choć systematycznie tracąca na znaczeniu tradycja śląskiej niezależności a także silnie reprezentowana przez środowiska katolickie orientacja „wielkoniemiecka", czyli proaustriacka w kwestii zjednoczenia Niemiec, po tej dacie zanika. Wojna Prus z Austrią w 1866 r. ostatecznie kładzie kres nadziejom, zwłaszcza śląskich katolików, na odrodzenie związków z monarchią Habsburgów. Zasadniczo zmienia się pozycja miasta w układzie geopolitycznym. Do tej pory miasto rezydencjonalne Wrocław było drugim po Berlinie pod względem wielkości i znaczenia miastem Prus. Po zjednoczeniu traci swą pozycję, pozostając wprawdzie silnym, wielofunkcyjnym ośrodkiem, ale tylko w skali regionalnej. Spowodowane to jest m.in. przesunięciem centrów życia gospodarczego do zachodnich części Niemiec. Graniczne położenie Wrocławia nie stanowiło takiego motoru rozwoju jak w innych granicznych miastach – Kolonii czy Strasburgu. Stolica Śląska bardzo szybko została w wielu dziedzinach wyprzedzona przez Lipsk, Hamburg czy Monachium, wykazujące w 2. połowie XIX w. o wiele większą dynamikę. Obrazem tego procesu były kierunki migracji: dominujący był kierunek ze wschodu na zachód. Coraz ściślejsze powiązanie Wrocławia z Berlinem spowodowało, że miasto stało się trampoliną dla prężniejszych osób, które po krótkiej karierze na szczeblu prowincji przenosiły się do stolicy. Wrocław profitował natomiast z rozwoju przemysłu górnośląskiego, chociaż i pod tym względem region ten znalazł się na drugim miejscu, po Nadrenii i Westfalii. Stanowiąc pomost między Górnym Śląskiem a berlińską metropolią, Wrocław stał się terenem ekspansji berlińskich firm przemysłowych, bankowych i handlowych. Konsekwencją tych procesów były w 2. połowie XIX w. zmagania w poszukiwaniu przez wrocławian własnej tożsamości.

Czasy cesarstwa wilhelmińskiego (1871–1918) charakteryzuje wejście Wrocławia w decydującą fazę kapitalistycznego rozwoju. Było to możliwe m.in. dzięki trwającej prawie nieprzerwanie w latach 1876–1913 koniunkturze gospodarczej. Momentem przełomowym dla Wrocławia, choć nie tak silnym jak okres przedmarcowy w latach 40., były lata ok. 1890 r., rozpoczynające czas największej prosperity stolicy Śląska. Na przełomie wieków, do I wojny światowej, Wrocław osiąga apogeum rozwoju, porównywalne jedynie z rozwojem w XIV w. – staje się półmilionową, multifunkcjonalną metropolią z rozwiniętymi funkcjami administracyjną, przemysłową, handlowo-usługową, oświatową i kulturalną.

Rozwój miasta szczególnie stymulował dynamicznie rozwijający się przemysł, który jednak cechowało stosunkowo duże rozdrobnienie. Po 1871 r. obserwujemy reorientację produkcji przemysłowej. W 1885 r. wśród 236 zakładów zatrudniających ponad 50 osób dominowały fabryki maszyn i wyrobów metalowych, włókiennicze i tekstylne, mebli, drukarnie, a w branży spożywczej browary, olejarnie i słynne wrocławskie likiernie. Najszybciej powiększała się liczba zakładów zatrudniających ponad 6 pracowników (w 1895 – blisko 2200). Podkreślić jednak należy, że we Wrocławiu nie wykształciła się żadna gałąź przemysłu (jak np. w Lipsku drukarstwo), która byłaby wizytówką miasta. Rozwinięta za to bardzo była produkcja rzemieślnicza, szczególnie odzieżowa i galanteryjna, mająca głównie charakter chałupniczy. W 1895 r. było w tej branży aż 9613 zakładów jednoosobowych. Zdecydowana większość dużych fabryk usytuowana była na zachodnim obrzeżu miasta i powiązana z liniami kolejowymi. Mniejsze zakłady zajmowały wnętrza śródblokowe, głównie na przedmieściach Oławskim i Odrzańskim, dokąd przenosiły się także większe warsztaty rzemieślnicze, wypierane z obszaru staromiejskiego.

Handel stanowił drugie obok przemysłu źródło dochodów mieszkańców i rósł wraz z rozwojem Górnego Śląska. Skierowany był przede wszystkim na obsługę szeroko rozumianego rynku wewnętrznego (z Wielkopolską i Górnym Śląskiem), ale dzięki złagodzeniu od lat 90. barier celnych z Rosją i Austrią rozwinął także eksport. Podkreślić jednak należy, że rolę centrów handlowych Rzeszy przejęły miasta położone bardziej na zachód. Szczególnie niekorzystne dla stolicy Śląska było przekształcenie w latach 90. targów lipskich w o wiele atrakcyjniejsze, permanentnie tam trwające targi wzorcowe (*Mustermesse*). Niemniej Wrocław pozostał nie tylko punktem węzłowym handlu wewnętrznego (co przejawiło się szczególnie w wielkiej ekspansji dużych domów towarowych po 1900 r.), ale także stacją tranzytową w wymianie towarowej na wschód i południe. Rozbudowa węzłów kolejowych i modernizacja drogi wodnej usprawniły znacznie transport. XVII-wieczny port miejski przy Wyspie Mieszczańskiej i utworzony w 1822 r. port na Przedmieściu Mikołajskim utraciły swe znaczenie na rzecz portów lokalizowanych na przełomie wieków przy północnym ramieniu Odry – na Popowicach i Kleczkowie. Nowy kanał żeglugowy na północy miasta, przekopany po katastrofalnej powodzi z 1903 r., umożliwił nowoczesną i wydajną komunikację wodną między Górnym Śląskiem a Szczecinem, Berlinem i Hamburgiem.

Zniesienie przez Prusy w 1870 r. obowiązku koncesjonowania przedsiębiorstw akcyjnych miało kapitalne znaczenie także dla rozwoju banków akcyjnych i koncentracji kapitału bankowego. Na Śląsku trend ten zapoczątkowało utworzenie w 1856 r. Śląskiego Związku Bankowego, a po 1871 r. powstanie wielkich lokalnych domów bankowych, jak Wrocławski Bank Dyskontowy, Wrocławski Bank Wekslowy i Śląski Akcyjny Bank Ziemski. Ich udziałowcami była arystokracja rodowa, burżuazja przemysłowa, bankierzy, urzędnicy i wojskowi. Tworzyli oni równocześnie elitę wpływu i elitę pieniądza. Nasilające się przejmowanie banków prowincjonalnych przez wielkie niemieckie grupy kapitałowe doprowadziło po 1900 r. do fuzji dużych banków wrocławskich z czołowymi bankami niemieckimi przy równoczesnym gwałtownym obniżeniu prestiżu, a nawet upadku prywatnych domów bankowych. Spośród zasłużonych dla rozwoju wrocławskiej bankowości w XVIII i 1. połowie XIX w. próbę czasu przetrwał tylko bank E. Heimanna. Powyższe procesy znalazły odbicie także w architekturze wrocławskich budowli bankowych.

W okresie cesarstwa, szczególnie po 1900 r., w nadodrzańskiej metropolii umocniła się pozycja szkolnictwa wyższego. Choć Uniwersytet Wrocławski nie należał do prestiżowych uczelni niemieckich, to jednak od lat 80. dużego znaczenia nabrał wydział medycyny, szczególnie po stworzeniu mu znakomitych warunków lokalowych w nowoczesnych szpitalach klinicznych. Stały się one magnesem dla sław lekarskich tej miary, co Albert Neisser, Johann Mikulicz-Radecki, a później Alois Alzheimer. Wzrastające znaczenie Uniwersytetu dla lokalnej gospodarki rolnej znalazło wyraz w nowoczesnym gmachu Wydziału Gospodarki Rolnej (dziś Uniwersytet Przyrodniczy), którego budowę rozpoczęto

w 1915 r. Otwarcie w 1910 r. królewskiej Wyższej Szkoły Technicznej (ob. Politechnika) miało zaspokoić zapotrzebowanie prowincji na wysoko kwalifikowaną kadrę inżynierską. Wrocławska uczelnia i Wyższa Szkoła Techniczna w Gdańsku były jednymi szkołami tego typu na wschodzie Niemiec. Gmachy uczelniane zlokalizowano w części wschodniej Wrocławia, tworząc tym samym zalążek dużej dzielnicy naukowej. Nowego znaczenia nabrała także istniejąca od 1791 r. Królewska Szkoła Sztuk, kształcąca głównie w dziedzinie rzemiosła artystycznego. Jej rozkwit nastąpił w okresie, gdy dyrektorem był Hans Poelzig (1903–1916). Wprowadził on nowatorski system kształcenia, oparty na nauce w warsztatach szkolnych. Reforma ta przyczyniła się później do określenia szkoły *Bauhausem przed Bauhausem*. W 1911 r. uczelnia uzyskała status Akademii Sztuk Pięknych. Wrocław był także głównym ośrodkiem kształcenia księży katolickich, na których szybko rosło zapotrzebowanie na Górnym Śląsku. Zakresowi potrzeb odpowiadał monumentalny gmach Biskupiego Konwiktu Teologicznego (dziś Arcybiskupie Seminarium Duchowne), wzniesiony za katedrą w 1895 r. Przed I wojną światową stolica Śląska należała do tych nielicznych w Niemczech miast, które posiadały zarówno uniwersytet i wyższą uczelnię techniczną, jak i akademię sztuk pięknych oraz aż trzy miejsca wyższych studiów teologicznych: dla protestantów, katolików i żydów.

Dzięki dynamicznemu rozwojowi miasto miało dochody, które pozwoliły na przeprowadzenie fundamentalnych dla półmilionowej metropolii inwestycji: założenie kompletnej kanalizacji, wodociągów i gazociągu, brukowanie ulic, zastępowanie od 1895 r. oświetlenia gazowego światłem elektrycznym, rozwinięcie środków masowej komunikacji. Zarząd miasta z Georgiem Benderem, będącym w latach 1891–1912 nadprezydentem, oraz radą miejską o zdecydowanie liberalnym obliczu, realizowali dalekowzroczną politykę komunalną. Inwestowanie w szkolnictwo i naukę (budowa nowocześnie rozplanowanych szkół różnego stopnia, bibliotek i instytutów naukowych), ochronę zdrowia (powiększenie starych i wzniesienie nowych szpitali, sierocińców, domów starców i pomocy społecznej, łaźni i sal gimnastycznych), handel (postawienie dwóch dużych hal targowych), zdecydowane poprawienie stanu higieny, w tym zamknięcie XVI-wiecznej rzeźni na Starym Mieście i zastąpienie jej jedną z najnowocześniejszych rzeźni w Europie, usytuowaną na obrzeżu miasta, zakomponowanie przemyślanego układu zieleni ze skwerami, alejami, dużymi parkami i ogrodem zoologicznym, rozbudowa cmentarzy komunalnych, wreszcie dbałość o układ komunikacyjny, w tym budowa aż 12 nowych mostów (trzy następne, nad północnym kanałem Odry, oddano do użytku podczas I wojny światowej) to rezultat ok. 25 lat pracy lokalnych władz. Przedsięwzięciom miejskim towarzyszyły liczne inicjatywy prywatne i hojne fundacje burżuazji wrocławskiej (np. rodziny Schottländerów dla parku Południowego).

Jednakże ten efektowny rozwój traci w porównaniu z innymi miastami ówczesnych Niemiec. Szczególnie uwidacznia to stale słabnąca dynamika rozwoju demograficznego. W 1871 r. Wrocław miał 208 tys. mieszkańców; liczba ta w 1914 doszła do 543 tysięcy. Podczas gdy w 1871 r. stolica Śląska była jeszcze na 3. pozycji pod tym względem w Niemczech, to w 1914 r. spadła na 7. miejsce. Wyprzedziły ją Lipsk, Kolonia, Frankfurt n. Menem, Monachium, a nawet Drezno. Świadczy to dobitnie o przesunięciu się centrów rozwoju kraju i spadku Wrocławia do rangi ośrodka regionalnego, który w Berlinie postrzegano jako „metropolię zacofaną".

W 3. ćwierci XIX w. zmienił się społeczny obraz stolicy Śląska. Atrakcyjność miasta, szczególnie dla przybyszów ze wschodu, była duża i powodowała, że Wrocław nadal był, choć już w o wiele mniejszym stopniu niż w wiekach poprzednich, tyglem, w którym mieszały się narody, kultury i religie. Miało to zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki i było z jednej strony źródłem twórczej wymiany myśli, a z drugiej – licznych konfliktów, często o podłożu religijnym. Rozwój przemysłu przyciągał ludność wiejską z Dolnego i Górnego Śląska, Uniwersytet – młodzież polską, a rozbudowana sieć sklepów i powiązań handlowych ściągała Wielkopolan oraz Polaków z innych zaborów. W 1860 r. Wojciech Cybulski pisał: *Wrocław w połowie polskim jest miastem. Ludność Polakom daleko przychylniejsza. Przemysł, handel, interesa prowadzą ją do znoszenia się z ludnością polską w Księstwie i Królestwie. Toteż i Polaków zawsze tu dużo przybywa, a nawet stale przemieszkuje. [...] Również w prywatnych stosunkach więcej niezawisłości, bo mniej zewnętrznej formy i towarzyskich wymagań. Panuje tu jeszcze cośkolwiek z słowiańskiej pierwotnej gościnności*[253].

W czasach wilhelmińskich zmieniła się też struktura społeczna Wrocławia. W 2. połowie XIX w. tak charakterystyczna trójkonfesyjność utrwaliła się, a procentowy udział ludności w poszczególnych wyznaniach oscylował wokół następujących liczb: 58% protestantów, 35% katolików i 7% żydów. Bogate mieszczaństwo obejmowało ok. 12% ludności i tworzone było przez wielką burżuazję (kupców, fabrykantów, bankierów, urzędników wyższego szczebla) oraz inteligencję. Tę najbogatszą warstwę mieszkańców Wrocławia w 1/3 tworzyli Żydzi. Na drobnomieszczaństwo (ok. 20% ludności) składały się zarówno grupy zawodowe tzw. starej klasy średniej (rzemieślnicy samodzielni, handlarze, kramarze, właściciele gospód), jak i nowej klasy średniej (nauczyciele, urzędnicy niższego szczebla, kupcy niesamodzielni). Natomiast 2/3 ludności miasta to warstwy niższe (oprócz proletariatu i służby domowej także m.in. urzędnicy najniższego szczebla i rzemieślnicy niesamodzielni)[254].

Społeczność wrocławska była więc w okresie Cesarstwa bardzo zróżnicowana: ok. 12% stanowiło jego rzeczywistą elitę finansową i polityczną, ale prawie jedna trzecia należała do stanu mieszczańskiego, stanowiąc główną grupę konsumentów. Aktywność tej grupy przejawiała się na różnych polach – w 1913 r. we Wrocławiu funkcjonowało blisko 1150 różnych towarzystw, grup, klubów etc.! Żydzi wywierali wpływ na liberalną i najliczniejszą frakcję wrocławskiej burżuazji i grali ważną rolę w stowarzyszeniach, a dopóki obowiązywał trójstopniowy system wyborczy oparty na cenzusie majątkowym – współkształtowali politykę komunalną w istotnych dziedzinach[256].

Struktura społeczna mieszkańców Wrocławia[255]

Lata	1876				1906			
	Ogółem	Protestanci	Katolicy	Żydzi	**Ogółem**	Protestanci	Katolicy	Żydzi
Bogate mieszczaństwo	**11,5%**	10,5%	5,3%	43,4%	**12,4%**	11,0%	7,2%	56,9%
Drobnomieszczaństwo	**19,4%**	17,8%	19,3%	29,2%	**20,3%**	20,9%	18,6%	23,9%
Warstwy niższe	**60,0%**	60,8%	68,3%	16,3%	**65,2%**	65,5%	73,1%	15,6%
Inni	**9,1%**	10,9%	7,1%	11,1%	**2,1%**	2,6%	1,1%	3,6%
Razem	**100,0%**	100,0%	100,0%	100,0%	**100,0%**	100,0%	100,0%	100,0%

Podobne dysproporcje widoczne były w strukturze dochodów. Przyjmując średni roczny dochód w grupie katolików za 1 (w 1876 r. – 633 marki, w 1906 r. –1024 marki), protestanci mieli dochody równe odpowiednio 1,54 i 1,42, a Żydzi – 4,54 i 5,0. Te nierówności potwierdzał podział w poszczególnych branżach zawodowych. W 1906 r. wśród przedsiębiorców (*Wirtschaftsbürger*) aż 46% było wyznania mozaistycznego. Na przełomie wieków we Wrocławiu było czynnych zawodowo ponad 30% kobiet, co stanowiło najwyższą liczbę wśród dużych miast niemieckich. Nieznana jest statystyka pracy dzieci.

Pod koniec XIX w. Wrocław był nadal, choć już w bardzo niewielkim stopniu, zróżnicowany narodowo. Mieszkała tu wciąż ludność polska – oficjalne statystyki z 1905 r. mówiły o blisko 9 tys. Polaków, szacuje się jednak, że mogło ich tu być ok. 20 tys. Przybywali głównie z Wielkopolski i Górnego Śląska, przede wszystkim po to, by studiować na uniwersytecie i w seminarium duchownym. Do rozkwitu wielkich domów towarowych po 1900 r. przyczyniła się niewątpliwie także klientela polska. W wyniku jednak nasilającej się od lat 80. antypolskiej polityki ucierpiały polskie stowarzyszenia, których część została rozwiązana (w tym w 1886 zasłużone Towarzystwo Literacko-Słowiańskie).

Zwiększenie liczby ludności w latach 1871–1914 o około 340 tys. niesłychanie ożywiło ruch budowlany i spowodowało gwałtowny rozwój przedmieść. W okresie Cesarstwa wzrost liczby ludności poszczególnych przedmieść był nierównomierny[257].

Ludność przedmieść wrocławskich pod koniec XIX wieku

Przedmieście	Liczba ludności		Przyrost liczby ludności do 1888
	1871	1888	1871=100%
Południowe[258]	39 597	82 044	207%
Mikołajskie	23 050	33 122	143%
Piaskowe	24 444	42 690	175%
Odrzańskie	21 208	41 550	196%
Oławskie	31 625	42 481	137%

Ludność przedmieść wrocławskich na pocz. XX wieku

Przedmieście	Liczba ludności		Przyrost liczby ludności do 1914	Przyrost liczby ludności do 1914
	1888	1914	1888=100%	1871=100%
Południowe	82 044	189 530	231%	478%
Mikołajskie	33 122	87 910	265%	381%
Piaskowe	42 690	92 244	216%	377%
Odrzańskie	41 550	74 063	178%	349%
Oławskie	42 481	57 729	133%	182%

Największą dynamikę przyrostu demograficznego wykazywała południowa, największa część miasta, najsłabiej zaś rozbudowywało się Przedmieście Oławskie, ograniczone linią kolejową i Oławą. Apogeum jego rozwoju przypadło na 1. połowę XIX w. i było związane z rozwojem przemysłu włókienniczego, usytuowanego nad rzeką. Przeniesienie stąd fabryk do zachodniej części Wrocławia spowodowało gwałtowny rozwój Przedmieścia Mikołajskiego. Jednakże, biorąc pod uwagę cały okres cesarstwa, przedmieścia Mikołajskie, Piaskowe i Odrzańskie wykazały zbliżoną dynamikę ludnościową, zwiększając liczbę mieszkańców średnio 3,7 raza.

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:22 AM Page 48

26. Widok z lotu ptaka – Karłowice, 1925

Intensywny rozwój przedmieść hamowały granice administracyjne Wrocławia. Po dużych przyłączeniach w 1868 r. kolejne większe nastąpiły dopiero w latach 1897, 1904 i 1911. W ich efekcie obszar stolicy Śląska powiększył się do 4920 ha (1,6 raza). Przyłączenia sankcjonowały koncentryczną rozbudowę Wrocławia wokół średniowiecznego centrum, ale równocześnie uwzględniały trend rozwoju w kierunku południowym i zachodnim oraz powstanie dużych dzielnic willowych na obrzeżach. Planowane w 1912 r. zasadnicze powiększenie obszaru miasta doszło do skutku dopiero w 1928 r. Podkreślić należy, że powierzchnia zabudowana nie zwiększała się proporcjonalnie do dynamiki przyrostu liczby ludności, co doprowadziło do skrajnego, największego po Berlinie przeludnienia miasta. W 1910 r. przypadło na 1 ha powierzchni całkowitej 121 mieszkańców, a najgęściej zaludnione były przedmieścia Mikołajskie i Odrzańskie, gdzie jedną posesję zamieszkiwało odpowiednio 70 i 61 osób. W 1912 r. architekt miejski Max Berg zaproponował radykalne rozgęszczenie Wrocławia poprzez budowę miast satelitarnych w odległości ok. 30 km od centrum. Ta dalekowzroczna koncepcja, rozwinięta w 1925 r. przez Ernesta Maya, nigdy nie została zrealizowana.

Ustawa z 1875 r. o liniach regulacyjnych zabudowy zobowiązywała władze miast do wykonania kompleksowych planów regulacyjnych. We Wrocławiu w 1888 r. wydano plan zbiorczy, zawierający fragmentarycznie opracowane projekty przedmieść. Nadodrzańska metropolia nie miała jednak szczęścia do dobrych urbanistów. Koncepcje nowych dzielnic były schematyczne, oparte w większości na układzie szachownicowym, ze słabym zróżnicowaniem charakteru, a więc także i szerokości ulic, bez reprezentacyjnych placów. Zachowano jednak historyczne przebiegi traktów i dróg wiejskich, co stanowiło pewne urozmaicenie przestrzeni. Boom budowlany wymusił kolejne nowelizacje prawa budowlanego (1864, 1883), a nowelizacja z 1892 r. wprowadzała elementy strefowania wysokościowego. Dopiero jednak w 1904 r. opublikowano strefowy plan miasta, który uwzględniał podział na pięć klas budowlanych i narzucał dyscyplinę w projektowaniu wysokości budynków i szerokości ulic, przyczyniając się do mniejszego zagęszczenia wnętrz blokowych.

Budownictwo mieszkaniowe było w rękach spółek akcyjnych i prywatnych przedsiębiorców, którzy wykupywali grunty rolne, wznosząc na nich, często wg takiego samego planu, rzędy podobnych kamienic. Do dziś, pomimo znacznych strat wojennych, Wrocław posiada największą w Polsce liczbę XIX-wiecznych czynszówek. Jedynymi dominantami architektonicznymi przedmieść były budowle sakralne, często jednak umieszczane w pierzejach ulic lub nawet chowane w głębi działek. Kościoły katolickie i ewangelickie powstawały z reguły obok siebie, rywalizując o wpływy wśród napływowej ludności. Po przełomie wieków zabudowano w całości Przedmieście Świdnickie, a jego główna oś komunikacyjna – ul. Powstańców Śląskich (*Kaiser Wilhelm Str.)* – zakończona kolistym placem, stała się najbardziej reprezentacyjną śląską arterią i jako jedyna spełniała wymogi nowoczesnej wielkomiejskiej urbanistyki.

Z biegiem czasu przedmieścia zaczęły nabierać odrębnych cech społeczno-funkcjonalnych. Najbardziej elitarna stała się część Przedmieścia Świdnickiego wokół ul. Powstańców Śląskich. Tutaj powstała najelegantsza zabudowa czynszowa, prawie w ogóle pozbawiona przemysłu i warsztatów. Zamieszkana była przez burżuazję, inteligencję, wyższych urzędników, głównie protestantów i Żydów, więc już w 1865 r. nazywana była „dzielnicą tajnych radców".

Przedmieście Oławskie miało zróżnicowaną strukturę: w skrajnych częściach, przylegających do rzeki Oławy i linii kolejowej, miało charakter przemysłowy i robotniczy, w części wewnętrznej zaś zdecydowanie dominowało drobnomieszczaństwo. Duże wnętrza blokowe były ciasno wypełnione małymi fabryczkami. O edukacyjnych aspiracjach mieszkańców mówi duża liczba różnego typu szkół w tym rejonie, na czele z ponadkonfesyjnym Gimnazjum św. Jana. Jego lokalizacja nie była przypadkowa, bowiem właśnie na tym przedmieściu, bardzo pod względem religijnym zróżnicowanym, znalazły się aż cztery kaplice różnych wyznań.

Pozostałe przedmieścia miały znacznie uboższy skład socjalny, związany z rozwojem na ich terenie drobnego przemysłu. Zdecydowanie proletariackie były przedmieścia Mikołajskie i Odrzańskie, z dużą liczbą niewielkich fabryk umieszczonych wśród gęstej zabudowy oficynowej. Na poły rolniczy charakter, zwłaszcza w częściach odległych od centrum, miało Przedmieście Piaskowe, w którym jednak, po przekształceniu jego części w dzielnicę uczelnianą, zdecydowanie podniosły się standardy mieszkaniowe. Tutaj też znajdowały się największe tereny zielone i rekreacyjne (park Szczytnicki, zoo, tor wyścigów konnych).

Na przełomie wieków coraz bardziej widoczny był kontrast między biednymi i bogatymi dzielnicami. Burżuazja zaczęła przenosić się do dzielnic willowych w części południowej i wschodniej, daleko odsuniętych od centrum. Wczesne, niewielkie założenia willowe powstały już w latach 60. XIX w., ale pierwsza duża kolonia rozplanowana została w 1872 r. na Borku. W 1911 r. rozpoczęło się wytyczanie na północy Wrocławia (Karłowice) „miasta-ogrodu", które szybko zyskało opinię elitarnej dzielnicy mieszkalnej.

Jednakże sercem miasta pozostawało nadal założenie średniowieczne, przekształcane systematycznie od początku XIX w. w nowoczesne *city*. Apogeum jego rozwoju przypadło na ostatnią ćwierć XIX w. i pierwsze dziesięciolecie XX w. Zostało ono wówczas zmienione w skali porównywalnej tylko z przebudowami XIV-wiecznymi. Przyjęło większość funkcji centrotwórczych, realizując zadania miejskie, regionalne i ponadregionalne. Wtedy też ostatecznie utrwalił się jego podział funkcjonalny, który po I wojnie światowej, pomimo prób generalnie nowego ukształtowania Śródmieścia, proponowanych w koncepcjach Maxa Berga, nie został zmieniony. Układ ten, zapisany w formie kodu historycznego, trwa w dużej mierze do dzisiaj. Dla wizerunku architektonicznego miasta niekorzystne stało się jednak stłoczenie reprezentacyjnych gmachów w obrębie średniowiecznego centrum lub wpisanie ich w obszary do tego zupełnie nieprzystosowane. Przykładem gmach Muzeum Sztuk Pięknych, wzniesiony na terenach pokoszarowych, mający za architektoniczne tło tylne elewacje sądu i więzienia. Zagospodarowanie terenów pofortecznych już w 1. połowie XIX w. – zbyt wczesne, bo w czasie gdy nieprzewidywalny był kierunek rozwoju Wrocławia, zniweczyło szansę na wytyczenie na terenie pofortyfikacyjnym szerokich alei i placów, przy których można by zlokalizować reprezentacyjne budynki użyteczności publicznej, tak jak to zostało zrobione np. przy wiedeńskim Ringu. Nawet wspaniały nowy dworzec kolejowy usytuowano z boku, na skraju ówczesnego miasta, nie wpisując go w żadne osie widokowe.

Ogromne inwestycje budowlane na terenie *city* przeprowadzone były jednak tylko w wybranych obszarach śródmiejskich, głównie w części południowej i zachodniej. Te tereny utraciły wówczas ostatecznie swój gotycko-barokowy charakter oraz utrzymujące się jeszcze do ok. 1900 r. struktury przestrzenne i socjalne ukształtowane w późnym średniowieczu. Między 1890 a 1913 r. Stare Miasto opuściło 20 tys. ludzi (w 1913 mieszkało tu blisko 43 tys. osób), zwalniając tym samym ogromną powierzchnię mieszkaniową, zamienioną na sklepy i lokale usługowe. W latach 1875–1910 liczba mieszkańców ul. Świdnickiej zmalała o 69%, Ruskiej – o 50%, a Oławskiej – o 45%. Nadal jednak było tu ok. 11 tys. mieszkań, a gęstość zaludnienia trzykrotnie większa niż na najbardziej zaludnionym przedmieściu (w 1900 r. – 436 osób/ha). Od lat 90. XIX w. zaczęła też zmniejszać się liczba mieszkańców północnej części Przedmieścia Świdnickiego. Tym samym utrwaliła się także i na tym terenie funkcja *city*. Wszędzie raptownie rosła liczba biur i pomieszczeń magazynowych przy równoczesnym zaniku drobnych warsztatów i sklepów, wypieranych przez wielki handel. Masowy był proces scalania posesji i budowy na nich dużych domów – bądź wyłącznie handlowych, bądź o funkcjach mieszanych. Na przełomie wieków powstało ich ok. 60. Zlokalizowane były głównie przy Rynku i ul. Świdnickiej, Oławskiej, Ruskiej, Rzeźniczej, Kuźniczej i Kotlarskiej. Handlowa część *city* nabrała prawdziwie wielkomiejskiego charakteru i upodobniła się do wielkich centrów europejskich. Wiele domów po raz kolejny w tym stuleciu zostało kompletnie przebudowanych.

Najpopularniejszym typem budynku była wspomniana już kamienica usługowo-mieszkalna. Dzięki budowie tego rodzaju domów w *city* znów znalazły się eleganckie mieszkania bogatego mieszczaństwa. W stosunku jednak do liczby tego rodzaju mieszkań wznoszonych na przedmieściach był to znikomy procent. Coraz wyraźniej rysowała się też tendencja do zamieszkiwania w *city* ludzi młodych i samotnych, o czym świadczy spadek liczby urodzeń na tym obszarze. Inwestorami nowych kamienic byli przede wszystkim kupcy i przemysłowcy, rentierzy, rzadziej inteligencja, czasami arystokracja. Kamienice projektowali wyłącznie architekci wrocławscy i nie zdarzyło się, by projekt powstał np. w Berlinie, choć niewątpliwie czerpano stamtąd wzorce.

Miasto wypełniło się różnorodnymi budowlami użyteczności publicznej. Na miejscu zburzonego Arsenału Piaskowego powstała wielka hala targowa, która – choć obca pod względem funkcjonalnym w tym rejonie – wpłynęła na zdecydowane ożywienie ciągu pl. Dominikański–Nowy Targ–wyspa Piasek. Równocześnie dawne punkty krystalizacyjne zaczęły odgrywać nową rolę. Na przykład wokół poczty głównej, przy kościele św. Wojciecha, systematycznie wzbogacano funkcje związane z telekomunikacją: na terenie klasztoru dominikańskiego wzniesiono nowy gmach Urzędu Paczkowego, zmodernizowano hotele położone przy poczcie (ul. Wita Stwosza i Biskupia). Zmodernizowano wylot ul. Piotra Skargi, wznosząc dużą szkołę i naprzeciw niej nowoczesną drukarnię. W czasie I wojny światowej rozbudowano pałac Hatzfeldów od strony Nowego Targu, umacniając tym samym funkcję gmachów państwowych w tej części miasta. Duże kubatury i monumentalne rozwiązania architektoniczne zmieniły drobną skalę zabudowy tego regionu. Rozbudowa niektórych funkcji kontynuowana była tutaj w latach 20. XX w. (powiększenie Urzędu Paczkowego, wzniesienie wieżowca Okręgowego Urzędu Pocztowego Rzeszy).

Dalsze zmiany nastąpiły w rejonie dawnego Forum Królewskiego, gdzie opuszczony gmach sejmu krajowego zajęło w 1899 r. Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności. Wraz z nieopodal położonym Muzeum Sztuk Pięknych stworzyło ono zalążek dzielnicy muzealnej, której rangę podniosło przekształcenie po I wojnie światowej w muzeum dawnego pałacu królewskiego. Przeznaczenie w 1929 r. gmachu Generalnej Komendantury przy ul. Świdnickiej na cele wystawowe umocniło funkcję muzealną w tym obszarze. Dawne Forum Królewskie zostało więc po I wojnie światowej jednoznacznie przekształcone w forum kultury z dwoma muzeami, teatrami i wielką galerią. Do tego forum zaliczyć należy nowe teatry, kina i sale koncertowe, powstałe w rejonie skrzyżowania ulic Świdnickiej i Piłsudskiego na przełomie wieków i w latach 20. XX w., oraz fakt, że galerie przy pl. T. Kościuszki i ul. Świdnickiej tworzyły centrum handlu sztuką we Wrocławiu. Nowe oblicze zyskiwała ul. J. Piłsudskiego, zwłaszcza na odcinku między dworcem a ul. Świdnicką. Wzniesienie tu imponującego gmachu Śląskiego Sejmu Krajowego (ob. siedziba NOT) oraz licznych hoteli znacznie podniosło jej rangę.

O ile więc południowa część *city* uzyskiwała ok. 1910 r. bogaty, wielofunkcyjny charakter, o tyle w północnej części, na Ostrowie Tumskim, umacniała się enklawa katolicka. Powstanie w części wschodniej, za katedrą, wielkich gmachów seminarium duchownego, archiwum diecezjalnego, zespołów klasztorno-szpitalno-wychowawczych prowadzonych przez bujnie rozwijające się żeńskie zgromadzenia, było dowodem odrodzenia się życia katolickiego po Kulturkampfie i ponownego zaistnienia katolików na scenie miejskiej.

W ramach sanacji obszaru śródmiejskiego dokonano w *city* likwidacji uciążliwych funkcji, m.in. zamknięto i przeniesiono na tereny podmiejskie rzeźnię miejską i szpitale (elżbietanek i żydowski, pozostawiając jednak na miejscu i modernizując najstarszy szpital miejski – Wszystkich Świętych). Wiele instytucji gnieżdżących się w ciasnych pomieszczeniach na Starówce umieszczono w nowych, reprezentacyjnych obiektach, np. prestiżowe gimnazjum św. Elżbiety przeniesiono do nowego gmachu przy ul. Dawida, sejm krajowy – na ul. Piłsudskiego, dyrekcję kolei – na ul. Joanitów, a Zakład Wychowawczy dla Ociemniałych z Ostrowa Tumskiego na zdrowe, podmiejskie Popowice.

Architektura nowych budowli nie odbiegała już od tej realizowanej w Berlinie czy innych miastach niemieckich i po 1871 r. utraciła swoją odrębność i niezależność od wzorców płynących ze stolicy. Szczególnej unifikacji poddano budynki rządowe, projektowane w pracowniach architektonicznych przy odpowiednich ministerstwach. Prestiżowe zadania budowlane realizowali więc głównie berlińczycy; dotyczyło to także nowych protestanckich kościołów. Wrocławscy architekci, kształceni głównie na berlińskim Uniwersytecie Technicznym, projektowali, w zależności od zleceniodawcy, bądź w ogólnie obowiązującym nurcie architektury historyzmu, bądź – choć rzadko – próbowali podtrzymać miejscową tradycję budowlaną. Nawiązywanie do charakteru rodzimej architektury nasiliło się po przełomie wieków w związku z rozwojem ruchu ochrony lokalnego środowiska kulturowego (*Heimatschutzbewegung*). Szczególnym przykładem nawiązania do tradycji miejsca jest twórczość Richarda Plüddemanna, w latach 1886–1906 architekta miejskiego, którego dewizą było projektowanie wszelkich budowli komunalnych w stylistyce neogotyckiej. Uważał on, że architektura Wrocławia nosi tak silne piętno gotyku, że musi to znaleźć odzwierciedlenie w gmachach inicjowanych i fundowanych przez władze miejskie.

W okresie największego boomu budowlanego nie dokonano w obszarze staromiejskim, co należy podkreślić, żadnych zasadniczych przekształceń urbanistycznych. Klarowny układ przestrzenny głównych ulic stwarzał dogodne warunki dla funkcjonowania *city* i nie wymagał radykalnych zmian. Nie wykonano więc we Wrocławiu tak charakterystycznych dla innych miast przebić i wyburzeń. Systematycznie natomiast powiększano szerokość ulic handlowych, sytuując nowe budynki w poszerzonych liniach zabudowy. Przewężenia i poszerzenia ulic stały się odtąd znamiennym elementem przestrzeni śródmiejskiej.

Żywiołowe przedsięwzięcia budowlane wzbudzały niejednokrotnie ostrą krytykę fachowców i opinii publicznej, co doprowadziło do powołania w 1905 r. przez nadburmistrza Georga Bendera komisji *Stary i Nowy Wrocław* pod przewodnictwem architekta miejskiego, która miała na celu ochronę substancji zabytkowej miasta przed żywiołową, chaotyczną ekspansją nowinek. Społeczeństwo bowiem, świadome wartości historycznej i architektonicznej burzonych obiektów, chciało je zachować kosztem nowoczesnej zabudowy.

Z wielkomiejskim centrum kontrastowały obszary skrajnej nędzy. Całe fragmenty, jak np. Nowe Miasto, jeszcze przed I wojną światową zachowywały swój niemal średniowieczny charakter, powiększając rozziew między nowoczesnym centrum a jego biednymi, zaniedbanymi obrzeżami. W obrębie jednej, nawet krótkiej ulicy na narożnikach mogły się wznosić eleganckie domy towarowe, ale już 50 m dalej, w jej głębi, stały nienaruszone przez przebudowy małe kamienice zamieszkane przez biedotę. Po okresie euforycznej modernizacji w 1. połowie XIX w. część obszaru staromiejskiego, szczególnie ta, gdzie były wąskie i kręte ulice, trudne do adaptacji na potrzeby *city*, znalazła się na uboczu wielkomiejskiego życia. To tam zachowały się niewielkie kamienice – świadkowie przeszłości, zamieszkane teraz przez miejski proletariat. Tam też przetrwały niewielkie warsztaty i małe sklepiki. Obszary te były chętnie malowane przez artystów, uznano je bowiem za część „prawdziwego, malowniczego Wrocławia".

To zróżnicowane miasto tak przedstawił w 1891 r. Stanisław Bełza: [...] *oddalam się od koryta Odry, ujętej na sposób czasów nowych w karby kamiennych bulwarów, i wchodzę na przedmieścia. Ile tu zmian* [...]. *Pod skrzydłami wspaniałych kolejowych dworców popowstawały całe nowe ulice, a domy jakie je przystrajają* [...] *mogłyby zdobić Ringi Wiednia lub bulwary Paryża. Złośliwi mówią, że te domy w gruncie rzeczy niewiele są warte, że są owocem chorobliwej spekulacji i nie ostoją się długo na miejscu, ale kto patrzy na piętrzące się przed oczyma mury nie okiem budowniczego, tylko estetyka, ten musi przyznać, że są one piękne* [...].

Ale czy tylko na przedmieściach Wrocławia spostrzegam zmiany? Wejdźmy na Ohlauer Strasse, przespacerujmy się z głową podniesioną po ulicy Świdnickiej lub Junkierskiej, a zobaczymy, że i tu nowe i piękne gmachy powyrastały niby grzyby po deszczu, że i tu nie jest dziś tak jak wczoraj było, że i tu czuć już powiew wielkiej i modnej stolicy, [...] *za jakieś ćwierć wieku Wrocław odmieni się już do niepoznania i, nie będąc miastem stołecznym, przejmie wszelkie pozory i cechy stolic, z ich piekielnym i zabijającym ruchem kołowym, z ich nędzą, demoralizacją i zbytkiem. Czy mu będzie z tym lepiej?*[259]

Zwieńczeniem XIX-wiecznego rozwoju miasta była organizacja w 1913 r. Wystawy Stulecia, mającej upamiętnić zryw wojen wyzwoleńczych i zwycięstwo nad Napoleonem. Monumentalny zespół różnych budowli, z których najsłynniejsza była Hala Stulecia, projektowali najwybitniejsi ówcześni architekci śląscy – Max Berg i Hans Poelzig. Stworzyli oni jedną z najwybitniejszych kreacji artystycznych na ziemiach niemieckich w przededniu wojny. Równocześnie wielkość, stylistyka i asocjacje historyczne tego założenia każą widzieć w nim patriotyczną manifestację niemieckości na dalekich rubieżach państwa i próbę podkreślenia roli Wrocławia jako najważniejszej metropolii wschodnich Niemiec.

Do 1914 r. Wrocław osiągnął wysoki poziom cywilizacyjnego rozwoju, który w niewielkim stopniu został przekroczony w okresie międzywojennym. W obrębie Prus pozostał nadal najważniejszym po Berlinie miastem,

natomiast na terenie Rzeszy wyprzedziło go pod względem tak liczby ludności, jak i infrastruktury wiele ośrodków miejskich, dla których zjednoczenie Niemiec stanowiło silniejszy jeszcze niż dla Wrocławia impuls rozwojowy. Klęska Niemiec w I wojnie światowej stanowiła też krach dla miasta, które później nie odnotowało już tak dynamicznego rozwoju i nie osiągnęło tak znaczącej pozycji na mapie Europy Środkowej.

Mateusz Goliński

PRZEDMIEŚCIE ŚWIDNICKIE[260]

Z czterech historycznych przedmieść, bezpośrednio otaczających miasto w obrębie fortyfikacji, to zaczęto wyróżniać najpóźniej. Wśród przykładów zabytków wrocławskiej kartografii publikowanych w pierwszym wydaniu niniejszego atlasu nazwę „*Schweidnitzer Vorstadt*" dostrzec możemy po raz pierwszy dopiero na planie z 1861 r. Zasięg Przedmieścia ku południu wyznaczała granica miasta z 1808 r., mniej więcej pokrywająca się z przebiegiem tzw. łącznikowej linii kolejowej, od zachodu nie sięgało torów kolejowych wiodących do Dworca Świebodzkiego (które jednak stanowiły w przestrzeni czytelną barierę, oddzielającą je od Przedmieścia Mikołajskiego)[261], natomiast przejście ku Przedmieściu Oławskiemu pozostało otwarte (umowną granicę wyznaczała ob. ul. Dworcowa). Ten stan rzeczy nie uległ zmianie po włączeniu do miasta w 1868 r. kilku wsi przylegających od południa do Przedmieścia. Tak więc strefa zwartej zabudowy o charakterze wielkomiejskim, która od lat 70. XIX w. wytworzyła się na południe od wspomnianej łącznikowej linii kolejowej, nie doczekała się wówczas nowej nazwy, ale też zarzucono stare wiejskie miana (*Lehmgruben, Neudorf*, *Gabitz, Sieben Huben*) i nie rozszerzono na nią pojęcia „Przedmieście". Nim jednak do tego dojdziemy, zacząć musimy od zarysowania sytuacji dużo wcześniejszej, gdy przez kilkaset lat w miejscu Przedmieścia funkcjonował tzw. Wygon Świdnicki (*Schweidnitzer Anger*).

Ostateczny akt lokacyjny Wrocławia, z 16 grudnia 1261 r., wśród nadań książęcych dla gminy miejskiej wymienia wolne pastwiska dla bydła po obu stronach Odry. Ponad 1/3 z nich leżała na lewym brzegu Odry, bezpośrednio na południe od zewnętrznej fosy, stanowiąc naturalne przedłużenie pasa ziemi, na którym powstał ośrodek lokacyjny. Ten dość rozległy obszar, sąsiadujący na pozostałych kierunkach z otaczającym miasto łańcuchem posiadłości kościelnych, uległ z czasem rozbiciu na trzy części: właściwy Wygon Świdnicki, tzw. Pola Stawowe (*Teich Aecker*) i wieś Glinianki (*Lehmgruben*). Pierwotne użytkowanie wspomnianego obszaru w charakterze pastwisk prawdopodobnie wiązało się z jego podmokłością, jednak korzystne warunki glebowe podpowiadały mieszczanom raczej intensywne wykorzystanie go pod uprawy. Nim pastwiska przekształcono w pola, a następnie w ogrody, przy których wyrosły z kolei zagrody, musiano je najpierw rozparcelować i z pewnością zmeliorować. Zakłada się, iż proces ten rozpoczęto w 1. ćwierci XIV w. O pastwiskach na Wygonie wspominają jeszcze rachunki miejskie z lat 1309–1321. Pola pojawiają się w rachunkach sygnowanych datą 1309, ogrody – w 1312. Pola początkowo pozostawały własnością komunalną, lecz rozparcelowaną i wynajmowaną za czynsz (ok. połowy XIV w. 33 morgi dzierżawiło 23 zagrodników z Glinianek), z czasem wszystkie przeszły na własność dziedziczną osób prywatnych. Dla charakteru tutejszego zasiedlenia ważniejsze jednak były ogrody. Już za rok 1315 gmina odnotowała dochody z 16 ogrodów i jednej morgi na pastwiskach po obu stronach Bramy Świdnickiej. Około połowy XIV w. czynsze płaciło tu 22 zagrodników. Ogrodom towarzyszyły domostwa i tzw. stodoły (*Scheunen*), w większości po południowej stronie równoległej do linii umocnień miejskiej drogi, w czasach nowożytnych nazwanej ul. Ogrodową (ob. J. Piłsudskiego na odcinku od pl. Legionów do ul. Stawowej). Nieruchomości te w źródłach lokalizowano ogólnie „na Wygonie" i w stosunku do bram miejskich, dopiero od schyłku średniowiecza stosując odniesienia do odbijających ku południu dróg, prowadzących do pobliskich wsi, albo do brukowanego gościńca ku Świdnicy (*Steinweg* 1498, 1514, *Steindamm* 1520). Utwardzenie i podniesienie nawierzchni tego ostatniego sprzyjało ustaleniu jego przebiegu, co w konsekwencji pozwala na identyfikację *kamiennej drogi* czy *kamiennej grobli* z ob. ul. Świdnicką i początkiem ul. Powstańców Śląskich (zob. plansza nr 28b). Nazwy *Schweidnitzer Straße* sporadycznie zaczęto używać od połowy XVI w. (1552). Od XVIII w. wyróżniano wspomniany najstarszy odcinek późniejszej ul. Ogrodowej jako Wielki Wygon, w przeciwieństwie do Małego Wygonu – wschodniego odcinka ob. ul. T. Kościuszki, i Nowego Wygonu – odcinka późniejszej ul. Ogrodowej na wschód od obecnej ul. Stawowej. Oddalenie siedlisk od fortyfikacji miasta dyktowały względy obronne. Jednak przed połową XV w., to jest zanim zaczęto wznosić rozbudowane przedbramia i fortyfikacje bastejowe, niektóre domy z pewnością stały bliżej murów. Mniejsze skupisko domów funkcjonowało też wzdłuż drogi prowadzącej od Bramy Sakwowej (gościniec strzeliński, ob. ul. Piotra Skargi) i między tą ostatnią a Bramą Świdnicką, wzdłuż fosy, praktycznie zlewając się z ogrodami przy ówczesnych ulicach Różanej i Długiej, czyli z osadą należącą do przyszłego Przedmieścia Oławskiego.

Funkcję odwodnienia, jak i zabezpieczenia przeciwpowodziowego całej okolicy pełniły dwa stawy: *Quirlteich* (wspominany 1594–1606) i Mysi (wspominany od 1590, wcześniej pod nazwami Mały – 1476, Nowy – 1478, *Hayteich* – 1553), powiązane systemem rowów z ciekami, fosą oraz rzeką. W katalogu ról Wygonu Świdnickiego mieściły się także zadania typowe dla terenów komunalnych położonych przed głównymi bramami. Obszerny, rozjeżdżony plac przed Bramą Świdnicką u progu czasów nowożytnych służył jako miejsce kaźni – usytuowano tam szafot (*Rabenstein*). Gdy od 1506 r. rada zakazywała strzelania na terenie miasta, jako miejsce do tego najodpowiedniejsze wskazywała okolice stawu na Wygonie Świdnickim. Do wojny 30-letniej odbywano tam zawody strzeleckie, a jeszcze dłużej służył ten plac jako miejsce parad i przeglądów wojskowych, a nawet turniejów. Na wschodnim krańcu Wygonu, przy drodze do Strzelina, funkcjonowała szubienica, potwierdzona tam od 1346 r. Skupiska osadnicze na Wygonie Świdnickim długo nie miały sformalizowanego statusu. Komunalny rejestr podatkowy z 1403 r. mieszkańców tzw. ogrodów (*Vor dem taschentor i Vff dem Anger*) zaliczał do „ul. Walońskiej" – jednostki podziału fiskalnego obejmującej zarówno miasto, jak i przedmieścia. Przy czym prawie wszyscy wymienieni w spisie nie byli właścicielami nieruchomości. Posiadaczami ich byli inni mieszczanie, niekiedy chłopi oraz instytucje kościelne. Pochodzący z 1. ćwierci XVI w. opis miasta pióra Bartłomieja Steina donosi o leżących na przedmieściach ogrodach najznakomitszych obywateli, o sadach i „słonecznych" letnich domach, oraz o usytuowanych przy drogach chatach rolników i ogrodników. Momentu, w którym należące do przedstawicieli patrycjatu ogrody zaczęły mieścić ich podmiejskie rezydencje – nie umiemy określić. Podobnie trudno ocenić skalę tego zjawiska, wygląd i rolę tych domostw w życiu codziennym patrycjatu. Niewykluczone, iż „słoneczne" domy stały się częścią standardu życiowego najbogatszego mieszczaństwa dopiero u schyłku XV w. Względy obronne wykluczały budowę obiektów murowanych na przedpolu fortyfikacji miejskich, więc z pewnością były to konstrukcje drewniane. Tutejsze ziemie były zbyt cenne, aby wyprowadzić się z nich mieli ludzie, których egzystencja związana była z pracą na roli. Warzywnicy, ogrodnicy, sadownicy, czyli ściśle powiązani z rynkiem zbytu w mieście małorolni chłopi z lewobrzeżnych przedmieść, podobnie jak kmiecie z położonych na południe od Wrocławia wsi, tworzyli specyficzną grupę ludności podmiejskiej, tzw. *Kräuter* – kapuściarzy, zielarzy. W czasach nowożytnych wyróżniał ich strój i dialekt. Źródłowo nazwa *„Kräuter"* potwierdzona jest od 4. ćwierci XV w. i w pierwszych użyciach związana jest właśnie z mieszkańcami Wygonu Świdnickiego.

W 1541 r. rada założyła na Wygonie nowy cmentarz parafii św. Marii Magdaleny, przy którym postawiono drewnianą kapliczkę pw. Zbawiciela (1568) – w miejscu ob. placu Czystego. Na wielki plac obok, między Bramą Świdnicką a osadą „na Wygonie" wkroczył w XVII w. okazjonalny handel. Od 1611 r. przeniesiono tam jarmark, odbywający się dotąd na Rynku w dzień Podwyższenia Krzyża Świętego (14 września). Od połowy XVII do końca XVIII w. odbywano targi bydłem, gnanym z Rzeczypospolitej (wcześniej i później sprzedawanym na Ołbinie). Sam plac i osadę położoną bezpośrednio przed Bramą Sakwową stale pomniejszano, rozbudowując fortyfikację. W ten sposób pas osadniczy wzdłuż późniejszej ul. Ogrodowej od końca XV w. stopniowo „przybliżał się" do biegnącej coraz większym kręgiem fosy, samo zaś osiedle zagęszczać się mogło o domostwa przenoszone z terenów wchłoniętych przez fortyfikacje. Maksymalny zasięg ku południowi umocnienia bastionowe miasta osiągnęły w 2. połowie XVIII w., po wojnie 7-letniej, wchłaniając cały ob. plac T. Kościuszki, rejon kościoła Zbawiciela i Mysi Staw, czyli sięgając prawie do linii zabudowy wzdłuż ul. Ogrodowej. Wpływ wojny 30-letniej, koniunktury budowlanej po jej zakończeniu i wreszcie wojen śląskich wraz rozbudową fortyfikacji dobrze obrazują zmiany w liczbie siedlisk na Wygonie:

1629 – 33	1693 – 42	1732 – 69
1658 – 29	1705 – 45	1740 – 68
1673 – 34	1707 – 70	1794 – 59
1687 – 42	1718 – 69	

Ogromny skok w zasiedleniu w latach 1705–1707 jest skutkiem przeprowadzonej w 1705 i 1706 r. parcelacji 24,5 morgi niezabudowanych gruntów na 25 nowych siedlisk, sprzedanych przez radę „kapuściarzom". To wówczas powstały wspomniane nowe ciągi zabudowy przy Małym (1705) i Nowym Wygonie, a stary odcinek ul. Ogrodowej zaczęto nazywać Wielkim Wygonem (1708). W XVII w. coraz istotniejsze stawały się różnice w statusie działek pozostających w ręku mieszczan i chłopów. Liczba siedlisk mieszczańskich była niewielka, a ich udział w liczbie ogólnej malał (11 na 33 w 1632 r. i 17 na 69 w 1736 r.). Siedliska te były jednak gęściej zaludnione niż gospodarstwa „kapuściarzy". W swych ogrodach mieszczanie stawiali bowiem domy czynszowe, zamieszkiwane przez biedotę. Spory pomiędzy mieszczańskimi i chłopskimi posiadaczami z reguły dotyczyły uczestnictwa tych pierwszych w wydatkach podmiejskiej gminy (która prawdopodobnie ukształtowała się w 2. połowie XV w.). W 1632 r. gmina bezskutecznie domagała się od wrocławskiej rady rozszerzenia na 11 „ogrodów" mieszczańskich obowiązku utrzymywania koni artyleryjskich. W 1659 r., po długich oporach, zmuszono mieszczan do udziału w ciężarach „nadzwyczajnych", jak kwaterunki czy podatki wojenne. Mieszczańscy posesjonaci byli zwolnieni z osobistych

świadczeń ekonomicznych, obciążających chłopów z racji prawa gruntowego (w tym wypadku – na rzecz miasta), zwolnienie to nie dotyczyło jednak najemców zamieszkujący ich działki. W późniejszym okresie, to jest około 1740 r., wszystkich, zarówno najemców, jak i chłopów zamieszkujących wrocławskie przedmieścia, uwolniono od robocizn, z wyjątkiem przymusu prac przeciwpowodziowych. Praktycznie powtórzono to w 1742 r., na początku „ery pruskiej", uwalniając od ciężarów o charakterze feudalnym wszystkich poddanych, przy jednoczesnym zastrzeżeniu „ochotniczej pomocy" na rzecz pana (miasta) w latach katastrofalnych, pociągających za sobą wielkie budowy. Formalną przepaść między mieszczanami i chłopami na południowych przedmieściach i w osadach podmiejskich łagodziła pozycja ekonomiczna „kapuściarzy" – pracując bezpośrednio na potrzeby rynku miejskiego, stali się oni nierozłączną częścią wrocławskiego systemu gospodarczego, a mała powierzchnia gospodarstw nie odzwierciedlała ich stosunkowo wysokich zysków. Inwestycje chłopskie w zakup ziemi na Wygonie zwracały się po 10 latach.

Według planów widokowych z XVIII w. w zabudowie Wielkiego Wygonu panował porządek. Domy mieszkalne, szerokie, zwrócone kalenicą do działki, piętrowe, choć nadal budowane luźno, stały w jednym rzędzie na południowym skraju ciągnącego się od fortyfikacji pustego placu. Na południe od nich rozpościerały się podłużne, zadrzewione ogrody, niekiedy z dodatkową zabudową. Kontrastowało to z sąsiednimi, typowo wiejskimi układami przestrzennymi. Rozległe, ozdobne kompozycje ogrodowe wypełniały całą przestrzeń między gościńcem świdnickim a drogą do Gajowic (ob. ul. T. Zielińskiego). Na jednej z działek ok. 1730 r. kupiec Caspar Wilhelm Sculteti założył sławny ogród ozdobny z wielką oranżerią, reklamowany specjalnie wydanym, ilustrowanym katalogiem. Miejscowa karczma (*Angerkretscham*) powstała przed 1656 r. z połączenia (nie wiadomo, kiedy wykształconego) urzędu sołeckiego na Wygonie z przywilejem wyszynku piwa, który należał się tej okolicy po zlikwidowanej w 1633 r. karczmie przed Bramą Sakwową (*Baukretscham*, zał. w 1566). Konkurencję dla karczmy komunalnej stanowiła oberża *Pod Białą Gwiazdą* (*Zum Weißen Stern*), założona w XVIII w. przez joannitów w ich ogrodzie zwanym „Swobodą" (*Freiheit*) po tym, jak dzięki pomyłce urzędników uzyskali zwolnienie jej od jurysdykcji miejskiej. Według urzędowego pomiaru Wygonu Świdnickiego z 1804 r. liczył on 202,5 morgi, z czego na działki prywatne przypadało 139 mórg i 175 prętów kwadratowych, a na komunalne 62 morgi i 109 prętów kwadratowych. Na Wielkim Wygonie leżało 26 posiadłości prywatnych, na Małym – 18, na Nowym – 11. Na tereny komunalne składały się ulice, place i obiekty wojskowe; osobna kategoria to grunty cmentarza żydowskiego, powstałego w miejscu zakupionego w tym celu w 1761 r. przez Żydowskie Towarzystwo Pogrzebowe ogrodu (na Nowym albo Żydowskim Wygonie). Niedługo później, 19 listopada 1808 r., miało miejsce najważniejsze od czasów zakończenia formowania miasta średniowiecznego wydarzenie w dziejach rozwoju przestrzennego Wrocławia: po formalnej likwidacji fortyfikacji (1807) do miasta włączono administracyjnie wszystkie dotychczasowe przedmieścia, zarówno komunalne, jak i kościelne (sekularyzacja)[262]. W 1809 r. na przyszłym Przedmieściu Świdnickim mieszkały 1264 osoby. Z tego 917 w dawnych dobrach rady (Wygon Świdnicki), 77 w byłej jurydyce joannickiej Komendy Bożego Ciała (Swoboda) i 270 w byłej jurydyce kapituły katedralnej (osada Siedem Łanów). Nie było to dużo, zważywszy że w tym samym czasie na prawym brzegu Odry, na Ołbinie, mieszkało już 3999 osób. Przyszłość należała jednak do przedmieść południowych: w 1895 r. na terenie szeroko rozumianego Przedmieścia Świdnickiego, czyli obecnej dzielnicy Krzyki, mieszkało 106 000 osób, gdy na Przedmieściu Odrzańskim (ob. Śródmieście) – 59 000.

Wraz z likwidacją twierdzy zniknęły ograniczenia dotyczące zabudowy na jej przedpolu. Już w pierwszej fazie zagospodarowania przestrzeń przylegającą do ulicy poprowadzonej w 1813 r. na zewnątrz fosy miejskiej (*Am Stadtgraben*, ob. ul. Podwale) podzielono na duże działki (na długim wytyczono zaledwie 14), które z kolei uległy procesowi żywiołowej parcelacji, od lat 40.–50. XIX w. mieszcząc w części na wschód od dawnej Bramy Świdnickiej zabudowę mieszkalną o wysokim standardzie, ale o zróżnicowanym charakterze (pałacyki, wille, kamienice)[263]. Generalizując, można przyjąć, że obok coraz liczniejszych ogródków kawiarnianych (pełniących zarazem funkcje teatrów, sal koncertowych i tanecznych), w 1. ćwierci XIX w. zaczęły powstawać na Wygonie budynki murowane. Do pierwszych mieszczańskich inwestorów należeli zresztą właściciele owych ogródków (*Cafetiers*). Coraz bardziej nieadekwatną do zmieniającego się wyglądu przedmieścia nazwę „Wygon" także zastąpiono nową – „ul. Ogrodowa" (*Gartenstraße*). Stało się to 9 października 1823 r. i dotyczyło najpierw odcinka od obecnej ul. Grabiszyńskiej do ul. Stawowej. Tego samego dnia „Nową Ulicą Świdnicką" (*Neue Schweidnitzerstr*.) nazwano przecinający prostopadle Ogrodową odcinek początkowy szosy świdnickiej. Mniej chętnie inwestowano na dawnych terenach fortecznych, pomiędzy ul. Ogrodową i Podwalem. I to pomimo że już w 1807 r. na rozkaz Hieronima Bonapartego wytyczono tam wielki, regularny plac, nazwany potem od pomnika nagrobnego gen. Tauentziena jego imieniem (*Tauentzienplatz*, ob. pl. T. Kościuszki). Dotychczas wolna przestrzeń zaczęła się wypełniać domami dopiero od lat 40. XIX w. Dynamikę tego procesu ilustruje tempo zagospodarowywania przecinającej plac i biegnącej środkiem dawnego Wygonu ul. Tauentziena (ob. T. Kościuszki): w 1825 r. wyróżniono tam 38 numerów adresowych, w 1850 – 86. W 1845 r. wytyczono (zaprojektowaną rok wcześniej, w związku z rozpoczęciem planowych prac nad rozwojem przestrzennym miasta) równoległą do ul. Ogrodowej uliczkę *Friedrichstraße* (ob. ul. Nasypowa). Przez ponad 20 lat pełniła ona funkcję linii granicznej pomiędzy miastem a terenami wiejskimi.

Jednym z charakterystycznych czynników „ulicotwórczych" XIX-wiecznych przedmieść stała się lokalizacja tam stacji kolejowych. W wypadku ul. Ogrodowej proces ten został uruchomiony już w latach 1841–1842, wraz z budową przy wschodnim przedłużeniu ulicy (ob. St. Małachowskiego) stacji początkowej Kolei Górnośląskiej. Dla skrócenia doń drogi z centrum magistrat wykupił działki i wytyczył zupełnie nową ul. Dworcową *(Bahnhofstr.)*; planował też urządzenie w pobliżu wielkiego placu targowego, w 1854 r. ograniczonego jednak do niewielkiej powierzchni (*Fränkelplatz,* pl. Konstytucji 3 Maja). Kolej stała się elementem dominującym, ciążącym na charakterze okolicy. Już w 1845 r. przystąpiono do budowy równoległej do ul. Ogrodowej linii łączącej koleje Górnośląską, Świebodzką i Dolnośląską, i na stale odcinającej przestrzeń dawnego Wygonu od wsi położonych odeń na południe. Od 1868 r. linię wynoszono na wysoki nasyp z łańcuchem wiaduktów. W latach 1855–1857 wzniesiono wreszcie nowy Dworzec Kolei Górnośląskiej (przyszły Dworzec Centralny, a obecny Dworzec Główny), o wybitnie reprezentacyjnym charakterze (1899–1904 przebudowany). W następstwie zmienił się układ drożny – z centrum staromiejskiego do dworca wytyczono nową ulicę, zachowując tradycję nazewniczą dawnej szosy strzelińskiej (*Strehlener Str*., ob. ul. H. Kołłątaja), zaś trasę do Strzelina poprowadzono okrężnie, ulicami Stawową i Borowską.

Sąsiedztwo ruchliwego dworca, a już szczególnie uciążliwej linii kolejowej, zadecydowało o zmianie charakteru społecznego, a co za tym idzie – także zabudowy ul. Ogrodowej[264]. Początkowo powstawały tu bowiem reprezentacyjne siedziby wrocławskiej elity pieniądza. Ta jednak szybko okolicę tę opuściła, a jej rezydencje, jak i starsze kafeterie czy teatralne ogródki, ustąpiły miejsca dużym kamienicom czynszowym o wysokim standardzie i wyśrubowanych cenach najmu, biurom, gmachom publicznym, hotelom czy wielkomiejskim obiektom masowej rozrywki (kina, teatry). Położenie przy trasie łączącej dwa podstawowe węzły komunikacyjne (dworce Główny i Świebodzki), skrzyżowanie z handlową ul. Świdnicką i wszystkimi innymi ulicami spajającymi staromiejskie centrum z reprezentacyjnymi dzielnicami mieszkaniowymi w południowej części miasta, wszystko to razem przesądzało o pryncypalnym charakterze arterii anachronicznie nazywanej „Ogrodową". Ulicy, która od początku XX w. wyraźnie nabierała cech wielkomiejskiego *city*.

Na dodatkową uwagę zasługuje powstanie wzdłuż wschodniego odcinka ul. Podwale specyficznego pasa obiektów publicznych o charakterze monumentalnym. Ich budowę zapoczątkował zakup przez państwo w 1824 r. na cele militarne w rejonie dawnego Mysiego Stawu rozległego terenu, na skraju którego w latach 1828–1832 wzniesiono koszary dla pułku kirasjerów gwardii, w 1869 r. zastąpionego pułkiem grenadierów. Prawdziwą dominantę krajobrazu stanowił jednak wzniesiony w latach 1845–1852 zespół tworzony przez więzienie śledcze (ob. areszt) i Królewski Sąd Miejski (później Sąd Krajowy), rozbudowywany w latach 1881–1887 i 1930–1933. Jego logicznym uzupełnieniem stał się gmach prezydium policji z lat 1925–1929, postawiony w miejscu ostatniego w okolicy ogrodu i sąsiadujący z wielką synagogą Na Wygonie, wzniesioną w 1872 r. Tereny wojskowe towarzyszące wspomnianym koszarom miasto odkupiło od państwa w 1866 r. Ich zabudową w myśl przyjętego w 1871 r. planu, przewidującego wytyczenie siatki ulic i placu z wielkim gmachem muzeum sztuk pięknych pośrodku, zająć się miało powołane w tym celu w tym samym roku Schlesische Immobilien Actien Gesellschaft. W celu przyspieszenia działań tereny owe odkupił od magistratu finansista i filantrop Julius Schotländer i wniósł do Towarzystwa po sfinansowaniu infrastruktury ulic (bruk i kanalizacja), które wytyczono w 1873 r. W wyniku parcelacji wymierzono 77 działek, a ich zabudowa ruszyła równocześnie ze wznoszeniem monumentalnego gmachu muzeum (1875–1880). Zabudowa omawianego rejonu zlewała się z równolegle postępującą zabudową północno-zachodnich kresów Przedmieścia, wyznaczanych przez dawną osadę Siedem Łanów (*Siebenhuben, -hufen*), do sekularyzacji pozostającą własnością biskupa, kapituły katedralnej i jej prepozytora, a w 1808 r. przyłączoną do miasta. Początki osadnictwa sięgały tam prawdopodobnie XVI w., jednak aż do lat 40. XIX stulecia miało ono, tak jak na Wygonie, charakter ogrodniczy, zaś najstarsza zabudowa koncentrowała wzdłuż ulicy, która z czasem stała się przedłużeniem ul. Ogrodowej (*Sonnenstrasse*, ob. odcinek ul. J. Piłsudskiego na zachód od pl. Legionów). O ukształtowaniu obrzeży tego obszaru zadecydowało z jednej strony zajęcie wielkiej powierzchni przez torowiska i urządzenia na zapleczu dworców Kolei Świebodzkiej (1843, nowy 1868–1874) i Dolnośląskiej (1843–1844), z drugiej zaś – przesunięcie o wiele bardziej na południe w stosunku do pierwotnego przebiegu nasypu zachodniego odcinka łącznikowej linii kolejowej. To tutaj, przy ul. Tęczowej, uruchomiono w 1847 r. pierwszą gazownię w mieście.

Dokonane 1 stycznia 1868 r. włączenie w granice miasta kilku osad położonych na południe od właściwego Przedmieścia Świdnickiego pod względem prawnym przygotowane było już od 1865 r., zaś jego skutki najszybciej widoczne stały się w przeobrażeniach przestrzennych dawnych Gajowic (*Gabitz*) i Nowej Wsi Komandorskiej (*Commende Neu-*

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:23 AM Page 52

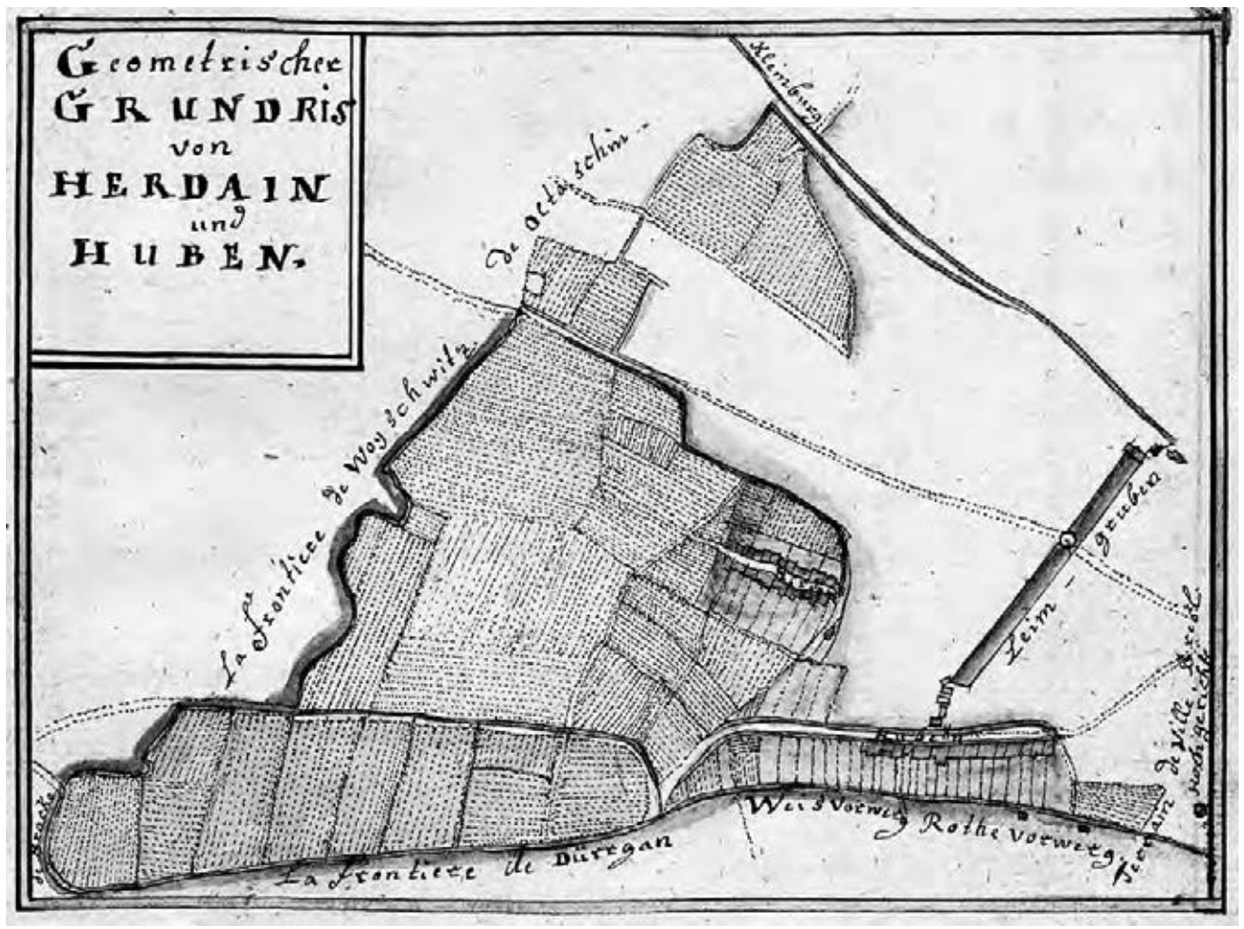

27. Plan wsi Gaj i Huby, 1740–1756

dorf). Gajowice wzmiankowane były od 1193 r. (pod polską nazwą *Gay* lub – jak w 1209 r. – *Gayouice),* stanowiąc własność opactwa Kanoników Regularnych NMP na Piasku nieprzerwanie aż do sekularyzacji w 1810 r. Funkcjonowało tu *allodium* – folwark, na części pozostałego areału wsi osadzano zaś stopniowo w XIV w. oczynszowanych zagrodników. Siedlisko lokalizowane jest przy północnym odcinku ob. ul. Gajowickiej. Gwałtowny rozwój osada przeżyła w połowie XIX stulecia: w 1845 r. liczyła 974 mieszkańców (151 domów, sołectwo i szkoła), a w 1868, w chwili włączenia do miasta, już 2325 (przyrost o 138% w 23 lata). Z kolei Nowa Wieś Komandorska była prawdopodobnie tą osadą zagrodniczą, o której wiadomo, że w 1345 r. była lokowana na obszarze należącym do Gajowic. Jej założenie prawdopodobnie sprowokowało miasto do analogicznej akcji w roku następnym – lokacji tuż obok drugiej Nowej Wsi. Dla odróżnienia Nową Wieś klasztorną, w 1362 r. odsprzedaną przez kanoników komandorii joannickiej pw. Bożego Ciała, zaczęto z czasem nazywać Komandorską. Wyjaśnia to dzisiejszą nazwę ul. Komandorskiej (dawna *Neudorfstraße*) – osi drożnej siedliska wsi. W 1540 r., w dobie reformacji, wieś wraz ze wszystkimi dobrami komandorii przeszła na własność miasta. W 1696 r., w okresie kontrofensywy katolickiej, dobra zwrócono zakonowi i dopiero w 1810 r. sekularyzowało je państwo pruskie. Sąsiedztwo miasta i warunki naturalne narzuciły obu wsiom jedną drogę rozwoju – gospodarkę warzywniczą. W 1845 r. odnotowano w Nowej Wsi 1072 mieszkańców (150 domów, sołectwo i szkołę). Sama skala zaludnienia i zabudowy zdradza więc, iż obie wsie faktycznie pełniły już wówczas rolę przedmieść. Od 1848 r. ruszyła zabudowa wzdłuż *Kleinburger Chaussee* (starego gościńca świdnickiego, ob. ul. Powstańców Śląskich), szosy idącej przez grunty Nowej Wsi. W 1854 r. gmina żydowska nabyła we wsi działki z przeznaczeniem na cmentarz, uruchomiony w 1856 r. (przy ob. ul. Ślężnej). Początkowo był on największy w ciągnącym się ku południu kompleksie cmentarzy, głównie ewangelickich, zakładanych tu od poł. XIX w. Wszystkie razem stanowiły dodatkowy czynnik zainteresowania wrocławian zagospodarowaniem tej okolicy zgodnie z interesami komunalnymi. W 1863 r. niejaki Nowak, jeden z właścicieli posesji przy ul. Ogrodowej, przeprowadził między swymi działkami uliczkę łączącą Przedmieście z główną ulicą wsi i od 1870 r. stały się one jednością (ul. Komandorska).

Wspomniana *Kleinburger Chaussee* (od 1866 r. *Straße*, ob. Powstańców Śląskich) do 1873 r. była drogą państwową. Jej skomunalizowanie związane było z gorączką inwestycyjną na Przedmieściu Świdnickim. Powstały w 1872 r. Breslauer Baubank zakupił od hrabiów Pinto leżące na zachód od dawnej szosy pola (tzw. *Pintoäcker*) z przeznaczeniem pod budowę nowej dzielnicy mieszkaniowej – *Wilhelmstadt.* Chwyty reklamowe pomysłodawców, odwołujących się do imperialnej dumy wrocławian ze wskrzeszonego Cesarstwa, nie ograniczały się do nazwy całego założenia. Wytyczone w terenie ulice także otrzymały „hohenzollernowskie" miana: reprezentacyjna *Kaiser-Wilhelmstr.* (ob. Powstańców Śląskich) i równoległa do niej *Kronprinzenstr.* (ob. Gwiaździsta), połączone miały być czterema przecznicami: *Victoriastr.* (ob. Lwowska), *Augustastr.* (ob. Szczęśliwa), ukośną *Charlottenstr.* (ob. Krucza) i, jedyny nazewniczy wyjątek, bo wytyczył ją indywidualnie hr. Pinto, *Pintostr.* (potem *Goethestr.,* ob. Wielka). Projekt dzielnicy przyjęty został przez zarząd miasta 8 lutego 1874 r. Wiązało się to z ambicją magistratu przekształcenia podmiejskiej szosy we wspaniałą arterię o niespotykanej szerokości 90 stóp, powiększonej jeszcze o przeddomowe ogrody-zieleńce (*Vorgärten*), głębokie na 66 stóp (rozmiary te nierealne były już wówczas dla zabudowanego w dużym stopniu początkowego odcinka ulicy, do skrzyżowania z ob. ul. Swobodną, ale i dalej ich nie przestrzegano, budując często przy samej ulicy). Ostateczny przebieg ulic zatwierdzono w planie miasta z 11 października 1880 r., choć dotychczasową *Kleinburgerstr.* oficjalnie przemianowano na *Kaiser-Wilhelmstr.* już w 1877 r. Krach, jaki jeszcze w 1873 r. dotknął wrocławski Baubank, uniemożliwił sprawne urzeczywistnienie projektu *Wilhelmstadt.* Budowa dzielnicy, mimo włączenia się do niej (na terenach przylegających) drugiej instytucji kapitałowej, Schlesische Immobilien-Actien-Gesellschaft, rozbita potem na szereg indywidualnych inwestycji, ciągnęła się długo. Na należącym do Baubanku odcinku ul. Gwiaździstej (osi całego przedsięwzięcia), od ul. Szczęśliwej do Lwowskiej, prace zostały zahamowane. Podobne trudności przeżywać musiało Immobilien A.G., skoro na jego odcinku ul. Gwiaździstej, między ul. Małą a Swobodną, budowa także nie posuwała się naprzód. Inwestycje dokończyli dopiero w latach 80. indywidualni właściciele posesji. Nawet poszczególne odcinki ul. Gwiaździstej brukowano w latach 1884–1887 osobno (jako ostatni – między ul. Lubuską a Małą, po wybudowaniu tam w 1886 r. szkoły akuszerek). Zabudowa ul. Szczęśliwej ruszyła dopiero w 1888 r., po przekazaniu w 1881 terenów Baubanku w ręce Immobilien A.G. Wcześniej, bo w 1883 r., otrzymała bruk i kanalizację. Baubank zdołał wybrukować i skanalizować równoległą ul. Lwowską, nie została ona jednak przejęta przez miasto wobec niepoprawienia wskazanych usterek. Stało się to możliwe w 1884 r., dopiero po wspomnianym przejęciu terenu przez Immobilien A.G. Zabudowę rozpoczęto od pierzei północnej, a od 1884 r. objęto nią stronę południową.

Zabudowa działek Wilhelmstadt wg lat wzniesienia budynków głównych (do 1910 r.)

Ulice	Zabudowa w latach											
	do 1860	1861–70		1871–80		1881–90		1891–1900		1901–10		suma
		s.	n.	s.	n.	s.	n.	s.	n.	s.	n.	
Swobodna	–	–	–	–	49	2	12	–	7	1	4	75
Mała	–	–	–	–	20	–	4	–	3	–	–	27
Lubuska	–	–	3	2	8	–	14	–	19	–	–	46
Lwowska	–	–	–	–	9	–	15	–	17	1	54	96
Szczęśliwa	–	–	–	–	5	–	25	–	51	–	61	142
Gwiaździsta	–	–	–	–	6	–	22	–	19	1	4	52
Powstańców Śl.	7	–	27	2	25	2	44	3	10	5	36	161

(s. – nowe obiekty wzniesione na starych, n. – nowe obiekty wzniesione na nowych posesjach)
Na podst.: *Breslauer Statistik*, Bd. 34, Breslau 1918, s. 115–124, tab. 3.

Niewiele starszą historię niż ulice „miasta Wilhelma" mają pozostałe, bliższe centrum przecznice łączące ul. Powstańców Śląskich z ul. Gwiaździstą. W 1863 r. na terenach działek wsi *Neudorf*, należących do Moritza Cohna, Isidora Freunda i Isaaka Neumanna, wytyczono ulicę o szerokości 22,5 m plus ogródki przeddomowe z obu pierzei, łączącą *Kleinburger Chaussee i Höfchenerwege* (przyszła ul. T. Zielińskiego). 8 kwietnia 1869 r. od imienia pierwszego z właścicieli nazwano ją *Moritzstr.* (ob. Lubuska).

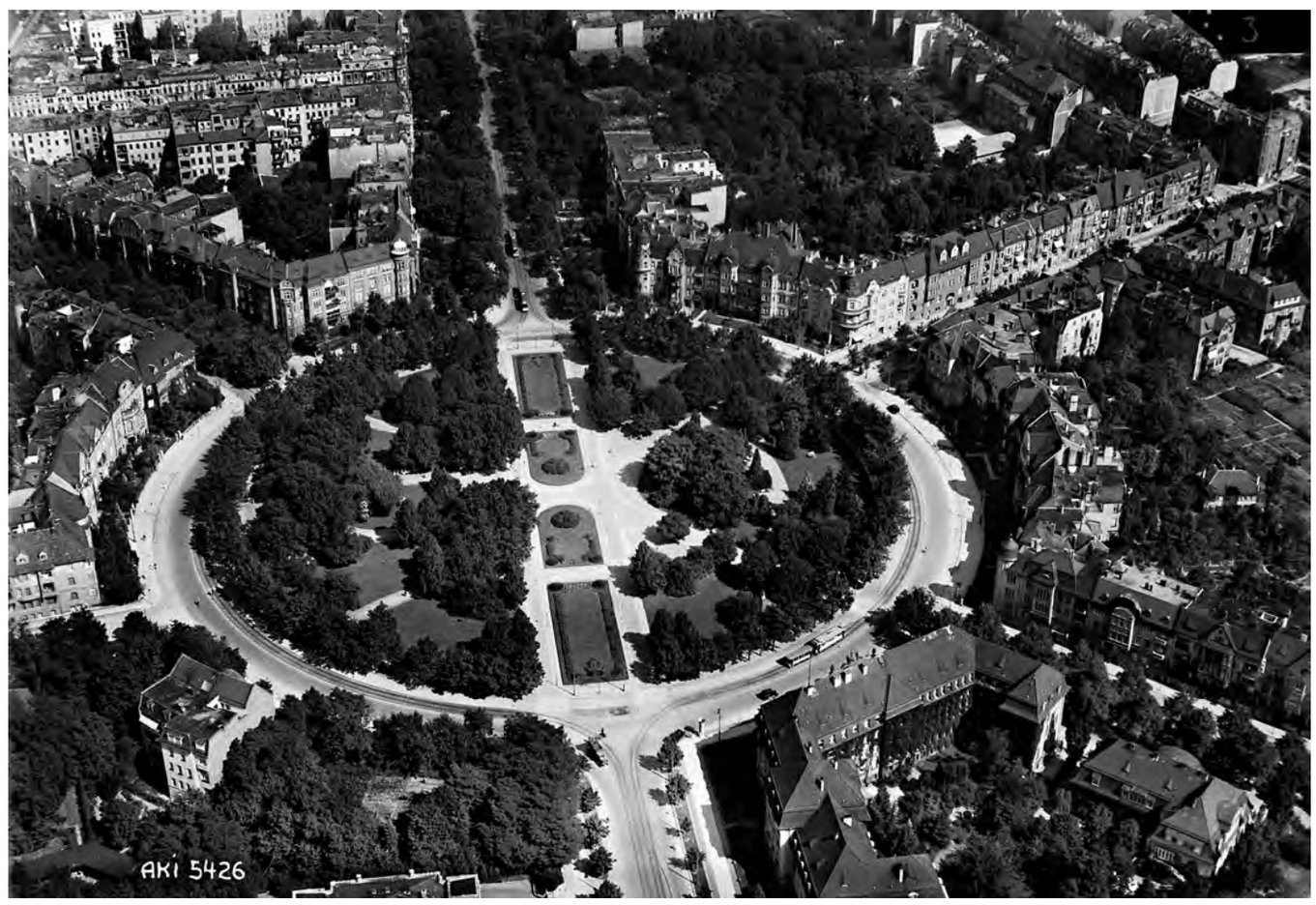

28. Widok placu Powstańców Śląskich od południowego-zachodu, 1928

Zabudowa jej przebiegała jednak bardzo wolno. Dopiero w 1876 r. przekazano ulicę miastu, dzięki czemu wybrukowano ją i skanalizowano. Równoległa *Schillerstr*. (od nazwiska poety, ob. ul. Mała) założona została w 1873 r. przez wielokrotnie wspomniane Schlesische Immobilien A.G. na terenie działki rolnej przy *Kleinburgerstr.* Miasto przejęło ulicę 29 października 1874 r. Równocześnie Towarzystwo rozpoczęło skierowaną ku południowi akcję budowlaną, która zetknąć się miała z prowadzoną ku północy inwestycją Banku. Nieco inną genezę ma obecna ul. Swobodna. Wobec powstania linii kolejowej już w planie rozbudowy miasta z 1858 r. założono zdublowanie ul. Nasypowej (*Friedrichstr.)* nową ulicą, biegnącą do niej równolegle od południa. Jeszcze w 1864 r. porozumiano się w sprawie wytyczenia pierwszego odcinka, od ul. Borowskiej do Komandorskiej. Następny, od ul. Powstańców Śląskich do ul. T. Zielińskiego, powstał dzięki umowie zawartej 17 listopada 1873 r. przez pewnych trzech przedsiębiorców z miastem; potem jeszcze wytyczono odcinek zachodni (1885), a na końcu – ten między ul. Powstańców Śląskich a Komandorską (1887). W 1888 r. ulicę wybrukowano i skanalizowano, choć już w 1870 r. nadano jej miano *Sadowastr*. (od miejsca bitwy).

Na marginesie powyższych przemian pozostawał początkowo Dworek (*Commende Höfchen*) – kolejna osada przyłączona do miasta w 1868 r., dawny folwark, założony na początku XVII w. w Nowej Wsi Komandorskiej i dzielący dzieje jej stosunków własnościowych. Rozparcelowany, stanowił niewielką wieś (w 1845 r. – 87 mieszkańców, 11 domów i sołectwo), skomunikowaną z Przedmieściem Świdnickim drogą idącą granicą Nowej Wsi i Gajowic (ob. ul. T. Zielińskiego). Decyzja o włączeniu go do Wrocławia była pochodną aneksji Gajowic i Nowej Wsi, z którymi Dworek stanowił zwarty kompleks terytorialny, przeznaczony od tego momentu pod budownictwo mieszkaniowe. Swą odrębność zachowały natomiast również przyłączone w 1868 r. Glinianki (*Lehmgruben*) i Huby (*Huben*). Glinianki to inaczej Nowa Wieś, lokowana przez radę miejską 20 października 1346 r. na niewielkim obszarze 144 i 1/3 morgi, czyli 80,8 ha, wydzielonym z dawnych pastwisk miejskich (jednak w 1804 r. wyliczono tu 109,4 ha). Dla odróżnienia od sąsiadki i imienniczki, do nazwy Nowa Wieś dodawano odniesienia „koło sądu", „koło szubienicy", albo „koło glinianek", co nie chroniło jednak od pomyłek, glinianki służyły bowiem jako punkt odniesienia jeszcze jednej osadzie – Gajowi (*Herdain*). Dokładnego położenia XIV-wiecznych glinianek, które dały nazwę wsi, nie znamy. Wytyczone planowo działki siedliskowe tworzyły rząd, usytuowany trochę na południe od obecnej ul. Glinianej, wówczas szerokiego pasa wiejskiego wygonu, przez który biegła droga (tzw. nawsie). Podstawę parcelacji stanowiły zagony tzw. wolnych zagrodników, liczące po kilka mórg. Zabudowa bezrolnych chałupników narastać zaczęła od XVIII w., zajmując dawny wygon, co utrwaliło nieregularny bieg drogi wiejskiej, wijącej się między przeszkodami.

Pomimo pewnych korekt, przeprowadzonych już po włączeniu do miasta, ów nieregularny przebieg odziedziczyła na wschodnim odcinku dzisiejsza ul. Gliniana. Różni to ją od prostych przecznic czy ulic równoległych, wytyczonych dopiero przed wkroczeniem na ten obszar zwartej zabudowy miejskiej w końcu XIX w. Po pożarze wsi w 1760 r. przeniesiono znajdującą się od 1608 r. w jej środku karczmę na nowe miejsce, przy obecnej ul. Borowskiej, na skrawek tzw. Pól Stawowych, w 1764 r. odkupiony od miasta. Uruchomiono tym samym proces powstawania zabudowy wzdłuż linii prostopadłej do dotychczasowej osi drożnej, ale też wywołano procesy, toczone w przyszłości z miastem o przynależność działek w rejonie początku dzisiejszych ulic Borowskiej i Ślężnej. Liczba zagród we wsi w 1825 r. wynosiła 61, pozostając bez związku z szybkim przyrostem zaludnienia, wynikającym z osiedlania się tu pracowników najemnych, korzystających z bliskości miasta – w 1864 r. naliczono 2343 mieszkańców. Feudalnej zwierzchności władz Wrocławia nad gruntami i ich użytkownikami w Gliniankach nie zniesiono od razu. Spory ciągnęły się od 1816 r., aż wreszcie w 1851 r. magistrat zlikwidował wszystkie pozostałe jeszcze czynsze. W chwili włączenia do miasta gęstość zasiedlenia wsi odpowiadała średnim dla robotniczego przedmieścia, chociaż – w przeciwieństwie do równolegle włączonych Nowej Wsi Komandorskiej i Gajowic – Glinianki w sensie przestrzennym przedmieściem jeszcze nie były. Miejski charakter miała tylko nowa zabudowa, wznoszona przy ul. Borowskiej. W 1864 r. zaledwie 27 działek określano jako „miejskie", a 58 jako jeszcze „wiejskie". Pomimo decyzji administracyjnych także samo miasto nie rozwijało się w tym kierunku. Włączanie w obręb zwartej wielkomiejskiej zabudowy mieszkalnej nastąpiło dopiero w końcu XIX stulecia. Tę odrębność dodatkowo eksponowała od strony północnej, a więc od miasta, pusta przestrzeń dawnych Pól Stawowych. Co prawda już w 1869 r. zaplanowano tam duże założenie parkowe, jednak do jego realizacji nie doszło, podobnie jak nie zrealizowano kolejnych planów, przewidujących plac targowy (1877) bądź dzielnicę mieszkaniową (1888, 1894, 1895). Glinianki natomiast jeszcze jako wieś zlały się od wschodu z sąsiednią osadą – Hubami (wzdłuż ob. ul. Hubskiej) – wraz z nimi przyłączonymi do miasta. Ich początki pozostają niejasne, prawdopodobnie był tu folwark, a pierwsza wzmianka o wsi zagrodniczej *Huben* (czyli „łany", „włóki") pochodzi dopiero z 1744 r. Jej właścicielem do sekularyzacji w 1810 r. była komandoria joannitów pw. Bożego Ciała. W 1845 r. było tu zaledwie 319 mieszkańców w 44 domach oraz zaczątki przemysłu w postaci cegielni. Poza ul. Borowską, wzdłuż której nowa zabudowa powstała w ostatniej ćwierci XIX w., zasadnicza zmiana krajobrazu na rozległym obszarze na południe od dawnej wsi Glinianki oraz w rejonie dawnych Hub nastąpiła dopiero w pierwszym dziesięcioleciu XX w., wraz z masową budową kamienic czynszowych.

Narrację na temat XIX-wiecznych faz spektakularnego rozwoju miasta ku południu, mających swój punkt wyjścia w przekształceniu dawnego Wygonu w Przedmieście Świdnickie, można zakończyć przedstawieniem paradoksu, polegającego na wyprzedzaniu przez działania prawno-administracyjne i planistyczne rzeczywistych możliwości budownictwa, oraz – jednocześnie – nienadążaniu owych działań za gwałtownym przyrostem zaludnienia aglomeracji na skutek migracji.

Śmiałe działania „na wyrost" dobrze ilustrują okoliczności przyłączenia do miasta Borku (*Kleinburg*), którego terytorium znalazło się dokładnie na kierunku głównej ekspansji zwartej zabudowy wielkomiejskiej, z osią wyznaczoną przez biegnącą prosto na południe reprezentacyjną arterię (ul. Powstańców Śląskich). Istnienie aż do początku XX w. sporych rezerw terenów budowlanych, włączonych do miasta w 1868 r., nie czyniło kontynuacji takiego kierunku rozwoju koniecznym, niemniej był on efektowny, a poza tym dawał także swobodę znalezienia prestiżowej lokalizacji dla przyszłej dzielnicy willowej. Borek był osadą wiejską z siedliskiem zlokalizowanym przy ob. ul. Januszowickiej, między ul. Kutnowską i aleją Jaworową. W źródłach osada pod polską nazwą *Borec* pojawia się od lat 70. XIII w., w XIV w. przejściowo uległa podziałowi na Januszowice i Sie-

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:23 AM Page 54

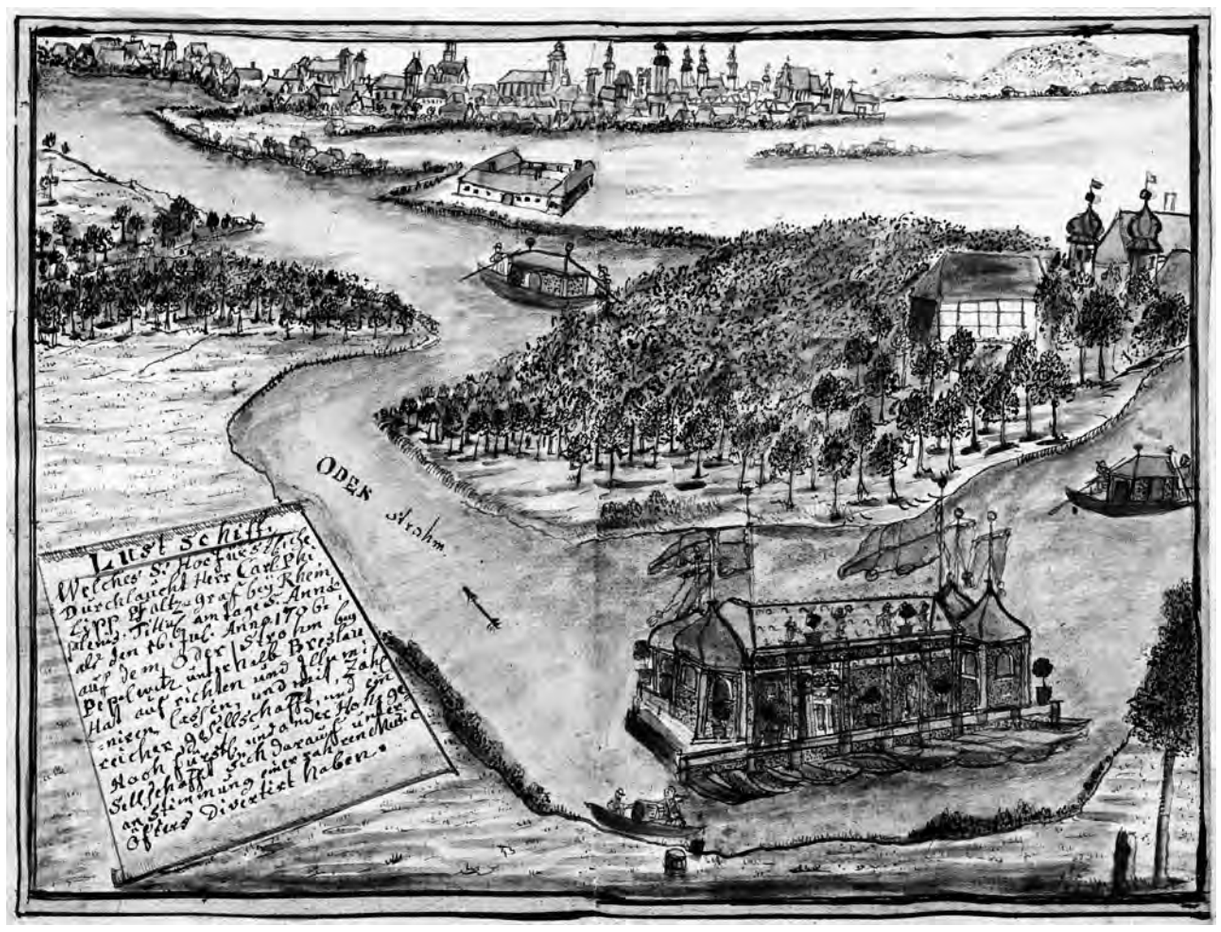

29. Widok z lotu ptaka statku spacerowego księcia Palatynatu Carla Philipa na Odrze poniżej Wrocławia, na wysokości Popowic, 1740–1756

dlec; człon *Klein-* w jej zniemczonej nazwie wprowadzono dla odróżnienia od Borku Wielkiego, czyli Strzelińskiego. Od przełomu lat 1372/1373 aż do 1881 r. pozostawał Borek własnością miejskiego szpitala Trójcy Świętej (Bożego Ciała) i został przekształcony z folwarku w wieś czynszową z gospodarstwami kmiecymi i zagrodniczymi (w sumie 220 ha gruntów chłopskich i dominialnych), zaliczaną do obszaru tzw. małego warzywnictwa. W 1845 r. naliczono tam zaledwie 132 mieszkańców, 16 domów i sołectwo, a o rodzaju powiązań z miastem świadczyła gorzelnia, dwie cegielnie oraz kawiarnia, zorientowana na odwiedzających okolicę wrocławian. Już w końcu XVIII w. powodzeniem wśród nich cieszyła się położona przy gościńcu karczma, a w latach 30. XIX w. stał się Borek miejscem zimowych wycieczek mieszczaństwa saniami. Oczywiście związki z miastem nasilić się musiały po 1868 r., wraz z zaistnieniem bezpośredniego sąsiedztwa (granicę wyznaczały ob. ul. J. Hallera i aleja Wiśniowa). Przemiany przestrzenne uruchomiło rozpoczęcie w 1872 r. budowy na dotychczasowych terenach koszar kirasjerów gwardii, przy których powstały pierwsze domy, tak że w 1876 r. nowa ulica otrzymała własne miano – *Kürassierstraße* (ob. J. Hallera). W 1875 r. 100 morgów gruntów rolnych rozparcelowano na 143 działki w związku z planem budowy osiedla podmiejskiego. Pierwsze aleje, o nazwach od posadzonych przy nich drzew, wytyczono po wschodniej stronie ul. Powstańców Śląskich, czyniąc je miejscem podmiejskich spacerów wrocławian. Barierą okazał się brak uzbrojenia terenu – pilotująca budowę osiedla spółka zbankrutowała, a przedsięwzięcie utknęło w miejscu aż do początków lat 90. XIX w., gdy pojawiła się szansa przyłączenia do miasta (właścicielem terenu był prywatny przedsiębiorca, niejaki Quistorp, potem – milioner Schottländer, wyprzedaż kolejnych części wsi przez szpital ciągnęła się do 1881 r.). Perspektywy rozwoju przestrzennego określał przy tym wysoki nasyp towarowej obwodnicy kolejowej Wrocławia, odcinający Borek od położonych dalej na południe terenów wiejskich i jednocześnie włączający go w organizm aglomeracji. Wydarzeniem o przełomowym znaczeniu okazała się zawarta przez magistrat 7 sierpnia 1891 r. umowa ze wspomnianym już J. Schottländerem. Przekazał on miastu bezpłatnie 30 ha pól na południe od siedliska wsi, w celu założenia całkowicie sztucznie nasadzonego parku, co się stało faktem (ob. Park Południowy). Miasto ze swej strony zobowiązało się do przedłużenia ul. Powstańców Śląskich i uzbrojenia (kanalizacja, woda, gaz) działek budowlanych na obszarze około 80 ha. Gdy w konsekwencji tych zobowiązań w grudniu 1893 r. podjęto decyzję o włączeniu wsi Borek do miasta, ruszył proces jej zabudowy (obiektami przeważnie o charakterze luksusowym), choć formalne przyłączenie Borku nastąpiło dopiero 1 kwietnia 1897 r.

Zupełnie inaczej toczyły się dzieje Grabiszyna (*Gräbschen*), rozległej wsi przylegającej od wschodu do terenów przyłączonych w latach 1868 i 1897 do miasta i żywiołowo przekształcającej się w przedmieście robotniczo-przemysłowe, ciągnące się wzdłuż wybiegającej z Przedmieścia Świdnickiego lokalnej arterii – ul. Grabiszyńskiej[265]. Nosząca polską nazwę *Grabissin* osada w 1149 r. nadana została klasztorowi na Ołbinie, w którego rękach (niezależnie od przenosin klasztoru do miasta) pozostawała aż do sekularyzacji w 1810 r. W XIV w. funkcjonowało tu kilka folwarków, od XV w. – 35-łanowa wieś czynszowa; jeszcze w XVIII w. liczba pełnorolnych gospodarstw kmiecych dominowała nad zagrodniczymi i chałupniczymi. Na zachodnim krańcu osady w czasach nowożytnych funkcjonował folwark (ob. ul. Grabiszyńska 269–281). Gmina wiejska wykupywała się z rozbudowanych w wypadku Grabiszyna świadczeń feudalnych cesjami ziemi dla dominium. Po sekularyzacji, w 1812 r., tutejsze dobra państwo sprzedało Karolowi Friedrichowi von Mens. W 1825 r. na 2609 mórg ogólnej powierzchni na dominium przypadało 440. Cały obszar należał do strefy tzw. małego (podmiejskiego) warzywnictwa, ważny był też chów owiec, choć utrudnienie stanowiły coroczne (do czasu regulacji koryta rzeki Ślęzy w latach 30. XX w.) zalewy łąk.

Podobnie jak te wyżej wymienione, wieś posiadała szkołę, ale nie miała własnego kościoła, co było pochodną długo utrzymującego się niewielkiego zaludnienia. Zasadniczy przełom w tej kwestii nastąpił dopiero w 3. ćwierci XIX w. (więcej niż podwojenie liczby ludności), a następnie na przełomie XIX i XX w. (niemal podwojenie), co ilustruje poniższe zestawienie:

Ludność Grabiszyna w wybranych latach:

1795 – 285	1885 – 1653
1830 – 420	1900 – ok. 2700 (gmina 2500, dobra 200)
1845 – 397	1911 – 2873 (gmina 2474, dobra 399)
1871 – 1072	

Wolniej przebiegały zmiany w zagęszczaniu zabudowy: w 1845 r. wieś liczyła 47 dymów, w 1871 – 61, a w 1885 – 86 budynków mieszkalnych. Od lat 80. XIX w. przekształcała się jednak przede wszystkim w osiedle fabryczne. Największymi zakładami przemysłowymi, zlokalizowanymi tam jeszcze przed włączeniem do miasta, były następujące firmy: J. Kemna (1905) – pługi parowe, na powierzchni 52 000 m^2; Friedrich Heckmann (1907) – wyroby miedziane, druty, do 400 robotników; Eisenwerk Gustav Trelenberg (1906) – budowa wagonów, na powierzchni 90 000 m^2, do 700 robotników; Schlesische Montangesellschaft m.b.H. (1907) – wyroby żeliwne, blachy, rury, konstrukcje żelazne, na powierzchni 80 700 m^2, do 240 pracowników; browar Hopf & Görcke (1871/1887) – na powierzchni 46 000 m^2, 120 robotników; Schwerin & Söhne AG. (1906) – przędzalnia mechaniczna przędzy konopnej i szpagatu, na powierzchni 78 000 m^2, 330 pracowników; Michael Kaliske (1904) – obróbka drewna i stolarka budowlana, 110 pracowników; W. Langner (1905) – fabryka maszyn, do 110 pracowników. Jak widać, w latach 1905–1907 stanął tam cały kompleks przemysłowy, oparty o torowiska prowadzące do Dworca Świebodzkiego i związany przede wszystkim z wytwórczością metalową i maszynową. Od 1910 po 1918 r. ogromne tereny (196 ha) skupował koncern Linke-Hofmann-Busch-Werke AG. dla przyszłej fabryki wagonów (w 1920 r. zatrudniał ok. 11,5 tys. pracowników). Wraz z industrializacją do Grabiszyna wkroczyły wielokondygnacyjne kamienice czynszowe o niskim standardzie, bez bieżącej wody i kanalizacji. W całej osadzie wraz ze wzrostem zaludnienia narastały trudności z wodą pitną, czerpaną ze studni ulicznych. Dopiero w latach 1906–1907 doprowadzono wodociągi do domów. Zwracał uwagę zły stan sanitarny osiedla: jeszcze w 1908 r. na wielu działkach funkcjonowały otwarte rynsztoki, na podwórkach trzymano zwierzęta gospodarcze, pleniły się szczury. Symbolicznego znaczenia nabiera więc fakt, że to właśnie na terenie dawnego Grabiszyna, przy *Roonstr.* (ob. Aleja Pracy), powstały domy fundacji Josepha Gotthelfa (1912–1913), a potem, w okresie międzywojennym, kolejnych instytucji żydowskich i ewangelickich, realizujących ideę bu-

30. Widok z lotu ptaka – Grabiszyn – Grabiszynek, 1929

dowy tanich i zdrowych mieszkań czynszowych dla biednych rodzin wielodzietnych.

Formalne pozostawienie Grabiszyna poza organizmem miejskim, ze wszystkimi tego stanu rzeczy słabościami, trwało na przekór faktycznemu umacnianiu się współzależności z Wrocławiem oraz rozbudowie tego ostatniego w kierunku osady od strony dawnych Siedmiu Łanów i Gajowic. Jeszcze w 1844 r. ówczesny właściciel dóbr grabiszyńskich, niejaki Sauer, podarował gminie wiejskiej ziemię pod cmentarz (na terenie obecnego parku). W 1867 r. miasto nabyło obok 26 ha gruntu pod pierwszy wrocławski cmentarz komunalny. W 1868 r. założono pierwszą część cmentarza, między ob. ulicami J. Hallera, Grabiszyńską i cmentarzem gminy wiejskiej (to późniejszy tzw. cmentarz leśny, czyli obecny park), w 1881 r. założono drugą część na zachód od ul. Grabiszyńskiej, a trzecia część powstała w 1916 r. W roku 1893 przy ul. Grabiszyńskiej powstała zajezdnia Towarzystwa Tramwajów Elektrycznych (skomunalizowana w 1923). Powstała tam nieprzypadkowo – pierwsze elektryczne linie tramwajowe we Wrocławiu połączyły właśnie Grabiszyn z Rakowcem i Szczytnikami, a więc peryferyjnymi osiedlami o funkcjach rekreacyjnych. Sprawa włączenia Grabiszyna do miasta ciągnęła się od 1895 r. Chcąc wykorzystać przyszłą koniunkturę na rynku nieruchomości po spodziewanym pozytywnym zakończeniu sprawy, dawne dobra folwarczne wykupiło Terrain-Gesellschaft, od którego z kolei grunty kupiło miasto (1907). Ostatecznie przyłączenie Grabiszyna do miasta nastąpiło dopiero 1 kwietnia 1911 r. Wówczas to dawne folwarczne dobra miały 154,56 ha, a dotychczasowa gmina wiejska – 526,76 ha powierzchni. Przyłączenie nie tylko sankcjonowało zaistniały stan rzeczy, ale też zapewniło rezerwy dla budownictwa mieszkaniowego w okresie międzywojennym (od 1920 r. powstaje *Siedlung Eichborngarten,* czyli osiedle nazywane ob. Grabiszynkiem).

Podobny charakter do Grabiszyna, choć znacznie mniejsze znaczenie dla rozwoju przestrzennego miasta miał Tarnogaj (*Dürrgoy*), odrębna osada-przedmieście, egzestująca po przeciwnej, wschodniej stronie wielkiej południowej dzielnicy mieszkaniowej, oddzielona od centrum terytorium dawnych Glinianek i Hub. Wieś, wzmiankowana od 1288 r., polską nazwę *Gay* zmieniła w formę zniemczoną dopiero w XVI w., być może za przyczyną trwania tu aż do początków XIX w. ludności polskiej. Od końca XIV w. do sekularyzacji w 1810 r. stanowiła własność wikariatu katedralnego. Zaliczana do obszaru tzw. małego warzywnictwa, posiadała zarówno gospodarstwa kmiece, jak i – w przewadze – zagrodnicze. Jeszcze w 1845 r. liczyła zaledwie 230 mieszkańców w 25 domach. W 1904 r. mieszkańców było już 917, co oznaczało przyrost o 300% w ciągu 59 lat. Aż 87% stanowili robotnicy fabryczni i dniówkowi, a tylko 9% rolnicy, co dokumentuje dokonaną w 2. połowie XIX w. przemianę. Od końca lat 60. XIX w. co kilka lat dyskutowano kwestię włączenia Tarnogaju do miasta, tak jak stało się to już z sąsiednimi osadami. W końcu stulecia konieczność przyłączenia argumentowano istnieniem skupiska robotników zatrudnionych we wrocławskim przemyśle, zamiarem otwarcia cmentarza komunalnego i zlokalizowania czwartej z miejskich gazowni. Faktycznie, w 1901 r. magistrat kupił około 50 ha gruntu pod gazownię, która powstała w latach 1905–1906. Kilkakrotnie rozbudowywana, należała do największych zakładów tego typu w Europie. Mając na uwadze tę właśnie inwestycję, w 1902 r. miasto zawarło umowę z gminą wiejską w sprawie przyłączenia, co formalnie nastąpiło w roku 1904.

Rafał Eysymontt

REZYDENCJONALNY CHARAKTER ZABUDOWY PRZEDMIEŚCIA ŚWIDNICKIEGO W XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU[266]

Pierwszy plan regulacji przebiegu szosy świdnickiej pochodzi z 1858 r. Dopiero w roku 1868 obszar *Neudorf* wraz z *Gabitz* i *Höfchen* włączony został do miasta. Południowa granica Wrocławia przesunęła się aż do linii ob. ul. Hallera, co sprawiło, że omawiany obszar znalazł się w centrum zainteresowania inwestorów[267]. Z roku 1871 pochodzi plan wyznaczenia nowego, wyprostowanego biegu *Kleinburger Chausse* – prowadzącej do osady Kleinburg – ul. Powstańców Śląskich i Gwiaździstej (*Gabitzerstrasse*). W 1873 r. cała szosa aż do granicy Borku poddana została miejskiemu zarządowi. Jednak już w 1872 r. przewidziano utworzenie ulic poprzecznych. Całe to założenie uzyskało nazwę *Wilhelmstadt,* a w 1874 r. podjęto decyzję o wyznaczeniu ulicy o szerokości 90 stóp z przedogrodami, jednak pierwszy odcinek ulicy aż do ob. ul. Swobodnej nie mógł osiągnąć przewidzianej szerokości z powodu istniejącej już wcześniej na tym odcinku zabudowy[268].

Wyróżnikiem Przedmieścia Świdnickiego na tle innych przedmieść wrocławskich była jego zabudowa, pojawiająca się w północnej części traktu świdnickiego już na planie z roku 1853. Były to pojedyncze budynki, lokowane bezpośrednio przy trakcie. Zabudowę widać także na planie sekcyjnym z około 1861 r. Na odcinku między ul. Swobodną a następną przecznicą na południe (dziś niezachowaną) można zaobserwować szereg wolnostojących willi, cofniętych w stosunku do ulicy. Prowadziły do nich niewielkie mostki, przerzucone nad rowem odwadniającym szosę. Zabudowa ta nie miała dochodowego, lecz bardziej rezydencjonalny charakter. Jednym z najbardziej znaczących był budynek nr 22, wzniesiony w 1863 r. dla kupca Roberta Staatsa. Była to 2-kondygnacyjna willa neorenesansowa autorstwa Karla Lüdeckego[269]. W 1884 r., dla ówczesnego właściciela Maxa Grunda, rozbudowano ją. Na początku lat 20. XX w. na tyłach willi powstała zabudowa warsztatowa firmy Daimler. W 1922 r. willę, należącą już do firmy Daimler Motoren, przebudowała na potrzeby salonu samochodowego spółka Heimann & Witttenberg, nadając jej formy zgodne z nowymi trendami, z charakterystyczną zgeometryzowaną dekoracją. Zaprojektowano także wykonane ze sztucznego kamienia logo firmy – trójramienną gwiazdę Mercedesa – umieszczone na gazonie przed budynkiem.

Także na dalszych odcinkach ulicy wznoszono budowle przekraczające zdecydowanie normy dochodowego budownictwa czynszowego. Przykładem może być kamienica przy ul. Wielkiej 27–29 – Powiatowy Urząd Pracy, obecnie niezachowana[270]. Na tej narożnej parceli pierwotnie znajdowała się dyrekcja kolei tramwajowej. W 1893 r. powstała tu zajezdnia tramwajowa. Projekt opracowali architekci Osterlinke & Hentschel. W następnym roku przygotowano projekt nowej remizy i biura. W 1905 r. architekt Heinrich Bussmann wzniósł zachowaną do dziś narożną budowlę z wyciętym nieregularnie narożnikiem. Malowniczo-bajkowe elewacje budynku określić można jako eklektyczno-modernistyczne. Niestety, pierwotny wystrój architektoniczny budynku nie zachował się.

Luksusowy charakter dzielnicy sprawił, że było tu większe niż w innych częściach miasta zazielenienie wnętrz zabudowy. Przykładem blok między pl. Powstańców Śląskich a ul. Wielką, zasadniczo różny od bloków w zachodniej czy wschodniej części miasta.

Wyróżniającą się zabudowę miał także cały pl. Powstańców Śląskich. Powstała ona głównie w pierwszym dziesięcioleciu XX w.[271], sukcesywnie od strony północno-wschodniej (wylot ul. Powstańców Śląskich, budynek nr 1, projekt z 1905), poprzez odcinek między ob. ul. Zaporoską i Pretficza (nry 5, 7, 9, 11, 13 z lat 1907–1908). Po stronie południowej, między ul. Pretficza i Powstańców Śląskich, znajdowało się pochodzące z lat 20. XIX w. *établissement* zwane *Górką Friebego*; na jego miejscu w 2009 r. stanął budynek mieszkalny *Rondo Verona* firmy Verona Bulding. Pierzeja wschodnia (budynki nr 2, 4, 6 – niezachowane, 8, 10, 12, 14, 16, 18) powstała w latach 1908–1910. Najmłodszy był niezachowany budynek nr 17, między ul. Pretficza i Powstańców Śląskich (strona południowo-zachodnia) z 1912 r. Narożnik południowy – nr 20, ob. biuro Zakładu Energetycznego, dawniej Zakład Górniczy – powstał w latach 1909–1910.

Kamienice wokół placu należały do luksusowych, zaplanowano je z jednym lub dwoma tylko mieszkaniami, z łazienkami na każdej z kondygnacji, miały przedogródki z ozdobnymi ogrodzeniami, a niektóre też ozdobne ogrody na tyłach. Ich styl oscyluje między neobarokiem, secesją i modernizmem. Takiego założenia, o podobnie reprezentacyjnej zabudowie, nigdzie indziej we Wrocławiu nie było.

Charakterystyczną cechą przedmieścia południowego było wyjątkowe, jednolite mieszkaniowo, komercyjne wykorzystanie obszaru. Na przedmieściu tym mniejszą niż na innych przedmieściach powierzchnię wykorzystano dla celów publicznych. Widać to na planie własności miejskiej z 1903 r.[272]

Powodem jednolitego zagospodarowania był także brak – w przeciwieństwie do innych obszarów – większych zespołów zabudowy produkcyjnej. Nie było ich również – tak jak np. na Przedmieściu Oławskim – wewnątrz bloków zabudowy. Przedmieście Świdnickie ominęły też najważniejsze kolejowe arterie. Znajdują się one na obrzeżach dzielnicy, stanowiąc praktycznie jej granice i nie zakłócają biegu geometrycznej siatki urbanistycznej, co miało miejsce na wszystkich pozostałych obszarach przedmiejskich.

Klasy budowlane, wprowadzone w 1906 r., wskazały na terenie przedmieścia II klasę zabudowy (od 12 do 20 m, 5 kondygnacji). Na południe od ob. ulic Kamiennej i Zaporowskiej obowiązywała klasa IV – z wysokością budynków od 12 do 15 m (3 kondygnacje), zaś na pl. Powstańców Śląskich – od 12 do 16 m wysokości. Zabudowa w II klasie przewidywana była na większości wrocławskich przedmieść. Podobnie wskazuje plan z 1908 r., podnosząc jednak wysokość w całej klasie IV do 16 m.

Obecny stan tego niezwykle intensywnie zagospodarowanego obszaru jest zupełnie inny niż przed II wojną światową. Zabudowa blokowa, zniszczona w trakcie oblężenia miasta wiosną 1945 r., zastąpiona została przez zabudowę rozproszoną. A niemal w samym centrum *Wilhelmstadt*, przy ob. ul. Wielkiej, stanął mierzący 212 m wieżowiec Sky Tower, przez długi czas najwyższy budynek w Polsce.

Rafał Eysymontt

PRZEDMIEŚCIE MIKOŁAJSKIE

Przedmieście Mikołajskie do dziś zachowało elementy starego układu komunikacyjnego, pochodzące nawet z okresu średniowiecza[273]. Obszar ten ukształtowany został w trzech fazach rozwojowych i pozostawiły one widoczne do dziś ślady w jego cechach przestrzennych oraz reliktach architektonicznych.

Pierwsza faza związana była z kościołem św. Mikołaja, poświadczonym w 1175 r. wraz z przynależnościami – najpewniej z osadą Szczepin – jako własność klasztoru Cystersów w Lubiążu. Źródła z początków XIII w. poświadczają, że świątynia ta znajdowała się w osadzie szczepińskiej i razem z nią należała do uposażenia mnichów lubiąskich. Kościół św. Mikołaja leżał na szlaku z Wrocławia, przez Legnicę, Górne Łużyce, w głąb Niemiec. Z obsługą tej dalekosiężnej drogi można m.in. wiązać wspomnianą w dokumencie z 1175 r. karczmę *Nabitin*, czyli „Na Bytyniu", co tłumaczyć można „na bycie" – „na osadzie". Święty Mikołaj, patron kościoła, był orędownikiem kupców i wędrowców; wezwanie wskazywałoby, że powstanie świątyni wiązało się z tą daleką drogą. W 1218 r. kościół św. Mikołaja przeszedł drogą zamiany z rąk opactwa w Lubiążu na własność biskupa wrocławskiego i tym samym został bliżej związany z rozrastającym się ośrodkiem miejskim. Wieś Szczepin stała się, być może w tym samym czasie, własnością książęcą – w 1257 r. Henryk III przekazał ją wśród innych dóbr sprowadzonym z Pragi do Wrocławia klaryskom[274].

W fazie drugiej, przypadającej na stulecia XVII i XVIII, przedmieście to zostało niemal w całości zajęte przez wały i fosy stale rozbudowywanego systemu fortyfikacyjnego. Na jego obrzeżach zakładano także cmentarze – wojskowy, z czasem parafialny św. Barbary oraz gminy ewangelicko-reformowanej.

Faza trzecia rozpoczęła się po 1807 r., wraz z rozbiórką fortyfikacji i przekształceniem dawnego przedmieścia w strefę tworzenia, szczególnie w jego części północnej, jednego z pierwszych w mieście obszarów sytuowania nowoczesnych zakładów przemysłowych, a także – w mniejszym stopniu – zabudowy czynszowej.

W średniowieczu środkową część obszaru stanowiły tereny poświadczonej od początków XII w. wsi Szczepin, północna należała do lokacyjnych dóbr miejskich, zaś część południową stanowiła majętność kościelna – Siedem Łanów – *Sieben Huben*. Granice między poszczególnymi jurysdykcjami, prowadzone miedzami, z czasem przekształconymi w drogi, czytelne są wyraźnie na planach miasta aż do 2. połowy XVIII w. Podział pomiędzy częścią miejską a Szczepinem przebiegał na tyłach parcel po północno-wschodniej stronie ob. ul. Rybackiej (granice parceli do dziś są widoczne). Natomiast granica między Szczepinem a Siedmioma Łanami na interesującym nas obszarze miasta zanikła.

W dokumencie Tomasza I biskupa wrocławskiego z 1268 r. kościół szczepiński wymieniony jest pośród tych świątyń, które leżały *in civitate Wratislaviensi et circa muros ipsius* (...i wewnątrz jego murów)[275]. Powiązanie z Wrocławiem wzmocnione zostało dzięki poszerzeniu po 1300 r. zasięgu miasta do drugiego, zewnętrznego pierścienia fortyfikacji i powstaniu zewnętrznej Bramy Mikołajskiej. Osiedle Szczepin, będące w zasadzie wsią kościelną, oddzielał wówczas od miasta tylko mały skrawek miejskiego wygonu „Przed świętym Mikołajem". Tutaj, jak pisze H. Markgraf i co potwierdzają plany, mieszczanie kupowali często ogrody.

Powstanie pierwszej zabudowy poza murami miejskimi umożliwiał sfałszowany na początku XIV w. dokument księcia Henryka IV z datą 31 stycznia 1272 r., nadający mieszczaństwu prawo wznoszenia zabudowy zarówno wewnątrz, jak i poza murami lub na pastwiskach[276]. Poza linią drugiego pierścienia powstawać musiały już w XIV w. domki wznoszone przez mieszczan, a także gospody dla zdążających do miasta kupców. Na początku XVI w. Bartłomiej Stein pisał: *Poza murami położone są ogrody najznamienitszych obywateli i pełne uroku sady, wśród których stoją słoneczne, letnie domy. Przy drodze wyrosły chaty rolników i ogrodników. Mają oni nawet swoje niewielkie kościoły parafialne: mieszkający na zachodzie – kościół św. Mikołaja*[277].

Na Szczepinie, podobnie jak w innych osadach położonych blisko miasta, a będących jednocześnie własnością kościelną, pojawił się problem partaczy, działających w obszarze objętym miejskimi monopolami, w tym tzw. prawem mili. W latach 1513–1516 rada skarżyła się na proboszcza parafii św. Mikołaja, tolerującego *szkodliwe gry, rozpustę i inne lekkomyślności*. Proceder prowadzenia licznych gospód i domów rozrywki na obszarze kościelnych osiedli podmiejskich miał liczne precedensy, np. na Tumie w Legnicy[278]. Znaczenie ekonomiczne kościoła szczepińskiego było tym większe, że obszar parafii był bardzo duży, sięgał do granic parafii w odległym Muchoborze i Ołtaszynie. Podlegający patronatowi biskupiemu kościół św. Mikołaja i jego proboszcz,do którego należały posesje przy ul. Rybackiej, korzystali z dużej samodzielności. Jednak domy na przedmieściu poza murami nie były bezpieczne, m.in., jak piszą o tym wrocławscy kronikarze, spłonęły podczas najazdu husytów w 1428 r. Wielu wspomina również o trzech krzyżach Przed Bramą Mikołajską, ustawionych w 1492 r. na pamiątkę podróży do Ziemi Świętej Henryka księcia legnickiego i mieszczanina Petera Rindfleischa.

Układ komunikacyjny przedmieścia w okresie późnego średniowiecza ilustruje plan z 1562 r. Widać na nim m.in. główną drogę Szczepina (ob. ul. Rybacka) prowadzącą wzdłuż zewnętrznej krawędzi fosy do usytuowanych nad Odrą magazynów solnych i pochylni. Zarys dróg między ogrodami był zbliżony w przebiegu do szlaków widocznych na znacznie późniejszym planie miasta (1717) i na widokach XVIII-wiecznych F.B. Wernera (ob. ul. W. Sikorskiego i Drzewna). Już na planie z 1562 r. widoczna jest trasa ul. W. Sikorskiego oraz przebieg na jej tyłach wąskiej drogi równoległej do ul. Rybackiej – jeszcze w latach 40. XIX w. nosiła ona nazwę *Wallfischgasse,* zaś obecnie widoczna jest jedynie w podziale na parcele, należące do ulic W. Sikorskiego i Rybackiej. Natomiast południowa strona drogi wylotowej z miasta – *Sandgasse* (ob. Legnicka) – nie była mocniej zagospodarowana aż do rozbiórki fortyfikacji po 1807 r. Pierwsze elementy podziałów parcelacyjnych i ulic w tej części przedmieścia pojawiają się dopiero na planie z 1818 r., a geometrycznie wyznaczone ulice – na planie z 1823.

FORTYFIKACJE

Istotnym czynnikiem zagospodarowania Przedmieścia Mikołajskiego była rozbudowa na tym obszarze fortyfikacji. Najwcześniejsze z nich, z 1. ćwierci XIV w., stanowiły umocnienia zewnętrznego pierścienia murów średniowiecznych, otoczonych fosą. Rozbudowa nastąpiła w latach 1479–1503, kiedy to stworzono bastejowy system obronny Bramy Mikołajskiej, wzniesionej w latach 1303–1305. W początku XVI w. B. Stein o murze zewnętrznym pisał: *drugi mur masywniejszy i szerszy od pierwszego, lecz o tyle niższy, że może być broniony z tego wyższego, wyposażony jest w gęsto rozstawione wieże i wyniosłe baszty. Do tego dochodzi jeszcze szersza fosa, cała napełniona stojącą wodą. Niestety, ta budowa, na pół ukończona, została przerwana; widać tam teraz wielkie ruiny murów*[279].

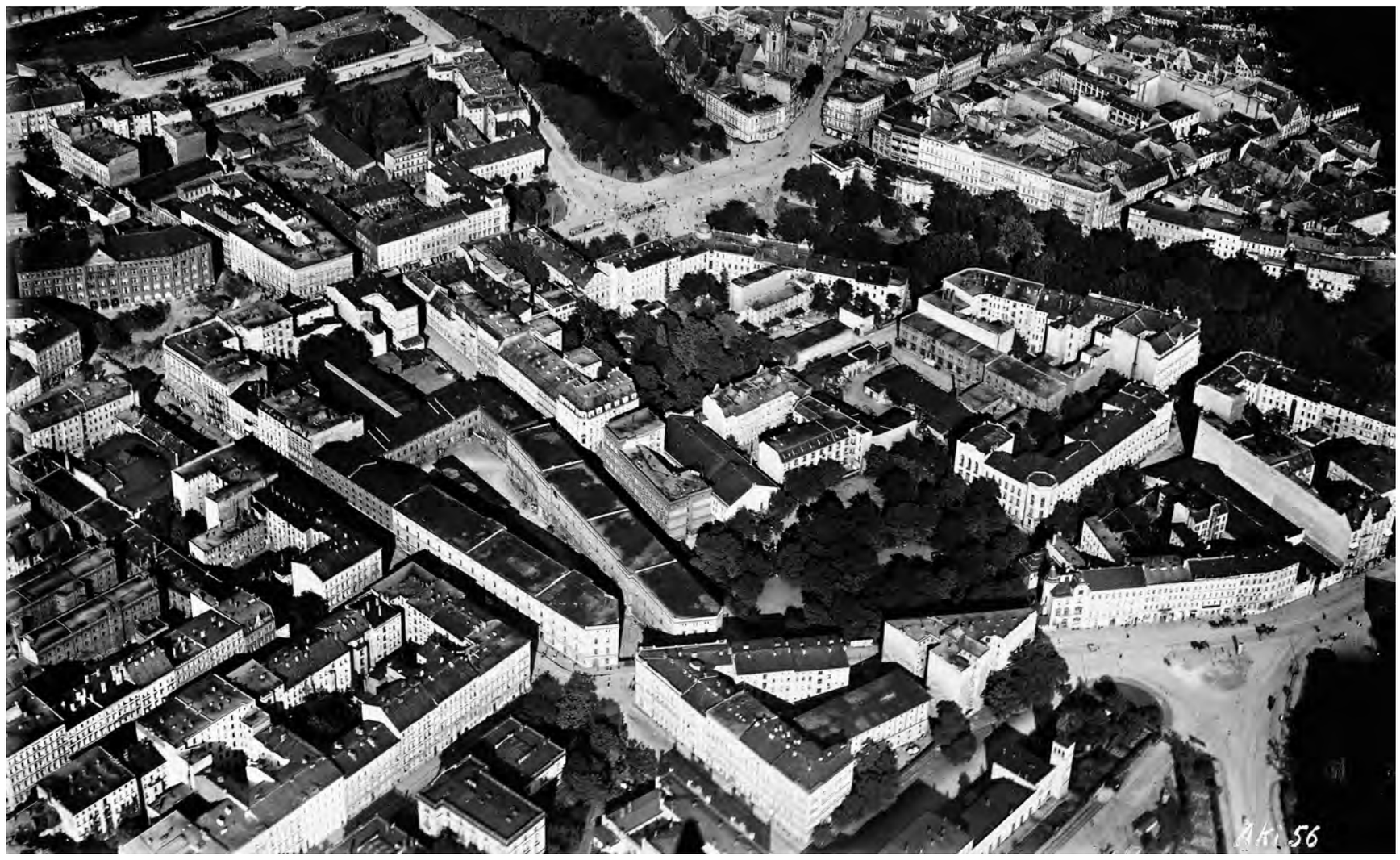

31. Przedmieście Mikołajskie od strony południowo-zachodniej, 1924

Na zachodnim odcinku fortyfikacji panorama miasta w atlasie Brauna i Hogenberga z 1587 r. ukazuje na miejscu dawnego pojedynczego mostu zewnętrznej Bramy Mikołajskiej most podwójny. Wynikało to zapewne ze znacznego natężenia ruchu i poszerzenia w tym miejscu szlaku komunikacyjnego, prowadzącego (jak to widać na planie F.B. Weihnera z 1562 r.) zarówno prosto na zachód, jak i lekkim łukiem w kierunku Szczepina i kościoła św. Mikołaja. Średniowieczna fosa zewnętrzna sięgała do późniejszej ul. Podwale, a w części najbardziej wysuniętej na zachód – do środka ob. placu Jana Pawła II. W latach 1634–1637 nastąpiła przebudowa systemu fortyfikacji, a obwarowania typu holenderskiego przed Bramą Mikołajską były pierwszymi, które uzyskały drugi pierścień ziemnych wałów, oddzielonych wodą zarówno od muru gotyckiego, jak i terenu zewnętrznego. Ich twórcą był Valentin von Saebisch, przedstawiciel maniery staroholenderskiej (m.in. autor projektu fortyfikacji Brzegu w 1622 r. i Legnicy w 1646 r.). Von Saebisch rozpoczął prace we Wrocławiu właśnie od dzieła koronowego przed Bramą Mikołajską. Wynikać to mogło z sięgającego jeszcze czasów niebezpieczeństwa husyckiego przekonania, że ta brama jest najbardziej narażona na uderzenia wroga, lub też z chęci reprezentacji – od strony zachodniej przybywali do miasta cesarscy wysłannicy, a niekiedy i sam władca (wówczas król Czech Ferdynand, a następnie cesarz austriacki Rudolf). Brama Mikołajska pełniła zatem w pewnym sensie także funkcję bramy tryumfalnej.

Typowe holenderskie trzyczęściowe dzieło koronowe widać na planie z 1717 r. i na widokach miasta F.B. Wernera. Dzieła obronne w swojej partii środkowej, najbardziej wysuniętej, wraz z zewnętrzną fosą sięgały aż do linii ob. ul. Sokolniczej. Budowa drugiego pierścienia fortyfikacji spowodowała również przełamanie biegu drogi wychodzącej z Bramy Mikołajskiej. Po dotarciu do oddzielonego fosą dzieła koronowego droga musiała kierować się na północ i dopiero kilkadziesiąt metrów od centralnego rawelinu dzieła koronowego most prowadził poza brzeg zewnętrznej fosy. Dawało to możliwość ostrzału głównego szlaku komunikacyjnego z centralnego rawelinu, a sama droga prowadzona była z użyciem znanego od średniowiecza efektu szykany. Zewnętrzny brzeg fosy, szczególnie od północy, zaopatrzony był w wał, stromy od strony wewnętrznej i łagodniejszy od zewnętrznej – tzw. *glacis*. Powodowało to konieczność odsunięcia od miasta drogi prowadzącej na północ, w kierunku nadodrzańskich magazynów.

Następnym etapem przemian urządzeń obronnych na tym obszarze było przekształcenie ich w system zgodny z ideami francuskimi z przełomu XVII i XVIII w., propagowanymi przez Sebastiana Vaubana i urodzonego w Holandii pruskiego fortyfikatora Gerharda Corneliusa Walrawego (1692–1773)[280]. Mimo że powstanie nowej twierdzy wrocławskiej należy łączyć z koncepcją Walrawego i Włocha Pinto (od 1768), to wykonawcą koncepcji był przybyły z Niderlandów major von Haab – Szwajcar w służbie pruskiej[281]. Rejon Bramy Mikołajskiej był pierwszym urządzeniem obronnym przekształconym wedle nowego systemu. Z polecenia Walrawego, wydanego 16 października 1743 r., rozpoczęto prace przy Bramie Mikołajskiej, u podnóża *glacis,* ale dopiero w latach 1773–1774 ukończono kazamaty przy cmentarzu św. Barbary i Bramie Mikołajskiej[282]. W ten sposób powstał trzeci, zewnętrzny pierścień obronny, oddzielony osobną fosą i dodatkowo uzupełniony osobnym wyspowym dziełem obronnym – usytuowanym w szerokiej fosie zewnętrznej redanem (dwuramiennikiem). Od zewnątrz fosa obsypana była przedstokiem *glacis,* szerokim na kilkadziesiąt metrów i jednocześnie łagodnym od strony zewnętrznej, co umożliwiało obrońcom swobodne przejście od obrony do ataku. W warunkach wrocławskich szerokość tego stoku dochodziła do 25 m.

Zmiana zarysu zewnętrznego fortyfikacji sprawiła, że najdalej wysunięty na zachód wycinek gwiaździście zarysowanych fortyfikacji doszedł do linii ob. ul. Nabycińskiej, partia środkowa – do wysokości pl. Solidarności, a partia północna – do linii ulic Drzewnej i Sokolniczej. Tak poważne poszerzenie obszaru twierdzy musiało oczywiście spowodować likwidację części zabudowy i ważnych elementów orientacyjnych przedmieścia. Większe wysunięcie fortyfikacji w części południowo-zachodniej w stronę folwarku Siedem Łanów wynikało właśnie z braku zabudowań w tamtej okolicy, co pozwalało na istotnie zwiększenie obronności bez ponoszenia zbytnich strat w zabudowie.

ZAGOSPODAROWANIE PRZEDMIEŚCIA DO CZASU ROZBIÓRKI FORTYFIKACJI

Precyzyjny widok Wrocławia, sporządzony w 1562 r. na zlecenie cesarskie przez braci Weihnerów, wciąż pozostaje najważniejszym źródłem wiadomości dotyczących miasta XVI-wiecznego. Na Przedmieściu Mikołajskim widać, poza fortyfikacjami, szachulcową zabudowę głównej drogi – zagrody z ciemnymi, gontowymi i krytymi strzechą dachami. Podobnie została ukazana zabudowa późniejszej ul. Rybackiej – drogi prowadzącej na miejskie pastwisko i w kierunku folwarku w Popowicach. Po zachodniej stronie drogi, prowadzącej wzdłuż fosy na północ, do pochylni przeprawy promowej na Kępę Mieszczańską, usytuowano składający się z dwóch równoległych budowli nowy magazyn soli. Stanowił on zalążek funkcjonujących na tym obszarze aż do dzisiaj zabudowań magazynowo-składowych. Te same budynki widoczne są również na planie Georga Hayera z 1591 r., na planie Brauna i Hogenberga z końca XVI w. oraz na jego późniejszych redakcjach.

Opisywane przez kronikarzy sady i ogrody szczepińskie, zamieszkiwane sezonowo przez mieszczan, świetnie widać na panoramach miasta F.B. Wernera, szczególnie na przedstawiającej miasto od zachodu i na wersji rytowanej przez J.D. Schleuena Starszego w 1752 r. Pokazuje ona także podwójny, wysoki dwukondygnacyjny budynek na skrzyżowaniu ob. ul. Drzewnej i nie istniejącej *Wallfischgasse*. Była to słynna gospoda *Drei Ungarn*, która zniknęła wraz z rozbudową zewnętrznego, pruskiego pierścienia fortyfikacji. Teren dawnych szczepińskich ogrodów w części należącej do miasta zajmują na tym rysunku ramy płócienników, w ogrodzie na południe od *Sandgasse* stoi ośmioboczny pawilon, a na środku ob. placu Jana Pawła II widać pomnik św. Jana Nepomucena, który z czasem znalazł się na skraju rozbudowanych fortyfikacji. Jak wynika z rysunku w pierwszej redakcji *Topografii* F.B. Wernera, wzmiankowane magazy-

ny i gospody należały aż do XVIII w. do nielicznych na Przedmieściu budynków murowanych. Innym zachowanym jeszcze w tym czasie elementem pejzażu dawnego Szczepina były widoczne tam oczka wodne między ulicami *Wallfischgasse* a *Lorenzgasse* (ob. W. Sikorskiego). Na północnym zakończeniu ul. Rybackiej na planie Schleuenowskim widoczny jest wspomniany wyżej magazyn soli.

Więcej wodnych elementów widocznych jest na planie z lat 1779–1788; przedstawia on również Nowy Cmentarz Reformowany przy ul. Rybackiej (założony w 1776 r., funkcjonował do 1862 r.[283]); na jej końcu znajdowała się nowa przystań promowa na wyspę Mieszczańską, przeniesiona tu z powodu rozbudowy fortyfikacji. Obok cmentarza i gospody *Drei Ungarn* znajdowała się gospoda *Schwert,* od której wzięła potem nazwę *Schwertstrasse* (ob. Nabycińska). Na miejscu dawnego magazynu solnego, na północnym końcu ob. ul. Podwale, widać magazyn drewna. Był tam też założony na zewnętrznym *glacis* fortyfikacji nowy cmentarz św. Barbary dla parafii św. Elżbiety, przeniesiony w 1774 r. na nowe miejsce po likwidacji cmentarzy w obrębie murów miejskich i zlikwidowany w pierwszym dziesięcioleciu XX w.[284]

Plany miasta z lat 70. XVIII w. ukazują powtarzający się układ zagospodarowania, wykształcony w związku z budową zewnętrznego pasa pruskich fortyfikacji. Ich odsunięcie na linię ul. Sokolniczej w obszarze na północ od *Sandgasse* (ob. Legnicka) spowodowało poprowadzenie komunikacji w stronę wybrzeża Odry łukiem, po linii ob. ul. Drzewnej. Łącznikiem na wysokości ob. ul. W. Sikorskiego droga ta łączyła się z jednym z głównych szlaków komunikacyjnych przedmieścia, prowadzonym wzdłuż ul. Rybackiej. Nowością jest droga prowadząca w pewnym oddaleniu od bardzo w tym miejscu szerokiego *glacis* dzieła rogowego bastionu Psiego w kierunku położonego w rejonie ob. dworca Świebodzkiego folwarku *Sieben Huben*. Droga ta stała się zalążkiem widocznych już w zarysie na planie z 1818 r. ob. ul. Nabycińskiej i Robotniczej.

Na początku XIX w. K.A. Menzel opisywał Przedmieście Mikołajskie, posiadające wówczas sześć ulic[285]: *Platzseite* z 10 domami; *Sandgasse,* do szosy berlińskiej, z 76 domami; Krótką z 18 domami, prowadzącą za kościołem św. Mikołaja na pastwisko *Viehweide*; Rybacką (lub *Pfargasse*) z 8 domami (nie licząc kościoła i parafii); Długą z 36 domami, prowadzącą na pastwisko, i *Schiffvogelschegasse* z 25 domami. Wedle jego opisu *Przedmieście, jeżeli chodzi o jakość domów i ich liczbę, lokuje się zaraz za Przedmieściem Odrzańskim i Piaskowym. Główna ulica, Sandgasse, dochodząca do szosy berlińskiej, po lewej i prawej ma piękne domy z wartymi zauważenia ogrodami. Wszędzie widoczny dobrobyt i kwitnący przemysł. Przednie domy były zajmowane częściowo przez rzemieślników, nie mogących uprawiać swojego rzemiosła w mieście, częściowo przez średnio zamożnych mieszczan, przebywających tu w lecie lub co najmniej tu przybywających, aby odpocząć w ogrodach. Mieszkańcy tylnych domów, często pokrytych strzechami, zajmują się ogrodnictwem i warzywnictwem. Są tu też cmentarze, na których chowani są mieszkańcy miasta: biedniejsi na glacis twierdzy w stronę Bramy Świdnickiej, bogatsi wokół nowego kościoła pogrzebowego i wokół kościoła św. Mikołaja, należącego do katolików*[286].

Ten sam autor pozostawił opis zagłady Przedmieścia Mikołajskiego podczas oblężenia Wrocławia przez armię napoleońską: *Pierwsi wrogowie, którzy pojawili się na tym przedmieściu, to bawarscy jeźdźcy w nocy z 17 na 18 listopada 1808 r. 7 grudnia spłonął pierwszy dom tego przedmieścia – gospoda „Złoty Miecz", wielki, długi, od niedawna stojący budynek. Spłonął też piękny dom jej gospodarza, a wraz z nim fabryka Lindnera. Tego samego wieczora spłonęło też wiele innych domów. 8, 9 i 10 grudnia [Francuzi] rozpoczęli pierwszy wykop podchodu, prowadzący przez ulicę wylotową, wielki cmentarz obok nowego kościoła pogrzebowego i wzdłuż pól, w stronę folwarku Siedem Łanów. Wkrótce ustawiono na cmentarzu ewangelickim baterię sześciu moździerzy i dwóch haubic, co spowodowało oczywiście zniszczenie wielu nagrobków. Od 7 do 14 grudnia w kościele św. Mikołaja chroniło się 200 osób. Kościół został jednak zniszczony. Podobne wydarzenia spotkały cmentarz ewangelicko-reformowany kościoła prezbiteriańskiego. Przednia część budowli została ostrzelana, a nagrobki częściowo zniszczone. Do 21 grudnia także i reszta Przedmieścia Mikołajskiego stanęła w płomieniach, ocalały tylko nieliczne domy koło kościoła św. Mikołaja i na ul. Krótkiej.*

W czasie oblężenia padła też kolumna husycka, stojąca na końcu Sandgasse, podobnie jak stojący tuż za rawelinem pomnik św. Jana Nepomucena, który nawiasem mówiąc ocalał w czasie wojny siedmioletniej[287].

Tak jak dla innych części miasta, również dla Przedmieścia Mikołajskiego momentem przełomowym stała się rozbiórka fortyfikacji, rozpoczęta z rozkazu Hieronima Bonapartego w roku 1807. Dawny most przez fosy zastąpiony został usypaną w sposób dość nieregularny groblą ziemną, a zewnętrzny stok *glacis* na południe od *Sandgasse* przekształcono w cmentarz, związany zapewne z ostatnimi wydarzeniami wojennymi. Po wydaniu przez króla pruskiego Fryderyka II w 1773 r. zakazu chowania zmarłych wewnątrz murów miejskich rozpoczęto w 1775 r. wyznaczanie Wielkiego Cmentarza przed Bramą Mikołajską, na terenie zwanym *Kantoreigarten,* należącym do jurydyki klasztoru Klarysek po południowej stronie ob. ul. Legnickiej[288]. Nieco dłużej przebiegała rozbiórka Bramy Mikołajskiej, burzonej etapami – uszkodzona podczas oblężenia w latach 1806–1807, ostatecznie zniwelowana została w 1817 r. (wg kroniki G. Rolanda rozbiórka zakończyła się w czerwcu roku 1820[289]).

PRZEDMIEŚCIE PO ROZBIÓRCE FORTYFIKACJI

Najstarszym zakładem przemysłowym ulokowanym w tym rejonie była wytwórnia sreber Juliusa Lemora. Działała ona we Wrocławiu w latach 1818–1945 na bazie założonej w latach 1811–1812 kuźni srebra przy ul. Legnickiej. Od 1858 r. zakład zajmował parcelę Rybacka 11, poszerzoną w 1895 r. o parcelę nr 13[290]. Od lat 40. XIX w. przy Rybackiej 7–9 działał mistrz kowalski Carl Linke. Należący do niego magazyn na tej parceli wzniesiony został w 1860 r. na starszych fundamentach[291]. Jednak najważniejszym z punktu widzenia początków przemysłu wrocławskiego jest powstały w latach 1832–1844 budynek przy ul. Drzewnej 6 – dom mieszkalny i biuro założyciela firmy Linke-Hoffman (powojenny Pafawag)[292]. Sam zakład początkowo, w latach 40. XIX w., mieścił się przy ul. Rybackiej 1. W 1858 r. przeniósł się na pl. Strzegomski, potem na ob. ul. Strzegomską 59, a pod koniec XIX w. na ob. ul. Fabryczną[293]. W najbliższym otoczeniu Bramy Mikołajskiej powstawały też mniejsze przedsiębiorstwa, jak skład metalowy Eduarda Lindnera w latach 80. XIX w. przy ob. ul. Sokolniczej 34–38[294].

Wśród największych przedsięwzięć przemysłowych na tym obszarze należy wymienić również powstałą w 1842 r. i kupioną w 1849 r. od agencji rządowej przez Heinricha Leopolda Schoellera przędzalnię czesankową przy skrzyżowaniu ul. Rybackiej i W. Sikorskiego[295]. Fabryka ta była rozbudowywana w latach 1874 i 1885 pozyskując w tym rejonie nowe lokalizacje[296]. Inny zakład związany z kolejnictwem, fabryka wagonów kolejowych Finkernei, znajdował się w połowie XIX w. na parceli przy ob. pl. Orląt Lwowskich 2. Od 1909 r. ważną rolę odgrywała wytwórnia papierosów braci Halpaus, zatrudniająca 2000 pracowników w gmachu wzniesionym przy obecnym pl. Solidarności 1–3, na miejscu dawnych budynków magazynowych Wrocławskiej Fabryki Oleju.

Od lat 20. XIX w. obszar Przedmieścia stał się przedmiotem starannego komponowania urbanistycznego, którego przejawem było wyznaczenie ok. 1822 r. zachodniej pierzei pl. Królewskiego (ob. pl. Jana Pawła II) oraz wytyczenie nowych ulic na południe od głównego szlaku komunikacyjnego. Zagospodarowano wtedy tereny zajmowane wcześniej przez wielkie Mikołajskie Dzieło Koronowe, ciągnące się aż do położonych na południu dworców Kolei Świebodzickiej (1843) i Dolnośląsko-Marchijskiej (1844), gdzie wzniesiono m.in. warsztaty wytwórni wagonów i cztery szkoły wśród zabudowy czynszowej. W 1871 r. powstał tu też trzeci dworzec – Dworzec Miejski Kolei Prawego Brzegu Odry[297].

POCZĄTKI NOWOCZESNEJ URBANIZACJI

Rewolucyjne zmiany w tej części miasta ilustruje plan z 1818 r. – pierwszy ukazujący kształt bloków zabudowy identyczny ze współczesnym. Literami oznaczono na nim: „c" – nowe mosty przez fosy (w tym obszarze – *Koenigsbrucke*) „d" – projektowane kwartały przyszłych przedmieść; „e" – projektowane ulice: *Neue Antonien Strasse* (ob. A. Zelwerowicza) i *Neue Oder Strasse* (ob. Sokolnicza i Robotnicza). Kolorem szarym oznaczono *tereny przekazane mieszczaństwu, pochodzące z dawnej fosy „na niemieckiej stronie", których przyszłe użytkowanie, poza obsadzonymi drzewami promenadami, zostanie określone przez ich przyszłych kupców*. Kolor różowy ukazuje *wszelkie tereny dawnej twierdzy i fortyfikacji pozostawione mieszczaństwu po obu stronach rzeki*, a ciemnoszary – *wszelkie tereny zarezerwowane dla Majestatu Jego Królewskiej Mości*. Jak wynika z planu, dla władcy pozostawiono tereny przy cmentarzu św. Elżbiety i ob. ul. Robotniczej. Nie odpowiada to jednak zestawieniu nabywców tej części pofortecznych terenów, jakie podaje E. Kieseritzky[298]:

Nr parceli	Nazwisko i zawód kupującego
5, 21, 109	Lück, handlarz drewnem
148	Tschech, kramarz
146	Fock, cieśla
26	Löser, kupiec
3	Scholz, białoskórnik
149	fiskus – z przeznaczeniem na drogę
136	Batz, handlarz drewnem
41, 147	Lehmann, handlarz mięsem
139	Gruschke, kupiec
17	Nimbach, handlarz drewnem
18	Grosbonder
25	Hoffman, handlarz drewnem
96	Montschinsky, budowniczy statków
152	Kärger, gospodnik
40	Berliner, fabrykant
10	Keller, sukiennik
211	Elżbietanki
213	parafia św. Barbary
34	Ziepult, sukiennik
108	Schiller i Erbfass
29	Hartmann, farbiarz
154	Hülsen, żona nadporucznika
179	Lämschen, kupiec
18, 183	Kärger, gospodnik

Z zestawienia tego wynika ogromna przewaga ludzi interesu nad innymi nabywcami gruntów miejskich. Zestawiona przez E. Kieseritzkiego tabela wzrostu cen nieruchomości pokazuje, że np. przy późniejszej ul. Legnickiej, gdzie przed 1820 r. miasto sprzedawało pręt kwadratowy gruntu za 2 talary reńskie, w dziesięć lat później kosztował on 45 talarów, zaś w 1850 r. już 200, co było najwyższą ceną gruntu we Wrocławiu[299]. Podobnie było z parcelami przy fosie miejskiej – jeszcze w latach 30. XIX w. pręt kwadratowy kosztował tam 3,5 talara, by w 1846 r. osiągnąć cenę 55 talarów. Podobna była dynamika cen parcel przemysłowych – w ciągu kilku lat ceny za pręt wzrastały z 13 do 146 talarów. Stabilizacja na poziomie ok. 200 talarów za pręt nastąpiła po 1860 r., co świadczy o zakończeniu urbanizacji tego obszaru.

MOST

Realizując nowy most przez Fosy Mikołajskie nie wykorzystano projektu murowanego klasycystycznego wjazdu na przeprawę, zachowanego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu[300]. Ostatecznie most Królewski, oświetlony latarniami i skierowany mocniej na południe w stosunku do swoich poprzedników, wzniesiono z żeliwa lub tzw. żelaza pudlarskiego wg planu *Stadtbaurata* Knorra w początku 1822 r.[301] Był to pierwszy we Wrocławiu most o takiej konstrukcji. Wedle kronikarza G. Rolanda odlane w hucie gliwickiej elementy zostały zmontowane na miejscu przez mistrza budowlanego Fischera[302]. Wkrótce wystąpiono też o zgodę na przemianowanie wybiegającej od mostu na zachód *Sandgasse* na *Friedrich Wilhelm Strasse*. Nowy most stał się jednym z najpopularniejszych motywów wrocławskich wedutystów; funkcjonował do 1866 r., gdy w celu powiększenia placu zasypano fosę i zlikwidowano przeprawę[303]. Budowa następnego mostu pozwoliła jednocześnie na wytyczenie zachodniej części placu, zwanego później pl. Królewskim.

Siatkę ulic w pełni ukształtowaną, identyczną niemal ze współczesną, ukazuje plan z 1823 r. Widać na nim poszerzony, prostokątny pl. Królewski, którego pierwsze plany nakreślić miał K.F. Langhans w 1815 r., zaś część zachodnia została wytyczona w 1823 r.[304] Wydaje się, że kształt pl. Królewskiego nawiązywał do wytyczonego wcześniej przez francuskiego inżyniera Bleina placu gen. Tauenziena (ob. pl. T. Kościuszki). Wzorował się on zapewne na założeniach francuskich, jak paryski Place de Vosges z czasów Henryka III Walezego czy Place de la Victoire z czasów Ludwika XIII.

Zmiany urbanistyczne wokół pl. Królewskiego widoczne są przy porównaniu planu z 1820 r. (który pokazuje późniejszy plac ze stojącymi jeszcze wzdłuż linii fosy magazynami paszy) z planem z 1823 r., gdzie widać już zabudowę kalenicową głównych ciągów komunikacyjnych – ul. Legnickiej i Rybackiej. Nowo powstałym obiektem jest tam lewobrzeżny miejski magazyn *Packhof*, zajmujący teren po niedawno rozsypanym północnym dziele rogowym pruskich fortyfikacji.

Plany regulacyjne zabudowy z 1854 r. wskazują na niepełne zagospodarowanie pierzei ulicznych w południowej części obszaru. Zabudowa mieszkaniowa ograniczała się wówczas do pl. Królewskiego (ob. pl. Jana Pawła II) i ob. ul. Legnickiej, na pozostałych ulicach dominowały magazyny, a niekiedy pojedyncze monumentalne budowle, odsunięte od ulicy, jak willa Henniga na narożniku ob. pl. Orląt Lwowskich i Podwala, w 1858 r. przejęta przez Komisję Generalną dla Śląska (w tym miejscu obecnie stoi biurowiec TFL). Na zachód od willi powstał budynek stajni, od lat 40. XIX w. mieszczący zakłady produkcji wagonów kolejowych, aż do czasu budowy w tym miejscu szkoły realnej.

PIERWSZE PLANY ZAGOSPODAROWANIA PRZEDMIEŚCIA

W 1856 r. sporządzono plan wstępnej regulacji geometrycznej trzech wrocławskich przedmieści – Mikołajskiego, Świdnickiego i Oławskiego. Natomiast z 1862 r. pochodzi projekt powiększenia centralnego placu Przedmieścia Mikołajskiego – pl. Królewskiego – poprzez częściowe zasypanie fosy i skierowanie wody podziemnym kanałem. Pełna obrzeżna zabudowa placu po stronie zachodniej miała wtedy po drugiej stronie poszerzonego placu swój odpowiednik w postaci portykowych elewacji reprezentacyjnych budynków banku Alexander i monumentalnej kamienicy czynszowej Heimanna. Rozbudowę pl. Królewskiego uznano za modelowe rozwiązanie architektoniczno-urbanistyczne przestrzeni miejskiej, o czym świadczy umieszczenie jej w pracy Stubbena *Der Städtebau* z 1890 r.

Powiększenie pl. Królewskiego sprawiło, że wnętrze placu, zamknięte kulisowo budynkami na wschodzie, otwierało się w stronę kolejnego wnętrza urbanistycznego na styku ob. ulic Ruskiej i Mikołaja. W ten sposób zachodnia granica dawnego średniowiecznego miasta przestała być w tej części Wrocławia wyraźna. Sytuację tę przedstawia plan z 1874 r. Powiększenie placu umożliwiło też zaprojektowanie w końcu lat 60. kilku wersji nowej kompozycji ogrodowej, m.in. jednej z okrągłym gazonem kwiatowym[305].

Regulacją objęto też tereny na południe od ul. Legnickiej aż do linii kolei świebodzickiej. Polegać ona miała na wyznaczeniu prostej linii zabudowy dla ul. A. Zelwerowicza i pl. Orląt Lwowskich, lub wręcz na prostowaniu południowego odcinka ul. Sokolniczej, co doprowadziłoby do likwidacji zachodniej części istniejącego cmentarza.

Plan Przedmieścia Mikołajskiego z 1856 r. ilustruje proces wypełniania zabudową pierzei Podwala na południe od ul. A. Zelwerowicza. Północny pas, usytuowany nad Odrą, zajęły już wtedy magazyny i położony na zachód od nich kompleks przemysłowy.

Jeszcze w latach 60. XIX w., jak widać to na planie Urbana Kerna z 1861 r., ważną rolę na Przedmieściu odgrywały ogrody. Najobszerniejsze z nich usytuowane były po północnej stronie *Neue Antonien Strasse,* na tyłach północnej pierzei pl. Królewskiego, a także na tyłach zabudowy po północnej stronie dawnej *Magazinstrasse* (ob. pl. Orląt Lwowskich). Ogrody te miały zazwyczaj kompozycję promienistą z centralnym okrągłym gazonem i stanowiły swoiste podwórzowe *pendant* do kompozycji pl. Królewskiego. O ich wysokim poziomie artystycznym świadczą projekty pawilonów ogrodowych zachowane w Miejskim Archiwum Budowlanym.

Na widoku Eltznera z 1872 r. widać Przedmieście Mikołajskie z monumentalnymi kamienicami, na ogół czterokondygnacyjnymi z dwuspadowymi dachami, z szerokim pasem promenady obsadzonej drzewami i z monumentalnym pl. Królewskim. Jednym z ważniejszych jego akcentów architektonicznych był dom bankiera Aleksandra (*Aleksanderhaus*) w północno-wschodnim narożniku. Podobną fazę rozwoju architektonicznego tego obszaru prezentuje plan z 1873 r. Oba ukazują brak zabudowy w północnym odcinku ul. Podwale. Pojawia się ona dopiero na planie z 1891 r., który obrazuje zagospodarowanie tej części miasta, nie zmieniane aż do końca II wojny światowej. Przez cały ten czas nie zabudowano jednak środkowej partii ul. A. Zelwerowicza.

Jedną z nielicznych zmian w układzie komunikacyjnym w omawianym obszarze było wyznaczenie wschodniego odcinka *Lorenzgasse* (ob. W. Sikorskiego) na wschód od ul. Sokolniczej. Regulacja ta miała na celu połączenie zachodniego odcinka ulicy z Podwalem i nowo powstałym mostem. Projekt podpisany został 14 stycznia 1887 r. przez miejskiego radcę budowlanego Plüddemanna. Pojawiły się w nim nowe koncepcje zagospodarowania terenu nowych miejskich składów (*Packhof*), na północ od wyznaczanej ulicy.

Największe przemiany zachodziły w północnej, przemysłowej części Przedmieścia, co uwarunkowane było w pierwszym rzędzie technologią zakładów produkcyjnych. W latach 30. XX w. wyznaczono tam wschodni odcinek *Lorenzgasse* (ob. W. Sikorskiego), co związane było z projektem budowy wielkiego zespołu magazynowo-portowego i biurowego na terenie dawnego *Packhofu*. Utrzymany on był w manierze architektury narodowo-socjalistycznej, z nawiązaniem w części magazynowej do starych składów (*Packhof*) na Kępie Mieszczańskiej, zaś w części biurowej do budynków urzędu pracy (ob. Archiwum Państwowe na ul. W. Cybulskiego)[306].

Widoczną na XIX- i XX-wiecznych planach szczególną cechą Przedmieścia Mikołajskiego była jego niemal symetryczna w stosunku do pl. Królewskiego kompozycja oraz wyraźna bariera architektoniczna, oddzielająca Przedmieście od Starego Miasta gęstą zabudową czynszową ul. Podwale. Na główną oś kompozycyjną Przedmieścia – ulicę wybiegającą z obszaru staromiejskiego – „nanizany" był monumentalny pl. Królewski, zabudowany wysokimi budynkami, regularnymi, choć zróżnicowanymi architektonicznie.

Dalej na zachód, w stronę średniowiecznego szlaku prowadzącego w kierunku osiedla Szczepin i kościoła św. Mikołaja, posadowiony był trójkątny, odpowiadający łukowi ob. ul. Rybackiej *Wacht Platz* (ob. pl. Solidarności). Jego zabudowa stanowiła najbardziej monumentalną substancję obszaru, tworzącą jednocześnie przegrodę oddzielającą od usytuowanej na północ od niego, ciągnącej się wzdłuż Odry „dzielnicy" przemysłowej: składów miejskich (*Packhof*), fabryk Ruffera i Schoellera, a także mniejszych zakładów przemysłowych i składów. Zachowana obecnie w formie szczątkowej zabudowa placu stanowi świadectwo ogromu zniszczeń, jakie poniosło miasto na skutek działań wojennych w finale II wojny światowej. W obrębie dzisiejszego układu urbanistycznego amorficzna i przypadkowa, nie stanowi już dominanty architektonicznej. Monumentalny pl. Królewski przestał istnieć i stał się jedynie fragmentem wielopasmowej arterii komunikacyjnej, choć aktualny plan zagospodarowania i działania (rozbiórka biurowca Cuprum) rodzi nadzieję na przywrócenie temu ważnemu obszarowi jego dawnych wartości.

HISTORYCZNA ARCHITEKTURA PRZEDMIEŚCIA

Na Przedmieściu Mikołajskim nie zachowały się budynki wzniesione przed oblężeniem Wrocławia przez wojska napoleońskie, choć jest prawdopodobne, że odbudowując Przedmieście wykorzystywano fundamenty budowli starszych. Przykładem może być dawny gotycki kościół św. Mikołaja, którego projekt odbudowy Augusta Ferdinanda Kleina i Oskara Knorra powstał w 1842 r., a odbudowywany był początkowo w latach 1869–1870, nim ostatecznie zrealizowano go w 1883 r.[307] Zabudowę z pierwszych dziesięcioleci XIX w. można odtworzyć na podstawie projektów przechowywanych w Archiwum Budowlanym Wrocławia.

Architektura czynszowa pojawiać się zaczęła najwcześniej na nowo wyznaczonym pl. Królewskim, jeszcze przed jego regulacją w 1852 r., i na wschodnim odcinku ul. Podwale, w pobliżu jej skrzyżowania z ul. A. Zelwerowicza. Budynek przy pl. Królewskim 3 powstał już w 1845 r. – czterokondygnacyjny, o skromnej dekoracji, prezentował jeden z najwcześniejszych typów kamienicy czynszowej. Porównać go można z rozbudową kamienicy pl. Królewski 7, w narożniku południowo-wschod-

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:23 AM Page 60

32. Przedmieście Mikołajskie, widok od strony pl. Strzegomskiego w stronę wschodnią, 1933

nim, gdzie w 1872 r. zastosowano podobną, lecz zdecydowanie bardziej plastyczną ornamentację. Zachowany projekt trzykondygnacyjnej kamienicy przy ul. A. Zelwerowicza 1 pochodzi z 1847 r. Również na mniej ważnych ulicach, np. Rybackiej, pojawiały się zaczątki zabudowy czynszowej. Pod numerem 3 na tej ulicy, mistrz ślusarski Linke wzniósł w tym samym roku budynek, który można określić jako typowy dla początkowego okresu kształtowania się architektury czynszowej.

W 1846 r. powstał ozdobiony belwederem budynek przy pl. Królewskim 3b. Budowla ta świadczyła o zamiarze zagospodarowania nowego monumentalnego wnętrza urbanistycznego. W latach 80. XIX w. pojawiły się na Przedmieściu Mikołajskim bardziej rozbudowane, pięciokondygnacyjne obiekty czynszowe, z bogatą dekoracją neobarokową. Dotyczyło to głównie nowo zabudowywanych fragmentów ul. Sokolniczej, Nabycińskiej czy północnego odcinka Podwala (nr 5, 6, 7), a także odcinka tej ulicy na południe od ul. A. Zelwerowicza.

Niewielki rejon bardzo okazałej zabudowy czynszowej zachował się w środkowym biegu ul. W. Sikorskiego, na odcinku między ul. Drzewną a Rybacką. Budynki te, noszące dziś adresy Drzewna 19, W. Sikorskiego 18 i Sokolnicza 42, prezentują pięciokondygnacyjne neobarokowe domy o niezwykle bogatej dekoracji. Powstały w latach 80. i 90. XIX w. i należały do kompleksu zabudowy mieszkalnej Hugona Stanischa – lokalnego dewelopera, działającego również przy ul. Sokolniczej.

Ostatnią fazą przemian elewacji kamienic czynszowych na Przedmieściu Mikołajskim było usuwanie dekoracji sztukatorskiej, związane z modernistyczną ucieczką od detalu. Przykładem są zachowane we wrocławskim Archiwum Budowlanym projekty w tzw. stylu *Entputzung*. W 1934 r. usuwano stiukowy detal kamienic przy *Friedrich-Wilhelmstrasse* 3/5, przekształcając przy okazji partery w obszerne wnętrza sklepowe z dużymi witrynami.

Do znaczniejszych gmachów na pl. Królewskim należy budynek Przeciwpożarowego Towarzystwa Ubezpieczeniowego. Powstały w latach 40. XIX w. i rozbudowany w 1879 r., charakteryzuje się spokojną neorenesansową architekturą, z akcentującym wnętrze urbanistyczne placu ściętym narożnikiem z wieżyczką zegarową.

Blok zabudowy między ul. A. Zelwerowicza, Podwalem i pl. Orląt Lwowskich jeszcze przed wzniesieniem wszystkich budynków czynszowych wypełniony został w centralnej części budynkami szkoły realnej i szkoły średniej, których projekty pochodzą z lat 1862 i 1865.

Spośród budynków użyteczności publicznej można wyróżnić powstałą na miejscu dawnego zajazdu przy *Neue Antonienstrasse* 20, utrzymaną w stylu *Rundbogen* salę gimnastyczną z 1878 r. oraz usytuowaną na sąsiedniej parceli szkołę podstawową, wybudowaną w 1880 r. w stylu berlińskiej architektury szkolnej. Kolejna budowla szkolna pojawiła się w 1898 r., na tyłach budynku przy *Koenigsplatz* 5.

[1] Zob. dalej: S. Moździoch, *Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu*.

[2] S. Urbańczyk, *Wratysław*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 6, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 598. Nie można także wykluczyć pochodzenia miejscowego nazwy. Z kolei, biorąc pod uwagę znaczny rozziew czasowy pomiędzy śmiercią Wratysława (921) a datowaniem początków grodu na Ostrowie Tumskim, nie da się utrzymać tezy o założeniu Wrocławia przez księcia czeskiego.

[3] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze,* Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN we Wrocławiu 4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 17 i nn.

[4] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom Wrocławia*, cz. 3. *Gród na Ostrowie Tumskim w X–XIII wieku (uzupełnienie do cz. 1 i 2)*, Wrocław 1995; E. Małachowicz, *Katedra wrocławska*. *Dzieje i architektura,* Wrocław 2000.

[5] S. Moździoch, *Archeologiczne ślady kultu pogańskiego na Śląsku wczesnośredniowiecznym*, [w:] *Człowiek – sacrum – środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu,* Spotkania Bytomskie 4, red. S. Moździoch, Wrocław 2000, s. 154–194.

[6] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku*..., s. 19 i nn.

[7] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku*..., s. 30–33.

[8] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku*..., s. 30–33.

[9] S. Moździoch, *Znaczenie „pożytków wodnych" w życiu codziennym mieszkańców wczesnośredniowiecznego Śląska*, [w:] *Rzeki. Kultura – cywilizacja – historia*, t. 2, red. J. Kołtuniak, Katowice 1993, s. 149–167.

[10] S. Suchodolski, *Początki mennictwa we Wrocławiu,* [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. 2, red. Z. Kurnatowska, Wrocław 1996, s. 121–126.

[11] W. Nakielski, *Propozycja nowej atrybucji monet śląskich przełomu XI i XII wieku w świetle depozytu z miejscowości Kopacz, gm. Złotoryja*, [w:] *Pieniądz i banki na Śląsku. Studia nad dziejami pieniądza i bankowości w Polsce*, t. 2, red. W. Garbaczewski, R. Macurs, Poznań 2012, s. 147–183.

[12] *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum polonorum*, wyd. K. Maleczyński, MPH, ns, t. 2, Kraków 1952, cap. II, 8, s. 75.

[13] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław jako jeden z ważniejszych ośrodków państwa piastowskiego w XI/XII wieku,* [w:] *Sedes Regni Principales. Materiały z Konferencji Sandomierskiej, 20–21 X 1997*, red. B. Trelińska, Sandomierz 1999, s. 46; H. Manikowska, *Princeps fundator w przedlokacyjnym Wrocławiu. Od Piotra Włosta do Henryka Brodatego,* [w:] *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2000, s. 37–57.

[14] M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 42.

[15] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku...,* s. 36–39.

[16] E. Małachowicz, *Katedra wrocławska....*

[17] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku*..., s. 39–44; J. Piekalski, *Wrocław średniowieczny*. *Studium kompleksu osadniczego na Ołbinie w VII–XIII w*., Wrocław 1991.

[18] S. Trawkowski, *Ołbin wrocławski w XII wieku,* „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. 20, 1958, s. 69–106.

[19] Zob. dalej: J. Piekalski, *Archeologia lewobrzeżnego Wrocławia.*

[20] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku...,* s. 44 i nn.

[21] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku...,* s. 72–74.

[22] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku...,* s. 51–57.

[23] B. Zientara, *Walonowie na Śląsku w XII i XIII wieku,* „Przegląd Historyczny", t. 66, 1975, z. 3, s. 349–369.

[24] M. Słoń, *Początki osady walońskiej i kościoła św. Maurycego we Wrocławiu,* [w:] *Dzieje parafii św. Maurycego na Przedmieściu Oławskim we Wrocławiu. Od początków osady walońskiej – poprzez czas Festung Breslau – do współczesności,* red. R. Żerelik, Wrocław 2007, s. 11–20.

[25] SUb (Bd. 1 wyd. H. Appelt, Bd. 2–6 wyd. W. Irgang, Köln–Wien 1971–1998), Bd. 1, nr 263, 266.

[26] SUb, Bd. 1, nr 142.

[27] SUb, Bd. 1, nr 305.

[28] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław XII–XIII wieku*..., s. 76–80.

[29] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław XII–XIII wieku*..., s. 84 i nn.

[30] SUb, Bd. 1, nr 321; M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław XII–XIII wieku*..., s. 106 i nn.

[31] Zob. dalej: M. Krzywka, *Przekształcenia parcel mieszczańskich w wybranym bloku zabudowy Starego Miasta od XIII do XVIII wieku*.

[32] J. Rozpędowski, *Wrocław pierwszej lokacji,* [w:] *Architektura Wrocławia* (dalej *Architektura*), t. 2, Wrocław 1995, s. 41–51.

[33] SUb, Bd. 1, nr 263, 266.

[34] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław XII–XIII wieku*..., s. 97–99.

[35] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław XII–XIII wieku*..., s. 124–125.

[36] SUb, Bd. 2, nr 272; SUb, Bd. 3, nr 140; M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław XII–XIII wieku*..., s. 126 i nn.

[37] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław XII–XIII wieku*..., s. 138–159.

[38] SUb, Bd.3, nr 373; M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław XII–XIII wieku*..., s. 161–170.

[39] SUb, Bd. 3, nr 436.

[40] K. Demidziuk, *Archiwalia archeologiczne z terenu Wrocławia do 1945 roku*, Wrocław 1998.

[41] R. Jamka*, Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych na staropolskiej osadzie we Wrocławiu,* „Komunikaty Instytutu Śląskiego", t. 5, nr 24, Katowice 1946.

[42] W. Kóčka, E. Ostrowska, *Prace wykopaliskowe we Wrocławiu w latach 1949–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne", t. 3, 1955, s. 271–279, tabl. 63–78.

[43] W. Kóčka, E. Ostrowska, *Prace wykopaliskowe we Wrocławiu*...; W. Kóčka, *Wrocław – Ostrów Tumski*, „Archeologické Rozhledy", R. 5, 1953, z. 6, s. 772–775; *idem*, *Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych we Wrocławiu*, „Archeologia", t. 5, 1955, s. 326–329; *idem*, *Wyniki prac wykopaliskowych we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim w latach 1953 i 1954*, SA, t. 2, 1956, s. 85–95; E. Ostrowska, *Prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1955 r*., SA, t. 3, 1957, s. 195–203; E. Ostrowska, *Prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1956 r.*, SA, t. 6, 1959, s. 144–157; *eadem*, *Prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1957 r.*, SA, t. 9, 1960, s. 43–51; *eadem*, *Prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1958 r*., SA, t. 12, 1961, s. 69–78; *eadem*, *Wczesnośredniowieczne budownictwo drewniane na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, SilAnt, t. 3, 1961, s. 164–178; *eadem*, *Wykopaliska na Wyspie Tumskiej we Wrocławiu*, SA, t. 13, 1961, s. 183–200; *eadem*, *Badania na wrocławskim grodzie w 1960 roku*, SA, t. 15, 1963, s. 268–271; *eadem, Early Development of Wrocław*, „Annales Silesiae", t. 2, 1963, s. 57; *eadem*, *Dalsze wyniki badań na terenie wrocławskiego grodu w 1961 r.,* SA, t. 16, 1964, s. 226–231.

[44] J. Kaźmierczyk*, Ku początkom…*, cz. 3, tam dalsza literatura.

[45] Na rycinie 1 noszą one oznaczenia: IK, IIK, IIIK, IVP.

[46] Zob.: E. Małachowicz, *Wrocław na wyspach. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Wrocław 1981, ryc. 4; J. Kaźmierczyk, *Rekonstrukcja ciągu wału obronnego grodu z XI w., grodu na Wyspie Tumskiej we Wrocławiu oraz przeprawy przez Odrę na wyspę Piasek*, ŚSA, t. 34, 1993, s. 227–248.

[47] *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. Św. Idziego*, red. A. Limisiewicz, A. Pankiewicz, *In pago Silensi*, t. 1, Wrocław 2015.

[48] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom Wrocławia*, cz. 1. *Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od X do połowy XI w.,* Wrocław–Warszawa 1991, ryc. 5.

[49] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...*, cz. 1, zob. niwelacje na planach warstw w wykopach III i IIID.

[50] A. Limisiewicz, A. Pankiewicz, A. Szynkiewicz, *Obwarowania wrocławskiej Wyspy Tumskiej w świetle badań georadarowych*, [w:] *In pago Sielensi*, s. 33–54.

[51] C. Buśko, *Archeologia lokacyjnego Wrocławia*, [w:] *Forum urbes medii aevi III*, red. R. Procházka, Brno 2004, s. 35–45.

[52] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...*, cz. 1, s. 15, 18.

[53] C. Buśko *et al.*, *Historia Wrocławia. Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, t. 1, Wrocław 2001, s. 29; A. Pankiewicz, *Stan badań nad konstrukcjami obronnymi wrocławskiego Ostrowa Tumskiego*, [w:] *In pago Silensi*, s. 13–32.

[54] Zob.: Z. Robak, *Badania nad stratygrafią i chronologią warstw osadniczych grodu na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Propozycja reinterpretacji wyników,* SilAnt, t. 44, 2008, s. 85–121; A. Pankiewicz, *Stan badań nad konstrukcjami...*, s. 13–32.

[55] W. Kóčka, E. Ostrowska, *Prace wykopaliskowe we Wrocławiu*..., s. 274.

[56] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...,* cz. 1–3, Wrocław–Warszawa 1991, Wrocław 1993–1995; P. Rzeźnik, *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X–XI wieku*, Poznań 1995; M. Krąpiec, *Oak dendrochronology of the Neoholocene in Poland*, [w:] *Progress in dendrochronology of the last millennia in Poland*, red. M. Krąpiec, „Folia Quaternaria", t. 69, Kraków 1998, s. 5–133.

[57] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...*, cz. 2. *Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od połowy XI do połowy XIII w.*, Wrocław 1993, s. 21.

[58] M. Kara, M. Krąpiec, *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski,* [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy,* red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 309.

[59] A. Pankiewicz, *Stan badań nad konstrukcjami…*, s. 27.

[60] P. Rzeźnik, *Ceramika naczyniowa…*, s. 143.

[61] W. Kóčka, E. Ostrowska, *Prace wykopaliskowe we Wrocławiu...,* s. 271–279.

[62] E. Małachowicz, *Wrocław na wyspach...*, ryc. 4.

[63] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...*, cz. 1, ryc. 5.

[64] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...*, cz. 1, ryc. 6.

[65] M. Młynarska-Kaletynowa, *Najdawniejszy Wrocław*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.

[66] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...*, cz. 1, ryc. 5.

[67] K. Bykowski *et al., Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy ul. Kapitulnej 4 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, Wrocław 2003 – mpis, archiwum WOSOZ.

[68] E. Małachowicz, *Wrocław na wyspach...*, ryc. 4.

[69] E. Małachowicz, *Katedra wrocławska...*

[70] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...,* cz. 3, s. 25 i nn.

[71] M. Młynarska-Kaletynowa, *Najdawniejszy Wrocław...*

[72] M. Kara, *Osadnictwo ludności pomorskiej i wieleckiej w państwie pierwszych Piastów w świetle znalezisk nekropolicznych z terenu Wielkopolski,* „Slavia Antiqua", t. 43, 2002, s. 43–94.

[73] Podobną rzeźbioną deskę, wiążącą się z kultem pogańskim i datowaną na wiek XI, odkryto w 2012 r. na Wolinie.

[74] E. Schuldt, *Groß Raden. Ein slawischer Tempelort des 9./10. Jahrhunderts in Mecklemburg*, Berlin 1985.

[75] S. Moździoch, *Archeologiczne ślady kultu pogańskiego…*, s. 153–193; *idem*, *Gens perfida et nondum bene christiana – konfrontacja chrześcijaństwa i wierzeń tradycyjnych w państwie pierwszych Piastów w świetle najnowszych odkryć archeologii*, [w:] *Sacrum. Obraz i funkcja w społeczeństwie średniowiecznym*, Aquila Volans 1, red. A. Pieniądz-Skrzypczak, J. Pysiak, Warszawa 2005, s. 67–82.

[76] J. Kaźmierczyk, J. Kramarek, C. Lasota, *Badania na Ostrowie Tumski we Wrocławiu w 1978 roku*, SilAnt, t. 22, 1980, s. 91.

[77] J. Kaźmierczyk, J. Kramarek, C. Lasota, *Badania na Ostrowie Tumskim*..., s. 91.

[78] MPH, t. 6, Kraków 1893, s. 534–585. Ostatnio Tomasz Jurek (*Ryczyn biskupi. Studium z dziejów Kościoła polskiego w XI wieku*, „Roczniki Historyczne", t. 60, 1994, s. 20 i nn.), analizując dokument brzeski *De institucione ecclesie Wratislaviensis* Piotra z Byczyny, sugerował, że biskupstwo w Ryczynie na Śląsku założył Kazimierz Odnowiciel w 1051 r., a do Wrocławia przeniósł jego siedzibę dopiero Bolesław Śmiały po roku 1075.

[79] M. Krąpiec*, Oak dendrochronology...*, fig. 30; *idem*, *Zestawienie dendrochronologicznie analizowanych prób drewna gatunków liściastych z Wrocławia (sezon badawczy 1956–1959)*, mpis. archiwum IAiE PAN Wrocław, Wrocław 1998.

[80] M. Krąpiec, *Oak dendrochronology...*

[81] M. Krąpiec, *Zestawienie dendrochronologicznie analizowanych prób...*

[82] Znaleziska ceramiki pozyskane w wykopach I–IV (w rejonie kościoła św. Marcina) nie pozwalają dokładnie określić czasu budowy wału. Można jedynie przypuszczać, że powstał w końcu X lub połowie XI w. Ta druga ewentualność jest o wiele bardziej prawdopodobna ze względu na fakt występowania w korpusie wału ceramiki, którą możemy datować na 2. połowę X w. Wał budowano, pozyskując ziemię prawdopodobnie także z wnętrza grodu, już wówczas zamieszkanego. Osadnictwo na terenie wyspy nie było w końcu X i na początku XI w. jeszcze zbyt intensywne, o czym świadczy niewielka liczba wspomnianej wyżej ceramiki. Jedynie w wykopie III udało się uchwycić lico zewnętrzne wału i jego najniższe poziomy, sięgające ok. 113,30 m n.p.m. Zob. J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...*, cz. 1, ryc. 6.

[83] E. Małachowicz, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie Tumskim*, Wrocław 1993, ryc. 24; A. Żurek, *Wrocławska kaplica św. Marcina w średniowieczu*, Wrocław 1996, s. 26 i nn., 94 i nn.; K. Jaworski, P. Rzeźnik, *Wrocławski Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Civitates Principale. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej* [katalog wystawy], Gniezno 1998, ryc. 3.

[84] Literatura dotycząca kościoła św. Marcina jako kościoła biskupiego, wraz z innymi próbami interpretacji jego funkcji, została przedstawiona w pracy A. Żurka, *Wrocławska kaplica...* zob. szczególnie przypis 23, s. 17; T. Jurek, *Ryczyn biskupi...*, s. 57 i nn.

[85] S. Arnold, *Początki biskupstwa płockiego w świetle falsyfikatów mogileńskich*, [w:] idem, *Z dziejów średniowiecza*. *Wybór pism*, Warszawa 1968, s. 216 i nn.

[86] E. Małachowicz, *Katedra wrocławska...*

[87] A. Merhautová, *Kostel na Libici*, „Archeologické Rozhledy", t. 47, 1995, z. 2, s. 250.

[88] S. Moździoch, *Socjotopografia grodu wrocławskiego w świetle badań prowadzonych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w latach 1949–1963,* mpis IAE PAN Wrocław, Wrocław 1998.

[89] J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...,* cz. 2, s. 23 i nn.

[90] „[...] *episcopus Wratislaviensis Waltherus ordinatus est anno domini MCXLVIII. Huius temporibus ecclesia Wratislaviensis murata est que lignea fuit…*", MPH, t. 6, s. 560.

[91] Fakt znacznego wytrzebienia lasów w najbliższej okolicy grodu wrocławskiego w końcu XI w. lub zaniechania eksploatacji budulca drewnianego w tym okresie na większą skalę jest dodatkowo potwierdzony faktem braku w warstwach VIII–IV gatunków mchów rosnących na korze drzew. Zob. W. Berdowski, W. Wilczyńska, *Analiza materiału biologicznego z wykopalisk prowadzonych w latach 1949–1963 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu,* AUWr 198, Prace Botaniczne 17, 1973, s. 25–34.

[92] Trzy fragmenty witraży zostały odkryte także w warstwie B_2 wykopu III Józefa Kaźmierczyka, funkcjonującej prawdopodobnie współcześnie z warstwą III wykopu Elżbiety Ostrowskiej. Por. J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...*, cz. 2, s. 195.

[93] Zob. rozdział dot. archeologii lewobrzeżnego Wrocławia, autorstwa Jerzego Piekalskiego, w niniejszym tomie.

[94] Nazwę „Ostrów Tumski" utworzono po II wojnie światowej jako odpowiednik nazwy niemieckiej „*Dominsel*" (*Słownik etymonologiczny nazw geograficznych Śląska*, red. S. Sochacka, t. 15, Opole 2011, s. 140). Wykorzystano przy tym okoliczności, że słowo „*der Dom*" zastąpiło używane długo „*Thum*", co odpowiada także polskiemu „Tum".

[95] Zob.: J. Badura, *Geomorfologiczne uwarunkowania lokalizacji lewobrzeżnego osadnictwa*, [w:] *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, WrA, t. 11, Wrocław 2010, s. 15–45.

[96] APWr, Odra, sygn. I/131.

[97] APWr, Odra, sygn. I/353.

[98] APWr, Odra, sygn. I/131.

[99] R. Wytyczak, *Krajobraz kulturowy okolic Wrocławia w końcu XVIII wieku – próba rekonstrukcji*, RWroc, R. 8, 2002, s. 83–84.

[100] J. Badura, *Geomorfologiczne uwarunkowania*..., s. 41.

[101] B. Stein, *Renesansowe opisanie Wrocławia*, Wrocław 1995, s. 31.

[102] B. Stein, *Renesansowe....* , s. 30.

[103] SR (*Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 16, 18, 22, 29, 30, Breslau 1892–1930), nr 3223.

[104] BUb, wyd. G. Korn, Breslau 1870, nr 85.

[105] K.A. Mentzel, *Topographische Chronik von Breslau*, Breslau 1805.

[106] AAWr, sygn. W 28.

[107] R. Wytyczak, *Krajobraz kulturowy*..., s. 81; H. Wendt, *Die Breslauer Stadt und Hospital-Landgueter*, Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau, H. 4, Breslau 1899, s. 87–89.

[108] SUb, Bd. 3, nr 436.
[109] SUb, Bd. 4, nr 99; K.A. Menzel, *Topographische Chronik...,* s. 47.
[110] M. Goliński, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, AUWr 2010, Historia 1034, Wrocław 1997, s. 226; SUb, Bd. 6, nr 4.
[111] N. Pol, *Jahrbücher der Stadt Breslau*, hrsg. J.G. Büsching, J.G. Kunisch, Breslau 1813, Bd. 1, s. 176.
[112] SUb, Bd. 3, nr 60, 140.
[113] SUb, Bd. 1, nr 19; KdŚl. (wyd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, t. 1–3, Wrocław 1951–1964), t. 1, nr 25.
[114] E. Schultz, *Topographie Breslaus im 14. und 15. Jahrhunderts*, ZVGS, Bd. 10, 1871.
[115] SUb, Bd. 4, nr 7, 411.
[116] B. Stein, *Renesansowe...*
[117] B. Stein, *Renesansowe...*
[118] M. Łagiewski, *Mosty Wrocławia*, Wrocław 1989.
[119] B. Stein, *Renesansowe...*
[120] BUWr, Zbiory Kartograficzne, sygn. 3855–A.
[121] APWr, Odra, sygn. I/131.
[122] R. Wytyczak, *Krajobraz kulturowy...*, s. 81, przypis 32.
[123] R. Wytyczak, *Krajobraz kulturowy...*, s. 91.
[124] Zob. dokument przechowywany w Österreichisches Staatsarchiv Wien, sygn. H III e 1504-3 i 170b.
[125] R. Wytyczak, *Krajobraz kulturowy...*, s. 92.
[126] APWr, Odra, sygn. I/131.
[127] C. Buśko, *Wrocław u progu lokacji*, [w:] *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII–XIII wieku. Badania na placu Nowy Targ*, red. C. Buśko, Wrocław 2005, s. 177–194; J. Piekalski, *Struktura osadnicza i drogi Wrocławia przed wytoczeniem regularnej sieci ulic*, [w:] *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, s. 47–55.
[128] K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 1: *Fürstemtum Breslau, Kreise Breslau, Neumarkt, Namslau*, Breslau 1940, s. 9; J. Badura *et al.*, *Z nowszych badań obwarowań i fortyfikacji Wrocławia,* cz. 1: *Pas południowy w rejonie obecnego Placu Wolności*, ŚSA, t. 52, 2010, s. 381–387; P. Konczewski, R. Mruczek, J. Piekalski, *Mittelalterliche und frühneuzeitliche Stadtbefestigung in Breslau*, Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum 7. Die Befestigungen, Lübeck 2010, s. 598.
[129] C. Lasota, Z. Wiśniewski, *Badania fortyfikacji miejskich Wrocławia z XIII w.,* SilAnt, t. 39, 1998, s. 9–32.
[130] E. Małachowicz, *Bastejowe fortyfikacje Wrocławia*, [w:] *Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, red. E. Małachowicz, Prace Naukowe IHASiT PWr 9, 1975, s. 99–123.
[131] P. Konczewski, R. Mruczek, J. Piekalski, *Mittelalterliche und frühneuzeitliche*..., s. 607–612; J. Badura, T. Kastek, R. Mruczek, M. Stefanowicz, *Z nowszych badań*..., s. 394–406.
[132] C. Buśko, *Z badań wewnętrznego rozplanowania działki mieszczańskiej na Śląsku*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, red. K. Wachowski, Wrocław 1995, s. 91–98.
[133] M. Chorowska, C. Lasota, *O zabudowie murowanej w pierzejach Rynku i ulic*, [w:] *Ulice średniowiecznego Wrocławia,* red. J. Piekalski, K. Wachowski, WrA, t. 11, Wrocław 2010 s. 159–178.
[134] *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, red. C. Buśko. J. Piekalski, WrA, t. 1, Wrocław 1999.
[135] *Ulice średniowiecznego Wrocławia*.
[136] E. Małachowicz, *Wczesnośredniowieczna architektura kościoła Dominikanów we Wrocławiu*, KAiU, t. 20, 1975, s. 11–50.
[137] C. Lasota, J. Rozpędowski, *Rozwój przestrzenny kościoła Franciszkanów we Wrocławiu*, [w:] Prace Naukowe IHASiT PWr 14, 1981, s. 16–21.
[138] T. Broniewski, T. Kozaczewski, *Pierwotny kościół św. Marii-Magdaleny we Wrocławiu*, KAiU, t. 12, 1967, nr 3–4, s. 3–122.
[139] C. Lasota, J. Rozpędowski, *Pierwotny kościół parafialny św. Wawrzyńca i św. Elżbiety w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, [w:] Prace Naukowe IHASiT PWr 13, 1980, s. 61–65.
[140] C. Lasota, J. Piekalski, *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Z dziejów wielkomiejskiej fary*, red. M. Zlat, Wrocław 1997, s. 11–18.
[141] B. Kwiatkowska, *Mieszkańcy średniowiecznego Wrocławia. Ocena warunków życia i stanu zdrowia w ujęciu antropologicznym*, Wrocław 2005; *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia*, cz. 1, red. K. Wachowski, WrA, t. 12, Wrocław 2010; M. Wojcieszak, *Nekropole średniowiecznego i wczesnonowożytnego Wrocławia*, [w:] *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia*, cz. 2, WrA, t. 15, Wrocław 2012.
[142] *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej*, red. S. Krabath, J. Piekalski, K. Wachowski, WrA, t. 13, Wrocław 2011.
[143] M. Mackiewicz, K. Marcinkiewicz, J. Piekalski, *Excavations at Nowy Targ (New Market) Square in Wrocław, preliminary report*, ŚSA, t. 55, 2014, s. 303–318.
[144] *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, red. J. Piekalski, K. Wachowski (w druku).
[145] J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu,* cz. 1–2, Wrocław 1966–1970.
[146] *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu...*
[147] Badania Katarzyny Dymek, Czesława Lasoty i Jerzego Piekalskiego z 1987 r.
[148] C. Buśko, *Wrocław u progu*..., s. 177–194; J. Niegoda, *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni w rejonie placu Nowy Targ w XII–XIV w.,* [w:] *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu...*, s. 69–84.
[149] P. Konczewski, J. Piekalski, *Stratygrafia nawarstwień i konstrukcje ulic*, [w:] *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, s. 139–140.
[150] C. Buśko, *Wrocław u progu*…, s. 191–192; P. Konczewski, J. Piekalski, *Stratygrafia nawarstwień*…, s. 142–145; M. Wojcieszak, *Nekropole średniowiecznego*..., s. 18–20.
[151] J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny*…, cz. 2, s. 83–186.
[152] C. Buśko, *Wrocław u progu*…, s. 185–186.
[153] KdŚl, t. 1, 1951, nr 22, nr 68; M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku…*, s. 44.
[154] SUb, Bd. 1, nr 77.
[155] SUb, Bd. 1, nr 266; M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku*…, s. 90.
[156] J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny* …, cz. 1, s. 17, cz. 2, s. 19–22.
[157] *Vita sanctae Hedvigis*, wyd. A. Semkowicz, MPH, t. 4, Lwów 1884, s. 588–589; M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku*…, s. 111.
[158] J. Niegoda J., *Zmiany w strukturze przestrzennej lokacyjnego Wrocławia*, [w:] *Medievalia Archaeologica*, t. 1. *Praha–Wrocław*, Praha 1999, s. 51–55; C. Buśko, *Wrocław u progu*…, s. 186.
[159] H. Markgraf, *Die Strassen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen*, Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau, H. 2, Breslau 1896, s. 135–136; M. Goliński, *Socjotopografia...*, s. 96.
[160] Zob.: J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny* …, cz. 2, s. 427, 472.
[161] C. Buśko, *Nawierzchnie ulic średniowiecznego Wrocławia*, AHP, t. 5 (1997), s. 117–132; J. Bresch, C. Buśko, C. Lasota, *Zachodnia pierzeja Rynku*, [w:] *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych*, cz. 1, red. C. Buśko, WrA, t. 3, Wrocław 2001, s. 15–72.
[162] SUb, Bd 2, nr 229; M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku* …, s. 100.
[163] SUb, Bd. 3, nr 537; M. Goliński, *Podstawy gospodarcze mieszczaństwa wrocławskiego w XIII w.,* AUWr 1333, Historia 85, Wrocław 1991, s. 28.
[164] M. Chorowska, *Regularna sieć ulic. Powstanie i przemiana do początku XIV w.,* [w:] *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, s. 75, 86–89, ryc. 27.
[165] M. Goliński, *Socjotopografia* …, s. 104–118.
[166] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus*…, s. 136–137.
[167] M. Goliński, *Przemiany placu w późnym średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Rytm rozwoju miasta...*
[168] M. Goliński, *Ulice późnośredniowiecznego Wrocławia w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, s. 57–66.
[169] E. Ennen, *Stadtrechtsorte und Freiheiten im mittelalterlichen Europa*, [w:] *Wandel der Volkskultur in Europa*, red. N.A. Bringéns, Bd. 2, Münster 1998, s. 638.
[170] M. Chorowska*, Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław 1994.
[171] W. Hensel, *Początki państwa polskiego i jego kultury*, Warszawa 1971; J. Kaźmierczyk, *Ku początkom...*, cz. 1–3.
[172] S. Felgenhauer-Schmied, *Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte archäologischer Funde*, Frankfurt a. M. 1993.
[173] J. Badura, *Geomorfologiczne uwarunkowania...*, s. 15–45.
[174] J. Piekalski, *Struktura osadnicza i drogi...*, s. 51.
[175] M. Milecka, *Ogrody cysterskie w krajobrazie małopolskich opactw filii Marimondu,* Lublin 2009.
[176] R. Mruczek, *Kurzy Targ we Wrocławiu. Uwagi o pierwotnym planie miasta*, [w:] *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, WrA, t. 2, Wrocław 2000, s. 268 i 271.
[177] M. Goliński, *Fortyfikacje miejskie Wrocławia XIII–XIV w.,* „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. 29, 1986, s. 23.
[178] C. Lasota, P. Konczewski, J. Piekalski, *Zamek książęcy na lewym brzegu Odry we Wrocławiu w świetle badań z lat 2005–2006*, ŚSA, t. 49, 2007, s. 238–240.
[179] A. Limisiewicz, R. Mruczek*, Fara św. Marii Magdaleny na tle przemian przestrzennych wczesnego Wrocławia*, [w:] *Śródmiejska katedra. Kościół św. Marii Magdaleny w dziejach i kulturze Wrocławia*, red. B. Czechowicz, Wrocław 2010, s. 82–83.
[180] J. Piekalski, *Problem datowania początków Rynku we Wrocławiu,* [w:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w 75. rocznicę urodzin*, red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, s. 348.
[181] P. Konczewski, *Działki mieszczańskie w południowo-wschodniej części średniowiecznego i nowożytnego Wrocławia*, WrA, t. 9, Wrocław 2007, s. 23.
[182] M. Goliński, *Fortyfikacje miejskie...,* s. 26.
[183] C. Buśko, *Stratygrafia nawarstwień kulturowych,* [w:] *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście*, s. 33.
[184] W. Nowaczyk, *Wrocławski Kwartał Rzeźników w średniowieczu. Parcelacja, działka mieszczańska, zabudowa,* mpis, archiwum Wydziału Architektury PWr, Wrocław 2017.
[185] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku...,* s. 161–170.
[186] M. Zlat, *Rzeźbiarska i malarska dekoracja ratusza we Wrocławiu,* [w:] *Ratusz wrocławski,* red. M. Bukowski, M. Zlat, Wrocław 1958.
[187] R. Czerner, C. Lasota, *Średniowieczne murowane obiekty handlowe na Rynku wrocławskim,* [w:] *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta*, s. 336.
[188] M. Chorowska, T. Dziedzic, M. Krzywka, *Trzy Kramy Bogate odkryte we Wrocławiu,* „Architectus", t. 3(43), 2015, s. 33–46.
[189] M.in. J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny...*, cz. 2, s. 67–71; C. Buśko, *Zaplecze gospodarcze średniowiecznej i nowożytnej kamienicy wrocławskiej. Zaopatrzenie w wodę i urządzenia sanitarne*, [w:] *Architektura*, t. 1, Wrocław 1995, s. 89–104; *idem*, *Urządzenia wodno-kanalizacyjne w średniowiecznych i renesansowych miastach śląskich*, AHP, t. 3, 1996, s. 93–122; *idem*, *Nawierzchnie ulic...*, s. 117–132; M. Goliński, *XV-wieczny opis wrocławskiej sieci wodociągowej*, [w:] *Studia i materiały z dziejów Śląska i Małopolski*, red. R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 105–123; *idem*, *Die Straßen Breslau im Lichte spätmittelalterlicher Schriftquellen*, [w:] *Ulica, plac i cmentarz...*, s. 143–153; J. Piekalski, *Die Infrastruktur der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen*, [w:] *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, Bd. 4. *Die Infrastruktur*, Lübeck 2004, s. 343–358; P. Janczewski, *Urządzenia wodno-sanitarne we wschodniej części Starego Miasta we Wrocławiu*, [w:] *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu...*, s. 85–96; P. Konczewski, J. Piekalski, *The streets of medieval Wroclaw – methods of construction and functions*, [w:] *Ulica, plac i cmentarz...*, s. 155–162.
[190] P. Konczewski, *Działki mieszczańskie w południowo-wschodniej*..., tamże starsza literatura.
[191] Z. Wiśniewski, *Średniowieczna technika budowy studni w świetle badań na Nowym Mieście we Wrocławiu przy ulicy Bernadyńskiej*, SilAnt, t. 33–34, 1991, s, 33–34, 105–139; *idem*, *Średniowieczna technika budowy studni w świetle badań na Nowym Mieście we Wrocławiu przy ul. Bernardyńskiej*, SilAnt, t. 36–37, 1994, s. 36–37, 61–76.
[192] U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście średniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 281–282.
[193] K. Grewe, *Wasserversorgung und -entsorgung im Mittelalter*, [w:] *Die Wasserversorgung im Mittelalter, Geschichte der Wasserversorgung*, Bd. 4, Frontinus Gesellschaft, Mainz a. Rhein 1991, s. 65.
[194] M. Goliński, *XV-wieczny opis wrocławskiej...*, s. 105–123.
[195] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus*..., s. 88.
[196] A. Kudła, *Studium techniki dawnych urządzeń wodociągowych we Wrocławiu (XIV–XX w.)*, Wrocław 1980, mpis, IHASiT PWr; K. Grewe, *Wasserversorgung...*, s. 65.
[197] J. Bresch, C. Lasota, J. Piekalski, *Północna pierzeja Rynku. Stratygrafia nawarstwień kulturowych*, [w:] *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych*, cz. 2, red. J. Piekalski, WrA t. 5, 2002, s. 292–295.
[198] A. Limisiewicz, *Zaopatrzenie w wodę*, SilAnt, t. 39, 1998, s. 218–219; P. Janczewski, *Urządzenia wodno-sanitarne*..., s. 87.
[199] O. Berger, *Die Bauordnungen der Stadt Breslau von 1605 bis 1925*, Breslau 1926, s. 16.
[200] M. Goliński, *Die Straßen Breslaus...*, s. 143–153.
[201] C. Buśko, *Urządzenia wodno-kanalizacyjne...*, s. 105.
[202] P. Konczewski, J. Piekalski, *Stratygrafia nawarstwień...*, s. 91–100.
[203] C. Buśko, *Urządzenia wodno-kanalizacyjne...*, s. 106–107.
[204] M. Goliński, *Ustępy w świetle najstarszych wrocławskich ksiąg ławniczych,* [w:] *Realia życia codziennego w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, red. A. Barciak, Katowice–Zabrze 2011.
[205] L. Ziątkowski, *Rozwój przestrzenny i architektoniczny Wrocławia w XVI–XVIII wieku*, [w:] Atlas Historyczny Miast Polskich, red. A. Czacharowski, t. 4: *Śląsk*, z. 1: *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2001, s. 9–11.
[206] O. Boyle, *Goethe. The Poet and Age*, vol. 2. *Revolution and Renunciation 1790–1803*, Oxford University Press 2000, s. 83–84.
[207] J.Q. Adams, Letters *on Silesia, written during a tour through that country in the years 1800–1801*, red. J. Budd, London 1804, s. 219–220.
[208] Do początku XIX w. było widoczne wyraźne rozgraniczenie między miastem objętym pierścieniem murów a otaczającymi miasto wsiami. Podział ten został zatarty po włączeniu w granice Wrocławia sekularyzowanych posiadłości klasztornych i likwidacji fortyfikacji. Zob. plansza *Rozwój administracyjny miasta.*
[209] Staatsbibliothek Berlin (dalej: SBB), sygn. III 16 402.
[210] Plan F.B. Wernera, T. I, nr 436a.
[211] F.B. Werner, T. I, nr 469a; T. IV, nr 341a, 345a.
[212] H. Szulcówna, *Wsie warzywnicze pod Wrocławiem w pierwszej połowie XIX w*., KHKM, R. 5, 1957, nr 3/4, s. 563–581.
[213] R. Wytyczak, *Krajobraz kulturowy...*; K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Wrocław 1960, s. 20–22.
[214] J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A, nr 43, Wrocław 1951.
[215] R. Wytyczak, *Krajobraz kulturowy...*, s. 97–100.
[216] BUWr, Zbiory Kartograficzne, sygn. 5111 III. C.
[217] F.B. Werner, T. I, nr 436; T. IV, nr 338.
[218] F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 12. *Vom Fürstenthum Breslau mit der Kreisen: Namslau und Neumarkt der Stadt Auras*, Brieg 1795, s. 224.
[219] SBB 16402; APWr, Odra I/ 25.
[220] SBB sygn. 6402; APWr, Odra I/ 25.
[221] BUWr, I–439; IV–309.
[222] F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung...*, Bd. 12, s. 164.
[223] Zob.: SBB, sygn. 5.51a; SBB, sygn. 18398.

[224] APWr, Odra, I/131.

[225] SBB, Kart N 729/1-2827.

[226] J. Harasimowicz,*Treść i funkcje ideowe sztuki śląskiej reformacji 1520–1650*, AUWr 819, Historia Sztuki 2, Wrocław 1986.

[227] M. Zlat, *Ogólne warunki rozwoju sztuki w latach 1525–1650*, [w:] *Wrocław jego dzieje i kultura*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 208–210.

[228] Np. u słodowników potrzebne one były do przechowywania ziarna i gotowego słodu oraz do kiełkowania i suszenia ziarna skiełkowanego. U tkaczy – do rozpinania ram tkackich oraz późniejszej obróbki gotowego już sukna.

[229] A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto*, Wrocław 2006, s. 35.

[230] R. Eysymontt, Ł. Krzywka, *„Circa muros ipsius" przed Bramą Mikołajską*, RWroc, R. 8, 2002, s. 23–51.

[231] I. Bińkowska, *Promenada wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia*, RSŚ, t. 15, 1991, s. 107–108.

[232] I. Bińkowska, *Natura i miasto. Publiczna zieleń....*

[233] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus…*, s. 12.

[234] R. Eysymontt, Ł. Krzywka, *Prywatne ulice w dziewiętnastowiecznym Wrocławiu*, [w:] *Mieszczaństwo wrocławskie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miejskie we Wrocławiu w dniach 7–9 grudnia 2000 r.,* red. H. Okólska, Wrocław 2003, s. 291–299.

[235] K. Beelitz, N. Förster, *Breslau/Wrocław. Die Architektur der Moderne*, Tübingen–Berlin 2006, s. 8.

[236] R. Fischer, *Geschichte des Breslauer Wollmarktes von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, „Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau", Bd. 4, Breslau 1938.

[237] *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2006, s. 725–728.

[238] *Statistisches Amt der Stadt Breslau*, Breslau 1898, s. 1–64.

[239] *Encyklopedia Wrocławia*, s. 60.

[240] *Encyklopedia Wrocławia*, s. 342–343.

[241] S. Kolouszek, *Fortyfikacje Festung Breslau*, Jelenia Góra 2014, s. 111–119.

[242] E. Müller, *Die Altstadt von Breslau. Citybildung und Physiognomie. Ein Beitrag zur Stadtgeographie*, Breslau 1931; A. Zabłocka-Kos, *Rozwój centrum Wrocławia 1807–1918,* [w:] Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 4. *Śląsk*, red. A. Czacharowski, z. 1. *Wrocław,* red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2001, s. 25–27.

[243] M. Łagiewski, *Mosty Wrocławia*...

[244] A. Zabłocka-Kos, *Rozwój centrum Wrocławia*..., s. 26–27.

[245] K. Beelitz, N. Förster, *Breslau/Wrocław*..., s. 8.

[246] R. Konwiarz, *Breslau Stadtbild und der Neuzeit,* [w:] *Deutschland Städtebau*, hrsg. G. Hallama, Breslau–Berlin 1921, s. 22.

[247] *Encyklopedia Wrocławia*, s. 852–853.

[248] M. Łagiewski, *Wrocławscy Żydzi (1850–1944),* Wrocław 1994.

[249] *Encyklopedia Wrocławia*, s. 1040–1041.

[250] *Breslauer Statistik 1918*, Bd. 34, H. 1, s. 72–73.

[251] W. Pol, *Z wycieczki* [1848], cyt. za: A. Zieliński, *Wrocław na dziewiętnastowiecznej rycinie*, Wrocław 1988, s. 20–21.

[252] G. Freytag, *Die Juden in Breslau*, „Die Grenzboten", 1848, nr 30, s. 145, cyt. za: S.L. Hoffmann, *Die Politik der Geselligkeit. Freimaurerlogen in der deutschen Bürgergesellschaft 1840–1918*, Göttingen 2000, s. 91.

[253] J. Rudnicka, *Relacje Wojciecha Cybulskiego o Wrocławiu*, „Sobótka", R. 16, 1961, nr 1, s. 66.

[254] Za: T. v. Rahden, *Juden und andere Breslauer,* Göttingen 2000, tab. 4, 5, 9, 10, 19; M. Hettling, *Politische Bürgerlichkeit. Der Bürger zwischen Individualität und Vergesellschaftung in Deutschland und der Schweiz von 960 bis 1918*, Göttingen 1999, tab. 1, 2.

[255] T. v. Rahden, *Juden…*, tab. 5.

[256] T. v. Rahden, *Juden...*, s. 100.

[257] Za: E. Müller, *Die Altstadt von Breslau..*, tab. 2, s. 99–100.

[258] Przedmieście Świdnickie; od 1886 rozróżniano Północne i Południowe, a od 1906 – także Przedmieście Strzelińskie.

[259] S. Bełza, *W Górach Olbrzymich*, wyd. 2, Kraków 1898, [za:] A. Zieliński, *Wrocław na dziewiętnastowiecznej rycinie*, Wrocław 1988, s. 61.

[260] Zob. też: *Przedmieście Świdnickie we Wrocławiu*, red. H. Okólska, H. Górska, Wrocław 2012, w tym zwłaszcza: s. 10–25, 33–59, 68–88, 98–109.

[261] Zdaniem H. Markgrafa (*Die Straßen Breslaus...*, s. 199) znajdująca się w tym miejscu dawna osada Siedem Łanów zaliczana była do Przedmieścia Mikołajskiego.

[262] Proces praktycznej inkorporacji przedmieść pod względem administracyjnym i prawnym ciągnął się do 1826, a w niektórych kwestiach nawet do 1839 r. Opóźnienia brały się m.in. z konieczności likwidacji zaszłości feudalnych.

[263] Zob.: J. Gromadzka, E. Jóźwik, *Powstanie i rozwój wrocławskiego Podwala w XIX wieku*, [w:] *Architektura*, t. 1, s. 215–231.

[264] Zob.: B. Galantowicz, D. Turowski, *Rekonstrukcja rozwoju architektoniczno-przestrzennego Gartenstrasse nr 1–56,* [w:] *Architektura*, t. 1, Wrocław 1995, s. 251–263.

[265] Zob.: K. Schultz, *Breslau-Gräbschen in geschichtlicher und vorgeschichtlicher Zeit. Heimatkunde einer Vorstadt,* Breslau 1934.

[266] Tekst oparty na: R. Eysymontt, *Przedmieście Świdnickie...*, s. 10–25.

[267] F.G.A. Weiss, *Chronik der Stadt Breslau von der ältesten bis zur neuesten Zeit,* Breslau 1888, s. 1159.

[268] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus...,* s. 85–87.

[269] *Leksykon architektury Wrocławia*, red. R. Eysymontt *et al.*, Wrocław 2011 (dalej *Leksykon*), hasło nr 613.

[270] *Leksykon*, hasło nr 752.

[271] Dane z ABMWr. Patrz też: *Leksykon*, hasło nr 624.

[272] APWr, Kartografia Miasta Wrocławia, sygn. 88.

[273] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII* wieku..., s. 72–74; R. Eysymontt. *Przedmieście Mikołajskie do czasu rozbiórki fortyfikacji. Zarys przemian urbanistycznych*, [w:] *Przedmieście Mikołajskie*, s. 18–34.

[274] Na ul. Sokolniczej, podczas badań ratunkowych w 1994, znaleziono fragmenty ceramiki z XII w. (C. Buśko, J. Piekalski, *Ratownicze badania archeologiczne w wykopach pod instalacje gazowe w obrębie ulic Sokolniczej*, *Sikorskiego, Kiełbaśniczej i Kazimierza Wielkiego we Wrocławiu*, Wrocław 1994, s. 2, mpis, archiwum WOSOZ). Ślady późnośredniowiecznego osadnictwa odkryto w południowo-wschodniej części ob. placu Jana Pawła II (K. Demidziuk, *Wytyczne konserwatorskie w zakresie ochrony zabytków archeologicznych na terenie gminy Wrocław*, [w:] *Studium historyczno-urbanistyczno-konserwatorskie wraz z wytycznymi konserwatorskimi dla obszaru miasta Wrocławia*, red. W. Kononowicz, Wrocław 1997, s. 54).

[275] SUb, Bd. 4, nr 47.

[276] SUb, Bd. 4, nr 448, falsyfikat z pocz. XIV w.

[277] B. Stein, *Renesansowe...,* s. 39.

[278] R. Eysymontt, *Rozwój przestrzenny i architektura w okresie średniowiecza*, [w:] *Legnica. Zarys monografii miasta*, red. L. Wiatrowski, Wrocław–Legnica 1997.

[279] B. Stein, *Renesansowe...*

[280] APWr, Akta Miasta Wrocławia, sygn. III 1683.

[281] G. Podruczny, *Die Veränderungen Breslaus in der friderizianischen Epoche (1741–1806),* [w:] *Das Bild von Wrocław/Breslau im Laufe der Geschichte: Tagungsband zum gleichnamigen Symposium im Österreichischen Staatsarchiv und im Wissenschaftlichen Zentrum der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien 18.–19. Juni 2008*, hrsg. v. J. Harasimowicz, Wissenschaftlichen Zentrum der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien, s. 49.

[282] F. Paritius, *Collectanea zur Geschichte der Befestigung von Breslau*, „Schlesische Provinzial Blätter", Bd. 6, Breslau 1807, s. 436–452.

[283] Cmentarz parafii ewangelicko-reformowanej (kalwiński), zniszczony po 1945 – zob.: M. Burak i H. Okólska, C*mentarze dawnego Wrocławia*, Wrocław 2007, s. 192.

[284] Cmentarz *Glacisfriedhof*, od 1774 r. użytkowany przez parafię św. Barbary, zamknięty ok. 1865, w pierwszych latach XX w. zamieniony w plac zabaw z niewielkim parkiem – M. Burak, H. Okólska, *Cmentarze dawnego...*, s. 122.

[285] K.A. Menzel, *Topographische Chronik...,* Bd. 2, 1808,s. 882–884.

[286] K.A. Menzel, *Geschichte der Belagerung von Breslau. Anhang zur topographischen Chronik von Breslau*, Breslau 1808, s. 156.

[287] K.A. Menzel, *Geschichte der Belagerung...*, s. 159–164.

[288] H. Okólska, *Wielki Cmentarz (grosser Friedhof) przy ulicy Legnickiej*, RWroc, nr 8, 2002, z. 2, s. 53–55.

[289] G. Roland, *Vollstaendige Topographie von Breslau nach den besten Quellen bearb. und seinen Mitbuergern zur Saecularfeier der preussischen Besitznahme gewidmet von...,* Breslau 1840.

[290] G. Scheuermann, *Das Breslauer Lexikon*, Dülmen, 1994, s. 2085 i nn.; *Leksykon*, hasło 651.

[291] *Leksykon*, hasło nr 650.

[292] *Leksykon,* hasło nr 386.

[293] P. Gerber, W. Sobociński, A. Wilk*., Pafawag (Bombardier Transportation Sp. z. o.o.)*, [w:] *Encyklopedia Wrocławia*, s. 640.

[294] *Leksykon*, hasło 672.

[295] M. Grabowska, *Życie i działalność Ewalda Felixa Schoellera na Śląsku,* [w:] *Przedmieście Mikołajskie*, s. 158.

[296] P. Gerber, W. Sobociński, *Zabytki techniki w przemyśle włókienniczym na terenie Wrocławia i województwa wrocławskiego*, raport IHASiT PWr, mpis, Wrocław 1987, s. 82.

[297] D. Pikulska, *Forum dworcowe na Przedmieściu Odrzańskim*, [w:] *Przedmieście Mikołajskie*, s. 150–157.

[298] E. Kieseritzky*, Das Gelände der ehemaligen Festung Breslau 1813–1870*, Breslau 1903, tabela „A".

[299] E. Kieseritzky*, Das Gelände der Ehemalingen...*

[300] APWr, Magistrat Miasta Wrocławia, sygn. 1223, 1224.

[301] J. Kościuk, *Most Królewski na pl. 1 Maja we Wrocławiu, Studium historyczno-architektoniczne i sprawozdanie z badań*, Wrocław 1981, mpis, PSOZ we Wrocławiu.

[302] G. Roland, *Vollstaendige Topographie von Breslau...*, s. 12.

[303] J. Kościuk, *Most Królewski na pl. 1 Maja*...

[304] W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej Wrocławia w XIX i na pocz. XX w.*, Wrocław 1974, mpis, Bilioteka IHASiT PWr, Wrocław 1974.

[305] I. Bińkowska, *Julius Hermann Edmund Lösener – współtwórca zieleńca na dawnym placu Królewskim*, [w:] *Przedmieście Mikołajskie*, s. 141–143; D. Pikulska, *Carl Johann Christian Zimmermann (1831–1911) architekt w służbie miasta*, Wrocław 2005, s. 82–85.

[306] J. Dobesz, *Wrocławska architektura spod znaku swastyki na tle budownictwa III Rzeszy*, Wrocław 1999, s. 197–199.

[307] *Leksykon*, hasło nr 534.

Atlas pol 1.qxd 12/2/17 7:23 AM Page 64

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:24 AM Page 1

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redakcja naukowa
ROMAN CZAJA

TOM IV
ŚLĄSK

Redakcja naukowa
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

ZESZYT 13, część 2
WROCŁAW

Redakcja naukowa
Rafał Eysymontt, Mateusz Goliński

Opracowali
Dagmara Adamska, Cezary Buśko, Małgorzata Chorowska, Krystian Chrzan, Krzysztof Demidziuk, Rafał Eysymontt, Agata Gabiś, Mateusz Goliński, Jerzy Ilkosz, Tomasz Kastek, Wanda Kononowicz, Maciej Krzywka, Maciej Małachowicz, Marta Młynarska-Kaletynowa, Sławomir Moździoch, Aleksandra Pankiewicz, Jerzy Piekalski, Marcin Siehankiewicz, Grzegorz Strauchold, Jadwiga Urbanik, Agnieszka Zabłocka-Kos, Leszek Ziątkowski, Adam Żurek

Recenzenci: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga
Wybór i opracowanie map i planów: Rafał Eysymontt
Tłumaczenie na język angielski: Joanna Golińska, Ewelina J. Kowalczyk, Jacek Słupski, Bożena Uścińska
Opracowanie typograficzne: Jarosław Połamarczuk
Prace kartograficzne: Krystian Chrzan, Jarosław Połamarczuk, Marcin Siehankiewicz
Opracowanie redakcyjne: Krzysztof Uściński
Koordynator projektu i prac wydawniczych: Jadwiga Dunaj
Prace techniczne: Lidia Nowacka

Wydawca: Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

Praca finansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki w latach 2014–2017, Projekt nr 11H 13 0215 82

NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja przygotowana we współpracy z Archiwum Państwowym we Wrocławiu

ISBN 978-83-63760-82-3
© Autorzy, Redaktorzy i Wydawca 2017
Drukarnia Księży Werbistów, ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCŁAW 2017

Rafał Eysymontt

KĘPA MIESZCZAŃSKA[308]

Teren Kępy Mieszczańskiej – wyspy na Odrze na północny zachód od Starego Miasta – zaliczał się od roku 1261, jako pastwisko, do gospodarczego uposażenia miasta obok młynów, jatek i domu kupieckiego. Według H. Markgrafa ten zalewowy teren zasiedlano dopiero od 2. połowy XV w. Natomiast już znacznie wcześniej wschodni, wydłużony kraniec Kępy był miejscem lokowania młynów i innych urządzeń przemysłowych poruszanych wodą. Podstawę prawną tych działań stworzyło nadanie miastu w 1314 r. porządku młyńskiego. Obok młynów zbożowych, garbarskich, foluszy i tartaków funkcjonował tu też od XVI w. młyn papierniczy.

W XVI w., co potwierdza zarówno plan B. Weihnera z 1562 r., jak i uderzająco zgodny z nim opis B. Steina z pocz. XVI w., teren Kępy objęty był już osadnictwem miejskim. K.A. Menzel w kronice pisanej u progu XIX w. twierdzi, że w średniowieczu Kępa zamieszkana była przez rybaków, a ich drewniane domy kryte były strzechami. Z kolei F.G.A. Weiss uważał, że Kępa zasiedlona została dopiero w roku 1482 przez ”polskich” rybaków i flisaków, którzy poprzednio zamieszkiwali w Nabytynie („na Bytyniu”) – starym osiedlu na lewym brzegu rzeki, które miało znajdować się w pobliżu ob. ul. Rybackiej.

Kolejne urządzenia przemysłowe przeniesiono na wschodni cypel Kępy z lewego brzegu rzeki prawdopodobnie ok. 1460 r., podczas modernizacji miejskiego systemu fortyfikacyjnego, która spowodowała konieczność usunięcia obiektów leżących między brzegiem a murami. Urządzenia na Kępie powiązane były gospodarczo z kwartałem rzeźników. Plan z 1562 r. ukazuje Kępę skomunikowaną z lewym brzegiem dwoma mostami – Mittelbrücke, prowadzącym z bramy na zamknięciu ul. Kuźniczej, i drugim, na zakończeniu ulicy Odrzańskiej. E. Kieseritzky podaje informacje z 1531 r. o tamie i bastei przy *Werdermühle.*

Teren na zachód od urządzeń gospodarczych stanowił rozległą wyspę o migdałowym zarysie, która z pl. Młyńskim łączyła się wąskim przesmykiem. Południowy brzeg wyspy, narażony na podmywanie przez nurt rzeki, uzyskał widoczne na planie F.B. Weihnera opalowanie. Przerwa w środkowej części tego umocnienia służyć musiała jako wodopój dla wypasanego na wyspie bydła. Przez środek Kępy przebiegała najważniejsza droga obszaru, późniejsza *Werder Gasse*. Wokół niej powstawała zabudowa obszernych parcel z ogrodami, skupiona przede wszystkim na południowym brzegu wyspy. Ulica kończyła się po zachodniej stronie rozwidleniem, za którym bita droga zamieniała się w pastwiskowe ścieżki. Na północ od końca *Werder Gasse* rozciągała się ogrodzona łąka, nazwana na planie F.B. Weihnera *Bleicher Platz*. Skraj zachodni wyspy porośnięty był podmokłym gajem.

Projekt nowych fortyfikacji miasta, sporządzony w 1634 r. przez Valentina von Saebischa, przewidywał wykonanie na Kępie Mieszczańskiej szańca o narysie koronowym. Wprawdzie wykonanie tego dzieła obronnego do niedawna kwestionowało wielu badaczy, niemniej w świetle starannej analizy starych planów stwierdzić można przynajmniej częściową jego realizację. Szaniec ten został zaznaczony na planie z 1717 r. (opisany jako *Alte Wehrschantzung*) oraz z 1730 r., natomiast na rysunkach F.B. Wernera, powstałych na początku lat 40. XVIII w., widoczne jest tylko jego ramię północne wraz z fragmentem fosy, zaś na miejscu części południowej szańca widnieją zabudowania *Packhofu*.

Jest więc prawdopodobne, że proces fortyfikowania Kępy Mieszczańskiej rozpoczął się w latach 30. XVII w. W 1633 r. zostały poszerzone i pogłębione fosy przy szańcu na wysepce Młyńskiej (szaniec Młyńskiej Góry). W 1643 r. zaczęto budować szańce na Kępie Mieszczańskiej, zaś jesienią tego samego roku na końcu Kępy, nazywanym *Promecke,* wykonano redutę z pni drzewnych, aby tam trzymać straż, i rozbudowano dolne części brzegów Młyńskiej Góry (*Mühlberg*) za pomocą wierzbowych płotów i palisady. W roku następnym dokończono szańce na Kępie Mieszczańskiej, zbudowano most z bramą i nadsypano redutę ziemną na *Promecke*[309].

Plany z lat 1717 i 1730 ukazują szańce datowane przez E. Kieseritzkiego na 1631 r., oddzielające wyspę Młyńską od Kępy, oraz szaniec powstały w 1640 r. na północnym brzegu – późniejsze Odrzańskie Dzieło Koronowe – a także szaniec dzielący Kępę nieco na wschód od linii ob. ul. Władysława Jagiełły. To projektowane przez V. Saebischa dzieło koronowe zostało poprowadzone pomiędzy zabudowanymi już parcelami, zatem jego południowy kraniec zajął miejsce dawnego zejścia do rzeki. Plan widokowy Wernera sprzed 1747 r. pokazuje, że dostępu do wyspy od strony mostu łączącego się z Długim Mostem broniła, zgodnie z opisami, Brama Młyńska. Skraj zachodni wyspy zajęty był częściowo przez mokradła, widać też prostokątne reduty, powstałe w latach 1643–1683[310]. Plan z 1757 r. ukazuje obszar wyspy Młyńskiej oddzielony od Kępy Mieszczańskiej kanałem, z mostem z usytuowaną na nim bramą. Poza znanymi z analizy E. Kieseritzkiego fortyfikacjami i Odrzańskim Dziełem Koronowym, a także dwoma dwuramiennikami osłaniającymi południową wyspę Młyńską, oznaczono na niej również schematycznie bloki zwartej zabudowy we wschodniej części Kępy, przecięte ulicą w miejscu ob. ul. Księcia Witolda.

Już wcześniej jednak, w XVI w., południowy brzeg wyspy zajął port miejski z żurawiem z 1681 r., a w jego sąsiedztwie na początku XVIII w. wzniesiono miejskie składy – *Packhof* (ob. Księcia Witolda 42–50), a po 1900 roku – urząd celny.

Proces inwestycyjny, zapoczątkowany w 1767 r. budową fortyfikacji fryderycjańskich i ukończony prawdopodobnie ok. 1800 r. wraz z budową ostatnich obiektów pomocniczych, doprowadził do całkowitej przemiany charakteru północnej części Kępy Mieszczańskiej. Obszar między współczesną ul. Księcia Witolda (dawniej *Werdergasse),* północną linią fortyfikacji wyspy a wschodnim brzegiem Odry został uporządkowany przez budynki wojskowe. Głównym elementem stał się wielki trójkąt zabudowań koszar artylerii, a po ich stronie południowej – magazyny i rafineria cukru z ogrodami i wzniesionym w latach 1771–1772 ogrodowym pawilonem im. dramaturga i krytyka Gottholda Ephraima Lessinga[311].

Wiele wiadomości na temat nowego, militarnego ukształtowania obszaru niosą plany z lat 80. XVIII w. Precyzyjnie widać na nich przecięcie wyspy, wykonane po 1780 r. Nowa fosa rozdzielająca była przedfosą dzieła rogowego – kurtyny z dwoma półbastionami, wzniesionymi dla obrony przed atakiem od strony Przedmieścia Mikołajskiego. Usytuowana była ona na północ od XVII-wiecznych fortyfikacji, na linii ob. ul. Mieszczańskiej. W ten sposób ukształtował się trwający wiele lat podział Kępy na zabudowaną część wschodnią i zmilitaryzowaną zachodnią.W końcu XVIII w. część wojskowa Kępy została podzielona na dwie przestrzenie. Południowa była silnie zurbanizowana i zabudowana architekturą o dużej skali; przeważała tam funkcja koszarowa. Północna część, słabo zurbanizowana, była miejscem usytuowania magazynów.

O Kępie Mieszczańskiej w ostatnich latach XVIII w. pisze F.A. Zimmermann: *Bürgerwerder leży na wyspie, uczynionej przez Odrę,* [...] *podobna jest do małego miasteczka, nocą szczelnie zamykanego*[312]. Wśród *wartych zobaczenia* budowli wymienia koszary artylerii. Ich projektantem był K.G. Langhans (Starszy), w 1770 r. mianowany wojennym i budowlanym nadradcą Śląska. W latach 1770–1789 wzniesiono na Kępie Mieszczańskiej zaprojektowany przez niego lazaret oraz zespół budynków koszarowych.

Zarys fortyfikacji rogowych z fosą i mostem łączącym je ze skrajem północnym wyspy jest widoczny wyraźnie na planie z 1810 r. Widać na nim też dokładnie granice terenów wojskowych, przekazanych po rozbiórce fortyfikacji miastu – biegły one w przybliżeniu ul. Księcia Witolda i R. Dmowskiego (ob. Trasa Mieszczańska). Na północ od tej linii, a na południe od fosy dzielącej wyspę na dwie części usytuowano trójkątny plac, otoczony koszarami, zaprojektowanymi przez K.G. Langhansa.

Kępę Mieszczańską w pierwszych latach XIX w. opisuje w swojej kronice K.A. Menzel. Odnotowuje on dopuszczenie na niej – w przeciwieństwie do pozostałego obszaru miasta – zabudowy innej niż murowana, zapewne dla łatwej i szybkiej rozbiórki w razie oblężenia. Według Menzla zakwaterowanie regimentu artylerii sprawiło, że na Kępie powstawały *coraz to nowe budowle dla personelu pomocniczego tej jednostki*. Opisując oblężenie przez wojska napoleońskie, kronikarz odnotował, że początkowo rozważano oddanie Kępy bez walki, jednak porucznik artylerii von Fiebich podjął skuteczną próbę obrony przed desantem, przeprawiającym się na czółnach, i wydarzenie to uświadomiło dowództwu militarne znaczenie wyspy. Podczas walk zniszczeniu uległy magazyny i przędzalnie lnu oraz warsztat fabrykanta safianu, a jeszcze przed zbliżeniem się wojsk francuskich w celu oczyszczenia przedpola podpalono składy drewna i zabudowania na prawym brzegu Odry.

Nakazana przez okupacyjne władze francuskie rozbiórka fortyfikacji nie spowodowała zmiany funkcji Kępy Mieszczańskiej. Zajmowane dotychczas przez dzieła obronne tereny po splantowaniu powiększyły areał przeznaczony pod koszary. Tylko niewielkie działki przy południowym brzegu uzupełniły parcele mieszczańskie.

W 1. połowie XIX w. coraz większą rolę w zagospodarowaniu terenu odgrywał Królewski Urząd Aprowizacyjny. Posiadał on na Kępie magazyn taboru, mieszczący oprócz pojazdów także sprzęt do sypania szańców, zaś cztery budynki zajmowały sprzęty głównego lazaretu polowego. Na koszary składał się lazaret oraz sześć budynków, łącznie 361 izb przeznaczonych dla blisko 3000 żołnierzy. Obszerny plac w północnej części Kępy, początkowo niezabudowany, został w 1827 r. nazwany imieniem Fryderyka Wilhelma. Pod koniec lat 60. XIX w. większość przestarzałych i niepotrzebnych już budynków koszarowych w mieście została sprzedana władzom miejskim, a Kępa Mieszczańska została jedynym miejscem w obrębie Starego Miasta, w którym wojsko nadal posiadało swoje instalacje. Sytuacja ta spowodowała konieczność intensywniejszego zagospodarowania otoczenia pl. Fryderyka Wilhelma.

Powstały w połowie lat 60. XIX w. plan sekcyjny Sadebecka ukazuje obszar Kępy o ustalonej już sytuacji urbanistycznej. Budowa nowych połączeń mostowych – mostu Uniwersyteckiego (1866–1869), który zastąpił nieco inaczej posadowiony *Lange Brücke*, oraz *Königsbrücke* (1875*,* ob. most W. Sikorskiego) i *Wilhelmsbrücke* (1874–1876, ob. most Mieszczański Północny) – nie zmieniła stosunków przestrzennych, ponieważ mosty powstały w miejscu dawnych przepraw promowych. Wszystkie późniejsze zmiany sprowadzały się do stopniowego zagęszczania zabudowy: militarnej – wokół pl. Fryderyka Wilhelma, i przemysłowo-magazynowej – w pasie na południe od ul. Księcia Witolda. W części wschodniej Kępy, przy ul. Księcia Witolda, powstawała zabudowa czynszowa i willowa, a na wschodnim skraju zlokalizowano w 1894 r. łaźnię miejską.

Już w pierwszych latach XX w. powstały Mosty Pomorskie (1904–1905), które zastąpiły połączenie istniejące wcześniej poniżej stopnia wodnego. Było to możliwe dzięki prowadzonym pod koniec XIX w. pracom modernizacyjnym tego stopnia.

Bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej powstawał szeroko zakrojony plan przebudowy Śródmieścia (1919–1924). Jego głównym projektantem był Max Berg, z którym współpracowali Richard Konwiarz i Ludwig Moshamer. Teren Kępy miał być całkowicie przekształcony. Wydłużona część wschodnia miała otrzymać zabudowę symetrycznie rozłożoną po obu stronach ul. Księcia Witolda, podczas gdy po środku rozszerzonej części północnej zaprojektowano potężne założenie o wrzecionowatym kształcie, wyznaczone przez przedłużenie ul. Księcia Witolda i nową, zaplanowaną ulicę. Na przedłużeniu ul. Mieszczańskiej planowana była nowa przeprawa mostowa[313]. Chociaż projektu tego nie zrealizowano, to jednak pewne jego elementy przeniesione zostały do projektów późniejszych, a realizacja Trasy Mieszczańskiej kilkadziesiąt lat później potwierdziła słuszność komunikacyjnych założeń M. Berga.

Pod koniec lat 20. XX w. przy *An der Wilhelmsbrücke* (ob. ślepa część ul. Mieszczańskiej) wzniesiono 11 domów na mieszkania dla urzędników Wehrmachtu, a pl. Fryderyka Wilhelma przebudowano na stadion sportowy. Były to ostatnie większe inwestycje w obrębie Kępy przed 1945 r.

W trakcie działań wojennych zabudowa Kępy została stosunkowo mało uszkodzona. Omawiający tę kwestię Edmund Małachowicz przytacza dane dotyczące siedmiu obiektów – ich zniszczenia nie przekraczały 20%. Znacznie gorszą sytuację przedstawia zamieszczony w tym samym opracowaniu rysunek, obrazujący stan zniszczeń w roku 1945. Wydaje się jednak, że obraz zniszczeń został przesadzony i miał ułatwić przeprowadzenie przez Kępę dwu planowanych już w roku 1949 dwupasmowych obwodnic miejskich. W następnych latach zrezygnowano na tym obszarze ze wzniesiena zespołów zabudowy zupełnie niezwiązanych z historyczną strukturą (plan z 1974 r.)[314].

W latach 60. XX w. po północnej stronie ul. Księcia Witolda powstało sztuczne lodowisko Torpiast (zlikwidowane w latach 90. XX w.). Zakończona w połowie lat 90. XX w. realizacja Trasy Mieszczańskiej, łączącej drogę krajową nr 8 – trasę wylotową z dzielnic północnych – z zachodnią częścią miasta, stanowiła realizację wcześniejszych koncepcji, traktujących Kępę jako obszar przede wszystkim tranzytowy. Obecnie wschodni fragment Kępy (ul. Księcia Witolda) jest miejscem intensywnych inwestycji w budownictwo apartamentowe.

Rafał Eysymontt

REJON ULICY POMORSKIEJ – CZĘŚĆ HISTORYCZNEGO PRZEDMIEŚCIA ODRZAŃSKIEGO

Teren Przedmieścia Odrzańskiego, położony na prawym brzegu Odry Śródmiejskiej (nazywanej także Odrzycą) i na południe od tzw. Starej Odry, płynącej pierwotnie na linii ob. torów kolejowych na północ od parku S. Staszica, w średniowieczu należał do dóbr ołbińskich. Z czasem podzielone zostały one pomiędzy opactwo Premonstratensów św. Wincentego i ufundowany w roku 1400 szpital Jedenastu Tysięcy Dziewic, od 1404 r. podlegający jurysdykcji miejskiej. Jeszcze w początku XIX w. mieszkańcy tego przedmieścia należeli do parafii ołbińskiej kościoła św. Michała przy ob. ul. S. Wyszyńskiego. Część terenu związana była z fundacją św. Macieja, czyli kościołem i szpitalem krzyżowców z czerwoną gwiazdą[315]. Spory między magistratem a opactwem św. Wincentego na Ołbinie o ten teren rozpoczęły się już w średniowieczu. W dokumencie z 19 sierpnia 1367 r. zostały określone granice własności klasztoru św. Wincentego na Ołbinie: od drogi w kierunku Oleśnicy (ul. S. Wyszyńskiego) aż do Odry po zachodniej stronie (chodzi pewnie o odnogę rzeki między Przedmieściem Odrzańskim a wyspą Mieszczańską). Wynika stąd, że opactwo rościło sobie prawa do całego prawie ogromnego obszaru północnych przedmieść Wrocławia, prócz wydzielonej mieszczańskiej *Steinkretscham*. Spór został wznowiony w 1711 r., kiedy to magistrat starał się o budowę nowego kościoła Jedenastu Tysięcy Dziewic, i ciągnął się do 1734 r. Dopiero po sekularyzacji dóbr kościelnych w 1810 r. cały obszar poddany został jurysdykcji miejskiej, ale nadal zachował część swojej niezależności (chociażby poprzez fakt sprawowania nad nim częściowo niezależnej od miasta jurysdykcji przez tzw. sołtysa sądowego[316]). W stuleciach XVIII i XIX obszar ten nazywany był też Przedmieściem św. Macieja[317], choć wg kroniki Weissa z 1888 r. granica jurysdykcji św. Macieja przebiegała na linii ob. ul. Bolesława Chrobrego.

Przez opisywany obszar już od czasów średniowiecza przebiegała jedna z odnóg drogi z Wrocławia, mijała poświadczoną w 1264 r. Różankę, kierowała się na Trzebnicę i dalej, do Wielkopolski[318]. Na planie sprzed 1719 r. główna droga Przedmieścia, ob. ul. Pomorska, oznaczona jest jako grobla prowadząca do Żmigrodu i Polskiej Wsi[319]. Na planie z 1757 r. trakt ten nosi nazwę *Faubourg de Rosenthal* – Przedmieście Różanki, a w 1824 r. na miejskim odcinku otrzymał oficjalnie nazwę *Rosenthaler Strasse*. Północną granicę przedmieścia stanowiła Stara Odra.

Podobnie jak na innych terenach podmiejskich, również na Przedmieściu Odrzańskim przez długi czas dominowały mieszczańskie gospodarstwa ogrodnicze, być może zamieszkiwane sezonowo. Najstarszy plan Wrocławia, z 1562 r., ukazuje południową część tego obszaru skomunikowaną z miastem lewobrzeżnym mostem na przedłużeniu ob. ul. Więziennej, między ob. mostami Pomorskim i Uniwersyteckim. Drugie połączenie z miastem lewobrzeżnym stanowił most na wysokości ob. ul. Kiełbaśniczej – załamując się na wysokości Kępy Mieszczańskiej w kierunku zachodnim, łączył się on z prawym brzegiem w okolicy ob. ul. S. Dubois. Północny odcinek tego drugiego mostu, jak widać na widoku miasta z 1587 r., stanowił podstawę dla młyna folusznicze go, zaś w rejonie samego przyczółka (między dzisiejszymi ul. Strażniczą i W. Cybulskiego) znajdowały się liczne urządzenia gospodarcze, m.in. smolarnia. Ta część miasta nazywana była jeszcze na początku XIX w. placem Młyńskim[320]. Południowo-zachodni odcinek obszaru (ob. pl. M. Borna) na planie z 1562 r. został oznaczony jako kępa drzew odcięta ramieniem Odry, zanikającym w okresie niskich stanów wody. Z kolei na planie z 1587 r. obszar ten oznaczony jest jako teren strzelecki (*Schiesswerder),* przeznaczony dla mieszczaństwa po oddzieleniu Strzelnicy Kupieckiej (obok Bramy Świdnickiej) od Strzelnicy Mieszczańskiej, przeniesionej w roku 1566 lub 1568 na północ od miasta i pozostającej tam do 1772 r.[321]

Pierwsze prace fortyfikacyjne na prawym brzegu rozpoczęto w 1640 r. Fortyfikacjom, rozbudowanym w latach 1662–1664, nadano nazwę „Odrzańskiego Dzieła Koronowego"[322]. Zostało ono zrealizowane w systemie włoskim. W okresie pruskim system uzupełniono o nowy szaniec strzelecki, wzniesiony po 1768 r. W obrębie obu dzieł obronnych na planach z pocz. XIX w. widać wydłużone budynki koszarowe. W latach 1769–1770 na zachód od obecnej ul. Kurkowej (w rejonie obecnej elektrociepłowni), powstało trzecie dzieło obronne, zwane „Srebrnym Szańcem"[323].

Zapewne jeszcze przed końcem XVII w. teren na północ od dzieła koronowego otrzymał dość zwartą zabudowę, z trzema drogami w rejonie ob. ulic Pomorskiej i S. Dubois. Plan z 1. połowy XVIII w. pozwala zrekonstruować ten obszar jako podmiejskie ogrody warzywne, rozdzielone drogami z postawionymi przy nich budynkami użytkowymi i częściowo pewnie mieszkalnymi. Zachodnia część tego terenu była wtedy zalesiona, a w rejonie ul. Pomorskiej był długi staw, odnotowany na późniejszych planach jako oczko wodne.

Najważniejszym i jednocześnie najwcześniejszym precyzyjnym planem wyłącznie tego obszaru jest plan z 1728 r., zachowany w Archiwum Państwowym we Wrocławiu i opisany jako „Ołbin"[324]. W rzeczywistości przedstawia on fragment Przedmieścia Odrzańskiego ze stawem na południe od ob. ul. Kaszubskiej i mokradłem przeciętym przez ul. Pomorską na wysokości ul. Kaszubskiej. Faszynowy most w tym miejscu został opisany jako „Most Szarego Wilka". Nazwa ta pojawia się po raz pierwszy w protokole z 10 czerwca 1736 r., kiedy to ul. Szarego Wilka, Góra Piaskowa, obszar „Sorge" (chodzi o tereny majątku Kummera i Sorgego), a także szopy ceglarskie określone zostały mianem „Nowego Dobra", w przeciwieństwie do „Starego Dobra" (*Rapina, Reppine*), położonego na północny zachód od szpitala Jedenastu Tysięcy Dziewic[325]. Droga do Trzebnicy prowadziła po terenie podmokłym również w okolicy pl. S. Staszica, gdzie na planie widać „most owczy" – *Schaffbrucke.*

Druga droga na tym obszarze została nazwana na analizowanym planie „Bydlęcą" – *Kuhgasse* – i odpowiada ob. ul. L. Rydygiera. Na wschód od niej płynął strumień zasilający staw przy szpitalu Jedenastu Tysięcy Dziewic. Zaznaczone wyraźnie obszary zabudowy pokazują, że ten poprzednio rolniczy obszar – o czym świadczą nazwy – był już częściowo zurbanizowany. Jako *Hauser und garte* określono tereny na zachód i na wschód od ul. Pomorskiej, oraz obszar w rejonie dawnej ul. Szarego Wilka (ob. ul. Ptasia), w którym układ komunikacyjny był niemal identyczny ze współczesnym. Natomiast teren ob. placu S. Staszica określony został jako *nowo zabudowany – Neu angebaute Hauser und garte*. Sporządzony w 1736 r. opis dóbr miejskich wspomina również o dystrykcie zwanym „Trzy Lipy", należącym do pastwisk miejskich. W XVIII w. ulice te były też zwane tylną i przednią ul. *Drei Linden*[326]. Także dom na rogu ob. ulic Sroczej i Pomorskiej nazywany był niegdyś *Drei Linden*.

W 1777 r., w trakcie budowy nowych fortyfikacji na prawym brzegu Odry, przeniesiono wcześniejszy pl. Strzelecki z rejonu *Salzgasse* (ob. W. Cybulskiego) na teren Góry Piaskowej (w pobliżu ul. Łowieckiej). Na tym obszarze wg kroniki z 1794 r. stało 67 domów należących do magistratu oraz topnia srebra[327]. Na samym pl. Strzeleckim w 1806 r. stały już tylko trzy domy, które spłonęły 18 listopada 1806 r. podczas oblężenia Wrocławia. Sporządzony w 1794 r. opis miasta wymienia liczne ulice tego obszaru. Bydlęca – *Kuhgasse* – liczyła 29 parceli, a na jej tyłach mieścił się ogród kawiarniany Huhnera, należący do magistratu. Domy na tym Przedmieściu były częściowo murowane, a częściowo drewniane[328]. W 1805 r. było ich 384. Część z nich miała spłonąć w czasie oblężenia miasta w następnym roku[329].

W związku z reformą samorządową z 1808 r. wszystkie przedmieścia włączone zostały do obszaru administracyjnego miasta. Na Przedmieściu Odrzańskim powstały pierwsze we Wrocławiu podmiejskie parki. Położony przy ul. Pomorskiej teren późniejszego lasku *Waldchen* ok. 1800 r. należał do inspektora miejskiego Heinricha Senfft von Pilsacha i był ogro-

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:24 AM Page 4

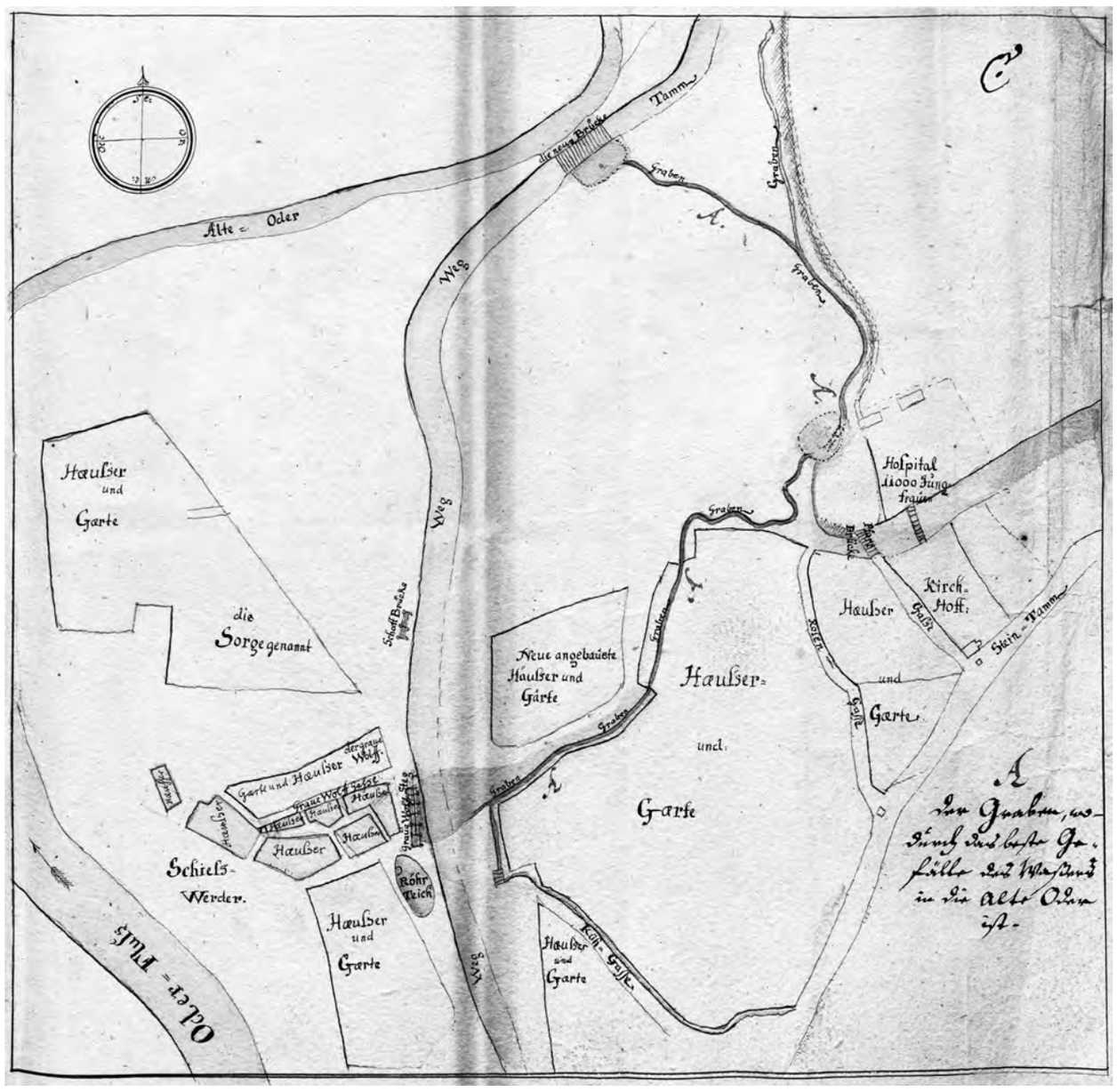

33. Plan części Przedmieścia Odrzańskiego w rejonie ulic Pomorskiej i Ptasiej od szpitala Jedenastu Tysięcy Dziewic do Odry z ulicą Pomorską, 1728

dem, który uległ zniszczeniu podczas oblężenia Wrocławia. W 1813 r. wytyczono tam pierwszy wrocławski skwer w stylu angielskim, należący do miasta i udostępniony w 1816 r. jako park publiczny. Projekt przygotowali wspólnie miejski radca budowlany Johann Friedrich Knorr – twórca wrocławskiej Promenady – i bankier Moritz Eichborn[330].

Także tereny poforteczne, np. przy obecnej ul. W. Cybulskiego, traktowane były nadal jako ogrody podmiejskie – czynszowa zabudowa zaczęła powstawać tu znacznie później.

Plan z 1822 r. ukazuje funkcję niektórych innych terenów. Przy północnym przyczółku Długiego Mostu na miejscu dzieła koronowego usytuowano odwach i dom celny; na narożniku obecnej ul. Dubois, w rejonie dawnego szańca na pl. M. Borna – magazyn soli i węgla (tereny Wyższego Urzędu Górniczego). Tu też powstała ujeżdżalnia, zaś pobliżu dawnego Srebrnego Szańca usytuowano fabrykę bieli cynkowej. Z dawnego dzieła koronowego pozostał jedynie budynek koszar.

Pierwszy raz nazwy ulic w tym rejonie ukazane zostały na planie E. Hoffmanna z 1827 r. Pojawiła się też numeracja posesji. Plac strzelecki na tym planie usytuowany był na terenie obecnej elektrociepłowni. Teren ten od 1828 r. był własnością miasta, zapisaną w jego księgach gruntowych[331]. Obecną ul. S. Dubois obsadzono drzewami. Teren na północ od składu węgla otrzymał nazwę *Holzplatz*, na cmentarzu gminy św. Macieja (zlikwidowanym przed 1900 r.), na południe od ul. S. Dubois, wzniesiono kaplicę na planie krzyża. Na północno-zachodniej krawędzi obszaru nurt Odry odciął fragment terenu z gęstą zielenią, określony jako *Füllert Insel*. Nazwa pochodziła od kupca Emmanuela Füllerta, który wyspę tę nabył w 1761 r. na potrzeby tkalni jedwabiu i sprzedał dyr. banku Heldowi w 1792 r. Następnym nabywcą tego terenu zostało Towarzystwo Górnicze, które składowało tam rudy cynku. W 1865 r. teren ten zakupiło miasto. Wzdłuż ob. ulic Łowieckiej i Ptasiej, które w zasadzie utrzymują od tego czasu swój przebieg, pojawiły się szpalery drzew. Skrajny południowy narożnik obszaru, usytuowany nad Odrą, pełnił funkcje rekreacyjne. Znajdowała się tam wspomniana wcześniej prywatna ujeżdżalnia i łaźnia.

Układ ulic na planie z 1827 r. jest uderzająco podobny do współczesnego. Dotyczy to szczególnie placów i wąskich uliczek w pobliżu ob. ulic Ptasiej, Sroczej i Podworcowej, nazwanych na planie z 1824 r. *Drei Linden Bezirk*[332]. Układ dróg prowadzących na północ dowodzi wzrostu znaczenia traktu do Trzebnicy wzdłuż pl. S. Staszica. Z kolei droga do Osobowic miała podrzędne znaczenie. Obie uzyskały rogatki na granicy administracyjnej miasta. Na planie widać również budynek gospody *Pod Polskim Biskupem* na rogu ob. ul. Św. Wincentego. Dopiero w latach 90. XIX w. jej teren rozparcelowano na domy czynszowe. Budynek gospody „*Pod Polskim Biskupem*" był też widoczny na planie parcelacji z 1848 r.[333]

Plan z 1861 r. ukazuje zmianę kompozycji lasku *Waldchen*. Zmiany zachodzą na terenie zielonym przy ul. Łowieckiej. Następuje też podział bloku między ul. Kurkową i Pomorską. Południowa część ma już zabudowę obrzeżną, nosi nazwę *Birnbaum*[333]. Mieściła się tu znana od przełomu XVIII i XIX w. kawiarnia ogrodowa. Trójkątny placyk między ul. Pomorską, Biskupa Tomasza I oraz pl. Strzeleckim otrzymał nazwę pl. Końskiego (*Rossplatz*). Budynek na narożniku tego placu i pl. Strzeleckiego – „Pod Czerwonym Zameczkiem"(*Unter Roten Schloessel*) – przez długie lata był jedynym na tym placu[335]. Numery parceli, zdecydowanie gęstsze niż na planach poprzednich, świadczą, że parcelacja postąpiła dalej.

Następny etap rozwoju Przedmieścia nastąpił po 1860 r. Plan katastralny z 1863 r., wykonywany w trakcie parcelacji *Adolphstraße,* dobrze obrazuje proces urbanizacji. Według kroniki H. Markgrafa ulica ta, wytyczona w 1863 r., nazwana została przez kupca Adolpha Hechta[336]. Była to wówczas prywatna ulica, licząca w 1865 r. 14 domów i dopiero w 1874 r. przez miasto wybrukowana.

Gęstą, lecz jeszcze nieregularną zabudowę widać na planie z 1863 r. między ob. ul. Kaszubską i pl. Strzeleckim. Na planie tym widać również powstały w 1855 r. nowy, monumentalny budynek resursy strzeleckiej, wzniesiony wg projektu berlińskiego architekta Friedricha Waessemanna, z potężnie ryzalitowaną częścią centralną[337].

Ulica Kurkowa miała wtedy jeszcze charakter ulicy otwartej (stąd nazwa *Offenestrasse*) i dopiero w 1876 r. otrzymała nazwę *Schiesswerderstrasse*. Funkcja tej ulicy zmieniła się znacznie przez budowę w 1876 r. *Koenigsbrucke* na miejscu ob. mostu Mieszczańskiego. W tym samym roku ulica otrzymała nową regulację pierzei zachodniej. W latach 80. XIX w. utworzono równoległą do niej *Wilhelmsufer*[338] – ob. część ul. S. Dubois, i *Magazinstrasse* – ob. ul. Składowa. W 1894 r. podjęto decyzję o połączeniu dawnych terenów strzeleckich oraz terenów dawnej wyspy Füllerta i utworzeniu parku północno-zachodniego[339].

Większe zmiany przedstawia plan miasta z 1873 r. Widać już na nim pełną zabudowę obu pierzei ul. Otwartej. Mimo tych zmian kronika miasta z 1888 r. opisuje nadal Przedmieście Odrzańskie jako dzielnicę rzemieślniczą z licznymi magazynami, rządzoną przez niezależnego sołtysa. Ulica Pomorska wyróżniała się nadal zachowanym wiejskim, „niezbyt czystym" charakterem. Skład ludnościowy tej części miasta powodował, że dzielnica ta nadal nazywana była Polską Stroną[340].

Najważniejszą inwestycją lat 80. XIX w. (1874–1885) było wyznaczenie na dawnym Polu Maciejowym wg projektu Ottona Bauera i Guidona Drabiziusa pl. Świętego Macieja, po wojnie francusko-pruskiej noszącego przez pewien czas imię Fryderyka Engelsa. Działalność właściciela wrocławskiej szkółki leśnej Guidona Drabiziusa, wspomożona przez kupca Ottona Bauera i Preussische Immobilien Aktien Bank w Berlinie, doprowadziła w drugiej połowie lat 70. XIX w. do powstania w rejonie pl. Świętego

Macieja założeń o zwartym urbanistycznym charakterze (ul. Myśliwska), czasem nawiązującym do rozwiązań angielskich na terenie Kleczkowa (ul. E. Zegadłowicza, proj. Ludwika Justa z 1876). Inwestycje w budownictwo mieszkań w owym czasie, przy jednocześnie bardzo restrykcyjnym prawie lokalowym, były niezwykle rentowne. Dlatego zapewne kamienice w rejonie ul. Trzebnickiej i pl. Świętego Macieja były często przedsięwzięciami własnymi takich mistrzów budowlanych, jak Hugo Hübner, Carl Schmidt, August Jäckel[341]. Pierzeja wschodnia pl. Świętego Macieja, nawiązującego do klasycystycznego paryskiego pl. Vendôme (ścięte narożniki), wypełniona jednymi z najbardziej interesujących we Wrocławiu neorenesansowych „pałaców czynszowych" (pl. Świętego Macieja 11, ul. Henryka Probusa 11 – dom Guidona Drabiziusa). Podobnie interesujący budynek powstał przy sąsiedniej ul. Henryka Pobożnego 24 (1874 – proj. Wilhelma Tilgnera)[342]. Nie można też nie wspomnieć o zachowanej przy pl. S. Staszica 30 neorenesansowej willi zaprojektowanej przez Heinricha Kuveckego dla E. Königa – kupca i producenta pasków skórzanych i wyrobów gumowych[343].

Jedną z ważniejszych inwestycji końca XIX w. było wybudowanie w latach 1897–1898 katolickiego kościoła św. Bonifacego wg projektu Josepha Ebersa[344]. Był to najbardziej monumentalny obiekt architektoniczny na tym terenie do czasu zbudowania w 1904 r. kościoła pw. Zbawiciela na ob. pl. Staszica. Jego dwie neoromańskie wieże stanowią do dzisiaj najbardziej znaczący akcent wysokościowy w okolicy (nie licząc komina elektrociepłowni). Ważnym przedsięwzięciem było również wybudowanie w 1898 r. i poprowadzenie w roku następnym do pl. S. Staszica wrocławsko-trzebnicko-prusickiej kolei wąskotorowej. Zachował się do dzisiaj przystanek końcowy, wzniesiony częściowo z muru pruskiego[345].

W latach 1899–1901 w bezpośrednim sąsiedztwie Odry oraz linii kolejowej wzniesiono elektrownię miejską, rozbudowaną w latach 20. i 30. XX w. Zwarta bryła elektrowni nie naruszała rekreacyjnego charakteru Strzelnicy, po 1945 r. została przekształcona w elektrociepłownię miejską[346]. W latach 70. podjęto decyzję o budowie Elektrociepłowni Wrocław II, zlokalizowanej w jej sąsiedztwie, na terenie dawnego *Schiesswerder*[347]. W ten sposób nie tylko zniszczono teren rekreacyjny, ale i uległa degradacji zabudowa mieszkalna bloków sąsiadujących z elektrociepłownią.

Wskutek intensywnej zabudowy omawianego obszaru poddano go obowiązującym we Wrocławiu od lat 70. XIX w. przepisom o strefach zabudowy. Na planie z 1904 r. rejon ten został zaliczony do II strefy budowlanej, w której wysokość budynków frontowych (cztero- i pięciopiętrowych), przy ulicach o szerokości 15 m, ograniczona została do 12–20 m, a budynków tylnych do 9–18 m. Stosunek powierzchni zabudowanej do niezabudowanej na pojedynczej parceli wynosić miał 4:10. Analogiczne ustalenia zachowano na planach z 1906 i 1908 r., na których zostały zaplanowane tereny pod niższą zabudowę (12–18 m) na zachód od ul. Kurkowej i Składowej[348].

W roku 1907 przy obecnej ul. Łowieckiej wzniesiono dla Fundacji Georga i Julii Caro dom z tanimi mieszkaniami dla osób starszych[349].

W okresie międzywojennym okolica zamieszkana była przez rzemieślników i robotników. Najważniejszymi obiektami po stronie wschodniej ob. ul. Pomorskiej były budynki należące do sióstr boromeuszek z Trzebnicy wraz ze szpitalem św. Jerzego (po II wojnie światowej szpital im. L. Rydygiera)[350]. Dom nr 27 należał do kościoła pw. Zbawiciela[351]. Budynek nr 43 nosił nazwę „Biały Rumak", a niski, pochodzący z początku XIX w. budynek nr 51–53 był szpitalem dla bezdomnych pomocy domowych. Dom nr 24 po zachodniej stronie ulicy mieścił gospodę *Drei Linden*.

Plan z lat 40. XX w. ukazuje obszar o identycznych z dzisiejszymi połączeniach komunikacyjnych; jedynym nowym elementem jest wzniesiony w latach 1928–1930 Nowy Most Pomorski, który zmienił przebieg osi przeprawy między tym obszarem a Kępą Mieszczańską. Gęsta, zwarta zabudowa pierzei charakteryzowała większość ulic na tym obszarze (oprócz fragmentu wschodniej pierzei ul. Łowieckiej).

W czasie II wojny światowej dzielnica nie uległa znacznym zniszczeniom, co spowodowało, że była miejscem zakwaterowania wrocławskich pionierów, którzy z centralnej i wschodniej Polski masowo przybywali na Dworzec Nadodrze, położony na skraju dzielnicy.

Powojenne uzupełnienia zabudowy to przede wszystkim amorficzna zabudowa zachodniej pierzei pl. Świętego Macieja; powstało też kilka postmodernistycznych plomb przy ul. Trzebnickiej.

PLAC STRZELECKI

Ważnym elementem zagospodarowania Przedmieścia Odrzańskiego jest pl. Strzelecki. Teren ten historycznie związany jest z łąkami na miejscu ob. placu S. Staszica i z dawnym Targiem Konnym (*Rossplatz)*, pierwotnie na styku ul. Pomorskiej i pl. S. Staszica. Z drugiej strony, zgodnie z nazwą teren ten związany był z ogrodem i placem strzeleckim Bractwa Kurkowego na zachód od ob. ul. Łowieckiej.

Na planach Wrocławia z 1. połowy XIX w. obszar ten przedstawiono jako niekomponowaną zieleń. Dopiero plan z 1862 r. w zachodniej części obecnego placu ukazuje prostokątny skwer o regularnym układzie. Główna ścieżka przecinała plac na osi wschód–zachód, obiegając na środku okrągły gazon. Również na planie sytuacyjnym dotyczącym rozbudowy *Schiesswerder* z 1877 r. w tej części widoczne jest założenie regularne – popularny, wykorzystywany od czasów K.F. Schinkla i P.J. Lennego układ w kształcie hippodromu. W 1881 r. teren został splantowany i całkowicie przekształcony[352].

W tym samym roku na pl. S. Staszica i pl. Strzeleckim zorganizowano Śląską Wystawę Przemysłu i Rzemiosła[353]. Na terenach wystawowych Gerhard Erkel i Hermann Lüdtke zakomponowali niewielki park, stanowiący naturalne otoczenie dla ekspozycji poszczególnych firm i Domu Strzeleckiego. Po zamknięciu ekspozycji powstał projekt zagospodarowania obszaru powystawowego autorstwa Carla Schmidta. Kolejną próbę zagospodarowania tych terenów podjął Guido von Drabizius w czasie Wystawy Ogrodniczej (1886), ogłaszając konkurs na projekt łączący w jeden park miejski pl. S. Staszica i pl. Strzelecki. Pierwszą nagrodę otrzymał Hugo Richter, ale również ten projekt nie doczekał się realizacji.

W 1905 r., prawdopodobnie wg koncepcji H. Richtera, powstał park publiczny obejmujący cały ten teren. Plac Strzelecki uzyskał formę skweru o kompozycji krajobrazowej z placem zabaw dla dzieci i młodzieży w części zachodniej. Ostateczna międzywojenna kompozycja placu pochodzi z 1927 r. Po II wojnie światowej, w latach 1947 i 1951, przygotowano dwa projekty zagospodarowania placu. Oba powtarzały przedwojenny układ, dzieląc jednak całość na cztery, a nie trzy fragmenty, i zakładając utworzenie w jego zachodniej części placu targowego. Byłaby ona oddzielona zwartym szpalerem wysokiej i niskiej roślinności.

Mateusz Goliński

ŚRODKOWA CZĘŚĆ OŁBINA W FAZIE OSADNICTWA PODMIEJSKIEGO

Pod pojęciem „Ołbin" (*Elbing*) zwykło rozumieć się rozległy obszar na prawym brzegu głównego nurtu Odry, naprzeciwko średniowiecznego miasta. O jego zasięgu decydował zmienny bieg rzeki, rozdzielającej się w tym miejscu na kilka funkcjonujących lub zanikających ramion, otaczających ze wszystkich stron wspomniany obszar. Z braku dostatecznych danych nie sposób dociec pierwotnej treści potwierdzonego od XII w. pojęcia „Ołbin", rozstrzygnąć należy, czy zawsze dotyczyło ono całego wskazanego terytorium z wieloma osadami, czy też ukute zostało od określenia konkretnego, lecz niezidentyfikowanego osiedla. Z punktu widzenia procesu osadniczego najważniejszą częścią Ołbina był jego fragment środkowy, przedmoście w czasach późnonowożytnych, stanowiące rdzeń Przedmieścia Odrzańskiego. Natomiast najefektowniejszy element krajobrazu od XII do XVI w. znajdował się w części wschodniej – słynne opactwo benedyktyńskie (od ok. 1190 r. premonstrateńskie) pw. NMP i św. Wincentego. Jego początków szuka się w czasach panowania Bolesława Krzywoustego, a więc 1. tercji XII w., zaś za fundatora uważa możnowładcę Piotra Włostowica. Dywagacje o ewentualnym wpływie funkcjonowania opactwa na zasiedlanie wschodniego Ołbina opierają się jedynie na fakcie odbywania w XIII w. dorocznego targu *ante atrium ecclesie* (niezidentyfikowane). Starszymi elementami osadniczymi, niezależnymi od fundacji klasztornej, była zidentyfikowana wykopaliskowo mała osada z XI–pocz. XII w. oraz kościół św. Michała, nadany benedyktynom w 1139 r., prawdopodobnie pełniący funkcję świątyni protoparafialnej. Trzecim elementem, poświadczonym późnym przekazem literackim o hipotetycznie odtworzonej pierwotnej treści i nie przez wszystkich badaczy akceptowanym, była rezydencja Piotra Włostowica. Źródła pisane od XIII, a ikonograficzno-kartograficzne od XVI stulecia milczą na temat osadnictwa wokół opactwa. Odpowiednikiem „Ołbina św. Wincentego", czyli historiograficznego „Ołbina Piotra Włostowica", był ulokowany na zachód odeń „Ołbin Mikory". Mikora przed 1175 r. dysponował kościołem św. Piotra na Ostrowie Tumskim, w skład którego uposażenia wchodziły pewne posiadłości *in Olbino*. Dobra te kościół utracił przed 1218 r. prawdopodobnie na rzecz księcia Henryka Brodatego. I znów prawdopodobnie posiadłość tę, lub jej część – *dwór Ołbin z polami i ogrodami* – wnuki księcia podarowały szpitalowi św. Elżbiety (inaczej św. Macieja), co potwierdzono w 1253 r. Oznacza to identyfikację z późniejszym Polem Maciejowym w Ołbinie środkowo-zachodnim. Przed 1253 r. powstał także trzeci ołbiński kościół, pw. Wszystkich Świętych, będący parafialnym dla zachodniej części Ołbina (wschodnia należeć miała do parafii św. Michała), Pracz Widawskich, Polanki i Rędzina. Kościół wzniesiono jednak po stronie wschodniej, przy opactwie i dwóch romańskich świątyniach, z którymi po późniejszym przejęciu patronatu przez mnichów tworzył jeden zespół.

Najatrakcyjniejszym ekonomicznie dla osadnictwa punktem obu wspomnianych „Ołbinów" była położona pomiędzy nimi przeprawa odrzańska, poprowadzona poprzez Piasek. U jej wylotu, „na końcu mostu", stała karczma, potwierdzona jako własność opactwa św. Wincentego od 1149 r. Między 1201 a 1204 r. klasztor ołbiński wystarał się o jatkę mięsną, zapewne uzupełniającą funkcję karczmy i stojącą obok. Już przed 1175 r. komes Mikora dysponował dochodem z uboju zwierząt rzeźnych, który w 1201 r., gdy znajdował się w rękach cystersów z Lubiąża, wymieniony został w składzie posiadłości na Ołbinie. Domniemany targ mięsem albo zwierzętami musiał być także pochodną przebiegu szlaku

komunikacyjnego i mieścić się w dawnej części należącej do Mikory. Po przeniesieniu sprzedaży mięsa do jatek wspomniany dochód w 1202 r. umiejscowiony został w „jatce wrocławskiej", o nieznanej lokalizacji i późniejszych losach, gdy przejął ją książę. Tenże zabrał także karczmę „na końcu mostu" i jatkę klasztorowi Premonstratensów, aby darować je cysterkom z Trzebnicy (1224). Skutki decyzji pradziada cofnął Henryk IV Probus, przyznając opactwu ołbińskiemu z powrotem przywilej i działkę pod karczmę (1271). Prawa do jatki nie zwrócono, gdyż uległo ono skasowaniu wraz z koncentracją handlu mięsem w mieście lokacyjnym. Karczma ołbińska stanowiła za to jedyny oficjalny wyłom we wrocławskim przywileju mili, co stwierdzono w falsyfikacie nadania tegoż rzekomo w 1272 r.

Wschodnia, immunizowana część Ołbina (*Vincenzelbing*) aż do sekularyzacji w 1810 r. należała do klasztoru św. Wincentego, niezależnie od jego zrównania z ziemią wraz ze wszystkimi trzema kościołami (1529) i przeniesienia konwentu do miasta. Po usunięciu własności klasztoru lubiąskiego reszta Ołbina w 1. połowie XIII w. należała do księcia. W 1231 r. stronami sporu o prawo przeprawiania łodziami przez Odrę od Wrocławia po ujście Widawy były klasztory NMP na Piasku i św. Wincentego oraz ludzie książęcy *z Ołbina i inni*. Po wykrojeniu z części książęcej wspomnianego „dworu Ołbina" dla szpitala krzyżowców z czerwoną gwiazdą przy wrocławskim kościele św. Macieja należące do nich terytorium określano jako *Matthiaselbing* i stąd też nowożytne nazwy „Pole Maciejowe" i „ulica Maciejowa". Książęta kontynuowali wyzbywanie się pozostałych partii Ołbina. Większość (3/5) pastwisk nadanych gminie miejskiej w 1261 r. znajdowała się właśnie na ówczesnym prawym brzegu rzeki, na zachodnim Ołbinie i na północny zachód od Szczepina. Część tego obszaru do czasów późnonowożytnych utrzymała charakter wykorzystywanych pod wypas nadrzecznych łąk i dlatego nazwa *Viehweide* funkcjonowała tu do XX w. Potwierdzenie przynależności pastwisk do miejskiego okręgu sądowego powtarzano od 1276 r. i były one do 1318 r. (nabycie Szczytnik) jedyną komunalną własnością ziemską. Mniejszy, rolniczy skrawek Ołbina środkowego książę Henryk III sprzedał w 1264 r. pewnej spółce mieszczańskiej, z rąk której w nieznanych okolicznościach przed 1354 r. przeszedł on na gminę miejską. W ten sposób w dwóch etapach powstała trzecia historyczna część Ołbina – tzw. *Stadtelbing,* obejmujący pastwiska i późniejszy Rzepin. Resztkę ziemi książęcej w środkowej części Ołbina zamieniono w ogrody, puszczane w wynajem i pozostające pod jurysdykcją monarszą. Redakcje tzw. księgi ziemskiej księstwa wrocławskiego z ok. połowy XIV w. wśród własności i dochodów królewskich wymieniają 13–20 ołbińskich zagrodników, zobowiązanych do czynszów i robocizny przy sianokosach na łąkach rędzińskich. Po przejęciu przez wrocławską radę urzędu starościńskiego w księstwie w ciągu XV w. uprawnienia i własności królewskie na Ołbinie po cichu przeszły na miasto.

Osady powstałe na dawnych pastwiskach i terenach przyległych aż do XIX w. miały status pośredni – ani miasta, ani wsi. Jako zwykłe dobra ziemskie Wrocławia – wyposażone były w atrybuty wsi na prawie niemieckim (sołtys, ława), nazywane z kolei przedmieściami – cieszyły się wieloma przywilejami. Nieruchomości użytkowali tu równolegle mieszczanie i chłopi. Tych drugich nie obciążano więc świadczeniami w naturze, do których zmuszeni byli obok czynszu poddani w pozostałych wsiach. Sołtys „Ołbina miejskiego" pierwszy raz wystąpił w 1408 r., w pozostałych częściach sądy wiejskie wykształciły się przed 1485 r. Nie umiano jednak poradzić sobie ze statusem działek posiadanych przez mieszczan na prawie niemieckim, ale uwolnionych od jurysdykcji zarówno gmin podmiejskich, jak i miejskiego urzędu dóbr ziemskich. Mieszczanie zawsze pozostawali zwolnieni od służb, ale mieszkający u nich czynszownicy-chałupnicy jeszcze w XVII w. zmuszani byli do pańszczyzny. Rolnictwu po prawej stronie Odry nie sprzyjały zbyt podmokłe grunty i zagrożenie powodziowe. Większość tutejszych mieszkańców trudniła się pracą najemną, rzemiosłem lub drobnym handlem. Na łąkach lokalizowano też uciążliwe urządzenia. Pierwszymi były smolarnia, woskobojnia i rakarnia w części zachodniej. Według danych z 1645 r., mogących odzwierciedlać także sytuację wcześniejszą, na 131 mieszkańców „miejskiego Ołbina" obu płci (głów rodzin i osób utrzymujących się samodzielnie) aż 70 było komornikami. Wyróżniały się też poganiaczki bydła i dziewki służebne (20). W jurydyce szpitalnej i klasztornej funkcjonować za to mogło wielu rzemieślników. Działalność karczmy opactwa św. Wincentego od XIV w. generowała stałe spory z miastem, które wreszcie założyło „karczmę stolarską" na własnym gruncie (1567). Równie stałe były skargi cechów na łamiących prawo mili partaczy z *Vincenzelbing* i na działania w dobrach fundacji św. Macieja – założenie karczmy *Pod Złotą Gwiazdą* przy *Matthiasstraße* (1577) oraz praktykowanie piekarstwa i rzeźnictwa. Nawet na terenie miejskim już w XV w. zwalczać musiano proceder nielegalnego świadczenia usług noclegowych. Administracyjne połączenie przedmieść miejskich i kościelnych z Wrocławiem nastąpiło w 1808 r. W 1809 r. tak powstałe Przedmieście Odrzańskie liczyło 3999 mieszkańców, z tego w dawnych jurydykach: miasta – 2120, św. Wincentego – 1291, św. Macieja – 588. Proporcje pomiędzy liczbami dobitnie wskazują na zróżnicowanie tempa zasiedlania poszczególnych części Ołbina w okresie wyraźnego już XVIII-wiecznego rozwoju ludnościowego przedmieść prawobrzeżnych.

Obecne ulice Bolesława Drobnera i Jedności Narodowej (dawny ciąg *Matthiasstraße*) to linia, przy której zbiegały się granice trzech ołbińskich jurydyk. Choć praktycznie wszystkie istniejące na przedmieściu drogi znalazły odzwierciedlenie w wytyczonych tu w 2. połowie XIX w. ulicach, generalnie powtarzających ich gięty bieg, identyfikacje szczegółowe punktów dzisiejszych i dawnych pozostają tylko przybliżone. Do czasu przemian XIX-wiecznych prawie cała zabudowa mieszkalna ograniczała się do wypełniania pierzei dróg-ulic: wspomnianej *Matthiasstraße*, *Kuhgasse* (L. Rydygiera), *Rosengasse* (J.U. Niemcewicza) i długo bezimiennej *Junkernstraße* (J. Kilińskiego). Funkcjonowanie jako gościńca pierwszej z wymienionych udowodnione jest dla 2. połowy XIV w., istnienia ostatniej w tym samym charakterze domyślać się możemy już ok. połowy XII w. Trudniejsze natomiast pozostaje określenie momentu zagęszczenia w ich okolicy osadnictwa, przynajmniej do takiego stopnia, żeby można było mówić o funkcjonowaniu przedmieścia. Jak się zdaje, była to konsekwencja działań podjętych dopiero w XVI, a zwłaszcza w XVII w. Liczne cieki i starorzecza zniknęły z krajobrazu dopiero po połowie XIX w. Jeszcze w XVIII w. droga między Wrocławiem a Psim Polem forsowała przeszkody wodne w 16 miejscach. Okolica ob. ul. J. Kilińskiego, z *kamienną karczmą* u początku Kamiennej Grobli, czyli drogi ku Psiemu Polu, uległa wyludnieniu w latach 1632–1633. Opustoszałe nieruchomości klasztorne przeszły w ręce przedstawicieli warstw zamożnych jako rezydencje podmiejskie z ozdobnymi ogrodami. Stąd ulicę nazywać zaczęto *Junkernstraße* (1648), a tradycję karczmy w XIX w. kontynuowała gospoda *Russischen Kaiser* na rogu *Matthiasstraße*. Znaczenie komunikacyjne ulicy upadło po likwidacji dawnego mostu św. Wincentego (nowożytny ciąg *Vordom-* i *Leichnambrücke*) i wybudowaniu *Gneisenaubrücke* (1883–1885), ukierunkowanego ku ob. ul. J. Poniatowskiego. Powstanie dawnej ul. Maciejowej w znanym dziś biegu było konsekwencją wzniesienia drugiego średniowiecznego mostu odrzańskiego, zwanego „Długim", w rejonie ob. mostu Uniwersyteckiego, potwierdzonego od 2. połowy XIV w., choć jakaś przeprawa istnieć musiała od XIII w. Przy rozwidleniu głównego gościńca na Oleśnicę i Trzebnicę wzniesiono kościół pw. Jedenastu Tysięcy Dziewic i św. Urszuli, będący pierwotnie kaplicą szpitala dla trędowatych kobiet, fundowanego w 1400 r. Wzdłuż Odry rozciągał się pl. Drzewny, inaczej Świński, od 1588 r. mieszczący miejski *Bauhof,* przeznaczony do przygotowywania konstrukcji ciesielskich. Naprzeciwko tegoż mieściła się wspomniana „karczma stolarska" (późniejsza *Goldene Sonne* przy *Matthiasstraße*). Po spaleniu zabudowy w 1806 r. dominantą odbudowanej ul. Maciejowej – aż do czasu pojawienia się wysokich kamienic – stał się klasycystyczny kościół Opieki Świętego Józefa (w miejsce Jedenastu Tysięcy Dziewic). Od 1824 r. nazwa *Matthiasstraße* objęła dalsze odcinki, tzn. *Steindamm* i *Fuchsschwanz,* aż po Szosę Psiepolską. Na trójkątnym placyku *Ochsenplatz* przy gościńcu *Steindamm* funkcjonował pierwotnie targ bydlęcy, w połowie XVII w. przeniesiony na Wygon Świdnicki. Wcześniej i intensywniej zagospodarowywano ul. Krową (od XIX w. – *Mehlgasse*), czyli rejon ob. ul. L. Rydygiera. W XVIII w. pośrodku szerokiej ulicy (a raczej wiejskiego nawsia) pojawił się blok gęstej zabudowy, nie powiązanej z wcześniejszą parcelacją. Bardziej na zachód od 2. połowy XVII w. zabudowywano pastwiska, wznosząc dwa kompleksy „nowych domów" (między ob. ulicami S. Dubois, Kurkową, Pomorską i pl. Strzeleckim). Miały one tak liczne zaludnienie, iż w 1720 r. powołano dla nich osobny sąd wiejski i szkołę. W 1673 r. na 49 siedlisk o statusie chłopskim na Miejskim Ołbinie 33 stanowiły „nowe domy", w 1718 r. na 129 – 78. W 1736 r. *Stadtelbing* liczył 173 siedliska, w tym *Ochsenplatz* – 13, *Rosengasse* – 18, *Kühgasse* – 22, a *Schießwerder* (rejon ob. ul. Kurkowej) aż 70. Na wspomnianą liczbę siedlisk przypadło 931 komorników, czyli ludności nieposiadającej. Dla pomieszczenia ubogich „nowe domy" musiały być od początku wznoszone jako liche budynki czynszowe. Średnia „wartość użytkowa" domów na Ołbinie w 1726 r. wynosiła 32 talary, podczas gdy na Wygonie Świdnickim – 53 talary. Mógł być tedy Ołbin w XVIII w. postrzegany jako połączenie wciąż jeszcze atrakcyjnego dla mieszczan zielonego przedmieścia z przeludnioną dzielnicą biedoty.

Rafał Eysymontt

OŁBIN KLASZTORNY – ROZWÓJ URBANISTYCZNY DO POŁOWY XIX WIEKU

Ołbin klasztorny jest częścią zespołu osadniczego na prawym brzegu Odry, na północ od wyspy Piasek i Ostrowa Tumskiego. Stanowi on jeden z elementów przedmieść wchłoniętych przez obszar administracyjny miasta w 1808 r. Składał się z kilku części: Ołbina miejskiego, Ołbina św. Macieja (*Matthiaselbing*) i Ołbina św. Wincentego, które już w średniowieczu tworzyły osobne gminy. Sołtysów Ołbina miejskiego znamy od 1408 r., Ołbina klasztornego (św. Wincentego) – od 1425 r., sołtysów Ołbina św. Macieja – od 1485[354]. Na początku XX w. obszar Ołbina klasztornego określony został mianem Przedmieścia Piaskowego. Jego granice na zachodzie wyznaczał szlak w stronę Oleśnicy – ob. ul. J. Poniatowskiego i Jedności Narodowej, na północy – Polska Nowa Wieś; na wschodzie – zabudowania wsi Szczytniki; na południu – odnoga Odry między Ołbinem a wyspą Piasek i Ostrowem Tumskim, a na południowym zachodzie – Zatumie, obszar w pobliżu ob. ul. Szczytnickiej.

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie Ołbina klasztornego sięgają 2. połowy VII w. Z tego okresu zachowały się przy ob. ul. S. Wyszyńskiego pozostałości budynków mieszkalnych i zagród dla zwierząt. Osadnictwo kontynuowane było w XI i w początkach XII w., kiedy funkcjonowała tu kilkuzagrodowa osada o wymiarach 180 × 180 m[355]. W XII w. tereny te należały do rodziny komesa Piotra Włostowica, który w pobliżu swojej siedziby ufundował w 1. tercji XII w. benedyktyński klasztor pw. NMP i św. Wincentego. Konieczne wówczas okazało się zniesienie poprzedzającej go zabudowy mieszkalnej, usytuowanej na małym wyniesieniu otoczonym terenami bagiennymi i stawami, z których spora część zachowała się na wschód od klasztoru w postaci tzw. Stawów Pralniczych (*Wasch Teich*). Wyniesienie, chronione w średniowieczu przez wymienioną w 1309 r. groblę *nuwem tam*[356], stanowiło też dogodne miejsce dla najstarszego, poza katedrą wrocławskiego, kościoła z XI w. pw. św. Michała[357]. Dawny Ołbin ukazuje mapa z 1717 r.[358], na której otoczony on jest dwoma groblami – *Steindamm* na linii bliskiej ob. ul. Jedności Narodowej i *Leimdamm,* prowadzącą początkowo po linii ob. ul. B. Prusa i oddzielającą Ołbin od Zatumia. Obie stykały się w pobliżu ob. południowego przyczółka Mostów Warszawskich. Otoczenie całego obszaru Ołbina groblami widoczne jest również na planie z ok. 1780 r.[359]

Doroczny targ o dawnych tradycjach, poświadczony w latach 1145–1149 i odbywany przed kościołem św. Wincentego, został przeniesiony w 1232 r. przez Henryka Brodatego na lewy brzeg Odry[360]. Opactwo, początkowo w rękach benedyktynów, ok. 1190 r. zostało obsadzone przez premonstratensów, którzy doprowadzili do znacznej rozbudowy zespołu, składającego się z co najmniej trzech dziedzińców i otoczonego murem z monumentalną bramą. O roli osiedla przyklasztornego świadczyć może wzmianka z 1425 r. o osiadłych tam 75 zagrodnikach[361]. Sytuacja przedmieścia zmieniła się w 1529 r., kiedy pod pretekstem niebezpieczeństwa tureckiego protestancka rada miejska zarządziła rozbiórkę budynków katolickiego opactwa. Jego śladem został tylko mały szachulcowy kościółek pw. Michała Archanioła, wzniesiony w 1597 r. (po spaleniu przez Szwedów powstała w latach 1711–1717 następna budowla, która przetrwała do poł. XIX w.[362]). Mimo tak niekorzystnych zmian aż do sekularyzacji w 1810 r. teren wokół klasztoru pozostawał w rękach kościelnych. Otoczony groblami Ołbin na północ od ob. ul. Nowowiejskiej jeszcze w końcu XVIII w. był częściowo zalesiony. O lesie za pańską siedzibą z myśliwskim zameczkiem „cztery wieże" wspomina jeszcze w początku XIX w., kronika J. Menzla[363].

Osią komunikacyjną przedmieść aż do poł. XIX w. była droga prowadząca od przeprawy przez Odrę na północ – ob. ul. Jedności Narodowej i dwie drogi równoleżnikowe – ob. ul. B. Prusa (dawna *Leimdamm*) i droga prowadząca od *Steindamm* i *Matthiasstrasse* (ob. ul. Jedności Narodowej) poprzez *Polnische Neudorf* w kierunku wschodnim (ob. ul. Nowowiejską). Wszystkie pozostałe ulice w obrębie Ołbina klasztornego, łącznie z najważniejszą dziś, prowadzącą na północ ul. S. Wyszyńskiego, powstały w wyniku rozwoju miasta w XIX i początkach XX w.

Osobnym zespołem urbanistycznym, na północ od wyspy Piasek, na granicy południowo-zachodniego Ołbina klasztornego, była *Brigithenthal,* zwana też wcześniej *Clarenwerder*. Nazwa jej pochodziła od opatki klarysek z lat 1689–1702 – Brigitty Dombrowskiej. W latach 70. XVIII w. zachodnia część ob. ulic B. Prusa i Na Szańcach weszła w obręb zewnętrznego pierścienia pruskich fortyfikacji i otrzymała nazwę „*Springstern*" od *Sternbastion* – bastionu gwiaździstego. Nazwę od niego nosiła również *Sternstrasse* (ob. H. Sienkiewicza), wybudowana na zasypanych fosach. Dominującym elementem w jej zachodniej części była monumentalna, klasycystyczna Brama Fryderyka I i położony obok ogród loży masońskiej, przejęty w 1870 r. przez J. Monhaupta. Ten fragment ulicy został najwcześniej uregulowany[364]. Ostateczna regulacja *Sternstrasse* i jej wydłużenie do obecnej długości nastąpiło dopiero w 1880 r.

Północny skraj zabudowy przedmieścia stanowiła przez dłuższy czas dawna droga przechodząca przez Polską Nową Wieś – *Michaelis Strasse* (ob. Nowowiejska). Wedle H. Markgrafa stanowiła ona jedynie zewnętrzną odnogę *Matthias Strasse* (ob. Jedności Narodowej). Polska Nowa Wieś, wzmiankowana w 1420 r. jako *Newdorf*, a w 1531 r. jako *Neudorfergass*, do czasu sekularyzacji w 1810 r. należała do klasztoru św. Wincentego. W 1639 r. wymieniana jest w tej okolicy również droga obok ogrodu Stigela do kościoła św. Michała. Na licznych planach z XVIII i XIX w. droga ta ma jeszcze charakter wiejskiego placu o charakterze *nawsia.* Dopiero plan Lilienfeldta z 1873 r. ukazuje zwartą zabudowę jej północnej strony, jest tu też ogród. Już na początku XIX w. pod nrem 15 znajdować się miał ogródek kawowy *Die Vier Thürm*, a w 1853 r. gorzelnicy Rogali i Sindermann założyć mieli tam ogródek ludowy[365].

W 1771 r. na terenie usytuowanym między ob. ulicami H. Sienkiewicza, S. Żeromskiego, Wygodną i kard. M. Ledóchowskiego założono ogród *Prinz von Preussen* – teren rekreacyjny dla wrocławian, popularny wśród niższych warstw. W 1837 r. nieopodal utworzono ogród zimowy *Kroll Wintergarten* (przy ob. ul. Szczytnickiej), co spowodowało likwidację pierwszego założenia[366].

W 1. połowie XIX w. na przedmieściu tym powstała odlewnia żeliwa i zakład budowy maszyn Carla Schmidta, rozbudowany w 1868 r. Żywot jego trwał krótko – do roku 1870, do czasu geometrycznej regulacji przedmieścia[367].

Rafał Eysymontt

PRZEDMIEŚCIE OŁAWSKIE[368]

Przedmieście Oławskie rozciągało się na wschód od Bramy Oławskiej i Bramy Sakwowej. O zagospodarowaniu tego obszaru decydowały dwa czynniki. Pierwszym były znaczące, w ciągu wieków, zmiany zasięgu wód od strony północnej – płynącego meandrami koryta Odry i jej lewego dopływu. Drugi czynnik to przebieg dróg wychodzących z obszaru staromiejskiego przez obie wspomniane bramy. Najważniejszy szlak o znaczeniu dalekosiężnym prowadził na południowy wschód, wzdłuż lewego brzegu Oławy i w mieście Oławie rozdzielał się na dwie odnogi: jedna podążała przez Opole do Krakowa i stamtąd dalej, na Ruś i Węgry, a druga na południe – przez biskupie terytorium nysko-otmuchowskie do Czech.

Osiedle walońskie na tym obszarze wymienione zostało po raz pierwszy w 1261 r. jako *vicus beati Mauricii* (znane z innych źródeł jako *platea gallica* i *platea Romanorum*)[369]. W tym roku Henryk III i jego brat Władysław, książęta śląscy, włączyli jego mieszkańców w zakres sądownictwa miejskiego. Osada wzięła nazwę od kościoła pod wezwaniem tego świętego, położonego na niewielkim grzbiecie lewego tarasu rzeki Oławy, ok. 600 m na południowy wschód od osadnictwa skupionego w XII i 1. połowie XIII w. koło kościoła św. Wojciecha. Jak wykazały nowsze badania, kościół św. Maurycego był posadowiony na obrzeżu związanej z nim osady, która sięgała od tej świątyni do Bramy Oławskiej, obejmując zapewne ku północnemu zachodowi tzw. Górkę Kacerską (*Ketzerberg*). Początki kościoła św. Maurycego, poświadczonego w 1234 r. i pośrednio wymienionego (*pons sancti Mauricii*) w dokumencie z 1226 r., były wyznaczane na czas wcześniejszy niż wskazują źródła. Łączono go bowiem z działalnością Waltera z Malonne, biskupa wrocławskiego w latach 1149–1169 – ze sprowadzeniem przez niego Walonów do Wrocławia i osadzeniem ich w pobliżu tej świątyni[370]. W dokumencie z 1226 r. mowa jest o moście św. Maurycego (*pons sancti Mauricii*), czyli o grobli moszczonej, o utwardzonej nawierzchni w miejscu bardziej podmokłym (początkowo zapewne drewnianej, ale w XIV w. już kamiennej, jak wiadomo ze źródeł).

Marek Słoń[371] uważa, że ze względu na *monarszy charakter czci oddawanej temu świętemu* inicjatorem założenia świątyni mógł być Bolesław Wysoki – do księcia jeszcze w 1261 r. należała większa część osady przy kościele św. Maurycego, biskup zaś dopiero po 1245 r. wszedł w posiadanie niektórych partii tych terenów. Wiele przemawia także za tym, że książę był założycielem osady walońskiej po 1177 r. W następcy tego władcy, Henryku Brodatym, widzi M. Słoń darczyńcę dochodów z kościoła św. Maurycego na rzecz swego kanclerza, Nasława, który w roku 1227 lub 1228 objął funkcję archidiakona katedry wrocławskiej. W niedalekim sąsiedztwie tej świątyni, zapewne przed 1217 r., powstało również założone przez księcia leprozorium dla mężczyzn pw. św. Łazarza.

Rzeka Oława była ważnym elementem średniowiecznego systemu energetycznego miasta. Książę Władysław arcybiskup salzburski 27 lipca 1269 r. nakazał właścicielom młynów na Oławie przekopać rów z Odry do Oławy, co miało spowodować zwiększenie rentowności ich młynów[372]. Regulacja ta spowodowała znaczne wzmocnienie nurtu Oławy w jej końcowym biegu oraz przyczyniła się do zwiększenia obszarów zalewowych i zmiany zasięgu Przedmieścia Oławskiego na północy. W niektórych miejscach rzeka zbliżała się na niespełna 50 m do szlaku komunikacyjnego (ob. ul. R. Traugutta) i stworzyła szerokie rozlewisko w pobliżu tzw. *Margarethen Mühle* (na północny zachód od ob. ul. Żabia Ścieżka), który do 1746 r. należał do biskupiego uposażenia św. Maurycego. O znaczeniu rzeki jako źródła energii może świadczyć wzmianka w dokumencie z 1302 r. o wspólnym posiadaniu przez mieszczan i miasto młynów nad Oławą *ante civitatem*[373]. Część dochodów z młynów miało opactwo Kanoników Regularnych NMP na Piasku; mieli oni również prawo łowienia ryb poza terenami, które na brzegu należały do miasta Wrocławia. Po obu stronach głównej drogi przedmieścia (ul. R. Traugutta) znajdowały się liczne oczka wodne, widoczne jeszcze na planie z 1818 r., co świadczy o częściowo zalewowym charakterze tego obszaru.

Główna droga Przedmieścia Oławskiego, prowadząca na wschód od szpitala św. Łazarza *Weingasse* (część ul. R. Traugutta) kończyła się przy Czerwonym Moście na Oławie (rejon styku ul. R. Traugutta i Na Niskich Łąkach), obok XIX-wiecznej rogatki przy trakcie wiodącym do Oławy. *Czerwona Karczma* obok tego mostu była też umowną granicą wrocławskich przedmieść.

Usytuowanie obszaru Przedmieścia Oławskiego na skraju średniowiecznego miasta spowodowało, że w całości ukazywano go na planach miasta stosunkowo późno. Na przykład na widokowym planie Barthela Weihnera z 1562 r. zaznaczono trzy równoległe drogi od bram miejskich w kierunku wschodnim. Drogi te odpowiadają późniejszym *Klosterstrasse* (R. Traugutta), *Clausewitzstrasse* (ob. H. Worcella) i *Vorwerksstrasse* (ob. Komuny Paryskiej), nazwana tak od usytuowanego na jej wschodnim skraju „czerwonego folwarku". Przedmieście we wschodniej skrajnej części zachowało swój rolniczy charakter z niwami rolnymi i ogrodami.

O takim ogrodowym zagospodarowaniu Przedmieścia Oławskiego wspomina jeszcze kronika F.G.A. Weissa z 1888 r., świadczy o nim również wcześniejsza nazwa wschodniego odcinka ul. R. Traugutta – „*Weingasse*" – drogi prowadzącej między ogrodami od leprozorium św. Łaza-

rza. Parcelacje prostopadłych do tej drogi pól, rozdzielonych zadrzewionymi miedzami, widać na wszystkich wczesnych planach. Prawdopodobnie funkcjonowały tu też bielarnie, które wraz z rozpoczęciem działalności przemysłu włókienniczego przekształcone zostały w tkalnie perkalu i farbiarnie, jak to widać na planach z początku XIX w.

W XVIII w. powstał drugi, najbardziej znaczący obiekt Przedmieścia – kościół i szpital oo. bonifratrów. Klasztor z kościołem ufundowany został przez radcę kamery Ludwiga Gor von Onsel, jego żonę i syna Tomasza, którzy w 1707 r. trzecią część swoich dochodów przekazali bonifratrom i kupili teren za 3000 talarów. W 1712 r. przyjęto tu pierwszego chorego, a 26 czerwca 1715 r. miało miejsce uroczyste wmurowanie kamienia węgielnego pod budowę klasztoru, ukończonego do 1722 r. W kolejnych latach poświęcono kościół (1725) i rozpoczęto wznoszenie budynku dla chorych (1734). W 1895 r. powstało nowe skrzydło szpitala, od strony ob. ul. K. Puławskiego[374].

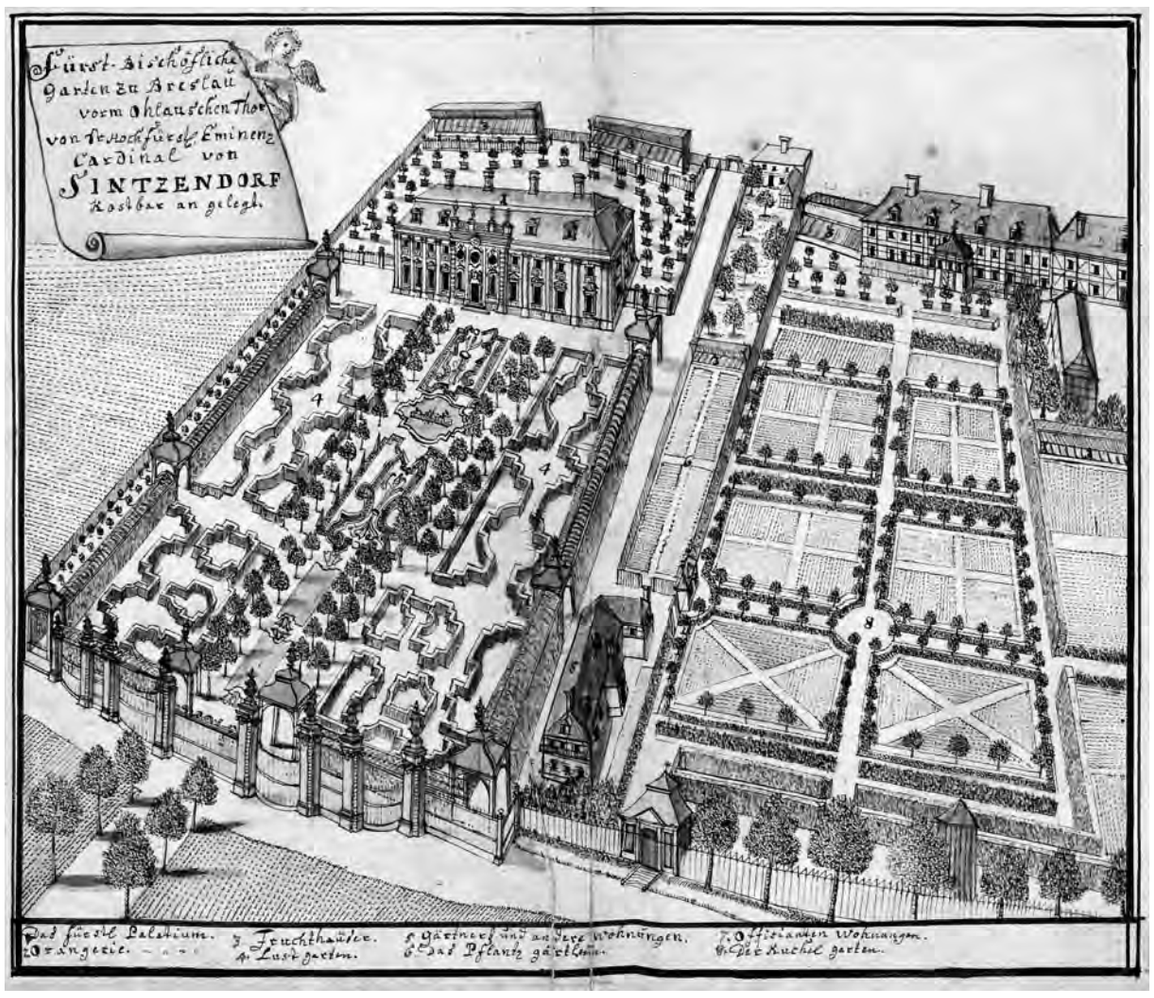

34. Pałac księcia biskupa Sintzendorfa – ogrody ozdobne, 1740–1756

W okresie baroku powstał też na terenie tzw. Białego Folwarku (*allodium album*) pałac biskupa Sintzendorfa. W latach 1732–1738 został on przekształcony przez kardynała Philippa Ludwiga grafa Sintzendorfa w pałac z sadem owocowym wg projektu dworskiego budowniczego Krzysztofa Hacknera[375]. Znajdował się tam też francuski ogród, zaprojektowany przez Johanna Albrechta Siegwitza.

Podczas rozbudowy fortyfikacji w XVIII i XIX w. zachodni skraj Przedmieścia został całkowicie przekształcony, m.in. na miejscu ob. gmachu poczty głównej usytuowano w 1770 r. cmentarz wojskowy, użytkowany aż do czasu założenia nowego cmentarza garnizonowego przy al. Wiśniowej. Spoczął tu m.in. słynny pruski teoretyk wojny, generał Clausewitz. W latach 1807–1813 dwa inne cmentarze usytuowano między ob. ul. Z. Krasińskiego i Podwalem, przekazując je nieodpłatnie kościołom św. Krzysztofa (dawnej św. Marii Egipcjanki) i Bernardynów.

Przedmieście Oławskie pod koniec XVIII w. przedstawił F.A. Zimmermann jako dzielnicę zabudowaną jednopiętrowymi, najczęściej drewnianymi domami, od Bramy Oławskiej do klasztoru Bonifratrów[376]. Do kościoła św. Maurycego prowadziła szeroka, prosta *Wallgasse*, otoczona przestrzennymi parcelami jurydyki *Langegase* (ob. ul. Komuny Paryskiej), przez którą można było dojść w kierunku szubienicy („wyższego sądu"), w stronę Bramy Świdnickiej. W końcu XVIII w. panujące na Przedmieściu stosunki własnościowe odzwierciedlały sytuację ze średniowiecza, kiedy to znajdowało się ono pod władzą sądowniczą archidiakonatu. Granica tej jurydyki biegła ul. K. Pułaskiego. Jednak wg F.A. Zimmermanna całe Przedmieście podlegało trzem jurysdykcjom: największa część, na zachód od ul. K. Pułaskiego, podlegała władzy biskupa, druga, na wschód od ul. K. Pułaskiego – archidiakona przy fundacji katedralnej, który był też z proboszczem z kościoła św. Maurycego, trzecia, najmniejsza z nich, na południe od ob. ul. Komuny Paryskiej – miejskiemu magistratowi. Na Przedmieściu znajdowały się liczne ogrody, wśród których do największych należały: biskupi, radcy handlowego Ropischa i Ranoldscha. Były tu także gospody, budy szewskie, dwie drukarnie perkalu. Teren po północnej stronie drogi do Oławy zajmowała turecka niciarnia i przędzalnia. Poza wschodnią granicą usytuowano *Czerwoną Karczmę*, zaś poza północną Groblą Wierzbową – *Weidendamm* (ob. ul. Na Grobli) – znajdowało się ulubione miejsca wycieczek wrocławian[377]. Od placu przed klasztorem Bonifratrów odchodziły następujące ulice: w prawo, obok murów klasztornych aż do „wyższego sądu" – *Galgen* albo *Klosterstrasse*; za sadami były pola oraz droga krajowa do Strzelina (ul. K. Pułaskiego); *Vorwerkgasse* (zwana także *Weingasse* od znajdującego się tam i należącego do biskupa Białego Folwarku) prowadziła obok klasztoru, do drogi w kierunku Oławy.

Jednym z ważniejszych obiektów Przedmieścia był Młyn Małgorzaty, położony na tyłach późniejszego szpitala Bethanien. *Krotenmühlgasse,* odchodząca na wschód od ob. pl. Z. Wróblewskiego, wzięła swą nazwę od niego. Natomiast biegnąca na północny wschód od pl. Z. Wróblewskiego *Holzgasse* prowadziła do królewskiego miejsca składowania drewna, podlegającego biskupiej jurysdykcji (skład ten spłonął podczas oblężenia Wrocławia w 1806 r.).

W południowej części Przedmieście Oławskie zachowało długo swój rolniczy charakter. Sąsiadowały z nim położone na Grabiszynie, Krzykach i Borku gospodarstwa ogrodnicze. O przywiązaniu do tradycji rolniczej świadczyć może zwyczaj odbywania jarmarku – *Brüderkirmiss* przy ob. ul. R. Traugutta – aż do 1900 r.

Zgodnie z rozkazem królewskim z 19 października 1808 r. o przyłączeniu do miasta dużej części przedmieść północnych i zachodnich także Przedmieście Oławskie zostało do niego włączone. W tym czasie, podobnie jak inne przedmieścia wrocławskie, pełniło ono rolę rekreacyjną. Często odwiedzano również groblę idącą wzdłuż Oławy w kierunku Trestna. W 1840 r., jako najbardziej znane, wymieniano urządzenia gastronomiczne w okolicy ogrodu przy ul. R. Traugutta i przy kościele św. Maurycego: R. Traugutta 10 – *Hankegarten*; Mauritiusplatz nr 4 – *Schrinnergarten* obok kościoła św. Maurycego; Mauritiusplatz 6 – *Neu Stettin*, kawiarnia należąca do gospodrza Lauffera; Mauritiusplatz 3 – *Der Schuhboden,* sala taneczna z ogródkiem, gdzie chętnie pito tanie wino węgierskie.

Najbliższe otoczenie Przedmieścia od strony południowej stanowiły w 2. połowie XIX w. tereny kolejowe. Nowy budynek stacji Kolei Górnośląskiej powstał w 1856 r. Związany z tą linią *Oberschlesisches Gurterbahnhof* – dworzec kolei towarowej, graniczący od południa z zabudowaniami tyłów parceli przy ob. ul. T. Kościuszki – stanowił osobny układ urbanistyczny. Były tam warsztaty kolejowe, magazyny oraz domy należące do ob. ul. Hubskiej, od 1879 r. tworzące własną ulicę.

Wstępna regulacja urbanistyczna Wrocławia przeprowadzona została w 1856 r. wg projektu inspektora budowlanego Hoffmanna. Na Przedmieściu Oławskim objęto nią tereny sięgające ob. ulic Podwale i Komuny Paryskiej. Plan sankcjonował już istniejące ciągi komunikacyjne, nastąpiła tylko korekta ich przebiegu. Drogi wylotowe z miasta, bieg ulicy dzielącej historyczne dobra archidiakonatu i biskupie (ul. Komuny Paryskiej), a także dzielącej w połowie blok przy ob. ul. S. Worcella, uniemożliwiały wyznaczenie niezależnej od nich siatki bloków pod zabudowę.

Następny etap przemian urbanistycznych tego obszaru rozpoczął się od wyznaczania ulic poprzecznych do dotychczasowych dróg podmiejskich, np. ob. ulic S. Więckowskiego (1875), Mierniczej (1881–1887), W. Łukasińskiego (1887) i I. Prądzyńskiego.

W 1888 r. kronikarz F.G.A. Weiss opisał Przedmieście Oławskie jako szczególnie bogate, ze 180 domami już w końcu XVIII w.[378] Wspomina

również o ważnym dla przyszłego rozwoju dzielnicy terenie położonym po północnej stronie ob. ul. R. Traugutta – o utworzeniu *Lessingplatz* i *Lessingbruecke* (ob. most Pokoju). Dało to asumpt do zagospodarowania terenu między ul. R. Traugutta a wybrzeżem Oławy, dla utworzenia nowego „pięknego przedmieścia", tzw. *Lessingviertel* (dziś niezabudowany teren węzła komunikacyjnego na pl. Społecznym). Przyczyniło się do tego wybudowanie budynku zarządu prowincji (ob. Muzeum Narodowe) w 1887 r. i częściowe zasypanie Oławy. Odtąd najważniejsze dla tego obszaru cieki i drogi wylotowe z miasta przestały być przestrzenną ramą funkcjonalną Przedmieścia.

Gęsta zabudowa czynszowa i duże obszary bezładnie powstających obiektów przemysłowych nie pozwalały na realizację szerszych koncepcji urbanistycznych na terenach położonych na południe od ul. R. Traugutta. Inaczej było po drugiej stronie tej ulicy. Tam zakłady przemysłowe nie zajęły całej, dość słabo zagospodarowanej przestrzeni. Pozwoliło to na przedstawienie w 1915 r. koncepcji rozebrania kamienic nr 88–94 na ul. R. Traugutta i wybudowania ulicy odchodzącej w kierunku północno-wschodnim, ukosem w kierunku Oławy. W trójkącie między nową ulicą a już istniejącą, prowadzącą do mostu-kładki na Oławie, usytuowano plac sportowy otoczony zielenią.

BUDOWNICTWO SZKOLNE I SAKRALNE

W blokach zabudowy czynszowej między ul. R. Traugutta, T. Kościuszki, Podwalem i K. Pułaskiego było największe na terenie Wrocławia zagęszczenie szkół. Idąc od południa, były to: przy ul. T. Kościuszki 82 – żeńska ewangelicka szkoła nr 2; dalej na wschód – szkoła podstawowa z połowy XIX w. (T. Kościuszki 84); przy ul. Komuny Paryskiej 34–36 – wzniesiony w latach 1875–1877 w stylu włoskiego neorenesansu potężny gmach szkoły podstawowej[379]. Przy ul. S. Worcella funkcjonowały dwie szkoły –pod nrem 3 wielowyznaniowe *Johannesgymnasium*, a pod nrem 25–27 szkoła podstawowa. Do gimnazjum, założonego w 1872 r., uczęszczali głównie uczniowie żydowscy, więc w 1934 r. zostało zamknięte. Budynek służył też jako *Zwingergymnasium*. Do końca II wojny światowej była tam *Teodor Koerner Schule* (miejska szkoła średnia). Najbardziej imponującą budowlą szkolną na omawianym terenie była szkoła zawodowa dla dziewcząt przy ob. ul. Haukego-Bosaka 19–23. Budynki szkolne mieściły się również na tyłach zabudowy przy ob. ul. Z. Krasińskiego 34 i 28. Słynną szkołę rzemiosł ulokowano na tyłach zabudowy przy R. Traugutta 17–21. Powstała ona w 1900 r., trzy lata później dołączono do niej warsztaty szkolne, w ramach których od 1905 r. otwarto śląską szkołę mistrzowską; od 1910 r. nosiła ona nazwę *Handwerke und Kunstgewerbe Schule.*

Wraz ze szkołami powstawały budowle internatowe i przytułki. Najstarszy z nich to założone w 1887 r. hospicjum św. Agnieszki sióstr elżbietanek dla katolickich robotnic przy ul. R. Traugutta, naprzeciw kościoła św. Maurycego. Budowla na tyłach parceli Komuny Paryskiej 19–19a mieściła internat *Daheim* dla kobiet i dziewcząt, prowadzony przez założony w 1892 r. Śląski Związek Przyjaciółek Młodych Dziewcząt. Otoczony ogrodem modernistyczny budynek powstał w 1910 r.

Na obszarze Przedmieścia prócz szkół, przytułków i cmentarzy lokowano w 2. połowie XIX w. również kaplice licznych małych gmin wyznaniowych. Przy ul. J.H. Dąbrowskiego 12–14 sytuowano w 1861 r. salę zebrań gminy christokatolickiej, założonej w 1845 r. (później tzw. gminy wolnoreligijnej)[380]. Między Komuny Paryskiej 22–24 i S. Worcella 11–13 stał nieistniejący dziś ewangelicki *Brüder Gemeinde* (dom modlitwy). Na tyłach parceli przy S. Worcella 28–30 powstała w latach 1901–1902 *Reformierte Freikirche* (kaplica kościoła staroreformowanego)[381]. Po południowej stronie Haukego-Bosaka 25 – ewangelicka kaplica *Luther Emanuel Gemeinde.* W części wschodniej przedmieścia umieszczono w 1852 r. przeniesioną z ob. ul. A.F. Modrzewskiego kaplicę szpitala zgromadzenia *Bethanien*. Początkowo msze odbywały się w byłej stajni zajazdu *Zum Östrreichischen Kaiser*, w 1871 r. wzniesiono przy R. Traugutta 110–112 neogotycką jednonawową kaplicę[382]. Nowy szpital zgromadzenia, wybudowany w latach 1864–1866, został rozbudowany w latach 1913–1916[383].

Na planie z lat 30. XX w. odnotować możemy następujące najważniejsze funkcje budowli opisywanego obszaru: *Margarethen Schule* – szkoła średnia dla ewangelickich dziewcząt (T. Kościuszki 82); szpital św. Agnieszki (R. Traugutta 35); *Betsaal* – dawna ewangelicka *Brüdergemeinde* (Komuny Paryskiej 28, w podwórzu); *evangelischerealschule* – ewangelicka szkoła podstawowa (Komuny Paryskiej 36–38; budowla neorenesansowa, wzniesiona w latach 1875–1877 przez J.R. Mendego)[384]; po północnej stronie ul. S. Worcella Inspektorat Rzemiosła i *Evangelische reformierte Frei Kirche* – kościół reformowanej gminy ewangelickiej, później gminy metodystów (S. Worcella 28, w podwórzu); ul. Haukego-Bosaka 25 (w podwórzu) – ewangelicka kaplica, na planie z 1891 r. – *Evangelische Luther Immanuel Gemeinde*.

Niektóre z obiektów zmieniły już w tym czasie swoją pierwotną funkcję. Na przykład przy ul. Komuny Paryskiej 14 odnotowano *Aichamt* – urząd opiekuńczy, a po wschodniej stronie ul. Z. Krasińskiego, między ul. Haukego-Bosaka i R. Traugutta – *Chemmisches Untersuchungsamt der Stadt Breslau* (Badawczy Instytut Chemiczny m. Wrocławia). Na miejscu późniejszej willi *Haase* (ob. konsulat niemiecki) – *Hygienisches und Phisiologisches Institut* (Instytut Higieny i Fizjologii).

PRZEMYSŁ

Istotnym momentem dla historii opisywanego obszaru usytuowanego na północ od obecnej ulicy R. Traugutta było przekształcenie Oławskiego Przedmieścia w pierwszą we Wrocławiu dzielnicę przemysłową[385]. Przedmieście Oławskie to najstarszy obszar koncentracji przemysłu na terenie Wrocławia[386]. Zakłady przemysłowe powstawały tu na miejscu dawnych manufaktur, które położone były na wąskich parcelach ciągnących się od drogi wylotowej z miasta aż do rzeki Oławy, z powodu konieczności zaopatrzenia w wodę, szczególnie farbiarni i drukarni perkalu[387]. Od ul. R. Traugutta wzdłuż linii zabudowy lokowano budynki administracyjne, mieszczące również mieszkanie właściciela. W ich przyziemiu były przejazdy na podwórza, gdzie mieściły się budynki produkcyjne, zajmujące parcele prostopadle do budynku administracyjnego. Po wojnach napoleońskich koniunktura na perkal spadła i przemysł metalowy zajmował miejsce dawnych drukarni perkalu, co powodowało utrudnienia w pełnym wykorzystywaniu parceli. Przykładem może być zakład ślusarski Heinricha Meineckego na ob. pl. Z. Wróblewskiego (dawny *Mauritius Platz 7*), utworzony na miejscu drukarni perkalu.

Największa drukarnia perkalu – Mildego – założona została w 1809 r. przy ul. R. Traugutta 72–74. W 1852 r. zainstalowano tam jedną z pierwszych maszyn parowych we Wrocławiu. W 1861 r. zatrudniała 285 robotników. Zakład został zamknięty w 1911 r. i przed 1913 r. przeszedł na własność miejskiego zakładu oczyszczania.

Innym ważnym obiektem przemysłowym była usytuowana przy ul. R. Traugutta 66 fabryka E. Hofmanna (*Co Eisengisserei v. Maschinenbau-Anstalt*). W latach 1839–1847 na parceli tej znajdowała się drukarnia perkalu Edwarda Bergera. Rozbudowująca się fabryka od 1863 r. zajmowała także sąsiednie posesje – nry 64 i 65.

Sporo było także na Przedmieściu obiektów przemysłowych funkcjonujących w ramach pojedynczych parceli i nie stanowiących o zasadniczych formach zagospodarowania obszaru. Na odcinku ul. Traugutta od Bramy Oławskiej do ul. K. Puławskiego wymienić można następujące obiekty[388]:

- Fleischer M., *Dampfmaschienenfabrik* – fabryka maszyn parowych w 1858 r., Klosterstrasse 1e, w oficynie budynku narożnego Podwale/R. Trauguutta (ob. warsztaty ZREMB-u).
- Heckmann C., *Kupferwarenfabrik* – fabryka wyrobów miedzianych, w latach 1860–1861 *Bruderstrasse* 26/27 (po zachodniej stronie ul. K. Pułaskiego, na odcinku między ul. S. Worcella i Komuny Paryskiej).
- Illner G., *Metallwarenfabrik* – fabryka wyrobów metalowych, *Vorwerkstrasse* 17 (Komuny Paryskiej 17).
- *Mineralwasserapparate* – aparaty do wody mineralnej, w 1892 *Klosterstrasse* 39 (R. Traugutta 37).
- Meinecke H., *Gasapparatenfabrik* – wytwórnia aparatów gazowych, w 1846 r. *Mauritiusplatz* 7, obok kościoła św. Maurycego.
- R. Traugutta 45 (ob. teren niezabudowany) – zakłady produkcji garmażerii i majonezu W. Pohla.

Firma Hermann Schäfer, zał. w Opolu i w 1885 r. przeniesiona do Wrocławia, na *Neue Tauenzienstrasse* 76 (ul. T. Kościuszki), w 1890 r. przeniesiona została do domu przy ul. R. Traugutta 96, gdzie w ogrodzie wybudowano budynki produkcyjne i składowe. Firma zajmowała się gorzelnictwem (wyrób ze zboża tzw. kornu), wyciskaniem soków, wyrobem esencji likierowej i lemoniadowej. Po I wojnie światowej zatrudniała 50 osób. Innym niezwykle interesującym, zachowanym do dziś obiektem produkcyjnym jest podwórze otoczone oficynami o bogatym wystroju architektonicznym przy ul. R. Traugutta 102–104. Mieściła się tam jedna z pierwszych gorzelni we Wrocławiu (1762), własność rodziny Schirdewann od 1817 r. Budynki wzniesione w podwórzu w stylistyce neorenesansu włoskiego powstały w 1865 r. W okresie międzywojennym prowadzono tam głównie produkcję kornu i, jako produktu ubocznego, likieru[389].

Natomiast przy ul. T. Kościuszki do najznaczniejszych przedsięwzięć przemysłowych należała fabryka rowerów, mieszcząca się w oficynie kamienicy pod nrem 120/124 (od 1928 r. była tam montownia samochodów), czy powstała pod koniec XIX w. papiernia (zaplecze kamienicy pod nrem 142). W latach 20. XX w. po południowej stronie tej ulicy, pod nrami 133 i 135–137, stanęły biurowce firm handlowych i transportowych[390].

Ostatecznie jednak Przedmieście Oławskie nie stało się trwałą siedzibą wrocławskiego przemysłu, który w końcu XIX w. przeniósł się do części zachodniej Wrocławia.

TEATR LÖBEGO

W dzielnicy do pewnego momentu nie było żadnych obiektów związanych z kulturą. W październiku 1868 r. rozpoczęto na parceli przy *Lessingstrasse* 8–10 (ob. Dobrzyńska 8–10) budowę teatru wodewilowego Teodora Löbego. Autorem projektu był Friedrich Barchewitz. Posesja o powierzchni trzech morgów powstała na obszarze o nowo wytyczonych, ale jeszcze nie nazwanych ulicach. Niezabudowane otoczenie pozwoliło na aranżację ogrodu wokół teatru. Lokalizacja wzbudzić ponoć miała zastrzeżenia wrocławian, wątpiących w powodzenie placówki usytuowanej tak daleko od centrum. Budowla wzorowana była na drezdeńskim teatrze proj. Got-

frieda Sempera. Fasada nowej budowli zwrócona była w stronę ulicy, lecz wejście znajdowało się od strony ogrodu – od strony wschodniej. Teatr wodewilowy spełniał typowe funkcje tzw. *établissement*. Jego przyziemie, założone na półkolu, mieściło salę restauracyjną, a półkole sceny uzupełniono bocznymi skrzydłami budynku. Wkrótce sąsiednie parcele zostały zabudowane, co spowodowało, że najważniejsza stała się tylna elewacja budowli, zaprojektowana jako reprezentacyjna i ozdobiona posągami muz[391].

DOMY CZYNSZOWE

Najważniejszym „budulcem urbanistycznym" dzielnicy były domy przeznaczone na wynajem, wznoszone w związku z ogromnym wzrostem liczby mieszkańców i powierzchni miasta w 2. połowie XIX w. Około 1860 r. liczba ludności na wrocławskich przedmieściach przekroczyła liczbę ludności żyjącej w przestrzeni miasta ograniczonej fosą. Ta sytuacja powodowała konieczność wznoszenia wielkich zespołów zabudowy mieszkalnej typu czynszowego. W okresie gwałtownego rozwoju budownictwa czynszowego Przedmieście Oławskie nie było jednak najbardziej zaludnionym obszarem we Wrocławiu, plasując się wyraźnie za Przedmieściami Mikołajskim, Północnym i Południowym.

Najstarsze budynki typu czynszowego na Przedmieściu Oławskim to prawdopodobnie kamienice wzniesione wkrótce po 1856 r. przy ul. J.H. Dąbrowskiego (nry 15, 5, 7, 9, 11) i przy ul. Komuny Paryskiej 33, wzniesiona w 1859 r. dla mistrza murarskiego Juliusa Schrolera[392].

Jednym z najbardziej niezwykłych zespołów zabudowy tego typu były domy przy ul. Mierniczej, wyznaczonej w 1881 r. przez przedsiębiorstwo Cassirer i Synowie. Ulica, uregulowana ostatecznie w 1887 r., liczyła 29 kamienic, będących typowym przedsięwzięciem dochodowym właścicieli posesji, często z zawodu budowniczych. Bogato dekorowane fasady domów były jednym z narzędzi łatwiejszego pozyskiwania kredytów hipotecznych na następne przedsięwzięcia[393]. Podobnym dziełem deweloperskim była również obecna ul. S. Więckowskiego, wyznaczona w 1875 r. z inicjatywy kupców Kaima i Schlesingera, na której do 1903 r. wzniesiono 30 budynków o dość podobnych, różniących się jedynie detalami podziałach architektonicznych[394]. Proces ten trwał jeszcze na początku XX w., czego dowodem inwestycja Ottona Golmitza z 1906 r. przy ob. pl. Zgody 9–13, stanowiąca jednocześnie jeden z najlepszych przykładów realizacji urbanistycznej o charakterze secesyjnym[395]. W tym samym czasie powstawała zabudowa ob. ul. W. Łukasińskiego o podobnym secesyjnym charakterze, choć próby jej wyznaczenia podjęła już w 1887 r. inwestor znana z sąsiedniej ul. Mierniczej, Anna Graupner[396]. Najbardziej monumentalne domy powstawały oczywiście wzdłuż głównego ciągu komunikacyjnego – ul. R. Traugutta pod nrami: 80–84 (1906 r.), 81 (1872–1873), 91 (1891), 95–97 (1882), 102–104 (1899)[397]. Miały one nawet po sześć kondygnacji.

Mimo dynamicznego rozwoju Przedmieście Oławskie utrzymywano w określonej skali architektonicznej: na planie z 1904 r. zaliczone zostało do II strefy budowlanej, w której wysokość budynków frontowych ograniczono do 12–20 m, a budynków oficynowych do 9–18 m. Ta pierwsza wysokość dotyczyła budynków 4- lub 5-piętrowych, przy ulicach o szerokości 15 m. Stosunek powierzchni zabudowanej do niezabudowanej na pojedynczej parceli wynosić miał 4:10.

Taka skala zabudowy mieszkalnej spowodowała również przebudowę w stylu neobaroku (choć pierwotnie przewidywano styl gotycki) kościoła św. Maurycego, co nastąpiło w latach 1897–1899[398].

II wojna światowa nie spowodowała dużych zniszczeń na terenie Przedmieścia[399]. Największe odnotowano od strony ul. K. Pułaskiego, ponieważ w ogrodzie bonifratrów umieszczono stanowiska artylerii przeciwlotniczej. Zmiany w okresie powojennym polegały głównie na pewnym rozrzedzeniu zabudowy oficynowej, a także rozbiórce kilku zniszczonych działaniami wojennymi kamienic w północnej części ul. I. Prądzyńskiego i w trójkącie zabudowy u styku ul. Komuny Paryskiej i T. Kościuszki. Wyburzono też północną część pierzei ul. R. Traugutta (nry 70–80), a także część zabudowy między ulicami Mazowiecką i Walońską.

W latach 80. i 90. XX wieku na wschód od pl. Z. Wróblewskiego wzniesiono biurowiec Miejskich Zakładów Energetyki Cieplnej oraz parking dla tego zakładu, zagospodarowany częściowo jako teren zielony. Stał się on najważniejszym elementem architektonicznym zachodniej części Przedmieścia, przytłumiając gotycką bryłę kościoła św. Łazarza i klasycystycznego szpitala-leprozorium.

Najważniejszym powojennym wkładem w przekształcenia Przedmieścia został realizowany niezwykle długo (bo częściowo w czynie społecznym), przez całe lata 80. XX w., węzeł komunikacyjny na północ od kościoła św. Maurycego, stanowiący zamknięcie wewnętrznej obwodnicy miejskiej i wyprowadzenie ruchu na północ przez nowy most Warszawski. Jego charakterystyczna „klepsydra" była konsekwencją wcześniejszych projektów: dwupasmowej drogi w planie Emila Kaliskiego z 1949 r., ronda zaznaczonego w tym miejscu na planie miasta z 1960 r. oraz innego ronda, na planie z 1968 r.[400] Na takie pomysły pozwoliło też wyburzenie tej części po zniszczeniach wojennych. Podczas budowy „klepsydry" padł ostatni budynek tego obszaru – kamienica mieszcząca słynną powojenną restaurację *Złota Kaczka*. Nowy węzeł komunikacyjny miał pozwolić na dwa „lewoskręty": ze Starego Miasta na most Pokoju i z pl. Grunwaldzkiego na pl. Z. Wróblewskiego. Ostatnią konsekwencją przewartościowania znaczenia komunikacji z południa miasta w stronę Warszawy było wyburzenie w roku 2001 zachodniej pierzei ul. K. Pułaskiego, co pozwolić miało na realizację kolejnego fragmentu tego planowanego od lat 70. traktu komunikacyjnego.

Ważnym etapem powojennych przemian było powstawanie na terenie Przedmieścia od połowy lat 80. licznych uzupełniających luki w zabudowie „plomb": (Zgodna 3–7, R. Traugutta/I. Prądzyńskiego, T. Kościuszki 132–143 i 150, I. Prądzyńskiego 26–28 i 33, R. Traugutta 132 i in.). Stały się one elementem rewitalizacji dzielnicy[401].

Obecnie największą inwestycją Przedmieścia Oławskiego jest prowadzona od 2007 r. po północnej stronie ul. R. Traugutta budowa zespołu apartamentowców *Angel Wings*, choć przez pewien czas planowano tu m.in. powstanie dwóch wieżowców o wysokości 140 i 160 m, zamykających od północy historyczną perspektywę ulicy Mierniczej. Nowa zabudowa pojawiła się również wewnątrz historycznego bloku między ulicami K. Pułaskiego, Komuny Paryskiej i T. Kościuszki jako przykład realizacji tzw. loftów w dawnej zabudowie produkcyjnej (zespół mieszkaniowy Nowa Papiernia – ul. T. Kościuszki 142 a).

Jerzy Ilkosz, Jadwiga Urbanik

PRZESTRZEŃ I ARCHITEKTURA STAREGO MIASTA OD 1900 DO 1945 ROKU

Układ urbanistyczny dotyczący centrum Wrocławia pochodzi z późnego średniowiecza i jest efektem kolejnych lokacji miasta. W następnych wiekach nie wprowadzono zasadniczych zmian w układzie ulic. W XIX w. przeprowadzono w obrębie Starego Miasta wiele przebudów starych kamienic, dostosowując je do nowych standardów budowlanych i nowych wielkomiejskich potrzeb, bądź po sanacji starej zabudowy wzniesiono szereg nowoczesnych gmachów. W XX w. wkraczało miasto już z wieloma nowymi budowlami, dostosowującymi je do nowoczesnych wielkomiejskich funkcji. Domy towarowe, biurowce, banki w większości wypadków sytuowano na bazie starego układu parceli, w minimalnym stopniu zmieniając rozplanowanie miasta, bardziej natomiast wpływając na oblicze architektury[402].

W 1. połowie XX w., pomimo dążeń zarządu miasta oraz architektów, chcących zmienić Wrocław w nowoczesną metropolię, nastąpiły jedynie nieznaczne przekształcenia urbanistyczne. Powodem były warunki zabudowy oraz własności gruntów, jak również wymogi ochrony dóbr kultury[403]. Zmiany w urbanistyce nastąpiły głównie poza obszarem historycznego centrum, gdzie powstały nowoczesne osiedla mieszkaniowe oraz nowa zabudowa[404].

O planowanych przekształceniach urbanistycznych staromiejskiego centrum najlepiej informują niezrealizowane, niekiedy utopijne projekty. Wyrażały one ducha czasu lat międzywojennych, kiedy to wizje architektów wykraczały znacznie poza możliwości finansowe i techniczne ówczesnych miast[405].

Główną przyczyną projektowanych zmian, tak jak w większości ówczesnych dużych aglomeracji Europy, były problemy demograficzne i przestrzenne, związane z rozwojem przemysłu i migracją ludności wiejskiej do miast. Do przekształcenia miast dążyli również architekci, którzy starali się poprawić warunki zdrowotne i komunikacyjne miasta poprzez nową regulację jak również sanację starej zabudowy. Proces ten doprowadzał do stopniowej deglomeracji miasta zgodnie z zaleceniami XX-wiecznych teoretyków urbanistyki[406]. Duży wpływ na rozwój koncepcji urbanistycznych we Wrocławiu miała recepcja idei Camilla Sittego, który jako pierwszy podniósł urbanistykę do poziomu sztuki poprzez skierowanie uwagi na trzeci wymiar i jego rolę w estetycznym wyglądzie miasta, oraz myśli Ebenezera Howarda, Raymonda Unwina i Hansa Kampffmeyera, którzy propagowali ideę „miasta-ogrodu"[407]. Wreszcie dużą rolę odegrały idee urbanistów lat 20. XX w.: twórców ekspresjonistycznych – propagowane przez krąg architektów związanych z Bruno Tautem, bardziej tradycjonalistyczne – związane z Fritzem Schumacherem czy Martinem Mächlerem, i wreszcie urbanistów nowoczesnych, wśród których niepoślednią rolę odgrywali również twórcy wrocławscy. Działalność tych ostatnich doprowadziła do kodyfikacji Karty Ateńskiej, pierwszego nowoczesnego dokumentu dot. urbanistyki[408]. W latach 30. o urbanistyce Wrocławia decydowali urbaniści nazistowscy, tacy jak Albert Speer[409].

W przekształceniach staromiejskiego centrum Wrocławia można wyróżnić następujące fazy: I – od przełomu XIX i XX w. do roku 1914, kiedy to powstaje w roku 1904 plan strefowy dla Wrocławia, uaktualniany w latach następnych; II – lata 1918–1922, okres pierwszego wielkiego konkursu na rozbudowę Wrocławia[410]; III – lata 1924–1933, projekty urbanistyczne wykonane z inicjatywy Biura Rozbudowy Miasta (*Stadterweiterungsamt*), przemianowanego później na Biuro Planowania (*Stadtplanungsamt*)[411]; IV – lata 1934–1942, projekty powstałe z inicjatywy władz nazistowskich.

35. Widok z lotu ptaka – Stare Miasto od strony południowo-wschodniej, 1934

W pierwszych dwóch fazach projekty urbanistyczne były wykonywane pod kierunkiem i z inicjatywy radców budowlanych miasta – Richarda Plüddemanna, Alfreda von Scholza[412] oraz Maxa Berga. Po rozstrzygnięciach konkursu z lat 1921–1922 na przebudowę Wrocławia projekty przebudowy oraz sanacji zabudowy były przygotowywane przez Biuro Rozbudowy Miasta pod kier. Fritza Behrendta, a później Rudolfa Steina, Heinricha Knippinga – kierownika Biura Planowania Miasta od 1929 r. Decyzje w tej sprawie podejmowali również następcy Maxa Berga na stanowisku radcy budowlanego miasta: Hugo Althoff i od 1929 r. Fritz Behrendt[413]. W okresie rządów hitlerowskich projekty urbanistyczne dla Wrocławia były wykonywane częściowo przez architektów miejscowych, takich jak Rudolf Kühn – radca budowlany miasta od 1935 r., czy Herbert Böhm – kierownik ówczesnego Urzędu Planowania (*Stadtplanungsamt*)[414], oraz architektów i urbanistów berlińskich, takich jak Hans Jessen czy Werner March[415].

Projekty urbanistyczne oraz regulacje ulic i zabudowy centrum dotyczyły głównie niektórych regionów, wyłączając powstałe na przełomie wieków domy handlowe oraz biurowce, które skupiły się głównie przy Rynku, ulicach Ruskiej, św. Mikołaja, Oławskiej oraz Świdnickiej. Przez niemal całą 1. połowę XX w. planowano likwidację zabudowy istniejącej na miejscu zasypanej Starej Oławy i zorganizowanie tam wielkomiejskiej ulicy wschód–zachód z monumentalnym traktem handlowym. Podobnie od czasów I wojny światowej w wielu projektach będzie się przewijał motyw podobnej trasy łączącej diagonalnie Rynek z Dworcem Świebodzkim przez pl. Solny. Pomysł takiego rozwiązania komunikacyjnego dał Max Berg. Takimi miejscami szczególnymi będą również place – przy zamku królewskim (dawny *Schloß Platz*, a dzisiejszy pl. Wolności), oraz pl. Powstańców Warszawy (dawny *Lessing Platz*). W mniejszym stopniu projekty przebudowy dotyczyły Rynku, pl. Solnego, pl. Jana Pawła II, pl. Uniwersyteckiego oraz wysp. Obok wspomnianych wyżej tras w projektach rozwiązań komunikacyjnych przewijał się motyw stworzenia odciążającej Śródmieście drogi północ–południe i związana z nią sanacją zabudowy. Rozważano dwa warianty prowadzenia takiej osi komunikacyjnej – ul. Szewską lub ul. Odrzańską.

1. BUDYNKI WZNIESIONE PRZED I WOJNĄ ŚWIATOWĄ

W obrębie Starego Miasta powstało w latach 1900–1914 bardzo wiele nowoczesnych gmachów będących kontynuacją zapoczątkowanego w XIX w. boomu budowlanego. Ich forma architektoniczna nawiązywała jeszcze do historycznych stylów. Były to m.in.: domy handlowe[416], Poczta Paczkowa i Telegraf[417], hotel *Deutsches Haus*[418]; budynek Towarzystwa Pomocy wzajemnej Pracowników Handlu[419], hala targowa[420], budynki biurowe[421], pasaż Pokoyhof[422] Bank Ernst Heimann[423].

2. PROJEKTY ZABUDOWY PRZY OBECNYM PL. POWSTAŃCÓW WARSZAWY

2.1. Projekt Nowego Ratusza Richarda Plüddemanna

W latach 90. XIX w. Richard Plüddemann zaczął wprowadzać we Wrocławiu idee nowoczesnego planowania miasta, niewątpliwie pod wpływem Camilla Sittego, gdzie mieszały się elementy geometrycznego planowania XIX-wiecznego z malowniczym, estetyzującym, uwzględniającym czynniki techniczne, społeczne i higieniczne planowaniem urbanistycznym z początków XX w.[424] Już na przełomie wieków prawdopodobnie Plüddemann zaprojektował oś ob. ul. Grunwaldzkiej wraz z późniejszą przeprawą mostem Grunwaldzkim (dawny *Kaiser Brücke*). Nowa oś wraz z mostem, ostatecznie zrealizowane w 1910 r., miały odciążyć dotychczasowe mosty Piaskowy i Pokoju i wywarły duży wpływ na późniejsze projekty dotyczące pl. Powstańców Warszawy[425]. Dyskusję o dalszych losach tego terenu Plüddemann rozpoczął w grudniu 1896 r., sugerując na wykładzie w Związku Architektów i Inżynierów wzniesienie nowego ratusza przy pl. Lessinga. Uzasadniał swoją propozycję trudną sytuacją administracji miejskiej, której urzędy – skutkiem gwałtownego rozrostu miasta – już nie mieściły się w Nowym Ratuszu na Rynku (proj. Friedricha Augusta Stülera i Juliusa von Roux, 1860–1864) i rozproszone były po całym mieście. Koncentrując wszystkie urzędy pod jednym dachem, nowa budowla przy pl. Lessinga miałaby służyć różnym potrzebom administracyjnym. Nie zachowały się jednak rysunki tej pierwszej wersji Nowego Ratusza.

Chociaż koncepcja Plüddemanna nie została zrealizowana ze względów finansowych, to sam pomysł na zabudowę placu nie stracił na aktualności. Plüddemann kilkakrotnie wracał do tego tematu. W rysunku perspektywicznym z 1902 r. przedstawił nową wersję projektu (co ciekawe, już z widokiem *Kaiser Brücke* nieomal w formie, w jakiej w latach 1908–1910 przez niego samego został zaprojektowany). Architektura nawiązywała do tzw. renesansu niemieckiego, aczkolwiek już nie jako historyzująca kopia, jak miało to miejsce w sąsiednim gmachu Zarządu Prowincji Śląskiej (ob. Muzeum Narodowe). Projekt Plüddemanna był przejawem formującego się wówczas *Heimatschutzbewegung*, w ramach którego domagano się respektowania tradycji miejscowej kultury, aby w ten sposób dopasować nowoczesną architekturę do krajobrazu kulturowego danego regionu. W 1909 r. Plüddemann powrócił do problematyki Nowego Ratusza[426]. Rozważał umiejscowienie tej budowli na Rynku, w połączeniu

z gotyckim ratuszem i z Nowym Ratuszem z XIX w. Odrzucił jednak takie rozwiązanie ze względu na brak powierzchni (przy potrzebach, które wyliczył na 15 000 m²). Zespół proponowanych budynków, o różnych formach i wielkościach, składał się z dwóch części wzdłuż ul. Jana Ewangelisty Purkyniego (dawna *Breite Strasse*), które posiadałyby dwa bezpośrednie połączenia nad ulicą na poziomie pierwszego piętra. Od strony Odry skrzydło środkowe zataczać miało wklęsły łuk, tworząc w ten sposób mały park przy promenadzie. Rzut ten nieomal całkowicie odpowiada wyżej opisanemu rysunkowi z 1902 r.

2.2. Projekt wieżowca Maxa Berga

W latach 1919–1921 Max Berg w swoim projekcie przebudowy Wrocławia zaproponował budowę wysokościowca przy pl. Lessinga. Miał on być punktem centralnym przyszłego *Monumentalstadt* – dzielnicy przeznaczonej dla kultury, reprezentacji i administracji państwowej.

2.3. Projekt gmachu zarządu miasta i straży pożarnej (1926–1927)

W 1926 r. kierownik Biura Rozwoju Wrocławia Fritz Behrendt zaproponował budowę gmachu zarządu miasta i straży pożarnej przy pl. Powstańców Warszawy. Wkrótce potem został rozpisany konkurs na tę budowlę. Jej lokalizacja była kontynuacją propozycji Richarda Plüddemanna z pocz. XX w., a także Maxa Berga z lat 1919–1921. Behrendt przewidywał powstanie monumentalnego budynku, którego bryła miała być rozczłonkowana przez zestawienie form zróżnicowanych pod względem wysokości i kształtu[427].

Konkurs na zabudowę położonego nad Odrą, we wschodniej części Starego Miasta, pl. Powstańców Warszawy został rozpisany w 1927 r. Jego warunki nawiązywały do wcześniejszego projektu Berga. Planowano powstanie kompleksu pomieszczeń biurowych, tak aby w przyszłości móc skoncentrować większą część wrocławskiej administracji w jednym gmachu. Dodatkowym warunkiem było ulokowanie w tym biurowcu głównej siedziby straży pożarnej miasta. Spośród 93 nadesłanych projektów znane są rysunki 10 projektów nagrodzonych i wyróżnionych (reprodukowane w czasopismach) oraz nie nagrodzone projekty Adolfa Radinga, Hansa Scharouna, Maxa Berga i Kurta Liebknechta.

Laureaci proponowali rozczłonkowanie olbrzymiego kompleksu o powierzchni użytkowej prawie 20 000 m² poprzez stopniowanie wysokości poszczególnych brył. Wieżowce spełniały tu funkcję akcentów urbanistycznych. Z reguły uwzględniono warunki konkursu, narzucające ograniczenie wysokości do dziesięciu pięter. Gigantyczne i utopijne wizje z początku lat 20. ustąpiły miejsca projektom, które ze względu na mniejszą skalę miały szansę realizacji. W większości prac stosowano jeszcze formy architektoniczne charakterystyczne dla *Neues Bauen* lat 20. Poziome pasy okien i murów dzieliły elewacje fasad i bryły budowli[428].

W konkursie nie przyznano I nagrody; wyróżniony jedną z nagród projekt Alexandra Müllera i Ferdinanda Schmidta stanowił podstawę do dalszych prac projektowych pod kier. miejskiego radcy budowlanego Hugo Althoffa, następcy Maxa Berga na tym stanowisku.

Wielki kryzys ekonomiczny końca lat 20. przekreślił ostatecznie szanse na realizację projektu. Dopiero w latach 30. powstał na tym miejscu istniejący do dziś gmach administracyjny w stylu architektury III Rzeszy. Projekt monumentalnej budowli stworzono w latach 1936–1937 w biurze wrocławskiej rejencji pod kier. budowlanego radcy rządowego Feliksa Bräulera przy współpracy wrocławskich architektów z miejskiej deputacji – Gustava Kühna, Herberta Böhma i Richarda Konwiarza – którzy sporządzili projekty rozplanowania przyległych terenów[429].

3. PROJEKTY ZABUDOWY W REJONIE OBECNEGO PLACU WOLNOŚCI

3.1. Projekt rozbudowy Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności Richarda Plüddemanna

Pod koniec działalności Richarda Plüddemanna na stanowisku radcy budowlanego miasta z inicjatywy dyrektora wrocławskiego Muzeum Starożytności Karla Masnera pojawiła się koncepcja wybudowania wielkiej hali wystawowej lub muzeum i doprowadziła w konsekwencji do wybudowania Hali Stulecia. Jednak wcześniej, w latach 1908–1909, w odzewie na apel K. Masnera pojawiły się koncepcje rozbudowy Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności (dawnego gmachu Stanów Śląskich) przy ul. Krupniczej (*Graupen Straße*), przebiegającej stycznie do pl. Zamkowego (*Schloß Platz*). Projekty przedstawili Juliusz Gebhard Utinger[430], prof. wrocławskiej Szkoły Rzemiosła Artystycznego, oraz R. Plüddemann[431]. Projekt R. Plüddemanna przewidywał budowę hali ekspozycyjnej o pow. 500–1000 m², sal wystawowych o powierzchni 500 m² oraz sali wykładowej i biblioteki w powiązaniu z istniejącym muzeum. Nowa budowla, wielkością odpowiadająca istniejącemu budynkowi muzeum i stylowo nawiązująca do neogotyku, była typowa dla twórczości architekta. Projekt J.G. Utingera bardziej radykalnie przekształcał promenadę przy fosie. Jego koncepcja zakładała wzniesienie dwóch budowli powiązanych urbanistycznie z istniejącym muzeum po wschodniej i zachodniej stronie częściowo zasypanej fosy, tj. przy ul. Świdnickiej i Krupniczej. Wiązało je regulowane koryto fosy, tworzące staw. Budowle te, w przeciwieństwie do projektu Plüddemanna, nawiązywały do secesji darmstadzkiej oraz neobiedermeieru.

3.2. Projekty zabudowy pl. Zamkowego Rudolfa Steina i Heinricha Knippinga, Fritza Behrendta i Hansa Poelziga

W latach 1927–1928 Rudolf Stein wspólnie z Heinrichem Knippingiem na zlecenie Biura Rozbudowy Wrocławia (*Bauamt Stadterweiterung*) przygotował co najmniej pięć wariantów projektu przebudowy pl. Zamkowego (ob. plac Wolności). Wedle pierwszego usytuował na placu zespół trzech oddzielnych budowli, z których dwie stanowiły zamknięcie placu od strony wschodniej i zachodniej. Tereny wzdłuż ob. ul. Świdnickiej – te, na których wznosił się Teatr Miejski i budynek Komendantury – architekt przeznaczył pod dom towarowy firmy Wertheim. Firma ta jeszcze przed I wojną światową zamierzała wznieść u zbiegu ul. Świdnickiej i pl. T. Kościuszki nowoczesny dom handlowy. Do jego realizacji właśnie w tym pierwotnie planowanym miejscu doszło w roku 1928. Konkurs rozpisany na ten obiekt wygrał berliński architekt Hermann Dernburg.

Stein po stronie zachodniej planował rozbudowę Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności (*Schlesisches Museum für Kunstgewerbe und Altertümer*), które łączyłoby się z zamkiem królewskim. Plac dzielić miała przedłużona w kier. północnym ul. Muzealna (*Museum Straße*), przechodząca przez fosę i łącząca się z nowo wytyczoną trasą wschód–zachód, powstałą na miejscu zabudowy wzdłuż zasypanego koryta starej Oławy. Ulicę Muzealną wiązano z trasą poprzez przejazd obok dzisiejszego Muzeum Miejskiego. Na wschód od ul. Muzealnej Stein zaprojektował gmach nowego teatru. Choć poszczególne budynki różniły się znacznie zarówno wielkością, jak i kształtem, tworzyły razem spójny układ. Poszczególne budowle, o zwartej kubicznej formie, a przy tym zróżnicowanej wysokości (od trzech do dziesięciu kondygnacji), wraz ze szpalerami drzew i olbrzymim zieleńcem tworzyły ciekawy układ przestrzenny. Nie było wobec tego kwestią przypadku, że choć na miejscu gmachów Teatru Miejskiego i Komendantury planowano wzniesienie domu towarowego firmy Wertheim, to centrum całego założenia miał zająć kompleks o przeznaczeniu kulturalnym. Świadczy o tym powstały w tym samym czasie projekt przekształcenia pl. Zamkowego Fritza Behrendta, ówczesnego kierownika Biura Rozbudowy Wrocławia. Przewidziano w nim podział placu na trzy części, oddzielone ulicami w kierunku północ–południe. W części wschodniej, po wyburzeniu Teatru Miejskiego i Komendantury, przewidziano wzniesienie domu towarowego firmy Tietz wg projektu Hansa Poelziga z 1928 r., w części środkowej – nowy teatr, w części zachodniej – rozbudowę muzeum.

3.3. Projekt zabudowy pl. Zamkowego Wernera Marcha

Werner March rozwijał koncepcje przebudowy rozważane znacznie wcześniej m.in. przez Rudolfa Steina i Heinricha Knippinga, opracowywane w ramach Biura Planowania Miasta. Jeszcze w 1933 r. H. Knipping przewidywał rozbudowę teatru miejskiego[432]. W roku 1935 powstał projekt przewidujący budowę na miejscu Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności gmachu Nadprezydium Prowincji oraz nowej opery, przylegającej do teatru miejskiego wraz z restauracją oraz budynkiem wystawowym. Było to połączenie funkcji rządowych z kulturotwórczymi. W 1937 r. zespół pod kier. Herberta Böhma i Hansa Jessena opracowywał już plan pl. Zamkowego jako forum kultury, gdzie przy zachowaniu gmachu teatru miejskiego przewidywano budowę nowej opery wraz z salami wystawowymi i restauracjami oraz rozbudowę po stronie zachodniej placu Muzeum Rzemiosła. Ten projekt prawdopodobnie stanowił punkt wyjścia dla Marcha. W następnych latach, aż do roku 1940, zespół H. Böhma współpracował z W. Marchem, wykonując różne warianty projektów dla pl. Zamkowego[433]. Wernerowi Marchowi towarzyszył jego berliński zespół, w którym projekty architektoniczne tworzył Hans Brandt, rysunki wykonywali: Friedrich Stabe, Willy Kreuer i Wolfgang Draesel, a model w skali 1:500 zrobił Friedrich Wendland[434]. Według sugestii projektantów, poza zamkiem królewskim wszystkie istniejące dotychczas budynki, łącznie z operą, miały zostać zniszczone. Plac Zamkowy pełniłby rolę Forum Kultury, na którym usytuowano by obok nowej opery gmach potężnego Muzeum Wschodniego i galerię sztuki współczesnej. Te monumentalne budynki wraz z zamkiem królewskim miały otaczać potężny plac zgromadzeń na wolnym powietrzu, z trybunami od strony fosy i zamku.

W roku 1942 H. Böhm stworzył jedynie projekt skromnego forum na pl. Zamkowym.

4. PROJEKTY URBANISTYCZNE MAXA BERGA

Radykalna zmiana koncepcji urbanistycznych dotyczących Wrocławia nastąpiła wraz z objęciem urzędu radcy budowlanego miasta przez Maxa Berga. Zafascynowany ideą miast-ogrodów, stworzył M. Berg uprzednio projekty przebudowy Berlina (1910) i Wrocławia (1910–1911), a także pierwszego na Śląsku miasta-ogrodu w Sobótce (1911).

M. Berg sugerował ustanowienie prawa szczególnego dla Berlina, które miało być podstawą kodyfikacji planowania przestrzennego dla innych wielkich miast, z uwzględnieniem warunków gospodarczych i higienicznych, dających możliwość planowego rozwoju i rozprzestrzenienia się miasta. Prawa takie zostały sformułowane dopiero w roku 1933, podczas IV Międzynarodowego Kongresu CIAM i znane są jako Karta Ateńska. Pierwsze publiczne wystąpienie Berga na polu urbanistyki nastąpiło w roku 1910, w związku z wielkim konkursem na przebudowę Berlina (*Groß Berlin*); zaproponował on rozdzielenie go na funkcjonalne strefy:

1. Miasto do zamieszkania (*Wohnstadt*);
2. Miasto pracy (*Arbeitstadt*), rozdzielone na miasto biznesu (*Geschäftsstadt*, *city*) i miasto przemysłowe (*Industriestadt*);
3. Miasto monumentalne (*Monumentalstadt*) jako strefa przeznaczona dla kultury, reprezentacji i administracji państwowej.

4.1. Projekt przebudowy Wrocławia Maxa Berga

W latach 1919–1921 Max Berg wspólnie z Ludwigiem Moshamerem i Richardem Konwiarzem sporządzili projekt przebudowy centrum miasta. Było to rozwinięcie koncepcji Berga, jaką przedstawił on w związku z konkursem „Wielki Berlin". W przeciwieństwie do projektu berlińskiego, w którym zaprezentował koncepcję ogólną, tu stworzył wiele rozwiązań dla poszczególnych części miasta. Nad wieloma pomysłami pracował jeszcze przed I wojną światową[435]. W latach 1919–1920 opracował przebudowę głównych tras komunikacyjnych, układu sieci kolejowej wraz z przebudową dworca, terenów wystawowych wokół Hali Stulecia. Stworzył projekt nowego miasteczka uniwersyteckiego, nowego centralnego szpitala dla Wrocławia, a także projekt cmentarza wraz z krematorium. Zaplanował też wzniesienie wieżowców w centrum miasta.

Podobnie jak w roku 1910, podzielił miasto na strefy. Miasto interesu, jako *city*, miałoby obejmować istniejącą już zabudowę między trzema głównymi dworcami kolejowymi. „Miasto monumentalne", pełniące funkcję centrum kultury i sztuki oraz administracyjnego zarządu miasta, powinno rozciągać się wzdłuż Odry, od uniwersytetu aż do terenów wystawowych. W tej części postulował wybudowanie nowoczesnych szkół wyższych i domów studenckich. Tam też zlokalizował muzea, domy towarzystw twórczych i naukowych itp.

Na terenie wyspy Mieszczańskiej chciał stworzyć park centralny, powiązany z miastem dodatkowymi mostami, który miał służyć pobliskim dzielnicom, szczególnie Staremu Miastu, jako miejsce rekreacji. W pobliżu parku pozostawił szpital (Wszystkich Świętych), który miał być przebudowany w układzie pawilonowym. M. Berg, poszukując rozwiązania dla problemu braku mieszkań, zdawał sobie sprawę, że nie jest możliwe przeniesienie wszystkich mieszkańców do higienicznych podmiejskich osiedli typu miasto-ogród. Sądził, że wybudowanie wieżowców umożliwi ulokowanie w nich biur. Pozyskane w ten sposób powierzchnie po odpowiedniej adaptacji chciał wykorzystać na tymczasowe mieszkania z ekologicznym ogrzewaniem, a przebudowane dachy przeznaczyć na wiszące ogrody[436].

„Miasto interesu" (*city*) miało utożsamiać miasto idealne, jakim dla M. Berga było miasto średniowieczne. Zafascynowanie tą epoką, szczególnie gotykiem, miało swój początek w pismach Camilla Sittego i Carla Schäfera, na których architekt często się powoływał. W projektowanym dla Wrocławia *city* proponował zmianę układu komunikacyjnego, który odciążyłby Starówkę poprzez przebudowę i poszerzenie ulic a także stworzenie nowych centrów handlowych z budynkami o zróżnicowanej wysokości (8–12 pięter). Interesująca wydawała się zabudowa ulic odciążających komunikacyjnie miasto, jak choćby trasa wschód–zachód, która miała przebiegać na miejscu Starej Oławy (podobnie jak przebiega ob. trasa W–Z), czy też diagonalne połączenie ob. Dworca Świebodzkiego z pl. Solnym i Rynkiem. M. Berg stosował w architekturze dwojakiego rodzaju stylistykę: 1) w tych strefach, w których planował gruntowne zmiany (jak choćby założenie nowych tras komunikacyjnych), budowle miały formy nowoczesne, przesiąknięte duchem ekspresjonizmu i funkcjonalizmu; 2) w rejonach o architekturze zabytkowej stosował formy tradycyjne lub klasycyzujące. W *city* postulował wzniesienie wieżowców przy dużych placach oraz nad wodą (Odra, fosa miejska). Niewątpliwie inspiracją były drapacze chmur amerykańskich *cities*, powstające od końca XIX w. w Chicago i Nowym Jorku. Zagadnieniu wysokościowców bliska była też nowa myśl artystyczna, wypływająca z estetyki Theodora Lipsa i Wilhelma Worringera, utopii Paula Schaerberta i jego *Glasarchitektur* a także kręgu architektów skupionych wokół Brunona Tauta. Studia wieżowców, wykonane w ramach planu przebudowy centrum Wrocławia, powstały pod koniec 1919 r. Miały one stanowić punkty węzłowe przyszłych centrów administracyjno-handlowych i kulturalnych. Dominantą wrocławskiej Starówki miał być wieżowiec usytuowany obok starego ratusza. Inny wysokościowiec, przy pl. Lessinga, miał być punktem centralnym przyszłego *Monumentalstadt*, gdyż w jego pobliżu architekt ulokował m.in. nowe muzeum rzemiosła artystycznego oraz miasteczko uniwersyteckie. Po drugiej stronie Odry czoło mostu Cesarskiego miały poprzedzić dwie wysokie budowle, stanowiące rodzaj bramy wejściowej na pl. Lessinga. Zadaniem centrum kulturalnego było odciążenie Rynku. Jednocześnie stałoby się ono symbolem nowych czasów i nowej architektury[437]. Zarówno wieżowce, jak i propozycje zawarte w projekcie na przebudowę centrum Wrocławia stanowiły ideową inspirację dla wielu wrocławskich architektów w okresie międzywojennym.

4.2. Projekty Maxa Berga zabudowy *Universitäts Platz*

Do końca 2. dekady XX w. na twórczość M. Berga duży wpływ wywarły idee płynące z kręgu *Deutsche Bund für Heimatschutz* i *Dürerbundu*. Stosował on w swoich projektach formy architektoniczne nawiązujące do biedermeieru czy klasycyzmu. W tym duchu zaprojektował w 1910 r. przebudowę pl. Uniwersyteckiego i dom studencki na Piasku. Powrócił do tego tematu, organizując w 1918 r., wspólnie z Paulem Heimem, pl. Uniwersytecki, kształtując go wyraźnie w duchu *Heimatschutzu*[438]. W związku ze zbliżającą się 100. rocznicą istnienia Uniwersytetu postanowiono dokonać przebudowy pl. Uniwersyteckiego oraz sanacji istniejącego przy nim bloku kamienic czynszowych[439]. Max Berg stworzył wówczas projekt, w którym przewidywał trójetapową zabudowę całego bloku wraz ze stopniowym jego wyburzaniem. Na tym miejscu planował wzniesienie dzielnicy uniwersyteckiej. Założenie zakomponował w ten sposób, że skrzydła nowego kompleksu na planie zbliżonym do litery „L" tworzyły dwa place, pozwalające wyeksponować elewacje barokowego gmachu Uniwersytetu[440]. W projekcie widoczne są silne wpływy Camilla Sittego w kształcie, jaki proponował Paul Schultze-Naumburg[441]. Kształt budowli nawiązywał do bardzo wówczas popularnych form neobiedermeieru z silnymi akcentami modernistycznymi. Projekt ten stanowił fragment przemyśleń M. Berga na temat generalnej przebudowy centrum Wrocławia, który szczegółowo rozwinął dopiero w latach 1919–1920.

Propozycję przebudowy pl. Uniwersyteckiego w podobnym duchu przedstawił również znany wrocławski architekt Karl Grossem. Jego koncepcja była jednak bardziej tradycjonalistyczna, bliższa neobarokowi. Dalsze projekty dla tej części Wrocławia przygotowano w latach 30., jednak z powodu braku pieniędzy nie doszło do ich realizacji. Dopiero w czasach reżimu hitlerowskiego, w ramach projektu przebudowy, doszło do częściowego wyburzenia zachodniego fragmentu bloku zabudowy przy pl. Uniwersyteckim.

4.3. Projekt poszerzenia *Oder Straße*

W 1909 r., być może z inspiracji nowego radcy budowlanego miasta Maxa Berga, rozważano poszerzenie ul. Odrzańskiej. Miało to doprowadzić do stworzenia szybkiego połączenia komunikacyjnego północ–południe przez centrum miasta, wykorzystującego nowo wybudowany (1904) most Pomorski[442].

5. PROJEKTY BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ I MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO NA WYSPIE PIASEK

W latach 1903–1904 Artur Buchwald sporządził projekt rozbudowy Biblioteki wraz z muzeum archeologicznym przy ul. Św. Jadwigi na wyspie Piaskowej. Budynek miałby przylegać od strony południowo-zachodniej do Biblioteki Uniwersyteckiej, umieszczonej w dawnym klasztorze Augustianów. W 1908 r. przedstawił nowy projekt muzeum archeologicznego – w osobnym budynku usytuowanym również przy ul. Św. Jadwigi, przylegającym do kaplicy św. Anny, *vis-à-vis* Biblioteki Uniwersyteckiej.

W związku z 100. rocznicą Uniwersytetu sporządzono w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie w latach 1911–1913 projekt budowy królewskiej i uniwersyteckiej biblioteki, którą usytuowano po wschodniej stronie wyspy Piasek, zmieniając całkowicie jej wyraz architektoniczny. Miała to być nawiązująca do neobiedermeieru budowla monumentalna, frontem otwarta ku Odrze. W 1930 r. Georg Müller zaprojektował kolejną rozbudowę Biblioteki Uniwersyteckiej.

6. REGULACJA *ALTBÜSER STRASSE* I *JUNKERN STRASSE*

Jeszcze przed I wojną światową, po wyburzeniu w roku 1908 kamieniczek przy *Altbüser Straße*)[443] oraz regulacji *Junkers Straße*, przedłużającej jej bieg do *Christophori Platz*, powstały dwie narożne parcele, idealnie służące budowie nowoczesnych biurowców czy sklepów. W pierwszej kolejności zabudowano parcelę południową (ul. Ofiar Oświęcimskich 41/43) obszernym, ale tradycyjnym w zamyśle i formie biurowcem proj. Alvina Wedemanna, należącym do spółki utworzonej przez magistrat oraz przedstawicieli związków kupieckich, występującej pod nazwą *Junkernstraße Baugesellschaft m.b.H.*[444] W budynku tym, powstałym w latach 1909–1911, znalazło siedzibę sporo instytucji związanych z funkcjonowaniem magistratu. W latach 1911–1913 wzniesiono po przeciwnej stronie jeden z najsłynniejszych biurowców we Wrocławiu, autorstwa Hansa Poelziga[445].

7. KONKURS NA ROZBUDOWĘ WROCŁAWIA I GMIN PODMIEJSKICH

W marcu 1921 r. magistrat Wrocławia rozpisał konkurs mający na celu opracowanie planu rozwoju i rozbudowy miasta włącznie z gminami podmiejskimi w perspektywie aż do roku 1950. Jego program obejmował zagadnienia komunikacyjne i gospodarcze, unowocześnienie centrum oraz, jako najpilniejszy problem, budowę nowych osiedli i mieszkań. Konkurs wrocławski był trzecim tego rodzaju w Niemczech. Wcześniejsze zorganizowano w Berlinie w 1910 i w Düsseldorfie w 1912 r. Jury uznało, że żaden z 40 projektów architektów niemieckich i austriackich nie spełnił wszystkich wymogów i z tego powodu pierwszą nagrodę rozdzielono na pięciu uczestników. Nagroda nadzwyczajna objęła trzy projekty. Organizatorzy konkursu zdecydowali się ponadto na zakup trzech projektów.

Architekci proponowali odciążenie Dworca Głównego poprzez przekształcenie Dworca Świebodzkiego (*Freiburger Bahnhof*) w drugi Dworzec Główny, połączony linią kolejową z już istniejącym. Większość uczestniczących w konkursie planowała w celu polepszenia komunikacji podmiejskiej – za przykładem Berlina – założenie miejskiej kolei pośpiesznej (S-Bahn). Problemem było takie połączenie północ–południe, które by w jak najmniejszym stopniu naruszało zabytkowe centrum oraz

panoramę miasta. Jury wypowiedziało się za projektem, w którym architekci pragnęli odciążyć centrum za pomocą kolei podziemnej. Niektórzy z uczestników konkursu uważali, że sieć miejskiej kolei pośpiesznej będzie kosztowna i dlatego proponowali rozbudowę istniejącej już sieci kolei podmiejskich oraz sieci tramwajowej, przeznaczając Dworzec Świebodzki na centralny punkt ruchu podmiejskiego.

W warunkach konkursu zwrócono szczególną uwagę na ochronę części zabytkowej Starego Miasta i wysp. Jeden z uczestników wysunął więc postulat całkowitego nieingerowania w zabytkową tkankę. Propozycje zmian komunikacyjnych w centrum odnosiły się przede wszystkim do przebudowy ulic w ciągu północ–południe, z pl. Wolności przez pl. Solny i ul. Odrzańską do mostu Pomorskiego.

W założeniach konkursu popierano sanację starej dzielnicy garbarskiej między ulicami św. Mikołaja, Odrzańską i Odrą, która charakteryzowała się dużą gęstością zaludnienia i niską jakością mieszkań. Większość uczestników planowała wybudowanie nowego szpitala im. Wszystkich Świętych. Projekt Muesmanna & Wacha przewidywał zabudowę z trzypiętrowymi domami, która przy pl. 1 Maja miała zostać przerwana dwoma wieżowcami. One to, na podobieństwo olbrzymiej bramy, akcentować miały wejście do Starego Miasta. Niemal wszyscy architekci proponowali w swoich projektach wzniesienie wieżowców, mimo że było to sprzeczne z wymogiem konkursu, by chronić sylwetkę centrum historycznego. Konkurs odzwierciedlał dyskusje urbanistyczne z początków lat 20. XX w., pozostając jednak tylko w sferze idei[446].

8. PIERWSZY PLAN GENERALNY WROCŁAWIA

W latach 1924–1925 Biuro Rozbudowy Miasta, prowadzone przez Fritza Behrendta, opracowało pierwszy plan generalny Wrocławia. Uwzględniono w nim postulaty wynikłe z dyskusji toczącej się w trakcie konkursu na rozbudowę Wrocławia w latach 1921–1922, jak również z debaty na łamach lokalnej prasy i pism fachowych w latach następnych. Ścierały się w nich dwie tendencje, lansowane przez Ernesta Maya i Adolfa Radinga. May proponował decentralizację Wrocławia poprzez utworzenie satelitów – osiedli podmiejskich połączonych dobrą komunikacją z centrum, na wzór idei planowania urbanistycznego proponowanej przez Raymonda Unwina. Natomiast druga opcja rozpatrywała rozwój Wrocławia w powiązaniu z planowaniem regionalnym[447].

Plan generalny uwzględniał zarówno *tendencje do rozczłonkowania*, jak i potrzebę scalenia jego elementów. Miasto miało się rozbudować na drodze rozszerzania terytorialnego[448]. W komunikacji miejskiej przewidziano obwodnicę śródmiejską oraz połączenie północ–południe, które Biuro Rozbudowy Miasta w szczegółowych projektach w latach następnych rozwijało wg koncepcji M. Berga. W latach 1925–1930 wykonano w ramach Biura liczne projekty związane z sanacją Starego Miasta, ale większość z nich nie została zrealizowana.

9. PROJEKT ZABUDOWY PLACU PRZY KOŚCIELE ŚW. ELŻBIETY

W roku 1925 Związek Niemieckich Architektów (BDA) rozpisał wśród swoich członków ze Śląska konkurs. Tematem była zabudowa placu przy kościele św. Elżbiety. Idea nie była nowa, gdyż przebudowę tego miejsca zaproponował jeszcze przed I wojną światową Theo Effenberger, a w niektórych pracach nadesłanych w 1921 r. na konkurs na rozbudowę Wrocławia i gmin podmiejskich rozważano poszerzenie ul. Odrzańskiej przy placu św. Elżbiety i zburzenie tamtejszych domków altarystów.

Związek architektów włączył się więc w ten sposób w dyskusję o potrzebie przebudowy tras komunikacyjnych Wrocławia. Zadaniem uczestników konkursu było poszerzenie ul. św. Mikołaja i Odrzańskiej kosztem działek powstałych po wyburzeniu starych kamieniczek altarystów oraz zaprojektowanie w tym miejscu nowej zabudowy. Do konkursu zgłoszono 20 projektów, spośród których wyróżniono pięć prac, m.in. Ludwiga Moshamera i Alberta Kemptera, architektów współpracujących wcześniej z Maxem Bergiem[449].

10. KONCEPCJA NOWEJ ARTERII KOMUNIKACYJNEJ OD DWORCA ŚWIEBODZKIEGO DO RYNKU (1928–1929)

Jedną z ważniejszych spraw stanowiących przedmiot zainteresowania wrocławskich architektów była kwestia zapewnienia sprawnej sieci komunikacyjnej. Już w latach 1919–1921 Max Berg w projekcie przebudowy Wrocławia zaproponował arterię łączącą Dworzec Świebodzki z pl. Solnym (*Blücher Platz*) i Rynkiem. Sam dworzec, który miał przejąć rolę dworca głównego kolei zewnętrznej i wewnętrznej, stanowił *point-de-vue*, zamykając oś uliczną. Wzdłuż tej szerokiej ulicy planowano budynki ośmio- i dwunastopiętrowe, w elewacjach parteru mieszczące duże przeszklone witryny z monumentalnymi wejściami, prowadzącymi prawdopodobnie do domów towarowych. Budynki miały zaokrąglone naroża i, co charakterystyczne, dominowały w nich elementy horyzontalne, zaakcentowane strefami okien i gładkiej ściany.

Zgodnie z propozycjami Berga wrocławscy architekci Heinrich Knipping, Rudolf Stein i Richard Konwiarz z inicjatywy Biura Rozwoju Wrocławia stworzyli w latach 1928–1929 projekty wytyczające główną diagonalną arterię komunikacyjną w ten sposób, by przebiegała ona w linii prostej od Dworca Świebodzkiego do dawnego pl. Karola (ob. nie istnieje), a następnie przez tzw. *Riemberghof* (nazwa posesji) łączyła się z Rynkiem. Ponieważ oś główna pierwszego odcinka trasy nie pokrywała się z przesuniętym bardziej na południe, utworzonym na miejscu dawnego *Riemberghofu* fragmentem przelotowym, konieczne stało się powiększenie pl. Karola. W związku z tym architekt przewidział likwidację budynków w bezpośrednim sąsiedztwie placu, przy ul. Złote Koło (dawna *Goldenradegasse*, ob. nie istnieje) i Zaułek Ruski (dawny *Reußenohle*, ob. nie istnieje). Taki projekt miał stworzyć dogodne połączenie z pl. Solnym, a równocześnie uczynić z pl. Karola znaczący element urbanistyczny miasta. Okazałą oprawę stanowić dlań miała nowa architektura, górująca w północno-wschodnim narożu nowo wytyczonego pl. Karola.

11. PROJEKT TRASY WSCHÓD–ZACHÓD NA MIEJSCU STAREJ OŁAWY (1928)

Architekci związani z Biurem Rozbudowy Wrocławia powrócili jeszcze do koncepcji Berga, projektując wspomnianą trasę wschód–zachód na miejscu zabudowy biegnącej wzdłuż Starej Oławy. W projekcie sporządzonym pod kier. Fritza Behrendta przez Rudolfa Steina w 1928 r. zaproponowano trakt komunikacyjny otaczający centrum Starego Miasta, a znajdujące się opodal ulice Oławską (*Ohlauer Straße*) i Ofiar Oświęcimskich (*Junkern Straße*) wyznaczono na centrum handlowe. Tworzyły je usytuowane wzdłuż ul. Oławskiej bliźniacze domy handlowe o dziesięciu kondygnacjach. Cała trasa natomiast zabudowana była utrzymanymi w podobnym charakterze niższymi budynkami, zapewne przeznaczonymi na cele handlowe. Trasa ta łączyła się po stronie zachodniej z nowo kształtowanym pl. Karola po stronie wschodniej i dochodziła jedną z odnóg do mostu Grunwaldzkiego i pl. Powstańców Warszawy.

12. MODERNISTYCZNE BUDYNKI W OBRĘBIE STAREGO MIASTA – LATA 20 I 30. XX WIEKU

W okresie międzywojennym w obrębie Starego Miasta i na jego obrzeżach powstają nieliczne budynki w stylu *Neues Bauen*. Są to przykłady nowoczesnych rozwiązań, które na trwałe zmieniły krajobraz centrum miasta.

W pierwszej połowie lat 20. wzniesiono po północnej stronie Starego Miasta dwie elektrownie wodne na Odrze. Południowa, zbudowana w latach 1921–1924 przy ul. Nowy Świat, została zaprojektowana przez Maxa Berga przy współpracy Ludwiga Moshamera, Matthiasa Wirtza i Güntera Trauera; północna, wzniesiona przy ob. ul. Księcia Witolda w latach 1924–1925, została zaprojektowana przez M. Berga przy współpracy Paula Schreibera, M. Wirtza i G. Trauera. Budynki pozbawione dekoracji, licowane czerwoną cegłą, z podziałami utworzonymi przez rytm prostokątnych okien, noszą cechy *Neues Bauen*.

W latach 1925–1928 wybudowano przy pl. Solnym jeden z ciekawszych budynków modernistycznych – kamienicę apteki Pod Murzynem, zaprojektowaną przez Adolfa Radinga na zlecenie aptekarza Maxa Leschnitzera. Powstała ona po wyburzeniu dwóch wcześniejszych kamienic o historycznych formach, a jej fasada o horyzontalnych podziałach kontrastuje z tradycyjną zabudową.

W 1927 r. przy ul. Świdnickiej powstał Dom Rzemiosła Wilhelma Knittela, zaprojektowany przez Maxa Strasburga i wzniesiony w miejscu kilku wcześniejszych kamienic. Modernistyczna, licowana piaskowcem elewacja urozmaicona została jedynie pasmami prostokątnych okien.

W latach 1926–1929, już po odejściu M. Berga z Wrocławia, wzniesiono po zewnętrznej stronie fosy, przy ul. Z. Krasińskiego, pierwszy wysokościowiec – Okręgowy Urząd Poczty Rzeszy, proj. wrocławskiego architekta Lothara Neumanna[450].

W tym samym roku na rogu ul. Szewskiej i Oławskiej powstał dom handlowy Rudolfa Petersdorffa wg projektu Ericha Mendelssohna. Ekspresyjna fasada od ul. Szewskiej charakteryzuje się horyzontalnymi podziałami, utworzonymi przez pasma okien ułożone naprzemiennie z pasami ścian licowanych płytami z trawertynu. Narożny półokrągły wykusz łączy się gładką fasadą z regularnym rytmem prostokątnych okien od ul. Oławskiej.

W 1929 r. został zorganizowany konkurs na wieżowiec dla Miejskiej Kasy Oszczędności, usytuowany na narożu Rynku i pl. Solnego, zgodnie z wcześniejszymi sugestiami M. Berga nt. wznoszenia budowli przy dużych placach[451]. Organizator oczekiwał opracowania zakładającego sanację zabudowy pl. Solnego i Rynku oraz wytyczenie trasy łączącej Rynek z Dworcem Świebodzkim. Nagrodzony przez jury projekt Heinricha Rumpa nie został zrealizowany, ale stał się punktem wyjścia do dalszych prac projektowych, uwzględniających sugestie Zarządu Miasta i Zarządu Miejskiej Kasy Oszczędności. Dotyczyły one uzyskania jak największej przestrzeni biurowej i wyniesienia budynku do 40 m w górę (niektóre źródła mówią o 22 kondygnacjach). Jednak zgodnie z poleceniem Fritza Behrendta, radcy budowlanego miasta, wysokość biurowca ograniczona została do 36 m. Początkowo Behrendt wydał zgodę na wysokość 32 m. Ostatnią kondygnację wzniesiono dopiero w chwili, gdy cały budynek był już gotowy w stanie surowym. Ostatecznie zrealizowany w latach 1930–1931 biurowiec powstał na podst. projektu Heinricha Rumpa i projektów innych architektów biorących udział w konkursie[452]. Powstał wieżowiec, który w dużym stopniu wpłynął na wygląd Rynku i pl. Solnego.

W tymże roku w ramach prac Biura Rozbudowy Wrocławia Rudolf Stein zaprojektował nowy ratusz (niezrealizowany). Architekt zaproponował usytuowanie go na miejscu bloku śródrynkowego, po wyburzeniu zabytkowych kamienic oraz tzw. Nowego Ratusza, pochodzącego z lat 60. XIX w., proj. Friedricha Augusta Stülera i Juliusa von Roux. Zarówno usytuowanie, jak i sposób zakomponowania tego ogromnego kompleksu zdają się potwierdzać, że podobnie jak wcześniejsze projekty R. Steina, również i ten zrodził się pod wpływem M. Berga. Miał to być kompleks na planie nieregularnego czworoboku, utworzony przez zespół różnej wielkości bryły. Zasadniczy ośmiokondygnacyjny, monumentalny blok zajmował niemal całą powierzchnię dawnej zabudowy. Do tak uformowanego członu od południa i wschodu przylegały dwa niższe skrzydła, stanowiące łącznik z dawnym ratuszem. W efekcie architekt stworzył kompozycję, której dominantę stanowiła wieża starego ratusza – od strony fasady była jakby przedłużeniem środkowego ryzalitu.

W 1931 r. przy ul. Oławskiej powstał dom handlowy C&A Brenninkmeijer wg projektu Seppa Kaisera. Pięciokondygnacyjny budynek o modernistycznej, gładkiej elewacji licowanej trawertynem i podzielonej horyzontalnymi pasami okien, nawiązuje formą do położonego na przeciwległym narożniku domu handlowego Rudolfa Petersdorffa. Jest to ostatni gmach wzniesiony przed nadejściem narodowego socjalizmu i całkowitej zmiany form architektonicznych.

13. PROJEKT PRZEBUDOWY WROCŁAWIA WERNERA MARCHA I HERBERTA BÖMA

Po dojściu do władzy Hitlera we Wrocławiu zmieniła się sytuacja zarówno urzędu budowlanego miejskiego (magistratu i Biura Planowania), jak i rządowego (rejencji). Planowanie przestrzenne zostało scentralizowane do tego stopnia, że strategiczne decyzje zapadały w Berlinie. Hitler już w latach 20. zamierzał otoczyć opieką państwową przebudowę miast prowadzoną w duchu nowej, imperialnej ideologii faszystowskiej. W roku 1937 stworzył listę pięciu tzw. *Führerstädte* – miast wodza (Berlin, Monachium, Norymberga, Hamburg, Linz), które miały zostać przebudowane wzdłuż nowo założonych osi urbanistycznych. Miały tam powstać olbrzymie place i klasycyzujące hale, zdolne pomieścić masowe parady oraz potężne zgromadzenia mieszkańców i żołnierzy. Wkrótce do owych *Führerstädte* Hitler dołączył Stuttgart, Drezno, Weimar, Augsburg, Bayreuth i Kolonię[453]. W październiku 1937 r. wydał specjalny dekret dot. planowania, które wyrażałoby ducha nazistowskiego. Oprócz wspomnianych miast podlegały mu również stolice głównych okręgów państwa – *Gauhauptstädte*[454]. W lutym 1939 r. nakazał przebudowę dalszych aglomeracji miejskich, w tym Wrocławia[455]. Jak napisano: *Wolą Führera Wrocław zostanie ukształtowany na nowo jako jedyne miasto niemieckiego Wschodu*[456].

Projekt przebudowy miasta został zlecony w styczniu 1938 r. Wernerowi Marchowi, twórcy m.in. stadionu olimpijskiego w Berlinie. Plany W. Marcha zatwierdził Hitler osobiście kiedy we wrześniu 1938 r. odwiedził Wrocław w związku z odbywającym się tu Świętem Sportu i Gimnastyki. Podstawą Generalnego Planu Przebudowy Wrocławia były monumentalne osie wschód–zachód i północ–południe, na wzór słynnej berlińskiej osi północ–południe, wyznaczonej przez Alberta Speera. Przecięcie ich miało nastąpić w tzw. nowej dzielnicy urzędowej – na pl. Lessinga (pl. Powstańców Warszawy). Oś północ–południe miała zostać utworzona pomiędzy Dworcem Głównym a pl. Powstańców Warszawy i przebiegać wzdłuż ulic Dworcowej, Podwale, H. Kołłątaja. W tym pasie zostałyby przebudowane bloki zabudowy przy dworcu oraz w pobliżu ul. J. Słowackiego. Architekt zachował tereny zielone, Promenadę oraz fosę. Oś wschód–zachód wyznaczył lewym brzegiem Odry, od pl. Powstańców Warszawy po pl. Uniwersytecki, wzdłuż bulwaru X. Dunikowskiego i ul. Grodzkiej. Oś ta miała być zabudowana reprezentacyjnymi gmachami rządowymi, użyteczności publicznej oraz szkołami wyższymi i muzeami w duchu pompierskiego neoklasycyzmu. Na przecięciu osi utworzyć miano olbrzymie forum (Pole Marsowe) na rzucie prostokąta, które obejmowało kwartały zabudowy pomiędzy ul. W. Kraińskiego, J. Słowackiego a Odrą, otoczone Halą Ludową, gmachem władz okręgu śląskiego (*Gauhaus*), wieżą zegarową oraz monumentalnym pomnikiem. March planował odciążenie centrum przez liczne sanacje starej zabudowy oraz przebicia ulic. Jak to określili jego współpracownicy Wolfgang Draesel i Walter Bangert: *zasadą było bardzo ostrożne traktowanie układu historycznego Starego Miasta, odciążenie układu komunikacyjnego, m.in. likwidacja linii tramwajowej w Rynku*[457]. Przewidywano stworzenie dwóch okrężnych tras odciążających: wewnętrznej, wzdłuż zabudowy na miejscu zasypanej Starej Oławy, oraz zewnętrznej, równoległej do ul. J. Piłsudskiego i Podwala, położonej po drugiej stronie torów kolejowych, na wysokości ul. Swobodnej. Przez centrum miasta miała przebiegać trasa równoległa do ul. Świdnickiej: wzdłuż ul. Widok od ul. J. Piłsudskiego, Szewską aż do nowej dzielnicy uniwersyteckiej w kwartale wydzielonym ul. Grodzką, pl. Nankiera i ul. Uniwersytecką, stamtąd biegłaby nowym mostem poprzez wyspy Tamkę, Słodową i Bielarską i dochodziła do północnego odcinka okrężnej trasy wewnętrznej. Dzielnica uniwersytecka miała otrzymać nową bibliotekę, domy studenckie oraz sale wykładowe.

Projekt Marcha w rozwiązaniach szczegółowych w dużej mierze opierał się na koncepcjach opracowanych przez architektów wrocławskich, szczególnie tych związanych z Deputacją Budowlaną Miasta i Urzędem Planowania. W roku 1935 zespół pod kierownictwem Rudolfa Kühna, ówczesnego radcy budowlanego miasta, przy współpracy Heinricha Knippinga opracował przebieg dwóch tras śródmiejskich: wschód–zachód na miejscu zasypanej Starej Oławy oraz północ–południe wzdłuż ul. Widok i Szewskiej, prowadzącej do nowej przeprawy mostowej przez wyspy Tamkę, Słodową i Bielarską[458]. Jedynie trasa północ–południe doczekała się częściowej realizacji. W roku 1938 doszło do sanacji budynków przy ul. Widok i Szewskiej. Wyburzono wówczas m.in. fragment dawnego domu dla ubogich i na tym miejscu w 1939 r. wzniesiono budynek zarządu Wrocławskiej Spółdzielni Mieszkaniowej wg projektu Paula Heima. Z okresu tej przebudowy istnieje obecnie tylko budynek narożny przy skrzyżowaniu ul. Kazimierza Wielkiego i Widok. Pozostałe wówczas wybudowane budynki według projektów Heinricha Rumpa i Wilhelma Becka zostały zniszczone podczas wojny.

Wanda Kononowicz

URBANISTYCZNY ROZWÓJ WROCŁAWIA OD POŁOWY XIX WIEKU DO II WOJNY ŚWIATOWEJ

Połowa XIX w. otwierała korzystny okres w rozwoju Wrocławia. Szczególnie pozytywne zmiany nastąpiły w latach 1851–1863, w czasie kadencji nadburmistrza Juliusa Aleksandra Elwangera. Wprowadzenie w 1853 r. nowej ordynacji miejskiej, zwiększającej uprawnienia władzy w mieście, ożywiło działalność samorządu i dało szansę na realizację przez Wrocław własnego programu rozwoju. Wobec wykraczania zabudowy poza granice miasta sprawą pilną stało się sporządzenie planu katastralnego Wrocławia i terenów podmiejskich. Ewenementem był nowy, od podstaw mierzony plan Wrocławia w skali 1:1000, sporządzony w latach 1855–1860 przez prof. Maurycego Sadebecka. Plan ten stał się podkładem dla wszystkich późniejszych planów miasta. Opracowano go sekcjami, rozpoczynając pomiary od wieży kościoła św. Elżbiety, która była punktem wspólnym czterech pierwszych sekcji – rozwijanych spiralnie od środka miasta ku peryferiom. Poszczególne sekcje obejmowały teren 200 × 150 prętów reńskich, czyli 750 × 560 m. Plan Sadebecka został zredukowany w 1865 r. przez geometrę miejskiego Augusta Hoffmanna do wygodniejszej w opracowaniu skali 1:10 000. W kontynuowanym przez Hoffmanna Sadebeckowskim podziale liczba sekcji dochodzi do 90. Plan Hoffmanna, dzięki nanoszonym nań kolejnym uzupełnieniom (1865, 1872, 1882, 1888, 1892, 1895), stanowi doskonałe źródło, umożliwiające prześledzenie kolejnych faz rozwoju miasta na przestrzeni ostatniego trzydziestolecia XIX w.

Podjęcie pierwszej akcji regulacji nastąpiło w 1856 r. i wiązało się ze wzmożoną działalnością miejskiego samorządu. Nowa ordynacja miejska z 1853 r. umożliwiała miastom prowadzenie samodzielnej gospodarki finansowej, opartej na dochodach z podatków miejskich oraz kwotach z państwowego podatku dochodowego, przekazywanych miastu przez państwowe urzędy skarbowe. Z budżetu uchwalanego corocznie przez radę miejską pokrywano wydatki administracji miejskiej, szkolnictwa, kultury, służby zdrowia, bezpieczeństwa publicznego, opieki społecznej i dotyczące budownictwa urządzeń użyteczności publicznej (wodociągi, kanalizacja, gazownie, elektrownia, rzeźnia itd.). Miasta rządzone inicjatywą obywatelską znacznie poprawiły swój wygląd zewnętrzny. Ogólnie uważa się, że miasta niemieckie zawdzięczają swój rozkwit tej dobrze pomyślanej ustawie samorządowej[459].

Rozwój przestrzenny Wrocławia w XIX w. i pierwszym trymestrze XX w. można podzielić na trzy zasadnicze etapy[460]. Pierwszy – od 1807 r. do połowy XIX w. – to etap powolnego rozwoju. Drugi – etap gwałtownego i stale postępującego XIX-wiecznego rozwoju, trwający od ok. 1850 r. do I wojny światowej – wiązał się ze wzrostem kumulacji środków produkcji i rozwojem środków transportu oraz napływem do miasta ludności wiejskiej, szukającej zatrudnienia w przemyśle. Trzeci etap rozwoju urbanistycznego Wrocławia, jaki nastąpił po I wojnie światowej, charakteryzował się wielkim rozmachem, mimo kryzysowych warunków, popartym planowanymi i wieloaspektowymi działaniami, wynikającymi z zasad nowoczesnej urbanistyki. Wtedy też wykrystalizowało się zjawisko odchodzenia od budownictwa koniunkturalnego na rzecz budownictwa społecznego. Dojrzała także koncepcja generalnego rozwoju miasta, mająca pionierski i kompleksowy charakter, porównywalna swoją skalą i dynamiką z XIII-wieczną reformą urbanistyczną Wrocławia. Konsekwencją tego zjawiska był pierwszy plan generalny miasta (1924), który ukierunkował działania paru pokoleń urbanistów.

ROZWÓJ TERYTORIALNY, DEMOGRAFICZNY I GOSPODARCZY

Pod koniec lat 40. XIX w. zaczął postępować proces urbanizacji Wrocławia związany z gospodarczym i ludnościowym rozwojem. Miasto, wylewając się poza linię dawnych fortyfikacji, narastało chaotycznie na układ komu-

nikacyjny dawnych dróg podmiejskich, wchłaniając rosnącą zabudowę dawnych przedmieść i wiosek warzywniczych. Wyłonił się więc problem ukierunkowania jego przestrzennego rozwoju i uporządkowania istniejącego stanu.

W 1868 r. nastąpiło pierwsze od lat 60. poszerzenie granic miasta. Do Wrocławia włączono zagrodnicze wsie warzywnicze: Gajowice (*Gabitz*), Dworek (*Höfchen*), Nową Wieś (*Neudorf*), Glinianki (*Lehmgruben*), Huby (*Huben*) – od strony południowej, oraz wsie zagrodnicze rybacko-flisackie jak Szczytniki (*Scheitnig*) i Rybaki (*Fischerau* – rejon pl. Grunwaldzkiego) – od strony wschodniej. W latach 90. XIX w. przesunięte zostały granice miasta w kierunku zachodnim, gdzie zyskano tereny na zakłady przemysłowe i urządzenia komunalne. W 1895 r. przyłączono do miasta fragment Popowic (*Pöpelwitz*) wraz z mieszczącą się tam rzeźnią miejską, w 1897 r. zaś całą gminę Popowice oraz na południu wieś Borek (*Kleinburg*). W 1899 r. został wchłonięty przez miasto 13-hektarowy skrawek Muchoboru (*Mochbern*), przeznaczony pod budowę fabryki wagonów (od 1912 r. Linke-Hoffmann-Werke). W 1904 r. inkorporacja objęła tereny Zalesia (*Leerbeutel*) od wschodu, Gaju i Tarnogaju (*Dürrgoy*) od południa i Rakowca (*Morgenau*) od południowego wschodu. W 1911 r. przyłączono do miasta 700-hektarowy obszar Grabiszyna (*Gräbschen*) i Wrocław osiągnął powierzchnię 4920 ha. Potrzeby terenowe Wrocławia były jednak wciąż niezaspokojone, świadczy o tym plan z projektem znacznie większego rozszerzenia granic, opracowany dla władz prowincji w następnym roku, a niezrealizowany ostatecznie z powodu wybuchu I wojny światowej. Powierzchnia Wrocławia była zdecydowanie mniejsza niż powierzchnia innych miast tej samej klasy w ówczesnych Niemczech[461].

W granicach ustalonych w 1911 r. miasto dusiło się aż do roku 1928, kiedy to powierzchnia jego została gwałtownie powiększona do 17 465 ha, wliczając w nią fragment obszaru Sępolna (*Zimpel*), przyłączony cztery lata wcześniej. Rozwój terytorialny był funkcją wzrastającej liczby ludności. Gęstość zaludnienia we Wrocławiu w 1924 r. wynosiła 114 osób/ha, a więc blisko trzykrotnie więcej niż gęstość zaludnienia innych dużych miast Niemiec. Gwałtowny wzrost demograficzny przypada na 2. połowę XIX w.: 100 tys. – w 1842 r., 200 tys. – w 1870, 400 tys. – w 1898, ponad 540 tys. – w 1914 r. W porównaniu więc z ośmiokrotnym wzrostem zaludnienia w latach 1808–1911 obszar miasta w tym samym okresie powiększył się zaledwie dwu- i półkrotnie.

Rozwój Wrocławia na skalę nie mającą precedensu w dotychczasowej jego historii niósł nowe wymagające rozwiązania problemy w zakresie technicznego wyposażenia miasta. Wrocław miał istotne znaczenie jako ważny ośrodek przemysłowej produkcji i organizacji transportu. Już w 1842 r. nastąpiło otwarcie linii kolejowej łączącej go z Górnośląskim Zagłębiem Węglowym. Od tego czasu rozbudowa węzła kolejowego nieustannie postępowała. Wkrótce otwarto linie do Świebodzic, Berlina (1846), Poznania (1856), Kolej Prawego Brzegu Odry (1868), do Szczecina (1877) i do Warszawy (1904). Budowa torów kolejowych łączących Dworzec Górnośląski ze Świebodzkim (1846–1854) oraz budowa nowego budynku Dworca Górnośląskiego (1856, proj. Wilhelm Grapow) stworzyły istotną przeszkodę w rozwoju miasta w kierunku południowym; dopiero pojawienie się w latach 60. XIX w. nowych obiektów inżynierskich, jak nasypy kolejowe, wiadukty, mosty kolejowe, dało możliwość swobodnej ekspansji miasta. Poważna rola w organizacji transportu przypadła Odrze, w związku z czym w latach 60. przystąpiono do modernizacji urządzeń portowych i żeglugowych w rejonie Wrocławia. W 1868 r. powstał mały port w Popowicach, zaś w latach 1896–1902 miejski port handlowy w rejonie Dworca Nadodrze. W 1897 r. oddano do użytku kanał żeglugowy na północ od miasta. Lata 1912–1917 przyniosły realizację poważnej wodnej inwestycji, a mianowicie kanałów powodziowego i żeglugowego na odcinku Bartoszowice–Karłowice (*Bartheln–Carlowitz*).

Znaczenie Wrocławia jako ważnego węzła komunikacji kolejowej i wodnej sprzyjało rozwojowi przemysłu. Ważnym bodźcem stymulującym jego rozwój było zjednoczenie Niemiec po zwycięskiej dla Prus wojnie 1870–1871 oraz zapłacona przez Francję kontrybucja. Sytuacja ta pozwoliła na wielkie inwestycje w przemyśle, tak we Wrocławiu, jak i w innych miastach. Przemysł, który początkowo wszedł na tereny dawnych manufaktur, w miarę rozwoju urządzeń komunikacyjnych zapewniających powiązania czy to z zapleczem surowcowym, czy z rynkami zbytu, zaczął koncentrować się w rejonie dworców towarowych kolei i portów. Rozwinęły się zatem dzielnice przemysłowe nawiązujące do głównych kierunków transportu: dzielnica w zachodniej części miasta (Przedmieście Mikołajskie) – związana z linią kolejową ze Śląska do Berlina, dzielnica we wschodniej części miasta, w rejonie ulicy Krakowskiej (Przedmieście Oławskie) – związana z górnośląską linią kolejową, oraz dzielnica przemysłowa północna (przedmieścia Odrzańskie i Piaskowe) – związana przede wszystkim z komunikacją wodną. Oprócz tych wyraźnych skupień dużych zakładów przemysłowych, do których należały m.in. Zakłady Budowy Wagonów Linkego (1871), Fabryka Śrub „Archimedes" (1875), na całym obszarze miasta funkcjonowała sieć zakładów drobnych, o produkcji nie wymagającej ścisłych powiązań z arteriami komunikacyjnymi dalekiego zasięgu. Do najnowocześniejszych dziedzin gospodarki miasta należał przemysł maszynowy, podnoszący Wrocław do roli poważnego ośrodka w skali Dolnego Śląska i całego państwa.

Około 1870 r., w związku z krótkotrwałą koniunkturą gospodarczą, wzmaga się ruch budowlany obliczony na duży i szybki zysk, określony mianem „ruchu grynderskiego". Dominowało budowanie kilkupiętrowych kamienic czynszowych, które przy możliwie niskich nakładach pieniężnych miały zapewnić wysokie dochody. Siłą kształtującą miasto stała się wartość gruntu i związana z nią spekulacja. Pod koniec stulecia sytuacja nieco się poprawiła dzięki budowie dzielnic willowych, takich jak Borek, Zalesie, Szczytniki. Jednak generalnie miasto było ściśnięte w zwartej zabudowie i przeludnione.

Wrocław stał się nie tylko poważnym ośrodkiem przemysłowym, ale również handlowym i kulturalnym. Szybko rozwijające się miasto wyposażono wkrótce w sieć instalacji wodociągowej (1871), kanalizacyjnej i gazowniczej (1881) oraz elektrycznej (1891). W 1876 r. miasto otrzymało pierwszy tramwaj, a w 1901 r. tramwaj elektryczny.

CZĘŚCIOWA I OGÓLNOMIEJSKA REGULACJA MIASTA

W fazie regulacji, trwającej na terenie Wrocławia od 1856 do 1895 r., wyróżniamy dwa etapy, które nazwać można umownie: 1) regulacją częściową (1856–1875), oraz 2) regulacją w skali ogólnomiejskiej (1875–1895).

Pierwszy plan regulacji urbanistycznej we Wrocławiu sporządzony został w 1856 r. dla przedmieść Mikołajskiego, Świdnickiego i Oławskiego przez dworskiego inspektora budowlanego Hoffmanna na podkładzie sytuacyjnym Pflughaupta, Englicha i Ulmanna. Regulacją objęte zostały tereny na południe od ul. Legnickiej, Podwala i Komuny Paryskiej i sięgające do dzisiejszych Swobodnej i Glinianej. Nowy plan sankcjonował istniejące ulice, korygując ich przebieg, oraz przewidywał projekty nowych ulic i placów.

Na Przedmieściu Mikołajskim przeprowadzono regulację terenu pomiędzy ul. Legnicką a linią Kolei Dolnośląsko-Marchijskiej, stanowiącej wraz z linią Kolei Świebodzickiej (1842) potężny klin wcinający się w miasto. Skorygowano linię regulacyjną ul. Braniborskiej i na zachodnim jej krańcu wytyczono prostokątny pl. Strzegomski. Około 1862 r. zostaje też przebudowany i poszerzony pl. Królewski, bowiem rozwijające się Przedmieście Mikołajskie wymagało dogodniejszego powiązania komunikacyjnego ze Starym Miastem.

Przedmieście Świdnickie rozwijało się wokół wytyczonego pół wieku wcześniej pl. T. Kościuszki oraz wzdłuż ulic Podwale, T. Kościuszki, Świdnickiej, J. Piłsudskiego. Kierunek ekspansji na południe wytyczały ulice wsi warzywniczych: Nowej Wsi (*Neudorf*) i Gajowic (*Gabitz*), których zabudowania skupiały się wzdłuż ob. ul. Komandorskiej (*Neudorfstrasse*) i Gajowickiej (*Gabitzstrasse*). W projekcie zachowano kierunek tych ulic, ustalając dla nich nowe linie regulacyjne. Przewidziano również regulację dróg dojazdowych do położonych dalej na południe wiosek, takich jak Borek (*Kleinburg*), Dworek (*Höfchen*) czy Grabiszyn (*Gräbschen*).

Wśród nowo wytyczonych pojawiły się na Przedmieściu Świdnickim obecne ul. Prosta, L. Lelewela, Świętej Trójcy oraz wykraczająca poza południową granicę miasta Swobodna – wytyczona równoleżnikowo wzdłuż granic poletek warzywnych Nowej Wsi i Gajowic. Wyjście z planem poza granice miasta świadczyło o silnej ekspansji w kierunku południowym. Pojawienie się pierwszego planu regulacyjnego w 1856 r. zbiegło się z dużą inwestycją kolejową, jaką była budowa nowego dworca Kolei Gónośląskiej, usytuowanego nieco na zachód w stosunku do pierwszego dworca. Budynek, utrzymany w duchu gotyku angielskiego, otrzymał godną oprawę w formie frontowego placu. Ulice dochodzące do placu od północy – H. Kołłątaja i Gwarna – były tak zaprojektowane, aby ich osie celowały w wejścia do budynku. Z okresu pierwszej regulacji pochodzi również ob. pl. Konstytucji 3 Maja (*Fränkelplatz*), przewidziany na cele targowe w bliskim sąsiedztwie dworca, oraz ulice H. Dąbrowskiego i K. Kniaziewicza.

Kolejny projekt regulacji częściowej powstał w 1864 r. i dotyczył zagospodarowania terenów Nowej Wsi i Gajowic. Zaproponowana szachownicowa sieć ulic sankcjonowała układ istniejących dróg wiejskich (ob. ulice Gajowicka i Komandorska), a w miejsce dawnej drogi do Borku zaprojektowano szeroką arterię – dzisiejszą ul. Powstańców Śląskich. Linie zabudowy tej arterii były przesunięte w głąb w stosunku do linii regulacyjnych. Zabieg ten, zastosowany zapewne ze względów komunikacyjnych, dał początek wrocławskim ogródkom frontowym. Projekt ten został fragmentarycznie zrealizowany w latach 70. i 80. XIX stulecia. Rysunek ulic miał w planie formę rudymentarną i niezdecydowaną. Równie podstawową szachownicę zaproponowano w 1877 r. dla Przedmieścia Piaskowego. Kanwę całego układu stanowiły trzy główne trasy komunikacyjne: ob. ulice H. Sienkiewicza i Nowowiejska – biegnące ze wschodu na zachód, oraz trasa z południa na północ – łącząca ul. H. Sienkiewicza z drogą na Psie Pole (przy Mostach Warszawskich). Cały teren od ul. Nowowiejskiej do starego koryta Odry został podzielony na kwartały o kształcie równie niezdecydowanym jak na Przedmieściu Południowym. Jedynym elementem planu noszącym oznaki indywidualności było rozwiązanie placu wokół kościoła św. Michała. Projekt regulacji Przedmieścia nie został zrealizowany, podobnie jak jego późniejsza, dojrzalsza wersja, opracowana w 1880 r. przez geometrę miejskiego Augusta Hoffmanna.

Do ciekawszych rozwiązań pierwszego etapu regulacji należy zrealizowany projekt zabudowy Pola Macieja w rejonie dzisiejszego pl. św. Macieja. Założenie to swą formą nawiązuje do *par excellence* angielskiego modelu rezydencjonalnego ze skwerem. Projekt osiedla sporządzony został w 1873 r., przez Guida von Drabiziusa i Ottona Bauera. W teren ogra-

niczony zabudowanymi wcześniej ul. L. Rydgiera, Jedności Narodowej, Ołbińską, J.U. Niemcewicza autorzy wpisali starannie nowy układ ulic, którego centrum stanowił skwer o kształcie prostokąta ze ściętymi narożnikami. W koncepcji tej występuje charakterystyczne odwrócenie się od terenów sąsiednich, znajdujących się poza granicą układu, i zwrócenie kompozycji ku wnętrzu ze skwerem, będącym reliktem dawnego Pola Macieja. Trzon całego założenia tworzą bloki zabudowy ujęte w równoległe ul. Trzebnicką i Bolesława Chrobrego, przechodzące w plac skupiający w swych narożnikach dalsze pięć ulic: Paulińską, Henryka Brodatego, Władysława Łokietka, Henryka Probusa, Henryka Pobożnego. W zaprojektowanej dzielnicy znaleźć miały godniejsze warunki zamieszkiwania rodziny lepiej sytuowane. Całość kompozycji stanowi unikatowy, powstały od jednego rzutu układ urbanistyczny, wyraziście czytelny w planie Wrocławia. Taki przestrzenny, „skwerowy" charakter mają również inne fragmenty północnej dzielnicy – w rejonie zieleńca przy ul. Pomorskiej, pl. Strzelecki i pl. S. Staszica.

Na terenie Niemiec po 1870 r. akcja ogólnej lub częściowej przebudowy miast inspirowana była przebudową Paryża w 3. ćwierci XIX w. Ten etap regulacji, bazujący na cyrkulacyjno-respiracyjnym wzorcu Haussmanna, nazywamy tu „regulacją w skali ogólnomiejskiej".

Na przestrzenne kształtowanie się Wrocławia, jak i innych miast ówczesnych Niemiec, ogromny wpływ miała ustawa o liniach regulacyjnych (*Fluchtliniengesetz*) z 1875 r. Dawała ona możliwość traktowania miasta kompleksowo przynajmniej w aspekcie zagadnień komunikacyjnych i określała bardzo szczegółowo wymagania budowlane. Zabudowa musiała być prowadzona zgodnie z projektami regulacyjnymi. Priorytetowo traktowane w procesie regulacji problemy komunikacji i higieny dawały przewagę czynnikom technicznym nad estetycznymi; pod względem formalnym regulację charakteryzowała duża skala, osiowość, geometryczne układy placów i ulic (place gwiaździste, szachownicowe układy ulic).

Staromiejski ośrodek Wrocławia uniknął w okresie regulacji przekształceń siatki ulic głównie dzięki likwidacji pierścienia fortyfikacji i możliwości swobodnego i planowego rozwoju na terenach pofortecznych.

Rok 1875 otwiera etap regulacji ogólnomiejskiej, trwający do 1895 r., czyli do pojawienia się pierwszego projektu korespondującego z nowymi prądami w urbanistyce europejskiej. Z projektowaniem urbanistycznym tego okresu wiążą się ściśle dwa nazwiska: miejskiego radcy budownictwa Aleksandra Kaumanna i miejskiego geometry Augusta Hoffmanna.

W 1876 r. rozpoczęli oni wspólną działalność projektową sporządzeniem alternatywnych planów zagospodarowania Pola Stawowego (pomiędzy ul. Suchą i Glinianą, na tyłach Dworca Głównego) i otoczenia znajdującego się tam kościoła św. Salwatora. W jednej z wersji przewidzieli tu sześcioboczny plac targowy o powierzchni porównywalnej ze staromiejskim Rynkiem. W latach 80. Kaumann i Hoffmann, w paroletnich odstępach, opracowali projekty zabudowy poszczególnych dzielnic dla przedmieść: Piaskowego i Odrzańskiego (1880), Południowego (1882) i Mikołajskiego (1887). W 1888 r. opracowano plan zbiorczy, zestawiający wszystkie aktualne koncepcje na jednej planszy. Dało to możliwość przeanalizowania poszczególnych projektów w aspekcie funkcjonowania całego organizmu miejskiego.

Najciekawszy bodaj był projekt Przedmieścia Południowego. Nawiązywał on do istniejącego tu od dawna układu ulic wiejskich (Gajowicka, Gliniana, Hubska), jak również respektował wytyczone przez Hoffmanna w 1864 r. ulice, których zabudowa była sukcesywnie realizowana już w latach 70. XIX w. (T. Zielińskiego, Gwiaździsta, Powstańców Śląskich, Ślężna). Szachownicowy schemat, pochodzący z pierwszego okresu regulacji, został wzbogacony przez nowe elementy: place gwiaździste (okrągłe, prostokątne i wieloboczne) oraz radialnie rozchodzące się z nich ulic. Główną osią projektu była potężna arteria (dzisiejsza ul. Powstańców Śląskich) wytyczona na przedłużeniu ul. Świdnickiej, z dużym, okrągłym placem (dziś pl. Powstańców Śląskich) spinającym promieniście osiem ulic. Druga ważna oś przechodząca przez plac (ulice Sudecka–Zaporoska) łączyła realizowane już w tym okresie podmiejskie osiedle willowe na Borku z ul. Powstańców Śląskich, Grabiszyńską i Tęczową. Na tę oś nanizany był prostokątny plac (ob. L. Hirschfelda) z wychodzącymi zeń po przekątnej ulicami. Trzecia oś (niezrealizowana), przechodząca przez pl. Powstańców Śląskich z południowego wschodu na północny zachód, stanowiła próbę rozleglejszych powiązań komunikacyjnych rejonu ul. Ślężnej z zachodnimi terenami miasta. Poważną przeszkodę w integracji dzielnic południowej i zachodniej stanowił silnie rozbudowany węzeł komunikacyjny Kolei Świebodzkiej i Marchijskiej oraz linia kolejowa łącząca Dworzec Górnośląski z obiema liniami zachodnimi. Czwarta, załamująca się na placu oś, to dzisiejsze ulice Kamienna i B. Pretficza. Pozostałe tereny Przedmieścia pokrywać miała zgeometryzowana, szachownicowa siatka ulic.

Na przełomie XIX i XX w. zrealizowano główne elementy omawianego założenia: ul. Powstańców Śląskich, oś Sudecka–Zaporoska oraz place Powstańców Śląskich i L. Hirschfelda. Pozostałe elementy koncepcji uległy zdecydowanym przekształceniom w 1895 r., w opracowanym nowym projekcie. Przekształcenia te w pewnym stopniu wpłynęły też na zrealizowane elementy planu: zmniejszono do sześciu liczbę ulic zbiegających się na pl. Powstańców Śląskich, co pozwoliło uniknąć klinowych bloków zabudowy o zbyt ostrych kątach. Forma placu koresponduje z paryskim archetypem placu gwiaździstego, jednak wprowadzenie do wnętrza placu skweru jest charakterystyczną cechą regulacji niemieckiej. Dodatkowo wprowadzono zieleń w postaci ogródków frontowych na obrzeżach. Plac Powstańców Śląskich stanowi przykład dobrego rozwiązania, czego dowodem jest fakt, że dziś – po 120 latach – zdaje egzamin jako jeden z lepiej funkcjonujących placów Wrocławia.

Drugi ze zrealizowanych tu placów – prostokątny pl. L. Hirschfelda – również pełnił funkcję węzła komunikacyjnego i stanowił początek rozchodzących się radialnie ulic. Po obu stronach arterii stanowiącej główną oś założenia (ul. Zaporoska) rozmieszczono symetrycznie prostokątne zieleńce. Wschodnią pierzeję placu tworzył budynek Urzędu Ubezpieczeń (ob. szpital im. L. Hirschfelda), zaś pozostałe pierzeje – zabudowa mieszkaniowa. Obecnie plac jest całkowicie przekształcony.

Dzielnica południowa skupiała luksusową zabudowę mieszkaniową i najbogatszą warstwę miejskiej społeczności, toteż i elementy urbanistyczne były tu bardziej reprezentacyjne. Szczególnie bogato prezentowała się główna arteria – ul. Powstańców Śląskich – dzięki szpalerom drzew i frontowym ogródkom.

W zatwierdzonym w 1880 r. planie zabudowy przedmieść Piaskowego i Odrzańskiego zastosowano również geometryczny układ ulic. Podstawę planu stanowiły główne trasy komunikacyjne, tnące dzielnicę ze wschodu na zachód (ulice Nowowiejska i H. Sienkiewicza) i z północy na południe (niezrealizowana). Ulice te miały rozdzielić cały teren na trzy sektory, z których każdy miał indywidualny układ szachownicowy.

Porównując tę koncepcję z wcześniejszym projektem zabudowy, stwierdzić można, że – mimo geometrycznego schematu – jest ona pod względem formalnym bardziej dojrzała. Jednym z bardziej reprezentacyjnych elementów tego projektu jest ul. Zwierzyniecka (ob. M. Skłodowskiej-Curie),wytyczona jako dwupasmowa promenada prowadząca do terenów rekreacyjnych parku Szczytnickiego.

Cała dzielnica, mająca liczne wewnętrzne powiązania komunikacyjne, była jednak zdecydowanie odcięta od lewobrzeżnego miasta korytem Odry. Jedynymi wiązaniami nowo projektowanych terenów przedmieść Piaskowego i Odrzańskiego z resztą miasta były zaledwie dwa mosty: Piaskowy i Pokoju. Jeszcze pod koniec XIX stulecia opracowano pierwszą koncepcję nowego mostu (dziś Grunwaldzki), umożliwiającego dodatkowe połączenie z resztą miasta.

Ostatnim z projektów regulacyjnych z lat 80. XIX w. był plan zabudowy północno-zachodniej części Przedmieścia Mikołajskiego, w rejonie pl. Szczepińskiego. Centrum nowego założenia stanowił obszerny, kwadratowy plac ze skwerem, z wychodzącymi od narożników promieniście ulicami. Zarówno zarys placu, jak i układ wychodzących zeń ulic podkreślały istniejące tu wcześniej podziały własnościowe poletek należących do mieszkańców Przedmieścia.

Projekt regulacyjny był realizowany sukcesywnie, z uwzględnianiem kolejnych zmian nanoszonych w latach 90. Układ komunikacyjny Przedmieścia Mikołajskiego nie miał bezpośrednich powiązań z innymi dzielnicami. Jedyne połączenia prowadziły przez Stare Miasto lub obwodnicę staromiejską, którą stanowiła ul. Podwale.

Generalnie regulacja wrocławska miała charakter fragmentaryczny (dzielnicowy) – nie udało się stworzyć przejrzystego i funkcjonalnego układu komunikacyjnego w skali całego miasta (mimo niewątpliwie ciekawych i wartościowych rozwiązań komunikacyjnych w poszczególnych dzielnicach). Z pewnością głównymi przeszkodami na drodze do integracji całego rozbudowującego się organizmu miejskiego były: Odra z jej odgałęzieniami i dopływami oraz rozbudowany węzeł komunikacji kolejowej, ograniczający miasto swymi licznymi liniami od południa, wschodu i północy.

SYSTEM ZIELENI

System respiracyjny Wrocławia, zapoczątkowany urządzeniem promenad (1813), ogrodu botanicznego (1811) i pierwszego publicznego zieleńca miejskiego, tzw. lasku przy ul. Pomorskiej (*am Wäldchen* – 1814), rozwinięty został zdecydowanie w 2. połowie XIX stulecia w postaci parków i skwerów. Oprócz wymienionych enklaw zielone płuca Wrocławia stanowiły trzy główne skupiska zieleni: park Szczytnicki na wschodzie, park Południowy na południu miasta i podmiejskie parki leśne Popowic, Kozanowa, Osobowic i Pilczyc na zachodniej granicy miasta.

Początek pierwszemu publicznemu parkowi we Wrocławiu dały ogrody przy rezydencji księcia von Hohenlohe w Starych Szczytnikach. Już w XVIII w. część ogrodu, urządzona jako park angielski, udostępniona została mieszkańcom Wrocławia. Wojny napoleońskie zakończyły okres świetności rodziny von Hohenlohe i pociągnęły za sobą upadek rezydencji w Starych Szczytnikach. Park i jego urządzenia zostały zniszczone, a dobra książęce zlicytowane i rozprzedane. Scalanie rozdrobnionego areału następowało sukcesywnie od 1823 r., a ostateczne wykupienie terenów parku Szczytnickiego na rzecz miasta nastąpiło w 1854 r. Projekt zagospodarowania parku sporządził, prawdopodobnie już w 1862 r., królewski architekt-ogrodnik Peter Joseph Lenne z Berlina, a realizacją zajęła się Miejska Komisja ds. Promenad i Założeń Parkowych. Od tego czasu postępuje rozwój parku, dając początek ogromnemu terytorialnie i bogatemu programowo terenowi rekreacyjnemu. W 1865 r. założono tu, w sąsiedztwie Odry, przy drodze do Zielonego Dębu, ogród zoologiczny na 30 morgach wg projektu Juliusa Lösenera. Przylegające do ogrodu od wschodu błonie, urządzone jako tor wyścigów konnych, przyciągało

36. Widok z lotu ptaka – Kozanów, 1925

liczne rzesze wrocławian. Zagospodarowywano coraz większe połacie terenu, tak że w 1895 r. właściwy park Szczytnicki, ogród zoologiczny i tor wyścigowy stanowiły już jeden kompleks zieleni. Dalszy rozwój parku postępował ku północy, obejmując w 1905 r. teren Zalesia – w 1910 r. całe założenie parkowe miało 74 ha. Wielkiego splendoru dodało parkowi zorganizowanie w 1913 r. Wystawy Stulecia. Na terenach zajmowanych uprzednio przez tor wyścigów konnych została wybudowana Hala Stulecia (arch. Max Berg), a otoczenie tej potężnej żelbetowej budowli zagospodarowano wg projektu arch. Theo Effenbergera i Hansa Poelziga – autora Pawilonu Czterech Kopuł oraz pergoli (1912–1913).

Park Szczytnicki jest niewątpliwie największym we Wrocławiu i najbogatszym programowo zespołem zieleni rekreacyjnej, rozwijanym w przeciągu dziesiątek lat. W 1924 r. Richard Konwiarz zaprojektował na terenie parkowym, na wschód od osiedla Zalesie, stadion i zespół boisk, rozbudowywany jeszcze w latach 30.

Drugim obszarem zielonym włączonym w system respiracyjny Wrocławia był park Południowy – założony w 1892 r. wg projektu Hugona Richtera. Teren (29,5 ha) podarowany został miastu w 1891 r. przez Juliusa Schottländera. Projekt odpowiadał wymogom nowoczesnej sztuki parkowo-ogrodowej pod względem zarówno kompozycji, jak i programu. Głównym elementem parku był budynek restauracji, schodzący tarasami i bogatą pergolą w kierunku centralnie usytuowanego stawu. Układ dróg pieszych, rozplanowanych malowniczo na wzór angielski, zaakcentowany był przy wejściach do parku geometrycznymi rabatami i regularnym rozmieszczeniem drzew. Zieleń wysoką, w postaci małych grup drzew lub pojedynczych okazów, rozmieszczono wzdłuż obrzeży parku i ścieżek, uzyskując kontrast bryłowy i kolorystyczny z rozległymi płaszczyznami trawników.

Trzeci kompleks terenów rekreacyjnych urządzonych z inicjatywy wrocławskich władz powstał na terenach północno-zachodnich, w rejonie Osobowic, Popowic i Kozanowa. W 1897 r. zakupiona została przez miasto Dąbrowa Popowicka (dzierżawiona od 1885), leżąca na wschód od wejścia do ob. portu popowickiego. W rejonie tego parku (23 morgi) została założona szkółka drzewek (15 morgów). W tym samym roku zakupiono resztę dóbr Popowice oraz dobra Kozanów. Łącznie areał leśny obejmował 97 ha, które sukcesywnie porządkowano. Wał nadodrzański pomiędzy Odrą a zespołem parkowym obsadzono dębami; dalsze prace związane z uporządkowaniem i zadrzewieniem tego obszaru przeprowadzono z początkiem XX stulecia.

W 1897 r. również obszar lasu osobowickiego (510 morgów) przechodzi pod zarząd Komisji ds. Promenad i Założeń Parkowych; zostaje on urządzony jako park leśny z ciągami pieszymi, konnymi i kawiarnią. Osobowice były tradycyjnym miejscem spacerów wrocławian. Pielgrzymowano tu do figury Matki Boskiej na Górze Kaplicznej, a od początku XX wieku spacerowicze chętnie podziwiali uroki krajobrazu z wieży widokowej wzniesionej w 1902 r. na Szańcu Szwedzkim wg projektu Karla Klimma.

PIERWSZE OSIEDLA PODMIEJSKIE

Rozrastający się Wrocław stwarzał coraz uciążliwsze warunki bytowania, co zaczęło powodować ucieczkę zamożniejszych warstw ludności do nowo zakładanych osiedli podmiejskich. Pierwsze takie osiedle willowe powstaje w 1872 r. na południe od miasta, na terenie wsi Borek, jako jedno z pierwszych w Europie.

Osiedle wytyczono na ortogonalnej siatce ulic z okrągłymi, zazielenionymi placykami na skrzyżowaniach, stanowiącymi próbę urozmaicenia i optycznego skrócenia długich ciągów prostych ulic. Poszczególne ulice otrzymały nazwy od gatunków drzew, którymi były obsadzone: Wiśniowa, Lipowa, Kasztanowa, Jaworowa, Akacjowa, Dębowa, Jarzębinowa, Wiązowa. Aczkolwiek osiedle wraz ze wsią Borek i parkiem Południowym włączono w granice miasta dopiero w 1897 r., to już w 1882 r. przewidziano przyłączenie go do komunikacji ogólnomiejskiej ul. Sudecką. Od końca XIX stulecia powstają kolejne osiedla, w ich układzie urbanistycznym brany był pod uwagę aspekt estetyczny: osiedle w drugiej części Borku (1898), tzw. Borek II, oraz osiedle w Zalesiu (1901).

URBANISTYKA MODERNISTYCZNA

Ostatnie dziesięciolecie XIX w. i pierwsze wieku XX uznaje się powszechnie za okres przełomowy w urbanistyce europejskiej. Wtedy to bowiem dojrzała nowoczesna myśl urbanistyczna, u której podstaw leżała integracja w planowaniu miast aspektów technicznych, społecznych, higienicznych i estetycznych. Okres ten, nazywany modernizmem, wiąże się z działalnością architekta wiedeńskiego Camilla Sittego (1843–1903), który wywarł ogromny wpływ na nowoczesną urbanistykę, formułując wiele reguł kompozycji układów urbanistycznych. Postulował on kameralność i zamknięty charakter placów, odrzucał dużą skalę rozwiązań urbanistycznych, osiowość i place gwiaździste na rzecz placów-skwerów, kameralnych, malowniczych układów, dających mieszkańcom poczucie bezpieczeństwa. Sittowska szkoła planowania wytworzyła swój własny, romantyczno-malowniczy styl, łącząc kwestie estetyczne z przeważającymi do tej pory aspektami inżyniersko-funkcjonalnymi.

Pierwsze oznaki przemian modernistycznych w urbanistyce na terenie Wrocławia pojawiły się już w latach 90. XIX stulecia. W okresie tym powstała bowiem cała seria nowych planów zabudowy przedmieść: Południowego (1895), Borku II (1898), Odrzańskiego i Piaskowego (1896) oraz północno-zachodniej części Przedmieścia Mikołajskiego (1896). Autorami prawie wszystkich projektów byli nowy miejski radca budowlany Alfred von Scholtz i inżynier Alfred Frühwirth. Wprowadzenie przez nich nowych wzorów nastąpiło po raz pierwszy w projekcie Przedmieścia Południowego (1895). Autorzy zaadaptowali niektóre zrealizowane już elementy poprzedniego geometrycznego planu z lat 80. (pl. Powstańców Śląskich, ul. Powstańców Śląskich, ul. Sudecka i Zaporoska oraz pl. L. Hirszfelda). W nowej części planu wprowadzono zmiękczony zarys linii regulacyjnych. Obowiązująca nadal zabudowa obrzeżna kwartałów ulicznych nie dawała możliwości zerwania z tradycją ulicy-korytarza, niemniej jednak na uwagę zasługują próby rozmieszczenia placów i budynków użyteczności publicznej w planie dzielnicy. Forma placów, na ogół trójkątna, trapezowata lub prostokątna, pozbawiona była rygorystycznej symetrii typowej dla lat 80. XIX w. Place te, o charakterze skwerowym, rozmieszczone były dość swobodnie w uwolnionej od kąta prostego siatce ulic. Według tego projektu zrealizowano place: J. Szeli, L. Pereca, pl. z kościołem św. Karola Boromeusza (w rejonie Kruczej i Jemiołowej), skwer przy ul. Joannitów oraz skwer u zbiegu Wiśniowej i Sudeckiej (z wybudowaną w 1904 r. wieżą wodną). Wzdłuż ulic z dużym rozmachem wprowadzono pasma zieleni z kilkoma szpalerami drzew (niektóre o imponującej szerokości 30–70 m, z wydzielonym torem do jazdy konnej). Takie trasy hippiczne przebiegały ulicami Sudecką, Zaporoską, Ślężną, Powstańców

37. Widok z lotu ptaka – Osobowice, 1925

Śląskich, wokół pl. Powstańców Śląskich, Wróblą, Jemiołową, Wiśniową, J. Hallera i dalej, wzdłuż torów kolejowych do Grabiszyńskiej. Najpopularniejszą jednak formą zieleni były w tym projekcie ogródki frontowe, które – wprowadzane już w okresie regulacji – teraz stały się obowiązującym kanonem. Wyjątkowo efektownie przedstawiał się plan Borku II z 1898 r. (ulice Racławicka, Jastrzębia, Sokola, Orla), sporządzony w rok po przyłączeniu tej dzielnicy do Wrocławia. Projekt wchłaniał istniejące już wcześniej elementy, a więc wieś Borek, kolonię willową Borek I, park Południowy oraz koszary wojskowe przy ul. J. Hallera. Wytyczona z większą swobodą sieć ulic wzbogacona została o wspólne place zielone. Z tego okresu pochodzą skwer przy ul. Jastrzębiej (róg Racławickiej) i duży skwer parkowy im. M. Anielewicza, ze stawem, w rejonie ul. Sokolej, Oksywskiej i Przelot. Równie ciekawy był modernistyczny projekt przedmieść Odrzańskiego i Piaskowego, sporządzony w 1896 r. przez tych samych autorów. Respektują oni przebieg niektórych ulic z wcześniejszego projektu Augusta Hoffmanna, podkreślający kierunek wschód–zachód (Nowowiejska, H. Sienkiewicza, M. Skłodowskiej-Curie) oraz korygują nieznacznie przebieg ulic na kierunku północ–południe (S. Wyszyńskiego i Gdańska). W projekcie pojawiła się nowa ważna trasa komunikacyjna – pl. Grunwaldzki – spinająca most Szczytnicki z nowo projektowanym mostem Grunwaldzkim. Trasa miała stworzyć dogodne połączenie Śródmieścia z terenami parku Szczytnickiego i Zalesia. Wymienione wyżej ulice miały stworzyć szkielet komunikacji na obszarze przedmieścia, której podporządkowane byłyby ulice o charakterze lokalnym. Układ urbanistyczny całości, mimo wysiłków autorów, pozostał mocno schematyczny.

Obszar przedmieść Odrzańskiego i Piaskowego był tematem późniejszych interesujących propozycji urbanistycznych. W projekcie z 1905 r. można zaobserwować dążenie do większej swobody i malowniczości. Istotnym nowym elementem był zaprojektowany z rozmachem kompleks zieleni rekreacyjnej, stanowiący zwarty ciąg, wcinający się dwoma szerokimi pasami od nowo projektowanej ul. Gdańskiej ku korytu Starej Odry. Zrealizowano część tego założenia: ciąg zieleni na ul. B. Prusa od ul. Nowowiejskiej do ul. I. Daszyńskiego oraz park prof. S. Tołpy (*Waschteich Park*), stanowiący enklawę zieleni tej miary co urządzony nieco wcześniej park S. Staszica (*Rossplatz*) czy park w rejonie ul. Borowskiej (*Teichäckerpark*). Koncepcja ciągu zieleni rozwinięta została w projektach urbanistycznych z lat 20., przewidujących rozwój zieleni miejskiej w postaci radialnych klinów.

STREFOWANIE ZABUDOWY

Wysokość zabudowy dla poszczególnych części miasta ustalał plan strefowy, opracowany w 1904 r. Ustalenie stref budowlanych we Wrocławiu w dużym stopniu wpłynęło na układ przestrzenny miasta nie tylko na początku XX stulecia, ale także później, kiedy stało się punktem wyjścia dla sporządzenia w 1924 r. pierwszego planu generalnego. Przepisy strefowe ustalały nie tylko wysokości zabudowy dla danej strefy, ale także procent zabudowy na działce, stosunek wysokości zabudowy do szerokości ulicy, wysokość budynków oficynowych. Wyznaczono także enklawy objęte zakazem lokalizowania zabudowy przemysłowej. Podział na pięć stref utrzymywał się do 1926 r. W strefie I (Stare Miasto) obowiązywała zabudowa zwarta pięciokondygnacyjna, zaś w strefie V – zabudowa zwarta i willowa nie przekraczająca 2–3 kondygnacji. Generalna zmiana w podziale strefowym nastąpiła wraz z ukazaniem się w 1926 r. nowych przepisów prawa budowlanego: wprowadzono nową, VI strefę stopniowaną (*Staffelbauklasse*), co miało na celu ustalenie charakteru zabudowy dla nowych terenów, których przyłączenie do Wrocławia nastąpiło w 1928 r. Zakres stref I–V został ograniczony na korzyść strefy VI, która obejmowała tereny na obrzeżach miasta, z możliwością rozszerzenia na tereny nowo przyłączone. Wiązało się to z nowym planowaniem w dobie planu kierunkowego i rozwijanej szeroko akcji budowy osiedli społecznych.

ECHA IDEI MIAST–OGRODÓW

Na początku XX stulecia, pod wpływem importowanej z Anglii idei miast-ogrodów Ebenezera Howarda, ożywiła się we Wrocławiu akcja zakładania podmiejskich osiedli willowych. U jej podstaw leżały nie tylko względy higieniczne i estetyczne, ale także ekonomiczne. W 1904 r. przyłączono do miasta osiedle Zalesie, którego modernistyczny plan wytyczono trzy lata wcześniej z inicjatywy Towarzystwa Akcyjnego Wrocławskiego Banku Budowlanego. Pod osiedle o trapezoidalnym kształcie przeznaczono 44 ha terenu sąsiadującego z północno-wschodnią częścią parku Szczytnickiego. Wkrótce powiększono park w kierunku północnym i wschodnim, tak że osiedle zostało całkowicie wtopione w zieleń parkową. Kompozycja urbanistyczna osiedla utrzymana jest w konwencji romantycznej malowniczości, co podkreślono swobodnym rozplanowaniem ulic i wprowadzeniem do wnętrza układu owalnego zieleńca. Osiedle miało, podobnie jak dzisiaj, charakter elitarny.

W latach 1907–1914 powstało wiele planów zabudowy niektórych gmin podwrocławskich, takich jak Grabiszyn, Księże Małe, Karłowice, Klecina, Krzyki, Dąbie, Brochów, Biskupin, autorstwa Hermanna Meltzera i Theodora Kreuza. Wszystkie zostały wykonane z poszanowaniem podziałów własnościowych, warunków topograficznych i istniejących traktów i z uwzględnieniem modnej w owym czasie zasady malowniczości, wylansowanej przez Camilla Sittego.

Od ok. 1908 r. powstają we Wrocławiu projekty osiedli określanych oficjalnie jako „miasta-ogrody". Wiąże się to z działalnością założonego przez Kampffmeyera *Gartenstadtgesellschaft*, którego filią śląską kierował architekt z Wrocławia Feliks Henry. Pierwszy, niezrealizowany projekt miasta-ogrodu został opracowany dla Biskupina (I) przez Conrada Helbiga. Nie miał on jednak wiele wspólnego z funkcjonalnym, socjalno-ekonomicznym modelem Howarda. Mimo nazwy było to jedynie willowe osiedle wśród zieleni, nie mające nawet podstawowych usług. Ostatecznie, począwszy od 1911 r., zrealizowano fragment osiedla willowego w Biskupinie, w rejonie dzisiejszych ulic J. Chełmońskiego, A. Grottgera, L. Siemiradzkiego, W. Kossaka, J. Fałata, oraz osiedle w Dąbiu (ul. E. Wittiga, L. Pugeta, A. Wiwulskiego), prawdopodobnie wedle projektu H. Meltzera i Th. Kreuza.

Ważnym wydarzeniem było rozpoczęcie w 1911 r. poza granicami Wrocławia budowy miasta-ogrodu Karłowice, kierowanej przez architekta z Berlina Paula Schmitthennera, który osiadł we Wrocławiu na czas realizacji osiedla. O aspiracjach Schmitthennera i poważnym podejściu do całego przedsięwzięcia świadczyło zaangażowanie takich wielkich autorytetów ze świata architektonicznego, jak Hans Poelzig czy Hermann Muthesius, by wspierali jego działania projektowe. Realizacją zajmowało się *Eigenheim-Baugesellschaft für Deutschland m.b.H.-Breslau*. Zwycięski projekt konkursowy na plac rynkowy w Karłowicach (pl. J. Piłsudskiego), autorstwa Willego Hoffmanna, nie został zrealizowany, a całe przedsięwzięcie wstrzymano na skutek konfliktu jury konkursu z inwestorem.

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:24 AM Page 20

38. Widok z lotu ptaka – Grabiszyn – Grabiszynek, 1927

Ostatecznie pl. J. Piłsudskiego zrealizowano w latach międzywojennych wg projektu Ericha Graua. Miasto-ogród Karłowice stanowi wyraz idei decentralizacji i rozluźnienia miasta, lansowanej przez ówczesnego architekta miejskiego Maxa Berga.

WPŁYW KONKURSU BERLIŃSKIEGO Z 1910 R.

Idea rozluźnienia miasta z jednoczesnym podziałem na strefy wykrystalizowała się w 1910 r., w projektach konkursowych na rozbudowę Berlina. Konkluzją wielu prac konkursowych był podział miasta na trzy funkcjonalne strefy. Pierwsza to *city* – „miasto interesów i pracy"; druga to „miasto mieszkalne" – strefa płaskich osiedli, tonących w zieleni na obrzeżach miasta; trzecia to miasto monumentalne" – strefa obiektów kultury, nauki i międzynarodowych targów. Zasadę strefowania zastosował M. Berg, wytyczając trwałe kierunki rozwoju Wrocławia. Wprawdzie opublikował ją dopiero w 1921 r., ale praktycznie zastosował już wcześniej, realizując Halę Stulecia (1913) jako element „miasta monumentalnego", a także projektując obrzeżne osiedle mieszkaniowe na terenie Grabiszyna (ok. 1912) – jako element „miasta mieszkalnego". To właśnie w duchu podziału na strefy sporządził M. Berg wraz z Richardem Konwiarzem i Ludwigiem Moshamerem w latach 1921–1922 projekt przebudowy Śródmieścia, zamierzając uczynić zeń prawdziwe *city* nasycone wieżowcami biurowymi – „świątyniami ludzkiej pracy". Wieżowce miały stanąć na dużych placach, nad wodą lub w sąsiedztwie torów kolejowych, aby nie odbierać światła sąsiadującym budynkom. Przebudowa obejmować miała przede wszystkim układ komunikacyjny, Kępę Mieszczańską i rejon szpitala wojewódzkiego. Elementem charakterystycznym projektu była szeroka ulica handlowa (ok. 40 m) w ciągu dawnej fosy wewnętrznej, powiązana przekątniowym przebiciem z Dworcem Świebodzkim.

Projekt osiedla w Grabiszynie – jako element „miasta mieszkalnego" – chociaż nie został zrealizowany, to jednak wniósł nowe elementy do funkcjonalnego pojmowania projektowania urbanistycznego. W projekcie tym po raz pierwszy odstąpiono od zwartej zabudowy zamkniętego bloku, stosując otwarte dziedzińce oraz przemieszanie zabudowy willowej i szeregowej w obrębie jednego kwartału ulic. Taki układ zabudowy zapewniał dostęp świeżego powietrza i optymalne nasłonecznienie mieszkań. Zaprojektowano tu sklepy, kościół oraz tereny rekreacyjne z kawiarnią i restauracją w rejonie stawu. Przewidziano też dogodne połączenie komunikacyjne z miastem ulicami Racławicką i J. Hallera.

39. Widok z lotu ptaka – Popowice, 1931

Wrocław z początkiem stulecia, szczególnie dzięki dalekowzrocznej polityce nadburmistrza Bendera, włączył w swoje granice znaczne tereny podmiejskich gmin, takich jak Zalesie, Rakowiec, Tarnogaj, Grabiszyn. O potrzebie ekspansji terytorialnej miasta świadczył fakt, że już w 1912 r., a więc zaledwie rok po przyłączeniu Grabiszyna, pojawił się nowy plan poszerzenia granic Wrocławia, który jednak musiał poczekać na realizację do roku 1928.

Pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX w. rozpoczęła się kolonizacja zabudową willową – w efekcie spekulacji gruntowej i budowlanej – Sulistrowiczek, Sobótki, Leśnicy, Obornik Śląskich, Trzebnicy, Szczodrego. W ramach protestu przeciw spekulacyjnemu charakterowi tego zjawiska, które groziło zaprzepaszczeniem walorów krajobrazowych przez nieestetyczne i nieracjonalne zasiedlanie, Max Berg wystąpił w 1911 r. na łamach „Schlesien" z postulatem deglomeracji Wrocławia przez utworzenie systemu miast satelitarnych w tych miejscowościach na mocy ich układów (*Zweckverbandverträge*) z Wrocławiem; na podstawie takiego układu dana miejscowość mogłaby partycypować w zyskach z wrocławskich podatków, poprawiając tym samym własną egzystencję. Szczególną uwagę poświęcił M. Berg rejonowi Ślęży, proponując nabycie całego masywu przez Wrocław, a dla Sobótki sporządził wraz z Paulem Heimem projekt zagospodarowania.

OBRZEŻNE OSIEDLA MIESZKANIOWE

Po I wojnie światowej rozpoczęła się dynamiczna era w rozwoju urbanistycznym Wrocławia. Kryzys gospodarczy i deficyt mieszkaniowy zmusiły władze miejskie do poszukiwania sposobów rozwiązania tych problemów. Sytuacja Wrocławia była wyjątkowa – był on najgęściej zaludnionym miastem Niemiec. Na 1 ha ogólnej powierzchni miasta przypadało 116 mieszkańców, zaś na 1 ha powierzchni zabudowanej – 381 mieszkańców. W granicach miasta (4920 ha) istniało jedynie ok. 500 ha terenów wolnych i nadających się pod zabudowę. Tylko intensywna akcja budowlana, połączona ze znacznym powiększeniem obszaru miasta, mogła doprowadzić do poprawy warunków mieszkaniowych. Powstają spółdzielnie i szereg towarzystw, które przystępują do zorganizowanej akcji budowlanej na terenie miasta. Małe i tanie mieszkanie stało się wyzwaniem dla architektów. Przy magistracie powstał wydział budowy małych mieszkań. Z jego inicjatywy wzniesiono w 1919 r. osiedle na Tarnogaju (o pow. 11 ha) dla pracowników sąsiadującej z nim gazowni.

W 1919 r. z inicjatywy *Siedlungsgesellschaft Breslau A.G.* – Towarzystwa Osiedlowego we Wrocławiu – rozpoczęto przygotowania do realizacji dwu dużych osiedli mieszkaniowych na obrzeżach miasta: Popowic w zachodniej i Sępolna we wschodniej jego części. Były to pierwsze realizacje obrzeżnych osiedli zgodne z generalnym pomysłem M. Berga podziału miasta na strefy. Plan urbanistyczny dla Popowic, podobnie jak projekty architektoniczne dla większości budynków, opracował Theo Effenberger. Część budynków zaprojektowali architekci Thomas, Gaze i Grau. Osiedle zajmowało powierzchnię 46,9 ha w rejonie ul. Legnickiej, Małopanew-

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:24 AM Page 21

40. Widok z lotu ptaka – Leśnica, 1927

skiej, Bystrzyckiej i Na Ostatnim Groszu. Przewidziano w nim 1780 mieszkań dla ok. 8000 mieszkańców. Mieszkania na ogół 2- i 3-pokojowe, o powierzchni 50–90 m², przeważnie w domkach jednorodzinnych oraz 2-, 4-, 6- i 8-rodzinnych. Wysokość zabudowy wahała się w granicach 2–5 kondygnacji. Na każde mieszkanie w niskiej i średniej zabudowie przypadała działka ogrodowa o powierzchni od 80 do 300 m². Domy były bardzo skromne, funkcjonalne i w przystępnej cenie. Jedynie od strony głównej ulicy ekspresyjne elewacje domów obrzeżnych o bogatszym wystroju stanowiły elegancką wizytówkę osiedla, a jednocześnie parawan, oddzielający jego sielską atmosferę od ruchu miejskiego. Osiedle uległo całkowitemu zniszczeniu pod koniec II wojny światowej.

W tym samym czasie rozpoczęto prace przy budowie osiedla Sępolno, rozplanowanego w sąsiedztwie parku Szczytnickiego na ok. 100 ha i przewidzianego dla 10 000 mieszkańców, zajmujących 2200 mieszkań. Zabudowa osiedla to domy szeregowe 2-kondygnacyjne, domy wolnostojące (4–6 mieszkań) oraz domki jednorodzinne (50–125 m²). Wielkość ogrodów przydomowych waha się od 80 m² przy domach wielorodzinnych do 500 m² przy jednorodzinnych. Projektantami osiedla byli architekci H. Wahlich i P. Heim. Osiedle oddzielone zostało od intensywnego ruchu kołowego – wewnątrz przebiegają jedynie drogi lokalne i ciągi piesze. Naczelnym motywem tego założenia jest zieleń i jej przenikanie. Stanowiący jakby stos pacierzowy planu podłużny zieleniec (5 ha) przechodzi w czytelny sposób w system zespołów ogrodów przydomowych. Oś głównego zieleńca zamknięta została budynkiem szkolnym od zachodu i bryłą kościoła ewangelickiego od wschodu. Z innych obiektów użyteczności publicznej zrealizowano tu jeszcze kościół katolicki i dom opieki społecznej. Architektura domów mieszkalnych, podobnie jak w Popowicach, była skromna, acz nie pozbawiona cech indywidualnych dzięki uczestnictwu w projektowaniu poszczególnych domów kilku architektów.

Następnym przedsięwzięciem budowlanym Towarzystwa była budowa osiedla 3-kondygnacyjnych domów w rejonie ul. Sernickiej wg projektu architektów P. Heima i A. Kemptera, na 3-hektarowym terenie nabytym w 1922 r. Na nowe osiedle składały się 233 mieszkania 1-, 2-, 3- i 4-pokojowe. Domy, kryte dachem dwuspadowym, zgrupowane były wokół wewnętrznego dziedzińca, urządzonego jako wspólny teren zielony.

Kolejnym wielkim przedsięwzięciem mieszkaniowym było osiedle na Grabiszynie, tzw. *Eichborngarten*, urządzone na dawnym terenie rolniczym wielkości 30 ha, wykupionym przez Stowarzyszenie Osiedlowe „Eichborngarten" w 1919 r. Projekt urbanistyczny, jak również większość projektów architektonicznych, wykonał P. Heim. Do współpracy przy sporządzeniu projektów architektonicznych pod koniec realizacji przystąpił A. Kempter. Osiedle na planie zbliżonym do trójkąta – między ul. J. Hallera, Grabiszyńską, Aleją Pracy i terenami kolejowymi. Zabudowa obrzeżna 4-kondygnacyjna z czerwonej cegły, utrzymana w duchu pseudogotyku, dodatkowo podkreślonego wertykalnym rytmem wykuszy; zasłania ona niskie i skromne domy osiedla w stylu wiejskim, z ogródkami. W osiedlu przewidziano kościół ewangelicki, kościół katolicki, szkołę i dom osiedlowy. Ogólnie osiedle tworzyło 790 mieszkań w budynkach 4-kondygnacyjnych na obrzeżu (ul. J. Hallera, Grabiszyńska) oraz w zabudowie 2-kondygnacyjnej, wolnostojącej, 1-, 2-, 3-, 4-rodzinnej wewnątrz osiedla (pl. Bzowy, ulice Bzowa, Makowa, Chabrowa, Różana, Słonecznikowa itd.). Zachowała się część tych domów.

KONKURS NA ROZBUDOWĘ WROCŁAWIA I PIERWSZY PLAN GENERALNY

Ograniczona powierzchnia terenów wolnych pod zabudowę w granicach Wrocławia stawiała miasto wobec konieczności poszerzenia granic, co wiązało się z potrzebą opracowania planu generalnego. Przygotowania do prac nad tym planem rozpoczęto w 1920 r. rozpisaniem konkursu na rozbudowę „wielkiego Wrocławia" z inicjatywy władz miejskich i powiatowych. Do magistratu napłynęło 40 prac, w tym dwie wrocławskich architektów: Adolfa Radinga oraz Ernsta Maya i Herberta Böhma. Praca A. Radinga lansowała koncepcję rozwoju koncentryczno-radialnego, z klinami zieleni wcinającymi się głęboko w tkankę miejską. W większości prac zaproponowano szybką komunikację kołową w układzie promienisto-obwodnicowym oraz kolej miejską. A. Rading wystąpił z oryginalną koncepcją zbiorowej zabudowy mieszkaniowej w formie ekspresyjnych zębatych ciągów z przestronnymi wnętrzami zielonymi. Słońce, zieleń i przestrzeń stanowiły myśl przewodnią tej koncepcji.

Druga z wrocławskich prac, autorstwa E. Maya i H. Boehma, nawiązywała do Howardowskiej koncepcji decentralizacji miasta, wprowadzonej we Wrocławiu już w 1911 r. przez Maxa Berga. Ośrodków decentralizacji upatrywał May w miejscowościach odległych o 20–30 km od Wrocławia, połączonych z miastem szybką komunikacją kolejową lub autobusową (Brzeg, Trzebnica, Oława, Sobótka, Kąty). Liczba mieszkańców takiego miasta-satelity to 50 000 do 100 000. Jednakże w granicach przewidzianych konkursem takie rozwiązanie nie było możliwe. Tak więc w swoim projekcie May ustalił ośrodki tzw. bliższej aglomeracji – w promieniu ok. 10 km, licząc od centrum miasta (Brochów, Wojszyce, Partynice, Oporów, Muchobór Wielki, Nowy Dwór, Różanka, Karłowice, Swojszyce, Biskupin i Sępolno).

Fritz Behrendt, dyr. Biura Rozbudowy Miasta, kierujący projektowaniem planu generalnego Wrocławia (1924), krytycznie odniósł się do koncepcji E. Maya, popierając koncentryczno-radialny kierunek rozwoju. W planie generalnym, opracowanym na podst. projektów konkursowych, przewidziano rozszerzenie granic miasta znacznie obszerniejsze od zrealizowanego w 1928 r., włączające do miasta nie tylko takie miejscowości, jak Leśnica i Psie Pole (*Deutsch Lissa, Hundsfeld*), ale również Brochów, Klecinę, Oporów (*Brockau*, *Klettendorf, Opperau*), które stały się częścią Wrocławia dopiero w 1951 r. Był to dokument traktujący po raz pierwszy kompleksowo miejski organizm we wszystkich aspektach, dający wytyczne projektowe dla kilku pokoleń urbanistów. Wyznaczono tereny pod nową zabudowę mieszkaniową, przemysł, zieleń publiczną, tereny rolnicze oraz tereny zalewowe. Ustalono komunikację kołową, kolejową i wodną.

Godne uwagi były dwie skrajnie różne koncepcje powiązania Wrocławia z regionem, autorstwa Ernesta Maya i Adolfa Radinga, opracowane w 1924 r. May, jak wspomniano, był zwolennikiem decentralizacji Wrocławia za pomocą miast-satelitów o ograniczonej wielkości w sensie przestrzennym i ludnościowym, odległych od miasta macierzystego o 20–30 km. Rading natomiast uznał, że współczesne wielkie miasto przemysłowe może być pojmowane tylko jako część całości: Proponował zatem pasma osiedleńcze ciągnące się wzdłuż ważnych linii kolejowych i łączące ze sobą ważniejsze skupiska przemysłu (np. Wrocław–Jaworzyna–Wałbrzych, Wrocław–Oława–Brzeg, Wrocław–Malczyce).

DZIAŁANIA URBANISTYCZNE PO ROZSZERZENIU GRANIC MIASTA

Rozszerzenie granic miasta w kwietniu 1928 r. stworzyło realną możliwość kontynuowania zapoczątkowanej w 1919 r. akcji budowy osiedli społecznych na terenach nowo przyłączonych gmin podmiejskich. Działalność *Bauhausu* i koncepcje racjonalnych „linijkowych" osiedli Waltera Gropiusa, realizacje Martina Wagnera, Brunona Tauta w Berlinie czy Ernsta Maya we Frankfurcie n. Menem były znane we wrocławskim środowisku architektoniczno-decyzyjnym. Wielu bowiem wrocławskich architektów, jak Hugo Althof – miejski radca budowlany, Adolf Rading, Gustav Wolf, Fritz Behrendt, było członkami i czynnymi działaczami Państwowego Towarzystwa do Badań Ekonomiki w Budownictwie i Mieszkalnictwie – RfG (*Reichsforschungsgesellschaft für Wirtschaftlichkeit im Bau- und Wohnungswesen*), wspierającego zdrowe i tanie budownictwo mieszkaniowe. Wystawa osiedli małych mieszkań we Frankfurcie n. Menem, połączona z II Kongresem CIAM w 1929 r., odzwierciedlała kształtujące się w Europie, a szczególnie na terenie Niemiec tendencje urbanistyczne. Równocześnie we Wrocławiu zorganizowana zostaje w 1929 r. wystawa mieszkaniowa z eksperymentalnym osiedlem Mieszkanie i Miejsce

41. Widok z lotu ptaka – Złotniki, 1933

42. Widok z lotu ptaka – Maślice Małe, 1933

Pracy (WUWA – *Wohnung und Werkraum*), gdzie wiele uwagi poświęcono małym mieszkaniom, a przede wszystkim nowym, oszczędnym technologiom i materiałom budowlanym odpowiednim dla dolnośląskiego klimatu[462].

Trwająca od 1924 do 1929 r. gospodarcza prosperity sprzyjała ukończeniu rozpoczętych realizacji i dawała szansę na wznoszenie nowych osiedli na terenach przyłączonych do miasta. W 1928 r. w krótkim okresie 10 miesięcy powstało Księże Małe (*Klein Tschansch*) – osiedle kilkupiętrowych domów wielorodzinnych typu „linijkowego", w duchu *Neues Bauen*, wywodzące się z tradycji *Bauhausu*, z płaskimi dachami i wspólnymi zielonymi podwórzami. Jest to jedyne na terenie miasta osiedle funkcjonalne, o zabudowie wyłącznie wielorodzinnej i ze wspólnymi przestrzeniami śródblokowymi. Rozpoczętą w 1929 r. realizację osiedla Pilczyce (*Pilsnitz*), z ambitnym programem usług osiedlowych, przerwano z powodu kryzysu. Oba osiedla zaprojektowane zostały przez Paula Heima i Alberta Kemptera w ramach prac Biura Rozbudowy Miasta jako inwestycje Wrocławskiego Towarzystwa Osiedlowego (*Siedlungsgesellschaft Breslau*). Stanowiły one odzew na poszukiwania ekonomicznego „mieszkania minimum", prowadzone przez RfG (*Reichsforschungsgesellschaft für Wirtschaftlichkeit im Bau- und Wohnungswesen*)[463]. Odpowiedź dosłowną stanowił nagrodzony projekt konkursowy Hansa Thomasa (1930), wg którego towarzystwo osiedlowe *Siedlungsgesellschaft Breslau* zrealizowało domy przy ul. Złotostockiej, uzupełniające osiedle pracowników gazowni na Tarnogaju[464].

Kolejne realizowane z końcem lat 20. i początkiem lat 30. osiedla, jak Biskupin czy Pilczyce, nawiązywały częściowo do zabudowy linijkowej, inne natomiast, z połowy lat 30., jak Grabiszynek, Muchobór Mały, Stabłowice czy Złotniki, kontynuowały indywidualną zabudowę jednorodzinną.

Duże zasługi w rozwijaniu programu ekonomicznego budownictwa osiedlowego miał miejski radca budowlany Hugo Althoff, następca Maxa Berga. To za jego kadencji zrealizowano osiedle WUWA, jak również wiele szkół, domów opieki społecznej i przytułków dla bezdomnych.

Wielki Kryzys (1929–1935) przyniósł poważne zmiany gospodarcze i polityczne, które położyły kres Republice Weimarskiej, w tym również ruchowi *Neues Bauen*. Rosnące bezrobocie zmusiło rząd do podjęcia doraźnych rozwiązań ratunkowych. Zgodnie z zarządzeniem wyjątkowym prezydenta Rzeszy z 1931 r. w sprawie zabezpieczenia gospodarki i finansów zaczęto wznosić osiedla dla bezrobotnych (*Erwerbslosensiedlungen*). Były to przedmiejskie osiedla zagrodowe (*Vorstädtische Kleinsiedlung*), z bardzo skromnymi domkami na dużych parcelach (do 1000 m^2), dających przesiedlanym z miasta bezrobotnym szansę przetrwania dzięki możliwości własnej produkcji żywności. Podejmowana i finansowana przez gminę miejską akcja budowy tych osiedli dawała też osadnikom możliwość zatrudnienia przy budowie własnych domów. Pierwsze inwestycje tego typu przypadły na trudną kadencję architekta miejskiego Fritza Behrendta, sceptycznie nastawionego do takiej polityki gospodarczo-mieszkaniowej[465]. Objęły one Maślice Małe (*Klein Masselwitz*) oraz część Złotnik (*Goldschmieden*), a plany urbanistyczne przygotowane zostały w 1932 r. przez ówczesnego dyrektora Biura Rozbudowy Miasta Heinricha Knippinga.

Krótki etap wznoszenia skromnych i funkcjonalnych osiedli mieszkaniowych skończył się wraz z upadkiem Republiki Weimarskiej, przechodząc – po dojściu do władzy Hitlera – w okres budowy obrzeżnych osiedli domków jednorodzinnych typu *Heimstätte* na własnej działce oraz „mieszkań dla ludu" (*Volkswohnungen*) w 2–3-kondygnacyjnej zabudowie ze stromymi dachami, ale także – budowy jednorodzinnych willi.

W okresie III Rzeszy, w odmiennych politycznych warunkach, lansowana była (w ramach osiedli obrzeżnych – *Stadtrandsiedlungen*) ideologia „małego osiedla i własnego domostwa", zapewniających wychowanie w higienicznych warunkach „zdrowego pokolenia w celu wzmocnienia narodu". Celem było również przywiązanie robotnika miejskiego do ziemi i uodpornienie go na sytuację kryzysową. Osiedla mieszkaniowe nie były już adresowane do bezrobotnych, ale do robotników zatrudnionych w pełnym wymiarze godzin. Rozluźnienie zabudowy w osiedlach wiązało się również z postulatem obrony powietrznej (celem zminimalizowania strat w ludziach w razie ewentualnego ataku lotniczego).

We Wrocławiu w tym trudnym ekonomicznie okresie, zgodnie z nową ideologią oraz ze względów antykryzysowych, wznosi się na peryferiach osiedla wiejskich domków typu *Heimstätte*, z dużymi działkami żywicielskimi (Stabłowice, Maślice Wielkie, Muchobór Mały, Żerniki – *Stabelwitz, Groß-Masselwitz, Klein Mochbern, Neukirch*). Powstają też osiedla 2–4-kondygnacyjnych tradycyjnych domów wielorodzinnych typu *Volkswohnungen,*z wysokimi dachami, jak Nowy Dwór (*Maria Höfchen*), oraz osiedla willowe dla nowych elit, jak Grabiszynek (*Leedeborn*), Oporów (*Opperau*) czy uzupełnienie Nowego Biskupina (*Bischofswalde II*). Prócz dawnych spółdzielni, jak *Siedlungsgesellschaft Breslau* i *Schlesische Haimstätte*, działają nowe, jak *Nationalsozialistische Schlesische Siedlungsgesellschaft, Deutsches Heim Siedlungsgesellschaft Schlesien, Wohnbau*. W tym czasie swoją obecność na polu budownictwa osiedlowego zaznaczają tacy architekci, jak Heinrich Knipping, Heinrich Blecken, Max Gerhadt, Martin Helmert, Albert Jaeger, Konrad Langjahr, Ernst Pietrusky, Hans Stosberg.

W połowie lat 30. w Biurze Planowania Miasta, kierowanym wtedy przez Heinricha Knippinga, sporządzony został nowy projekt komunikacji dla Wrocławia, z wykazaniem koniecznych nowych połączeń w celu usprawnienia ruchu zarówno miejskiego, jak i dalekosiężnego. Między innymi na przedłużeniu ul. Powstańców Śląskich zaproponowano nową trasę, z zamiarem powiązania miasta z projektowaną autostradą Berlin–Wrocław–Gliwice. W 1938 r. powstaje kolejna wersja planu generalnego, autorstwa Günthera Trauera i Herbeta Boehma. Autorzy planu udoskonalili i zradykalizowali projekt komunikacji, jednocześnie respektując główne zasady rozwoju Wrocławia, skrystalizowane w pierwszym planie generalnym: formowanie nowych osiedli jako organizmów wyspowych, usytuowanych w zieleni na obrzeżach miasta, oraz dostosowanie kształtu miasta do przebiegu głównego, życiodajnego szlaku rzeczno-kolejowo-drożnego.

Grzegorz Strauchold, Rafał Eysymontt

WROCŁAW W LATACH 1939–2017

Pod koniec lat 30. XX w. Wrocław stał się znaczącym ośrodkiem miejskim, a na jego obszarze funkcjonował wielowymiarowy węzeł komunikacyjny. Tworzyły go: autostrada (*Reichsautobahn 9*), która dotarła do południowych przedmieść w 1936 r., łącząca stolicę Śląska z Berlinem, szlaki kolejowe wychodzące z miasta we wszystkich kierunkach, łączące m.in. górnośląskie zagłębie przemysłowe z Berlinem czy z bałtyckim portem w Szczecinie, oraz rzeka Odra i lotnisko na Gądowie Małym, wybudowane w latach 1925–1930. Znaczenie komunikacji lotniczej uwidoczniło się szczególnie w czasie oblężenia *Festung Breslau* w 1945 r., kiedy to do momentu zdobycia Wrocławia przez Armię Czerwoną docierało tą drogą zaopatrzenie.

W czasie II wojny światowej na Śląsk i do Wrocławia ewakuowano zakłady przemysłowe, ich załogi oraz rosnącą z czasem liczbę ludności cywilnej z centralnej i zachodniej części Niemiec ze względu na zagrożenie alianckimi nalotami. W wyniku czego jeszcze przed końcem wojny licząca ok. 640 tys. populacja miasta na krótko wzrosła do 750–900 tys.[466] Wraz z intensyfikacją gospodarki wojennej do miasta przywożono także coraz więcej robotników przymusowych, których liczba ostatecznie przekroczyła 51,5 tys.[467] Wśród nich większość stanowili Polacy, zwłaszcza po upadku powstania warszawskiego[468]. Robotników przymusowych zakwaterowano w obozach powstałych w pobliżu zakładów przemysłowych, m.in. przy ul. J. Haukego-Bosaka (*Clausewitzstraße*). Ponadto we Wrocławiu znajdowała się filia hitlerowskiego obozu koncentracyjnego Groß-Rosen.

W trakcie wojny przestała istnieć wrocławska gmina żydowska, która przed wojną liczyła 20 202 osoby[469]. Z tych, którzy nie wyemigrowali, niemal wszyscy zostali wywiezieni w latach 1941–1944 do niemieckich obozów zagłady w Kownie na Litwie i w Auschwitz-Birkenau. Z dwóch największych żydowskich cmentarzy jeden, przy ul. Lotniczej, częściowo zdewastowany w latach powojennych, nadal służy nielicznej gminie żydowskiej, a drugi, przy ul. Ślężnej (*Lohestraße*), udało się uratować – ten historyczny cmentarz żydowski z zachowanymi zabytkowymi miejscami pochówków wybitnych wrocławian został zamieniony w oddział Muzeum Miejskiego.

W sierpniu 1944 r. Wrocław został ogłoszony twierdzą, a w październiku radzieckie samoloty po raz pierwszy zbombardowały miasto. Rozpoczęta w styczniu 1945 r. ofensywa wojsk radzieckich w krótkim czasie dotarła na środkowym odcinku frontu do Odry. Władze niemieckie zarządziły spóźnioną ewakuację ludności cywilnej Wrocławia – w warunkach bardzo mroźnej zimy miasto opuściło 600–700 tys. ludzi, z których ok. 90 tys. zginęło[470].

Obrona Festung Breslau trwała od początków lutego (ostatecznie pierścień oblężenia Armia Czerwona zamknęła 15/16 tego miesiąca) do 6 maja 1945 r. Miasto zdobywano stosunkowo niewielkimi siłami, prowadząc głównie zmasowany ostrzał artyleryjski i naloty, które powodowały wielkie zniszczenia tkanki miejskiej. Również działania obrońców spowodowały całkowite zniszczenia ogromnych połaci miasta, m.in. w pustynię została zamieniona duża część Śródmieścia, gdzie po utracie lotniska na Gądowie Małym i przy stałym ostrzale lotniska przy stadionie na Zalesiu obrońcy postanowili zbudować lotnisko polowe, wyburzając całe kwartały zwartej zabudowy[471].

Po kapitulacji *Festung Breslau* oszacowany ogólny stopień zniszczeń miasta wyniósł ok. 68%. Najbardziej ucierpiały dzielnice południowe i zachodnie (do 90%), w których Armia Czerwona przeprowadziła ataki oraz historyczny Ostrów Tumski (do 85%). Natomiast stopień zniszczeń Starego Miasta wyniósł ok. 50%, dzielnic północnych do 30%, a wschodnich do 10%. Straty przemysłu oceniono na 60% (bez późniejszych demontaży radzieckich i polskich)[472].

PRZEMIANY LUDNOŚCIOWE PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Wrocław znalazł się na obszarze terenów niemieckich na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej, który w Poczdamie został poddany polskiej administracji. Jeszcze w czasie trwania walk lubelski rząd tymczasowy powołał pełnomocnika na okręg Dolnego Śląska oraz prezydenta Wrocławia – Bolesława Drobnera. Wprowadzone po zakończeniu wojny zmiany granic spowodowały znaczne przesunięcia narodowościowe, jedne z największych w historii Europy, które doprowadziły do niemal całkowitej wymiany ludności we Wrocławiu.

W chwili upadku *Festung Breslau* w mieście było – oprócz wojskowego garnizonu – ok. 150 tys. niemieckiej ludności cywilnej i kilka tysięcy robotników przymusowych różnej narodowości. W połowie sierpnia 1945 r. prowizoryczny spis ludności wykazał obecność w mieście co najmniej 189,5 tys. Niemców (był to okres, kiedy masowo wracali zza Odry), ok. 17 tys. Polaków i ok. 900 osób innej narodowości[473]. Wedle przeprowadzonego w lutym 1946 r. spisu ludności (na Dolnym Śląsku wciąż niezbyt precyzyjnego) w dalszym ciągu mieszkało we Wrocławiu ok. 162 tys. Niemców i zaledwie 33 tys. Polaków. Dopiero w pierwszą rocznicę zwycięstwa, w połowie maja 1946 r., zrównuje się w mieście liczba Polaków i czekających na wyjazd Niemców – jednych i drugich jest po blisko 100 tys. Pół roku później, na przełomie lat 1946/1947, mieszka już we Wrocławiu wedle oficjalnych danych 186 tys. Polaków i tylko 17 tys. Niemców[474]. W roku 1947 problem Niemców jako istotnej mniejszości narodowej przestaje we Wrocławiu istnieć.

Na przełomie lat 1947/1948 struktura ludności polskiej we Wrocławiu przedstawiała się następująco: 73,2% stanowili mieszkańcy ziem Polski centralnej, znajdujących się w jej granicach przed i po zakończeniu II wojnie światowej, a 20,5% – wysiedleni z przedwojennych wschodnich ziem państwa polskiego, utraconych na rzecz ZSRR. Pozostałe kilka procent stanowili polscy emigranci z innych państw europejskich oraz tzw. autochtoni – dawni obywatele niemieccy, których w toku akcji tzw. weryfikacji narodowościowej uznano za miejscowych Polaków (2769 osób spośród rodowitych wrocławian)[475]. Nowo osiedlona ludność Wrocławia pochodziła przede wszystkim z małych miast (ponad 40%), ze wsi – ok. 40%, a jedynie ok. 18% z dużych miast, w tym z niemal całkowicie zniszczonej przez Niemców Warszawy.

Wymiana narodowościowa mieszkańców Wrocławia zmieniła również stosunki wyznaniowe. Nowi, polscy mieszkańcy miasta w zdecydowanej większości byli katolikami, choć pojawili się także protestanci. W latach 40. XX w. osiedliła się również we Wrocławiu grupa polskich Żydów, która w 1946 r. liczyła 3010 osób, a na początku 1948 r. – ponad 10 tys.[476]. W wyniku kolejnych fal wyjazdów do Izraela i państw zachodnich w następnych dekadach liczba ta stopniowo malała, co doprowadziło w latach 1967–1968 do ostatecznego zmarginalizowania ludności żydowskiej w mieście. W roku 1947, w ramach represji politycznych związanych z Akcją „Wisła", przesiedlono przymusowo na inkorporowane Ziemie Zachodnie i Północne rodziny rusińskie (ukraińskie, łemkowskie) z południowo-wschodniego krańca Polski. Przesiedleńcy ci byli wyznania prawosławnego i grekokatolickiego.

ODBUDOWA MIASTA

Lata 1945–1949 to okres odgruzowywania miasta i realizacji założeń Planu 3-letniego, którego jednym z priorytetów była we Wrocławiu odbudowa najważniejszych mostów, m.in. mostu Cesarskiego (po II wojnie światowej mostu Grunwaldzkiego, uruchomionego już w 1947 r.) oraz Lessing-Brücke (odbudowanego dopiero w latach 1957–1959 jako most Pokoju).

Od czerwca 1945 r. rozpoczęto też zabezpieczanie najważniejszych budowli zabytkowych: ratusza, katedry, kościołów św. Wincentego (dawniej

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:24 AM Page 24

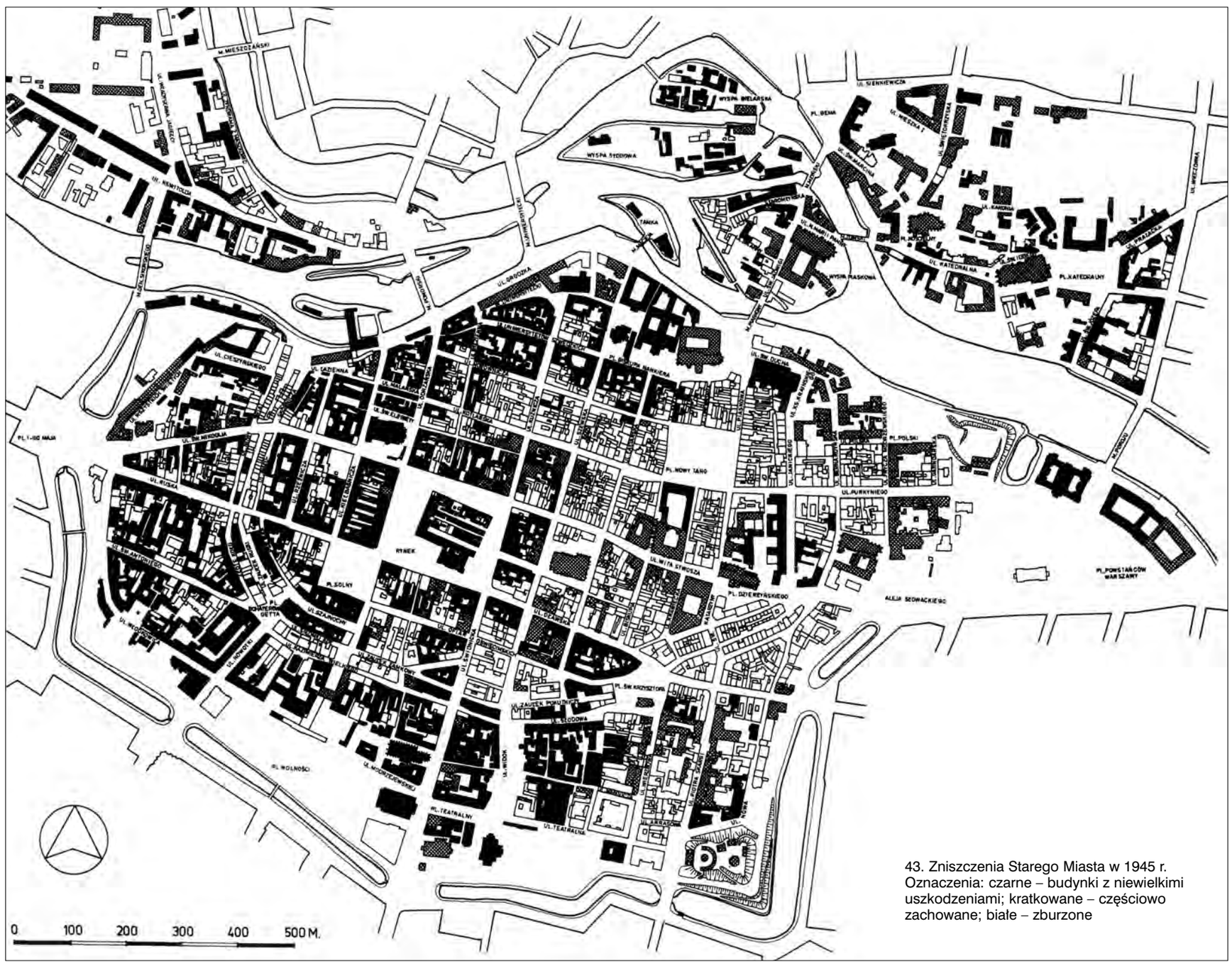

43. Zniszczenia Starego Miasta w 1945 r. Oznaczenia: czarne – budynki z niewielkimi uszkodzeniami; kratkowane – częściowo zachowane; białe – zburzone

św. Jakuba), św. Idziego, Świętego Krzyża, św. Marii Magdaleny i św. Wojciecha. W latach 1946–1951 odbudowano katedrę. Równolegle trwały prace rekonstrukcyjne innych zabytkowych kościołów, a także rozpoczęto kompleksową odbudowę zabytków Ostrowa Tumskiego. W centrum miasta w pierwszej kolejności zaczęto remontować ratusz. Remonty i rekonstrukcje pozostałej zabudowy Rynku zaczęły się w 1953 r. i kontynuowano je do początku lat 60. XX w. (ale ostatnia z kamienic została zrekonstruowana dopiero w latach 1993–1994). Niestety, nie odbudowano zachowanego po wojnie w dobrym stanie Śląskiego Muzeum Sztuk Pięknych (*Schlesisches Museum der Bildenen Künste*) na ob. pl. Muzealnym oraz Wielkiej Synagogi przy ob. ul. Łąkowej, spalonej podczas „nocy kryształowej", 9/10 listopada 1938 r.

Wrocław został uznany, jak zresztą i pozostałe tereny przyłączone do Polski, za rezerwuar cegieł dla stolicy. W początkach lat 50. XX w. wywożono z miasta do 165 milionów cegieł rocznie, i to pochodzących nie tylko z ruin, ale i z obiektów nadających się do odbudowy[477]. Poważniejsze prace porządkująco-odgruzowujące w Śródmieściu koncentrowały się opodal ogrodu zoologicznego, w związku z organizowaniem w 1948 r. Wystawy Ziem Odzyskanych, mającej na celu pokazanie polskich sukcesów w odbudowywaniu i zagospodarowywaniu tych ziem[478]. Po wystawie nieopodal Hali Stulecia została metalowa iglica – początkowo o wysokości 106 m, obecnie 96 m.

Po II wojnie światowej Wrocław stopniowo poszerzał swoje terytorium. W roku 1951 miasto wchłonęło m.in. resztę miejscowości, których przyłączenie planowano jeszcze w latach 20. XX w. (Brochów, Ołtaszyn i Wojszyce). Następne istotne poszerzenia granic nastąpiły w latach 1970 i 1973, wzrastała też liczba mieszkańców (w latach 1951–1973: z 307 do 560 tys.). W latach 80. XX w. ich liczba zatrzymała się na poziomie przedwojennym – ok. 640 tys.

Począwszy od 1945 r. Wrocław stawał się coraz większym ośrodkiem akademickim. Bazując na uratowanych zasobach niemieckich ośrodków naukowych, uruchomiono Uniwersytet, połączony wówczas z Politechniką. W latach 1955–1969 liczba studentów w mieście wzrosła z 16 900 do 33 300.

PRZEMIANY MIASTA W LATACH 70. I 80. XX WIEKU

W latach 70. i 80. powstała wewnętrzna obwodnica, oparta do pewnego stopnia na przedwojennych planach Maxa Berga, co doprowadziło do likwidacji siatki ulic i zaułków o średniowiecznym rodowodzie[479]. Pomimo protestów społecznych prezydent Wrocławia Marian Czuliński doprowadził w 1975 r. do wysadzenia w powietrze ruin zabytkowych Młynów św. Klary na wyspach Bielarskiej i Słodowej oraz XIX-wiecznej hali targowej przy linii kolejowej z Dworca Głównego w kierunku zachodnim[480].

Po roku 1945 doszło także do nieodwracalnego zlikwidowania niemieckich cmentarzy. Największe z nich – Osobowicki i Grabiszyński – po usunięciu niemieckich nagrobków zostały przeznaczone na polskie pochówki. Część Cmentarza Grabiszyńskiego i kilka innych, np. przy ul. Lotniczej, zostało przekształconych w parki. We wschodniej części Cmentarza Grabiszyńskiego całkowicie zlikwidowano pozostałości po zbudowanym tam w latach 20. XX w. krematorium autorstwa Richarda Konwiarza.

W latach 40. powstały dwa cmentarze żołnierzy radzieckich poległych w walkach o miasto: żołnierski na Skowroniej Górze i oficerski na Krzykach. Na Grabiszynie usytuowano ponadto w latach 50. i 60. cmentarz żołnierzy polskich; w latach 70. został przeniesiony na tereny sąsiednie, po uporządkowanym wysypisku gruzów[481].

Narastający w Polsce w ciągu lat 70. kryzys społeczno-ekonomiczny doprowadził do licznych strajków i do powstania latem 1980 r. Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność". Wrocław był jednym z najważniejszych w kraju centrów protestów, a po wprowadzeniu przez gen. Wojciecha Jaruzelskiego w grudniu 1981 r. stanu wojennego – jednym z największych ośrodków antykomunistycznej opozycji.

W 2. połowie lat 80. uaktywniły się oddolne organizacje społeczne, ale i instytucje oficjalne, dążące do rewitalizacji historycznego centrum miasta. Inicjatywy te wzmocniły się po rozpoczęciu w Polsce w 1989 r. demokratycznych przekształceń ustrojowych. Dzięki nim wypełniono pozostałe z czasów *Festung Breslau* i powojennych wyburzeń luki budowlane zabudową uzupełniającą, nawiązującą formą do pierwotnego charakteru staromiejskiego kompleksu architektonicznego. Zmiany, jakie nastąpiły w centrum, były wynikiem nowej polityki przestrzennej miasta, która przekształciła je w wielkomiejskie *city*, co z kolei skutkowało tym, że zaobserwowano przemieszczanie się funkcji mieszkalnych i przemysłowych na obrzeża miasta.

WROCŁAW PO ROKU 1990

Po roku 1990, w wyniku demokratycznych wyborów, powołano nowy samorząd terytorialny oraz Radę Miejską, co zaowocowało szeregiem zmian i umożliwiło przeprowadzenie wielu ważnych inwestycji, zwłaszcza w zakresie rozbudowy infrastruktury, np. sieci drogowej, czy rewitalizacji zabudowy Śródmieścia i Starówki. I tak np. w latach 1995–1998, za kadencji prezydenta miasta Bogdana Zdrojewskiego, doszło do całkowite-

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:24 AM Page 25

go remontu wrocławskiego Rynku, a w jego zachodniej pierzei postawiono nowoczesną w formie (choć nieco dyskusyjną) fontannę.

W latach 1955–1991, w okresie przynależności Polski do Układu Warszawskiego, we Wrocławiu stacjonowały liczne oddziały wojsk radzieckich. Po ich wycofaniu w 1993 r. pozostałe po nich rozległe koszary, m.in. na Karłowicach, stały się (po gruntownym remoncie) siedzibą Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego. Do roku 2011 we Wrocławiu znajdował się także sztab Śląskiego Okręgu Wojskowego.

W latach 2009–2011 przeprowadzono kompleksową renowację Hali Stulecia, a w 2015 r. zakończono remont znajdującego się opodal Pawilonu Czterech Kopuł, czyli terenów wystawowych z początku XX w., które po 1945 r. wykorzystywane były przez Wytwórnię Filmów Fabularnych. W części zabudowań przy ul. Wystawowej znajduje się Centrum Technologii Audiowizualnych, zaś w Pawilonie Czterech Kopuł umieszczono zbiory sztuki współczesnej Muzeum Narodowego we Wrocławiu. Na pergoli przed Halą Stulecia skonstruowano fontannę multimedialną. W początkach XXI w. podjęto próby uczynienia z tej części miasta, wraz z największym miejskim parkiem – Parkiem Szczytnickim, centrum rekreacji i rozrywki. Naprzeciwko Hali Stulecia, w znacznie powiększonym po II wojnie światowej ogrodzie zoologicznym (ob. 33 ha), otwarto w 2014 r. pierwsze w Polsce oceanarium i jedyne w świecie afrykarium.

Dzięki licznym inwestycjom miasto stało się znaczącym ośrodkiem kultury. Działa tu m.in. Muzeum Historyczne (oddział Muzeum Miejskiego, od 2008 r. w dawnym pałacu królewskim Hohenzollernów przy ul. Kazimierza Wielkiego), czy Muzeum Etnograficzne (oddział Muzeum Narodowego, w dawnym pałacu kard. Sinzendorfa przy ul. gen. R. Traugutta 113/114). W roku 2011 powołano do życia Muzeum Współczesne Wrocław (tymczasowa siedziba na pl. Strzegomskim, w schronie przeciwlotniczym z pocz. lat 40. XX w., proj. R. Konwiarza; nowa siedziba ma powstać przy ul. Jana Ewangelisty Purkyniego, w pobliżu rotundy Panoramy Racławickiej). W 2015 r. otwarto Narodowe Forum Muzyki przy ul. Krupniczej, na miejscu zniszczonego podczas II wojny światowej budynku śląskiego parlamentu krajowego, od 1899 r. Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności. Władze Wrocławia dbają również o pamięć o swojej powojennej historii, czemu służy nowo powstałe Centrum Historii Zajezdnia (w upamiętnionej strajkami z 1980 r. zajezdni tramwajowo-autobusowej przy ul. Grabiszyńskiej).

Od drugiej dekady XXI w. władze miejskie wspierają projekty sprzyjające otwieraniu się miasta ku Odrze: na bulwarach powstały nowe tereny rekreacyjne i osiedla mieszkaniowe, m.in. w rejonie ul. gen. R. Traugutta, na Kępie Mieszczańskiej i na Swojczycach, gdzie przy Kanale Nawigacyjnym powstają osiedla Olimpia Port (od 2012) i Nowy Port (od 2014).

W latach 2000–2004 sfinalizowano siedem dużych inwestycji drogowych, m.in. budowę zachodniego odcinka obwodnicy śródmiejskiej. W 2004 r. do użytku oddano most Milenijny, co dało początek budowie północnego odcinka obwodnicy. Obwodnica autostradowa Wrocławia (A8), zbudowana w latach 2008–2011, i gotowa część obwodnicy wschodniej stanowią pierwsze fragmenty planowanej obwodnicy zewnętrznej. Powstaje też droga ekspresowa do Poznania (S5).

Port lotniczy im. Mikołaja Kopernika na Strachowicach, z którego od 1993 r. odbywają się także loty międzynarodowe, został rozbudowany (nowy terminal w 2012 r.). Jest to obecnie piąte co do znaczenia lotnisko w Polsce.

W 2011 r. w zachodniej części miasta powstał imponujący Stadion Miejski z 45 tys. miejsc na widowni, a w związku z przygotowaniami do piłkarskich mistrzostw Europy (Euro 2012) przeprowadzono generalny remont kolejowego Dworca Głównego.

Po roku 1989 w zachodnich rejonach Wrocławia ukształtowało się nowe centrum biznesowe. W 2013 r. ukończono Sky Tower w dzielnicy Krzyki, jeden z najwyższych budynków w Polsce (212 m). We wszystkich częściach miasta powstają centra handlowe. Znajdujący się tuż przy południowej granicy miasta Park Handlowy Bielany ma powierzchnię handlową ok. 145 tys. m^2.

Przemiany struktury gospodarczej kraju, zwłaszcza po wejściu Polski do Unii Europejskiej w 2004 r., spowodowały, że we Wrocławiu istnieje obecnie więcej przedsiębiorstw postindustrialnych, opartych na nowych technologiach (np. powstały w 2015 r. w Praczach Odrzańskich wielki ośrodek naukowo-badawczy EIT+) niż fabryk.

Wrocław rozwija się nieprzerwanie jako prężny ośrodek szkolnictwa wyższego. W roku 2016 uczyło się w nim ok. 119 tys. studentów, z czego blisko 80 tys. w trybie stacjonarnym.

Od początku XXI w. nasiliły się również procesy suburbanistyczne. Lepiej sytuowani finansowo mieszkańcy przeprowadzają się na przedmieścia i do miejscowości podwrocławskich, co przyczynia się do zauważalnego od 2. połowy lat 80. XX w. spadku liczby mieszkańców stolicy Dolnego Śląska. Trend ten jednak odwrócił się w drugiej dekadzie XXI w. (głównie dzięki nadwyżce migracyjnej – w 2011 roku 3,4% stałych mieszkańców miasta było innej narodowości niż polska) i na początku roku 2016 liczba stałych mieszkańców wzrosła do ok. 635,8 tys. Pod względem liczby ludności Wrocław zajmuje czwarte miejsce w Polsce, a pod względem powierzchni piąte (292,82 km^2).

Dynamiczny rozwój Wrocławia i jego szerokie powiązania międzynarodowe w połączeniu z dbałością o dziedzictwo historyczne przyczyniły się do przyznania miastu tytułu „Europejskiej Stolicy Kultury – 2016".

Agata Gabiś, Grzegorz Strauchold

NAJWAŻNIEJSZE PRZEMIANY URBANISTYCZNE I ARCHITEKTONICZNE PO 1945 ROKU

Po kapitulacji *Festung Breslau* (6 maja 1945) władzę w bardzo zniszczonym mieście stopniowo obejmowała administracja polska. Przez pewien czas musiała koegzystować z tymczasowymi władzami niemieckimi, popieranymi przez radzieckie władze okupacyjne. Wydarzeniem wydatnie sprzyjającym normalizacji sytuacji – z polskiego punktu widzenia – były decyzje konferencji poczdamskiej przywódców zwycięskiej koalicji, które w sierpniu 1945 r. otworzyły drogę nie tylko do faktycznego, ale i z czasem formalnego włączenia Wrocławia do państwa polskiego. Sytuacja stopniowo ulegała zmianie, w miarę jak wysiedlano przymusowo z Wrocławia Niemców i jak poszerzała się – kosztem radzieckiej komendantury – faktyczna władza polska.

Stopniowe zwiększanie się liczby ludności polskiej wymuszało na polskiej administracji natychmiastowe działania dla zapewnienia jej minimum egzystencji w morzu ruin, jakim był wówczas Wrocław.

OKRES 1945–1948

W pierwszych latach powojennych skupiano się bardziej na zabezpieczaniu zachowanej w różnym stopniu substancji materialnej (przede wszystkim mieszkaniowej i użyteczności publicznej). Pomimo ogromnych trudności i ciężkich warunków bytowych już we wrześniu 1945 r. zaczęły funkcjonować pierwsze przedszkola, szkoły powszechne i pierwsze liceum. 24 sierpnia 1945 r. wydany został dekret ustanawiający Uniwersytet Wrocławski i Politechnikę Wrocławską polskimi państwowymi szkołami akademickimi. 15 listopada 1945 r. zainaugurowano na obu uczelniach (wówczas sfederowanych) pierwszy polski rok akademicki.

ZNISZCZENIA I POCZĄTKI ODBUDOWY

Wrocław był drugim, po Warszawie, najbardziej zrujnowanym dużym miastem powojennej Polski. Oczywiście były fragmenty mniej lub bardziej zniszczone – Stare Miasto ucierpiało bardziej we wschodniej części i dlatego ratusz wraz z Rynkiem dotrwał do końca oblężenia w lepszym stanie niż katedra czy pl. Nowy Targ (plac był punktem strategicznym, szczególnie narażonym na bombardowanie). Pierwsi Polacy przybywający na stację Wrocław Nadodrze osiedlali się w pobliżu, właśnie w najmniej zniszczonej północnej części (tam również mieściły się pierwsze polskie instytucje i administracja). W lecie 1945 r. najchętniej zajmowano kwartały czynszowych kamienic w Śródmieściu – do dalszych, willowych dzielnic (Zalesie, Krzyki) nie było jeszcze możliwości dojazdu (wg przybliżonych danych w 1945 r. na terenie miasta zalegało 18 mln m^3 gruzu).

Pomimo zniszczeń czytelna wielkomiejska skala Wrocławia, nieznana przybyszom z miasteczek centralnej Polski i utraconych kresów wschodnich, wywoływała poczucie obcości. Zabezpieczaniem obiektów, a następnie ich odbudową – co prawda w ograniczonym zakresie – zajmowała się powołana pod koniec 1945 r. Wrocławska Dyrekcja Odbudowy. Na jej czele stanął Józef Rybicki, przedwojenny profesor Politechniki Lwowskiej. Pod nadzorem WDO przystąpiono do systematycznego odgruzowywania miasta, pierwszych remontów oraz zabezpieczania najważniejszych zabytków. W strukturze tej instytucji mieścił się również wydział konserwacji zabytków. Natomiast powołane w marcu 1946 r. Biuro Planu Wrocławia (w ramach Regionalnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego) miało zająć się sporządzaniem planu zagospodarowania przestrzennego miasta. Pracami BPW kierował Tadeusz Ptaszycki, absolwent Politechniki Warszawskiej. W tym czasie władze państwowe podejmowały wielkie wysiłki, by przekonać społeczeństwo, iż polska państwowość powróciła na niesprawiedliwie utracone niegdyś ziemie. Jednym z najbardziej wyrazistych symboli zamierzchłej polskości była średniowieczna architektura sakralna. Dlatego też odbudowę Wrocławia rozpoczęto w 1946 r. symbolicznie – od odbudowy katedry (całość prac nadzorował prof. Marcin Bukowski), którą finansowano z funduszów państwowych, ale również ze środków Administracji Apostolskiej Dolnego Śląska (w pierwszych latach powojennych większość inwestycji dot. obiektów sakralnych była prowadzona przy ścisłej współpracy administracji kościelnej i państwowej). Jednak kumulacja sił i środków przy odbudowie kościołów miała swoją cenę – niszczały inne zabytki, mniej środków zostawało również na remonty i porządkowanie miasta.

Oprócz tych spektakularnych przedsięwzięć WDO nadzorowała też bardziej prozaiczne działania: odgruzowywanie miasta, odzysk cegły i wstępne remonty. Systematycznie inwentaryzowano zabudowę, zabezpieczano obiekty grożące zawaleniem, reperowano dachy i wnętrza domów. W sumie w ciągu trzech lat odbudowano lub naprawiono ponad 9000 budynków, wywieziono setki tysięcy metrów sześciennych gruzu (np. w 1947 r., przy udziale mieszkańców – 82 547 m^3, a w 1948 – 84 138 m^3). Cegła, którą odzyskiwano, była częściowo użytkowana przy odbudowie, a częściowo wywożona, jednak kulminacja wywózki materiałów budowlanych nastąpiła dopiero na przełomie lat 40. i 50., kiedy to *cały naród budował swoją stolicę*.

Równolegle do tych prac powstawały w BPW wizje nowego Wrocławia i kierunków jego rozwoju. Prace wrocławskich urbanistów, szeroko dyskutowane z władzami, zmierzały do przetworzenia Wrocławia w miasto odpowiadające założeniom nowego ładu społecznego, sprawne funkcjonalnie i honorujące walory kulturalne. Kulminacją propagandy „Ziem Odzyskanych" – także i w kontekście architektonicznym – była organizacja w 1948 r. we Wrocławiu Wystawy Ziem Odzyskanych, przedsięwzięcia niezwykle istotnego z punktu widzenia ówczesnej polskiej polityki zagranicznej. Głównym zadaniem Wystawy było podkreślenie, że zachodnia granica Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej to granica pokoju; równie ważne było jednak pokazanie odbudowy regionu, osiągnięć rolnictwa i przemysłu na Dolnym Śląsku. To przedsięwzięcie miało niewątpliwy wpływ na ożywienie wrocławskiego środowiska architektonicznego. W ramach WZO mogli oni samodzielne zaprojektować pierwsze po wojnie budynki i dobitnie przedstawić swoją wizję Wrocławia, niezależną od koncepcji stołecznych.

REALIZACJE ARCHITEKTONICZNE Z LAT 1945–1948

Pierwsze powojenne lata nie sprzyjały realizacji nowych obiektów – skupiano się na zabezpieczaniu zachowanej zabudowy i prowizorycznych naprawach. Jednym z najszerzej zakrojonych remontów była częściowa odbudowa nowej rejencji z końca lat 30., przeznaczonej na siedzibę Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (ob. Urząd Wojewódzki). Plany opracował w 1947 r. Roman Feliński, wybitny architekt, działający przed wojną we Lwowie i Warszawie, zatrudniony w latach 1945–1949 w Ministerstwie Odbudowy jako naczelnik Wydziału Odbudowy na Dolnym Śląsku.

Natomiast najważniejszym założeniem przestrzennym tego czasu była aranżacja cmentarza oficerów Armii Radzieckiej przy ul. Karkonoskiej. Druga podobna nekropola miała powstać na zachodzie, przy ul. Lotniczej, nie została jednak zrealizowana (jej projekt przygotowywał R. Feliński). Cmentarz oficerów, znajdujący się między dwiema ruchliwymi ulicami, stał się swego rodzaju bramą do miasta, organizującą przestrzennie wjazd do Wrocławia od strony południowej; gdyby przy ul. Lotniczej zrealizowano tę drugą nekropolę, całe miasto zostałoby ujęte klamrą o mocnym ideologicznym i propagandowym wydźwięku.

Najważniejszym budynkiem użyteczności publicznej związanym stylistycznie z okresem 1945–1948 jest siedziba Wydziału Mechanicznego Politechniki Wrocławskiej (ul. I. Łukasiewicza 7–9). Z tym, że projekt Andrzeja Frydeckiego powstał w 1949 r., a realizacja trwała od 1949 do 1953.

OKRES 1949–1955

Po trzech latach od zakończenia wojny intensywne przemiany polityczne doprowadziły w Polsce do utrwalenia monopolu władzy komunistycznej, kontrolowanej przez Związek Radziecki. Miała miejsce intensywna dogmatyzacja życia politycznego i społecznego. Pierwsze sygnały świadczące o tym, że konieczne jest m.in. zredefiniowanie roli architekta i zastąpienie „przestarzałego" etosu twórcy nowym modelem – rzemieślnika pracującego w kolektywie, pojawiły się już pod koniec 1947 r. na warszawskim zjeździe Stowarzyszenia Architektów Polskich. Na początku 1949 r., po przyjęciu Planu 6-letniego i programu rozwoju przemysłu ciężkiego, łączącego się z procesem intensywnej urbanizacji, architektura ostatecznie stała się „pochodną ustroju". Oficjalnie skodyfikowano oblicze nowej polskiej architektury na Krajowej Naradzie Architektów 20–21 czerwca 1949 r. w Warszawie w obecności czołowych eksponentów komunistycznych władz. Przyjęto tam, że wiążące dla polskich miast są radzieckie dokonania w dziedzinie urbanistyki, przede wszystkim wytyczanie szerokich arterii i placów defilad oraz integracja starych centrów z nowymi dzielnicami. Nowa architektura miała czerpać z narodowych form danego państwa, jednak na wzór Związku Radzieckiego. Znalezienie polskiej narodowej formy okazało się zadaniem niełatwym, przypominającym podobne spory polskich architektów z 1. ćwierćwiecza XX w. Na przełomie lat 40. i 50. spory te miały jednak ogromne obciążenie ideologiczne i były prowadzone na wysokich szczeblach partyjnych, w efekcie czego przeważać zaczęła wizja architektury eklektycznej, opartej na wzorach klasycznych, ale o skali przypominającej założenia radzieckie.

Inauguracja Planu 6-letniego nie miała zrazu jakiegoś widocznego wpływu na losy miasta – po Wystawie Ziem Odzyskanych, która wydawała się początkiem nowego etapu odbudowy, nastąpił okres stagnacji i powrót do zadań prozaicznych, czyli do odgruzowywania i remontowania budynków istniejących, zachowując przy tym ciągi fasad. Wciąż trwały prace nad konserwacją obiektów zabytkowych. W 1949 r. pod kierownictwem Marcina Bukowskiego zaczęto prace w ratuszu i w Arsenale. Jako że Stare Miasto miało stać się dzielnicą mieszkaniową, nadzór i wykonawstwo na tym terenie przejął Zarząd Osiedli Robotniczych, przekształcony w 1951 r. w Dyrekcję Budowy Osiedli Robotniczych. Pomimo składanych w 1950 r. deklaracji, że odbudowa centrum miasta zakończy się w ciągu sześciu lat, początek lat 50. nie przyniósł przyśpieszenia i zwiększenia liczby inwestycji. Przyczyną takiego stanu rzeczy była ciągle niepewna sytuacja polityczna Wrocławia, będącego po WZO na uboczu zainteresowania władz oraz brak konkretnych politycznych decyzji, z którymi wiązałyby się równie konkretne źródła finansowania. Oficjalna decyzja o odbudowie miasta i intensyfikacji prac budowlanych w centrum została podjęta dopiero w grudniu 1952 r. Ten fakt stanowi wytłumaczenie kwestii, dlaczego we Wrocławiu między 1950 a 1953 rokiem, czyli w „złotym okresie" socrealizmu, rozpoczęto budowę tylko dwóch gmachów (dziś budynki D1 i D2 Politechniki).

W tym „złotym okresie" polskiego socrealizmu, będącym jednocześnie okresem największych represji politycznych, nie ukończono we Wrocławiu żadnego nowego budynku – właściwie wszystkie, i tak nieliczne, realizacje socrealistyczne pochodzą z lat 1953–1956. Nie było wśród nich żadnego dzieła monumentalnego, stylistycznie bliskiego neoklasycyzmowi w redakcji radzieckiej, z elewacjami o bogatej dekoracji plastycznej i pałacowych wnętrzach. Pewna izolacja Wrocławia i wspomniane niewielkie zainteresowanie władz centralnych spowodowały, że we wrocławskim środowisku architektonicznym nie było takich nacisków i ideologicznych sporów jak w stolicy.

OŚ GRUNWALDZKA – NOWE BUDYNKI POLITECHNIKI WROCŁAWSKIEJ

W latach 1950–1955 powstało we Wrocławiu kilkadziesiąt budynków mieszkalno-usługowych i obiektów użyteczności publicznej, a także jedna dzielnica mieszkaniowa. Jedynym założeniem, które, gdyby zostało zrealizowane, mogłoby się równać z rozmachem warszawskiej MDM czy Nowej Huty, był plan zabudowy tzw. Osi Grunwaldzkiej po prawej stronie Odry. Ten obszar w kształcie wydłużonego, pustego placu powstał w wyniku wyburzeń, jakie na początku 1945 r. prowadzili Niemcy, planując stworzyć w tym miejscu pas startowy dla samolotów, alternatywę dla zagrożonego atakami Armii Czerwonej lotniska na zachodzie, w rejonie Gądowa. W tym czasie, gdy poprzez konkurs planowano uzyskać ostateczną wizję zabudowy Osi Grunwaldzkiej, po południowej stronie tego placu, w pobliżu mostu Grunwaldzkiego, trwały prace przy wznoszeniu dwóch nowych gmachów Politechniki Wrocławskiej. Budowa rozpoczęła się symbolicznie 22 lipca 1950 r., a zakończyła w 1955 r. Wzdłuż placu, oddzielone od ulicy pasem zieleni i szerokim chodnikiem, stanęły dwa trójskrzydłowe i pięciokondygnacyjne gmachy, różniące się nieznacznie układem wnętrz i oddzielone od siebie kameralnym zielonym dziedzińcem, który wyznaczył oś widokową, łączącą plac z Wybrzeżem Wyspiańskiego. Zwarte, masywne bryły są właściwie pozbawione dekoracji – pierwszoplanową rolę odgrywa kamień o różnych odcieniach i fakturach, natomiast detale są bardzo skromne i uproszczone (np. prostokątne agrafy w segmentowanych łukach arkad). Oprócz starannie wykonanej kamieniarki uwagę zwracają również elementy kowalskie, takie jak kraty w oknach w formie ludowych pętelek; podobne motywy pojawiają się również, choć w skromnej liczbie, we wnętrzach, których główną cechą jest funkcjonalność. Bardziej reprezentacyjny charakter mają jedynie hole wejściowe, z ciemną stolarką, podświetlanymi plafonami i kolumnami o dyskretnie dekorowanych głowicach; szerokie schody z kutymi balustradami prowadzą na piętra i do sal wykładowych, w tym do laboratoriów, które można oglądać z korytarzy przez duże przeszklenia, oraz do amfiteatralnych sal w południowych narożnikach, doświetlanych z góry świetlikami z luksferów.

Za sprawą tych dwóch gmachów, tworzących pierzeję fragmentu pl. Grunwaldzkiego, wprowadzono ład przestrzenny i skalę odpowiednią dla reprezentacyjnej alei, unikając przy tym nadmiernej monumentalności i pompatyczności. Ich forma bliższa jest jednak polskiemu modernizmowi z lat 30. niż radzieckim czy warszawskim realizacjom z początku lat 50. XX w.

W okresie obowiązywania doktryny socrealizmu w rejonie pl. Grunwaldzkiego wzniesiono jeszcze cztery skromne budynki – po północnej stronie osi placu, bliżej mostu Szczytnickiego, stanęły prostopadle do ulicy typowe czterokondygnacyjne akademiki. Zaraz po oddaniu do użytku w 1955 r. zyskały sobie wśród wrocławian miano „stodół".

KOŚCIUSZKOWSKA DZIELNICA MIESZKANIOWA (KDM)

Etapowy plan ogólny dla Wrocławia, przygotowywany w latach 1953–1956, przewidywał dużą ilość budownictwa mieszkaniowego na Starym Mieście oraz w rejonie ulic T. Kościuszki i K. Świerczewskiego (dziś J. Piłsudskiego).

Kościuszkowska Dzielnica Mieszkaniowa miała być odpowiednikiem warszawskiej MDM. Jednak ani skalą, ani stylistyką KDM nie nawiązuje dosłownie do stołecznych wzorów. Zachowany kształt i układ komunikacyjny o francuskim rodowodzie z początków XX w., zabudowa nie przekraczająca pięciu kondygnacji, oszczędny detal a także kameralny charakter całego założenia niewiele mają wspólnego z dużą dzielnicą mieszkaniową, budzą skojarzenia raczej z paryskim pl. Vendôme niż z warszawskim pl. Konstytucji. Zatem dzięki wojennym zniszczeniom regularny plac uzyskał równie regularną i klasyczną oprawę, zdecydowanie bliższą wzorcom francuskim niż radzieckim. Budynki mieszkalne i część sklepów ukończono do 1958 r., a w ciągu kilku kolejnych lat zaprojektowano wnętrza wszystkich lokali usługowych a także Międzynarodowego Klubu Prasy i Książki oraz antykwariatu „Desy"; pojawiły się również barwne i ciekawe plastycznie neony. Plac T. Kościuszki stał się swego rodzaju salonem nowego Wrocławia, a z powodu lokalizacji w połowie trasy z Dworca Głównego do Rynku wzrosła też jego ranga jako węzła komunikacyjnego. Na znaczeniu zyskała też oś wschód–zachód, wyznaczona przez

ul. T. Kościuszki; jej dalszy rozwój przypadł na lata 60. i 70., kiedy otrzymała dwa niezwykle ważne akcenty wysokościowe: na zachodnim krańcu (przy pl. PKWN – ob. Legionów) stanął pierwszy we Wrocławiu wieżowiec „Lotos" (1970–1973), na wschodnim – prototypowy budynek wysoki, zwany „trzonolinowcem" (1963–1967). Te symbole nowoczesnego Wrocławia łączy optycznie właśnie plac T. Kościuszki, o zabudowie być może socjalistycznej w treści, ale bardzo francuskiej w formie[482].

BUDYNKI MIESZKALNO-USŁUGOWE

W latach1953–1955 powstało we Wrocławiu kilkanaście budynków mieszkalnych typu plombowego (uzupełniających zabudowę), w większości z usługami na parterach. Można wyróżnić dwa rejony, w których znajduje się najwięcej takich domów: w centrum są to okolice ulic J. Piłsudskiego (wówczas K. Świerczewskiego), H. Kołłątaja, T. Kościuszki, a w Śródmieściu okolice Nowowiejskiej, B. Prusa, K. Wyszyńskiego (wówczas J. Wieczorka) i pl. Westerplatte.

SZKOŁY, PRZEDSZKOLA, ŻŁOBKI

Po 1950 r. zaczęto w całej Polsce realizować projekty typowe – dotyczyły one przede wszystkim budynków użyteczności publicznej, ale też domów mieszkalnych czy obiektów przemysłowych. We Wrocławiu zrealizowano wg typowej dokumentacji, dostosowanej do lokalnych warunków, kilkanaście przedszkoli i żłobków: plan zbliżony do litery U, z dwoma krótkimi skrzydłami bocznymi lub parterowymi przybudówkami, dwukondygnacyjna bryła nakryta spadzistym dachem, taras lub balkon nad wejściem albo na dachach przybudówek. Jedyną dekorację stanowią płyciny oraz kute balustrady tarasów. Takie budynki powstały m.in. przy ul. Krętej 23, Henryka Brodatego 17, Legnickiej 60 czy Kwidzyńskiej 1.

Najwięcej środków finansowych pochłaniały remonty istniejących już szkół – prawdopodobnie z tego powodu powstało w opisywanym okresie tylko kilka nowych placówek. Wśród nich warto wymienić szkołę przy ul. H. Kołłątaja 1–6 (proj. M. Broś, 1954).

PRZEBUDOWY I ODBUDOWY

We Wrocławiu, w przeciwieństwie do Warszawy, nie zdarzyła się sytuacja, w której zmieniano stylistykę już realizowanego budynku. Są natomiast przykłady obiektów, które obudowywano i przebudowywano w stylistyce bliskiej socrealizmowi. Chyba najbardziej spektakularnym przykładem jest gmach Technikum Gastronomicznego przy ul. Wielkiej 129–135/ Kamiennej 84–88, powstały wg projektu M. Goca z 1954 r. na fundamentach szkoły przedwojennej.

RYNEK I PL. SOLNY – ODBUDOWA W FORMACH HISTORYCZNYCH

Na początku lat 50. kontynuowano odbudowę Ostrowa Tumskiego i zaczęto prace przy Rynku – z perspektywy nowej społeczności były to dwa punkty kluczowe. Konieczne było stworzenie miejsc, z którymi mieszkańcy mogliby się utożsamić i poczuć „jak u siebie": Ostrów Tumski miał być ostoją polskości.

Odbudowa Starego Miasta była przedsięwzięciem o dużym znaczeniu propagandowym, na które nie szczędzono środków i nakładu pracy. W październiku 1953 r. rozpoczęto ją od trzech kamienic przy ul. św. Mikołaja. W latach 1954–1958 oddawano do użytku kolejne kamienice przy Rynku; najwięcej problemów wiązało się z najbardziej zniszczoną, południową ścianą placu, gdzie odbudowania wymagały niemal wszystkie budynki. Na pl. Solnym zniszczona niemal w całości była pierzeja zachodnia, pozostałe wymagały prac remontowanych i odbudowania pojedynczych budynków. Ta właśnie pierzeja najlepiej chyba obrazuje metodę odbudowy wrocławskiego Starego Miasta – wg obowiązującej ówcześnie w Polsce doktryny konserwatorskiej, głoszonej przez Jana Zachwatowicza, należało tereny staromiejskie zrekonstruować w ich historycznej postaci, a Starówka warszawska stanowiła pod tym względem idealny wzorzec dla innych polskich miast. We Wrocławiu pojawił się problem dotyczący stylistyki, jaką należałoby zastosować: rekonstrukcję stanu z 1939 r. wykluczono przede wszystkim dlatego, że styl z XIX i XX w. uważany był za „pruski", a budowle z tego czasu – za bezwartościowe.

PLANY I REALIZACJE Z LAT 1955–1956: MODERNIZACJA SOCREALIZMU

W 1954 r., kiedy ruszała budowa KDM, we wrocławskim środowisku architektonicznym toczyła się gorąca dyskusja o zabudowie tzw. placu Młodzieżowego, czyli odcinka ul. Świdnickiej w bezpośrednim sąsiedztwie Rynku. Podobnie jak na pl. T. Kościuszki, nie przewidywano tu rekonstrukcji substancji zabytkowej, ale należało jednak nawiązać do staromiejskiej skali otoczenia. Prace ruszyły w 1955 r. Pomimo wykorzystania prefabrykatów, które miały skrócić czas budowy, a także mimo prestiżowej lokalizacji, ostateczne zakończenie prac przypadło na rok 1960 – wtedy to uruchomiono wszystkie lokale usługowe. Architektura tego zespołu sytuuje się między socrealizmem a modernizmem.

Drugim, być może ważniejszym dla wrocławskiego modernizmu placem budowy był rejon między ulicami H. Kołłątaja, T. Kościuszki, Czystą a Podwalem. W 1955 r. zespół pod kier. Igora Tawryczewskiego przygotował koncepcję, w której architektura planowanych pięciu gmachów odznaczała się pewną monumentalnością, charakterystyczną dla socrealizmu, natomiast urbanistyka była niemal całkowitym zaprzeczeniem wytycznych guru polskiego socrealizmu w architekturze, Edwarda Goldzamta.

W ciągu kilku lat obowiązywania doktryny socrealistycznej powstało we Wrocławiu kilkadziesiąt budynków, które świadczą w większości wypadków zarówno o kulturze ówczesnego projektowania, jak i o wysokiej jakości wykonawstwa i techniki budowlanej. Jednak, pomimo oficjalnych deklaracji, ówcześni wrocławscy architekci nie podjęli walki o stworzenie prawdziwie socrealistycznej architektury – zrealizowane obiekty dowodzą, że próbowano przede wszystkim znaleźć kompromis między narzuconymi odgórnie wzorcami a lokalnymi potrzebami, korzystając przy tym z koncepcji sprawdzonych w Polsce w latach 30. XX w., a także z urbanistycznych rozwiązań w duchu Karty Ateńskiej (1933). Od śmierci w marcu 1953 r. Józefa Stalina zaczęła stopniowo postępować erozja dyktatury proletariatu w jej najbardziej represyjnej postaci. Kilkuletnia walka o władzę, ale i zmianę sposobu jej sprawowania (od jednoosobowej dyktatury w kierunku kierownictwa kolektywnego) spowodowała objęcie kierownictwa KPZR przez reformatora Nikitę Chruszczowa. Przemiany w państwach kontrolowanych przez Moskwę najszybciej dokonywały się na Węgrzech i w Polsce.

Na fali tych przemian w dniach 26–28 marca 1956 r. została zwołana w Warszawie Ogólnopolska Narada Architektów – jej głównym celem miało być podsumowanie kończącego się właśnie okresu Planu 6-letniego. Hasło przewodnie: *Architekci polscy wobec nowych masowych potrzeb i zadań w budownictwie* stało się pretekstem do jawnego zanegowania założeń socrealizmu. Krytyce poddana została socrealistyczna urbanistyka i jej regularne, geometryczne układy oraz obrzeżna zabudowa, zmora XIX-wiecznych miast. Potępienie socrealizmu niemal automatycznie rehabilitowało zakazane postawy i odrzucone koncepcje, a architekci zaczęli wracać do starych, przerwanych wątków.

WROCŁAWSKA ARCHITEKTURA PO PRZEŁOMIE 1956 ROKU

Odcięcie się od socrealizmu wywołało we Wrocławiu niemal natychmiastową reakcję – gotowe już koncepcje (jak np. plan dla rejonu pl. PKWN – ob. pl. Legionów) starano się w miarę możliwości modyfikować, a na deskach kreślarskich w szybkim tempie zaczęły powstawać nowe projekty. Na wzrost liczby zleceń miał wpływ fakt, że Wrocław w 1956 r. był miastem z ogromnym deficytem mieszkań, ze znacznym przyrostem naturalnym (w 1955 – 27,8%) i z systematycznie rosnącą liczbą mieszkańców (przewidywano, że w latach 1960–1965 trzeba będzie wybudować ok. 40 tys. izb). Konieczne było przeprowadzenie szeroko zakrojonej akcji remontowej, obejmującej wciąż nie odbudowane i zaniedbane budynki (z mieszkaniami zagrzybionymi, niezabezpieczonymi itd.). Przy tej okazji zakładano również, z powodu ograniczonych możliwości finansowych i materiałowych, tzw. śmierć techniczną ponad 30 tys. izb (kilkaset takich kamienic, z powodu drastycznego braku lokali mieszkalnych, w kolejnych latach przystosowano jednak do użytkowania).

Od nowa należało zarówno zaprojektować duże osiedla mieszkaniowe na odgruzowanych, kilkusethektarowych terenach na południu i zachodzie miasta, jak i uzupełnić zabudowę na Starym Mieście i w Śródmieściu budynkami typu plombowego. W ciągu niecałego roku powstało w „Miastoprojekcie" kilkanaście takich projektów, zrywających z socrealistycznym konserwatyzmem.

OSIEDLA MIESZKANIOWE WSM Z LAT 1956–1962

Do 1970 r. wszystkie wrocławskie osiedla wznoszono w obrębie uzbrojonych jeszcze przed II wojną światową terenów i wkomponowywano, z powodów oszczędnościowych, w istniejącą poniemiecką siatkę ulic. Widoczny prymat tzw. mieszkaniówki nad innymi gałęziami budownictwa miał dość oczywiste przyczyny: wspólny dla większości polskich miast niedobór mieszkań był we Wrocławiu szczególnie dotkliwy z powodu zniszczenia pod koniec wojny dwóch wielkich obszarów mieszkalnych – na południu i zachodzie miasta.

Polityczna odwilż 1956 r. miała bezpośredni wpływ na działalność istniejących w całym kraju spółdzielni mieszkaniowych. Zaraz po wojnie wznowiły one swoją aktywność, jednak za sprawą Planu 6-letniego, który przewidywał przede wszystkim rozwój przemysłu, oraz utworzenia scentralizowanego Związku Osiedli Robotniczych (ZOR) straciły możliwość samodzielnego funkcjonowania – na początku lat 50. za kwestie mieszkaniowe odpowiadało tylko państwo.

Na fali popaździernikowych przemian zwołany został w grudniu 1956 r. I Krajowy Zjazd Delegatów Spółdzielni Mieszkaniowych, podczas którego restytuowano struktury i uroczyście wznowiono działalność polskiej spółdzielczości mieszkaniowej. Powołany wtedy Związek Spółdzielni Mieszkaniowych miał być niezależny, finansowany ze składek członkowskich i miał reprezentować interesy wszystkich spółdzielców. Władysław Gomuł-

ka, zdając sobie sprawę z fatalnej sytuacji mieszkaniowej w kraju, postanowił uczynić ze wspierania ruchu spółdzielczego jeden z ważnych elementów tzw. nowej polityki mieszkaniowej. Lata 1957–1959 to okres, kiedy w Polsce masowo powstawały nowe spółdzielnie – potem tempo to zaczęło maleć.

Wrocławska Spółdzielnia Mieszkaniowa (WSM) powstała w 1946 r. i była pierwszą spółdzielnią na terenie ówczesnego woj. wrocławskiego. W 1957 r. rozpoczęły się przygotowania do całkowicie nowych inwestycji, częściowo uzupełniających odbudowaną zabudowę przedwojenną. Prace ruszyły w 1958 r. przy ul. K. Zetkin (dziś I. Daszyńskiego), a potem niemal równolegle w rejonie ulic Ł. Górnickiego i H. Sienkiewicza oraz Sudeckiej i Jaworowej (osiedle WSM „Pod Jaworami"). Te trzy osiedla WSM rozpoczęte w 1958 r. były projektowane wg normatywu Pokój–Kuchnia (PK). W tych normatywach zaprojektowana została również większa część pl. PKWN i dlatego też pod względem metrażu te mieszkania są zdecydowanie atrakcyjniejsze, niż mieszkania w osiedlach realizowanych po 1960 r.

KOLONIA WSM W REJONIE ULIC K. ZETKIN I S. JARACZA (OB. OSIEDLE IM. B. PRUSA)

Była to pierwsza inwestycja WSM po 1956 r. – nowe budynki, wznoszone metodami tradycyjnymi, oddano do użytku już w roku 1959. Trudno ten zespół nazwać osiedlem – to właściwie dwa wolno stojące bloki mieszkalne i dwa budynki typu plombowego. Były to jedne z pierwszych domów, jakie powstały we Wrocławiu zaraz po październikowej „odwilży". W kolejnych dekadach w bezpośrednim sąsiedztwie kolonii stanęły nowe budynki.

OSIEDLE WSM PRZY ULICACH Ł. GÓRNICKIEGO I H. SIENKIEWICZA

Osiedle w rejonie ulic Ł. Górnickiego, H. Sienkiewicza, M. Reja i Nowowiejskiej jest pierwszą tego typu realizacją w obrębie Śródmieścia, wśród gęstej XIX-wiecznej zabudowy – powstało na miejscu zniszczonego w czasie wojny kwartału kamienic, na terenie o pow. 3 ha, odgruzowanym w połowie lat 50. Dziewięć budynków mieszkalnych ukończono i podłączono do instalacji ciepłowniczych w roku 1961.

Dzięki rozluźnionej zabudowie w obrębie całego zespołu znajduje się dużo zieleni i terenów rekreacyjnych (trawniki, żywopłoty, krzewy, wysokie drzewa, a także tor saneczkowy na górce z gruzów), będących izolacją od hałasu ulicznego oraz oddzielających od siebie poszczególne budynki. Tym samym cały zespół stanowi swego rodzaju klin zieleni dla całego rejonu – kameralna, niewysoka zabudowa zespołu optycznie rozgęszcza ten obszar miasta, zabudowany przede wszystkim wysokimi kamienicami w układzie pierzejowym, poprawiając przy tym warunki mieszkaniowe sąsiednich kwartałów. Znakiem rozpoznawczym osiedla jest jego architektura – siedem budynków wolno stojących i dwa bloki o charakterze plombowym z przestronnymi mieszkaniami oraz jeden pawilon prezentują wysoką kulturę projektowania i myślenia o przestrzeni miejskiej, w której mieszkańcy i ich potrzeby są tak samo ważni jak handel czy usługi.

OSIEDLE WSM „POD JAWORAMI"

Osiedle „Pod Jaworami" WSM zrealizowała w obrębie al. Jaworowej, ul. Sudeckiej i al. Lipowej w dzielnicy Borek na południu Wrocławia. Priorytetem przedsięwzięcia było zachowanie istniejącej zieleni oraz dostosowanie się do skali sąsiedniej zabudowy willowej. Przy trzech ulicach powstało kilkanaście budynków prezentujących sześć odmiennych rozwiązań architektonicznych i przestrzennych. Po północnej stronie al. Jaworowej stanęły 4-kondygnacyjne bloki, zaś po przeciwnej stronie zlokalizowano 2-kondygnacyjne budynki szeregowe. Przy ul. Sudeckiej powstało pięć punktowców o charakterystycznych pionowych osłonach balkonów i funkcjonalnie rozplanowanych, jasnych mieszkaniach.

Ukończone w 1961 r. osiedle to przykład spółdzielczej inicjatywy, która doprowadziła do stworzenia kameralnej zabudowy o ciekawych, zróżnicowanych formach w oprawie starej zieleni.

OSIEDLE „PLAC PKWN" – MIĘDZY SOCREALIZMEM A NOWOCZESNOŚCIĄ

Osiedle „Plac PKWN" zajmuje kilkanaście hektarów wokół ob. placu Legionów, pomiędzy pl. Muzealnym i ulicami J. Piłsudskiego, Grabiszyńską, Tęczową, I. Pawłowa oraz Prostą. Prace projektowe nad zagospodarowaniem tego rozległego, odgruzowanego terenu w zachodniej części centrum miasta trwały od 1954 do 1958 r. Po raz pierwszy we Wrocławiu zastosowano przy realizacji tego osiedla technologię wielkoblokową. Przełom 1956 r. spowodował wprowadzenie niewielkich, ale znaczących modyfikacji w dotychczasowych planach – rejon placu PKWN (ob. pl. Legionów), z racji bliskości centrum i znaczenia tej okolicy dla całego miasta, był obiektem zainteresowania władz Wrocławia i prasy.

Pierwsze budynki przy samym placu, któremu nadano kształt wydłużonego prostokąta, wznoszone były jeszcze w technologii tradycyjnej, w kolejnych stosowano już wielki blok, razem z wbudowanymi węzłami sanitarnymi i instalacyjnymi. Wprowadzono także bardzo żywą, choć nieco kontrowersyjną kolorystykę: ściany były barwione na żółto, fioletowo, ciemnoróżowo, zielono i błękitno – przyszli lokatorzy mieli mieszkać *nowocześnie i kolorowo*.

Nowo projektowany odcinek ul. K. Świerczewskiego (ob. J. Piłsudskiego) zabudowano po wschodniej stronie czterema 5-kondygnacyjnymi punktowcami w naprzemiennym układzie z parterowymi pawilonami. Przy bocznych cichych ulicach stanęły powtarzalne, 5-kondygnacyjne bloki o elewacjach urozmaiconych jedynie pionami klatek schodowych oświetlonych luksferami. Jasne, przestronne mieszkania na planie kwadratu sytuują to osiedle pośród najlepszych realizacji architektury mieszkaniowej w powojennym Wrocławiu.

W połowie lat 60., gdy osiedle było już właściwie ukończone, brakowało wciąż jednego elementu – dominanty w postaci wieżowca, który wzniesiono dopiero w latach 1970–1973. Pustą sąsiednią posesję zabudowano dopiero w latach 90. XX w. 8-kondygnacyjnym biurowcem ASCO.

Osiedle „Plac PKWN" to kompromis między tradycyjną a nowoczesną urbanistyką, między wizją nowego Śródmieścia a zachowaniem jego XIX-wiecznego układu, to również wypadkowa wielkomiejskich wizji i realistycznego podejścia do zabudowy mieszkaniowej. To jedyne osiedle we Wrocławiu, w którym zmodyfikowano zastany układ ulic w wyniku przebicia nowej trasy i połączenia dwóch placów, i pierwsze, w którym zastosowano rozgęszczoną zabudowę punktową, skontrastowaną z wolno stojącymi pawilonami, oraz użyto parterowych pawilonów jako łączników dla grzebieniowo usytuowanych budynków.

Pomimo różnego rodzaju oszczędności (w stosunku do pierwotnych założeń) osiedle „Plac PKWN" można uznać za ostatnie wrocławskie osiedle, w którym tak starannie zaplanowano i zrealizowano zieleń i tereny rekreacyjne, indywidualnie zaaranżowano wnętrza sklepów (z malarstwem ściennym włącznie) oraz zaoferowano przyszłym mieszkańcom ustawne, jasne mieszkania.

W 1960 r. ruszyła wielka ofensywa budowlana na południu miasta, a w połowie lat 60. placem budowy stał się również zachód Wrocławia. Przy tych wieloletnich inwestycjach, w obliczu konieczności oszczędzania i ścisłego trzymania się normatywów, a także wobec ciągle dużego deficytu mieszkań, niemożliwe stało się utrzymanie standardów mieszkaniowych sprzed 1960 r. Młodzi architekci musieli się dostosować do sytuacji, wysłuchując przy tym apeli o rozsądne projektowanie w duchu socjalistycznym.

„GAJOWICE" – OSIEDLE PRÓB

Pod koniec 1956 r. władze miasta zleciły trzem zespołom opracowanie – w kilku wariantach – studium odbudowy tzw. dzielnicy południowej. Ten niemal pusty, odgruzowany obszar o pow. ok. 320 ha między nasypem kolejowym od północy, ul. J. Hallera (wówczas al. Przodowników Pracy) od południa, ul. Grabiszyńską od zachodu i ul. Hubską od wschodu, był przed wojną zabudowany zwartymi kwartałami luksusowych kamienic, będąc jedną z najbardziej reprezentacyjnych dzielnic Wrocławia. Ogromną wartością było niemal pełne zachowane uzbrojenie terenu – zarówno brukowane nawierzchnie ulic, jak i cała infrastruktura podziemna. Ostatecznie postanowiono podzielić dzielnicę południową na trzy części i zabudowywać je stopniowo. Najmniejszym zespołem były „Huby I", między Hubską i Borowską (małe osiedle typu plombowego, z 4-kondygnacyjnymi blokami wstawianymi między stare kamienice), większym – „Gajowice" dla 30 tysięcy ludzi, budowane w latach 1959–1966 między ul. Grabiszyńską a Kruczą, a największym – osiedle „Wrocław-Południe" dla 60 tysięcy mieszkańców, rozpoczęte w 1964 r. i do dziś właściwe nieukończone.

W wyniku konieczności dostosowania nowej zabudowy do fragmentów zachowanych przedwojennych pierzei i układu ulic osiedle „Gajowice" ma częściowo charakter plombowy, częściowo (przede wszystkim w rejonie Grabiszyńskiej, Oporowskiej, Stalowej i Grochowej) jest zakomponowane swobodnie, z wolno stojącymi wśród zieleni blokami. Plany całego osiedla, a właściwie nowej dzielnicy, opracowano w 1959 r. (pierwsze szkice, jeszcze w stylistyce socrealistycznej, powstały przed 1956 r.), a budowa ruszyła rok później. Nowe bloki wkomponowano pomiędzy starą zabudowę w sposób często bardzo efektowny, a na pustych placach wewnątrz osiedla (ul. Grochowa, Jemiołowa) stanęły 5-kondygnacyjne bloki z ażurowymi, pionowymi osłonami balkonów i 3-pokojowymi mieszkaniami z jasną kuchnią. Wysokości budynków zwiększano w miarę zbliżania się do głównej ulicy: przy Grabiszyńskiej w naprzemiennym rytmie i w różnych odległościach od ulicy rozmieszczono cztery wysokie, 10-kondygnacyjne punktowce z nadbudówkami (mieszczącymi suszarnie) na dachach i z wyeksponowaną kratownicą konstrukcji. Bliżej wiaduktu kolejowego (na rogu Grabiszyńskiej i Żelaznej) usytuowano grupę trzech wysokich, 11-kondygnacyjnych punktowców M. Kiełczewskiej z efektownymi, całkowicie przeszklonymi klatkami schodowymi. Kolejne trzy punktowce, wg tego samego projektu, stanęły przy ul. Skwierzyńskiej. Jeden z nich otrzymał tytuł „Mister Wrocławia 1964".

Na Gajowicach wypróbowywano nowe technologie, które miały przyśpieszyć budowę i obniżyć jej koszty, a wpływały również na ostateczny wyraz architektoniczny poszczególnych budynków. Stosowano technologię tradycyjną, wielkoblokową i wielkopłytową, wprowadzono maksymal-

44. Widok z lotu ptaka – panorama osiedla Kozanów, 2005 (por.: zdjęcie na s. 18)

ną typizację i opracowano zbiór autorskich, gotowych elementów. Realizacja Gajowic trwała ponad sześć lat. W tym czasie pogłębiły się problemy z zaopatrzeniem w materiały budowlane (brakowało zarówno aluminium, szkła, terakoty, jak i stali), co prowadziło do pewnego zubożenia elewacji. Zaostrzanie normatywów negatywnie odbiło się na metrażach mieszkań i jakości ich wykończenia: w realizowanych w połowie lat 60. tzw. żyletkowcach między ul. Lubuską a nasypem kolejowym przeważają mieszkania małe (ok. 30 m^2), w których przez ciemną kuchnię wchodzi się do ciemnej łazienki. Nie udało się na Gajowicach zrealizować całej planowanej infrastruktury: powstały szkoły i przedszkola, niewielki, ale interesujący formalnie pawilon handlowy z kawiarnią przy ul. Grabiszyńskiej 126–130, zabrakło natomiast dużego sklepu, jak również placówki kulturalnej.

„Gajowice" były we Wrocławiu pierwszą próbą wcielenia na większą skalę ideałów Karty Ateńskiej i zrealizowania swobodnie zakomponowanego osiedla, z budynkami o różnych wysokościach, na wzór np. londyńskiego Roehampton. Połączenie nowatorskich koncepcji z ograniczeniami narzuconymi przez istniejącą zabudowę i siatkę ulic doprowadziło do powstania *nietypowego zlepka urbanistyki tradycyjnej i nowoczesnej*.

„WROCŁAW-POŁUDNIE" – BUDOWNICTWO PRZYKŁADOWO OSZCZĘDNE

Osiedle „Wrocław-Południe", po obu stronach ul. Powstańców Śląskich, ma prawie 200 ha powierzchni. Budowa kolejnych jednostek mieszkalnych osiedla trwała do początku lat 70. Część A („Anna"), zorganizowaną wokół ul. T. Zielińskiego, zabudowano niskimi blokami 5-kondygnacyjnymi oraz 11-kondygnacyjnymi blokami usytuowanymi ukośnie, na osi wschód–zachód, z ciemnymi klatkami schodowymi i trzema mieszkaniami dostępnymi z każdego półpiętra (tylko w skrajnych segmentach znajdują się kuchnie z niewielkim oknem – w pozostałych mieszkaniach kuchnie mają tylko okienko podawcze, doświetlające pomieszczenie). W tej części „Wrocławia-Południe" znajduje się jeden pawilon (ul. Gwiaździsta, proj. T. Izbicki) oraz dwie szkoły, zlokalizowane między wysokimi blokami. Części B („Barbara") i D („Dorota") po wschodniej stronie ul. Powstańców Śląskich składają się ze schematycznie ustawionych (w układach prostopadłych i równoległych) bloków 5- i 11-piętrowych oraz kilku pawilonów handlowych (tzw. blaszaków), szkoły przy ul. Trwałej oraz przychodni zdrowia. Zaletą tej części „Wrocławia-Południe" są zielone przestrzenie międzyblokowe, w latach 70. uzupełnione o elementy rzeźbiarskie, które miały urozmaicić anonimową architekturę. W ciągu dekady, jaka minęła od czasu ogłoszenia konkursu na zabudowę „Południa", kilkakrotnie zmieniano projekt centrum przy ul. Powstańców Śląskich. Ostatecznie udało się wznieść jeden biurowiec – „Poltegor" (w 2006 rozebrany pod budowę Sky Tower). Po wschodniej stronie ulicy zostały zbudowane w latach 80. wg projektu J. Łowińskiego i W. Kamockiego trzy galeriowce o mocnych wertykalnych akcentach wież z windami i skali odpowiedniej dla tej lokalizacji.

„Wrocław-Południe" jest najbardziej schematycznie zaprojektowanym osiedlem Wrocławia, z mieszkaniami o niskim standardzie i wciąż niekompletną infrastrukturą. Pewne elementy tego zespołu wymagają korekty (co dobrze widać na przykładzie pawilonu „Rondo", zastąpionego nowym budynkiem), natomiast trzeba pamiętać, że zielone przestrzenie międzyblokowe to swoista rekompensata małych metraży, dlatego każda ingerencja w układ budynków mieszkalnych powinna być przemyślana i nie może prowadzić do obniżenia standardu życia mieszkańców.

WROCŁAW-ZACHÓD – *NIEJAKO W CIENIU*

Za sprawą obrony *Festung Breslau* Przedmieście Mikołajskie właściwie przestało istnieć – przed wojną była to gęsto zabudowana, uboga dzielnica czynszowych kamienic o bardzo wysokim zaludnieniu i niskim standardzie życia, z warsztatami i fabrykami w podwórzach albo w bezpośrednim sąsiedztwie budynków mieszkalnych. Po wojnie na zachód od centrum ocalała jedynie siatka ulic oraz pojedyncze kamienice, kilka budynków fabrycznych, szkoły i schron na pl. Strzegomskim.

Szeroko zakrojona akcja odgruzowywania dzielnicy rozpoczęła się w połowie lat 50. i do 1960 r. teren został oczyszczony i przygotowany pod zabudowę. W planie rozbudowy miasta na lata 1961–1965 rejon zachodni, mało jeszcze zagospodarowany, przeznaczono pod budowę samowystarczalnej jednostki usługowo-mieszkaniowej dla pracowników przyległych zakładów przemysłowych (PFM, M5, Archimedes), uzupełnionej usługami o charakterze ogólnomiejskim (szkoły zawodowe istniejące i projektowane, magazyny itp.) – intensywna budowa tego osiedla przewidywana była po 1965 r.

Zarówno z wytycznych do planów rozbudowy Wrocławia po 1960 r., jak i z liczby opracowań projektowych wynika, że to obszary południowe uznano za priorytetowe, a zabudowę części zachodniej – za drugorzędną. W wypadku ul. Powstańców Śląskich podkreślano jej wielkomiejski charakter i potrzebę stworzenia tam centrum całej dzielnicy, z nowoczesnymi budynkami użyteczności publicznej. Tego typu wytycznych nie było dla ul. Legnickiej – prawdopodobnie dlatego, że była wtedy zwykłą drogą wylotową, która prowadziła właściwie przez pola. Tereny na zachód od Starego Miasta, w porównaniu z tym, jak planowano „Wrocław-Południe", wydają się być rejonem drugiej kategorii.

W 1963 r. rozpoczęto wznoszenie pierwszych budynków wzdłuż ul. Legnickiej (osiedle „Zachód I"). Po jej południowej stronie stanęły cztery 9-kondygnacyjne bloki, usytuowane jeden za drugim, o monotonnych podziałach elewacji, oraz trzy bloki 11-kondygnacyjne, przesunięte względem siebie, o korytarzowym układzie wnętrza i małych mieszkaniach. Natomiast po północnej stronie ul. Legnickiej, w obrębie ulic Rybackiej i Inowrocławskiej, wzniesiono powtarzalne bloki 11- i 5-kondygnacyjne. Jedynymi plastycznie interesującymi elementami, zrealizowanymi w ramach pierwszej fazy zabudowy Szczepina, są dwa parterowe pawilony handlowo-usługowe. W 1963 r. rozpoczęto również projektowanie osiedla „Zachód II".

Schematyczna zabudowa osiedla „Zachód I", która zaprzepaściła możliwość stworzenia interesującego i efektownego przestrzennie wjazdu w ul. Legnicką, doprowadziła do powstania między pl. 1 Maja (ob. pl. Jana

Pawła II) a pierwszymi blokami martwego przedpola, ze ślepymi szczytowymi ścianami kamienic przy ul. Drzewnej, chaotycznie rozrzuconymi, tymczasowymi kioskami i samotnym biurowcem „Cuprum" (rozebranym w 2015). Ten chaos musiał być widoczny już w połowie lat 60. i prawdopodobnie dlatego, aby choć częściowo uratować tereny w pobliżu centrum, prace nad osiedlem „Zachód II" przekazano do „Miastoprojektu Wrocław". Plan osiedla „Zachód II" powstał w 1966 r., z niewielkimi modyfikacjami zaczął być realizowany od 1968 r. i objął rejon na zachód od ul. Młodych Techników, między ul. Legnicką i Długą a wiaduktem kolejowym. Osiedle ma zamkniętą i logiczną kompozycję: przy ul. Legnickiej stanęły tzw. zdwojone punktowce, o symetrycznie zakomponowanych elewacjach (z wejściem i pionem klatki schodowej na osi) i zwartych bryłach, odznaczające się, szczególnie w grupie, pewną monumentalnością. To właśnie przez taką skalę architekt chciał stworzyć iluzję ciągu „obronnych" wież, chroniących wewnętrzną, niższą zabudowę, a także nadać samej ulicy nowoczesny, wielkomiejski wyraz – szczególnie dobrze widać to z daleka. Jednak takie rozwiązanie, czyli wysokie bloki przy ruchliwej ulicy, nie należy do optymalnych, jeśli chodzi o warunki mieszkaniowe. Dodatkowo architekt zastosował kilka elementów, które miały wizualnie uatrakcyjnić dość monotonne elewacje budynków: wnętrze osiedla zabudowane jest przede wszystkim 5-kondygnacyjnymi uskokowcami ustawionymi wzdłuż ulic, z elewacjami o spokojnej, jasnej kolorystyce z żółtymi akcentami balustrad balkonów i loggi. Optymalne odległości między budynkami zapewniły ciszę oraz dużo miejsca dla drzew i krzewów, a także dobre doświetlenie niewielkich, dwu- i trzypokojowych mieszkań. Pośród tej niskiej zabudowy, między ul. S. Czarnieckiego a Zachodnią, wzniesiono trzy 16-kondygnacyjne wieżowce mieszkalne, dominanty całego osiedla, a zarazem ważne akcenty nie zrealizowanego centrum handlowo-usługowego (w latach 70. postawiono tam tylko jeden duży pawilon). W latach 70. osiedle uzupełniono o szkoły i pawilony handlowe, a centralna część, między ul. S. Czarnieckiego a Zachodnią, uzyskała jeszcze jeden ważny akcent: za trzema wieżowcami, na działce między ul. Młodych Techników a Inowrocławską, rozpoczęto w 1978 r. budowę kościoła pw. Chrystusa Króla.

Patrząc dziś na zielone uliczki Szczepina i porównując je z południową częścią miasta, z dopiero dzisiaj zagospodarowywanym odcinkiem ul. Powstańców Śląskich i długimi blokami przy ul. T. Zielińskiego, można zaryzykować stwierdzenie, że pozostanie „w cieniu" okazało się ostatecznie dla osiedla korzystne.

NIEZREALIZOWANE OSIEDLE PRZY PL. SŁOWIAŃSKIM

W czasie, gdy rozpoczęła się budowa „Zachodu I", w Miejskim Biurze Projektów zaczęły się prace koncepcyjne nad zabudową fragmentu dzielnicy Ołbin, w rejonie ul. Jedności Narodowej, Słowiańskiej oraz Wzgórza Słowiańskiego (usypanego z gruzów). Ta część miasta, gęsto zabudowana czynszowymi kamienicami, w niewielkim stopniu ucierpiała w czasie wojny – uzupełnianie luk w zabudowie oraz przebudowy wnętrz budynków zaczęto na początku lat 50., a w latach 60. kontynuowano.

Realizacja tego osiedla miała przypaść na drugą połowę lat 60. – nie rozpoczęto jej prawdopodobnie z braku środków. Teren zabudowano dopiero w latach 80. wysokimi blokami, nieco monumentalnymi w wyrazie i z wertykalnymi podziałami: stworzone z nich zostały pierzeje poprzedzone prostokątnymi dziedzińcami i tym samym zamknięto kwartał kamienic w sposób bardzo tradycyjny. Po 2000 r. powstały bloki o charakterze pierzejowym przy ul. Słowiańskiej, a także w bezpośrednim sąsiedztwie Wzgórza Słowiańskiego, co doprowadziło do uszczuplenia terenów zielonych. Plan, który powstał w latach 60., pozostał tylko na papierze i był prawdopodobnie jedynym, który przewidywał zmianę charakteru urbanistycznego północnej części miasta.

WROCŁAWSKIE OSIEDLA – NOWE W STARYM

Najważniejsze wrocławskie osiedla łączy jeden, bardzo ważny czynnik – wszystkie były budowane w oparciu o przedwojenną siatkę ulic i z uwzględnieniem zachowanej zabudowy. W żadnym innym polskim mieście nie spotkamy się z taką liczbą osiedli o charakterze plombowym – bo też żadne miasto, oprócz Warszawy, nie miało tak zniszczonych dzielnic mieszkalnych w ścisłym śródmieściu. W stolicy, dysponującej dużo większymi środkami, można było sobie pozwolić na wyburzanie całych kwartałów kamienic i ignorowanie brukowanych traktów, dlatego marzenie o osiedlu podręcznikowym, w całości zgodnym z Kartą Ateńską, mogło się ziścić (jak chociażby „Za Żelazną Bramą"). We Wrocławiu, gdzie cały czas trzeba było oszczędzać i walczyć o każdy wyższy niż pięć pięter budynek, architekci musieli zajmować się przede wszystkim naginaniem nowego do starego. Najlepszym przykładem takiego architektonicznego palimpsestu są wrocławskie „Gajowice", układanka różnych elementów i kolejnych warstw, mniej lub bardziej płynnego przenikania się starych i nowych wątków. Natomiast tam, gdzie chciano stworzyć idealne nowoczesne osiedle, czyli „Wrocław-Południe", swobodna urbanistyka się nie sprawdziła – stary porządek okazał się zbyt silny, aby go zupełnie przekreślić. Była to też nauczka dla projektanta „Zachodu II", który w większym stopniu oparł nową zabudowę na siatce brukowanych ulic.

Po 1970 r. na słabo zurbanizowanych obszarach w zachodniej części miasta zaczęły powstawać duże osiedla z wielkiej płyty (Nowy Dwór, Gądów, Kozanów). Na niekorzyść tych zespołów zadziałały przede wszystkim odgórne decyzje oszczędnościowe, za sprawą których nie realizowano zaplanowanej infrastruktury. Na tle osiedli z drugiej połowy lat 70. wyróżniają się Kuźniki, gdzie dzięki kameralnej skali powstała czytelna, przyjazna mieszkańcom kompozycja przestrzenna, oraz osiedle „Przyjaźni Polsko-Radzieckiej" (dziś „Przyjaźni") z koncentrycznie zgrupowanymi budynkami o zróżnicowanej wysokości. Jednym z niewielu wartych wspomnienia obiektów użyteczności publicznej jest niewątpliwie „Dolmed" – nowoczesne, w pełni skomputeryzowane centrum medyczne przy ul. Legnickiej (proj. A. i J. Tarnawscy).

Koniec lat 70. i początek 80. to okres, kiedy władza zezwoliła na wybudowanie kilku świątyń, szczególnie potrzebnych na dużych osiedlach. I właśnie te kościoły z elementami rzeźbiarskimi, pełne ekspresji, są najciekawszymi wrocławskimi realizacjami tego czasu. Natomiast echa postmodernizmu zauważyć można w ówczesnym odkrywaniu na nowo Śródmieścia i wznoszeniu tam od połowy lat 80. (i jeszcze w latach 90.) budynków wypełniających luki w zabudowie i scalających wciąż jeszcze nie odbudowane miasto.

Rafał Eysymontt

BROCHÓW

Brochów, wzmiankowany w 1193 r., należał do klasztoru Kanoników Regularnych NMP na Piasku[483]. Wieś pozostawała własnością opactwa Augustianów aż do sekularyzacji w roku 1810. W 1414 r. splądrował Brochów Henryk IX, książę chojnowski, lubiński i oławski, a w 1428 r. zajęli go i spalili husyci[484]. W połowie XV w. był jedną z mniejszych wsi w okolicach Wrocławia, ale wielkością czynszu przewyższał np. sąsiednią wieś Buchta, która później zanikła.

Na mapie okolic Wrocławia z 1751 oraz na mapie Brochowa z ok. 1741, sporządzonej przez F.B. Wernera, widoczne jest nawsie ze stawem (charakterystyczne dla podwrocławskich wsi ulicowo-placowych) oraz zakładane na prostokątnym rzucie siedliska, z trzema budynkami okalającymi otwarte do ulicy podwórze.

Najważniejsze inwestycje nowożytne powstały w latach 1727–1735, kiedy to opat klasztoru NMP na Piasku Siegismund Passonius wybudował we wsi swoją nową siedzibę, położoną na południowy zachód od centralnego placu[485]. Przy pałacu założono ogród w stylu francuskim, z rzeźbami i dużą oranżerią, z czasem przekształcony w park barokowy, usytuowany na osi wschód–zachód. Na początku XIX w. zmieniono jego orientację na północ–południe. Pierwsze założenie prezentowało typ ogrodu ze strzyżonymi parterami boskietów, drugie, w części bliższej pałacu, było ogrodem typu kwaterowego, zaś wzdłuż granicy zachodniej o swobodnej kompozycji typu romantycznego. Na początku XX w. ogród został przekształcony przez architekta Alberta Graua w duchu modernistycznego neoromantyzmu[486].

W połowie XVIII w. Brochów przeżył epizod zdrojowy. W 1742 r. Fryderyk Wielki na wieść, że we wsi *Brockau* k. Wrocławia znajdują się słone źródła, wysłał tam komisarza von Hattorffa. W swoim sprawozdaniu z wizyty na Śląsku wspomina on tylko o dwóch miejscach po dawnych źródłach: łące prałata oraz placu obok karczmy, gdzie znalazł *wodę białą i mętną, podobną w smaku do wody z Halle*[487]. Poszukiwania wznowiono w 1912 r., jednakże znalezione wówczas zasoby wody trzeciorzędowej okazały się zbyt ubogie[488].

Urbarz Brochowa z 19 marca 1787 r. wymienia obowiązujące we wsi prawa klasztoru: prawo sądowe, prawo polowania, tłoczenia wina i warzenia piwa oraz hodowli owiec. Brochowscy dzierżawcy podzieleni byli na cztery klasy. Każdy z mieszkańców miał określone obowiązki wobec majątku. Tak więc wolni rolnicy, w zależności od wielkości swojej roli, musieli orać część roli pańskiej i dostarczać określoną ilość drewna, chrustu oraz materiałów budowlanych. Pozostali musieli pracować na rzecz pana przy zbożu i sianie. Prace przy drogach i rowach oraz nocna straż należały do obowiązków wszystkich mieszkańców wsi. Obciążenia te zniosło dopiero nowe prawo z lat 1848–1850.

Po sekularyzacji w 1810 r. dominium brochowskie przeszło początkowo w ręce pani Kuh, od której w 1823 r. dobra nabył Franz Walter. Przekazanie dóbr poprzedziło sporządzenie mapy, której „tryplikat" zachował się w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu. Mapa ta pokazuje zmieniony w stosunku do mapy Wernera układ parku, lecz w zasadzie ten sam zarys wsi i gospodarstw. Do lat 60. XIX w. na polach brochowskich uprawiano czerwień farbiarską, potem cykorię i buraki cukrowe. Na początku XIX w. we wsi utworzono cmentarz, z czasem przekształcony w park. Sędzią sołtysim był ówczesny właściciel sołectwa[489].

W 1830 r. w opisie statystycznym Śląska wieś Brochów opisano w następujący sposób: *Majątek wydzierżawiony kupcowi Kuhowi* [...], *wieś ma 40 domów, zamek i folwark, wolne sołectwo, 351 mieszkańców, w tym*

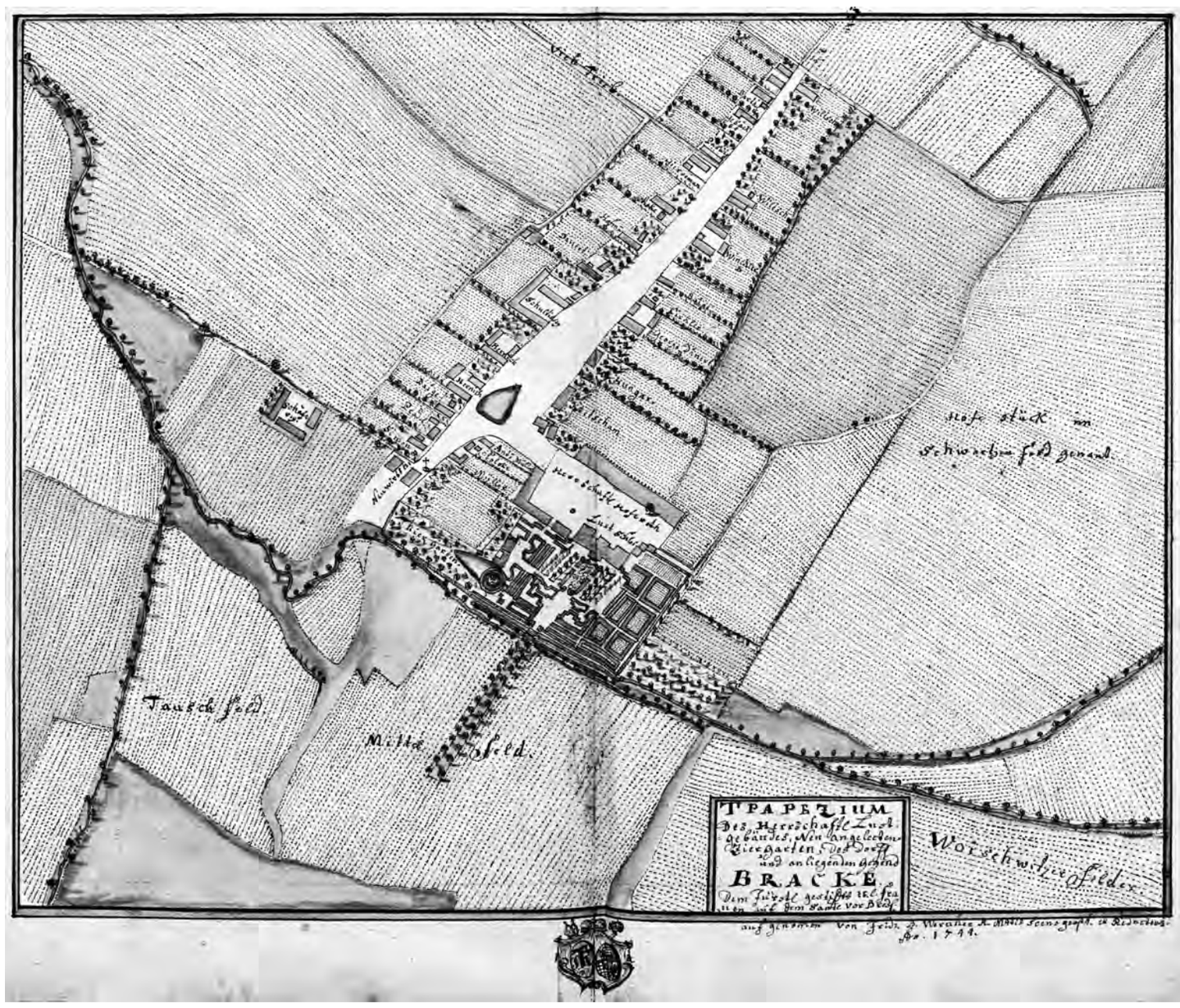

45. Plan założenia dworskiego w Brochowie, 1744

173 katolików [...] *na miejscu cmentarz ewangelicki i szkoła ewangelicka, nauczyciel* [...] *wiatrak*[490]. Wiatrak ten stał do 1885 r. na *Tschanscher Schulsteg,* na wschód od Brochowa. Miejscowość nie posiadała jeszcze wtedy kościoła, na mszę udawano się do oddalonego o 3/4 mili (ok. 5,5 km) Wrocławia. W opisie J.G. Kniego z 1845 r. nową instytucją była poczta, wieś miała 46 domów, nastąpił wzrost liczby mieszkańców do 399. W 1873 r. Brochów z 1046 morgami ziemi był własnością wielkości Kobierzyc (1042 morgi), ale znacznie większą od Karłowic (547 mórg) i Świętej Katarzyny (785 mórg).

Nowy etap w rozwoju Brochowa nastąpił wraz z budową linii kolejowej, odciążającej węzeł wrocławski. Na wschód od miejscowości, w miejscu zetknięcia się dawnej linii górnośląskiej z nową obwodnicą kolejową Wrocławia, powstał wtedy wielki dworzec manewrowy. Prace nad budową torowiska rozpoczęto w 1893 r., naprawiając jednocześnie nawierzchnię ulic. Lokalny dworzec został oddany do użytku 1 kwietnia 1896 r.[491] Niezbędni dla obsługi węzła kolejowego robotnicy oraz średni i wyżsi urzędnicy stworzyli nowe centrum osadnicze w Brochowie, a następnie na południe od niego, nieopodal Bieńkowic.

Zmiana osady służebnej wobec dawnego majątku dworskiego w niezależne osiedle mieszkaniowe odbywała się w kilku etapach. Jednym z pierwszych było wznoszenie zabudowy czynszowej na wschód od dawnej wsi oraz kolejowych budynków mieszkalnych pomiędzy dworcem a równoległą do torów *Breslauer Strasse* (ob. ul. I. Mościckiego). Następnym była budowa od 1896 r. kolejowego osiedla typu spółdzielczego na terenie między dawną wsią a węzłem kolejowym (na południe od ob. ul. Chińskiej). Częściowe zahamowanie tego procesu miało miejsce po wydaniu w 1905 r. nowych przepisów budowlanych dla terenów wiejskich, do których zaliczał się w tym czasie Brochów.

W latach 1905–1908 naczelnik gminy Brochów prowadził korespondencję z nadprezydentem Prowincji dotyczącą możliwości odstąpienia od nowych przepisów budowlanych[492]. Przepisy z 1905 r. dla *Regierungsbezirk Breslau* w warunkach terenu płaskiego określały maksymalną wysokość zabudowy na trzy piętra, podczas gdy wcześniej wznoszona zabudowa – zarówno czynszowa, jak i osiedla kolejarskiego – była wyższa. Naczelnik Brochowa sięgał do argumentów ekonomicznych (małe możliwości finansowe pracowników kolejowych), higienicznych (wysoki poziom higieny i niska śmiertelność w gminie) i socjalnych (ścisłe związki łączące zwartą grupę zawodową pozwalają na większą intensywność zabudowy). W rezultacie nadprezydent Zeidlitz stwierdził, że dobry stan kanalizacji i chęć utrzymywania niskich czynszów pozwala na wyznaczenie w centrum Brochowa strefy zabudowy 4-kondygnacyjnej, która następnie w sposób łagodny miała przechodzić do strefy 2-kondygnacyjnej.

Jednym z najważniejszych czynników wpływających na kształt zabudowy osiedla było założone w 1896 r. Brochowskie Towarzystwo Oszczędnościowo-Budowlane[493]. Trzon zarządu Towarzystwa stanowili maszyniści kolejowi. Jego celem była budowa i zarządzanie domami, wynajmowanie i sprzedaż mieszkań członkom Towarzystwa, władzom państwowym i związkom gminnym, przyjmowanie i zarządzanie oszczędnościami członków. Ścisłe reguły finansowe dotyczące opłat i sprzedaży mieszkań powodowały znaczne obniżenie czynszów poprzez likwidację spekulacji. W ciągu dwudziestu lat (do roku 1916) wzniesiono 617 mieszkań w 46 domach, przy czym najwięcej w pierwszych dwu latach. W latach 1905–1906 powstało 60 mieszkań w 4 domach, w latach 1908–1909 82 mieszkania w 5 domach, w 1913 r. 19 mieszkań w 2 domach, a w 1914 r. 57 mieszkań w 5 domach. Poza mieszkaniami Towarzystwo wzniosło budynek rzeźni ze sklepem, lodownię, piekarnię ze sklepem, gospodę, budynek z pokojami gościnnymi i kręgielnię. Obserwując architekturę budynków osiedla zauważa się ewolucję od częściowo szachulcowej zabudowy typu przyfabrycznego, poprzez budynki w typie kamienic secesyjnych, aż po pojawienie się ok. 1914 r. modernistycznych „miejskich willi". Pomimo ograniczonych z założenia kosztów budowy budynki wznoszone przez Towarzystwo robią wrażenie solidnych i dobrze wykonanych.

Drugą ważną inicjatywą budowlaną było Brochowskie Towarzystwo Budowy Domów Jednorodzinnych (*Brockauer Einfamilienhaus Baugeselschaft*), które wznosiło „pod klucz" domy na terenie ciągnącym się wzdłuż ob. ul. Koreańskiej do parku Ludowego. Towarzystwo to sprzedawało domy wolno stojące 3-, 4- i 5-pokojowe oraz bliźniacze. Ceny były dostosowane do możliwości finansowych przyszłych mieszkańców – wśród mieszkańców znajdowali się maszyniści kolejowi, palacze, konduktorzy, rachmistrze i inżynierowie. Zabudowa była planowana od początku w dwu liniach – wzdłuż ulicy i w głębi działki, co znacznie obniżało koszty inwestycji. Północna, wcześniej zabudowana część osiedla reprezentuje formy modernistyczne w typie *Landhaus*; pozostała, powstała już w latach 30. XX w., uproszczona, realizowana bez detalu, wprowadza funkcjonalistyczne formy zabudowy. Najważniejsze inwestycje i inicjatywy urbanistyczne pierwszego dziesięciolecia XX w. na Brochowie to[494]:

- w 1902 r. – nowa szkoła, nowe bruki, powstanie Towarzystwa Upiększania i związane z tym założenie parku Ludowego, trzech skwerów oraz obsadzanie alei drzewami;
- w 1903 r. – obliczane na 13 000 mieszkańców wodociągi i kanalizacja wraz z wieżą wodną, która stała się architektonicznym symbolem osiedla[495];
- w 1908 r. – projekty dla Brochowa przygotowane przez pracownię Meltzera i Kreutza; neorenesansowy „ratusz" (arch. Ernest Deneke z Berlina) – siedziba władz gminy[496];
- w 1910 r. – utworzenie stanowiska gminnego ogrodnika;
- w 1911 r. – kościół ewangelicki w stylu neorenesansu (niezachowany);

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 32

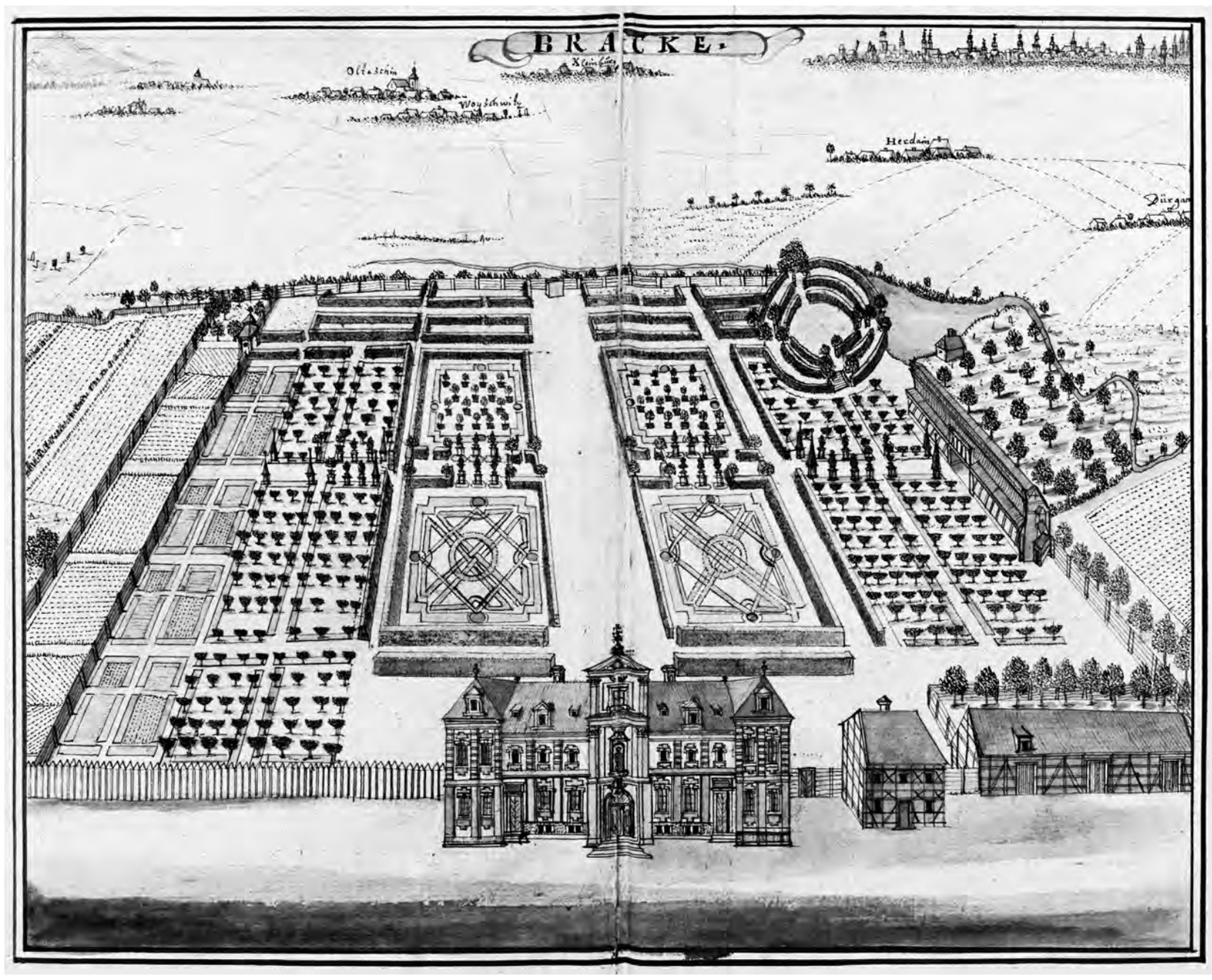

46. Widok założenia dworskiego w Brochowie, 1740–1756

– w 1910–1911 – kościół katolicki w stylu neoromańskim (proj. F.O. Hoßfeld)[497];
– rozbudowa kanalizacji oraz udział we Wschodnioniemieckiej Wystawie Przemysłowej w Poznaniu (wystawiono m.in. widoki ratusza, obu kościołów, a także plany zabudowy Brochowa, które uważano za wzorcowe[498]).

Komunikację Brochowa z Wrocławiem zapewniał – poza połączeniami kolejowymi – elektryczny trolejbus. Z instytucji publicznych funkcjonowały na osiedlu łaźnie, straż pożarna, place sportowe i gospody – do dziś zachowała się jedynie apteka. Przed 1911 r. o rozwoju Brochowa pisano: *Ta szybko rosnąca i nieposiadająca kapitału społeczność wyznacza sobie w najbliższym czasie następujące zadania: poprawa zaopatrzenia w wodę, wybrukowanie ulic, założenie oświetlenia, nowe zespoły szkolne, kościoły, a także uzyskanie dobrego połączenia z wielkim miastem, co łączy się w sposób nieunikniony z wojną interesów między starą miejscową społecznością a nowo osiadłymi obywatelami, między gminą a własnością prywatną, przedsiębiorcami,* […], *między miastem, przedmieściem a wsią. Tak więc dzieje tego młodego miejsca są bardziej pouczające niż dzieje wielu małych miasteczek* [...][499].

Wybuch I wojny światowej pokrzyżował plany rozszerzenia osiedla pasem sięgającym aż do Bieńkowic. W 1920 r. w centrum miejscowości obowiązywała zabudowa zwarta o wysokości od 17 do 20 m (II strefa budowlana), co odpowiadało pięciu kondygnacjom w budynku przednim i czterem w budynku tylnym. Obszar tej zabudowy został wyznaczony linią biegnącą wzdłuż następujących współczesnych ulic: od południa – 3-go Maja, od wschodu – Koreańską, od północnego wschodu – I. Mościckiego, a od zachodu Warszawską, Semaforową i Wietnamską. W strefie wzdłuż ul. Koreańskiej i w wąskim pasie na zachód od niej projektowano zabudowę typu otwartego o wysokości 13 m, co odpowiadało dwóm kondygnacjom z poddaszem, a w pozostałej części osiedla zabudowę o wysokości od 12 do 18 m, to znaczy czterech kondygnacji.

W tym czasie powstał też szeroko komentowany projekt Ernsta Maya, przewidujący budowę osiedla w typie miasta-ogrodu w trójkącie między rozwidlającymi się torami kolejowymi (na zachód od ul. I. Mościckiego), które jednocześnie wpisywało się w układ dawnych dróg. Osiedle wznoszone było w dwu fazach – budynki powstałe we wczesnych latach 20. utrzymane były w stylistyce ekspresjonistycznej i miały elewacje z dekoracyjnymi plakietami z przedstawieniami odnoszącymi się do transportu i kolei[500], natomiast budynki wznoszone pod koniec lat 30. reprezentowały charakterystyczne dla tego okresu uproszczone formy funkcjonalistyczne. Do 1945 r. osiedle zostało zrealizowane tylko w niewielkim fragmencie, zaś w czasie walk o Wrocław w 1945 r. część budynków uległa zniszczeniu.

W 2. połowie lat 30. XX w. za wielkie osiągnięcie Brochowa uznano budowę basenu na terenie dawnej szkółki drzewnej. 1 czerwca 1939 r. brochowskie miasto-ogród otrzymało prawa miejskie i własny herb – w górnej części tarczy inicjały „MAR" (opactwa na Piasku), w dolnej emblemat kolei.

Ludność Brochowa w latach 1895–1938

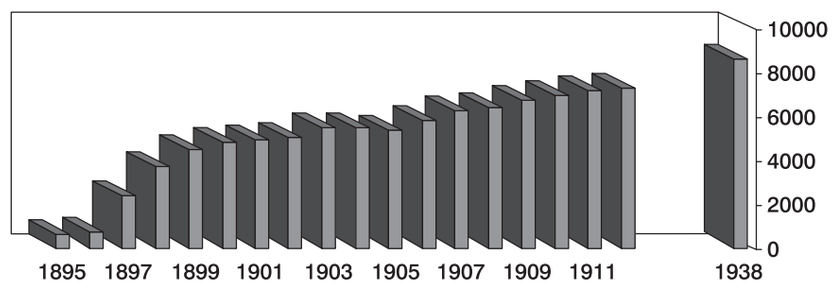

Jeszcze w latach 40. XX w. powstała zabudowa osiedlowa ob. pl. Mongolskiego, zdominowana przez formy uproszczone, charakterystyczne dla architektury III Rzeszy.

W trakcie oblężenia Wrocławia zniszczeniu uległa spora część Brochowa, przede wszystkim zwartej zabudowy czynszowej: zachodnia pierzeja ob. ul. Leonarda da Vinci od ul. Pionierów do ul. Warszawskiej, blok zabudowy między ulicami Semaforowa–Afgańska–Pakistańska, zabudowa ul. Japońskiej, zabudowa czynszowa po zachodniej stronie ul. I. Mościckiego powyżej nr 31, pałac brochowski, zabudowa po wschodniej stronie ul. Pakistańskiej i kościół ewangelicki. Utrata tego ostatniego elementu zatarła ważną kompozycyjnie oś urbanistyczną – zamknięcie pionowym akcentem ul. Leonarda da Vinci.

W 1951 r. Brochów został włączony w obszar administracyjny Wrocławia, stając się częścią dzielnicy Krzyki. Sporą część uszkodzonej zabudowy rozebrano, m.in. kościół ewangelicki i oba pałace – brochowski i bieńkowicki. Pomimo to zespół osiedli Brochów–Bieńkowice posiada do dzisiaj określone wartości historyczne: świetnie czytelny dawny układ komunikacyjny, nawsie, zespół zieleni parku dworskiego i parku osiedla willowego oraz mające duże wartości poznawcze modelowe osiedla mieszkaniowe, dokumentujące różne fazy rozwoju mieszkalnictwa zbiorowego i indywidualnego. Obecnie osiedle jest obszarem intensywnego rozwoju budownictwa mieszkaniowego, szczególnie w części zachodniej. Największą powojenną inwestycją jest powstały w 1976 r. w budynku dawnej szkoły szpital, poszerzony w 1994 r. o nowe skrzydło przy ul. Biegłej.

Marta Młynarska-Kaletynowa, Rafał Eysymontt

LEŚNICA JAKO PRZYKŁAD PODWROCŁAWSKIEGO MIASTECZKA

LEŚNICA W ŚREDNIOWIECZU

Leśnica to w XII/XIII w. siedziba dworu książęcego, a następnie małe osiedle miejskie, w XIX w. pozbawione praw miejskich, w 1928 r. włączone w obręb aglomeracji wrocławskiej. Oddalona o ok. 15 km na zachód od centrum dawnego, średniowiecznego Wrocławia, położona jest na lewym brzegu Bystrzycy (w odległości ok. 7 km od ujścia jej do Odry), do końca XV w. wymieniana była w źródłach jako „Leśnica", „Leśna". Stąd też można ustalić z całą pewnością, że nazwa miejscowa „Leśnica" została przejęta od toponimu cieku o tym samym brzmieniu. Etymologia obu tych nazw, rzecznej i osadniczej, związana jest z krajobrazem leśnym, charakterystycznym dla terenów położonych w widłach Odry i jej lewego dopływu – Leśnej, Leśnicy, zwanej później Bystrzycą[501]. Do dziś bowiem zachowały się tam duże połacie lasów, stanowiące pozostałość rozległych kompleksów puszczy, ciągnących się na zachód wzdłuż doliny Odry[502].

Bieg rzeki Leśnej-Bystrzycy w dolnym jej odcinku we wczesnym średniowieczu, a także i później, wyznaczał również zasięg zaplecza aglomeracji wrocławskiej w kierunku zachodnim. Leśnica powstała więc na obrzeżu osadnictwa związanego z Wrocławiem[503]. Usytuowana peryferyjnie w stosunku do stołecznego ośrodka księstwa śląskiego, leżała na ważnej drodze o znaczeniu międzynarodowym, wiodącej od Wrocławia na zachód, w głąb Niemiec. Z obsługą tego traktu wiązać należałoby wspomnianą w dokumencie fundacyjnym z 1175 r. dla klasztoru Cystersów w Lubiążu, położoną obok kościoła św. Mikołaja w Szczepinie karczmę *Nabitin*, czyli „Na Bytyniu", „Na Bycie"[504], a także drugą karczmę, której właścicielem w 1208 r. był prawdopodobnie książę[505], leżącą nieco dalej od Szczepina, przy przejściu przez rzekę Ślęzę w Pilczycach, na drodze do Leśnicy. Wezwanie, jakie nosił kościół przy osadzie w Szczepinie – patrona kupców i wędrowców – wskazywałoby, że powstanie *capellae beati Nicolai* wiązało się z daleką drogą[506].

Biegnący na zachód szlak przekraczał w dogodnym miejscu rozszerzającej się dolinę rzeki Leśnej-Bystrzycy i, przechodząc przez Leśnicę, wiódł (nieco bardziej na północny zachód od dzisiejszej szosy) do osady targowej w Środzie, lokowanej przed 1223 r. przez Henryka Brodatego jako *Novum Forum*[507]. Następnie prowadził przez Legnicę, największe wówczas grodowo-miejskie centrum tej części Śląska, i dalej, mijając ośrodek kasztelański w Bolesławcu, przechodził przez Bóbr i graniczną puszczę na obszar Górnych Łużyc.

W świetle pochodzących z 1. połowy XIII w. źródeł Leśnica nie odgrywała roli tranzytowej jako punkt obsługi ruchu podróżnych na omawianym szlaku dalekosiężnym, nie była bowiem wówczas, tak jak wyrosłe i istniejące tam inne osiedla targowe i centra grodowo-miejskie, ośrodkiem wymiany i usług[508]. Znaczenie Leśnicy jako miejsca pobytu księcia i jego najbliższego otoczenia, jako stacji w podróżach panującego po kraju, sygnalizują różne źródła. Mówią o tym przede wszystkim wystawione w Leśnicy dokumenty. Pierwszy z nich, datowany w szerokich ramach czasowych między 17 marca 1216 a 15 czerwca 1227 r.[509], w którym Henryk Brodaty potwierdził nadania klasztoru lubiąskiego we wsi Żurawina na rzecz niejakiego Racona, wystawiony był w obecności 27 imiennie wymienionych świadków. Reprezentowali oni wyłącznie, jak sądzić można, osoby z kręgu panującego, występowali wśród nich m.in. dwaj książęcy kapelani: Teclinus i Nankier.

W drugim dokumencie, wystawionym w Leśnicy tuż po Bożym Narodzeniu (26–31 grudnia 1230 lub 1231 r.), Henryk I zatwierdził nadanie wsi uczynione przez książęcego kanclerza Sebastiana na rzecz szpitala Ducha Świętego we Wrocławiu[510]. Akt ten ogłoszony i spisany został w obecności najbliższej rodziny Brodatego: jego syna Henryka, siostrzeńca Bolesława Dypoldowica oraz nieletnich wnuków Bolesława Rogatki i Mieszka, zmarłego ok. 1242 r.[511] Świąteczny czas wystawienia, osoby obecne przy sporządzaniu tego aktu, którego stroną był wysoki urzędnik w państwie, pozwalają przypuszczać, że być może Henryk Brodaty wraz z rodziną spędzał wówczas w Leśnicy Boże Narodzenie. Dwór leśnicki musiał wówczas być dostosowany do roli siedziby panującego i jego najbliższego otoczenia – poprzedni dokument, którego datę wyznacza się na lata 1216–1227, wystawiony został *in nostra caminata*, a więc w pomieszczeniu murowanym. Przypuszczać można więc, że istnieć tam mogła wówczas jakaś budowla ceglana, być może wieża mieszkalna umocniona wałem drewniano-ziemnym[512].

Karol Modzelewski, omawiając rolę książęcych dworów na Śląsku w XIII w., przytoczył przekaz zawarty w *Żywocie św. Jadwigi*[513]. Dotyczy on relacji Racława, kanonika gnieźnieńskiego i wrocławskiego, który za życia świętej księżnej był ubogim klerykiem we Wrocławiu i wraz ze współtowarzyszami, szukając wsparcia u małżonki Henryka Brodatego, docierał *ad loca, ubi manebat, in Lesnicz atque Rokethnicz [...] et semper in curia eius inveni, quocienscumque intravi, multitudinem pauperum copiosam* [...]. Słowa zawarte w *Żywocie św. Jadwigi* pokazują, że książęca para często przemierzała trasę z Wrocławia do Legnicy. Wynosiła ona ok. 65 km, a z Legnicy do drugiego dworu książęcego, w Rokitnicy, było już zaledwie 15 km, tak jak z Wrocławia do Leśnicy. Na uwagę zasługują, niewykorzystane dotychczas pod tym kątem krytycznie, dwa falsyfikaty lubiąskie z przełomu XIII i XIV w. oraz XIV w., opatrzone datami 3 i 26 czerwca 1202 r.[514] W obu tych dokumentach rzekomy wystawca, Henryk Brodaty, zatwierdza posiadłości nadane szarym mnichom przez jego ojca, fundatora opactwa. Jednocześnie zaznacza, że ponieważ w żaden sposób nie może wyrzec się terytorium leśnickiego z powodu swoich częstych podróży z Legnicy do Wrocławia i z powrotem, jako zadość uczynienie daje cystersom inne, imiennie wymienione dobra. Powodem fałszerstwa była m.in. chęć udokumentowania rzekomo dawnej metryki darowizny, która miała stanowić rekompensatę za niespełnione dążenia klasztoru do pozyskania położonego w pobliżu włości opactwa lubiąskiego *territorium Lesnicensis*, a więc Leśnicy z najbliższym leśnym obszarem z nią związanym. Natomiast informację o specjalnym przeznaczeniu owego terytorium, zarezerwowanego wyłącznie na użytek władcy w związku z częstymi jego podróżami między dwoma najważniejszymi ośrodkami państwa Henryka Brodatego, uznać można za wiarygodną, znaną najpewniej z tradycji klasztornej.

Intensywnie zalesiony obszar w zapleczu dworu leśnickiego, ciągnący się od zbiegu Odry i Leśnej-Bystrzycy na północy przez przeszło 20 km ku południowi, wzdłuż lewego brzegu tej ostatniej rzeki, był znakomitym, położonym najbliżej Wrocławia terenem polowań przebywającego w Leśnicy księcia i jego dworu. Nic więc dziwnego, że przynajmniej do połowy XIII w. panujący nie prowadzili i nie popierali na tym terytorium akcji kolonizacyjnych. Nazwa zaginionej dziś wioski *Thiergarten* („Zwierzyniec"), leżącej nad Leśną-Bystrzycą na południe od Leśnicy, poświadczona w połowie XIV w., mówi nam najpewniej o miejscu, gdzie niegdyś trzymano dziką zwierzynę.

Dwór w Leśnicy za panowania następców Henryka Brodatego stosunkowo niedługo zachował swój rezydencjonalny charakter. W Leśnicy zatrzymywał się podczas swego krótkiego panowania Henryk II. Władca ten wystawił tam w 1240 r. dokument zezwalający klasztorowi w Trzebnicy na osadzanie Niemców w swoich posiadłościach[515]. Zapewne w pierwszym okresie swych samodzielnych rządów Bolesław Łysy Rogatka użytkował dwór leśnicki jako jedną ze swych siedzib wiejskich. Wbrew obserwacjom K. Modzelewskiego, który uważa, że dwory książęce nie były miejscem odbywania wieców, młody władca zwołał do Leśnicy to zgromadzenie. Świadczy o tym wystawiony przez niego 29 kwietnia 1247 r. dokument *in colloquio quod habitum est in Lesnicz*, w którym oddalił skargi braci Secesława i Witosława w sprawie bezprawnego posiadania przez klasztor henrykowski dziedzictwa Bobolice[516]. O czynnej wówczas siedzibie książęcej w Leśnicy mówiłby też fakt, że pojawiający się po raz pierwszy w latach 1245–1250 miejscowy proboszcz Konrad *Dirscouic* był osobą znaczącą w kręgu urzędników dworu książęcego, piastującą również kościelne godności kanonika lubuskiego i wrocławskiego[517].

Nie ma natomiast żadnych śladów w źródłach, że we dworze leśnickim przebywał ze swym orszakiem Henryk III, który od 1249 r. władał księstwem wrocławskim. Podobnie jego syn Henryk IV nie wystawił w Leśnicy żadnego dokumentu. Dwór leśnicki bowiem, od momentu podziału dzielnicy śląskiej położony przy samej granicy z księstwem legnickim, nie był dla swych panów miejscem bezpiecznym. W 1277 r. przeszedł wreszcie do rąk księcia legnickiego. Natomiast po ósme dziesięciolecie XIII w.[518], zarządzany przez klucznika książęcego, pełnił funkcje gospodarcze, stanowiąc ośrodek domeny panującego. Był miejscem, do którego dostarczano daniny płodów rolnych. Taką rolę ekonomiczną odgrywała kuria w Leśnicy już za czasów Brodatego.

Wiejskie dwory książęce i ich znaczenie jako ośrodków majętności monarszych, uchwytne na Śląsku od pierwszych dziesięcioleci XIII w., początkami swymi, jak się wydaje, mogły sięgać czasów nieco dawniejszych. Istnieją przesłanki pozwalające mniemać, że dwór w Leśnicy został założony wcześniej i był czynny już za czasów ojca Henryka Brodatego. Wspomniane dwa falsyfikaty lubiąskie przekazują pośrednio wiadomość na ten temat, którą można uznać za wiarygodną, ponieważ nie wią-

47. Pałac i kościół w Leśnicy, rys. z lat 1740–1756 wg dawnego widoku

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 34

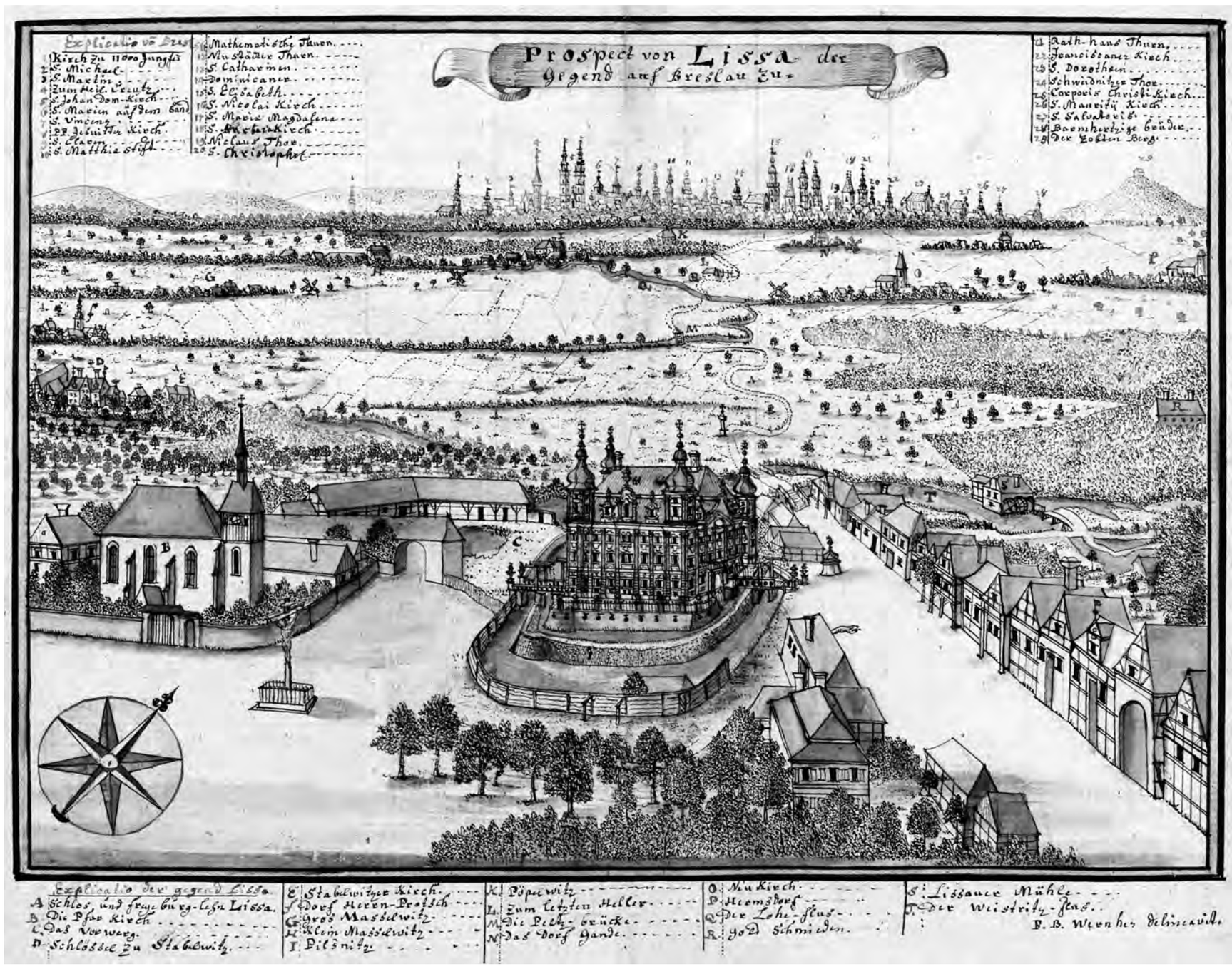

48. Widok z lotu ptaka Leśnicy, 1740–1756

że się ona z zafałszowaną treścią tych dokumentów. Rzekomy wystawca, Henryk Brodaty, zatwierdzając nadania na rzecz klasztoru poczynione przez swego ojca, powołuje się na fundatora opactwa, który zgodnie ze swym życzeniem został pochowany w Lubiążu. Ponieważ ten fakt zgodny jest z prawdą, nie można też wątpić w wiarygodność dalszych słów, że władca ten *vocante deo in Leznize decederat*; dalej w tekstach obu falsyfikatów podany jest właściwy rok śmierci Bolesława Wysokiego (1201). Jeśli więc ojciec Henryka Brodatego zmarł w Leśnicy, to musiała być ona już wówczas siedzibą dworu książęcego.

Żywot św. Jadwigi, relacjonując przepowiednię świętej księżnej dotyczącą śmierci jej męża podaje, że Henryk Brodaty umarł w Leśnicy, a następnie, co jest zgodne z prawdą, został pochowany w klasztorze trzebnickim. Książę ten jednak, jak mówią inne wiarygodne źródła, dokonał żywota w swym zamku w Krośnie. Mamy tu do czynienia z ewidentną pomyłką, która, jak wydaje się, była nieprzypadkowa. Przeinaczenie faktów wyniknąć mogło stąd, że w XIII w., a więc w czasie spisywania *Żywotu św. Jadwigi*, mogła być jeszcze żywa tradycja o dworze w Leśnicy jako miejscu śmierci władcy śląskiego, choć w rzeczywistości był nim nie Henryk, lecz jego ojciec, Bolesław Wysoki.

Z czasem rola Leśnicy jako siedziby książęcej zanikała. Nie ma żadnych śladów w źródłach, aby przebywał tam ze swym dworem Henryk III, który od 1249 r. władał dzielnicą wrocławską. Przeniesienie w 1289 r. dworu książęcego przez Henryka księcia legnickiego do odległej o ok. 5 km na północny zachód od Leśnicy wsi Krępice miało umożliwić nowym przedsiębiorcom lokacyjnym urządzenie miasta. Władca legnicki zezwolił tam na rozbudowę obiektów usługowych.

Henryk legnicki uzyskał Leśnicę od Henryka IV zapewne niedługo przed 1289 r., bowiem do dzielnicy wrocławskiej należała ona dowodnie jeszcze w 1272 r. W zmienionej sytuacji politycznej podjęcie miejskiej inwestycji na rubieżach swego księstwa, w niewielkim oddaleniu od Wrocławia, miało, jak się wydaje, szczególny cel. Księciu legnickiemu chodziło niewątpliwie o rozwinięcie ośrodka miejskiego w Leśnicy zarówno jako punktu tranzytowego na ważnej drodze o charakterze dalekosiężnym, jak i jako ośrodka skupiającego skolonizowane jednocześnie zaplecze wiejskie.

Dalsze dzieje Leśnicy pokazują jednak, że zamierzenia te nie spełniły się – nie rozwinęła się ona ani przestrzennie, ani gospodarczo. Pozostała małym osiedlem usługowo-handlowym dla najbliższego zaplecza, a w miejscu siedziby książęcej, na terenach dawnego dworu, powstała rezydencja mieszczańska, po tym jak w 1339 r. Leśnica (wówczas samodzielne miasto) została sprzedana przez władcę Śląska, króla Czech Jana Luksemburskiego, wraz zamkiem mieszczaninowi Gysko de Reste za 300 grzywien groszy praskich. Pomiędzy latami 1339 i 1412 kilkakrotnie zmieniała właścicieli, najpierw była w posiadaniu różnych rodzin patrycjuszy wrocławskich, a następnie śląskich magnatów. Z upływem lat powstała tu rezydencja zamkowo-pałacowa, która zachowała się aż do II wojny światowej.

LEŚNICA NOWOŻYTNA, LEŚNICA W XIX I XX WIEKU[519]

W 1420 r. wrocławianin Michael Banke otrzymał od ówczesnego władcy Śląska Zygmunta Luksemburskiego pozwolenie na budowę w miasteczku Leśnica murowanego zamku. W 1494 r. Hans Beyer i Christoph Schebil sprzedali swoje prawa do dóbr w Leśnicy i Mokrej (wraz z zamkiem) Wacławowi Hornigowi i aż do 1641 r. Leśnica pozostawała w rękach tego rodu. Nabyta przez Horatiusa Ferno von Korkwitz na początku lat 50. XVII w., była własnością tej rodziny do początku XVIII w. Leśnicy nie ominęły konflikty religijne. W 1654 r., dzięki ówczesnemu właścicielowi dóbr, katolikowi H. Ferno, kościół ewangelicki, dawny kościół parafialny, został z powrotem przekazany katolikom. Nowa wieża kościoła powstała w 1689 r. Zniszczona przez piorun w 1787 r., stała w ruinie aż do 1810. W XVIII w. Leśnica wielokrotnie przechodziła z rąk do rąk, będąc przedmiotem licznych transakcji. Gdy właścicielem zamku leśnickiego w 1752 r. został hrabia Mudrach, w Leśnicy gościł kilkakrotnie Fryderyk Wielki.

W 1760 r., w trakcie walk o Wrocław, przez Leśnicę przeciągnęły wojska austriackie generała Laudona. W 1761 r. dobra wraz folwarkiem Mokra odziedziczyła córka hrabiego Mudracha, żona królewskiego podkomorzego Joachima Carla von Maltzan.

Przebudowany w 1. połowie XVI w. zamek zachował charakter obronny z związku z niebezpieczeństwem tureckim, pełniąc jednocześnie funkcję rezydencji podmiejskiej. W pierwszej fazie przebudowy (1520–1550) budowla nabrała regularnego kształtu z zaokrąglonymi wieżami w typie *palazzo in fortezza*, z wielką cysterną do zbierania wody na dziedzińcu. Na początku XVII w. rozbudowano system bastejowy[520]. Przebudowano też bryłę zamku, uzupełniając ją o późnorenesansowe szczyty[521]. Jak wynika z ustawienia strzelnic, most znajdował się wtedy po wschodniej stronie, a nie jak obecnie – od południa. Następna przebudowa zamku nastąpiła po przejęciu go w roku 1733 przez wrocławskich krzyżowców z czerwoną gwiazdą. Jej autorem był Christopher Hackner, słynny architekt okresu baroku. W nowej budowli wykorzystano mury obwodowe, główne ściany

podziału i ścianę zachodnią kazamat, a całość opilastrowano; zapewne wtedy wkomponowano do niej podwyższoną wieżę wschodnią[522].

W latach 1752–1760 hrabia Mudrach dokonał kolejnej przebudowy zamku. Szczególnie wystawnym wnętrzem była rokokowa Sala Fryderyka z ok. 1750 r. Z tych czasów pochodzą także stojące na rynku pomniki NM Panny i św. Jana Nepomucena.

Śląski kronikarz i statystyk F.A. Zimmermann wymienia w 1793 r. w należącej do hrabiego Maltzana Leśnicy kościół katolicki, plebanię, szkołę, piękny pański zamek, folwark do niego należący, dwie karczmy, 28 wolnych zagrodników i 2 młóckarzy, 10 chałupników, 7 innych domów, młyn wodny, razem 54 dymy. Było tu wówczas 323 mieszkańców, w tym łaziebnik, 3 piekarzy, bednarz, gorzelnik, rzeźnik, szklarz, płóciennik, kołodziej, rymarz, kowal, 4 krawców, powroźnik, 2 stolarzy i 3 szewców[523]. Z kolei w 1800 r., czytamy, w Leśnicy jest zamek otoczony angielskim parkiem, który można zwiedzać, dalej folwark, dwie karczmy, 54 dymy, 330 mieszkańców, w tym wielu rzemieślników i znany chirurg nazwiskiem Jungnickel, który pracował we wrocławskim szpitalu.

Z wielkiego pożaru, jaki strawił Leśnicę w 1815 r., ocalały jedynie zamek, kościół katolicki i plebania. Domy zostały odbudowane tradycyjnie, w technice szachulcowej. Mieszkańcy zajmowali się rolnictwem, rzemiosłem i handlem. W XVIII i na początku XIX w. Leśnica nazywana jest w dokumentach i opisach wsią. W 1819 r. obok kościoła wymienia się plebanię, trzy karczmy, 32 wolne zagrodnictwa, ogólnie – 70 domów i 430 mieszkańców.

W 1836 r. majętność nabył hrabia Friedrich von Wyllich und Lottum, tworząc majorat Leśnica (wraz z Mokrą i Ratyniem). W 1845 r. Leśnica podlegała jurysdykcji sądu krajowego, znajdowała się tam ekspedycja wrocławskiego urzędu pocztowego oraz stacja Kolei Dolnośląsko-Marchijskiej. W latach 1847–1907 właścicielami dóbr leśnickich byli kolejno Fritz Wilhelm Maltezu Putbus i Friedrich Rudolf von Veltheim-Lottum. W 1935 r. majątek liczył 1500 ha.

Rolniczy charakter miejscowości w pierwszych dekadach XIX w. zaczął się stopniowo zmieniać w związku z budową drogi bitej Berlin–Wrocław w 1822 r. oraz linii kolejowej z Wrocławia, co powodowało przekształcanie terenów uprawnych w budowlane. W latach 1850–1860 główna ulica Leśnicy została wybrukowana.

W 1866 r. miasteczko dotknęła epidemia cholery, a w 1883 r. wielka powódź. W 1837 r. spośród 761 mieszkańców 296 było katolikami; w 1885 r. na 1254 mieszkańców wyznania katolickiego było 747.

W XIX w. Leśnica stała się modnym wśród wrocławian miejscem wycieczek. Główną atrakcję stanowił park przy świeżo odrestaurowanym zamku (powstał murowany most po jego południowej stronie, zniesiono także barokowe cebulaste hełmy, zamieniając je na szpiczaste); w parku podziwiano pomniki przyrody w postaci starych dębów, lip i srebrnych topól. Szczególnie znany był 500-letni dąb o obwodzie 7,5 m i tereny wzdłuż Bystrzycy[524].

Do przełomu wieków XIX i XX Leśnica miała dwa stawy, jeden przy dworcu kolejowym oraz drugi, tzw. garncarski, przed ratuszem. Były tu też liczne urządzenia restauracyjno-rozrywkowe, resursy (m.in. *Złoty Lew*, nazwany potem *Deutsches Haus*).

W ostatniej ćwierci XIX w., dzięki dobrym połączeniom komunikacyjnym, Leśnica stała się miejscem zamieszkania wielu robotników zatrudnionych we Wrocławiu. Również w samej Leśnicy powstały liczne zakłady przemysłowe: cegielnia, wytwórnia lakierowanych skór Förstera, firma budowlana Eduarda Freytaga, fabryka ceramiczna firmy Villeroy i Bosch (w której zatrudniano 500 robotników). Fabryka wyrobów skórzanych Sturmera i zakłady chemiczne działały w pobliskich Złotnikach, w Stabłowicach czynna była przędzalnia czesankowa (300 miejsc pracy) – filia wrocławskiej fabryki na Przedmieściu Mikołajskim. Założona w 1888 r. w Leśnicy fabryka Villeroy i Bosch, produkująca płytki ceramiczne, była jedyną tego rodzaju na terenie całych Niemiec wschodnich, a firma Eduarda Freytaga, działająca od lat 70. XIX w., była jedną z największych firm budowlanych na Śląsku[525]. Zbudowała ona m.in. elektrownię i pocztę w Leśnicy, a jej właściciel działał w zarządzie Leśnicy i powiatu.

Przez cały wiek XIX miejscowość stopniowo stawała się coraz lepiej zorganizowanym organizmem miejskim. W 1837 r. w budynku szkoły ewangelickiej przy *Marienstrasse* powstał dom ubogich, a szkoła otrzymała nowy murowany budynek przy obecnej ul. Paula Eluarda. W 1839 r. założono pocztę, która pod koniec stulecia przeniosła się do nowego budynku. W 1847 r. powstała apteka. Szkoła katolicka, która do 1871 r. mieściła się w domu należącym do sióstr szarytek, została przeniesiona na róg ul. Dolnobrzeskiej i Kościelnej 9, a w 1897 r. rozbudowana. W 1885 r. na ob. ul. Krępickiej ulokowano straż pożarną. W 1908 r. powstało prywatne gimnazjum przy ob. ul. Dolnobrzeskiej.

Symbolem wzrostu znaczenia Leśnicy stała się nowa świątynia. W marcu 1873 r. właściciel fabryki Loewig darował teren pod budowę nowego kościoła ewangelickiego, a mieszkający w Nowym Jorku syn leśnickiego nauczyciela ufundował organy za 3000 marek. Budowę kościoła prowadziła firma Freytaga. Koszt budowy to 45 000 marek, w czym dotacja królewska stanowiła 10 000 marek. Kościół poświęcono w 1877 r., po 1883 r. powstał na południe od linii kolejowej cmentarz ewangelicki. Również kościół katolicki otrzymał w 1886 r. nowy przedsionek i emporę organową, a strop pokryła dekoracja malarska Antona Schellera.

Początek XX w. przyniósł znaczący rozwój infrastruktury Leśnicy. W 1903 r. doprowadzono do miejscowości prąd elektryczny. W 1909 r. powstało pierwsze pole irygacyjne na obszarze Marszowic, w 1913 r. rozpoczęto budowę wodociągów, a dwa lata później zbudowano wieżę ciśnień. W 1907 r. gmina otrzymała od rentiera Lucasa budynek na narożniku ob. ul. Średzkiej i Dolnobrzeskiej, który posłużył za ratusz. Przewodnik po Leśnicy i jej okolicach z tego roku mówi o 24 pociągach dziennie łączących miasteczko z Wrocławiem.

Nastąpiła także rozbudowa fabryki ceramiki Villeroy i Bosch: wybudowano betonowy budynek z 20 piecami do wypalania ceramiki (1922), oraz kolejny, mieszczący młyn, piec tunelowy i własny generator (1925/1926).

Przyrost liczby ludności Leśnicy

Rok	Liczba ludności
1859	1100
1864	1184
1871	1231
1877	1700
1880	1754
1885	2063
1890	2100
1895	2543
1900	3200
1903	3700
1934	5500

W 1927 r., mimo sprzeciwu władz powiatowych w Środzie Śląskiej, Leśnica została przyłączona administracyjnie do Wrocławia (po raz pierwszy lustracja terenów przyłączanych do Wrocławia odbyła się z pokładu samolotu). Od tego momentu ruch budowlany znacznie się ożywił, powstała m.in. hala gimnastyczna z krytym basenem. Leśnica weszła też automatycznie w zakres działania policji miejskiej i uzyskała stałe połączenie autobusowe z Wrocławiem. Najokazalszym zajazdem w mieście był usytuowany naprzeciw zamku *Schwarzer Adler*.

Przemiany nie ominęły także zamku. Baron Ludolf von Veltheim-Lottum, z zawodu architekt, uczeń Paula Schmitthennera ze Stuttgartu i Hansa Poelziga, przejął majątek w 1935 r. i chciał zamek trochę unowocześnić. Ostatecznie prace polegały głównie na zainstalowaniu centralnego ogrzewania. Baron zbudował natomiast w Leśnicy kino – na rogu ob. ul. Średzkiej i W. Skoczylasa.

W okresie powojennym działania architektoniczne ograniczone zostały do remontów powstałych wcześniej budowli. Niektóre z nich, jak budynki przy ul. Średzkiej 25 i 27, przekształcano, adaptując kondygnacje strychowe na mieszkania. Jednym z nielicznych wyjątków była wzniesiona w latach 50. szkoła podstawowa przy ul. P. Eluarda 51/55. Jednocześnie rozbierano w tej części miasta budynki przedwojenne (Krępicka 9, 36, 38, 41, 43, Dolnobrzeska 12, 22, Średzka 32 – ratusz, J. Rubczaka 23). Był to proces niezrozumiały, ponieważ obiekty te, położone w obszarze zabudowy rozproszonej, w żaden sposób nie blokowały rozwoju osiedla. Niektóre z parcel pozostały do dzisiaj niezabudowane, na innych zrealizowano nowe budynki użyteczności publicznej (Średzka 32, 34, pawilon handlowy i budynek administracji osiedla), całkowicie oderwane od dotychczasowej tradycji architektonicznej. Duże rozbiórki z nieznanych powodów nastąpiły również na zachodnim odcinku południowej pierzei ul. Średzkiej (nry 15–19). Były to kamienice 2- i 3-kondygnacyjne o masywnej konstrukcji. Podczas realizacji pętli tramwajowej usunięto budynki przy Średzkiej 3–11, w zasadniczy sposób zmieniając stosunki przestrzenne w tej części miasteczka. Rozrzedzono również dawną gęstą zabudowę podwórzy budynków (Średzka 23–25), pozbawiając je elementów podziału na parcele poszczególnych budowli i tworząc wielkie amorficzne wnętrza (Średzka 20–22, Wolska 1–5).

Najważniejsze zmiany w krajobrazie architektonicznym Leśnicy spowodowało wzniesienie osiedla z 10-piętrowymi budynkami w technice wielkiej płyty w rejonie ulic W. Skoczylasa, A. Majchra i Snycerskiej. Skala tych budynków w zasadniczy sposób przekroczyła dotychczasowe normy w obszarze miasteczka. Na początku XXI w. powstało także osiedle mieszkaniowe na północnym skraju ul. Dolnobrzeskiej – tu architektura w większym stopniu dostosowana została do skali lokalnej. Największą inwestycją z końca lat 90. XX w. była budowa nowego mostu na Bystrzycy, na południe od dotychczasowego, z 1911 r. Pozwolił on na rozdzielenie ruchu samochodowego i tramwajowego (budowa mostu związana była z przeniesieniem dotychczasowego biegu linii tramwajowej). W końcu lat 90. powstały też jednorodzinne budynki typu szeregowego w rejonie ulic Junackiej, Owczarskiej, Snycerskiej (3–9) i Stromej (6–8e).

ANALIZA ROZWOJU PRZESTRZENNEGO I ARCHITEKTONICZNEGO NA PODSTAWIE DAWNYCH MAP I OBRAZÓW

Pierwotnie przez Leśnicę przechodziła jedna droga – Leśnica stanowiła wtedy typ wsi rzędówki, rozciągniętej z północnego zachodu na południowy wschód; późniejsza odnoga wiodła na południowy zachód, do Złotnik. Nie zmieniła, w stosunku do przebiegu historycznego, swojego nurtu rzeka Bystrzyca, co potwierdza pierwsza mapa topograficzna z 1831 r. w skali 1:24 000. Bystrzyca płynęła w głębokiej dolinie na wschód od osiedla,

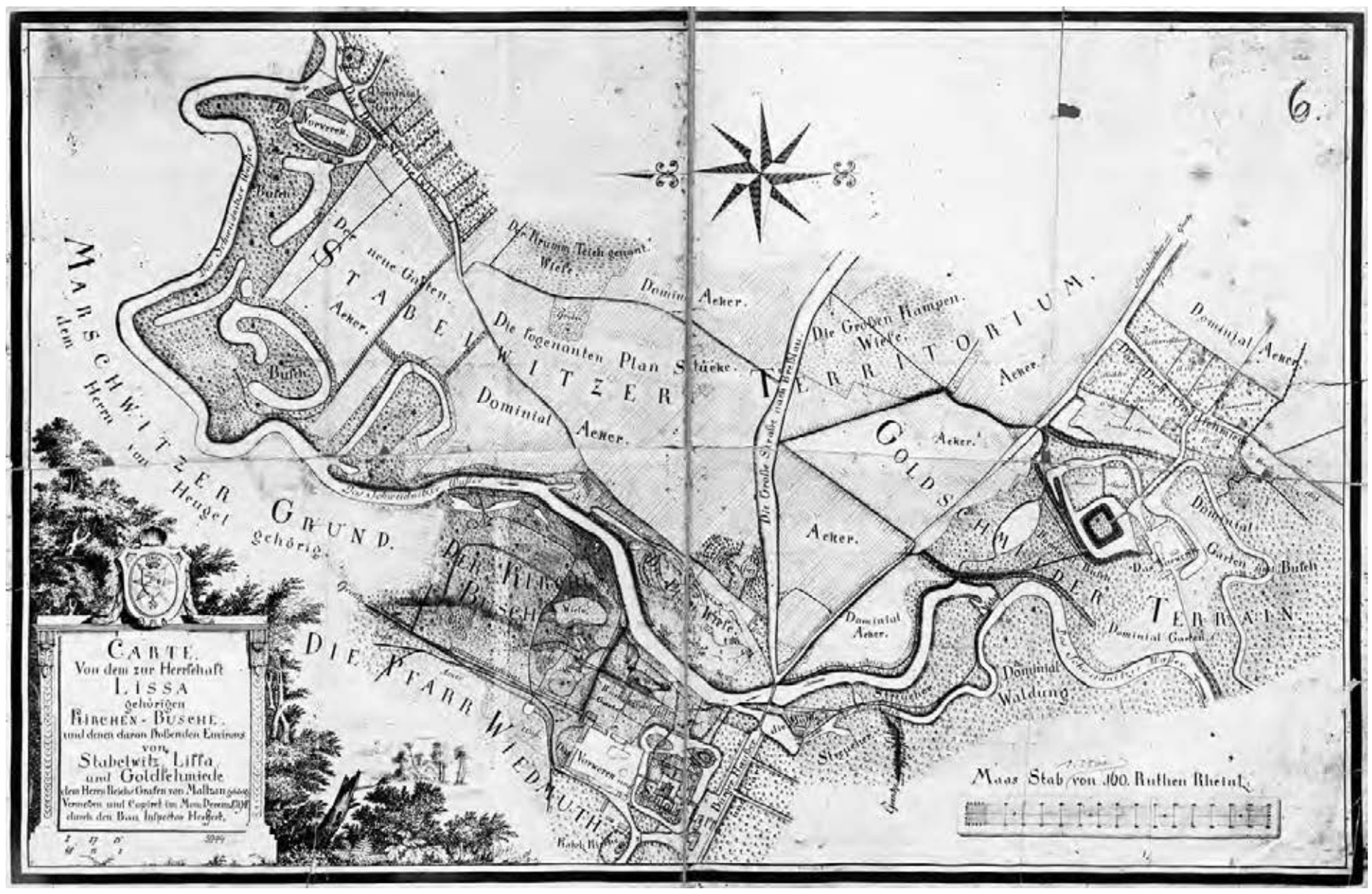

49. Plan Leśnicy, 1794

okalając wyspę przeciętą kanałem Młynówki na dwie części. Przez północną jej część przebiegał główny szlak prowadzący do miasteczka. Droga na terenie Leśnicy prowadziła pierwotnie ok. 5 m poniżej poziomu obecnej ulicy, tak więc osada była często zalewana, jak to miało miejsce m.in. w 1464 r. Rzeka otoczona była lasem, który z czasem, na północ od osiedla, częściowo przekształcony został w przyzamkowy park.

Jak wynika z XVIII-wiecznego planu, główny szlak komunikacyjny z Wrocławia biegł na północ od obecnej drogi. Natomiast na zachód od Leśnicy szlak ten wiódł do Legnicy, odcinkiem obecnej ul. Jeleniogórskiej, dalej dzisiejszą ul. Średzką obok zamku, mijając plac targowy, następnie skręcał w ob. Trzmielowicką i dalej wiódł Serowarską, Platanową i Malczycką, by z obecnym szlakiem komunikacyjnym zetknąć się w pobliżu wsi Żary (*Saara*).

Na tym samym planie widać również, że wjazd do Leśnicy od południa, przez most na Bystrzycy na wysokości obecnej ul. W. Skoczylasa, ma XVIII-wieczną tradycję. Taki bieg drogi występuje także na mapie topograficznej z 1831 r. Plan z połowy XVIII w. wyjaśnia również idącą ukosem południowo-zachodnią granicę osiedla, ustanowioną niegdyś wzdłuż strumienia płynącego od stawów na zachodzie i wpadającego do Bystrzycy na wysokości obecnej linii kolejowej.

Dawny przebieg zachowały także drogi na zachód od centrum osiedla. Historyczny charakter ma obecna ul. Dolnobrzeska, prowadząca do owczarni (ob. gospodarstwo rolne), a także ul. Krępicka – do wsi Krępice. Jedna z trzech dróg wybiegających na zachód, zaznaczona na planie z XVIII w., stała się w 1822 r. częścią szosy berlińskiej – ob. drogi Wrocław–Zielona Góra. Również zaznaczone na mapie z XVIII w. szlaki komunikacyjne są zbieżne z ob. ulicami Złotnicką, Boguszowską i Starogajową.

Dość oczywista jest zbieżność XVIII-wiecznego planu z obecnym układem przestrzennym na północ od głównego szlaku komunikacyjnego. Tam kształt bloków zabudowy i przebieg ulic uwarunkowany był usytuowaniem w tej części osiedla gotyckiego kościoła i zamku. Na południe od zamku znajdował się trójkątny plac targowy, widoczny na rysunku F.B. Wernera oraz na rysunku z 1795 r., a teren przykościelny z cmentarzem został połączony z głównym szlakiem komunikacyjnym drogą poprowadzoną trasą ob. ulicy Kościelnej.

Kształt wcześniejszego placu targowego Leśnicy zbliżony był do trójkąta z jednym wierzchołkiem skierowanym w stronę wschodnią. Z zachodniego krańca placu dwie drogi wybiegały w stronę kościoła i dalej, do Brzegu Dolnego. Drugi, ważniejszy szlak, kierował się w stronę południowo-zachodnią, gdzie na wysokości obecnego przejazdu kolejowego na ul. Trzmielowickiej przekraczał jeden z dopływów Bystrzycy i skręcał na zachód ob. ul. Serowarską, w stronę Środy Śląskiej i Legnicy.

Na placu przed wjazdem do zamku znajduje się pomnik Jana Nepomucena, a zabudowa, określona na planie z 1795 r. jako *Bürger Häuser,* na rysunku Wernera przedstawiona jest jako szczytowe i kalenicowe budynki o charakterze wiejskim, na ogół jednokondygnacyjne, wzniesione w konstrukcji szkieletowej. Część z nich ma szerokie wjazdy na podwórza. Jednym z bardziej okazałych obiektów jest budynek zapewne gospody, przedstawiony na pierwszym planie po lewej stronie, nakryty mansardowym dachem, cofnięty nieco od drogi.

Wszystkie budynki na rysunku F.B. Wernera, prócz zamku i kościoła, mają dachy koloru szarego, co świadczy o konstrukcji nieodpornej na ogień (strzecha lub gont). Przemiany tej zabudowy nastąpiły dopiero po wielkim pożarze miasteczka w 1815 r. Sprzed pożaru do dzisiaj zachował się na pewno jeden budynek – przy ul. Średzkiej, obecnie nr 26[526]. Ta budowla, ryglowa w drugiej kondygnacji i nakryta dachem mansardowym, powstać musiała jeszcze w XVIII w. (podobną widzimy na pierwszym planie widoku perspektywicznego F.B. Wernera). Obiekt ten do dzisiaj daje wyobrażenie o dawnej zabudowie głównej ulicy miasteczka. Natomiast z czasów po pożarze 1815 r. pochodzą prawdopodobnie kalenicowe budynki dwukondygnacyjne, jak np. przy ul. Średzkiej 29a (na narożniku z ul. Rytowniczą), który obecną formę otrzymał po uproszczeniu detalu architektonicznego w 1929 r.

Mapa topograficzna z 1831 r. ukazuje Leśnicę po wielkich przemianach związanych z odbudową po pożarze z 1815 r. i budową szosy berlińskiej w 1822 r. Poza zmniejszeniem głównego placu miasta regulacji uległa również zabudowa, nadal jednak kalenicowa. Miała ona charakter regularny z domami mieszkalnymi bliżej drogi i budynkami gospodarczymi, również o układzie kalenicowym, usytuowanymi nieco głębiej.

Budowa szosy doprowadziła do wyprostowania ulic odchodzących od niej do Złotnik – ob. Promenady i W. Skoczylasa. Przy ulicach tych mapa ukazuje zabudowę typu zagrodowego. W tym samym okresie dokonano regulacji linii zabudowy przy ul. Średzkiej (na wysokości posesji nr 14, 16, 21). Znaczącymi elementami przestrzennymi na omawianej mapie są zespoły zabudowy folwarcznej w Złotnikach oraz bezpośrednio na północ od zamku. Prosta linia ograniczająca zieleń pomiędzy Bystrzycą a drogą do Marszowic świadczy o tym, że zieleń ta była od początku fragmentem założenia parkowego typu romantyczno-krajobrazowego.

Porównanie mapy topograficznej z 1831 r. z mapą w skali 1:25 000 z 1887 r. pokazuje dynamiczny rozwój południowej części miasteczka. Było to związane z budową w połowie XIX w. linii kolejowej i powstaniem dworca kolejowego z zespołem magazynów i obiektów przemysłowych. Zabudowa ta nie ograniczała się do jednej ulicy równoległej do głównego szlaku komunikacyjnego (ob. ul. M. Płońskiego). Wytyczono drugą, równoległą do niej – ul. J. Rubczaka – oraz odchodzącą od niej na południe ul. Kącką, łączącą się z dawną drogą w kierunku Złotnik. Obecna ul. Średzka zabudowana jest zgodnie z mapą 1887 r. zwartą zabudową, w której jedynym wyłomem jest prostokątny, bardzo zmniejszony plac przed zamkiem. Nowym elementem są urządzenia przemysłowe – cegielnia przy szosie na zachód od przejazdu kolejowego i następna w rozwidleniu między ob. ul. Trzmielowicką i torami kolejowymi.

Na początku XX w. główny kierunek rozwoju Leśnicy to osiedle Pustki (ul. Serowarska, Trzmielowicka i przecznice). Wyznaczono tam wówczas

nowe ulice. Granicą stała się gospoda *Weiberkränke* przy ob. ul. Platanowej. Zagospodarowanie części południowej i północnej polegało na systematycznej zabudowie istniejących już ul. Kąckiej i W. Skoczylasa. Przy tej ostatniej obiektem znaczącym był kościół ewangelicki z 1877 r. Przemianom uległy także obiekty przemysłowe, jak cegielnia, oznaczona na mapie z 1887 r. jako fabryka mozaiki ceramicznej, czy zespół dużych hal fabrycznych, stanowiący dominantę architektoniczną części południowej. Przemysłowy pejzaż został wzbogacony o okazałą bryłę zakładów garbarskich w Złotnikach, po lewej stronie Bystrzycy. Widoczny na fotografii z lat 30. XX w. zespół przemysłowy na południe od stacji kolejowej złożony był ze znacznej liczby budowli zwieńczonych pięcioma kominami. Tym wertykalnym akcentom urbanistycznym na południu odpowiadała po stronie północnej wieża wodna z 1915 r.

O poważnych przekształceniach pejzażu architektonicznego Leśnicy w końcu XIX w. świadczą nie tylko plany i mapy, lecz również pocztówki przedstawiające ul. Średzką. Nowymi akcentami urbanistycznymi głównej ulicy miasteczka stały się narożniki przecznic, z wykuszami i ściętymi narożami budynków, np. przy ul. Średzkiej 31, narożnik z ul. Rytowniczą, przebudowany w 1896 r. przez mistrza Eduarda Freytaga, czy budynek przy ul. Średzkiej 20, przebudowany w 1910 r. przez Gustawa Hartrumpfa.

Ważnym obiektem stał się usytuowany na skraju zachodnim pierzei południowej ul. Średzkiej hotel *Deutsches Haus*, który jako budynek wolno stojący wyróżniał się z ciągu zwartej zabudowy. Nowym akcentem był ulokowany przy zbiegu ul. J. Rubczaka i Trzmielowickiej pomnik poległych podczas I wojny światowej. Nadal jednak zasadniczą cechą zabudowy pierzei ul. Średzkiej była jej różnorodność (zabudowa szczytowa i kalenicowa, starsza i nowsza), a także budowle nawiązujące do wielkomiejskich domów czynszowych. Wyróżniały się wśród nich niższe budynki kalenicowe, np. secesyjny dom przy Średzkiej 33 z 1906 r., zaprojektowany przez Adolfa Ihmego, usytuowany między budowlami o dwie kondygnacje wyższymi.

W pierwszym dziesięcioleciu XX w. zabudowa części południowej miasteczka przy ulicach poprzecznych i równoległych do ul. Średzkiej osiągnęła, a nawet niekiedy przewyższyła skalą zabudowę centrum. Przykładem są budynki wzniesione w latach 1910 i 1913 przy ul. M. Płońskiego 5, 11, 13, autorstwa Adolfa Ihmego. Ulica J. Rubczaka uzyskała swoją architektoniczną rangę po wybudowaniu na jej zachodnim skraju dworca, zaś na wschodnim końcu poczty (1898), akcentującej narożnik z ul. W. Skoczylasa.

Monumentalna rozbudowa Leśnicy na przełomie XIX i XX w. objęła domy czynszowe na północ od centrum, zachowane do dzisiaj w rejonie skrzyżowania Średzkiej z Krępicką i Brzezińską. W 1909 r. wzniesiono tam modernistyczny budynek szkoły autorstwa Eduarda Freytaga. Plany z okresu międzywojennego wskazują, że tu właśnie, w rejonie skrzyżowania Średzkiej i Dolnobrzeskiej, ukształtowano w pierwszym dziesięcioleciu XX w. nowe centrum miasteczka. Powstał tu ratusz (Średzka 32, niezachowany), a naprzeciw działał największy leśnicki hotel *Deutsches Haus* (Średzka 39). Na początkowych odcinkach przecznic – Dolnobrzeskiej i Trzmielowickiej – lokowano najważniejsze obiekty – szkołę średnią (Dolnobrzeska 4) i szkołę z internatem *Magdalenenstift* (Trzmielowicka 4). Na poprzecznej do Dolnobrzeskiej ul. Krępickiej zlokalizowano straż pożarną (Krępicka 14) i halę gimnastyczną (Krępicka 33), a w sąsiedztwie biuro pośrednictwa pracy (P. Eluarda 31). Jednym z bardziej znaczących obiektów architektonicznych z okresu wczesnego modernizmu był wzniesiony w 1912 r. most na Bystrzycy, zastępujący dawny most drewniany.

Budynki zbliżone wyglądem do kamienicy czynszowej powstawały również poza główną ulicą. Przykładem budynki przy Krępickiej 18 z 1904 r. (architekt A. Ihme) czy Krępickiej 31 z 1905 r., z widocznymi wpływami secesji.

Pierwsza dekada XX w. to również okres powstania pierwszych założeń osiedlowych. Usytuowana na zachód od ul. Junackiej i sięgająca aż do torów kolejowych przy ul. Krępickiej zabudowa czynszowa powstała z dawnej zabudowy zagrodowej i dlatego były to z reguły obiekty dwukondygnacyjne, kryte dachami dwuspadowymi kalenicowymi, a czasem dachem płaskim (Krępicka 59–70).

Wzrost zapotrzebowania na mieszkania sprawił, że w Leśnicy, wzorem innych miast śląskich, planowano budowę osiedla domów jednorodzinnych. W 1920 r. przeznaczono pod nie teren na zachód od linii kolejowej (ob. ul. Niepierzyńska i Małoszyńska). Budowę wspomogła finansowo pożyczka gminna, a pierwsze domy powstały w 1921 r. Przewidziano tu 47 domów, budowa jednak stanęła z braku dopłat. Inne osiedle powstało na południu Leśnicy, na pozyskanym przez gminę terenie, dawniej przeznaczonym na cmentarz ewangelicki, u zbiegu dróg z Ratynia i Pustek. W 1923 r. rozpoczęto inwestycje budowlane na zachód od Niepierzyńskiej i Małoszyńskiej, gdzie parcele były mniejsze. Tu w latach 1924–1927 stanęło osiedle „Leśnica-Zachód", którego plan powstał w *Schlesische Heimstädte*, śląskiej organizacji spółdzielczej budownictwa osiedlowego. Osiedle planowano rozszerzyć o tereny przy ob. ul. Krępickiej i P. Eluarda, przewidując tam budowę dwukondygnacyjnych budynków szeregowych z ogródkami. Początkiem realizacji osiedla jest narożnik Krępickiej i Junackiej. Modernizm z lat 20. XX w. nie odzwierciedlił się w architekturze Leśnicy w znaczący sposób. W tym stylu przebudowano budynek przy Średzkiej 11, z reliefem utrzymanym w moralizatorskiej poetyce narodowosocjalistycznej. Z 1938 r. pochodzi kino projektu wrocławskiego architekta A. Goetscha[527].

50. Kościół w Psim Polu, 1762–1771

Najpóźniejszy z zachowanych przedwojennych planów Leśnicy pochodzi z 1939 r. Ukazuje on ostatnie zrealizowane w okresie międzywojennym osiedla w części zachodniej Leśnicy, przy Niepierzyńskiej, Małoszyńskiej i Sosnowej. Nowymi były też osiedla zrealizowane na północ od owczarni przy ul. Dolnobrzeskiej, przy ob. ul. Ulowej i Junackiej z drewnianą zabudową o charakterze „leśniczówki", związaną z rozciągającym się na północ od tego osiedla kompleksem lasu mokrzańskiego.

Mateusz Goliński, Rafał Eysymontt

PSIE POLE – DZIEJE I ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTECZKA

Nosząca pierwotnie polską nazwę i należąca do księcia wieś Psie Pole (*Hundsfeld*) była jednym z najstarszych na Śląsku miejsc zwartego osiedlenia osadników niemieckich (zapewne z 4. ćwierci XII lub początków XIII w.). Przyznane im prawa odbiegały jeszcze od wolności osadniczych typowych dla rozwiniętej fazy kolonizacji (brak swobody opuszczania gospodarstwa bez przedstawienia zastępcy), gwarantując równocześnie odrębność, przejawiającą się m.in. w korzystaniu z własnego kościoła, czyli świątyni parafialnej pw. św. Jakuba Starszego (i św. Krzysztofa, dodanego w XVIII w.). O wszystkich tych szczegółach informuje dokument z 1206 r., potwierdzający zamianę dóbr przeprowadzoną przez Henryka I Brodatego z podwrocławskim opactwem św. Wincentego na Ołbinie. Premonstratensi otrzymali Psie Pole (*Psepole*) wraz z Niemcami, a książę Oławę. Ale wymiana nie objęła całego terytorium Psiego Pola, jego część, jako *alodium* (rezerwa pańska), pozostała w rękach książęcych, aby w 2. połowie XII w. przejść w posiadanie osób prywatnych, toczących do początku XIV w. przegrany ostatecznie spór z opactwem o patronat tutejszego kościoła. Jak wówczas sądzono, tradycje osadnicze Psiego Pola miały sięgać czasów dawniejszych: wg piszącego na początku XIII w. mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem tu miała mieć miejsce rzekoma bitwa Polaków z Niemcami w 1109 r. Kolejne zbliżenie do standardów osadniczych epoki nastąpiło w 1252 r., kiedy opactwo otrzymało od księcia zezwolenie na lokowanie wsi na prawie niemieckim wg wzoru osady targowej Kostomłoty. W odwołaniu do wspomnianego wzorca upatruje się początku Psiego Pola nie jako typowej wsi, ale osady targowej, łączącej funkcje rolnicze z wyznaczoną rolą lokalnego centrum wymiany. Że tak się rzeczywiście stało, przypuszczać można na podst. przesłanek dopiero ze schyłku średniowiecza, czyli mógł być to bardziej wynik długotrwałego procesu niż skutek przyjętego ongiś założenia. Skupieniu w osadzie działalności handlowej i usługowej potencjalnie sprzyjała obsługa przechodzącego przez nią ważnego szlaku komunikacyjnego, dzielącego się dalej na kilka dróg, łączących Wrocław z Prusami, albo też prowadzących prawym brzegiem Odry ku Małopolsce. Przy pobliskiej przeprawie (moście) na Widawie ulokowano komorę celną, wzmiankowaną od połowy XIII w.

Z drugiej strony, poważnym ograniczeniem możliwości rozwoju funkcji pozarolniczych osady była zbytnia bliskość Wrocławia, wskutek czego Psie Pole nie mogło stać się punktem etapowym na wspomnianym szlaku, lecz co najwyżej satelitą wielkiego miasta. Niewykluczone, że główną okolicznością wyzwalającą funkcje pozarolnicze osady było jej położenie w innym niż Wrocław księstwie – od 1312 r. oleśnickim, tuż za granicą – a także immunitety związane z własnością klasztorną. Pozwalało to bezpiecznie lokować tu konkurencyjną działalność gospodarczą, nietolerowaną na terenie podmiejskim w zasięgu władzy Wrocławia, a jedno-

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 38

51. Widok z lotu ptaka – Psie Pole, 1926

cześnie przyciągać konsumentów ze wsi położonych po tej samej stronie Widawy, zniechęconych do przekraczania bariery celnej i mytniczej między księstwami. Hipotetycznie wsparcia dla działań mających na celu wykreowanie w Psim Polu ośrodka wymiany spodziewać się można w XV w., w okresie zatargów gospodarczych Wrocławia z książętami oleśnickimi, w których rękach znalazła się tutejsza komora celna.

W bliżej nieznanym momencie Psie Pole traktować zaczęto jak miasteczko i choć okoliczności formalnego nadania mu takiego statusu nie są znane, to bez wątpienia w okresie nowożytnym ustrój gminy nabierał coraz wyraźniejszych cech miejskich. Tutejszy wójt dziedziczny wzmiankowany był od 1473 r., a burmistrz i rajcy – od lat 60. XVII w. W herbie miejscowości, zgodnie z nazwą, która w języku niemieckim utrzymała dotychczasowe znaczenie (*Hundsfeld*), umieszczono wizerunek psa, widoczny już na XV-wiecznej pieczęci ławniczej. Data „1109", widoczna na pieczęci miejskiej z 1667 r., zdradza z kolei atrakcyjność dla mieszkańców legendy o bitwie na Psim Polu, niewątpliwie ze względu na jej odległą metrykę.

Od 1476 r. opactwo ołbińskie posiadało prawo do organizowania na Psim Polu targu solnego. W końcu XVIII w. odbywano tu dwa jarmarki. Starania o założenie pierwszego cechu, piekarzy, datowane są na koniec XVII w. W latach 1791–1793 wzniesiono kościół ewangelicki (parafia obejmowała kilka wsi), a tutejsza szkoła wzmiankowana była w początkach XVII w. W XVI i ponownie w XVIII w. na Psim Polu osiedlali się Żydzi, stanowiąc w końcu XVIII stulecia około 1/8 mieszkańców. Tutejszą żydowską gminę „przedmiejską" Wrocławia tworzyły osoby, które ze względu na ograniczenia prawne nie mogły przebywać na stałe w głównym mieście Śląska (i w księstwie wrocławskim), lecz z racji ekonomicznych zależało im na zamieszkiwaniu w jego bliskości. Wszystkie wskazane wyżej okoliczności nie zmieniają zasadniczego faktu, że rozwój Psiego Pola w dobie przedindustrialnej był słaby. W XVIII w. było to wciąż otwarte, klasztorne miasteczko z kilkuset mieszkańcami, z charakterystyczną grupą mieszczan-rolników, a tutejsi rzemieślnicy zmuszani byli do przynależności cechowej. Drewniany charakter zabudowy zdają się potwierdzać nękające miejscowość

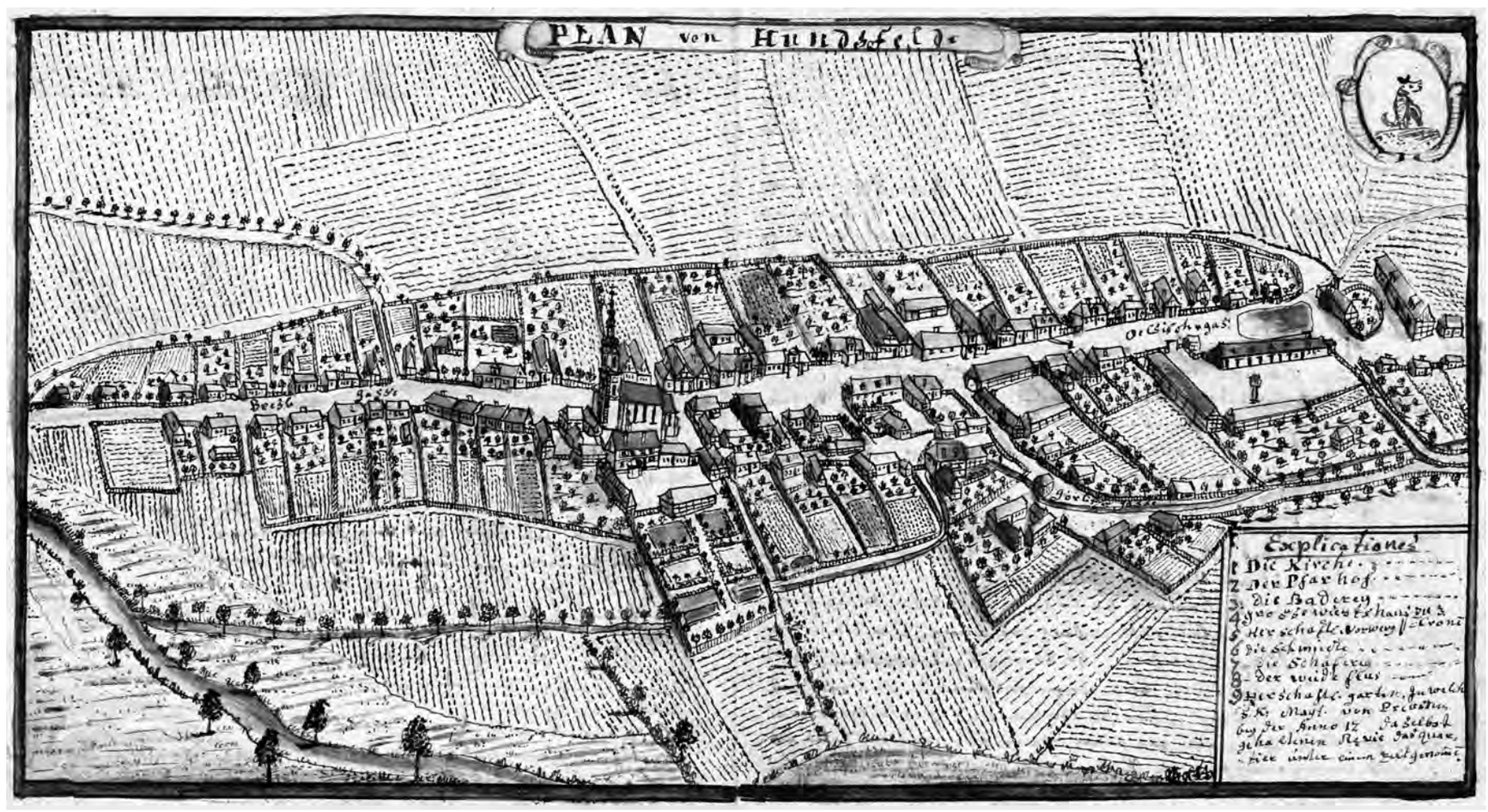

52. Widok z lotu ptaka wsi Psie Pole, 1762–1771

pożary: w 1732 r. spłonęły 24 domy, w 1759 – 21, a w 1813 – 22. Warto przy tym zauważyć, że liczba domów aż do połowy XIX w. wzrasta bardzo powoli. W 1785 r. było ich 89, w 1819 – 93, a w 1845 – 96.

Przyrost liczby mieszkańców Psiego Pola w latach 1756–1930

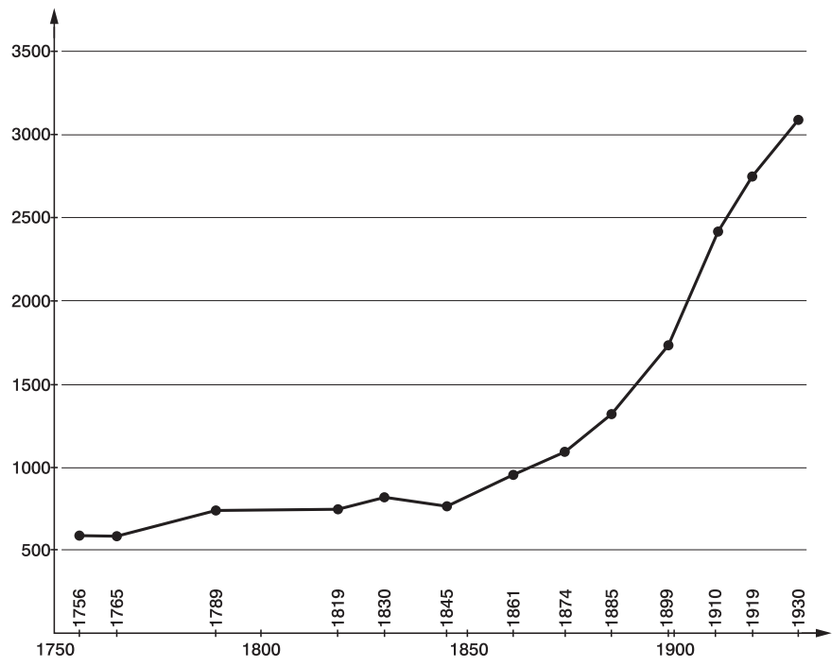

Nowy etap w życiu miasta pod względem formalnym oznaczała dokonana przez państwo pruskie sekularyzacja własności klasztornej w 1810 r., a następnie objęcie go w 1820 r. ustawą o samorządzie miejskim (*Städteordnung*). W połączeniu z dokonującymi się przemianami społeczno-ekonomicznymi i wzmożonym przemieszczaniem ludności ze wsi do miast otwierało to szanse na przyśpieszenie procesów rozwojowych. Te jednak nie następowały automatycznie, o czym świadczy przypadek ludności żydowskiej, która po zniesieniu barier osiedleńczych w ciągu 1. połowy XIX w. niemal całkowicie odpłynęła z Psiego Pola do atrakcyjniejszych ośrodków miejskich. W ówczesnych realiach najskuteczniejszym czynnikiem miastotwórczym okazywało się uprzemysłowienie, uzależnione z kolei od powstania infrastruktury komunikacyjnej. Po budowie szosy z Wrocławia (1824) przełomowym momentem pod tym względem było poprowadzenie w 1868 r. koło miasteczka linii kolejowej łączącej Wrocław przez Oleśnicę i Kluczbork z węzłem Fosowskie na Górnym Śląsku. W 1886 r. otwarto także lokalną linię kolejową do Trzebnicy. W następstwie pod koniec XIX w. na Psim Polu pojawił się wielki przemysł. W 1895 r. powstała cegielnia Hartrampfa, następnie fabryka pomp Heerdego i wielkie zakłady pralnicze. Wykładnią zachodzących przeobrażeń była dynamika przyrostu liczby ludności (zob. wykres). Próg tysiąca mieszkańców Psie Pole przekroczyło w latach 60. XIX w., a po tym jak w końcu stulecia tempo przyrostu gwałtownie się wzmogło (zbieżność z industrializacją) – do podwojenia tej liczby doszło już na samym początku XX w. a w połowie lat 20. XX w. przekroczono poziom trzech tysięcy mieszkańców.

Powyższe zjawiska musiały oczywiście odbić się na zasięgu i charakterze zabudowy mieszkalnej po połowie XIX w. oraz stanie infrastruktury publicznej. W 1867 r. zamontowano naftowe oświetlenie uliczne, w 1883 r. – pierwszą linię telefoniczną, w 1888 r. nadano nazwy ulicom i placom, w 1894 r. otwarto łaźnię miejską, w 1905 r. – gazownię (co umożliwiło gazowe oświetlenie ulic), w 1912 r. rozpoczęto budowę sieci wodociągowej. W latach 1890–1891 wzniesiono nowy kościół ewangelicki (w 1892 zburzono stary), w 1892 r. dokonano znacznej przebudowy kościoła katolickiego, w 1914 r. oddano do użytku nowy budynek szkoły.

Miasto Psie Pole włączono w obręb Wrocławia w 1928 r. (do tego czasu pozostawało w pow. oleśnickim). Robione przy tej okazji obliczenia jednoznacznie wskazują, że sposób zagospodarowania tego kilkusethektarowego terenu zasadniczo odbiegał od sytuacji typowych dla obszarów miejskich. Oto wskaźnik zaludnienia wynosił w gminie miejskiej Psie Pole 6,8 osoby/ha, dla majątku ziemskiego – 1,1, a we Wrocławiu – aż 113/ha. Majątek ziemski Psie Pole, którego powierzchnia ulegała ciągłym zmianom, w długim łańcuchu kolejnych od XIII w. posiadaczy trafił w 1692 r. do rąk właściciela miasta – opactwa św. Wincentego. Po jego sekularyzacji znów stał się własnością prywatną, od 2. połowy XIX w. związaną z rodzinami Korn i von Schweinichen, wchodząc wraz z przynależnymi obiektami przemysłowymi (m.in. gorzelnia, młyn, mleczarnia), tak jak majątki Pawłowice, Zakrzów i Biskupice Widawskie, w skład fideikomisu w Pawłowicach.

ANALIZA ROZWOJU PRZESTRZENNEGO PSIEGO POLA NA PODSTAWIE MATERIAŁÓW IKONOGRAFICZNYCH I KARTOGRAFICZNYCH

Najstarszy obraz miasteczka pochodzi z ok.1730 r., ze szkicownika Fryderyka Bernarda Wernera ofiarowanego Benjaminowi Fasserlemu ok. 1760 r.[528] Psie Pole to wówczas jedynie nieco domów wokół kościoła. Plan widokowy miasteczka, sporządzony przez tego samego rysownika w latach 1762–1771[529], ukazuje jednokondygnacyjną zabudowę o wiejskim charakterze, usytuowaną kalenicowo przy głównej drodze, z folwarkiem na północno-wschodnim skraju założenia oraz stawem na północy. Jedynymi fragmentami miasteczka świadczącymi o jego zurbanizowanym charakterze są krótkie fragmenty zwartej zabudowy na południe od kościoła i mały placyk na północ od niego. Na północ od świątyni parafialnej główna droga rozdwajała się i jedna z odnóg prowadziła do Zgorzeliska. Na północnym skraju osiedla, w świetle głównego ciągu komunikacyjnego, znajdował się typowy wiejski staw. Jak wynika z legendy planu (niestety oznaczenia cyfrowe nie zostały przeniesione na sam plan), w miasteczku znajdowała się kuźnia, owczarnia i folwark pański z ogrodem. Pod koniec XVIII w. Psie Pole miało tylko jedną ulicę i 591 mieszkańców, w tym 536 chrześcijan i 55 żydów. Najważniejszym obiektem był kościół pw. św. Jakuba Starszego z połowy XIII w. z wieżą z 1697 r. (całkowicie przebudowany po zniszczeniach wojennych). Panorama Psiego Pola na rysunku Wernera przedstawia miejscowość odbudowaną po pożarze z 1759 r., podczas którego spłonęło 21 domów i kościół wraz z wieżą. Na widoku tym trudno odnaleźć synagogę wymienioną w spisie Zimmermanna[530]. Pomimo rujnującego pożaru pod koniec XVIII w. w dalszym ciągu tylko 26 na 89 budynków było murowanych.

Intensyfikacja rozwoju miejscowości w końcu XIX w. spowodowała powstanie tam w 1891 r., na miejscu budowli z lat 1791–1793, murowanego neogotyckiego kościoła ewangelickiego fundacji wrocławskich bankierów z rodziny Eichborn przy okazji ślubu ich syna z córką wrocławskich wydawców Kornów (budowla niezachowana).

W rezultacie miejscowość składała się z głównego „wrzeciona" komunikacyjnego i dwóch placów – starszego na północ od kościoła katolickiego i na wschód od świątyni ewangelickiej oraz młodszego na zachód od folwarku, w pobliżu ob. skrzyżowania alei Jana III Sobieskiego, T. Bora-Komorowskiego i ul. Kiełczowskiej. Znaczenie tych dwóch centrotwórczych przestrzeni publicznych widoczne jest na planie z 1910 r., pochodzącym ze znanej urbanistycznej firmy Meltzer i Kreuz[531], jak i na planie z 1942 r., sytuującym nowy ratusz nowej dzielnicy Psie Pole przy tym starszym, trójkątnym placu[532].

Plan z 1910 r. (niezrealizowany) wyznaczał monumentalną sieć urbanistyczną z nowymi, obszernymi placami-skwerami na wschód od dawnej osi komunikacyjnej i nowymi obiektami publicznymi przy skrzyżowaniach nowo wyznaczonych ulic na terenach komunalnych na wschód od dawnego cmentarza katolickiego, przy drodze w stronę Zgorzeliska.

Rola miasteczka wzrosła znacznie od lat 40. XX w., kiedy powstała bezpośrednio na północ od niego wielka fabryka zbrojeniowa Rheinmetall-Borsig A.G. (ob. ul. Bierutowska 67–59). Wielki kompleks budowli przekształcony został w 1946 r. w funkcjonujące do lat 90. XX w. Państwowe Zakłady Lotnicze. Szkoła związana z tymi zakładami należała w latach 60. i 70. XX w. do najważniejszych ośrodków szkolnictwa średniego we Wrocławiu. Dziś Psie Pole stało się małym centrum usługowo-handlowym, obsługującym potężne kompleksy mieszkaniowe na terenie dawnych wsi Zgorzelisko i Zakrzów.

Krzysztof Demidziuk

OSADNICTWO WCZESNOŚREDNIOWIECZNE W GRANICACH DZISIEJSZEGO WROCŁAWIA – KOMENTARZ DO MAPY

Obraz osadnictwa wczesnośredniowiecznego jest wypadkową trzech czynników: położenia i warunków paleomorfologicznych, gęstości zaludnienia w kolejnych przedziałach chronologicznych oraz stanu badań nad tą problematyką.

Rozpatrywany obszar – Wrocław w obecnych granicach administracyjnych – jest sztucznym tworem administracyjno-terytorialnym (o pow. 293 km^2), ukształtowanym w 1973 r. W całości znajduje się na Równinie Wrocławskiej, będącej centralną częścią Niziny Śląskiej. Teren ten – w formie wydłużonej i otwartej kotliny o wysokościach od 108 do 125 m n.p.m. – przecina Odra, do której w obrębie Wrocławia wpadają cztery rzeki – prawobrzeżna Widawa oraz lewobrzeżne Oława, Ślęza i Bystrzyca. Decydujący wpływ na geomorfologię tego obszaru wywarły trzy kolejne zlodowacenia plejstoceńskie: południowopolskie, środkowopolskie i północnopolskie, które utworzyły jego podłoże z glin zwałowych, osadów rzecznych oraz utworów eolicznych. Jednak ostateczną rzeźbę nadały mu procesy erozyjne w następnej epoce geologicznej czwartorzędu – w holocenie. Doprowadziły one do wykształcenia najpierw nadzalewowej, a później – w wyniku następujących po sobie faz akumulacji i erozji rzecznej – zalewowej terasy Odry z jej licznymi meandrami, starorzeczami oraz wyspami. Takie położenie i ukształtowanie terenu – zwłaszcza obecność wysp jako naturalnego ułatwienia przeprawy przez Odrę – sprawiły, że począwszy od młodszej epoki kamienia był on stale zasiedlony. Nie inaczej też było w dwóch okresach wczesnego średniowiecza.

Najważniejszymi źródłami do poznania osadnictwa wczesnośredniowiecznego (od VII do poł. XIII w.) na tym terenie – zwłaszcza jego okresu

plemiennego (VII–X w.) – są zabytki archeologiczne. Pozyskane w wyniku przypadkowych odkryć oraz badań wykopaliskowych, ukazują aktualny stan wiedzy na ten temat. Niestety, z różnych powodów obraz ten został wypaczony. Głównymi przyczynami są wysokie wskaźniki urbanizacji i industrializacji Wrocławia oraz zrealizowane inwestycje hydrotechniczne, związane z regulacją, kanalizacją i udrażnianiem Odry. Z jednej strony, powstanie i rozwój miasta zniszczyło część wczesnośredniowiecznych nawarstwień (często całe stanowiska), z drugiej – ograniczyło i utrudniło dostęp do nieprzekształconych jeszcze ich fragmentów. Kolejnymi czynnikami kształtującymi dzisiejszy obraz osadnictwa tego okresu są kategorie źródeł oraz sposoby ich pozyskania. Na omawianym obszarze gros znalezisk to zabytki pojedyncze (zazwyczaj fragmenty naczyń glinianych), odkryte przypadkowo. Tylko w kilkunastu wypadkach pochodzą one ze stanowisk badanych wykopaliskowo. Zresztą i ta proweniencja jest często wynikiem prac ratowniczych, a nie programowych. Nie bez znaczenia jest również czas ich pozyskania: większość z nich odkryto jeszcze w XIX w., kiedy archeologia śląska (wrocławska) podejmowała próby wydzielenia się z nauk przyrodniczych, lub w czterech pierwszych dziesięcioleciach wieku następnego, tuż po jej wyodrębnieniu jako samodzielnej dyscypliny naukowej. Również poziom ich opracowania daleko odbiegał od obecnie przyjętego. Nie wynikało to tylko z preferencji archeologii pruskiej i niemieckiej – ograniczonych głównie do epok pradziejowych i ich podziału na okresy – ale także z wiedzy o słowiańskiej i wczesnopolskiej kulturze. Dlatego większość znalezisk została zakwalifikowana tylko do bardzo szerokiego przedziału chronologii względnej, jakim jest wczesne średniowiecze. Ponadto znaczny procent odkryć sprzed 1945 r. – poza nielicznymi komunikatami i sprawozdaniami – nie ma odbicia w literaturze przedmiotu, a tym samym nie znalazły się one w obiegu naukowym. Także wydarzenia z dramatycznej najnowszej historii miasta – ostatniego roku wojny i dwóch miesięcy po jej zakończeniu – sprawiły, że część tych zabytków bezpowrotnie zaginęła i ich naukowa weryfikacja nie jest możliwa. Dopiero wraz z nową sytuacją państwową i polityczną, odbudową i rozbudową miasta oraz podjęciem systematycznych badań archeologicznych, nastąpił lawinowy przyrost kolejnych źródeł, zwłaszcza tych związanych z początkami państwa polskiego. Było to wynikiem rozpoczętych na niespotykaną wcześniej skalę programowych prac wykopaliskowych, które – ograniczone wprawdzie do wybranych stanowisk (np. Ostrów Tumski, Nowy Targ) – realizowano w ramach obchodów millenijnych. Również w następnych dziesięcioleciach nie zaniechano podobnych badań, które z przerwami prowadzone są do dzisiaj. Ponadto poprzez weryfikację „przywrócono" nauce znaczną część źródeł – pozyskanych jeszcze w wieku XIX lub w okresie międzywojennym przez archeologię pruską i niemiecką.

W wyniku kwerendy archiwalnej (dokumentacji polowej i gabinetowej) oraz bibliotecznej (literatury przedmiotu), wydzielono i skartowano w granicach współczesnego Wrocławia 126 stanowisk. Z tej liczby zaledwie 50 (ok. 40%) ma przypisaną chronologię bardziej precyzyjną aniżeli tylko określenie „wczesnośredniowieczna". Wynika z tego, że aż 76 (ok. 60%) to obiekty bez dokładnej datacji. Wśród pierwszej grupy – o ustalonej chronologii – 16 sklasyfikowano jako stanowiska z okresu plemiennego, a pozostałe 34 jako wczesnopaństwowe. Spośród tych 16 przypisanych do starszego okresu 9 to stanowiska wydatowane na jego wczesną fazę (VII–VIII w.), a 7 – na późną (IX–X w.). Inaczej przedstawia się sytuacja w zależności od rodzaju stanowiska. W tym zestawieniu tylko 12 nie ma określonej funkcji. Najwięcej wyodrębniono osad – 79, (w tym 15 z okresu plemiennego, 21 z wczesnopaństwowego, 43 bez dokładnej chronologii) i cmentarzysk szkieletowych (często jako pojedyncze groby) – 15 (wszystkie z okresu wczesnopaństwowego). Jest rzeczą ciekawą, że porównywalne są liczby tak różnych jakościowo stanowisk, jak grodziska (1 plemienne? 2 państwowe, 4 nieokreślone) i tzw. znaleziska luźne (wszystkie jako wczesnośredniowieczne) – 7 plemiennych i 6 wczesnopaństwowych. Następną wyodrębnioną kategorią źródeł archeologicznych są skarby odkryte w trzech miejscach omawianego obszaru bez szerszego kontekstu (zdeponowane w z okresie wczesnopaństwowym). Natomiast zupełnie odosobnionym przypadkiem jest wielofunkcyjny zespół wczesnopolskich stanowisk na Ołbinie.

Mapa osadnictwa wczesnośredniowiecznego – wszystkich skartowanych stanowisk archeologicznych – pokazuje, że niezależnie od rozpatrywanego okresu, plemiennego czy wczesnopaństwowego, istniała obiektywna przyczyna takiej, a nie innej ich lokalizacji, wynikająca z określonych preferencji przy zakładaniu stałych siedzib, jak np.: urodzajność ziem, leżących przede wszystkim wzdłuż większych cieków, w tym wypadku Odry i jej czterech głównych dopływów. Dlatego trudno mówić o małych skupiskach osadniczych, nawet wokół wyróżnionych grodów, rzeczywistych (Pracze Odrzańskie-Nowa Karczma) i domniemanych (Kowale/Psie Pole, Kowale-Popiele). Tylko w trzech wypadkach rysują się wyraźne wczesnopaństwowe centra osadnicze o różnym charakterze i funkcjach – na Ostrowie Tumskim i wyspie Piasek, pomiędzy dawnym kościołem św. Jakuba (ob. kościół św. Wincentego) i lewym brzegiem Odry oraz na Ołbinie.

Na podstawie dostępnych źródeł oraz aktualnej wiedzy można przeprowadzić rekonstrukcję obrazu osadnictwa wczesnośredniowiecznego w granicach dzisiejszego Wrocławia. Wprawdzie rozpatrywany obszar jest tylko sztucznym wycinkiem większego rejonu osadniczego, jednak wymienione źródła pozwalają na przeanalizowanie procesów osadniczych nawet na tak niewielkim obszarze w ramach wyodrębnionych okresów periodyzacyjnych – plemiennego i wczesnopaństwowego.

Nie wdając się w rozważania na temat pierwotnych siedzib Słowian (ich etnogenezy), można stwierdzić, że z ich obecnością na Śląsku – także w granicach Wrocławia – należy się liczyć już od początku VII w., od starszej fazy okresu plemiennego. Potwierdzają to pozostałości osad otwartych odkryte na prawych brzegach Ślęzy (Pilczyce), Bystrzycy (Jerzmanowo, Złotniki, Stabłowice, Pracze Odrzańskie, Janówek) i Widawy (Psie Pole). Wiemy, że w obrębie niektórych z nich (Janówek, Pracze Odrzańskie, Psie Pole, Stabłowice, Złotniki) odsłonięto ślady po zagłębionych w ziemię budynkach mieszkalnych oraz odkryto nieliczne zabytki ruchome: ceramikę naczyniową, przedmioty żelazne i gliniane przęśliki. Relikty podobnych osad odkryto również po obu stronach Odry (Ołbin, Rędzin, Popowice, Kozanów). Pozostałości pierwszej – zlokalizowanej we wschodniej części Ołbina – pozwalają na częściową jej rekonstrukcję. Tworzyły ją tylko dwa budynki mieszkalne i obiekt o przeznaczeniu gospodarczym. Wprawdzie w obu chatach znajdowały się paleniska, jednak różniły się one konstrukcją. Pierwsza zagłębiona była w podłoże, a jej poziom użytkowy tworzyła drewniana podłoga. O drugiej możemy powiedzieć tylko tyle, że przykryta była dwuspadowym dachem wspartym na sochach. Niestety, także w wypadku tej osady ruchomy materiał zabytkowy był bardzo skromny: prawie wyłącznie fragmenty naczyń glinianych (ubogo ornamentowanych garnków i głębokich mis, ręcznie lepionych i niekiedy obtaczanych – w ich górnych partiach na kole garncarskim) w bezpośrednim sąsiedztwie palenisk. Chociaż nie natrafiono na przedmioty metalowe, to jednak z całą pewnością w użyciu były noże żelazne, na co pośrednio wskazuje odkryta kamienna osełka. Natomiast o znajomości tkactwa świadczy obecność glinianego przęślika. Funkcjonowanie osady w następnym wieku – podobnie jak większość z wymienionych wyżej (Janówek, Jerzmanowo, Kozanów, Psie Pole, Pracze Odrzańskie, Stabłowice, Złotniki) – udokumentowane zostało również źródłami archeologicznymi. Głównie na podstawie znalezionego materiału ceramicznego – form naczyń i ich zdobnictwa – przyjmuje się, że osadnictwo w tym czasie (VII–VIII w.) związane było z południową strefą kulturową o nazwie Rössen-Chodlik. Kolejne dwa stulecia (IX i X w.) przynoszą względną intensyfikację osadnictwa otwartego – powstają nowe, większe już osady. Tylko w przypadku trzech stanowisk (Janówek, Ołbin, Rędzin) można mówić o kontynuacji ich zamieszkiwania. Niestety, także i dla tej fazy (młodszej) okresu plemiennego dysponujemy jedynie nielicznymi odkryciami (Grabiszyn, Kozanów, Muchobór Mały, Oporów, Pilczyce, Popowice). Ślady osadnictwa – podobnie jak w starszej fazie – koncentrują się głównie wzdłuż dopływów Odry, natomiast z rzadka pojawiają się w bezpośrednim sąsiedztwie tej rzeki. Pomimo że dysponujemy wzmiankami o trzech grodziskach (Leśnica, Psie Pole/Kowale, Kowale-Popiele) zniwelowanych już w czasach nowożytnych, to jednak nadal brakuje dowodów (źródeł archeologicznych) na istnienie więcej niż jednego grodu z okresu plemiennego (oprócz tego odkrytego na Ostrowie Tumskim, z lat 930–940).

Nieco inaczej przedstawia się obraz osadnictwa z doby wczesnopaństwowej. Wprawdzie z tego okresu znamy zaledwie 34 stanowiska, jednak z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że także te bez dokładnej chronologii (80) trzeba datować na ten okres. Analiza skartowanych odkryć pokazuje, że od XI w. nastąpiła intensyfikacja osadnictwa. Nadal skupia się ono głównie wzdłuż najważniejszych dopływów Odry, jednak nie ogranicza się już tylko do Widawy, Ślęzy i Bystrzycy, ale obecne jest także na obu brzegach Oławy i samej Odry. W wypadku tej ostatniej – zwłaszcza w miejscu przeprawy odrzańskiej – wyraźnie rysuje się skupisko osadnicze z trzema centrami, którymi są: wyspy Tumska i Piasek; lewobrzeżny obszar pomiędzy kościołem św. Wojciecha a rzeką; prawobrzeżny Ołbin. Na Ostrowie Tumskim mieścił się (od lat 80. X w.) gród z gęsto zasiedlonym obronnym podgrodziem – ośrodek władzy książęcej. W jego obrębie znajdowało się także centrum władzy kościelnej z katedrą (od 1000 r.), innymi świątyniami, dworem biskupa i siedzibą członków kapituły katedralnej. Wyspa Piaskowa natomiast pełniła ważną rolę komunikacyjną jako miejsce przeprawy odrzańskiej. Drugim centrum była lewobrzeżna osada o charakterze wczesnomiejskim (ciągła zabudowa mieszkalna i gospodarcza), założona w XI/XII w. pomiędzy kościołem św. Wojciecha a brzegiem Odry. Centrum trzecie związane jest z rezydencją możnowładczą komesa Piotra Włostowica i ufundowanym przezeń klasztorem Benedyktynów NM Panny i św. Wincentego (od lat 30. XI w.) na prawobrzeżnym Ołbinie. Poza dworem i majętnością o charakterze wiejskim znajdowały się tam także jatki i leżąca przy przeprawie odrzańskiej karczma, własność opactwa. Oprócz tych skupisk – trzech centrów o różnych funkcjach, zdecydowanie przeważało osadnictwo rozproszone typu wiejskiego – najczęściej wzdłuż rzek i strumieni – będące najbliższym zapleczem wczesnośredniowiecznego Wrocławia. Zróżnicowany charakter warunków naturalnych stwarzał możliwości rozwijania różnorodnych gałęzi gospodarki wiejskiej. Względnie urodzajne ziemie – zwłaszcza na lewym brzegu Odry – nadawały się do intensywniejszych upraw zbożowych, natomiast nadrzeczne łęgi sprzyjały hodowli zwierząt domowych. Nie bez znaczenia była także obfitość wód – która była ważnym elementem bytowania ówczesnej ludności. Sama Odra stanowiła ważną arterię komunikacyjną, co poświadczają liczne znaleziska czółen dłubanek i łodzi klepkowych. Taki też rodzaj osadnictwa dominował przez cały okres państwowy wczesnego średniowiecza.

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 41

Wczesnośredniowieczne stanowiska archeologiczne
z terenu Wrocławia w granicach poszczególnych dzielnic i osiedli

Lp.	W obrębie osiedla	Rodzaj stanowiska	Chronologia
		Wrocław–Fabryczna	
1	Gądów Mały	(1) cmentarzysko szkieletowe	WŚ?
2	Grabiszyn	(1) osada	X–XI w.
3	Jerzmanowo	(1) osada	VIII–X i XI–XII w.
4	Kozanów	(1) osada	VII–VIII w.
5	Kozanów	(2) osada	IX–X i XI–XIII w.
6	Kuźniki	(1) osada	XI w.
7	Kuźniki	(2) osada	XI w.
8	Kuźniki	(3) nieokreślone	WŚ
9	Kuźniki	(4) nieokreślone	WŚ
10	Leśnica	(1) osada	1. poł. XIII w.
11	Leśnica	(2) cmentarzysko szkieletowe	grób, WŚ
12	Leśnica	(3) grodzisko	WŚ
13	Leśnica	(4) osada	WŚ
14	Marszowice	(1) skarb	po 1195 r.
15	Marszowice	(2) grodzisko	WŚ?
16	Maślice Małe	(1) osada	XII w.
17	Maślice Małe	(2) osada	XII w.
18	Maślice Wielkie	(1) osada	XII w.
19	Mokra	(1) cmentarzysko szkieletowe	grób, WŚ
20	Muchobór Mały	(1) osada	IX–X w.
21	Muchobór Mały	(2) nieokreślone	WŚ
22	Muchobór Mały	(3) nieokreślone	WŚ
23	Muchobór Mały	(4) nieokreślone	WŚ
24	Muchobór Wielki	(1) osada	XII w.
25	Muchobór Wielki	(2) osada	WŚ
26	Nowy Dwór	(1) osada	WŚ
27	Oporów	(1) osada	IX–X w.
28	Oporów	(2) cmentarzysko szkieletowe	XI–poł. XII w.
29	Pilczyce	(1) osada	IX–X w.
30	Pilczyce	(2) osada	WŚ
31	Pilczyce	(3) osada	WŚ
32	Pilczyce	(4) cmentarzysko szkieletowe	grób, WŚ
33	Popowice	(1) nieokreślone	IX–X w.
34	Pracze Odrzańskie	(1) osada	VII–VIII w.
35	Pracze Odrzańskie	(2) osada/Janówek	VII–VIII w.
36	Pracze Odrzańskie	(3) osada/Janówek	WŚ
37	Pracze Odrzańskie	(4) grodzisko/Nowa Karczma	XI–XIII w.
38	Ratyń	(1) osada	WŚ
39	Stabłowice	(1) osada	VII–VIII w.
40	Stabłowice	(2) osada	WŚ
41	Stabłowice	(3) osada	WŚ
42	Stabłowice	(4) osada	WŚ
43	Stabłowice	(5) nieokreślone	WŚ
44	Strachowice	(1) osada	WŚ
45	Strachowice	(2) znalezisko luźne	WŚ
46	Strachowice	(3) osada	WŚ
47	Złotniki	(1) osada	VII–VIII i XI–XIII w.
48	Złotniki	(2) osada	WŚ
49	Złotniki	(3) grodzisko	WŚ
50	Żerniki	(1) osada	XII w.
51	Żerniki	(2) osada	XII w.
		Wrocław–Krzyki	
52	Bieńkowice	(1) znalezisko luźne	WŚ
53	Bierdzany	(1) osada	WŚ
54	Klecina	(1) osada	XI–XIII w.
55	Klecina	(2) osada	XI–XIII w.
56	Krzyki	(1) osada	WŚ
57	Księże Wielkie	(1) skarb	X–XI w.
58	Opatowice	(1) osada	WŚ
59	Partynice	(1) osada	2. poł. XI– –1. poł. XIII w.
60	Partynice	(2) osada	WŚ
61	Południe	(1) osada	XI–XIII w.
62	Południe	(2) osada	WŚ?
63	Tarnogaj	(1) osada	XII w.
		Wrocław–Psie Pole	
64	Biskupice Widawskie	(1) osada	WŚ
65	Biskupice Widawskie	(2) osada	WŚ
66	Biskupice Widawskie	(3) osada	WŚ
67	Biskupice Widawskie	(4) osada	WŚ

Lp.	W obrębie osiedla	Rodzaj stanowiska	Chronologia
		Wrocław–Psie Pole	
68	Karłowice	(1) osada	WŚ
69	Kleczków	(1) cmentarzysko szkieletowe	XI–XII w.
70	Kłokoczyce	(1) osada	WŚ
71	Kłokoczyce	(2) osada	WŚ
72	Kowale	(1) osada	WŚ
73	Kowale	(2) osada	WŚ
74	Kowale	(3) grodzisko (znane też jako Psie Pole)	WŚ
75	Kowale	(4) grodzisko	WŚ?
76	Osobowice	(1) osada	WŚ
77	Osobowice	(2) osada	WŚ
78	Osobowice	(3) nieokreślone	WŚ
79	Pawłowice	(1) cmentarzysko szkieletowe	grób, WŚ
		Wrocław–Psie Pole	
80	Pawłowice	(2) osada	WŚ
81	Pawłowice	(3) osada	WŚ
82	Pawłowice	(4) osada	WŚ
83	Polanowice	(1) osada	WŚ
84	Polanowice	(2) osada	WŚ
85	Psie Pole	(1) osada	VII–VIII w.
86	Psie Pole	(2) znalezisko luźne	WŚ
87	Psie Pole	(3) osada	WŚ
	Psie Pole	(3) grodzisko (znane też jako Kowale)	WŚ.
88	Psie Pole	(4) cmentarzysko szkieletowe	WŚ
89	Rędzin	(1) osada	VII–XII w.
90	Rędzin	(2) nieokreślone	WŚ
91	Rędzin	(3) znalezisko luźne	WŚ
92	Rędzin	(4) osada	WŚ
93	Sołtysowice	(1) osada	WŚ
94	Swojczyce	(1) osada	WŚ
95	Swojczyce	(2) osada	WŚ
96	Swojczyce	(3) osada	WŚ
97	Świniary	(1) cmentarzysko szkieletowe	WŚ
98	Świniary	(2) znalezisko luźne	WŚ
99	Widawa	(1) osada	XII w.
100	Widawa	(2) nieokreślone	WŚ
101	Zakrzów	(1) osada	WŚ
102	Zakrzów	(2) osada	WŚ
103	Zakrzów	(3) osada	WŚ
		Wrocław–Stare Miasto	
104	Stare Miasto	(1) osada/Nowy Targ	XII–XIII w.
105	Stare Miasto	(2) osada/Plac Dominikański	XI–XII w.
106	Stare Miasto	(3) skarb	po 1070 r.
107	Stare Miasto	(4) cmentarzysko szkieletowe / Plac Dominikański	XI–XII w.
108	Stare Miasto	(6) osada	WŚ
109	Stare Miasto	(7) nieokreślone	WŚ
		Wrocław–Śródmieście	
110	Bartoszowice	(1) osada	WŚ
111	Bartoszowice	(2) osada, grodzisko jako Kowale-Popiele	WŚ
112	Biskupin	(1) osada	WŚ
113	Biskupin	(2) osada	WŚ
114	Dąbie	(1) cmentarzysko szkieletowe	grób, WŚ
115	Dąbie	(2) nieokreślone	XI w.
116	Ołbin	(1) osada	2. poł. VII–X w.
117	Ołbin	(2) klasztor, cmentarzysko szkieletowe, rezydencja	XI–XII w.
118	Szczytniki	(1) nieokreślone	WŚ
119	Śródmieście	(1) osada	WŚ
120	Śródmieście	(2) znalezisko luźne	WŚ
		Wyspy	
121	Kępa Mieszczańska	(1) cmentarzysko szkieletowe	grób, WŚ
122	Ostrów Tumski	(1) grodzisko	X w.
123	Ostrów Tumski	(2) grodzisko	X–XIII w.
124	Ostrów Tumski	(3) cmentarzysko szkieletowe	1. poł. XI w.
125	Ostrów Tumski	(4) znalezisko luźne	WŚ
126	wyspa Piasek	(1) cmentarzysko szkieletowe	XII w.

Małgorzata Chorowska

ZAMEK KSIĄŻĘCY NA OSTROWIE TUMSKIM – KOMENTARZ DO PLANSZY

Zamek ten powstał na miejscu dawnego grodu, który od XI w. był jednym z głównych ośrodków administracyjnych na terenie władztwa piastowskiego, na równi z Krakowem i Sandomierzem. Siedziba władcy z kaplicą św. Marcina znajdowała się w zachodnim, mocniej obwarowanym członie grodu, podczas gdy we wschodnim, mającym charakter obszernego podgrodzia, znajdowała się katedra i gęsta zabudowa drewniana. Obwarowania tworzyły potężne wały drewniano-ziemne o konstrukcji rusztowej. Powrót na Śląsk z wygnania w Altenburgu księcia piastowskiego Bolesława Wysokiego (1163–1200) stworzył możliwość budowy we Wrocławiu nowej siedziby książęcej i stopniowego przekształcania dawnego grodu w zamek.

Niewiele wiadomo o wyglądzie grodu w połowie XII w. Mimo wieloletnich badań archeologicznych[533] nie został jednoznacznie ustalony ani przebieg drewniano-ziemnych wałów, ani nawet przybliżona lokalizacja pierwszej, zapewne kamiennej, książęcej siedziby. Dokument z 1149 r. wymienia kaplicę pw. św. Marcina, zapewne z XI w., która została wówczas przekazana przez księcia Bolesława Kędzierzawego benedyktynom z Ołbina. Kaplica ta, której pierwotne umiejscowienie pozostaje dla nas tajemnicą, wielokrotnie była wspominana w XII i XIII w.[534], także jako miejsce sygnowania książęcych dokumentów. W ostatniej ćwierci XIII w. została wzniesiona kolejna ceglana kaplica, która stanowi zrąb kościoła pw. św. Marcina. W 1175 r. poświadczony jest po raz pierwszy kościół św. Piotra, ale nie znamy miejsca, gdzie *olim ecclesia Sancti Petri fuerant locata*. W świetle źródeł pisanych z XIII w. zamek wrocławski jawi się jednoznacznie jako najważniejsza rezydencja Piastów śląskich, co najmniej od 1257 r. w całości murowana (*castrum vero lapideum*). W latach 1239–1290 książęta wrocławski wydali w nim wiele dokumentów[535]. Dopiero po śmierci Henryka IV Probusa w 1290 r. stracił on rangę głównej siedziby, a w 1311 r. został określony jako *castrum antiquum*. Jednak jeszcze w 1315 r. dla książąt Bolesława III i Henryk VI było to *castrum sua Wraislaviensium*[536], a obwarowania zamkowe zostały wspomniane w 1319 r. W 1345 r., dziesięć lat po śmierci Henryka VI, ostatniego Piasta we Wrocławiu, znaczna jego część była już w użytkowaniu kapituły świętokrzyskiej[537] i podzielona na działki kanoników, choć, formalnie rzecz biorąc, zamek nadal należał do aktualnego władcy – króla czeskiego. W 1382 r. Wacław II kazał go odbudować na koszt kapituły katedralnej[538]. Ostateczne przekazanie zamku kapitule przez Albrechta II, króla czeskiego i niemieckiego, nastąpiło dopiero w roku 1439[539].

Wieloletnie badania architektoniczno-archeologiczne północno-wschodniej części zamku doprowadziły do odkrycia reliktów ceglanej zabudowy o skomplikowanym programie funkcjonalnym i przestrzennym, stanowiących pozostałość założeń rezydencjonalnych z czasów księcia Bolesława Wysokiego i jego spadkobierców – Henryków śląskich[540]. Ze względu na stan zachowania odkrytych reliktów (głównie fundamentów) oraz niedostatek źródeł pisanych, pewne kwestie związane z interpretacją ich funkcji i formy nadal są dyskusyjne. Można wyróżnić 8 faz przemian zabudowy zamkowej (XII–XIV w.) i kolejną z czasu zasiedlenia zamku przez kanoników kolegiaty Świętego Krzyża.

FAZA 1: lata 1166–1186 – 18-bok. Głównym obiektem murowanym, który powstał za panowania księcia Bolesława Wysokiego, była zagadkowa budowla centralna. Wyrosła ona po północnej stronie grodu, bezpośrednio z miąższu drewniano-ziemnych wałów. Jej średnica – niemal 25 m – jest ewenementem wśród ówczesnych cylindrycznych budowli europejskich. Zachowane pod ziemią relikty to 18 ceglanych filarów w kształcie trapezu rozmieszczonych na okręgu i pozostałość kolistego filaru w środku. Trapezoidalne filary były połączone łukami arkad. Razem tworzyły pierścień fundamentowy o grubości 2,5 m i głębokości ok. 3 m. Na ówczesnym poziomie gruntu (118 m n.p.m.) pierścień wyrównano zaprawą. Ściany parteru miały przebieg prosty, o narysie 18-boku. Ich grubość wynosiła 1,1 m, a w każdym z narożników wzmacniały je filary zewnętrzne o przekroju 60 × 60 cm oraz filary wewnętrzne o przekroju 30 × 30 cm. W punktach węzłowych pogrubiały one ścianę do ok. 2 m! Centralny filar miał średnicę ok. 3 m na poziomie fundamentu. Był on jedyną wewnętrzną podporą, na której mogły spocząć stropy. Duża średnica budowli, niewielka grubość ścian obwodowych i brak mocnych przypór wykluczają obecność sklepień murowanych – solidne fundamenty i drewniane stropy, najlepiej dylowe, zapewniałyby jej dostateczną sztywność i wytrzymałość nawet przy wysokości ok. 20 m.

O ile łatwo można sobie wyobrazić formę architektoniczną 18-boku, o tyle jego funkcja od lat wywołuje kontrowersje wśród badaczy. Przed 30 laty utrwalił się pogląd, że była to kaplica. Obecnie wydaje się bardziej prawdopodobne, że budowla musiała mieć funkcję rezydencjonalną i stanowić rodzaj wertykalnego pałacu – w typie wielokondygnacyjnych wież mieszkalnych, tzw. donżonów, bardzo popularnych na zamkach ówczesnej Europy. Komnaty, aule i często też kaplice umieszczano w nich na górnych kondygnacjach. O tym, że we wrocławskim donżonie mogła się znajdować kaplica, np. w formie wykuszu, świadczą znalezione detale architektoniczne – trzy piaskowcowe klińce ozdobione wałeczkami, pochodzące z jakiejś dużej arkady. Wykonujący je kamieniarz zostawił na każdym z nich znak w kształcie litery „h".

FAZA 2: lata 1175–1200 – mur płaszczowy. Otoczył on najstarszą budowlę co najmniej od strony północnej i północno-wschodniej. Odkryto ławę fundamentową o grubości 2 m, biegnącą łukiem na długości ok. 9 m, przewrócony fragment muru z jego wyższych partii oraz negatyw podobnej konstrukcji, która otaczała 18-bok także od strony zachodniej. Nowa konstrukcja nie zastąpiła dawnych wałów drewniano-ziemnych, lecz była w nie wtopiona. Świadczy o tym odkrycie na zewnętrznych, schodkowych odsadzkach ławy fundamentowej warstw spiaszczonej gliny i faszyny przesypanej piaskiem. Warstwy te miały miąższość ok. 40 cm i przechodziły w relikty wału o podobnym zakrzywieniu co mur płaszczowy. W prześwicie powstałym pomiędzy 18-bokiem a murem płaszczowym, o szerokości 1,0–1,6 m, mogły się mieścić korytarze lub schody na piętra starszej budowli wieżowej. Jest też prawdopodobne, że powstałe międzymurze było pierwotnie wypełnione gliną.

Mur płaszczowy powstał w wyniku jakichś gwałtownych wydarzeń, które doprowadziły do pożaru i częściowego zniszczenia 18-boku. Można tak sądzić, ponieważ do budowy ławy fundamentowej muru płaszczowego użyto m.in. cegieł rozbiórkowych z tej budowli, z przywartymi resztkami zaprawy, przepalonej na kolor różowy. Wśród wtórnie użytych cegieł była też kształtka pochodząca z gzymsu. Mogły to być wydarzenia z 1172 czy 1177 r., w wyniku których Bolesław Wysoki został zmuszony do powtórnej ucieczki ze Śląska do Niemiec.

FAZA 3: ok. 1200 r. – budynek z piecami typu *hipokaustum*. Był to duży, prostokątny, dwuizbowy dom o wymiarach 14,3 × ok. 30 m, wzniesiony na rozsypisku wschodniego łuku wału, po przesunięciu tego ostatniego na wschód kosztem podgrodzia. Niewielka grubość ceglanych jego ścian (zaledwie ok. 0,7 m), brak przypór oraz słabe fundamentowanie stanowią przesłankę, że mógł mieć co najwyżej jedną kondygnację murowaną i ewentualnie piętro w szachulcu. Ogrzewany był piecami typu *hipokaustum*. Pozostałości pieców typu *hipokaustum* i podstawę komina odkryto pośrodku większego z pomieszczeń, ok. 1,65 m poniżej poziomu podłogi. Zachowały się relikty dwóch pieców starszego typu, z paleniskiem nakrytym kolebą, i pozostałości trzeciego – młodszego pieca typu rusztowego, którym zastąpiono oba poprzednie. Budynek ten, pierwotnie zinterpretowany jako klasztor opactwa św. Marcina, jawi się obecnie jako dom związany z dworem lub rodziną książęcą (np. *Kinderstube*, dom kobiet).

FAZA 4: lata 1169–1212 – narożna wieża. Północna część omówionego wyżej domu została rozebrana, a na jej miejscu powstał obiekt, który z uwagi na usytuowanie w samym narożniku zamku, znaczną grubość ścian (2,0 m) oraz dodatkowe wzmocnienie ich lizeno-skarpami może być interpretowany jako budowla wieżowa. Z jego północnej ściany wychodziły w stronę zachodnią strzępia, co wskazuje na intencję połączenia muru płaszczowego i narożnej wieży odcinkiem muru obronnego. Zastosowanie prostych i krótkich lizeno-skarp, niezależnie od wyników analiz ^{14}C, każe datować budowlę najpóźniej na 1. tercję XIII w.

FAZA 5: lata 1224–1261 – pierwszy pałac. Za panowania Henryka Brodatego wybudowano na terenie zamku monumentalny pałac, który rozciągał się wzdłuż północnego odcinka wału na długości 50 m i dochodził do narożnej budowli wieżowej, też wówczas rozbudowanej. Datowanie owych działań opiera się nie tyle na analizie radiowęglowej zapraw murarskich, ile na dużym podobieństwie wymiarów cegieł ściany południowej pałacu, południowego pasma narożnej budowli wieżowej i kaplicy na zamku Henryka Brodatego w Legnicy.

Przebudowę wrocławskiego zamku realizowano w 3–4 etapach, rozpoczynając od wzmocnienia północno-wschodniego zakola wałów narożną budowlą wieżową. Po rozbudowie miała ona plan kwadratu o boku ok. 17 m i podział wewnętrzny na trzy pomieszczenia i zastąpiła pod względem obronnym 18-bok oraz mur płaszczowy. Nowy pałac rozwinął się systematycznie względem najstarszego jądra – na zachód i na wschód. Elementem scalającym stała się ściana fasadowa od strony dziedzińca, którą przecięto najstarszą budowlę, 18-boczną. Po stronie zachodniej powstała sekcja mieszkalna na planie zbliżonym do kwadratu, o wymiarach 14 × 15 m. Miała ona co najmniej dwie kondygnacje nadziemne i piwnicę z poziomem użytkowym na 115,7–115,8 m n.p.m. Przylegała ściśle do 18-boku, w którym, z uwagi na jej podpiwniczenie, zamurowano trzy zachodnie arkady fundamentowe. Ściany sekcji mieszkalnej były bardzo grube, co potwierdza jej wielokondygnacyjność – południowa miała 2,7–3 m, a północna aż 4 m grubości. W tej ostatniej znajdował się wewnętrzny korytarz o szerokości 1,2 m, mieszczący zejście do piwnicy; jest on częściowo zachowany w piwnicach obecnego domu zakonnego. Na obecnym etapie badań archeologicznych nie jesteśmy w stanie powiedzieć, czy wschodnia sekcja pałacu została ukończona już za czasów trzech pierwszych Henryków śląskich. Wydaje się natomiast pewne, że właśnie od jej całkowitej przebudowy rozpoczęto budowę kolejnego pałacu, co mogło nastąpić już za krótkich rządów księcia Władysława (1266–1270).

Z mecenatem budowlanym Henryka Brodatego lub jego syna Henryka Pobożnego można łączyć ośmioboczną kaplicę z trzema absydami i kwadratowym prezbiterium zakończonym czwartą absydą, której relikty odkryto w 1970 r. Były one szczątkowo zachowane na poziomie ok. 1,8–2,8 m poniżej ob. ulicy św. Marcina. Wykonane wówczas wykopy sondażowe, w celu odnalezienia we wnętrzu kaplicy reliktów murowanych filarów, nie przyniosły rezultatów, w związku z czym kwestie wysokości i ukształtowania jej bryły, w tym pytanie o wielopoziomowość, muszą pozostać bez odpowiedzi. Czas budowy kaplicy został przybliżony do 3.–4. dekady XIII w. na podstawie porównania profili baz i przyściennych cokołów, znalezionych w jej obrębie, do profili odpowiednich detali takich budowli wrocławskich, jak kościół św. Idziego i prezbiterium kościoła św. Jakuba z lat 1232–1240.

FAZA 6: ok. 1250 r. – mur obwodowy. Około połowy XIII stulecia zamek został ostatecznie otoczony murem obronnym o narysie poligonalnym i uzyskał powierzchnię ok. 9000 m^2, większą od obszaru dawnego grodu. Mury sytuowano na kulminacji osiadłych już wałów lub wychodzono poza nie na zewnątrz, powiększając w ten sposób obwód obronny. Niejednorodność fundamentowania i oskarpowania poszczególnych odcinków muru zdaje się potwierdzać etapowość jego realizacji. Odcinki wzniesione po stronie południowej i wschodniej zamku zostały posadowione na ceglanych filarach fundamentowych spiętych łękami odcinkowymi o grubości od 90 do 135 cm. Mury te pozbawione były skarp, natomiast miały wzmocnienia w postaci niewielkich czworokątnych baszt flankujących (jedna z nieco większych od nich baszt przybramnych miała rozmiary 6,2 × 7,0 m[541]). Lica wyższych partii muru wykonano z cegieł w wątku wendyjskim.

Północno-zachodni bok zamku, sąsiadujący od zewnątrz z korytem Odry, osłaniał mur o solidniejszej konstrukcji od pozostałych. Wzniesiono go na ciągłej ławie fundamentowej jako mur pełny o grubości 2,0 m. Dodatkowo był wzmocniony skarpami o wymiarach 2,6 × 1,5 m, rozmieszczonymi gęsto, bo co 10–11 m. Badania z lat 2011–2012 pozwoliły rozpoznać pierwotną wysokość tego muru, dochodząca do 11 m (od poziomu posadowienia – 115,3 m n.p.m.) i maksymalny jego zasięg w stronę wschodnią. Mur obronny dochodził jedynie do muru płaszczowego otaczającego 18-bok i kończył się negatywem po budowli płaszczowej, rozebranej w następnej fazie.

FAZA 7: lata 1270–1290 – drugi pałac. Efektem tej rozbudowy miała być niezwykła rezydencja, w której opięty potężnymi skarpami oktogon przenikałby się z pałacem na planie prostokątnym. Pałac ten przewyższał pod względem okazałości najważniejszą rezydencję piastowską w Legnicy. Założenie miało dwie osie symetrii, podłużną i poprzeczną. Mimo imponującej długości – ok. 50 m – mogło sprawiać wrażenie zwartej bryły ze względu na rozmiary środkowej części, o wewnętrznej przekątnej 17,6 m. Ośmiobok został wybudowany na miejscu 18-bocznego donżonu, rozebranego do fundamentów. Potwierdzeniem tej rozbiórki jest występowanie w murach pałacu z 3. tercji XIII w. cegły i zaprawy z 18-boku. Obecność potężnych przypór świadczy o tym, że wnętrze oktogonu było sklepione i miało przeznaczenie świeckie. Zapewne była to aula. Długość skarp dochodziła do 5,5 m, szerokość do 3 m. W grubości przypory północno-zachodniej znajdował się wewnętrzny korytarz o szerokości 1,65 m, który prowadził w stronę Odry, zapewne do danskeru (gdaniska). Inny fragment korytarza rozpoczynał się w grubości muru zachodniego absydy północnej. Odcinki korytarza dzieli dystans zaledwie kilku metrów; jest bardzo prawdopodobne, że łączyły się one ze sobą, zapewniając obsługę sanitarną auli. Oktogon łączył się z prostokątnym aneksem przylegającym do niego od wschodu. Zapewne podobnie było z aneksem zachodnim, choć kwestia ta nie została jednoznacznie wyjaśniona. Inspiracją ideową auli z dwiema absydami mogła być aula Karola Wielkiego w Akwizgranie, o osi poprzecznej podkreślonej eksedrami.

Fundamenty pałacu w jego centralnej części osiągały grubość od 3,5 do 5 m (!), porównywalną z grubością ścian francusko-angielskich donżonów, i podobnie jak one wzmocnione były przyporami. Fundamenty dwóch przypór odkrytych przy fasadzie pałacu po stronie wschodniej miały szlichtę na poziomie przyziemia, a lico ściany pałacowej powyżej zostało starannie ukształtowane i spoinowane w trójkąt. Jest to wskazówka, że przez przypory przechodził ganek, usytuowany od strony dziedzińca. W ścianie pomiędzy przyporami odkryto pozostałości wejścia o szerokości 2 m i wąski otwór okienny o głębokich glifach. Z wejścia przetrwał granitowy próg oraz szerokie bruzdy po kamieniarce, pokazujące, że był tam pierwotnie kamienny portal.

Ściany pałacu wzniesiono z cegieł, licując je w wątku wendyjskim ze spoiną trójkątną. Wymiary cegieł wykazują wyraźne podobieństwo z cegłami w ośmiobocznym korpusie kaplicy pw. św. Marcina. Tę ostatnią budowlę wzniósł książę Henryk IV Probus, co pozwala przypisać mu także inicjatywę budowy gotyckiego pałacu. Opisane założenie rezydencjalne stanowiło manifestację potęgi ambitnego władcy, dążącego do zjednoczenia ziem polskich i uzyskania korony królewskiej. Przedwczesna śmierć udaremniła te zamiary. Nie wiemy, czy za życia księcia ukończono budowę pałacu. Fragment absydy północnej jest zachowany w obecnych murach klasztoru Sióstr Szkolnych de Notre-Dame dość wysoko, bo powyżej poziomu parapetów okien na I piętrze. Jest to argument przemawiający za pełną realizacją Probusowego pałacu. Kontrargumentem jest wzniesienie już w następnej fazie budynku w zaułku przy murze obronnym, wprost na rozebranej ścianie pałacowej.

FAZA 8: koniec XIII w.–XIV w. – budynki przymurne, piec typu *hipokaustum*, szacht latrynowy. Obiekty te cechowało występowanie w licu murów wątku zwanego gotyckim lub polskim, gęsto przeplatanego zendrówkami i starannie formowaną spoiną (trójkątną lub płaską z wyraźną rysą). Cechy użytego materiału i warsztatu budowlanego nie pozwalają precyzyjnie datować tych obiektów, a nawet ustalić kolejności ich budowy. Przy północnym odcinku muru obwodowego powstały dwa jednotraktowe budynki przedzielone niewielkim podwórzem. Budynek wschodni, dwukondygnacyjny, częściowo podpiwniczony, powstał jako wypełnienie wolnej przestrzeni w zaułku pomiędzy murem obwodowym a północną ścianą XIII-wiecznego pałacu. Wznosząc jego ścianę południową nie wykorzystano potężnej ściany północnej dawnego pałacu, lecz ją rozebrano do poziomu ok. 119,5 m n.p.m. To, co pozostało, posłużyło za fundament dla nowej ściany o grubości zaledwie 0,8 m. Dzięki pocienieniu ściany uzyskano znacznie więcej powierzchni we wnętrzu domu. Przybrudzenia lica ściany południowej pokazują, że było ono wystawione na działanie warunków atmosferycznych. Co więcej, wynika stąd, że w XIV w. zachodnia część pałacu już nie istniała, a w jej miejscu było podwórze.

Natomiast w północno-wschodnim narożniku dawnego pałacu pojawił się piec typu *hipokaustum*, co jednoznacznie wskazuje na użytkowanie tego wnętrza w XIV w., być może po odbudowie środkowej części pałacu przez biskupa i kapitułę katedralną na życzenie króla Czech Wacława II w 1382 r. Piec został dostawiony do murów pałacu w fazie poprzedzającej działania budowlane kanoników, co wynika z porównania materiałów budowlanych należących do obu tych faz. Kolejnym obiektem świadczącym o użytkowaniu pomieszczeń pałacowych w XIV w. jest szacht latrynowy o wewnętrznych wymiarach 2,0 × 1,2–1,5 m, wstawiony w zaułek pomiędzy przyporą muru obronnego, bokiem oktogonu i przyporą oktogonu z wewnętrznym korytarzem. Po pewnym czasie przelicowano go od środka cegłą palcówką.

FAZA 9: XV w. – dwie kurie kanonickie. Przejęcie zamku przez Kościół następowało etapami, począwszy od roku 1310. W 1345 r. znaczna jego część była już w użytkowaniu kapituły świętokrzyskiej. Według dokumentu z 1349 r. teren położony przy gotyckiej kaplicy św. Marcina miał do niej należeć „od dawna". Zamek był już wówczas podzielony drewnianymi płotami na kurie kanoniczne. Przebieg owych płotów, zbiegających się promieniście na placu przed kaplicą św. Marcina, czytelny był jeszcze w układzie granic na planach Ostrowa Tumskiego z początków XIX w. Dwie kurie wykształciły się na zrębie omawianego zespołu rezydencjalno-sakralnego. Granica zachodnia pierwszej z nich zachowana jest do dziś w postaci muru między własnością sióstr szkolnych de Notre-Dame a sióstr nazaretanek. Po jej wprowadzeniu jeden z domów przymurnych, skrajnie zachodni, znalazł się poza granicami owych posesji. Po jakimś czasie dobudowano do niego dwudzielny, parterowy budynek, być może o funkcji kuchni. Drugi budynek przymurny, wzniesiony w zaułku muru obwodowego i pałacu, został dwukrotnie rozbudowany. Wpierw przedłużono go na południe o podpiwniczoną sekcję, a następnie na wschód o sekcję niepodpiwniczoną. W otworach okiennych wymieniono wówczas ceglane węgary na kamienne, bogato profilowane. Po tych przebudowach dom kanonicki uzyskał kształt zwarty, bazujący na zachodniej części dawnego pałacu. Blisko 3-metrowe mury tego ostatniego zostały rozebrane mniej więcej do poziomu terenu i nadbudowane ścianami o grubości 0,7–0,8 m do wysokości pierwszego piętra. Na parterze, po stronie północnej, powstał dwuarkadowy wykusz w dawnym murze obronnym. Wnętrze wykusza zostało podzielone na dwa przęsła nakryte pierwotnie sklepieniem krzyżowo-żebrowym, spływającym na wieloboczne kolumny. Na wschód od nowego budynku był zaułek, stanowiący 2/3 wnętrza oktogonalnej auli pałacowej. Pozostał on pod gołym niebem. Pozostała 1/3 szerokości dawnej oktogonalnej auli znajdowała się w obrębie drugiej kurii kanonickiej i była zabudowana. W XV w. powstał tam szerokofrontowy, jednotraktowy dom kanonicki, rozciągający się wzdłuż muru obronnego dawnego zamku-oktogonu aż do obecnej ul. Świętokrzyskiej.

****

Począwszy od połowy XIX w. dwory kanoników były przebudowywane na wielkie neogotyckie gmachy „konwiktu św. Anny" (1856, 1860–1866, 1891 – proj. Josepf Ebers, 1921 – proj. Johannes Gebel i Theodor Pluschka). Nikt wówczas nie pamiętał o ich zamkowych początkach. Jedyne, co pozostało widoczne z dawnej warowni, to oskarpowany północny odcinek muru obronnego, baszta bramna i kaplica św. Marcina. Dopiero w końcu lat 80. XX w. pod ogrodem i w piwnicach domu sióstr szkolnych de Notre-Dame oraz pod dziedzińcem przyległego klasztoru Nazaretanek zostały odkryte przez E. Małachowicza relikty fundamentów potężnych budowli zamkowych. Wydobyte spod ziemi i poddane konserwacji, doczekały się ekspozycji w murach piwnicy i przyziemia. Prowadzi po nich trasa turystyczna *Piastowska pieczęć*. Poza budynkiem znajduje się dalsza część fundamentów piastowskiego *palatium*. Jego rozległość i wymiary dają wyobrażenie o niezwykłości wrocławskiej warowni.

Cezary Buśko

ELEMENTY STRUKTURY OSADNICZEJ LEWOBRZEŻNEGO MIASTA OK. POŁOWY XIII WIEKU – KOMENTARZ DO PLANSZY

Na tle przedwojennej siatki ulic (generalnie oddającej układ istniejący w połowie XIII w.) przedstawiono stosunki wysokościowe, opracowane na podst. danych z wierceń geologicznych i badań archeologicznych.

Podłoże w południowej części ob. Starego Miasta, czyli teren rozciągający się pomiędzy pl. Dominikańskim a Arsenałem, stanowi plejstoceński ostaniec erozyjny o maksymalnej wysokości 118 m n.p.m. Od północnego wschodu (w linii wyznaczonej generalnie ciągiem ul. Igielnej) wyraźnie zarysowuje się krawędź erozyjna, natomiast od południa (na południe od Rynku) ogranicza ostaniec płytkie obniżenie młodoholoceńskich wód powodziowych.

Cechą charakterystyczną osadnictwa przedlokacyjnego jest specyficzna orientacja obiektów składających się na jego zabudowę – przybierająca skośny układ w stosunku do kardynalnych kierunków geograficznych. Wykazywały go zarówno obiekty zawierające w swych wypełniskach materiały charakterystyczne dla autochtonicznego osadnictwa z XII w. (czerwona szrafura), jak i te, w których odkryto wczesne materiały „kolonizacyjne", datowane na początki wieku XIII (żółta szrafura). Wyznaczony na tej podstawie zasięg wczesnomiejskiego lewobrzeżnego ośrodka obejmuje północno-wschodnie części dzisiejszego Starego Miasta. Od strony północnej jego granicę wytycza koryto Odry, od wschodu – Oławy, od zachodu dopiero w początkach wieku XIII nieznacznie przekracza ciąg dzisiejszej ul. Więziennej, zaś od południa dociera do grzbietu ostańca, aby w początkach XIII w. sięgnąć wschodniej pierzei i centrum dzisiejszego Rynku. Na grzbiecie (zapewne do końca XII w.) funkcjonował rozległy cmentarz, rozciągający się od kościoła św. Wojciecha po – z pewnością – ul. Kuźniczą, a być może łączyć z nim należy także i groby odkryte przy kościele św. Elżbiety. Za grzbietem, na północnym stoku ostańca, w sąsiedztwie kościoła św. Marii Egipcjanki, osiedlili się Walonowie, zaś nad brzegiem Odry, w szeroko pojętym sąsiedztwie dzisiejszego Uniwersytetu – Żydzi. Wskutek intensywnej działalności osadniczej prowadzonej w XII–pocz. XIII w. w północno-wschodniej części Starego Miasta poziom użytkowy podniósł się do wysokości 116–117 m n.p.m., dzięki czemu zrównał się z grzbietem ostańca.

Teren objęty osadnictwem w początkach wieku XIII (żółta szrafura) identyfikować możemy z wczesnomiejskim ośrodkiem zwanym w źródłach pisanych *civitas Vratislaviensis*. Zasięg miasta pierwszej lokacji wytyczają dobrze datowane zespoły pochodzące z końca lat 20. i 30. XIII w., tworzące regularny układ urbanistyczny, zorientowany już zgodnie z kardynalnymi kierunkami geograficznymi. Udało się zidentyfikować kilka ciągów ulicznych, zarówno o nawierzchni gruntowej (np. ul. Kotlarska), jak i drewnianej (ul. Piaskowa, Drewniana), oraz przylegające do nich zabudowania, wzniesione w obrębie wydzielonych parcel (np. ul. Piaskowa, Kurzy Targ). Poczynione odkrycia pozwalają stwierdzić, iż Wrocław pierwszej lokacji umieścić należy na terenie ograniczonym od północy terenami książęcymi, od wschodu korytem Oławy, od zachodu ciągiem ul. Szewskiej, a na południe sięgającym okolic kościoła św. Marii Magdaleny. Poza regularnym układem pozostaje osada walońska, nadal funkcjonująca w sąsiedztwie kościoła św. Marii Egipcjanki. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż w tak zarysowanej przestrzeni mieszczą się wszystkie obiekty sakralne wzniesione przed 1241 r.

Maciej Krzywka

PRZEKSZTAŁCENIA PARCEL MIESZCZAŃSKICH W WYBRANYM BLOKU ZABUDOWY STAREGO MIASTA OD XIII DO XVIII WIEKU – KOMENTARZ DO PLANSZY

Blok zabudowy między ulicami św. Mikołaja, Ruską, Rzeźniczą i Kiełbaśniczą znajduje się w ścisłym centrum średniowiecznego Wrocławia, na zachód od Rynku. Jego wyjątkowość na tle pozostałych bloków staromiejskich wynika ze stopnia, w jakim poznano zabudowę murowaną (głównie piwnice kamienic) i zagospodarowanie średniowiecznych podwórzy. Dużą część bloku przebadano metodą wykopaliskową w latach 1998–2000. Eksploracją objęto wówczas obszar ok. 5050 m^2 (46% powierzchni bloku), w tym 21 średniowiecznych posesji. Uzupełniły je nieco późniejsze badania kamienicy przy ul. Ruskiej 3 oraz wykopaliska ratownicze, związane z wymianą sieci na ul. Kiełbaśniczej. Komplementarność przeprowadzonych badań dała wyjątkową okazję do przestudiowania przemian działki mieszczańskiej[542].

Badania te wniosły cenne informacje do czterech zagadnień kluczowych dla zrozumienia przełomu lokacyjnego we Wrocławiu oraz późniejszych przemian polokacyjnych na terenie parcel. **Po pierwsze**, pozwoliły na weryfikację teoretycznego modelu parcelacji zachodniej części miasta lokacyjnego z Rynkiem. **Po drugie**, dały szansę na ustalenie bądź doprecyzowanie datowania najstarszej regularnie rozplanowanej zabudowy na zachód od Rynku. Te dwa zagadnienia wiążą się ściśle z problematyką lokacji Wrocławia, pomagając w ustaleniu jej czasu oraz kształtu i zasięgu osadnictwa w zachodniej części miasta. **Po trzecie**, stworzyły możliwość poznania przemian parcelacyjnych i rozwoju zagospodarowania posesji mieszczańskich. Po **czwarte** – umożliwiły podjęcie rozważań nad statusem właścicieli i mieszkańców rozpatrywanego obszaru.

Ad. 1. Badania potwierdziły wytyczenie badanego bloku wedle modelu 60 × 120 stóp (= 31,3 cm). Spośród 24 przecinających blok rekonstruowanych granic działek pierwotnych (kuryjnych) badanie usytuowania ścian obiektów drewnianych lub budynków ceglanych, słupów i murów granicznych potwierdziło funkcjonowanie 16 z nich. Natomiast analizując odstępstwa od wzorcowej parcelacji zauważono, że mogło mieć miejsce odmienne w szczegółach rozmierzenie niektórych pierwotnych własności, np. dwie posesje w południowo-zachodnim narożniku bloku – Ruska 1 i Ruska 2 – pogłębiono[543] jeszcze przed zasiedleniem bloku. Dokonało się to zapewne z powodu skrócenia bloku od strony południowej przez ukośny przebieg ul. Ruskiej. Co najmniej dwie spośród przyciętych posesji przy tej ulicy przedłużono kosztem kurii położonej w głębszej partii bloku. W konsekwencji przestała istnieć jedna z modularnych działek przy ul. Kiełbaśniczej. Wydaje się też, że wszystkie wewnętrzne granice modułowe na północ od tych dwóch dominujących własności przesunięto w kierunku ul. św. Mikołaja o 2–4 m. Trudno powiedzieć, czy przeprowadzono tę akcję planowo, aby Ruska 1 i Ruska 2 mogły osiągnąć głębokość 1,5 modułu (180 stóp), czy też są to przesunięcia przypadkowe, wynikłe z niedokładności narzędzi mierniczych. Jednak nie jest chyba przypadkiem, że stratę ponieśli wyłącznie właściciele posesji przy ul. św. Mikołaja, czyli tych, których w późniejszych latach nie zamieszkiwał patrycjat.

Ad. 2. Ponieważ układ najwcześniejszych elementów zagospodarowania bloku jest zgodny z parcelacją zachodniej części miasta komunalnego, należy przyjąć, że powstawały one jako część tkanki miejskiej. Najwyraźniej na terenie bloku nie istniało przedtem żadne osadnictwo. Zatem datowanie tych reliktów poszerza naszą wiedzę o czasie i zasięgu pierwszej lokacji na terenie Wrocławia.

Analiza zbiorów ceramiki wykazała, że zawierają one większą liczbę okazów wczesnośredniowiecznych należących do jednego horyzontu chronologicznego, przypadającego na początek XIII w. (lub przełom XII i XIII w.),niż to pierwotnie ustalono. Ponadto w zbiorach tych stwierdzono niewielki procent ceramiki wczesnośredniowiecznej, znaczny procent XIII-wiecznej, a także młodszej, wykraczającej poza XIII w. oraz formy uznawane za przejściowe pomiędzy technologią wczesno- i późnośredniowieczną.

W wybranych przykładach fragmentów ceramiki z kilku najstarszych obiektów – plasujących się najniżej w układach stratygraficznych – wystąpiły niemal wyłącznie zabytki z końca XII–1. połowy XIII w. Było tak w wypadku dwóch kolejno następujących po sobie budynków drewnianych z Ruskiej 2. Na ten okres datować można jeszcze cztery obiekty z Ruskiej 2, dwa z Mikołaja 71 i jeden z Kiełbaśniczej 29. Ułamki naczyń z końca XII–1. połowy XIII w. zalegały ponadto w humusie pierwotnym w zachodniej partii Ruskiej 2. Część z nich udało się wykleić w większe części garnków czy nawet całe formy. Nie sprawiają one zatem wrażenia materiałów przypadkowych, naniesionych z innych części miasta i wtórnie zdeponowanych na tym obszarze, ale wyznaczają najprawdopodobniej najstarszą fazę osadniczą tej części Starego Miasta przypadająca na początki XIII, ewentualnie schyłek XII w. Przeprowadzona analiza oraz porównanie przybliżonych procentowych zawartości ceramiki wczesnośredniowiecznej w zbiorach zachodniej strefy miasta, nowo zasiedlonej w XIII w., ukazuje możliwość datowania początków zagospodarowania tego bloku na 1. połowę XIII w.

Przeprowadzono szczegółowe badania dendrologiczne zachowanego materiału drewnianego. Spośród 50 analizowanych fragmentów 18 pochodzi sprzed lat 40. XIII w.[544] Ich obecność w młodszych poziomach zagospodarowania terenu sugeruje, że pochodzą z bezpośredniego sąsiedztwa, zapewne ze starszych warstw tego samego osadnictwa. Datowane elementy drewniane były połączone z nawarstwieniami powstałymi w ramach regularnej zabudowy, często w importowanym systemie konstrukcyjnym, w towarzystwie ceramiki stalowoszarej – kolonizacyjnej.

Na podstawie przeanalizowanych danych wydaje się, że regularnie rozplanowane osadnictwo funkcjonowało na szerokim terenie przy Rynku od lat 30. XIII w., choć istnieją wyraźne przesłanki, że nie wszystkie posesje były zasiedlone równocześnie, a niektóre mogły być wolne od zabudowy lub opustoszałe (źródła mówią o tzw. *vacuis areis* i *area vacans*).

Źródła wskazują też na obecność w początkach XIII w. obcych etnicznie osadników na zachód od kościoła św. Marii Magdaleny, w rejonie ul. Kurzy Targ.

Ad. 3. Przemiany przestrzenne, własnościowe, budowlane i stan zagospodarowania parcel w bloku przedstawiono w 11 fazach, z których cztery pierwsze przypadły na XIII stulecie (lata po 1220–1230, po 1240, po 1250, po 1260), dwie następne na dynamiczny czas 1. połowy XIV w. (1280–1330 i 1300–1350), dwie kolejne na dobę gotyku (1350–1470 i 1400–1470), a następne na czasy późnego gotyku (1470–1525), renesansu i manieryzmu (1525–1650) oraz baroku (1650–1800). Przyjęcie takich przedziałów chronologicznych wynikało z możliwości stosowanego w terenie aparatu badawczego (obserwacja kolejności nawarstwiania się na siebie poszczególnych obiektów archeologicznych, warstw spalenizny, obserwacja zmian składu zapraw murarskich, wielkości i wątków cegły itp.).

Przemiany przestrzenne i własnościowe posesji mieszczańskich (dzielenie, łączenie, ekspansja) były możliwe do zaobserwowania dzięki analizie układu elementów zagospodarowania podwórzy i przebiegu murów kamienic w kolejnych fazach rozwojowych. Z kolei pozycje ścian obiektów oraz murów odnoszono do przebiegu granic modułowej parcelacji, danych z Rejestru Karowego z 1564 r. (spisu posesji uiszczających opłatę za oczyszczanie miasta, uzależnioną od szerokość frontów działek) oraz do granic posesji na planach sekcyjnych z początku XX w.

Niektóre granice, które funkcjonowały w czasach nowożytnych i współczesnych, uchwytne dzięki najstarszym obiektom w układach stratygraficznych bloku, wskazują, iż pierwsze podziały lokacyjnych kurii dokonały się w XII w., zwykle niedługo po zasiedleniu kurii przez właścicieli.

W XIII i początkach XIV w. na liniach późniejszych granic znalazły się głównie budynki i latryny, potwierdzając lub niekiedy korygując granice wcześniejszych podziałów. Na przykład do granic pierwotnej parcelacji nawiązują budynki drewniane na terenie działek Mikołaja 76/Kiełbaśnicza 26 i Rzeźnicza 6. Budynek drewniany ze schodami do piwnicy na parceli Rzeźnicza 6 kłócił się z przebiegiem wcześniejszej granicy pomiędzy tą działką a parcelą Mikołaja 69, którą potwierdzały mury datowane na 1. połowę XIV w. Zapewne przed wzniesieniem tego budynku obowiązywała tu jeszcze oryginalna (kuryjna) granica. Z kolei układ kamienic oraz reliktów zagospodarowania na parcelach Mikołaja 71 i 72 sugeruje, że pomiędzy posesjami funkcjonował miedzuch. Jego powstanie poprzedzała jama-piwniczka, której obecność w tym miejscu przed miedzuchem może potwierdzać, że działki te były kiedyś jedną kurią.

Miejscami, pierwotnym granicom kurii zaprzeczały już od 1. połowy XIII w. liczne, różnie interpretowane obiekty archeologiczne. Świadczą o tym np.: szybkie pogłębienie działki przy ul. Ruskiej 2, przesunięcie północnej granicy działki Rzeźnicza 5 (której podział obowiązywał prawdopodobnie do późnego gotyku lub wczesnego renesansu) czy rozpad dwóch kurii przy ul. Kiełbaśniczej, w miejscu których utworzono trzy mniejsze: Kiełbaśnicza 29, 28 i 27.

Podzielenie terenu dwóch kurii na trzy działki, zbliżone szerokością, tak jak to miało miejsce na posesjach Kiełbaśnicza 27–29, pozwala sądzić, że właściciele dwóch sąsiednich działek lokacyjnych utworzyli trzecią własność. Podział podobny zdaje się występować także w pierzei ul. Rzeźniczej. Posesje szerokości ok. 40 stóp tworzą Rzeźnicza 4 i 5 oraz połączone Rzeźnicza 2 i 3. Relikty zagospodarowania odkryte na zapleczu Rzeźniczej 5 wyraźnie przemawiają za tym, że posesja była podzielona na dwie mniejsze, o szerokości ok. 20 stóp. Na omawianych działkach murowaną zabudowę frontową stanowiły domy dwupasmowe. Pasma domów murowanych mogą być odbiciem dawnych podziałów (*vide*: Rzeźnicza 5).

Dane na temat fizycznego wyglądu XIII-wiecznych granic pomiędzy własnościami i zabezpieczeń podwórzy przed dostępem osób niepożądanych są bardzo ograniczone. Na posesji Rynek 6 / Kiełbaśnicza 5 odsłonięto kilka negatywów słupów dokładnie na osi podłużnej bloku, w miejscu styku kurii lokacyjnych, co wskazuje na obecność ogrodzenia pomiędzy tylnymi częściami dwóch działek. W tym bloku kilkakrotnie zidentyfikowano pojedyncze doły po słupach lub negatywy kołków[545], które mogły tworzyć konstrukcję ogrodzeń. Fizyczne zabezpieczenie terenu stanowiły zapewne również ściany drewnianych budynków, które często układały się zgodnie z granicami modułów lub działek[546]. Pomiędzy posesjami Mikołaja 71 i 72 znajdował się prawdopodobnie miedzuch.

W 2. połowie XIII i w początkach XIV w. miały zapewne miejsce dalsze podziały szerokości działek, a także pogłębienia jednych własności kosztem drugich. Przemiany własnościowe widoczne są dzięki stawianym w okresie 1300–1470 kamienicom, murom granicznym, umiejscowieniu obiektów sanitarnych i dróg komunikacji. W 1. połowie XIV w., bowiem, wraz z pojawieniem się budynków murowanych, rozpoczęło się utrwalanie dokonanych już podziałów. Wiele spośród uchwyconych rozpadów i pogłębień musiało się dokonać najpóźniej do tego momentu. Porównanie pierwszych kamienic z szerokością frontów działek zapisaną w 1564 r. w Rejestrze Karowym (w łokciach wrocławskich = 0,576 m), wykazało, że od XIV do XVI w. zmiany były nieznaczne. W okresie nowożytnym, aż do XIX w., również niewiele się zmieniało. Ze zrozumiałych względów, dzieląc i scalając własności, musiano operować pasami o szerokości określonej już przy frontach przez istniejące murowane budynki lub ich pasma.

Analiza licznych zachowanych reliktów zagospodarowania na parceli Ruska 2 pozwala brać pod uwagę ewentualność wydzielenia już w XIII w. z frontowej jej części pasa o szerokości ok. 4–5 m i głębokości 21 m i przyłączenia go do sąsiedniej działki Ruska 3. Podwórze Ruskiej 2 było bardzo intensywnie użytkowane. W pewnym momencie rozebrano mieszczący się w środkowo-zachodniej partii działki budynek zrębowy oraz przylegającą do niego zagrodę i poprowadzono w tym miejscu drewniany chodnik, który był przez jakiś czas konsekwentnie odnawiany. Powstanie chodnika i rozebranie z tego powodu budynku o konstrukcji zrębowej wyznacza pewną cezurę w rozplanowaniu i organizacji działki[547]. Mogło się to wiązać z utraceniem dostępu do jej skrajnie zachodniego pasma w wyniku przejęcia wspomnianego pasa z frontu działki przez sąsiada z Ruskiej 3.

W ostatniej ćwierci XV i pierwszej XVI w. następowały gruntowne przebudowy domów mieszczańskich, połączone ze wznoszeniem kolejnych kondygnacji. Niektóre parcele stawały się za ciasne dla bogatych mieszczan i rozpoczął się proces ich komasacji, a także regulowania granic w części mieszczącej podwórza i oficyny. Zauważalna wówczas dominacja parcel narożnych i tych w południowej połowie pierzei przy ul. Kiełbaśniczej świadczyła o lokalizowaniu tam siedzib miejskiego patrycjatu. Ostatni wyraźnie czytelny podział nastąpił na ul. Ruskiej. Podzielono parcelę 4/5, a jej wschodnią część mogła na jakiś czas przejąć Ruska 3. Wskazuje na to solidny obiekt produkcyjny zlokalizowany na granicy między własnościami. Być może jednak obiekt ten wykorzystywali wspólnie właściciele sąsiadujących działek, których nie połączono. Funkcjonowanie granicy pomiędzy nimi w XIII w. potwierdzają bowiem obiekty archeologiczne, zaś ponownie za odrębnym funkcjonowaniem parcel Ruska 3 i Ruska 4 w XVI w. przemawiają podane w Rejestrze Karowym imiona właścicieli i szerokości frontów. Od tego czasu aż do czasów współczesnych parcele te działają niezależnie.

Również wydzielenie stref funkcjonalnych pozostaje dyskusyjne. Ze względu na dużą dowolność w interpretowaniu funkcji reliktów zagospodarowania dotyczy to zwłaszcza stref gospodarczych i budynków zatylnych. Od momentu powstania pierwszych kamienic urządzenia produkcyjne zaczęły znikać z podwórzy – odtąd strefę gospodarczą można wyróżnić jedynie poprzez utożsamienie jej z terenem niezabudowanym, położonym pomiędzy kamienicą i oficynami lub murami granicznymi. Na takim podwórzu znajdowały się również latryny i – mniej liczne – studnie oraz piwnice-chłodnie. Schemat zagospodarowania parcel nie był jednolity. Strefę nazywaną „mieszkalną" przemianowano na „strefę budynków przyfrontowych", co jest określeniem bardziej precyzyjnym. Zlokalizowane były w niej nie tylko funkcje mieszkalne, ale i gospodarcze: magazynowe, handlowe i inne. Na szczególną uwagę zasługują obiekty znajdujące się na tyłach działek, które na posesjach narożnych znalazły się przy ulicach. Funkcjonowały także szachulcowe aneksy do kamienic – drewniane, niepodpiwniczone trakty w konstrukcji szkieletowej, dobudowywane do tylnych ścian kamienic. Dowodzą tego m.in. znajdowane na tyłach kamienic piece do ogrzewania podłogowego (we Wrocławiu, Głogowie i Legnicy; ogrzewane izby tylne były rozwiązaniem typowym także w mieszczańskich domach toruńskich).

Znajdujące się na parterach kamienic schody, aneksy komunikacyjne, sienie, przejazdy i przechody, jak również występujące niekiedy drewniane chodniki, pozwoliły wydzielić odrębną strefę komunikacyjną – z ulicy do podwórza, wokół którego skupiały się urządzenia i budynki gospodarcze. Głębiej funkcjonowały elementy strefy budynków zatylnych. Strefa sanitarna nie zawsze była umieszczana na końcu posesji. Znajdować się mogła także bezpośrednio za budynkiem frontowym, zaś w kilku wypadkach zidentyfikowano dwie takie strefy na jednej własności. Niestety, niemal nierozpoznany pozostaje sposób odprowadzania z działek nadmiaru wody. Odkryto zaledwie jeden pewny rynsztok, ciekawy ze względu na swoje położenie (umieszczono go dokładnie na krótszej osi bloku i przykryto drewnianym chodnikiem).

Podsumowując, w obrębie strefy budynków przyfrontowych zachodziły przypuszczalnie najbardziej dynamiczne przemiany. Pozornie zdaje się temu przeczyć udokumentowany XIII- i XIV-wieczny rozwój zagospodarowania podwórzy. Zauważalne jest stopniowe słabnięcie tej tendencji w miarę jak trwała, murowana zabudowa ograniczała swobodę działań w obrębie podwórzy, a wszelki przemysł oraz hodowlę, także na mocy prawa, usuwano poza mury miejskie. Może to być wynikiem stanu badań i zniszczenia młodszych nawarstwień kulturowych, z końca średniowiecza i nowożytności, oraz działań dziewiętnastowiecznych i współczesnych. Zwróćmy uwagę na ewolucję zabudowy przyfrontowej: od oddzielonych od siebie miedzuchami i przejazdami budynków drewnianych do zwartych pierzei, które tworzyły głębokie, wielokondygnacyjne, podpiwniczone kamienice. Z kolei obserwowane wielokrotne wznoszenie na tym samym miejscu podobnej wielkości drewnianych budynków oraz obiektów zaplecza stoi w kontraście do ekspansji konsekwentnie rozbudowywanych i powiększanych domów murowanych.

Ad. 4. Pierwotny układ kurii – skierowanie frontów działek narożnych bloków w stronę ulic bramnych – przemawia wyraźnie za tym, aby ul. Ruską i św. Mikołaja uznać za ważniejsze niż Kiełbaśnicza i Rzeźnicza, które w XIII w. mogły nie mieć nawet własnych nazw. Na dominację ul. Ruskiej wskazuje także fakt pogłębienia znajdujących się przy niej działek oraz bliskość pl. Solnego. Sytuacja ta wkrótce zaczęła się zmieniać. Kolejne przesunięcia granic uwidaczniają awans działek przy ul. Kiełbaśniczej, zwanej najpóźniej od drugiego i trzeciego dziesięciolecia XIV w. Pańską (*Herrengasse*), kosztem ul. św. Mikołaja i Rzeźniczej. Właśnie w tym cza-

sie na posesji Kiełbaśnicza 27 powstał budynek wieżowy, świadczący o wysokim pochodzeniu lub wysokich aspiracjach jego właściciela. Do XVI w. aż dwie działki przy Kiełbaśniczej stały się parcelami „na przestrzał przez blok", na podobieństwo najbogatszych własności przy Rynku i pl. Solnym. Dopiero jednak w 2. połowie XVII w. niektórych właścicieli przy Kiełbaśniczej tytułowano „panami". Wszystkie działki analizowanego bloku miały przywilej piwowarski, połączony z prawem sprzedawania piwa i odpłatnego przyjmowania gości. Zgodnie ze spisami podatku, tzw. szosu, z 1403 r. – karczmarze nie zamieszkiwali jedynie na parcelach przy ul. Kiełbaśniczej. Tawerny mogły mieścić się zwłaszcza na posesjach Ruska 1, 2, 4/5 i 7. We wschodniej partii bloku, gdzie występowały silniej rozbudowane własności, zapisano aż pięciu piekarzy, czterech krawców, dwóch szewców i masztalerza. Nie można oczywiście z całą pewnością stwierdzić, że właścicielem jakiejś nieruchomości był piekarz, krawiec bądź karczmarz, jednak jest to prawdopodobne, gdyż były to rzemiosła wysoko plasujące się na przełomie XIV i XV w. w hierarchii cechów wrocławskich. Ich pozycja była odzwierciedleniem politycznego przywództwa w gminie. Zamożni właściciele parcel pomiędzy ulicami Ruską, Rzeźniczą, Kiełbaśniczą i św. Mikołaja często byli związani z handlem bądź rzemiosłem, nie czerpali jednak z tych zajęć znacznych dochodów, dlatego spis szosu ich pomija. Zyski przynosiły im przede wszystkim czynsze (renty) i operacje finansowe.

Tomasz Kastek

OBWAROWANIA WCZESNEGO WROCŁAWIA – KOMENTARZ DO PLANSZY

W XIII-wiecznym Wrocławiu lewobrzeżnym powstawały zarówno obwarowania ziemne, jak i murowane. Te pierwsze opasały aglomerację lewobrzeżną w granicach późniejszej fosy zewnętrznej, te drugie – miasto zredukowane pierścieniem fosy wewnętrznej. Pozostałości obwarowań ziemnych mających postać wału odkryto w przebiegu obecnych ulic Nowej, ks. Piotra Skargi, Teatralnej, pl. Teatralnego, H. Modrzejewskiej, pl. Wolności, Krupniczej, Włodkowica oraz w północnej części miasta, przy ulicach Kraińskiego, Grodzkiej, Piaskowej[548] i przy zamku lewobrzeżnym[549], a ponadto przy zachodniej ścianie Arsenału[550]. Przebieg ich był tożsamy z pierścieniem zewnętrznego muru obronnego Wrocławia, który opasał miasto około 1300 r. Stwierdzono przypadki wkopania fundamentów owego muru w starszy wał.

Pojawienie się wału ziemnego związane było z rozplanowywaniem (lokowaniem) reorganizowanego lewobrzeżnego ośrodka miejskiego i pokrywało się z wyznaczoną rowem (*fossatum*) granicą przyszłego miasta. Wał ten wraz z rowem (fosą) pełnił funkcje obronne[551] i przeciwpowodziowe[552]. Powstał on w wyniku odkładania wydobywanego z rowu materiału na stronę wewnętrzną wykopu, na wcześniej przygotowany i wyrównany teren. Tak powstawała konstrukcja ziemno-piaskowo-faszynowa o szerokości 16,5–20 m[553] i wysokości 4,0–4,5 m.

Na północnym przedpolu wału, od strony obecnej ul. Zamkowej (dawny Kwartał Słodowniczy), odkryto negatywy pali drewnianych. Konstrukcja ta funkcjonowała w czasie powstawania i początkowego użytkowania wału, a następnie została całkowicie rozebrana. Negatywy pali w 18 rzędach (ewentualnie filarów jakiegoś niezidentyfikowanego podestu) zostały zarejestrowane na obszarze o długości 49 m (wzdłuż osi N–S) i szerokości 28,7 m (wzdłuż osi E–W). Od południa konstrukcja ta zachodziła na wał ziemny pasem o szerokości ok. 3 m, tj. na odcinku czterech rzędów pali. Od strony wschodniej kończyła się na jednym z dwóch rowów o przebiegu N–S, które być może wyznaczały granicę jakiejś wczesnej działki mieszczańskiej. Obecnie parcela ta pokrywa się z posesją przy ul. Kazimierza Wielkiego 36–37. Wspomniane rowy, o szerokości ok. 1 m, biegły równolegle do siebie w odstępie blisko 20 m. Dystans ten nie jest przypadkowy, gdyż wynosi 63 stopy (= 31,3 cm). Działki miejskie o szerokości 60 stóp stwierdzono w rozplanowaniu bloków przyrynkowych, a rowy graniczne – w badaniu parceli Rynek 6. Układ i przebieg rowów wskazywałyby na parcelację rozplanowywanego miasta chronologicznie zbieżną z czasem powstawania opisanego wału ziemnego.

Po lokacji Wrocławia za czasów Bolesława Rogatki rozpoczęła się, prawdopodobnie już po 1242 r., budowa wewnętrznego pierścienia murów obronnych, trwająca do 1291 r. – do momentu wpuszczenia wód rzeki Oławy do tzw. fosy wewnętrznej[554]. W powstałym obwodzie umieszczono pierwotnie sześć bram miejskich – Oławską I, Świdnicką I, Ruską, Św. Mikołaja I i Odrzańską – oraz około 62 baszt[555]. Na drodze ku przeprawie łączącej Nowy Targ z Ostrowem Tumskim w miejscu istniejącej baszty łupinowej[556] powstała wtórnie Brama Piaskowa. Funkcję pierwotnego wyjścia do przeprawy odrzańskiej mogła pełnić Brama Odrzańska[557] lub też znajdująca się przy zamku lewobrzeżnym późniejsza pomocnicza Brama Cesarska[558]. Jeszcze w XIII w. powstała Brama Ceglarska[559], łącząca Stare Miasto z Nowym, lokowanym w roku 1263[560]. Pojedynczy ciąg umocnień miejskich został wzmocniony dodatkowym podwójnym pasem w południowym i południowo-zachodnim odcinku murów miejskich[561]. W obrębie murowanego obwodu obronnego powstały również czworoboczne baszty łupinowe, otwarte od strony miasta. Baszty te rozmieszczono co 28–30 m (wyjątkowo do 35 m) i wysunięto przed czoło muru obronnego na odległość 2,1–4 m. Szerokość czoła baszt wynosiła 7–8 m. Mur obronny miał szerokość 2–2,3 m i wysokość 6–8 m. W bramach miejskich funkcjonowały wieże przejazdowe z prostokątnymi przedbramiami.

Powstawanie zewnętrznego pasa obwarowań miejskich w południowej części Wrocławia rozpoczęło się pod koniec XIII w.[562] Natomiast pierwsze wzmianki o nowej fosie pochodzą z roku 1303[563]. W tym czasie powstają nowe bramy miejskie: Oławska II, Świdnicka II, Mikołajska II i przebudowana Odrzańska. Powstaje też pomocnicza Brama Sakwowa[564] oraz kolejne furty nad Odrą. Nowe bramy miały przedbramia składające się z umocnionego przęsła mostowego oraz szyi bramnej. Taką rozbudowaną formę miała Brama Świdnicka II, której szyja bramna oddzielała enklawę należącą do joannitów od wjazdu do miasta. Zwodzony most przed wieżą Bramy Świdnickiej II w kolejnej fazie został zamieniony na bronę. W tym czasie przebijane są furty miejskie w murach wewnętrznych. W kurtynie murów zewnętrznych występowały głównie baszty łupinowe o przekroju półkolistym (i średnicy 3,5–4 m) i sporadycznie baszty czworoboczne, również otwarte od strony miasta. Wysunięcie baszt przed lico muru wynosiło 2 do 3 m. Mur był wysoki na 7–8 m, a jego blanki miały ponad 1 m.

Maciej Małachowicz

FORTYFIKACJE WROCŁAWIA (XVIII–XX W.)[565]

FORTYFIKACJE PRUSKIE

W początkowym okresie I wojny śląskiej między Austrią i Prusami miastu udawało się zachować neutralność. Wrocław nadal utrzymywał własny garnizon, a Fryderyk II król pruski nie ryzykował oblężenia. Dopiero 10 sierpnia 1741 r. miasto podstępem opanowano. Fortyfikacje i wszelkie obiekty militarne zostały upaństwowione, a Wrocław stał się twierdzą państwową i miastem garnizonowym. Powstała wówczas oparta na idei ówczesnych fortyfikacji francuskich i holenderskich (Sébastien le Prestre Signer de Vauban i Menno van Coehorn) koncepcja jej przebudowy. Autorem projektu w początkowym okresie był pochodzący z Holandii Gerhard Cornelius van Walrave. W pierwszym okresie wzniesiono jedynie rawelin i płaszcz Bramy Ceglarskiej (1743, 1744) oraz naprawiano bastiony Psi i Odrzański (1746). W latach 1753–1754 przeprowadzano naprawy murów oporowych w rejonie Bramy Mikołajskiej i Odrzańskiej. Przebudowywano również zespół Bramy Oławskiej. W kolejnych latach 1757 i 1760 twierdza była modernizowana, nawet wówczas, gdy znajdowała się przez krótki okres w rękach austriackich[566]. Jednak przemiana miasta w wielką twierdzę nastąpiła dopiero w latach 1762–1787. Wówczas został poszerzony obwód obronny wokół Starego Miasta. Przed umocnieniami, na zewnątrz fosy miejskiej, pojawiła się kleszczowa enwelopa, przed którą wysunięto siedem dzieł osłaniających. Przez 65 lat, do oblężenia w latach 1806–1807, fortyfikacje nieustannie rozbudowywano. Prace polegały głównie na pogłębianiu pasa obrony w celu odsunięcia oblegającej artylerii od miasta (niewystarczającą szerokość istniejącego pasa obrony potwierdziły oba oblężenia Wrocławia w 1757 r.) oraz na integracji obszaru wysp odrzańskich z miastem w jednolity system obronny. Wzniesiono wówczas liczne nowe dzieła obronne, rozpoczynając od umocnienia bastionów przed bramami Świdnicką i Mikołajską (1762) oraz budowy umocnień Wyspy Mieszczańskiej (1767) i wznoszenia wokół Starego Miasta nowego wału przeciw straży (1768) i przed Odrzańskim Dziełem Koronowym (1769). Ponadto w 1770 r. wzmocniono Srebrny Szaniec po stronie północno-zachodniej miasta, przebudowany w 1800 r. W kolejnym roku wzmocniono również szaniec Kępy Strzeleckiej. Zaś w 1772 r. po północnej stronie miasta rozpoczęto wnoszenie *Springsternu* – „Skaczącej Gwiazdy", największego systemu gwiaździstych bastionów. W ich pierścieniu w roku 1776 ukończono budowę Bramy Fryderyka. Twierdza wzmocniona została systemem śluz fortecznych, mających służyć planowym zatopieniom (*innondation*). Jedna z ważniejszych śluz powstała na obszarze Szczytnik w 1777 r. Prace przy budowie twierdzy zakłóciła wielka powódź w 1785 r. W latach 1799 i 1800 wzmacniano fosy zewnętrzne przy Wyspie Strzeleckiej i dziele rogowym Wyspy Mieszczańskiej. Podczas modernizacji twierdzy przebudowano także starsze dzieła obronne: bastion Sakwowy (przebudowa po 1757), rawelin Bramy Oławskiej (kazamaty 1773–1774), bastion Nowy (kazamaty 1775), bastion Krupniczy (kazamaty 1773–1774). Autorem większości projektów dzieł obronnych przeprowadzonych po roku 1762 był pochodzący ze Szwajcarii major Caspar von Haab[567].

Dzięki tak rozbudowanym działaniom Wrocław stał się nowoczesną twierdzą obsadzoną silnym garnizonem. Zamknięcie miasta na terenach wytyczonych od średniowiecza murami obronnymi prowadziło do coraz większego zagęszczenia jego zabudowy. Jednocześnie znaczne powiększenie strefy murów, wałów i nasypów ziemnych, poszerzenie fosy wraz ze zmianą i nową regulacją jej przebiegu oraz oczyszczenie przedpola

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 47

53. Brama Fryderyka, widok elewacji, 1776

fortecznego z zabudowy doprowadziło do odsunięcia przedmieść od samego miasta.

Pracom fortyfikacyjnym towarzyszyła rozbudowa infrastruktury garnizonowej. W okresie 1741–1806 powstało kilkadziesiąt budynków wojskowych, w tym piekarnia, wozownie i ujeżdżalnie dla koni oraz magazyny. W latach 1787–1788 powstał największy w mieście kompleks koszarowy na Kępie Mieszczańskiej. W związku z budową nowych fortyfikacji w 1777 r. przeniesiono jeden z mieszczańskich placów strzeleckich z rejonu ob. ul. W. Cybulskiego na teren tzw. Góry Piaskowej, na północny zachód od ob. ul. Łowieckiej.

LIKWIDACJA TWIERDZY

7 stycznia 1807 r., po krótkim oblężeniu przez wojska napoleońskie, garnizon Wrocławia skapitulował. Jeszcze tego samego dnia ogłoszono decyzję o zburzeniu umocnień, by wrocławianie *nigdy więcej nie zaznali nieszczęścia oblężenia*. Już następnego dnia zdemontowano urządzenia umożliwiające podnoszenie mostów w bramach miejskich, a 9 stycznia przystąpiono do niwelacji wałów i bastionów. Tego dnia w pracach uczestniczyło 200, a już w połowie stycznia – 3000 osób. Do czerwca rozebrano lub wysadzono w powietrze większość kluczowych dzieł fortyfikacyjnych oraz duże odcinki kurtyn. Na prośbę mieszczan zachowano jedynie dwa bastiony: Sakwowy i Ceglarski, które stały się wzgórzami widokowymi. Ponieważ tereny forteczne były własnością pruskiego władcy, nie można było ich zagospodarować. Fryderyk Wilhelm III obiecał już 1 września przekazać je miastu. Na skutek protestu wojskowych ostateczną decyzję poświadczoną dokumentem wydano dopiero 21 kwietnia 1813 r. Już wcześniej, w 1811 r., urządzono na terenie części fortyfikacji osłaniających Ostrów Tumski ogród botaniczny, a od 1812 rozpoczęto przygotowania do urządzenia promenady wzdłuż dawnej fosy. Większość pozostałego obszaru pofortecznego rozprzedawano etapami jeszcze przez kilkadziesiąt lat. W tym czasie stopniowo likwidowano także średniowieczne mury i bramy miejskie oraz zasypywano dawną fosę wewnętrzną. Jedna z najpotężniejszych twierdz w środkowej Europie przestała istnieć.

NOWOCZESNA TWIERDZA WROCŁAW Z LAT 1890–1914

Po niszczeniu umocnień XVIII-wiecznych, rozpoczętym w 1807 r., w XIX w. szybko podjęto próby odbudowy twierdzy i ponownego jej ufortyfikowania. W 1813 r. zamierzano przebudować na cytadelę bastion Sakwowy. W 1830 r. projekty nowych fortyfikacji opracowali inżynierowie: płk Le Bauld de Nans, mjr de Gayette i kpt. Schubert. W 1859 r. kolejny projekt przygotował gen. Brese von Winiary. Ostatecznie jedynymi zrealizowanymi w tym okresie dziełami obronnymi Wrocławia były: podwójne artyleryjskie blokhauzy kolejowego mostu Osobowickiego (1858) wraz z niedokończonym szańcem nr XXI (1859) i kolejowy blokhauz mostowy (1868). Decyzja o budowie nowej twierdzy Wrocław zapadła dopiero w 1889 r. Została ona zaprojektowana jako wielka, nowoczesna twierdza pierścieniowa typu lekkiego, przewidziana do dalszej rozbudowy.

W początkowym okresie umocnienia Wrocławia składały się z biernych, kompanijnych schronów piechoty typu I.R. Każdy z tych standartowych obiektów miał pięć izb żołnierskich i jedną izbę dla oficerów, połączonych przejściami w amfiladzie oraz wydzielonym zewnętrznym korytarzem. Na przeciwległych flankach znajdowały się pomieszczenia kazamatowe, latryny oraz ujęcie wody. Całość osłonięta była stropem warstwowym, odpornym na uderzenia pocisków kruszących. Dookoła schronów uformowano ziemne obwałowania i nasypy.

W latach 1890–1901 wybudowano wokół miasta w promieniu 4–5 km 19 kompanijnych schronów piechoty, stanowiących zalążki przyszłych fortów. Powstały również dwa wojskowe magazyny materiałów budowlanych i sprzętu niezbędnego do dalszej rozbudowy twierdzy.

W latach 1890–1891 na prawym brzegu Odry wybudowano siedem kompanijnych schronów piechoty (I.R-2, I.R.-3, I.R.-4, I.R.-6, I.R.-9, I.R.-S, I.R.-S.a). Powstały one na Kowalach (ob. ul. Kwidzyńska), w Sołtysowicach (ob. ul. Obertyńska i Przejazdowa), na Polanowicach (ob. ul. Polanowicka), na Osobowicach (ob. ul. Pełczynska i Osobowicka) oraz na wzgórzu Szaniec Szwedzki. W ciągu następnych dwóch lat ukończono budowę trzech schronów na prawym brzegu rzeki (I.R.-1, I.R.-7, I.R.-8): na Sępolnie (ob. ul. J. Dembowskiego) oraz na Poświętnem (ob. ul. Żmigrodzka i Meliorancka).

W następnych latach 1892–1894 na lewym brzegu Odry zbudowano pięć kolejnych schronów (I.R.-11, I.R.-12, I.R.-13, I.R.-14, I.R.-15). Stanowiły one południowy odcinek pierścienia obrony na Muchoborze (ob. ul. Strzegomska), Grabiszynie (ob. ul. Francuska i Grabiszyńska), Grabiszynku (ob. ul. Rymarska) oraz Krzykach (ob. ul. Skarbowców).

W 1894 r. wzniesiono i wyposażono wojskową stację gołębi pocztowych na terenie Kępy Mieszczańskiej. W 1895 r. powstał potężny wał obwodnicy kolejowej, okalający miasto od zachodu i południa. Wybudowano na nim stanowiska dla dział 90 mm i blokhauz artyleryjski mostu Osobowickiego.

W latach 1896–1897 wybudowano schron I.R.-10 na Kozanowie (ob. ul. Lotnicza), a w latach 1897–1898 powstał na prawym brzegu Odry, na Sołtysowicach przy ob. ul. Redyckiej, schron I.R.-5. W następnych dwóch latach wzniesiono schron I.R.-20 na lewym brzegu rzeki, na Brochowie (ob. ul. Wiaduktowa). Wszystkie one posiadały osłonę warstwową, złożoną z warstwy detonacyjnej (granitobeton), warstwy amortyzacyjnej (korytarz piaskowy) i warstwy nośnej (sklepienie ceglane).

W następnych latach (1900–1901) na lewym brzegu Odry, na Gądowie (ob. ul. Bystrzycka) zbudowano schron I.R.-10a, wykonany całkowicie z betonu. Stanowił on kolejną modyfikację typowego schronu, wzbogaconą o zabezpieczenie tylnej ściany. W 1901 r. powiększono wojskową stację gołębi pocztowych i rozpoczęto przygotowanie wojskowej sieci telegraficznej. 28 lutego 1905 r. podjęto decyzję o wysunięciu głównych stanowisk obronny na wschód, do Bartoszyc i Swojca. W wyniku tej decyzji schrony I.R-1 i I.R.-2 na prawym brzegu Odry oraz I.R.-10, I.R.-10a, I.R.-11 na lewym brzegu stały się obiektami pośredniej linii obrony i uniknęły dalszej przebudowy, zachowując swój pierwotny kształt.

Od 1906 r. zaczęto stopniowo przekształcać istniejące już fortyfikacje w twierdzę. Jej zasadniczymi elementami były forty – punkty oporu piechoty (*Infanterie Stützpunkt* – I.St.). Punkt oporu piechoty, określany również jako dzieło lub fort piechoty przeznaczony dla jednej kompanii, składał się z jednego biernego schronu piechoty wzmocnionego dodatkowym traktem betonowym, dwóch betonowych schronów pogotowia oraz dwóch schronów dla obsługi karabinów maszynowych lub przewoźnych wieżyczek pancernych dla szybkostrzelnych działek małego kalibru. Całość otaczał wał ziemny o obwodzie dostosowanym do ukształtowania terenu. W części czołowej wału znajdowały się stałe żelbetowe stanowiska piechoty z pancernymi ślimakowymi stanowiskami obserwacyjnymi. Od strony szyi (tylnej) wejście do fortu osłaniały dodatkowo dwa sztuczne stawy i krata forteczna. W okresie pogotowia fort otaczano zasiekami z drutu kolczastego „simplex".

W tym samym roku rozbudowano również bierne schrony kompanijne I.R-7 i I.R-8, tworząc z nich punkty oporu piechoty I.St.-7 i I.St.-8. Otrzymały one zamknięty obwód wału przedpiersia ze stanowiskami strzeleckimi, dwa przeciwodłamkowe schrony bierne – schrony pogotowia o konstrukcji betonowej na giętych łukach z blach falistych oraz jeden lub dwa małe schrony dla obsługi karabinu maszynowego, a także stalowe ślimakowe stanowiska obserwacyjne w wale zewnętrznym. Twierdza miała posiadać również tereny zalewowe. 21 lutego 1907 r. uzyskano pozwolenie na budowę pierwszego fortecznego spiętrzenia wody na Widawie, które miało umożliwić stworzenie dodatkowej przeszkody wodnej na wybranym odcinku obrony.

W 1910 r. kolejne trzy schrony otrzymały postać fortów piechoty: I.St.-4, I.St.-5 i I.St.-6. Żelbetowe stanowiska strzeleckie wykonano również w fortach I.St.-7 i I.St.-8.

Wrocław został oficjalnie ogłoszony twierdzą 14 czerwca 1910 r. W okresie poprzedzającym I wojnę światową kontynuowano rozbudowę kolejnych fortów. W 1912 r. założono stanowiska strzeleckie wokół fortów I.St.-3 i I.St.-9 oraz I.R.-12, I.R.-13, I.R.-14, I.R.-15. Ustalono I i III obszar fortecznych ograniczeń budowlanych dla dział obronnych nr 3–9, 12–15 oraz 20. Przekazano 51 tys. marek na budowę fortecznego spiętrzenia wody na Widawie. Ministerstwo Wojny zgodziło się na wysunięcie linii obrony na południe. Główny nacisk położono jednak na wyposażenie twierdzy. Kolejny, odmienny konstrukcyjnie obwód obronny powstał po mobilizacji w 1914 r. W trakcie wojennej rozbudowy na prawym brzegu Odry, na odcinku od Bartoszowic przez Swojec i Kowale aż do Psiego Pola wzniesio-

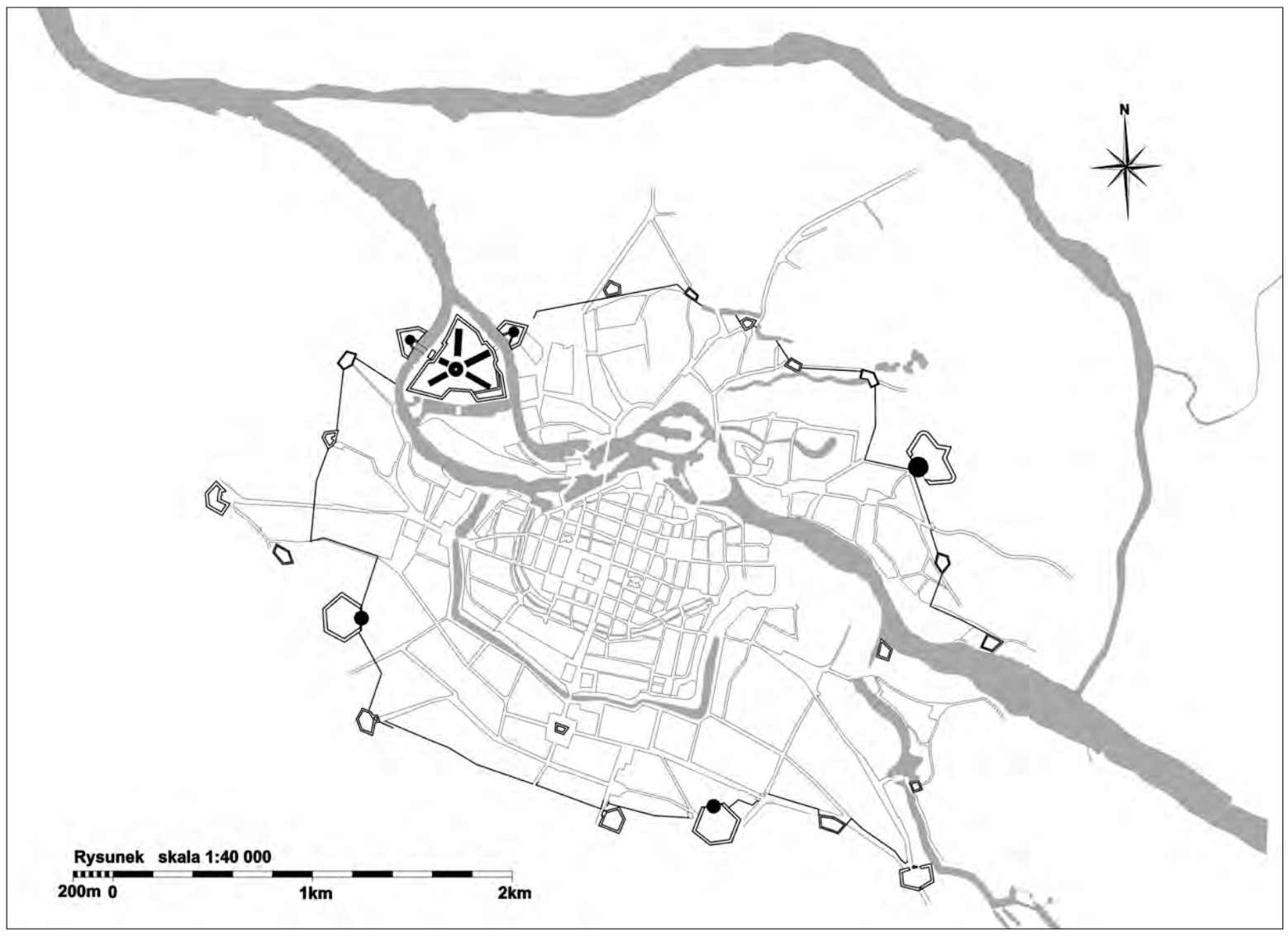

54. Projekt fortyfikacji z lat 1830–1831

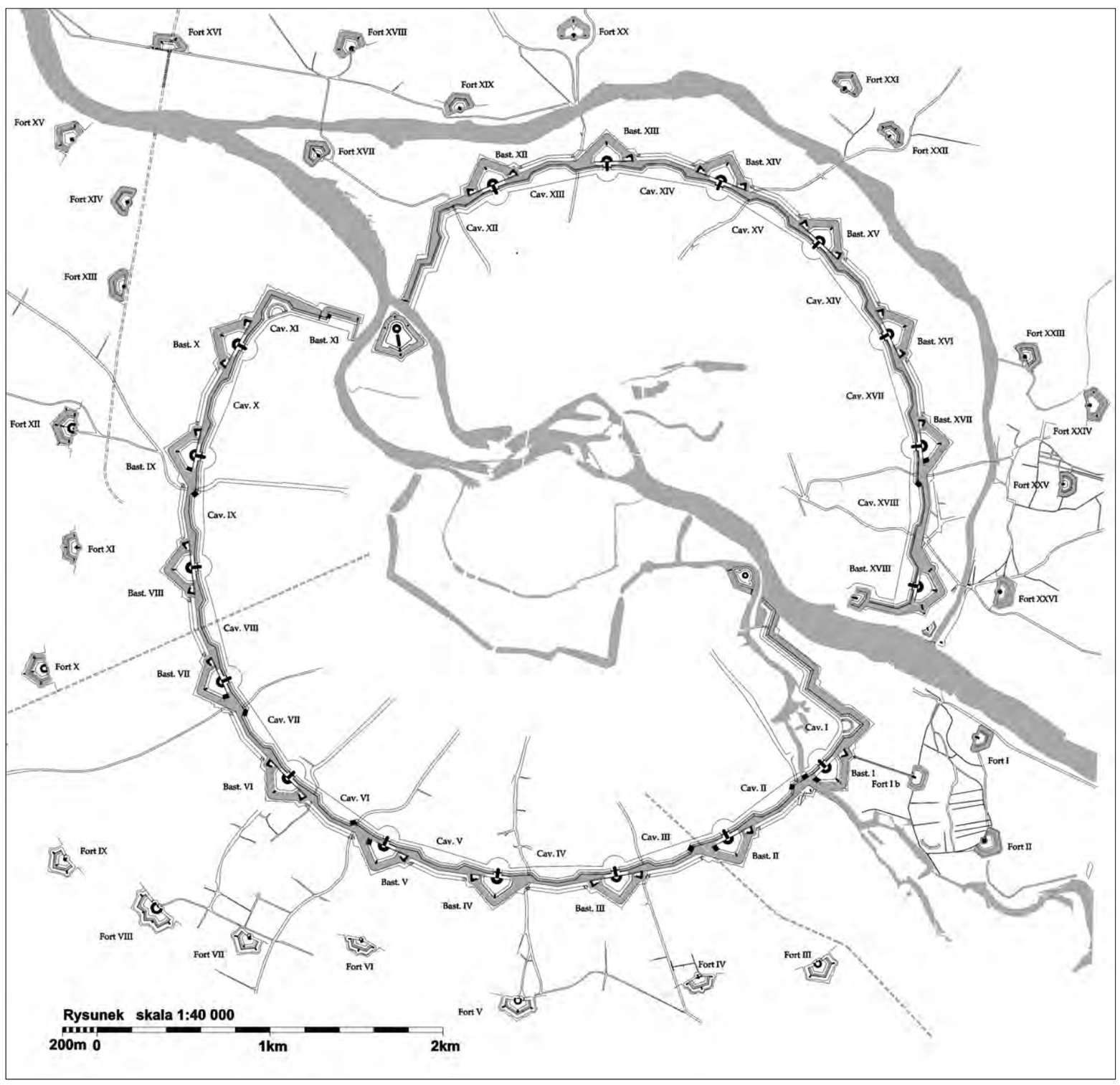

55. Projekt twierdzy Wrocław – 27 sierpnia 1859

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 49

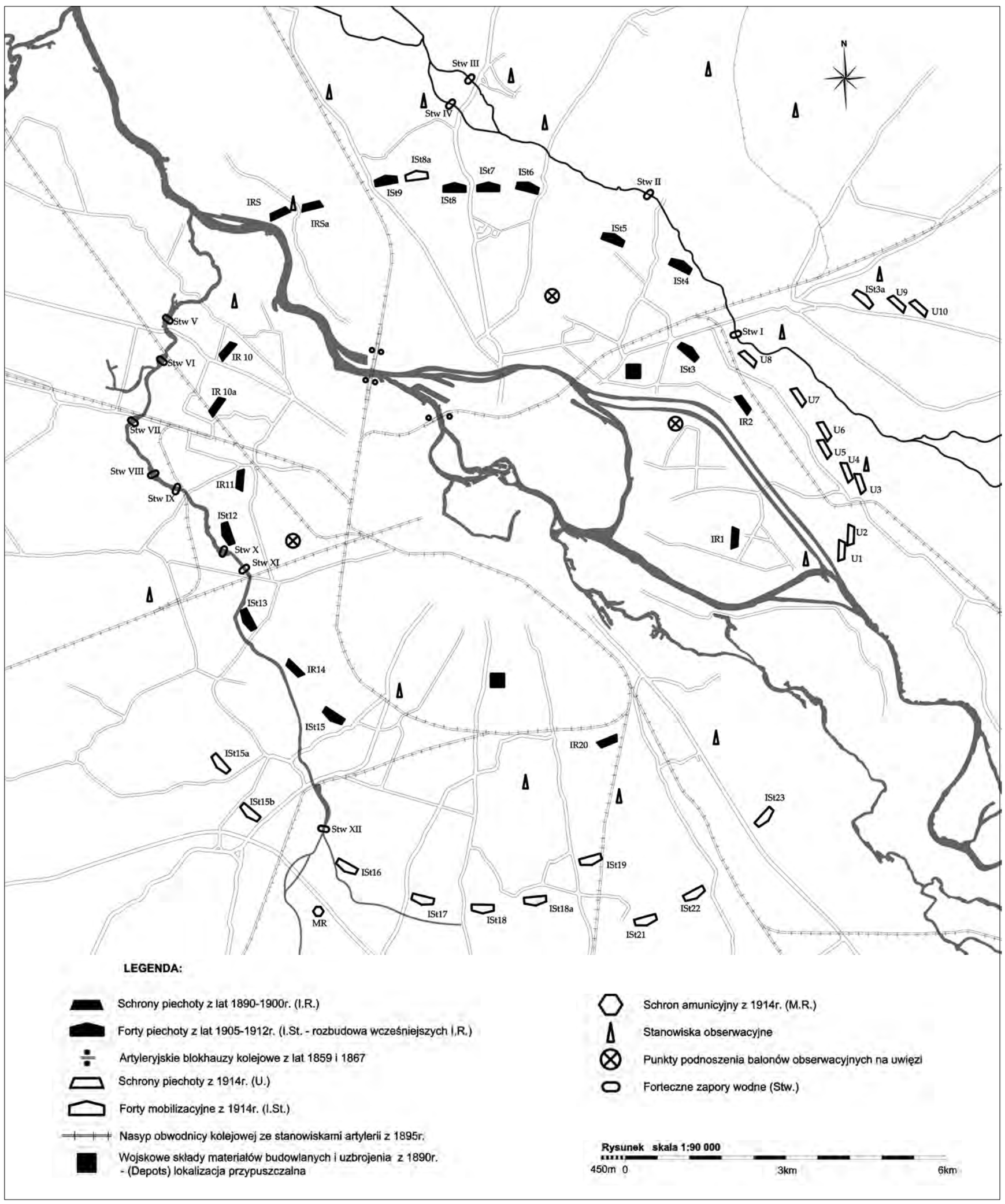

56. Nowoczesna twierdza Wrocław z lat 1890–1914

no dziesięć biernych schronów piechoty o oznaczeniach U1–U10. Obiekty te wykonano z betonu na konstrukcji z płyt falistych wspartych na stalowych dźwigarach. Pod Widawą i na Psim Polu zbudowano dwa forty piechoty I.St.-8a i I.St.-3a, również o odmiennej, „mobilizacyjnej" konstrukcji. Forty te składały się z pary 2- i 3-komorowych schronów piechoty z betonu na łukach z blachy falistej, flankowanych małymi schronami dla obsługi karabinów maszynowych. W miarę potrzeby forty te otaczano obwodem ziemnych stanowisk strzeleckich oraz rozległymi zasiekami z drutu kolczastego. Na lewym brzegu zbudowano 10 fortów o podobnej mobilizacyjnej konstrukcji oraz 2-komorowy schron amunicyjny wysunięty na skraj wsi Ślęza-Lasowo. Umocnienia w postaci mobilizacyjnych fortów piechoty powstały na Klecinie oraz w miejscowościach Wysoka, Biestrzyków, Żerniki, Lamowice, Iwiny, Bieńkowice i Radwanice. Dzieła te oznaczono jako: I.St.-15a, I.St.-15b, I.St.-16, I.St.-18, II.St.-18a, I.St.-19, I.St.-21, I.St.-22, I.St.-23. W latach 1914–1915 rozpoczęto budowę kolejnych zapór hydrotechnicznych na prawym brzegu Widawy – St.w.II (1914), St.w.III i IV (1915). Na lewym brzegu wykonano zapory i jazy St.w.V, VI, VIII, IX, X, XI, XIa, XII. Rozbudowano też niektóre z istniejących już schronów.

Po przebudowie mobilizacyjnej twierdza Wrocław posiadała podwójny pierścień 42 schronów i fortów oraz wewnętrzny obwód rdzenia, złożony z wału kolejowego i wałów przeciwpowodziowych kanału żeglownego i koryta Odry. Infrastrukturę twierdzy stanowiły liczne nowe i stare zespoły koszarowe. Sieć kolejowa, rozwijana we Wrocławiu od 1841 r., pozwalała wspomóc obronę mobilnymi środkami walki (pociągi pancerne i działa kolejowe). W mieście powstały lotnisko i stanowiska podnoszenia balonów obserwacyjnych. Twierdza wyposażona była w wojskową sieć łączności telegraficznej (1901) i telefonicznej. W latach 1914–1915 założono na terenie koszar na Karłowicach wojskową stację radiową. Całość twierdzy zabezpieczał obwód trzynastu zapór wodnych, zlokalizowanych na Ślęzie i Widawie, służące do tworzenia zalewów na zagrożonych odcinkach przedpola twierdzy.

Po przegranej wojnie Wrocław przestał być twierdzą. W okresie międzywojennym umocnienia wrocławskie pod nazwą „Pozycja Widawy" włączono do tzw. Pozycji Odry Środkowej i w jej ramach prowadzono dalsze prace fortyfikacyjne.

[308] O Kępie pisał ostatnio M. Krzywka, *Historyczna perspektywa planowania przestrzennego na przykładzie Kępy Mieszczańskiej*, „Quart", t. 2, 2006, s. 38–59. W tekście wykorzystano materiały pochodzące z opracowania: Ł. Krzywka *et al., Studium historyczno-urbanistyczno-konserwatorskie wraz z wytycznymi konserwatorskimi dla obszaru ograniczonego: ulicą Stanisława Dubois, Mostem Uniwersyteckim, ulicą Grodzką, nadbrzeżem rzeki Odry, mostem Władysława Sikorskiego, Odrą Południową, Odrą Północną i ulicą Mieszczańską we Wrocławiu, dla potrzeb planu miejscowego zagospodarowania przestrzennego,* Wrocław 2000.

[309] Trochę inne datowanie (1631–1643) podaje C.F. Paritius, *Collectanea zur Geschichte...*, s. 448.

[310] E. Kieseritzky, *Das Gelände der Ehemaligen...*, s. 8.

[311] A. Hryniewicz, *Ogrody i pawilon Gottholda Ephraima Lessinga przy dawnej rafinerii cukru. Zachowane w niewielkim stopniu ul. Księcia Witolda 52–54*, [w:] *Leksykon zieleni*, hasło poz. 149.

[312] F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung...*, Bd. 11 – *Beschreibung der Stadt Breslau im Herzogthum Schlesien*, Brieg 1794, s. 14, 16, 60, 191, 308, 335–342, 370–371.

[313] Projekt Maksa Berga omówili: W. Kononowicz, *Pierwszy plan generalny Wrocławia (1924) i początki kompleksowego projektowania urbanistycznego*, [w:] *Architektura, t. 2,* Wrocław 1995; J. Ilkosz, *Koncepcje urbanistyczne Maksa Berga na przykładzie projektów przebudowy Berlina w roku 1919 i Wrocławia w latach 1919–1929*, [w:] *Architektura,* t. 2, Wrocław 1995; B. Szymański-Stoertkuhl, *Konkurs na rozbudowę Wrocławia w gmin podmiejskich z lat 1921–1922*, [w:] *Architektura,* t. 2, Wrocław 1995.

[314] E. Małachowicz, *Stare Miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny, zniszczenia wojenne i odbudowa,* Warszawa 1985, s 105, 106, 159.

[315] K.A. Menzel, *Topographische Chronik...*, s. 495.

[316] F.G.A. Weiss, *Chronik der Stadt Breslau...*, s. 1091.

[317] Muzeum Narodowe we Wrocławiu, sygn. XXVI-18/47.

[318] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus...*, s. 171, 172.

[319] Muzeum Narodowe we Wrocławiu, sygn. XXVI-18/47.

[320] K.A. Menzel, *Topographische Chronik*..., s. 884.

[321] Tę drugą datę podaje K.A. Menzel, *Topographische Chronik*..., s. 884.

[322] E. Kieseritzky, *Das Gelände der Ehemaligen...,* s. 9.

[323] E. Kieseritzky, *Das Gelände der Ehemaligen...,* s. 11.

[324] Akta Miasta Wrocławia, nr 259 (10798), karta 189.

[325] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus*..., s. 172.

[326] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus...,* s. 38.

[327] F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung...*, Bd. 11, s. 15.

[328] F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung...*, Bd. 11, s. 14–15.

[329] K.A. Menzel, *Topographische Chronik*..., s. 884.

[330] J. Zygmunt-Rubaszek, *Skwer ul. Pomorska*, [w:] *Leksykon zieleni*, poz. 678.

[331] J. Zygmunt-Rubaszek, *Skwer*..., s. 181.

[332] Widać to na planie przechowywanym w APWr, Odra, sygn. I, 353.

[333] APWr., Kartografia Miasta Wrocławia, sygn. 875, 874.

[334] Po raz pierwszy nazwa ta pojawia się w opisie z 1794: F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung...*, Bd. 11, s. 14, 15.

[335] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus*.., s. 173.

[336] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus...*, s. 2.

[337] *Leksykon*, hasło nr 909.

[338] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus...*, s. 182.

[339] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus...*, s. 181.

[340] F.G.A. Weiss*, Chronik der Stadt*..., s. 1091.

[341] *Leksykon*, hasło nr 913, 914, 915, 916.

[342] *Leksykon*, hasło nr 857.

[343] *Leksykon*, hasło nr 1031.

[344] *Leksykon*, hasło nr 1028.

[345] *Leksykon,*hasło nr 1029.

[346] *Leksykon*, hasło nr 910.

[347] *Elektrociepłownie wrocławskie. Historia i współczesność*, Wrocław 1988, s. 169.

[348] BUWr, Dział Kartografii, sygn. 5603 Ivc; zob. także: W. Kononowicz, *Wrocław. Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym,* Wrocław 1997, s. 16, 69.

[349] Zob.: M. Łagiewski, *Macewy mówią*, Wrocław 1991, s. 116–118.

[350] *Leksykon*, hasło nr 1008.

[351] G. Scheuermann, *Das Breslauer...,* Bd. 2, s. 231.

[352] M. Kowalińska, *Plac Strzelecki, d. Schießwerderplatz*, [w:] *Leksykon zieleni*, poz. 659.

[353] M. Zwierz, *Śląska Wystawa Rzemiosła i Przemysłu w 1881 roku*, [w:] *Leksykon zieleni*, poz. 807.

[354] C. Buśko *et al., Historia Wrocławia. Od pradziejów...*, s. 209–210.

[355] J. Piekalski, *Wrocław średniowieczny...*, s. 17–20.

[356] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus...*, s. 109.

[357] S. Trawkowski, *Ołbin wrocławski...*, s. 69–103.

[358] Geometrisches Grundriss, SBB, sygn. x/s 20644.

[359] SBB, sygn. x 20679/12.

[360] M. Młynarska-Kaletynowa, *Przemiany przestrzenne Wrocławia w wiekach XII i XIII*, [w:] *Architektura*, t. 2, Wrocław 1995, s. 14.

[361] C. Buśko, M. Goliński, M. kaczmarek, L. Ziątkowski*, Historia Wrocławia. Od pradziejów*..., s 210.

[362] H. Górska, *Wrocławskie kościoły o drewnianej konstrukcji szkieletowej*, [w:] *Architektura*, t. 3, Wrocław 1997, s. 154–155.

[363] J. Menzel, *Topographische Chronik...*, s. 337.

[364] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus*..., s. 103.

[365] H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus*..., s. 128.

[366] I. Bińkowska, *Natura i miasto. Publiczna zieleń miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII wieku do początku XX wieku,* Wrocław 2006, s. 80–81; W. Kononowicz, *Kształtowanie się przestrzeni miejskiej Przedmieścia Odrzańskiego i Piaskowego w sąsiedztwie gmachu Szkoły Rzemiosł Budowlanych we Wrocławiu*, [w:] *Schola Architecturae. Budynki Szkół Architektury*, red. O. Czerner, A. Grylewska, Wrocław 2005, s. 93–95.

[367] P. Gerber, *Przestrzenne kształtowanie architektury przemysłowej Wrocławia pierwszej połowy XIX wieku*, [w:] *Architektura*, t. 2, Wrocław 1995, s. 254.

[368] Na temat tego obszaru: R. Eysymontt, Ł. Krzywka, *Przedmieście Oławskie – dzieje, urbanistyka, architektura*, RWroc, nr 7, 2001, s. 10–55; R. Eysymontt, *Urbanistyka przedmieścia wokół kościoła św. Maurycego we Wrocławiu w XIX i XX w.*, [w:] *Dzieje parafii św. Maurycego na Przedmieściu Oławskim...*, s. 91–116; *idem*, *Przedmieście Oławskie do połowy XIX wieku*, [w:] *Przedmieście Oławskie we Wrocławiu*, red. H. Okólska, Wrocław 2013, s. 16–25.

[369] B. Zientara, *Walonowie na Śląsku...*

[370] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku...*, s. 59–67.

[371] M. Słoń, *Początki osady walońskiej...*, s. 11–20.

[372] SUb, Bd. 4, nr 99.

[373] *Breslauer Urkundenbuch,* hrsg. v. G. Korn, Bd. 1, Nr 71.

[374] *Leksykon,* hasło nr 725.

[375] *Leksykon,* hasło nr 735.

[376] F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung...*, Bd. 11, s. 9.

[377] F.A. Menzel, *Topographische Chronik...*, s. 798–800.

[378] F.G.A. Weiss, *Chronik der Stadt Breslau...*, s. 1090, 1164.

[379] *Leksykon*, hasło nr 469.

[380] H. Markgraf, *Geschichte Breslaus*, Breslau 1913, s. 53; *Leksykon*, hasło nr 381.

[381] *Leksykon*, hasło nr 761.

[382] *Leksykon*, hasło nr 734.

[383] *Leksykon*, hasło nr 736.

[384] *Leksykon*, hasło nr 469.

[385] P. Gerber, W. Sobociński, *Zabytki techniki w przemyśle metalowym i maszynowym*, raport IHASiT PWr, Wrocław 1989 – mpis; zob.: H. Frymark, *Das Werden der Wirtschaft Breslaus nach den Befreidigungskriegen,* „Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau", Bd. 11, Breslau 1940; F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Geschichte...*, Bd. 11; M. Ysselstein, *Local Statistik der Stadt Breslau,* Breslau 1866.

[386] P. Gerber, *Przestrzenne kształtowanie architektury...*, s. 245–276.

[387] P. Gerber, W. Sobociński, *Drukarnie perkalu*, [w:] *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000, s. 160.

[388] P. Gerber, W. Sobociński, *Zabytki techniki w przemyśle metalowym...*

[389] *Leksykon*, hasło nr 733.

[390] *Leksykon*, hasło nr 477, 478, 479, 480.

[391] B. Grzegorczyk, *Architektura i budownictwo teatralne we Wrocławiu od około 1770 roku do schyłku XIX wieku*, AUWr, Wrocław 2000, s. 113–128.

[392] *Leksykon*, hasło nr 380, 468.

[393] *Leksykon,* hasło nr 532.

[394] *Leksykon,* hasło nr 755.

[395] *Leksykon*, hasło nr 767.

[396] *Leksykon*, hasło nr 527.

[397] *Leksykon*, hasło nr 729, 731, 732, 733.

[398] *Leksykon*, hasło nr 721.

[399] Zob.: P. Peikert, *Kronika dni oblężenia. Wrocław 22 I – 6 V 1945*, wstęp i komentarze K. Jońca, A. Konieczny, Wrocław 1984, *passim*.

[400] E. Małachowicz, *Stare Miasto we Wrocławiu..*, il. 136, 141, 142,

[401] *Leksykon*, s. 143–144.

[402] Zob.: K. i P. Kirschke, *Rozwój głównych ulic handlowych w staromiejskim Centrum Wrocławia (XIX i XX w.)*, [w:] *Architektura,* t. 2, Wrocław 1995, s. 399–429; K. i P. Kirschke, H. Schlimme*, Wrocławskie domy handlowe i towarowe z lat dwudziestych*, [w:] *Wieżowce,* s.113–135.

[403] Zob.: C. Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wien 1889; G. Kratzsch, *Kunstwart und Dürerbund. Ein Beitrag zur Geschichte der Gebildeten im Zeitalter des Imperialismus*, Göttingen 1969; E. Klueting, *Antimodernismus und Reform*, Darmstadt 1991; P. Schultze-Naumburg*, Städtebau,* Band Kulturarbeiten 4*,* München 1906; J. Ilkosz, *„Schlesischer Bund für Heimatschutz" und Friedhofkunstausstellung,* RSŚ, t. 16, Wrocław 1997, s. 174–176.

[404] Zob.: W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej...*; *eadem*, *Zagadnienia przemian formalnych w urbanistyce Wrocławia XIX i początku XX wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki", R. 41, 1979, nr 2, s. 225–230; *eadem*, *Nadodrzańskie urbanistyczne założenia Wrocławia XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Odra we Wrocławiu*, red. O. Czerner, Wrocław 1984, s. 23–28; *eadem*, *Przemiany w charakterze i lokalizacji ogólnomiejskiego ośrodka Wrocławia w wieku XIX i pierwszym 30-leciu XX wieku,* [w:] *Centrum miasta – centrum Wrocławia, materiały konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 5–7 grudnia 1984 r. we Wrocławiu*, Wrocław 1986, s. 92–102; *eadem*, *Pierwszy plan generalny Wrocławia...*, s. 301–338; *eadem*, *Wrocław w projektach urbanistycznych okresu międzywojennego,* RWroc, R. 2, 1995, s. 249–304; *eadem*, *Wrocław. Kierunki rozwoju...*

[405] Zob.: J. Ilkosz, *Hochhäuser für Breslau von Max Berg*, [w:] *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition*, hrsg. v. V.M. Lampugnani, R. Schneider, Stuttgart 1992, s. 219; *idem*, *Koncepcje urbanistyczne Maxa Berga...,* s. 339–357; *idem*, *Max Berg*, [w:] *Ostdeutsche Gedenktage 1997*, „Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen", Bonn 1996, s. 36–43; B. Störtkuhl, *Konkurs na rozbudowę miasta Wrocławia i gmin podmiejskich z lat 1921–1922*, [w:] *Architektura*, t. 2, Wrocław 1995, s. 339–357; V. Šlapeta, *Neues Bauen in Breslau*, „Rasegnia", Bd. 40/4, 1989, s. 14–61; *Wieżowce Wrocławia 1919–1932*, red. J. Ilkosz, B. Störtkuhl, Wrocław 1997.

[406] W. Kononowicz, *Wrocław. Kierunki rozwoju...,* s. 7–9; D. Reinborn, *Städtebau im 19. Und 20. Jahrhundert*, Stuttgart, Berlin, Köln 1996, s.39–100.

[407] Zob.: W. Kieß, *Urbanismus im Industriezeitalter. Von der klassizistischen Stadt zur Garden City,* Berlin 1991; E. Howard, *Garden Cities of Tomorrow*, London 1902; R. Unwin, *Town planning in practice*, London 1909; H. Kampffmeyer, *Die Gartenstadt Bewegung*, Leipzig 1913.

[408] Zob.: V.M. Lampugnani, *Architektur und Städtebau des 20 Jahrhunderts*, Stuttgart 1980; D. Reinborn, *Städtebau im 19...*, s. 101–145.

[409] D. Reinborn, *Städtebau im 19...*, s. 169–170; W. Durth*, Utopie der Gemeinschaft. Überlegungen zur Neugestaltung deutscher Städte 1900–1950*, [w:] *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 2000. Macht und Monument*, hrsg. v. R. Schneider, W. Wang, Stuttgart 1998, s. 143–151.

[410] B. Störtkuhl, *Konkurs na rozbudowę miasta...*

[411] B. Grzegorczyk, *Projekty przebudowy Wrocławia sporządzone przez Miejskie Biuro Rozbudowy Wrocławia*, [w:] *Wieżowce,* s. 181–190.

[412] A. Gryglewska, *Richard Plüddemann 1846–1910 architekt wrocławski*, Wrocław 1998; *ead*em, *Architektura Wrocławia XIX–XX wieku w twórczości Richarda Plüddemanna*, Wrocław 1999.

[413] H. Knipping, *Altstadtprobleme in Breslau*, „Ostdeutsche Bauzeitung", Jh. 27, 1929, s. 621–624.

[414] *Vor der Sanierung der Breslauer Altstadt*, „Ostdeutsche Bauzeitung", Jh. 33, 1935, s. 78–79; por. zachowane plany w ABMWr.

[415] Zob.: Th. Schmidt, *Werner March. Architekt des Olympia Stadions 1894–1976*, Basel 1992, s. 100–104; E. Małachowicz, *Stare Miasto we Wrocławiu...*, s. 70.

[416] *Leksykon*, hasła nr: 3, 61, 113, 129, 130, 133, 137, 159, 164, 170, 179, 180, 199, 222, 242, 244.

[417] *Leksykon,* hasło nr 122.

[418] *Leksykon,* hasło nr 215.

[419] *Leksykon,* hasło nr 238.

[420] *Leksykon,* hasło nr 117.

[421] *Leksykon,* hasło nr 110, 111.

[422] *Leksykon,* hasło nr 1.

[423] *Leksykon,* hasło nr 166.

[424] A. Gryglewska, *Architektura Wrocławia XIX–XX...*, s. 93–94; R. Plüddemann, *Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebauungspläne*, „Deutsche Bauzeitung", Jg. 28, 1894, s. 50–57.

[425] B. Störtkuhl, *Plac Powstańców Warszawy (Lessingplatz) – projekty, utopie i realizacja zabudowy*, [w:] *Architektura*, t. 4, Wrocław 1998.

[426] R. Plüddemann, *Das neue Breslauer Rathaus,* „Schlesien", Jg. 3, 1909/1910, s. 117–123.

[427] A. Wodzińska, *Projekt na zabudowę placu Powstańców Warszawy (Lessingplatz) – gmach Urzędu Miejskiego oraz budynek Straży Pożarnej*, [w:] *Wieżowce,* s. 160–161.

[428] B. Störtkuhl, *Konkurs na zabudowę placu Powstańców Warszawy (Lessingplatz) – gmach Urzędu Miejskiego oraz budynek Straży Pożarnej*, [w:] *Wieżowce*, s.163.

[429] J. Ilkosz, *Dawna „Nowa Rejencja", obecnie Urząd Wojewódzki, pl. Powstańców Warszawy 1*, [w:] *Atlas architektury*, t. 1, Wrocław 1997, s. 105.

[430] Zob.: J.G. Utinger, *Ein Vorschlag für ein Künstlerhaus in Breslau*, „Schlesien", Jg. 2, 1908/1909, s. 399–402.

[431] A. Gryglewska, *Richard Plüddemann...*, s. 87–88; R. Plüddemann, *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau*, „Schlesien", Jg. 2, 1908/1909, s. 188–195.

[432] Zob. plany zachowane w ABMWr.

[433] Wg proj. W. Marcha muzeum mieściłoby się na wschód od Zamku Królewskiego, natomiast w wariancie projektowym Böhma – po zachodniej stronie placu.

[434] Th. Schmidt, *Werner March. Architekt...*, s.102.

[435] Świadczą o tym projekty: krematorium wrocławskiego, kaplicy cmentarnej, nowego centralnego szpitala dla Wrocławia, terenów wystawowych, domu studenckiego oraz wspomniana przebudowa pl. Uniwersyteckiego.

[436] J. Ilkosz, *Koncepcje urbanistyczne Maxa Berga*...

[437] J. Ilkosz, *Hochhäuser für Breslau*..., s. 201–219; *idem*, *Wieżowiec w strukturze miasta na przykładzie Wrocławia w latach 1919–1928. Koncepcja urbanistyczna Maxa Berga*, [w:] *Wieżowce*, s. 39–77.

[438] J. Ilkosz, *Koncepcje urbanistyczne Maxa Berga*...

[439] Na temat przebudowy placu Uniwersyteckiego: A. Zabłocka-Kos, *Przemiany architektoniczne rejonu placu Uniwersyteckiego od końca XVIII wieku do 1945 r.,* [w:] *Architektura*, t. 4, Wrocław 1998, s. 115–118; H. Dziurla, A. Zabłocka-Kos, R. Eysymontt, *Studium urbanistyczne placu Uniwersyteckiego*, mpis, Wrocław 1994.

[440] Zob.: M. Berg, *Der Neubau des Studentenheims in Breslau und seine Bedeutung für die städtische Umgestaltung der Universität*, „Schlesien", Jg. 3, 1909/1910, s. 563–568.

[441] P. Schultze-Naumburg, *Städtebau*...

[442] Th. Effenberger, *Die Zukunft des Platzes vor der Elisabethkirche in Breslau*, „Schlesische Heimatblätter", Jg. 2, 1908/1909, nr 24, s. 593–598; *Der Elisabethkirchplatz in Breslau*, „Ostdeutsche Bauzeitung", Jg.7, 1909, s. 597–600.

[443] Zob. plany regulacji *Altbüsserstraße* i *Junkernstraße*, APWr, Kartografia Magistratu Wrocławia, sygn. 2232 i 2233.

[444] R. Konwiarz, *Breslaus Stadtbild…*, s. 24.

[445] J. Ilkosz, Ł. Krzywka, *Pierwszy nowoczesny biurowiec w Europie projektu Hansa Poelziga*, RWroc, R. 4, 1997, Wrocław 1998.

[446] B. Szymański-Stoertkuhl, *Konkurs na rozbudowę…*

[447] B. Szymański-Stoertkuhl, *Konkurs na rozbudowę* ..., s. 46, 51; E. May, *Stadterweiterung MittelsTrabanten,* „Städtebau", Jg. 19, 1922, s. 51–55; A. Rading, *Neue Zeit – Neue Weg*, „Städtebau", Jg. 19, 1922, s. 99–103.

[448] C. Fuchs, F. Behrendt, *Die Stadt Breslau und die Eingemeindung ihres Erweiterungs Gebietes. Denkschrift des Magistrats Breslau*, Breslau, Okt. 1925.

[449] B. Störtkuhl, *Projekt wieżowca przy placu kościoła św. Elżbiety*, [w:] *Wieżowce*, s.159–160.

[450] J. Dobesz, *Budynek poczty Lothara Neumanna we Wrocławiu*, [w:] *Wieżowce,* s. 79–91.

[451] Ł. Krzywka, *Wieżowiec Miejskiej Kasy Oszczędności przy wrocławskim Rynku*, [w:] *Wieżowce,* s. 93–111.

[452] A. Wodzińska, *Wieżowiec Miejskiej Kasy Oszczędności na wrocławskim Rynku*, [w:] *Wieżowce,* s. 200.

[453] Ch, Schneider, *Stadtgründungen im Dritten Reich, Wolfsburg und Salzgitter: Ideologie, Resortpolitik, Repräsentation*, München 1978, s. 105; B. Miller Lane, *Architecture and Politics in Germany 1918–1945*, London, 1985, s. 185–215.

[454] W. Durth, W. Nerdinger, *Architektur und Städtebau der 30er/40er Jahre*, Bonn 1993, s. 28.

[455] Reichgesetzblatt 1939, Tl. 1, 1939, s. 265, [za:] Th. Schmidt, *Werner March. Architekt...*, s. 99.

[456] „Deutsche Bauzeitung", Jg. 73, 1939, s.230.

[457] Th. Schmidt, *Werner March. Architekt...*, s.102.

[458] Zob.: *Vor der Sanierung...*, s.78–79; plan tras zamieszcza E. Małachowicz, *Stare Miasto we Wrocławiu*..., s. 72–73.

[459] Wł. Czarnecki, *Planowanie miast i osiedli*, t. 1, Warszawa 1965, s. 172; H. Markgraf, *Geschichte Breslaus*, s. 55–57.

[460] Za kanwę do niniejszego rozdziału posłużyły wcześniejsze opracowania autorki: W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej...*; *eadem*, *Wrocław. Kierunki rozwoju...*; *eadem*, *Urbanistyczny rozwój Wrocławia od początku XIX wieku do chwili obecnej*, [w:] W. Kononowicz *et al*., *Studium historyczno-urbanistyczno-konserwatorskie wraz z wytycznymi konserwatorskimi dla obszaru miasta Wrocławia wykonane dla potrzeb „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Wrocław",* cz. 1: *Historyczno-urbanistyczny rozwój Wrocławia*, Wrocław 1997, raport nr 447 IHASiTPWr.; W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław 1981, s. 425–427.

[461] *Siedlung und Stadtplannung in Schlesien*, H. 1 – *Breslau*: 1: *Stadtplannung,* 2: *Wohnung und Siedlung, Breslau, Magistrat der Hauptstadt Breslau,* Breslau 1926, s. 10–11.

[462] J. Urbanik, *Wrocławska wystawa Werkbundu WUWA 1929*, Wrocław 2002.

[463] W. Kononowicz, *Ewolucja osiedla mieszkaniowego we Wrocławiu okresu Republiki Weimarskiej – Księże Małe*, [w:] *Architektura*, t. 2, Wrocław 1995, s. 445–478.

[464] W. Kononowicz, *Osiedle Tarnogaj we Wrocławiu w latach 1904–1939. Od kolonii robotniczej do osiedla społecznego*, [w:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w 75. rocznicę urodzin*, red. E. Różycka–Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, s. 451–469.

[465] F. Behrendt, *Die Vorstädtische Kleinsiedlung*, „Schlesische Monatshefte", Jg. 9, 1932, s. 10–18.

[466] T. Kulak, *Od twierdzy fryderycjańskiej do twierdzy hitlerowskiej,* [w:] *Historia Wrocławia,* red. C. Buśko *et al.*, t. 2, Wrocław 2001, s. 329.

[467] M. Ordyłowski, *Życie codzienne we Wrocławiu 1945–1949*, Wrocław 1991, s. 8.

[468] T. Kulak, *Od twierdzy fryderycjańskiej...,* s. 330.

[469] M. Borkowski *et al*., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska,* Warszawa 2008, s. 54.

[470] K. Jonca, A. Konieczny, *Upadek Festung Breslau*, Wrocław 1963, s. 27.

[471] G. Strauchold, *Festung Breslau – fanatyczna, nazistowska awantura czy bohaterstwo obrońców ojczyzny? Opinie polskie powojennego półwiecza,* [w:] *Festung Breslau 1945. Historia i pamięć*, red. T. Głowiński, Wrocław 2009, s. 301–306.

[472] A. Gabiś, *Wrocław po oblężeniu – zniszczenia i pierwsze lata odbudowy,* [w:] *Festung Breslau 1945...*, s. 287–299.

[473] Za: E. Kaszuba, *Między propagandą a rzeczywistością. Polska ludność Wrocławia w latach 1945–1947*, Warszawa–Wrocław 1997, s. 42.

[474] Tak „Słowo Polskie" z 2 lutego 1947 r. za prezydentem miasta Aleksandrem Wachniewskim.

[475] G. Strauchold, *Powojenne dzieje Polonii wrocławskiej – czy udana próba „przywrócenia" ojczyźnie?*, RWroc, R. 2, 1995, s. 142.

[476] B. Szaynok, *Żydzi we Wrocławiu po II wojnie światowej*, RWroc, R. 24, 1997, s. 173–190.

[477] G. Thum, *Obce miasto. Wrocław w 1945 i potem*, Wrocław 2005 s. 173.

[478] Zob.: J. Tyszkiewicz, *Sto wielkich dni Wrocławia. Wystawa Ziem Odzyskanych we Wrocławiu a propaganda polityczna ziem zachodnich i północnych w latach 1945–1948*, Wrocław 1997.

[479] G. Pielużek, *Trasa W–Z we Wrocławiu – na trzydziestolecie*, RWroc, R. 10, 2006, s. 251–288.

[480] D. Przyłęcka, *Nie od razu Wrocław odbudowano. Plan zagospodarowania przestrzennego, koncepcje oraz projekty urbanistyczne i architektoniczne a ich realizacja w latach 1945–1989*, Wrocław 2012, s. 182–183.

[481] G. Trzaskowska, *Cmentarze wojenne we Wrocławiu w latach 1939–2002*, Wrocław 2008.

[482] Za pierwszy wysoki budynek we Wrocławiu uchodził Dom Naukowca przy Pl. Grunwaldzkim (1959–1961).

[483] SUb, Bd. 1, nr 61; KdŚl, t. 1, nr 71.

[484] C. Grünhagen, *Die Hussitenkämpfe der Schlesier*, Breslau 1872, s. 155.

[485] *Leksykon*, hasło nr 370.

[486] P. Gaglik, *Park Brochowski*, [w:] *Leksykon zieleni*, hasło nr 428.

[487] *Der Brockauer Salzbrunnen*, „Zeitschrift Schlesien", Bd. 5, H. 2.

[488] O. Fiek, *Der breslauer Salzbrunnen*, „Schlesische Chronik", Jg. 1, nr 1. 1911, s. 58–59.

[489] Za: W. Schnabel, *Brockau von altherrscher bis zum Moderne im Dritten Reiche*, [w:] *Brockau und Umgebung. Ein Führer für Fremde und Einheimische. Im Auftrage des Gemeindevorstandes*, bearb. von Dr. Fiek, Kattowitz–Breslau–Berlin–Leipzig, b.r. [ok. 1940], s. 10–14.

[490] J.G. Knie, *Alphabetisch, Statistisch- Topographische Übersicht aller Dörfer, Flecken. Städte und anderen Orte der königlichen Preussischen Provinz Schlesien* (…), Breslau 1830, s. 69.

[491] *Leksykon*, hasło nr 538.

[492] Korespondencja zachowana w zbiorach APWr.

[493] *Statut des Brockauer Bau und Sparverein in Breslau*, Breslau 1896; *Leksykon*, hasło nr 371.

[494] A. Dierschke, *Rechenschaftsbericht des Amts und Gemeinde- Vorstehers über die letzten 10 Jahre der Brockauer Verwaltung umfassend die Periode vom...,* Brockau 1912.

[495] *Einweihung des Brockauer Wasserwerks*, „Schlesische Zeitung", Nr 787, 1903; *Leksykon*, hasło nr 743.

[496] *Leksykon*, hasło nr 659.

[497] *Leksykon*, hasła nr 359, 360.

[498] *Die Ostdeutsche Austellung für Industrie, Gewerbe und Landwirtschaft*, *Posen 1911*, Posen 1913, s. 136.

[499] O. Partsch, *Schlesien, Eine Landeskunde für das Deutsches Volk*, Breslau 1911, T. I. 2, s. 371.

[500] *Leksykon,* hasło nr 537.

[501] J. Domański, *Nazwy miejscowe dzisiejszego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego*, Warszawa 1967, s. 26.

[502] S. Moździoch, *Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku. Studium archeologiczne*, Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN we Wrocławiu 8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s, 33 i nn.

[503] M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku...*, s. 32 i nn.

[504] KdŚl., t. 1, nr 55.

[505] KdŚl., t. 2, nr 129; M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku…*, s. 72–74.

[506] R. Michałowski, *Kościół św. Mikołaja we wczesnopiastowskich ośrodkach rezydencjonalnych*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, red. S.K. Kuczyński, t. 6, 1994, s. 63–74.

[507] KdŚl., t. 3, nr 282; B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975, s. 177–179.

[508] SUb, Bd. 2, nr 353; Bd. 3, nr 379, 539.

[509] SUb, Bd. 1, nr 278.

[510] SUb, Bd. 1, nr 315.

[511] J. Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, t. 1, Wrocław 1973, s. 109–112.

[512] Fragmenty urządzeń obronnych z XIII-XIV w. odkryto podczas badań ratowniczych w pobliżu zamku w Leśnicy – A. Mierzwiński, S. Moździoch, L. Nowacka, *Wstępne sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego we Wrocławiu-Leśnicy przy budowie przyłącza gazowego do Domu Kultury „Zamek",* mpis, archiwum IAE PAN Wrocław, Wrocław 1995,

[513] *Vita sanctae Hedwigis*, wyd. A. Semkowicz, MPH, t. 4, Lwów 1884, s. 549.

[514] KdŚl., t. 1, nr 117, 118; SUb, Bd. 1, nr 332, 333.

[515] SUb, Bd. 2, nr 194.

[516] SUb, Bd. 2, nr 323.

[517] SUb, Bd. 2, nr 296, 300, 342, 353, 354, 389–391, 394, 409, 410, 413, 414, 440.

[518] W 1289 r. Henryk V zlikwidował książęcy dwór w Leśnicy i przeniósł go do niedalekiej wsi Krępice (SUb, Bd. 5, nr 428).

[519] Najnowsze pozycje na ten temat: E. Kobel, *Leśnica [dzielnica Wrocławia] – z dziejów miasta i parafii*, Wrocław 2004; R. Eysymontt, *Leśnica – rys historyczny, rozwój przestrzenny i architektoniczny*, RWroc, nr 10, 2006, s. 9–38. Tam dalsza literatura.

[520] F. Lucae, *Schlesiens curiose Denkwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder- Schlesien welche im Sieben haupt Teilen vorstellt*, Franckfurt a. Mäyn 1689.

[521] *Leksykon*, hasło nr 711.

[522] K. Bimler, *Die Wehrbauten der Stadt Breslau,* [w:] *Festschrift der Technischen Hochschule*, Breslau 1935, s. 6.

[523] F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung…,* Bd. 12, s. 75.

[524] G. Roland, *Vollstaendige Topographie von Breslau…*

[525] *Leksykon*, s. 965–966.

[526] *Leksykon*, hasło nr 705.

[527] *Leksykon*, hasło nr 704.

[528] BUWr, Zbiory Rękopisów, sygn. Hs R 555e, [R 8430], k. 4.

[529] F.B. Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae, Pars II. Begreift in sich nach der neuen Mittel Schlesien darinnen die Fürstenthümer Breslau, sammt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen StandtsHerrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen repräsenierten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen*, rpis, BUWr, Dział Rękopisów nr inw. IV F 113b, t. 4 [daty cytowane w wolumenie: 1762–1771].

[530] F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung…*, Bd. 11, s. 260 i nn.

[531] APWr, Kartografia miasta Wrocławia, nr 546 1– 3.

[532] APWr, Akta miasta Wrocławia, sygn. III 3249–12.

[533] Zob.: A. Pankiewicz, *Stan badań nad konstrukcjami...*, s. 13–31.

[534] Za: A. Żurek, *Wrocławska kaplica...*, s. 25.

[535] 1239 (*nostra caminata*), SUb, Bd. 1, nr 540; 1248 (*in castro Wratislauiensi in ecclesia sancti Martini*), SUb, Bd. 2, nr 342; 1265 (*in castro nostro Wrat*); 1265 (*in castro lapideo in curia nostra*), SUb, Bd. 1, nr 1217; 1266 (*in castro lapideo in caminata nostra*), SUb, Bd. 1, nr 1230.

[536] A. Żurek, *Wrocławska kaplica...*, s. 68, przypis 1.

[537] A. Żurek, *Wrocławska kaplica...*, s. 68, przypis 1.

[538] W. Schulte, *Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte,* Bd. 1: *Die politische Tendenz der Cronica principum Polonie,* Breslau 1906, s. 243–245; *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, hrsg. C. Grünhagen, H. Markgraf, Bd.2, Leipzig 1883. s. 231–324.

[539] *Silesiacarum rerum scriptores,* hrsg. F.W. von Sommersberg, Lipsiae 1732, CDS, Bd. 3, s. 51–53; A. Żurek, *Wrocławska kaplica*..., s. 68–69, przypis 1.

[540] Zob.: E. Małachowicz, *Wrocławski zamek...*, s. 20–30; M. Chorowska, *Dylematy wokół zamku książęcego na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lat 2011–2012 oraz 2014*, [w:] *Katedra, ratusz, dwór: wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy; materiały XXXIII Seminarium Mediewistycznego im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej, 29 listopada – 1 grudnia 2012 w Poznaniu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2014, s. 137–163.

[541] E. Małachowicz, *Wrocławski zamek...,* s. 81–83.

[542] Zob.: M. Krzywka, *Parcelacja i zagospodarowanie bloku zabudowy pomiędzy ulicami Kiełbaśniczą, Ruską, Rzeźniczą i św. Mikołaja a zagadnienie I lokacji Wrocławia. Działka, zabudowa, mieszkańcy,* mpis, archiwum Wydziału Architektury PWr, Wrocław 2012. Wcześniej próbę końcowej analizy badań bloku podjęła M. Chorowska, rekonstruując jego zabudowę w latach 1525–1550.

[543] Mowa jest o głębokości, pogłębianiu, a nie o długości i wydłużaniu parceli, ze względu na określenie kierunku i obszaru, który został zajęty przez powiększoną działkę. Pogłębienie odbywa się kosztem sąsiedniej/sąsiednich działek czy bloku zabudowy, a nie kosztem ulicy czy placu.

[544] Najstarsze próbki: „po 1182" (dwie), „po 1233", „po 1244", „po 1253", „po 1261 lub 1537", „po 1280", „po 1284" i „po 1289" – pobrano w większości z elementów konstrukcyjnych sugerujących wtórne użycie. Obiekty, z których pozyskano wymienione daty, plasowały się jednak w układach stratygraficznych ze środkowych lub końcowych podfaz rozwojowych XIII i XIV w.

[545] Słupy oraz negatywy po słupach znajdowały się na linii rekonstruowanych granic lokacyjnych lub wtórnej parcelacji pomiędzy własnościami: Mikołaja 71 i 72, Rzeźniczą 6N i Mikołaja 69, Rzeźniczą 6N i Rzeźniczą 6S, Kiełbaśniczą 3 i Rzeźniczą 3, Kiełbaśniczą 30 i Kiełbaśniczą 29.

[546] Ściany budynków biegły zgodnie z granicami posesji: Rzeźniczej 6N i Mikołaja 70, Rzeźniczej 6N i Mikołaja 69, Mikołaja 76/Kiełbaśniczej 26 i Kiełbaśniczej 27, Kiełbaśniczej 29 i Kiełbaśniczej 30 (dwa budynki z różnych faz), Ruskiej 4–5 i Ruskiej 3, Rzeźniczej 5S i Rzeźniczej 5N**.**

[547] Budynku, który mógł stać jeszcze wiele lat, nie rozebrano by, gdyby tylko było możliwe przeprowadzenie chodnika w inny sposób. W obliczu ciasnego zagospodarowania podwórza ścisłe wypełnienie budynkami frontu jest rzeczą niemal pewną. Prawdopodobnie tylko od strony zachodniej znajdowała się w tej zabudowie luka lub brama, dająca możliwość wjazdu na podwórze.

[548] J. Kaźmierczyk, *Wrocław lewobrzeżny…*, cz. 1, s. 45.

[549] Cz. Lasota, P. Konczewski, J. Piekalski, *Zamek książęcy na lewym brzegu…*, s. 225–254; P. Konczewski., R. Mruczek, J. Piekalski, *The fortifications of medieval and post-medieval Wrocław/Breslau*, Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäeologie im Hanseraum 7. Die Befestigungen, Lübeck 2010, s. 598–601.

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 52

[550] Na podst. wyników obecnie prowadzonych prac archeologicznych przez firmę Delfa; konsultacje Cz. Lasoty.

[551] W dość dobrze zachowanym wale ziemnym w Głogowie zidentyfikowano pozostałości negatywowe pali drewnianych, świadczące o istnieniu palisady na tym wale – T. Kozaczewski, *Głogów średniowieczny do końca XIII w. Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006, s. 89–94, 166–170.

[552] T.A. Kastek, R. Mruczek, *Średniowieczne obwarowania i fortyfikacje Wrocławia w świetle odkryć w rejonie Narodowego Forum Muzyki*, [w:] *Centrum staromiejskie we Wrocławiu*, Wrocław 2016, s. 10–36 (tam dalsza literatura).

[553] T.A. Kastek, *Obwarowania Wrocławia pierwszej lokacji? Badania na placu Teatralnym, ulicy Świdnickiej i Heleny Modrzejewskiej*, [w:] *Non solum villae. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Medekszy*, red. J. Kościuk, Wrocław 2010, s. 364–373.

[554] SUb, Bd. 6, nr 4–5.

[555] M. Goliński, *Fortyfikacje miejskie*…, s. 38–41; Cz. Lasota, Z. Wiśniewski, *Badania fortyfikacji miejskich Wrocławia z XIII w.*, SilAnt, t. 39, 1998, s. 28.

[556] J. Romanow, *Chronologia Bramy Piaskowej w świetle wyników badań wykopaliskowych w roku 2000*, SilAnt, t. 42,2001, s. 143–144; J. Romanow, M. Romanow, *Opactwo kanoników regularnych św. Augustyna na Piasku we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia,* cz. 1, red. K. Wachowski, WrA, t. 12, 2010, s. 159–160.

[557] M. Goliński, *Fortyfikacje miejskie*…, s. 34.

[558] R. Mruczek, D. Nowakowski, M. Stefanowicz, *Badania archeologiczno-architektoniczne na terenie zamku lewobrzeżnego we Wrocławiu w 2002 roku*, mpis, archiwum DWKZ we Wrocławiu; R. Mruczek, D. Nowakowski, M. Stefanowicz, *Zamek lewobrzeżny we Wrocławiu w świetle nowszych badań*, ŚSA, t. 47, 2005, s. 17–191.

[559] Cz. Lasota, Z. Wiśniewski, *Badania fortyfikacji miejskich…*, s. 28.

[560] SUb, Bd. 6, nr 436.

[561] Cz. Lasota, Z. Wiśniewski, *Badania fortyfikacji miejskich…*, s. 13n.

[562] CDS, Bd. 3, s. 3–74; P. Konczewski., R. Mruczek, J. Piekalski, *The fortifications of medieval…*, s. 599–600; A. Żurek, M. Małachowicz, *Fortyfikacje Wrocławia*, [w:] *Leksykon*, s. 31–32; T.A. Kastek, R. Mruczek, *Średniowieczne obwarowania…,* s. 26–29.

[563] CDS, Bd. 3, s. 12.

[564] M. Goliński, *Fortyfikacje miejskie*…, s. 31, 40; A. Jastrzębski, *Wstępne wyniki badań ratowniczych na ulicy Piotra Skargi we Wrocławiu*, ŚSA, t. 44, 2002, s. 356–361, ryc. 6–7.

[565] Tekst oparty na artykule M. Małachowicza, *Fortyfikacje Wrocławia*, [w:] *Leksykon*, s. 31–38.

[566] R. Eysymontt, W. Mrozowicz, *Fortyfikacje holenderskie czy francuskie? O największym wrocławskim dziele urbanistycznym,* [w:] *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, red. M. Kapustka, A. Kozieł, P. Oszczanowski, Wrocław 2004, s. 381–389; G. Podruczny, *Twierdza Wrocław w okresie fryderyjskim. Fortyfikacje, garnizon i działania wojenne w latach 1741–1806*,Wrocław 2009, s. 32.

[567] G. Podruczny, *Twierdza Wrocław w okresie fryderyjskim*…, s. 46–47. Precyzyjniejsze dane dla poszczególnych dzieł obronnych ukazuje plansza nr 10: R. Eysymontt, A. Żurek, *Przemiany systemu fortyfikacji od połowy XIII do początku XIX w. na tle sieci wodnej XVIII/XIX w.,.* [w:] Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 4: *Śląsk*, red. A. Czacharowski, z. 1: *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2001.

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS

AAWr	Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu
ABMWr	Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia
APWr	Archiwum Państwowe we Wrocławiu
AHP	„Archaeologia Historica Polona”
ASKG	Archiv für schlesische Kirchengeschichte
AUWr	Acta Universitatis Wratislaviensis
BUb	Breslauer Urkundenbuch
BUWr	Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego
IHASiT PWr	Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej
IHSz UWr	Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego
JSFWUB	Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau
KAiU	„Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”
KdŚl	*Kodeks dyplomatyczny Śląska*
KHKM	„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
MKZ	Miejski Konserwator Zabytków
MPH	*Monumenta Poloniae Historica*
Odra	Zarząd Regulacji rzeki Odry
PSOZ	Państwowa Służba Ochrony Zabytków
RMNW	„Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”
RSŚ	„Roczniki Sztuki Śląskiej”
RWroc	„Rocznik Wrocławski”
SA	„Sprawozdania Archeologiczne”
SilAnt	„Silesia Antiqua“
SMH	„Schlesische Monatshefte. Blätter für Kultur und Schrift der Heimat”
„Sobótka”	Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”
SUb	*Schlesisches Urkundenbuch*
SR	Regesten zur schlesischen Geschichte
ŚSA	„Śląskie Sprawozdanie Archeologiczne”
VFOUD	Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund
WKZ	Oddział Urzędu Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków
WOSOZ	Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabytków we Wrocławiu
WrA	„Wratislavia Antiqua”
ZfO	„Zeitschrift für Ostforschung”
ZVGS	„Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”

ŹRÓDŁA / SOURCES

Adams J.Q., *Letters on Silesia, written during a tour through that country in the years 1800, 1801*, red. J. Budd, London 1804.

Adressbuch der Stadt Breslau, 1839–1928.

Adressbuch des Grundbesitz in der Provinz Schlesien dem Areal nach von 500 Morgen aufwärts. Mit Angabe des Gutes, der speciellen Culturarten, des Grundsteuer-Reinertrages, des Besitzers resp. Pächters, der nächsten Post-, Telegraphen- und Eisenbahn--Stationen und der Industriezweige, welche auf dem betreffenden Gute betrieben werden, Berlin 1873.

Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu

Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta Miasta Wrocławia

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zarząd Regulacji Rzeki Odry

Acta Publica. Verhandlungen und Korrespondenzen der schlesischen Fürsten und Stände, hrsg. v. H. Palm, J. Krebs, Bd. 1–8, Breslau 1865–1906.

Berger O., *Die Bauordnungen der Stadt Breslau von 1605 bis 1925*, Breslau 1926.

Bimler K., *Quellen zur schlesischen Kunstgeschichte*, H. 1–6, Breslau 1936–1941.

Breslau. Ansichten aus sechs Jahrhunderten, hrsg. v. Stiftung Kulturwerk Schlesien, Regensburg 1983.

Breslauer Statistik, 1918, Bd. 34, H. 1.

Breslauer Urkundenbuch, hrsg. v. G. Korn, Bd. 1, Breslau 1870.

Catalogus Almae Dioecesis Silesiae..., MDCCXLVIII, Wratislaviae typis Joannis Francisci Kreutzner; przedruk C.L. Schattauer, *Catalogus Almae Dioecesis Silesiae* (1748), ASKG, Bd. 26, 1968

Catalogus Cleri Almae Dioecesis Wratislaviensis..., MDCCXLI, MDCCXLII, MDCCXLIX, Wratislaviae typis Joannis Francisci Kreutzner.

Codex Diplomaticus Silesiae, hrsg. v. Verein für Geschichte (und Alterthum) Schlesiens, Bd. 1–36, Breslau 1857–1933.

Czerner O., *Wrocław na dawnej rycinie*, Wrocław 1989.

Deutschlands Städtebau. Breslau, hrsg. v. Verkehrsamt der Stadt Breslau, bearb. v. G. Halama, Berlin-Halensee 1924.

Galli Anonymi Cronicae et geste ducum sive principum polonorum, wyd. K. Maleczyński, MPH, ns., t. 2.

Habel P., *Das architektonische Bild Breslau. Ein Beitrag zur Heimatkunde*, Breslau 1910.

Jungnitz J., *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Breslau*, Bd. 1, Breslau 1902.

Klose S.B., *Von Breslau. Dokumentierte Geschichte und Beschreibung. In Briefen*, Bd. 1–3, Breslau 1781–1783.

Kodeks dyplomatyczny Śląska. Zbiór dokumentów i listów dotyczących Śląska, red. K. Maleczyński (A. Skowrońska t. 2), t. 1–3, Wrocław 1951–1964.

Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter, hrsg. C. Grünhagen, H. Markgraf, Bd. 2, Leipzig 1883.

Monumenta Poloniae Historica, t. 6, Kraków 1893.

Peikert P., *Kronika dni oblężenia, Wrocław 22 I – 6 V 1945*, wstęp i komentarze K. Jońca, A. Konieczny, Wrocław 1984.

Plany miast w polskich archiwach państwowych. *Katalog*, opr. A. Tomczak, Warszawa 1996.

Pol N., *Jahrbücher der Stadt Breslau zum ernsten Male aus Essen eigener Handschriften,* hrsg. J.G. Büsching, J.G. Kunisch, Bd. 1, Breslau 1813.

Regesty Śląskie, red. W. Korta, t. 1–5, Wrocław 1975–1992.

Schlachthof und Viehmarkt zu Breslau 1900.

Schlesien, hrsg. v. N. Conrads, Deutsche Geschichte im Osten Europas, Bd. 3, Berlin 1994.

Schlesisches Urkundenbuch, bearb. v. H. Appelt, Bd. 1, W. Irgang, Bd. 1–6, Köln–Wien 1971–1998.

Scriptores rerum Silesiacarum, hrsg. v. G.A. Stenzel, Bd. 1–17, Breslau 1835–1902.

Silesiacarum rerum scriptores, hrsg. v. F.W. von Sommersberg, Bd. 3, Lipsiae 1732.

Statistischen Amt der Stadt Breslau, Breslau *1898*.

Statut des Brockauer Bau und Sparverein in Breslau, Breslau 1896.

Stein B., *Renesansowe opisanie Wrocławia*, Wrocław 1995.

Stein B., Markgraf C.A.H., *Beschreibung von Schlesien und seiner Hauptstadt Breslau: 1512–1513*, [w:] *Scriptores rerum Silesiacarum*, hrsg. E. Morgenstern, Bd. 17, Breslau 1902.

Ysselstein M., *Local-Statistik der Stadt Breslau*, Breslau 1866.

Vita sanctae Hedwigis, wyd. A. Semkowicz, MPH, t. 4, Lwów 1884.

Werner F.B., *Topographia seu Compendium Silesiae. Pars II: Begreift in sich der neuen Eintheilung Mittel Schlesien derinen die Fürstenthümer Breslau, sammt Münsterberg Oels mit ihren Weichbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und anfrentzungen representirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und Kirch-gerth*, rkpis w zbiorach BUWr, nr inw. IV F 113b, t. IV [daty cytowane w woluminie: 1762–1771].

Zimmermann F.A., *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien,* Bd. 11: *Beschreibung der Stadt Breslau im Herzogthum Schlesien*, Bd. 12: *Vom Fürstenthum Breslau mit der Kreisen: Namslau und Neumarkt der Stadt Auras,* Brieg 1794, 1795.

OPRACOWANIA / STUDIES

Burgemeister L., Grundmann G., *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau* (*Die Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien*, Tl. 1), Breslau 1930.

Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte, hrsg. v. Verein für Geschichte Schlesiens, Bd. 1–39, Breslau 1906–1941.

Encyklopedia Wrocławia, red. J. Harasimowicz, W. Suleja, M. Smolak, Wrocław 2006.

Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands, Bd. 1–24/1, Köln 1964–1992.

Grüger H., *Schlesisches Klosterbuch. Breslau St. Vinzenz. Benediktiner-, dann Prämonstratenserabtei*, JSFWUB, Bd. 24, 1984.

Heyne J., *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstifts Breslau*, Bd. 1–3, Breslau 1860–1868.

Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400, red. S. Kutrzeba, T. Silnicki, t. 1–3, Kraków 1933–1939.

Historia Śląska, t. 1: *Do roku 1763*, red. K. Maleczyński, Wrocław 1960–1963; t. 2: *1763–1850*, red. W. Długoborski, Wrocław 1966; t. 3: *1850–1918*, red. S. Michalkiewicz, Wrocław 1976–1985.

Historia Wrocławia, t. 1–3, red. A. Galos, Wrocław 2001.

Kontinuität und Wandel. *Schlesien zwischen Österreich und Preußen Ergebnisse eines Symposions in Würzburg vom 29. bis 31. Oktober 1987*, hrsg. v. P. Baumgart, Schlesische Forschungen, Bd. 4, Sigmaringen 1990.

Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 1: *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Breslau 1886.

Miasto Wrocław. *Katalog dokumentacji i prac konserwatorskich przedsiębiorstwa państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków 1951–1971*, red. L. Krzyżanowski, Warszawa 1973.

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 53

Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau, H. 1–12, Breslau 1894–1915.
Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte, hrsg. v. der Historischen Kommission für Schlesien, Bd. 1–26, Kitzingen–Würzburg (Sigmaringen) 1951–1993.
Schlesien, hrsg. v. H. Weczerka, Handbuch der historischen Stätten, Stuttgart 1977.
Schlesische Lebensbilder, hrsg. v. der Historischen Kommission für Schlesien, Bd. 1–6, Sigmaringen 1985–1990.
Schlesisches Städtebuch, hrsg. v. H. Stoob, P. Johanek (Deutsches Städtebuch, Bd. 1), Stuttgart–Berlin–Köln 1995.
Słownik starożytności słowiańskich, t. 6, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1980.
Sztuka Wrocławia, red. T. Broniewski, M. Zlat, Wrocław 1967.

LITERATURA / LITERATURE

Antkowiak Z., *Stare i nowe osiedla Wrocławia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973.
Antkowiak Z., *Kościoły Wrocławia*, Wrocław 1991.
Arnold S., *Początki biskupstwa płockiego w świetle falsyfikatów mogileńskich*, [w:] *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, Warszawa 1968.
Architektura Wrocławia, red. J. Rozpędowski, t. 1: *Dom*; t. 2: *Urbanistyka do roku 1945*; t. 3: *Świątynia*; t. 4: *Gmach*, Wrocław 1995–1998.
Atlas architektury Wrocławia, red. J. Harasimowicz, t. 1–2, Wrocław 1997–1998.
Der Ausbau Breslaus im letzten Jahrhundert, bearb. v. Statistichen Amt, Breslauer Statistik, Bd. 34, 1918, H. 1.
Babinij M. *et al.*, *Kompleksowe badania archeologiczno-architektoniczne przy ul. św. Marii Magdaleny 4/5 we Wrocławiu,* mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1998.
Babinij M. *et al.*, *Kompleksowe badania archeologiczno-architektoniczne przy ul. Oławskiej 83 we Wrocławiu*, mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1998.
Babinij M. *et al.*, *Kompleksowe badania archeologiczno*-architektoniczne *posesji Rynek 50 – Igielna 18 we Wrocławiu,* mpis, archiwum WKZ i archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1998.
Babinij M. *et al.*, *Kompleksowe badania archeologiczno-architektoniczne przy ul. Szewskiej 8 we Wrocławiu,* mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1998.
Badura J., Kastek T., Mruczek R., Stefanowicz M., *Z nowszych badań obwarowań i fortyfikacji Wrocławia,* cz. 1: *Pas południowy w rejonie obecnego Placu Wolności,* ŚSA, t. 52, 2010.
Beelitz K., Förster N., *Breslau/Wrocław. Die Architektur der Moderne*, Tübingen–Berlin 2006.
Behrendt F., *Die Vorstädtische Kleinsiedlung*, „Schlesische Monatshefte“, Jg. 9, 1932.
Beiträge zur Breslauer Statistik, hrsg. vom Statistischen Amte der Stadt Breslau.
Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau, H. 1–6, Breslau 1935–1939.
Bełza S., *W Górach Olbrzymich*, wyd. 2, Kraków 1898.
Berdowski W., Wilczyńska W., *Analiza materiału biologicznego z wykopalisk prowadzonych w latach 1949–1963 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, AUWr 198, Prace Botaniczne 17, 1973.
Berduła L., *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych we Wrocławiu przy ul. Świdnickiej 21/23*, SilAnt, t. 36–37, 1994.
Berduła L. *et al.*, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na posesjach Kacerska Górka nr 6, 8, 10, 12, 14, 16 i Zaułek Koci nr 17, 19, 21, 23, 25, 27*, SilAnt, t. 35, 1993.
Berduła L. *et al.,Wyniki badań architektonicznych i archeologicznych przy ul. Świdnickiej 18–20 we Wrocławiu*, mpis, Wrocław 1996.
Berg M., *Der Neubau des Studentenheims in Breslau und seine Bedeutung für die städtische Umgestaltung der Universität*, „Schlesien”, Jg. 3, 1909/1910.
Biarghi M., *Hans Poelzig. Architektur 1869–1936*, Berlin 1993.
Bimler K., *Die Wehrbauten der Stadt Breslau*, [w:] *Festschrift der Technischen Hochschule*, Breslau 1935.
Bimler K., *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 1: *Fürstentum Breslau, Kreise Breslau, Neumarkt, Namslau*, Breslau 1940.
Bińkowska I., *Promenada wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia*, RSŚ, t. 15, 1991.
Bińkowska I., *Natura i miasto. Publiczna zieleń miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX wieku*, Wrocław 2006.
Bińkowska I., Klimek S., *Wrocław – fotografie z przełomu XIX i XX wieku*, cz. 1–5, Wrocław 1993.
Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej,* Wrocław 1986.
Borkowski M. *et al*., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008.
Boyle O., *Goethe. The Poet and the Age*, vol. 2: *Revolution and Renunciation 1790–1803*, Oxford University Press 2000.
Bresch J., Buśko C., Lasota C., *Zachodnia pierzeja Rynku*, [w:] *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych,* cz. 1, red. C. Buśko, WrA, t. 3, Wrocław 2001.
Bresch J., Buśko C., Lasota C., *Wschodnia pierzeja Rynku,*. [w:] *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych,* cz. 1, red. C. Buśko, WrA, t. 3, Wrocław 2001.
Bresch J., Lasota C., Piekalski J., *Północna pierzeja Rynku. Stratygrafia nawarstwień kulturowych,* [w:] *Rynek wrocławski w świetle badań archeologicznych*, cz. 2, red. J. Piekalski, WrA, t. 5, 2002.
Breslauer Juden 1850–1945. Katalog zur Ausstellung, hrsg. J.J. Menzel, St. Augustin 1990.
Der Brockauer Salzbrunenn, „Zeitschrift Schlesien”, Bd. 5, H. 2.
Broniewski T., Kozaczewski T., *Pierwotny kościół św. Marii Magdaleny we Wrocławiu*, KAiU, t. 12, Nr 3–4, 1967.
Brzezowski W., Chorowska M., Lasota C., *Parcelacja i zabudowa kwartału w wiekach XIII– XVIII*, cz. 1: *Kompleksowe archeologiczno-architektoniczne badania wykopaliskowe w kwartale zabudowy ograniczonym ulicami Kazimierza Wielkiego–Szewską–Ofiar Oświęcimskich–Łaciarską na Starym Mieście we Wrocławia*, SilAnt, t. 39, 1998.
Buczek K., *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Wrocław 1960.
Bufe S., Klaer G.J., *Eisenbahnen in Schlesien*, Düsseldorf 1971.
Bukowski M., *Katedra wrocławska. Architektura. Rozwój – zniszczenie – odbudowa*, Wrocław 1962.
Bukowski M., *Arsenał wrocławski przy Bramie Mikołajskiej*, Wrocław 1979.
Bukowski M., Zlat M., *Ratusz wrocławski*, Wrocław 1958.
Burak M., Okólska H., *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Wrocław 2007.
Burgemeister L., *Die ehemalige kaiserliche Burg zu Breslau*, ZVGS, H. 36, 1902.
Burgemeister L., *Die Hochbergsche Kapelle bei der Vinzenzkirche*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, Neue Folge, Bd. 6, 1912.
Burgemeister L., *Das Bürgerhaus in Schlesien, Das Bürgerhaus im Deutschen Reich und seinen Grenzgebieten*, Bd. 1, Berlin 1921.
Burnita J. *et al*., *Wyniki kompleksowych badań archeologiczno-architektonicznych przy ul. Biskupiej 2–10 we Wrocławiu*, mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1999.
Burnita J., Chorowska M., Lasota C., *Badania architektoniczne w kamienicy Rynek 48 we Wrocławiu*, mpis, Wrocław 1993.
Burnita J., Lasota C., *Wyniki badań architektonicznych budynków przy ul. Ruskiej 6–7 i Rzeźniczej 1*, Wrocław, mpis, archiwum MKZ, Wrocław 1993.
Burnita J., Lasota C., *Kompleksowe badania wschodniej części kwartału zabudowy pomiędzy ulicami Odrzańską, Nożowniczą, Więzienną, Kotlarską*, t. 2: *Wyniki badań architektonicznych*, mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1998.
Burnita J., Lasota C., *Kompleksowe badania archeologiczno-architektoniczne u zbiegu ulic św. Antoniego i Kazimierza Wielkiego na Starym Mieście we Wrocławiu. Etap 2,* mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1999.
Burnita J., Lasota C., Mruczek R., *Kompleksowe badania archeologiczno-architektoniczne przy ul. Marii Magdaleny 4/5 we Wrocławiu*, t. 2: *Architektura*, mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1998.
Burnita J., Lasota C., Mruczek R., *Kompleksowe badania archeologiczno-architektoniczne przy ul. Szewskiej 8 we Wrocławiu*, t. 2: *Architektura*, mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1998.
Buśko C., *Z badań wewnętrznego rozplanowania działki mieszczańskiej na Śląsku*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, red. K. Wachowski, Wrocław 1995.
Buśko C., *Urządzenia wodno-kanalizacyjne w średniowiecznych i renesansowych miastach śląskich*, AHP, t. 3, 1996.
Buśko C., *Nawierzchnie ulic średniowiecznego Wrocławia*, AHP, t. 5, 1997.
Buśko C., *Archeologia lokacyjnego Wrocławia*, [w:] *Forum urbes medii aevi III*, red. R. Procházka, Brno 2004.
Buśko C., Chorowska M., Piekalski J., *Średniowieczna i nowożytna zabudowa działek mieszczańskich przy ul. Więziennej 28–30 i Igielnej 15 we Wrocławiu*, ŚSA, t. 41, 1999.
Buśko C. *et al.*, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych piwnic kamienicy mieszczańskiej we Wrocławiu przy ul. Kuźniczej 60*, mpis, firma Karst-Projekt, Wrocław 1995.
Buśko C., Niegoda J., *Kaplica Krappów i domki altarystów na placu przy kościele św. Elżbiety we Wrocławiu*, ŚSA, t. 41, 1999.
Buśko C., Piekalski J., *Kacerska Górka 22/Zaułek Koci 33. Rozwój średniowiecznej i nowożytnej parceli mieszczańskiej*, SilAnt, t. 35, 1993.
Buśko C., Piekalski J., *Stratygrafia nawarstwień w obrębie parceli mieszczańskiej Kacerska Górka 18/Zaułek Koci 29*, SilAnt, t. 35, 1993.
Buśko C., Piekalski J., *Średniowieczna i nowożytna parcela mieszczańska przy ul. Kacerska Górka 20/Zaułek Koci 31*, SilAnt, t. 35, 1993.
Buśko C, Piekalski J., *Ratownicze badania archeologiczne w wykopach pod instalacje gazowe w obrębie ulic Sokolniczej, Sikorskiego, Kiełbaśniczej i Kazimierza Wielkiego we Wrocławiu*, Wrocław 1994, mpis, archiwum WOSOZ.
Buśko C., Piekalski J., Rzeźnik P., *Wrocław/Breslau – eine mittelalterliche Agglomeration*, SilAnt, t. 36, 1995.
Buśko C., Piekalski J., Wiśniewski A., *Badania ratownicze na terenie Starego Miasta we Wrocławiu (ul. Więzienna 8–12) w 1990 r.,* ŚSA, t. 33, 1992.
Bykowski K. *et al.*, *Kwartał Starego Miasta we Wrocławiu ograniczony ulicami Kiełbaśniczą, Ruską, Rzeźniczą i św. Mikołaja – interdyscyplinarne badania ratownicze*, Cz. 1: *Wyniki badań archeologicznych*, mpis, archiwum WKZ, Wrocław 2000, oraz archiwum firmy AKME–Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 2001.
Bykowski K. *et al.*, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy ul. Kapitulnej 4 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, ŚSA, t. 46, 2003.
Cembrzyński P.,*Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Zaopatrzenie w wodę i usuwanie nieczystości w miastach stref bałtyckiej i sudecko-karpackiej w XIII–XVI wieku*, WrA, t. 14, Wrocław 2011.
Chorowska M., *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław 1994.
Chorowska M., *Wyniki badań architektonicznych murów kamienic Rynek 50 i Igielna 18*, [w:] *Kompleksowe badania archeologiczno-architektoniczne posesji Rynek 50 – Igielna 18 we Wrocławiu*, mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1998.
Chorowska M., *Kształtowanie się działek przyrynkowych w XIII–XIV w. na bazie kurii lokacyjnej o wymiarach 60 × 120 stóp*, [w:] Atlas Historyczny Miast Polskich, red. A. Czacharowski, t. 4: *Śląsk,* red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 1: *Wrocław*, Wrocław 2001.
Chorowska M., *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003.
Chorowska M., *Dylematy wokół zamku książęcego na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lat 2011–2012 oraz 2014*, [w:] *Katedra, ratusz, dwór: wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XXXIII Seminarium Mediewistycznego im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej, 29 listopada–1 grudnia 2012 w Poznaniu*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2014.
Chorowska M., Dobesz J., Lasota C., *Badania kamienic we Wrocławiu ul. Ruska 39 i 40, ul. Kiełbaśnicza 17, 18, ul. Ruska 1, ul. Kiełbaśnicza 32, Ruska 2*, mpis, biblioteka IHASiT PWr, Wrocław 1985.
Chorowska M., Dziedzic T., Krzywka M., *Trzy Kramy Bogate odkryte we Wrocławiu*, „Architektus”, t. 3(43), 2015.
Chorowska M., Kos J., Lasota C., *Badania architektoniczno-konserwatorskie 23 kamienic ograniczonych ul. Rzeźniczą, Ruską, Kiełbaśniczą i Łazienną. Kamienice: Kiełbaśnicza 32–Ruska 1, Ruska 2, 3/4, 5, 6, Ruska 7–Rzeźnicza 1*, mpis, biblioteka IHASiT PWr, Wrocław 1986.
Chorowska M., Krzywka M., Pankiewicz A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych przy budowie muru między posesją Kapitulna 4 a posesją św. Idziego 4–6 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu,* mpis, archiwum WKZ, Wrocław 2011.
Chorowska M., Krzywka M., Wodejko E., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na działce nr 10 AM-27 przy ul. św. Marcina 12 we Wrocławiu w związku z przebudową i rozbudową (rekompozycją) budynku klasztornego Sióstr Szkolnych de Notre-Dame*, mpis, archiwum WKZ, Wrocław 2012.
Chorowska M., Kwaśniewski A., *Sprawozdanie z badań architektonicznych na placu Dominikańskim we Wrocławiu*, mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 2000.
Chorowska M., Lasota C., *Rekonstrukcja układu działek w blokach przyrynkowych we Wrocławiu*, KHKM, R. 43, 1995, nr 3.
Chorowska M., Lasota C., Rozpędowski J., *Blok zachodni Rynku wrocławskiego w okresie średniowiecza*, KAiU, t. 39, 1994, z. 4.
Chorowska M., Mruczek R., Burnita J., *Wyniki badań architektonicznych murów odsłoniętych na terenie posesji: św. Mikołaja 69–76, Rzeźnicza 4–6, Kiełbaśnicza 26–30, Ruska 2–4*, mpis, archiwum firmy AKME–Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 2001.
Chorowska M., Pawłowski J., Wodejko E., *Św. Marcina 12. Sprawozdanie z badań architektonicznych na terenie zamku piastowskiego – dom zakonny Sióstr Szkolnych de Notre-Dame w sezonie lipiec–wrzesień 2014,* mpis, archiwum WKZ, Wrocław 2014.
Czarnecki Wł., *Planowanie miast i osiedli*, t. 1, Warszawa 1965.
Czechowicz B., *Między husycką Pragą a katolickim Wrocławiem. Uwagi o mecenacie artystycznym biskupa wrocławskiego Jodoka z Rożembergu*, [w:] *Wrocław w Czechach. Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura*, red. Z. Tarajło-Lipowska, J. Malicki, Wrocław 2003.
Czerner O., *Studia nad romańską i gotycką architekturą kościoła NM Panny we Wrocławiu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 24, 1962.
Czerner O., *Rynek wrocławski*, Wrocław 1976.
Czerner O., Steinborn B., Zlat M., *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Województwo wrocławskie i miasto Wrocław*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria A, t. 7, z. 16, Warszawa 1973.
Czerner R., Lasota C., *Średniowieczne murowane obiekty handlowe na Rynku wrocławskim*, [w:] *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa,* red. J. Piekalski, K. Wachowski, WrA, t. 2, Wrocław 2000.
Czerska B., Kaźmierczyk J., *Wrocław-Ostrów Tumski w świetle badań przeprowadzonych w 1985 r.*, ŚSA, t. 28, 1989.
Czerska B. *et al., Archeologiczno-architektoniczne ratownicze badania wykopaliskowe przy ul. św. Marcina 10 na Ostrowie Tumskim*, Wrocław 1996.
Degen K., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Landkreises Breslau,* Frankfurt a. M. 1965.
Demidziuk K., *Archiwalia archeologiczne z terenu Wrocławia do 1945 r.,* Wrocław 1998.
Dierschke A., *Rechenschaftsbericht des Amts- und Gemeinde- Vorstehers über die letzten 10- Jahre der Brockauer Verwaltung umfassend die Periode vom ...,* Brockau 1912.
Dobesz J., *Wrocławska architektura spod znaku swastyki na tle budownictwa III Rzeszy*, Wrocław 1999.
Domański J., *Nazwy miejscowe dzisiejszego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego*, Warszawa 1967.
Duma P., *Archeologia w obliczu masowej produkcji przedmiotów na przykładzie śmietniska w Lesie Rakowieckim we Wrocławiu*, ŚSA, t. 58, 2016.
Durth W., *Utopie der Gemeinschaft. Überlegungen zur Neugestaltung deutscher Städte 1900– 1950*, [w:] *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 2000. Macht und Monument*, hrsg. v. R. Schneider, W. Wang, Stuttgart 1998.
Durth W., Nerdinger W., *Architektur und Städtebau der 30er/40er Jahre*, Bonn 1993.
Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII–XIX wieku i jej europejskich kontekstach, red. Z. Ostrowska-Kębłowska, AUWr 1627, Historia sztuki 8, Wrocław 1994.
Dzieje parafii św. Maurycego na Przedmieściu Oławskim we Wrocławiu. Od początków osady walońskiej – poprzez czas Festung Breslau – do współczesności, red. R. Żerelik, Wrocław 2007.
Dziurla H., Zabłocka-Kos A., Eysymontt R., *Studium urbanistyczne placu Uniwersyteckiego*, mpis, Wrocław 1994.

Effenberger Th., *Die Zukunft des Platzes vor der Elisabethkirche in Breslau*, „Schlesische Heimatblätter“, Jg. 2, 1908/1909, nr 24.

Erhardt S. J., *Presbyterologie Kirchen- und Prediger- Geschichte der Haupt-Stadt und des Fuerstenthums Breslau, wie auch des Namslauer Kreises in sich fasset*, Liegnitz 1780.

Einweihung des Brockauer Wasserwerks, „Schlesische Zeitung“, nr 787, 1903.

Elektrociepłownie wrocławskie. Historia i współczesność, Wrocław 1988.

Engelbert K., *Geschichte der Pfarrei St. Mauritius in Breslau*, Breslau 1935.

Engelbert K., *Beiträge zur ältesten Geschichte der Pfarreien St. Michael und Allerheiligen in Breslau*, ASKG, Bd. 6, 1941.

Engelbert K., *Die Anfänge der lutherischen Bewegung in Breslau und Schlesien,* Tl. 1–3, ASKG, Bd. 18–20, 1960–1962.

Ennen E., *Stadtrechtsorte und Freiheiten im mittelalterlichen Europa*, [w:] *Wandel der Volkskultur in Europa*, red. A.N. Bringéns, Bd. 2, Münster 1988.

Eysymontt J., *Gotycka architektura kościoła św. Jakuba we Wrocławiu*, RSŚ, R. 8, 1971.

Eysymontt R., *Rozwój przestrzenny i architektura w okresie średniowiecza*, [w:] *Legnica. Zarys monografii miasta*, red. L. Wiatrowski, Wrocław–Legnica 1997.

Eysymontt R., *Leśnica – rys historyczny, rozwój przestrzenny i architektoniczny*, RWroc, nr 10, 2006.

Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki śląskiej*, Wrocław 2009.

Eysymontt R., Krzywka Ł., *W cieniu wielkiego komina. Rejon ulicy Pomorskiej jako część historycznego Przemieścia Odrzańskiego*, RWroc, nr 6, Wrocław 2006.

Eysymontt R., Krzywka Ł., *Przedmieście Oławskie – dzieje, urbanistyka, architektura,* RWroc, R. 7, 2001.

Eysymontt R., Krzywka Ł., *„Circa muros ipsius” przed Bramą Mikołajską*, RWroc, R. 8, 2002.

Eysymontt R., Krzywka Ł., *„Prywatne ulice”w dziewiętnastowiecznym Wrocławiu*, [w:] *Mieszczaństwo wrocławskie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miejskie we Wrocławiu w dniach 7–9 grudnia 2000 r.*, red. H. Okólska, Wrocław 2003.

Eysymontt R., Mrozowicz W., *Fortyfikacje holenderskie czy francuskie? O największym wrocławskim dziele urbanistycznym*, [w:] *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, red. M. Kapusta, A. Kozieł, P., Wrocław 2004.

Eysymontt R., Żurek A., *Przemiany systemu fortyfikacji od połowy XIII do początku XIX w. na tle sieci wodnej XVIII/XIX w.,* [w:] Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 4: *Śląsk*, red. A. Czacharowski, z. 1: *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2001.

Felgenhauer-Schmied S., *Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte archäologischer Funde*, Frankfurt a. M. 1993.

Festschrift zur 250-jährigen Jubelfeier des Gymnasiums zu St. Maria Magdalena zu Breslau am 30. April 1893, Breslau 1893.

Festschrift zur Feier des hundertjährigen Bestehens der Universität Breslau, Tl. 1: *Geschichte der Universität Breslau,* Tl. 2: *Geschichte der Fächer, Institute und Ämter der Universität Breslau 1811–1911*, hrsg. v. G. Kaufmann, Breslau 1911.

Festschrift des Klosterhospitals der Barmherzigen Brüder in Breslau zur Zweijahrhundertferier. 1712 bis 1912, Breslau 1912.

Festschrift zur 400-jährigen Jubelfeier der Schule zum Heiligen Geist in Breslau 1538–1938 vom 23 bis 25 September 1938, Breslau 1938.

Festung Breslau 1945. Historia i pamięć, red. T. Głowiński, Wrocław 2009.

Fischer R., *Geschichte des Breslauer Wollmarktes von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, „Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau”, Bd. 4, Breslau 1938.

Fiek O., *Der breslauer Salzbrunenn*, „Schlesische Chronik”. Jg. 1, nr 1, 1911.

Freytag G., *Die Juden in Breslau*, „Die Grenzboten”, 1848, nr 30.

Frymark H., *Das Werden der Wirtschaft Breslaus nach den Befreiungskriegen*, Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau, Bd. 11, Breslau 1940.

Fuchs C., Behrendt F., *Die Stadt Breslau und die Eingemeindung ihres Erweiterungs Gebietes. Denkschrift des Magistrats Breslau*, Breslau 1925.

Gerber M.R., *Die schlesische Gesellschaft für Vaterländische Kultur (1803–1945),* JSFWUB, Beiheft 9, Sigmaringen 1988.

Gerber P., Sobociński W., *Zabytki w przemyśle włókienniczym na terenie Wrocławia i województwa wrocławskiego*, raport serii SPR IHASiT PWr, mpis,Wrocław 1987.

Gerber P., Sobociński W., *Zabytki techniki w przemyśle metalowym i maszynowym,* raport IHASiT PWr, mpis, Wrocław 1989.

Giraths G., *Breslau als Garnison und Festung 1241–1941*, Hamburg 1961.

Goerlitz T., *Der Breslauer Ring. Eine geschichtliche Betrachtung,* 111. Jahresbericht der Schlesischen Gesselschaft für vaterländische Cultur 1938*,* Geisteswissenschaftliche Reihe, Bd. 5, Breslau 1938.

Goliński M., *Fortyfikacje miejskie Wrocławia XIII–XIV w.,* „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 29, 1986.

Goliński M., *Podstawy gospodarcze mieszczaństwa wrocławskiego w XIII wieku*, AUWr 1333, Historia 85, Wrocław 1991.

Goliński M., *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, AUWr 2010, Historia 1034, Wrocław 1997.

Goliński M., *Glinianki i Rakowiec – wrocławskie osady sprzed stuleci*, “Kalendarz Wrocławski”, R. 40, 1999.

Goliński M., *Rędzin. Z dziejów zagospodarowania własności komunalnej przed 1945 r.*, “Kalendarz Wrocławski”, R. 41, 2000.

Goliński M., *XV-wieczny opis wrocławskiej sieci wodociągowej*, [w:] *Studia i materiały z dziejów Śląska i Małopolski*, red. R. Żerelik, Wrocław 2001.

Goliński M., *Kwerenda źródłowa dla bloku zabudowy zamkniętego ulicami: Ruską (dawna Reusenstraße), Kiełbaśniczą (Herrenstr.), Św. Mikołaja (Nikolaistr.) i Rzeźniczą (Büttnerstr.),* Wrocław, mpis, archiwum firmy AKME–Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 2001.

Goliński M., *Ustępy w świetle najstarszych wrocławskich ksiąg ławniczych,* [w:] *Realia życia codziennego w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, red. A. Barciak, Katowice–Zabrze 2011.

Goliński M., *Zu den räumlichen Veränderungen Breslaus nach der Lokation*, [w:] *Rechtsstadtgründungen im mittelalterlichen Polen*, hrsg. E. Mühle, Köln–Weimar–Wien 2011.

Goliński M., *Przy wrocławskim Rynku. Rekonstrukcja dziejów własności posesji*, cz. 1–2, Wrocław 2011–2015.

Goliński M., *Ulica Żydowska we Wrocławiu do początków XV w. (cz. 1–2), w XV w. (cz. 3)*, „Sobótka”, R. 67/1–2, 2012; R. 69/1, 2014.

Goliński M., *Zur Dynamik der Besitzverhältnisse am Breslauer Ringplatz in den Jahren 1345 bis 1420*, [w:] *Breslau und Krakau im Hoch- und Spätmittelalter. Stadtgestalt – Wohnraum – Lebensstil*, hrsg. E. Mühle, Köln–Weimar–Wien 2014.

Goliński M., *Średniowieczni właściciele posesji Szewska 49 we Wrocławiu i ich sąsiedzi*, [w:] *Orbis hominum: civitas, potestas, universitas. W kręgu badań nad kształtowaniem cywilizacji w wiekach średnich*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2016.

Gomolcke D., *Der kurz-gefasste Inbegriff der vornehmsten Merckwürdigkeiten von der Kaeyser- und Koeniglichen- Stadt Breßlau in Schlesien*, Tl. 1–3, Breslau 1733–1741.

Görlich F.X., *Die Prämonstratenser und ihre Abtei zum heiligen Vinzenz*, Bd. 1–2, Breslau 1836–1840.

Górska H., *Podwrocławskie dwory ryglowe w ikonografii Friedricha Bernharda Wernera*, RRŚ, R. 20, 2011.

Grewe K., *Wasserversorgung und –Entsorgung im Mittelalter*, [w:] *Die Wasserversorgung im Mittelalter, Geschichte der Wasserversorgung*, Bd. 4, Frontinus Gesellschaft, Mainz a. Rhein 1991.

Grüger H., *Schlesisches Klosterbuch. Breslau St. Vinzenz. Benediktiner-, dann Prämonstratenserabtei*, JSFWUB, Bd. 24, 1984.

Grünhagen C., *Die Hussitenkämpfe der Schlesier*, Breslau 1872.

Grünhagen C., *Schlesien unter Friedrich dem Großen*, Bd. 1–2, Breslau 1890–1892.

Grylewska A., *Richard Plüddemann 1846–1910, architekt wrocławski*, Wrocław 1998.

Grylewska A., *Architektura Wrocławia XIX–XX wieku w twórczości Richarda Plüddemanna*, Wrocław 1999.

Grzegorczyk B., *Architektura i budownictwo teatralne we Wrocławiu od około 1770 roku do schyłku XIX wieku,* AUWr 2284, Wrocław 2000.

Grzybowski A., *O wrocławskich kaplicach zamkowych*, KAiU, t. 49, 1994, z. 3.

Guldan B., *Śląska rzeźba kamienna XII–XVI w.* (katalog zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu), Wrocław 1989.

Gumiński S., *Brama Mikołajska we Wrocławiu. Studium historyczne*, mpis, IHASiT PWr.

Gumiński S., Kudła A., Broniewska A., *Studium historyczno-architektoniczne Bramy Oławskiej,* mpis, IHASiT PWr.

Habel P., *Die Stadtpläne von Breslau vom 16–18. Jahrhundert*, SMH, Bd. 2, 1925.

Habel P., *Der Stadtplan des Barthel Weihner*, Breslau 1929.

Harasimowicz J., *Treść i funkcje ideowe sztuki śląskiej reformacji 1520–1650*, AUW 819, Historia Sztuki 2, Wrocław 1986.

Hawrot J., *Opactwo św. Wincentego na Olbinie we Wrocławiu,* „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 6, 1951.

Heckel H., *Geschichte der deutschen Literatur in Schlesien,* Bd. 1: *Von den Anfängen bis zum Ausgange des Barock*, „Einzelschriften zur Schlesischen Geschichte”, Bd. 2, Breslau 1929.

Hefftner P., *Ursprung und Bedeutung der Ortsnamen im Stadtkreise Breslau*, Breslau 1909.

Hensel W., *Początki państwa polskiego i jego kultury*, Warszawa 1971.

Hempel K.F., *Die Breslauer Revolution, bearb. v. N. Conrads,* [w:] *Denkwürdige Jahre 1848–1851,* „Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischen Kulturbesitz”, Bd. 13, Köln–Wien 1978.

Hettling M., *Politische Bürgerlichkeit. Der Bürger zwischen Individualität und Vergesellschaftung in Deutschland und der Schweiz von 1860 bis 1918*, Göttingen 1999.

Heyne J., *Der Orden der Barmherzigen Brüder in Schlesien in einer Geschichte der einzelnen Klöster und Kranken-Institute der Provinz*, Breslau 1861.

Hinrichs W.Th., *Carl Gotthard Langhans. Ein schlesischer Baumeister* 1732*–1808*, Strassburg 1909.

Hoerner O. von, *Breslau – Hundsfeld*, [w:] *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. v. H. Stoob, P. Johanek, Stuttgart 1995.

Hoffmann H., *Die Geschichte des Breslauer Alumnats. Ein Beitrag zur Geschichte der Priesterbildung in Schlesien*, „Zur schlesischen Kirchengeschichte”, Bd. 12, Breslau 1935.

Hoffmann H., *Katolische Kirche in Breslau – Hundsfeld*, Breslau 1938.

Hoffmann H., *Sandstift und Pfarrkirche St. Maria in Breslau. Gestalt und Wandel im Laufe der Jahrhunderte*, Stuttgart–Aalen 1971.

Hoffmann S.L., *Die Politik der Geselligkeit. Freimaurerlogen in der deutschen Bürgeschaft 1840–1918*, Göttingen 2000.

Howard E., *Garden Cities of Tomorrow*, London 1902.

Hutter-Wolandt U., *Die evangelische Kirche Schlesiens im Wandel der Zeiten. Studien und Quellen zur Geschichte einer Territorialkirche*, hrsg. v. J. Hoffmann, VFOUD, Reihe B, Bd. 43, Dortmund 1991.

Ilkosz J*., Hochhäuser für Breslau von Max Berg*, [w:] *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition*, hrsg. v. V.M. Lampugnani, R. Schneider, Stuttgart 1992.

Ilkosz J., *Max Berg*, [w:] *Ostdeutsche Gedenktage 1997,* „Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen”, Bonn 1996.

Ilkosz J., *„Schlesischer Bund für Heimatschutz” und Friedhofkunstausstellung*, RSŚ, t. 16, Wrocław 1997.

Ilkosz J., Krzywka Ł., *Pierwszy nowoczesny biurowiec w Europie projektu Hansa Poelziga*, RWroc, R. 4, 1997, Wrocław 1998.

*In pago Silensi,*Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne, red. A. Limisiewicz, A. Pankiewicz, t. 1, Wrocław 2015.

Industrie und Ingenieurwerke in Mittel-und- Niederschlesien. Festchrift..., Breslau 1911.

Jamka R., *Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych na staropolskiej osadzie we Wrocławiu,* „Komunikaty Instytutu Śląskiego”, t. 5, nr 24, Katowice 1946.

Jasiński K., *Rodowód Piastów śląskich*, t. 1, Wrocław 1973.

Jastrzębski A., *Wstępne wyniki badań ratowniczych na ulicy Piotra Skargi we Wrocławiu*, ŚSA, t. 44, 2002.

Jaworski K., Kaźmierczyk J., Limisiewicz A., *Relikty przystani rzecznej, wału obronnego, magazynu żywności, nawożenia i miejsca kultu fallicznego oraz różnych czynności gospodarczych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu z IX–X wieku w świetle odkryć wykopaliskowych w 1987 roku*, ŚSA, t. 30, 1988.

Jaworski K., Kaźmierczyk J., Rzeźnik P., *Przegląd badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1989 r.,* ŚSA, t. 32, 1991.

Jaworski K., Rzeźnik P., *Wrocławski Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Civitates Principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej* [Katalog wystawy], Gniezno 1998.

Jonca K., Konieczny A., *Upadek Festung Breslau,* Wrocław 1963.

Jurek T., *Ryczyn biskupi. Studium z dziejów Kościoła polskiego w XI wieku*, „Roczniki Historyczne”, t. 60, 1994.

Kaczmarek M. *et al.*, *Wrocław – dziedzictwo wieków*, Wrocław 1997.

Kaczmarek R., *Rzeźba architektoniczna XIV wieku we Wrocławiu*, AUWr 2015, Wrocław 1999.

Kamiński K., Limisiewicz A., Piekalski J., *Wyniki badań archeologicznych związanych z wymianą infrastruktury technicznej w ulicy Kiełbaśniczej we Wrocławiu*, mpis, archiwum WKZ we Wrocławiu, Wrocław 2001.

Kampffmeyer H., *Die Gartenstadt Bewegung*, Leipzig 1913.

Kara M., *Osadnictwo ludności pomorskiej i wieleckiej w państwie pierwszych Piastów w świetle znalezisk nekropolicznych z terenu Wielkopolski*, „Slavia Antiqua”, t. 43, 2002.

Kara M., Krąpiec M., *Możliwość datowania metodą dendrochronologiczną oraz badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000.

Kastek T.A., *Obwarowania Wrocławia pierwszej lokacji? Badania na placu Teatralnym, ulicy Świdnickiej i Heleny Modrzejewskiej,* [w:] *Non solum villae. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Medekszy*, red. J. Kościuk, Wrocław 2010.

Kastek T.A., Mruczek R., *Średniowieczne obwarowania i fortyfikacje Wrocławia w świetle odkryć w rejonie Narodowego Forum Muzyki*, [w:] *Centrum staromiejskie we Wrocławiu,* Wrocław 2016.

Kastner K., *St. Vinzenzkirche in Breslau*, Breslau 1928.

Kaszuba E., *Między propagandą a rzeczywistością. Polska ludność Wrocławia w latach 1945–1947*, Warszawa–Wrocław 1997.

Katedra Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy we Wrocławiu, red. I. Rydzanicz, Wrocław 1996.

Kaźmierczyk J., *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. 1–2, Wrocław 1966–1970.

Kaźmierczyk J., *Wstępne wyniki badań nad konstrukcją obronną podgrodzia na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, ŚSA, t. 15, 1972.

Kaźmierczyk J., *Z problematyki badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, ŚSA, t. 18, 1976.

Kaźmierczyk J., *Katedra wrocławska z X–XI wieku*, „Sobótka”, R. 36, z. 1, 1981.

Kaźmierczyk J., *Kamień w kulturze Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w wiekach X–XIII*, Wrocław 1990.

Kaźmierczyk J., *Ku początkom Wrocławia*; cz. 1: *Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od połowy X do połowy XI wieku*, Wrocław–Warszawa 1991; cz. 2: *Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od połowy XI do połowy XIII wieku*; cz. 3: *Gród na Ostrowie Tumskim w X–XIII wieku (uzupełnienie do cz. 1 i 2),* Wrocław 1993–1995.

Kaźmierczyk J*., Rekonstrukcja ciągu wału obronnego grodu z XI w., grodu na wyspie Tumskiej we Wrocławiu oraz przeprawy przez Odrę na wyspę Piasek*, ŚSA, t. 34, 1993.

Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota C., *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1972 roku,* SilAnt, t. 16, 1974; ... *w 1973 roku,* SilAnt, t. 17, 1975; ... *w 1974 roku,* SilAnt, t. 18, 1976; ... *w 1975 roku,* SilAnt, t. 19, 1977; ... *w 1976 roku,* SilAnt, t. 20, 1978; ... *w 1977 roku,* SilAnt, t. 21, 1979; ... *w 1978 roku,* SilAnt, t. 22, 1980.

Kaźmierczyk J., Limisiewicz A., *Początki młodszego grodu – z 2. połowy X wieku – na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, ŚSA, t. 29, 1989.

Kieseritzky E., *Das Gelände der Ehemaligen Festung Breslau 1813–1870*, Breslau 1903.

Kieß W., *Urbanismus im Industriezeitalter. Von der klassizistischen Stadt zur Garden City*, Berlin 1991.

Kirschke P., *Architektura wrocławskich domów towarowych i handlowych oraz ich rola centrotwórcza na obszarze Starego Miasta we Wrocławiu*, mpis, Biblioteka IHASiT PWr, Wrocław 1993.

Klueting E., *Antimodernismus und Reform,* Darmstadt 1991.

Kłoczowski J., *Dominikanie polscy na Śląsku w XII–XIV wieku*, Lublin 1956.

Knie J.G., *Alphabetisch, Statistisch- Topographische Übersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königlichen Preussischen Provinz Schlesien*, Breslau 1830.

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 55

Knie J.G., *Alphabetisch, Statistisch- Topographische Übersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königlichen Preussischen Provinz Schlesien*, Breslau 1845.
Knipping H., *Altstadtprobleme in Breslau*, „Ostdeutsche Bauzeitung", Jh. 27, 1929.
Knoblich A., *Geschichte der St. Corporis-Christi-Pfarrei*, Breslau 1862.
Kobel E., *Leśnica [dzielnica Wrocławia] – z dziejów miasta i parafii,* Wrocław-Leśnica 2004.
Kóčka W., *Wrocław-Ostrów Tumski*, „Archeologické Rozhledy", R. 5, z. 6, 1953.
Kóčka W., *Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych we Wrocławiu*, „Archeologia", t. 5, 1955.
Kóčka W., *Wyniki prac wykopaliskowych we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim w latach 1953 i 1954*, SA , t. 2, 1956.
Kóčka W., Ostrowska E., *Prace wykopaliskowe we Wrocławiu w latach 1949–1951*, „Studia Wczesnośredniowieczne", t. 3, 1955.
Koluszek S. *Fortyfikacje Festung Breslau*, Jelenia Góra 2014.
Komm ich zeige Dir Breslau. Ein zuverlässiger Führer für Breslauer und Fremde, Breslau 1926, H. 2: *Praktisches Wissen von Alt und Neu-Breslau*, Breslau 1929.
Konczewski P., *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne przeprowadzone przy ul. Ruskiej 3 we Wrocławiu*, mpis, archiwum firmy AKME–Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 2000.
Konczewski P., *Ratownicze badania archeologiczne przeprowadzone na ul. Ruskiej we Wrocławiu, w trakcie budowy przyłącza kanalizacyjnego do budynku Ruska 3*, mpis archiwum firmy AKME–Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 2000.
Konczewski P., *Działki mieszczańskie w południowo-wschodniej części średniowiecznego i wczesnonowożytnego Wrocławia*, WrA, t. 9, Wrocław 2007.
Konczewski P., Mruczek R., Piekalski J., *The fortifications of medieval and post medieval Wrocław/Breslau*, Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum 7. Die Befestigungen, Lübeck 2010.
Konczewski P., Mruczek R., Piekalski J., *Mittelalterliche und frühneuzeitliche Stadtbefestigung in Breslau*, Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum 7. Die Befestigungen, Lübeck 2010.
Konieczny A., *Śląsk a wojna powietrzna z lat 1940–1944*, Wrocław 1998.
Kononowicz W., *Przemiany formy urbanistycznej Wrocławia w XIX i na początku XX w.,* mpis, Biblioteka IHASiT PWr, Wrocław 1974.
Kononowicz W., *Zagadnienia przemian formalnych w urbanistyce Wrocławia XIX i początku XX wieku,* „Biuletyn Historii Sztuki", R. 41, 1979, nr 2.
Kononowicz W., *Plan Wrocławia: Wrocław w końcu XVIII wieku*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku*, t. 2, Wrocław 1984.
Kononowicz W., *Przemiany w charakterze i lokalizacji ogólnomiejskiego ośrodka Wrocławia w wieku XIX i pierwszym 30-leciu XX wieku,* [w:] *Centrum miasta – centrum Wrocławia, materiały konferencji naukowej, 5–7 grudnia 1984 r. we Wrocławiu*, Wrocław 1986.
Kononowicz W., *Wrocław w projektach urbanistycznych okresu międzywojennego*, RWroc, R. 2, Wrocław 1995.
Kononowicz W., *Wrocław. Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Wrocław 1997.
Kononowicz W., *et al*., *Studium historyczno-urbanistyczno-konserwatorskie wraz z wytycznymi konserwatorskimi dla obszaru miasta Wrocławia wykonane na potrzeby „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Wrocław"*, cz. 1: *Historyczno-urbanistyczny rozwój Wrocławia*, Wrocław 1997.
Kononowicz W., *Osiedle Tarnogaj we Wrocławiu w latach 1904–1939. Od kolonii robotniczej do osiedla społecznego,* [w:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane profesorowi Jerzemu Rzopędowskiemu w 75. rocznicę urodzin*, red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005.
Kononowicz W., *Kształtowanie się przestrzeni miejskiej Przedmieścia Odrzańskiego i Piaskowego w sąsiedztwie gmachu Szkoły Rzemiosł Budowlanych we Wrocławiu*, [w:] *Schola Architekturae. Budynki szkół architektury*, red. O. Czerner, A. Grylewska, Wrocław 2005.
Kontinuität und Wandel. Schlesien zwischen Österreich und Preußen. Ergebnisse eines Symposions in Würzburg vom 29. bis 31. Oktober 1987, hrsg. v. P. Baumgart, Schlesische Forschungen, Bd. 4, Sigmaringen 1990.
Konwiarz R., *Breslaus Stadtbild und Bauten der Neuzeit*, [w:] *Deutschland Städtebau*, hrsg. G. Hallama, Breslau–Berlin 1921.
Kos J.K., *Twórczość architektoniczna Carla Gottharda Langhansa na Śląsku 1760–1808*, mpis, IHASit PWr, Wrocław 1998.
Kossmann O., *Vom altpolnischen Opole, schlesischen Weichbild und Powiat des Adels*, „Zeitschrift für Ostforschung", R. 42, H. 2, 1993.
Kościuk J., *Most Królewski na pl. 1 Maja we Wrocławiu. Studium historyczno-architektoniczne i sprawozdanie z badań*, Wrocław 1981, mpis, PSOZ we Wrocławiu.
Kozaczewski T., *Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w kościele św. Idziego we Wrocławiu*, KAiU, t. 17, 1972, z. 1.
Kozaczewski T., *Głogów średniowieczny do końca XIII w. Osadnictwo i architektura*, Głogów 2006.
Kratzsch G., *Kunstwart und Dürerbund. Ein Beitrag zur Geschichte der Gebildeten im Zeitalter des Imperialismus*, Göttingen 1969.
Krąpiec M., *Oak dendrochronology of the Neoholocene in Poland*, [w:] *Progress in dendrochronology of the last millennia in Poland*, red. M. Krąpiec, „Folia Quaternaria", t. 69, Kraków 1998.
Krąpiec M., *Zestawienie dendrochronologicznie analizowanych prób drewna gatunków liściastych z Wrocławia (sezon badawczy 1956–1959),* mpis, archiwum IAiE PAN Wrocław, Wrocław 1998.
Krąpiec M., *Wyniki analizy dendrochronologicznej drewna z badań wykopaliskowych prowadzonych we Wrocławiu przez AKME*, mpis, archiwum firmy AKME– Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1999.
Krąpiec M., *Wyniki analizy dendrochronologicznej drewna z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, mpis, archiwum IAiE PAN Wrocław, Wrocław 1999.
Krąpiec M., *Zestawienie wyników analiz dendrochronologicznych prób drewna z Wrocławia*, mpis, archiwum IAiE PAN Wrocław, Wrocław 1999.
Krebs J., *Wanderungen durch Breslau und dessen Umgebungen nebst weiteren Ausflugen*, Breslau 1836.
Kruszewski T., *Niemiecko polski spis ulic, placów i mostów Wrocławia: 1893–1993*, Wrocław 1993.
Krzywka Ł. *et al*., *Studium historyczno-urbanistyczno-konserwatorskie wraz z wytycznymi konserwatorskimi dla obszaru ograniczonego: ulicą Stanisława Dubois, mostem Uniwersyteckim, ulicą Grodzką, nadbrzeżem rzeki Odry, mostem Władysława Sikorskiego, Odrą Południową, Odrą Północną i ulicą Mieszczańską we Wrocławiu, dla potrzeb planu miejscowego zagospodarowania przestrzennego,*Wrocław 2000.
Krzywka M., *Historyczna perspektywa planowania przestrzennego na przykładzie Kępy Mieszczańskiej*, „Quart", t. 2, 2006.
Krzywka M., *Rekonstrukcja zabudowy działek mieszczańskich w średniowiecznym Wrocławiu*, mps, archiwum IHASiT PWr., Wrocław 2010.
Krzywka M., *Parcelacja i zagospodarowanie bloku zabudowy pomiędzy ulicami Kiełbaśniczą, Ruską, Rzeźniczą i św. Mikołaja a zagadnienie I lokacji Wrocławia. Działka, zabudowa, mieszkańcy*, mpis, archiwum Wydziału Architektury PWr, Wrocław 2012.
Kuchendorff C., *Das Breslauer Kreuzstift in seiner persönlichen Zusammensetzung von der Gründung (1288) bis 1456*, Breslau 1937.
Kudła A., *Studium techniki dawnych urządzeń wodociągowych we Wrocławiu (XIV–XX w),* mpis, IHASiT PWr, Wrocław 1980.
Kuglin J., *Dawny Wrocław w grafice*, Wrocław 1954.
Kulak T., *Zmiany w panoramie miasta*, [w:] *Wrocław. Dziedzictwo wieków*, red. M. Kaczmarek *et al*., Wrocław 1997.
Kwiatkowska B., *Mieszkańcy średniowiecznego Wrocławia. Ocena warunków życia i stanu zdrowia w ujęciu antropologicznym*, Wrocław 2005.
Langhans C.G. Ein schlesischer Baumeister 1732–1808, Strassburg 1909.
Lampugnani V.M., *Architektur und Städtebau des 20 Jahrhunderts*, Stuttgart 1980.
Lasota C., *Badania archeologiczno-architektoniczno-konserwatorskie w kościele św. Wincentego we Wrocławiu*, mpis, IHASiT PWr, Wrocław 1982.
Lasota C., Burnita J., *Rezultaty kompleksowych badań architektonicznych przeprowadzonych w obrębie kwartału u zbiegu ulic św. Antoniego (nr 5–13) i Kazimierza Wielkiego (Złote Koło nr 9–15) we Wrocławiu*, mpis, archiwum firmy AKME-Zdzisław Wiśniewski, Wrocław 1996.
Lasota C., Konczewski P., Piekalski J., *Zamek książęcy na lewym brzegu Odry we Wrocławiu w świetle badań z lat 2005–2006,* ŚSA, t. 49, 2007.
Lasota C., Rozpędowski J., *Pierwotny kościół parafialny św. Wawrzyńca i św. Elżbiety w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, Prace Naukowe IHASiT PWr 13, 1980.
Lasota C., Rozpędowski J., *Rozwój przestrzenny kościoła Franciszkanów we Wrocławiu*, Prace Naukowe IHASiT PWr 14, 1981.
Lasota C., Wiśniewski Z., *Badania fortyfikacji miejskich Wrocławia z XIII w.,* SilAnt, t. 39, 1998.
Leksykon architektury Wrocławia, red. R. Eysymontt, *et al.*, Wrocław 2011.
Leksykon zieleni Wrocławia, red. I. Bińskowska, E. Szopińska, Wrocław 2013.
Leonhard R., *Der Stromlauf der mittleren Oder.* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde, Breslau 1893.
Lehr-Spławiński T.*, Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich*, Katowice–Wrocław 1947.
Lewicka-Cempa M., *Badania architektoniczno-archeologiczne fortyfikacji miejskich w rejonie budynku Rotundy Panoramy Racławickiej*, mpis, raport IHASiT PWr, Wrocław 1984.
Lewicka-Cempa M., Kudła A., *Kamienice nr 5 i 7 przy ul. Kacerska Górka*, SilAnt, t. 35, 1993.
Limisiewicz A., *Zaopatrzenie w wodę*, SilAnt, t. 39, 1998.
Limisiewicz A., Mruczek R., *Fara św. Marii Magdaleny na tle przemian przestrzennych wczesnego Wrocławia,* [w:] *Śródmiejska katedra. Kościół św. Marii Magdaleny w dziejach i kulturze Wrocławia*, Wrocław 2010.
Lissak Z. *et al.*, Zalewski S., *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych w obrębie posesji: Zaułek Niski nr 27, 29, 31, 33 i Zaułek Koci nr 26, 28, 30, 32*, SilAnt, t. 35, 1993.
Lorenz H., *Das Palais Hatzfeld in Breslau/Wrocław. Carl Gotthard Langhans oder Isidore Canevale?,* „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege", H. 1, 1996.
Lucae F., *Schlesiens curiose Denkwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder- Schlesien welche im Sieben haupt Teilen vorstellt,* Franckfurt a. Mäyn 1689.
Luchs H., *Baurechnungen des ehemaligen Dominicaner-Convents zu St. Adalbert in Breslau*, ZVGS, Bd. 2, 1859.
Luchs H., *Der Johanniter-Convent und das hl. Leichnamhospital in Breslau*, ZVGS, Bd. 4, 1862.
Luchs H., *Über das äusere Wachtum der Stadt Breslau, mit Bezeichnung auf die Befestigung derselben*, Breslau 1865.
Łagiewski M., *Stary Cmentarz Żydowski we Wrocławiu*, Wrocław 1986.
Łagiewski M., *Mosty Wrocławia*, Wrocław 1989.
Łagiewski M., *Macewy mówią*, Wrocław 1991.
Łagiewski M., *Wrocławscy Żydzi (1850–1944),* Wrocław 1994.
Łużyniecka E., *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubiąskiej*, Wrocław 1995.
Łużyniecka E., *Zagospodarowanie części średniowiecznej działki przy ul. Kiełbaśniczej 25 we Wrocławiu*, ŚSA, t. 41, 1999.
Mackiewicz M., Marcinkiewicz K., Piekalski J., *Excavations at Nowy Targ (New Market) Square in Wrocław,* preliminary report, ŚSA, t. 55, 2014.
Maleczyński K., Morelowski M., Ptaszycka A., *Wrocław. Rozwój urbanistyczny*, Warszawa 1956.
Małachowicz E., *Bastejowe fortyfikacje Wrocławia*, [w:] *Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, red. M. Małachowicz, Prace Naukowe IHASiT PWr 9, 1975.
Małachowicz E., *Wczesnośredniowieczna architektura kościoła Dominikanów we Wrocławiu*, KAiU, t. 20, 1975.
Małachowicz E., *Brama Piaskowa we Wrocławiu*, Prace Naukowe IHASiT PWr 13, Studia i Materiały 6, 1980.
Małachowicz E., *Wrocław na wyspach. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Wrocław 1981.
Małachowicz E., *Wrocław. Zespół pobernardyński*, Warszawa 1985.
Małachowicz E. *Stare Miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny, zniszczenia wojenne i odbudowa*, Warszawa 1985.
Małachowicz E., *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie Tumskim*, Wrocław 1993.
Małachowicz E., *Książęce rezydencje, fundacje i mauzolea w lewobrzeżnym Wrocławiu*, Wrocław 1994.
Małachowicz E., *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, Wrocław 2000.
Małachowicz M., *Fortyfikacje Wrocławia*, [w:] *Leksykon*.
Manikowska H., *Princeps fundator w przedlokacyjnym Wrocławiu. Od Piotra Włostowica do Henryka Brodatego,* [w:] *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2000.
Markgraf H., *Die Straßen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen*, [w:] *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau*, H. 2, Breslau 1896.
Markgraf H., *Geschichte Breslaus*, Breslau 1913.
Markgraf H., *General Tauentzien und sein Denkmal in Breslau*, [w:] *Kleine Schriften zur Geschichte Schlesiens und Breslau*, hrsg. H. Markgraf, „Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau", Bd. 12, Breslau 1915.
Matwijowski K., *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*, Wrocław 1969.
May E., *Stadterweiterung Mittels Trabanten*, „Städtebau", Jg. 19, 1922.
Meer A., *Der Orden der Ursulinen in Schlesien*, Tl. 1: *Geschichte des Ursulinenklosters in Breslau*, Breslau 1878.
Menzel K.A., *Topographische Chronik von Breslau*, Breslau 1805–1808.
Menzel K.A., *Geschichte der Belagerung von Breslau. Ein Anhang zur topographischen Chronik von Breslau*, Breslau 1808.
Merhautová A., *Kostel na Libici*, „Archeologické Rozhledy", t. 47, 1995, z. 2.
Michałowski R., *Kościół św. Mikołaja we wczesnopiastowskich ośrodkach rezydencjonalnych*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, red. S.K. Kuczyński, t. 6, 1994.
Mierzwiński A., Moździoch S., Nowacka L., *Wstępne sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego we Wrocławiu-Leśnicy przy budowie przyłącza gazowego do Domu Kultury „Zamek"*, mpis, archiwum IAE PAN Wrocław, Wrocław 1995.
Milecka M., *Ogrody cysterskie w krajobrazie małopolskich opactw filii Marimondu*, Lublin 2009.
Miller Lane B., *Architecture and Politics in Germany 1918–1945*, London 1985.
Młynarska-Kaletynowa M., *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN we Wrocławiu 4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
Młynarska-Kaletynowa M., *Najdawniejszy Wrocław*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
Młynarska-Kaletynowa M., *Wrocław jako jeden z ważniejszych ośrodków państwa piastowskiego w XI/XII i XII wieku,* [w:] *Sedes Regni Principales,* materiały z konferencji, Sandomierz 20–21 X 1997, red. B. Trelińska, Sandomierz 1999.
Modzelewski K., *Grody i dwory w gospodarce polskiej monarchii wczesnofeudalnej*, KHKM, R. 21, 1973, nr 1 i 2.
Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego w X–XIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
Moździoch S., *Organizacja grodowa państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku. Studium archeologiczne,* Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN we Wrocławiu 8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
Moździoch S., *Wczesnomiejskie zespoły osadnicze na Śląsku w X–XI wieku,* [w:] *Miasto zachodniosłowiańskie w XI–XII wieku*, Wrocław 1991.
Moździoch S., *Znaczenie „pożytków wodnych" w życiu codziennym mieszkańców wczesnośredniowiecznego Śląska*, [w:] *Rzeki. Kultura – cywilizacja – historia,* t. 2, red. J. Kołtuniak, Katowice 1993.
Moździoch S., *The origins of the medieval Polish towns*, „Archaeologia Polona", t. 32, 1994.
Moździoch S., *Socjotopografia grodu wrocławskiego w świetle badań prowadzonych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w latach 1949–1963*, mpis, IAiE PAN Wrocław, Wrocław 1998.
Moździoch S., *Archeologiczne ślady kultu pogańskiego na Śląsku wczesnośredniowiecznym*, [w:] *Człowiek – sacrum – środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, Spotkania Bytomskie 4, red. S. Moździoch, Wrocław 2000.
Moździoch S., *Nowe dane do zagadnienia socjotopografii piastowskich grodów kasztelańskich w X–XII wieku na przykładzie Wrocławia i Bytomia Odrzańskiego na Śląsku*, [w:] *Osadnictwo i architektura na ziemiach polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000.

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 56

Moździoch S., *Społeczność plemienna Śląska w IX–X wieku,* [w:] *Śląsk około roku 1000. Materiały z sesji naukowej we Wrocławiu w dniach 14–15 maja 1999 roku*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław 2000.

Moździoch S., *Śląsk między Gnieznem a Pragą,* [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000.

Moździoch S., *Analiza przestrzenna rozmieszczenia tzw. zabytków wydzielonych w wykopie VI na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, mpis, archiwum IAE PAN Wrocław, Wrocław 2001.

Moździoch S., *Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta?* [w:] *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, red. W. Chudziak, Toruń 2004.

Moździoch S., *Wrocław – Ostrów Tumski in the Early Middle Ages*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*, red. P. Urbańczyk, Warszawa 2004.

Moździoch S., *Gens perfida et nondum bene christiana – konfrontacja chrześcijaństwa i wierzeń tradycyjnych w państwie pierwszych Piastów w świetle najnowszych odkryć archeologicznych*, [w:] *Sacrum. Obraz i funkcja w społeczeństwie średniowiecznym*, Aquila Volans 1, red. A. Pieniądz-Skrzypczak, J. Pysiak, Warszawa 2005.

Mruczek R., *Kurzy Targ we Wrocławiu. Uwagi o pierwotnym planie miasta*, [w:] *Studia nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście...*

Mruczek R., Nowakowski D., Stefanowicz M., *Badania archeologiczno-architektoniczne na terenie zamku lewobrzeżnego we Wrocławiu w 2002 roku*, mpis, archiwum DWKZ we Wrocławiu, Wrocław 2003.

Müller E., *Die Altstadt von Breslau. Citybildung und Physiognomie. Ein Beitrag zur Stadtgeographie*, Breslau 1931.

Müller H., *Geschichte der Salvator-Kirche zu Breslau und ihrer Gemeinde*, Breslau 1898.

Nakielski W., *Propozycja nowej dystrybucji monet śląskich przełomu XI i XII w. w świetle depozytu z miejscowości Kopacz, gm. Złotoryja,* [w:] *Pieniądz i banki na Śląsku. Studia nad dziejami pieniądza i bankowości w Polsce,* red. W. Garbaczewski, R. Macura, t. 2, Poznań 2012.

Negwer J., *Geschichte des Breslauer Domkapitels im Rahmen der Diözesangeschichte vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, Hildesheim 1964.

Nencke Ch., *Breslau. Ein Wegweiser für Fremde und Einheimliche*, Breslau 1808.

Niegoda J., *Zmiany w strukturze przestrzennej lokacyjnego Wrocławia*, [w:] *Mediaevalia Archaeologica*, t. 1, Praha 1999.

Nieznany portret miasta: fotografie z 2. połowy XIX i początku XX w., opr. I. Bińkowska, M. Smolak, Wrocław 1994.

Nitschke F., *Zur Geschichte Hundsfeld und seiner Umgebung. Ein nach geschichtlichen Quellen getroffene Auswahl der wichtigsten Ereignisse*, Hundsfeld b.r.w.

Nösselt F., *Breslau und Dessen Umgebungen, Beschreibung alles Wissenswürdigsten für Einheimissche und Fremde*, Berslau 1825.

Nowaczyk W., *Wrocławski Kwartał Rzeźników w średniowieczu. Parcelacja, działka mieszczańska, zabudowa*, mpis, archiwum Wydziału Architektury PWr, Wrocław 2017.

Nowakowa J., *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A, Nr 43, Wrocław 1951.

Ociepka B., *Niemcy na Dolnym Śląsku w latach 1945–1970,* Wrocław 1992.

Odra we Wrocławiu, red. O. Czerner, Wrocław 1984.

Okólska H., *Wielki cmentarz (grosser Friedhof) przy ulicy Legnickiej*, RWroc, R. 8, nr 2.

Ordyłowski M., *Życie codzienne we Wrocławiu 1945–1949*, Wrocław 1991.

Die Ostdeutsche Austellung für Industrie, Gewerbe und Landwirtschaft, *Posen 1911*, wyd. Posen 1913.

Ostrowska E., *Prace wykopaliskowe na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1955 r.*, SA, t. 3, 1957; ... *w 1956 r.,* SA, t. 6, 1959; ... *w 1957 r.,* SA, t. 9, 1960; ... *w 1958* r., SA, t. 12, 1961.

Ostrowska E., *Wczesnośredniowieczne budownictwo drewniane na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, SilAnt, t. 3, 1961.

Ostrowska E., *Wykopaliska na Wyspie Tumskiej we Wrocławiu w 1959 r.,* SA, t. 13, 1961.

Ostrowska E., *Badania na wrocławskim grodzie w 1960 roku*, SA, t. 15,1963.

Ostrowska E., *Early Development of Wrocław*, „Annales Silesiae", t. 2, z. 2, 1963.

Ostrowska E., *Dalsze wyniki badań na terenie wrocławskiego grodu w 1961 r.,* SA, t. 16, 1964.

Paritius C.F., *Collectanea zur Geschichte der Befestigung von Breslau*, „Schlesische Provinzialblätter", Bd. 45, Breslau 1807.

Partsch O., *Schlesien, Eine Landeskunde fuer das Deutsches Volk*, Tl. 2, Breslau 1911.

Petry L., *Breslau in der schlesischen Städtelandschaft des 16. Jahrhunderts*, [w:] *Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit*, hrsg. v. W. Rausch, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, Bd. 4, Linz a. Donau 1980.

Petry L., *Breslau in der frühen Neuzeit-Metropole des Südostens*, ZfO, Bd. 33, 1984.

Pianowski Z., *„Sedes regni principales". Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII w. na tle europejskim*, Kraków 1994.

Piekalski J., *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Ołbinie w VII–XIII w.*, Wrocław 1991.

Piekalski J., *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław 1999.

Piekalski J., *Die Infrastruktur der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadt Breslau*, [w:] *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, Bd. 4: *Die Infrastruktur*, Lübeck 2004.

Piekalski J., *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza – funkcja – forma*, Wrocław 2004.

Piekalski J., *Problem datowania początków Rynku we Wrocławiu*, [w:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w 75. rocznicę urodzin*, red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005.

Piekalski J., *Praga, Wrocław i Kraków. Przestrzeń publiczna i prywatna w czasach średniowiecznego przełomu*, Wrocław 2014.

Piekalski J., *Policentryczne struktury protomiast Europy Środkowo-Wschodniej*, KHKM, R. 63, 2015.

Pielużek G., *Trasa W–Z we Wrocławiu – na trzydziestolecie*, RWroc, R. 10, 2006.

Pietsch T., *Zur Geschichte des Breslauer Klarenstiftes – des jetzigen Ursulinenklosters*, Breslau 1937.

Pikulska D., *Carl Johann Christian Zimmermann (1831–1911), architekt w służbie miasta*, Wrocław 2005.

Piszczałowski W., Lissak Z., *Domy altarystów przy ul. Odrzańskiej we Wrocławiu*, ŚSA, t. 36, 1995.

Piszczałowski W. *et al.*, *Sprawozdanie z badań w obrębie dawnych posesji pl. Dominikański nr 3, 5, 7/9 oraz Zaułek Niski nr 6, 8, 10, 12,* SilAnt, t. 35, 1993.

Plüddemann R*., Vorschläge für die Verschönerung moderner Stadtanlagen im Bebaungspläne*, „Deutsche Bauzeitung", Jg. 28, 1894.

Plüddemann R., *Ein Vorschlag zur Erweiterung des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer und für eine Ausstellungshalle in Breslau*, „Schlesien", Jg. 2, 1908/1909.

Plüddemann R., *Das neue Breslauer Rathaus*, „Schlesien", Jg. 3, 1909/1910.

Podruczny G., *Die Veränderungen Breslau in der friderizianischen Epoche (1741–1806),* [w:] *Das Bild von Wrocław/Breslau im Laufe der Geschichte: Tagungsband zum gleichnamigen Symposium im Österreichischen Staatsarchiv und im Wissenschaftlichen Zentrum der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Vien 18.–19. Juni 2008*, hrsg. v. J. Harasimowicz, Wissenschaftlichen Zentrum der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Vien.

Podruczny G., *Twierdza Wrocław w okresie fryderyjskim. Fortyfikacje, garnizon i działania wojenne w latach 1741–1806*, Wrocław 2009.

Popłonyk U., *Scenographia urbium Silesiae Fryderyka Bernarda Wernera*, RMNW, R. 16, 1972.

Popłonyk U., *Widoki miast polskich Fryderyka Bernarda Wernera*, RMNW, R. 19, 1975.

Popłonyk U., *Panoramy miast według rysunków F.B. Wernera wydane przez oficynę Probstów w Augsburgu*, RMNW, R. 30, 1986.

Przedmieście Mikołajskie we Wrocławiu, red. H. Okólska, Wrocław 2011.

Przedmieście Odrzańskie we Wrocławiu, red. T. Głowiński, H. Okólska, Wrocław 2014.

Przedmieście Oławskie we Wrocławiu, red. H. Okólska, H. Górska, J. Wagner-Głowińska, Wrocław 2013.

Przedmieście Świdnickie we Wrocławiu, red. H. Okólska, H. Górska, Wrocław 2012.

Przyłęcka D., *Nie od razu Wrocław odbudowano. Plany zagospodarowania przestrzennego, koncepcje oraz projekty urbanistyczne i architektoniczne a ich realizacja w latach 1945–1989*, Wrocław 2012.

Pudełko J., *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, KAiU, t. 9, 1964, z. 1.

Pusch O., *Die Breslauer Rats- und Stadtgeschlechter in der Zeit von 1241 bis 1741*, Bd. 1–5, VFOUD, Reihe B, Bd. 33, 35, 38, 39, 41, Dortmund 1986–1991.

Rading A., *Neue Zeit – Neue Weg,* „Städtebau", Jg. 19, 1922.

Rahden T. v., *Juden und andere Breslauer*, Göttingen 2000.

Rathsmann A. J., *Fragmente aus der Geschichte der Kloster und Stiftungen Schlesiens von ihrer Entstehung bis zur Zeit ihrer Aufhebung im November 1810*, Breslau 1812.

Reinborn D., *Städtebau im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart–Berlin–Köln 1996.

Reinke A., *Das Isrealitische Kranken- Verpflegungs- Anstalt und Beerdingungs- Gesellschaft zu Breslau 1726–1944. Ein Beitrag zur Geschichte der jüdischen Wohlfahrtspflege in Deutschland*, Berlin 1995.

Reisch C., *Kurze Geschichte der Franziskaner in Breslau*, Breslau 1900.

Reisch C., *Geschichte des Klosters und der Kirche St. Dorothea in Breslau*, Breslau 1908.

Robak Z., *Badania nad stratygrafią i chronologią warstw osadniczych grodu na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu. Propozycja reinterpretacji wyników*, Sil.Ant, t. 44, 2008.

Roland G., *Volstaendige Topographie von Breslau nach den besten Quellen bearb. und seinen Mitbuergern zur Saecularfeier der preussischen Besitznahme gewidmet von....*, Breslau 1840.

Roland G., *Das Schiesswerderbuch. Vollständige Geschichte und Topographie des bürgerlichen Schiesswerders zu Breslau*, Breslau 1846.

Romanow J., *Arsenał wrocławski. Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych. 3. etap badań*, mpis, firma Eksplorer, Wrocław 1992.

Romanow J., *Chronologia Bramy Piaskowej w świetle wyników badań wykopaliskowych w roku 2000*, SilAnt, t. 42, 2001.

Romanow J., *Wrocław. Wyspa Piasek. Nadbrzeże przy ul. NM Panny. Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych w roku 2000*, mpis, firma Eksplorer, Wrocław 2001.

Rozpędowski J., *Schlesien*, [w:] *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch*, Bd. 2, Stuttgart 1999.

Rozpędowski J., Lasota C., *Rozwój przestrzenny kościoła Franciszkanów we Wrocławiu*, Prace Naukowe IHASit PWr 15, Studia i Materiały 8, 1981.

Rudnicka J., *Relacje Wojciecha Cybulskiego o Wrocławiu*, „Sobótka", R. 16, 1961, z. 1.

Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu, red. J. Piekalski, K. Wachowski, (w druku).

Rzeźnik P., *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X–XI wieku*, Poznań 1995.

Rzeźnik P., Żurek A., *Wrocław około roku 1000 (Polska na przełomie I i II tysiącleci),* [w:] *Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 2000*, Poznań 2001.

Sabisch A., *Breslauer Domherren des 16. Jahrhunderts. Im Umkreis ihres Dienstes und ihrer Häuslichkeit*, [w:] *Reformata reformanda. Festgabe für Hubert Jedin zum 17. Juni 1965,* hrsg. v. E. Iserloh, K. Repgen, Bd. 2, Münster/Westf. 1965.

Sabisch A., *Die Urkunde vom 25 Oktober 1257 (schles. Reg. 985) und ihre Bedeutung für die Topographie der Breslauer Dominsel bis zum Jahre 1810*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte", Bd. 24, 1966.

Sabisch A., *Die Brandkatastrophe auf der Breslauer Dominsel am 9. Juni 1759 und ihre Folgen für die bis 1945 geltende räumliche Gestaltung. Ein Beitrag zur Topographie der Breslauer Dominsel seit der Mitte des 18. Jahrhunderts*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte", Bd. 26, 1968.

Sabisch A., *Zur Topographie der Breslauer Dominsel im 16. Jahrhundert*, [w:] *Beiträge zur Schlesischen Kirchengeschichte*, Köln 1969.

Sauer J., *Die Elisabethinerinnen in Breslau*, Breslau 1837.

Scheuermann G., *Das Breslau-Lexicon*, Bd. 1–2, Dülmen 1994.

Scheyer E., *Breslau, so wie es war*, Düsseldorf 1969.

Schlachthof und Viehmarkt zu Breslau, hrsg. v. Magistrat der Königl. Haupt- und Residenzstadt Breslau, Breslau 1903.

Schlesien in der Biedermeierzeit. Kultur und Geschichte Schlesiens in der ersten Hälfte des 19. Jahrhundenderst, hrsg. v. der Stiftung Kulturwerk Schlesien, bearb. v. Elisabeth Trux, Würzburg 1987.

Schmeidler J.C.H., *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Hauptpfarrkirche St. Maria-Magdalena*, Breslau 1838.

Schmeidler J.C.H., *Urkundliche Geschichte der evangelischen Haupt- und Pfarrkirche zu St. Bernhardin in Breslau*, Breslau 1853.

Schmeidler J.C.H., *Die evangelischen Haupt- und Pfarrkirche zu St. Elisabeth. Denkschrift zur Feier ihres 600-jährigen Bestehens*, Breslau 1857.

Schmidt Th., *Werner March. Architekt des Olympia Stadions 1894–1976*, Basel 1992.

Schnabel W., *Brockau von altersher bis zum Moderne im Dritten Reiche,* [w:] *Brockau und Umgebung. Ein Führer für Fremde und Einheimische. Im Auftrage des Gemeindevorstandes*, bearb. von Dr. Fiek, Kattowitz–Breslau–Berlin–Leipzig, b.r.w. (ok. 1940).

Schneider Ch., *Stadtgründungen im Dritten Reich, Wolfsburg und Salzgitter: Ideologie, Resortpolitik, Repräsentation*, München 1978.

Schuldt E*., Groß Raden. Ein slawischer Tempelort des 9./10. Jahrhunderts in Mecklenburg*, Berlin 1985.

Schulte W., *Darstelungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte*, Bd. 1: *Die politische Tendenz der Cronica principum Polonie*, Breslau 1906.

Schultz A., *Topographie Breslaus im 14. und 15. Jahrhundert*, ZVGS, Bd. 10, 1871.

Schultz K., *Breslau-Gräbschen in geschichtlicher und vorgeschichtlicher Zeit. Heimatkunde einer Vorstadt,* Breslau 1934.

Schultze-Naumburg P*., Städtebau*,Band Kulturarbeiten4, München 1906.

Seppelt F.X., *Geschichte des Bistums Breslau, Real-Handbuch des Bistums Breslau*, Bd. 1, Breslau 1929.

Siedlung und Stadtplannung in Schlesien, H. 1: *Breslau: 1. Stadtplannung, 2. Wohnung und Siedlung Breslau, Magistrat der Hauptstadt Breslau*, Breslau 1926.

Sitte C., *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wien 1889.

Słoń M., *Szpitale średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000.

Słownik etymonologiczny nazw geograficznych Śląska, red. S. Sochacka, t. 15, Opole 2011.

Smolak M., *Album zniszczeń*. *Wrocław 1945*, Wrocław 1995.

Sowina U., *Woda i ludzie w mieście średniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009.

Spaeth R., *Die evangelische Pfarrkirche und das Hospital zu den Elftausend Jungfrauen. Festschrift zur Feier ihres 500-jährigen Bestehens auf Grund der Urkunden bearbeitet*, Breslau 1900.

Statut des Brockauer Bau und Sparverein in Breslau, Breslau 1896.

Stein J., *Geschichte der Stadt Breslau im neunzehnten Jahrhundert*, Breslau 1884.

Stein R., *Das Breslauer Bürgehaus, Einzelschriften zur schlesischen Geschichte*, Breslau 1931.

Stein R., *Das Rathaus und der Große Ring zu Breslau. Geschichte, Beschreibung und Führer*, Breslau 1937.

Stein R., *Das Breslauer in Schlesien*, Tübingen 1966.

Strauss S., *Wrocław w grafice Fryderyka Bogumiła Endlera. Przyczynek do dziejów ilustratorstwa śląskiego z przełomu XVIII/XIX w.*, „Ze skarbca kultury", t. 26, 1975.

Strauchold G., *Powojenne dzieje Polonii wrocławskiej – czy udana próba „przywrócenia" ojczyźnie?*, RWroc, R. 2, 1995.

Suchodolski S., *Początki mennictwa we Wrocławiu*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie wczesnośredniowiecznej*, red. Z. Kurnatowska, t. 2, Wrocław 1996.

Szaynok B., *Żydzi we Wrocławiu po II wojnie światowej*, RWroc, R. 4, 1997.

Szulcówna H., *Wsie warzywnicze pod Wrocławiem w pierwszej połowie XIX w.,* KHKM, R. 5, 1957, z. 3/4.

Szulcówna H., *Osiedla podwrocławskie na początku XIX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia, cz. 1, red. K. Wachowski, WrA, t. 12, Wrocław 2010; cz. 2, red. M. Wojcieszek, WrA, t. 15, Wrocław 2012.

Świechowski Z., *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000.

Šlapeta V., *Neues Bauen in Breslau*, „Rasegnia", Bd. 40/4, 1989.

Thum G., *Obce miasto. Wrocław w 1945 i potem*, Wrocław 2005.

Trawkowski S., *Ołbin wrocławski w XII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", t. 20, 1958.

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 57

Trawkowski S., *Ołbin wrocławski w pierwszej połowie XIII wieku,* [w:] *Społeczeństwo – gospodarka – kultura. Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w 40-lecie pracy naukowej*, Warszawa 1974.

Trojak B.*, Szpital św. Ducha we Wrocławiu*, Prace IHASit PWr 13, Studia i Materiały 6, 1980.

Trzaskowska G., *Trasa W–Z we Wrocławiu – na trzydziestolecie,* RWroc, R. 10, 2006.

Trzaskowska G., *Cmentarze wojenne we Wrocławiu w latach 1939–2002*, Wrocław 2008.

Tymciów W., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych w obrębie posesji: Kacerska Górka 9, 11, 13, 15, 17*, SilAnt, t. 35, 1993.

Tyszkiewicz J., *Sto wielkich dni Wrocławia. Wystawa Ziem Odzyskanych we Wrocławiu a propaganda polityczna ziem zachodnich i północnych w latach 1945–1948*, Wrocław 1997.

Ulica Świdnicka we Wrocławiu, opr. M. Zwierz, wstęp Z. Ostrowska-Kębłowska, Wrocław 1995.

Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej, red. S. Kabath, J. Piekalski, K. Wachowski, WrA, t. 13, Wrocław 2011.

Ulice średniowiecznego Wrocławia, red. J. Piekalski, K. Wachowski, WrA, t. 11, Wrocław 2010.

Unwin R., *Town planning in practice,*London 1909.

Urbanik J., *Wrocławska wystawa Werkbundu WUWA 1929*, Wrocław 2002.

Utinger J.G., *Ein Vorschlag für ein Künstlerhaus in Breslau*, „Schlesien“, Jg. 2, 1908/1909.

Von Stettin bis Breslau: Ansichten Stadpläne und Landkärten von Pommern, östlicher Mark Brandenburg und Schlesien aus der Graphischen Sammlung des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg, hrsg. v. G. Bott, U. Timann, Nürnberg 1988.

Vor der Sanierung der Breslauer Altstadt, „Ostdeutsche Bauzeitung”, Jh. 33, 1935.

Wąs C., *Pomniki publiczne we Wrocławiu lat 1786–1871*, mpis, IHSz UWr, Wrocław 1995.

Weber K., *Geschichte des Theaterwesens in Schlesien*, VFOUD, Reihe A, Bd. 29, Dortmund 1980.

Weiss F.G.A., *Chronik der Stadt Breslau von der ältesten bis zur neuesten Zeit*, Breslau 1888.

Wendt H., *Die Breslauer Stadt und Hospital- Landgueter*, [w:] *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau*, Bd. 2, H. 4, Breslau 1899.

Wendt H., *Die Breslauer Eingemeindungen*, [w:] *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau*, H. 11, Breslau 1912.

Wieżowce Wrocławia 1919–1932, red. J. Ilkosz, B. Strörtkuhl, Wrocław 1997.

Wiggert F., *Der Brauwesen der Stadt Breslau*, Berlin 1930.

Wiśniewski Z., *Średniowieczna technika budowy studni w świetle badań na Nowym Mieście we Wrocławiu przy ulicy Bernardyńskiej*, SilAnt, t. 33–34, 1991.

Wiśniewski Z., *Średniowieczna technika budowy studni w świetle badań na Nowym Mieście we Wrocławiu przy ulicy Bernardyńskiej*, SilAnt, t. 36–37, 1994.

Wiśniewski Z., Karst M., *Rozwój przestrzenny kamienic usytuowanych na działkach przy ulicy Odrzańskiej nr 24–29 we Wrocławiu*, ŚSA, t. 36, 1995.

Właściciele budynków we Wrocławiu w latach 1671 i 1726, red. K. Orzechowski, Wrocław 1993.

Wrocław – jego dzieje i kultura, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978.

Wrocław liryczny // Lyrisches Breslau, wybór i oprac. M. Graszewicz, M. Zybura, Wrocław 1997.

Wrocławski Rynek, materiały konferencji naukowej we Wrocławiu, 22–24 października 1998 r., red. M. Smolak, Wrocław 1999.

Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII–XIII wieku. Badania na placu Nowy Targ, red. C. Buśko, Wrocław 2005.

Wytyczak R, *Krajobraz kulturowy okolic Wrocławia w końcu XVIII stulecia – próba rekonstrukcji*, RWroc, R. 8, Wrocław 2002.

Zabłocka-Kos A., *Sztuka – wiara – uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, AUWr, Historia sztuki 11, Wrocław 1996.

Zabłocka-Kos A., *Rozwój centrum Wrocławia 1807–1918*, [w:] Atlas Historyczny Miast Polskich, red. A. Czacharowski, t. 4: *Śląsk*, M. Młynarska-Kaletynowa, z. 1: *Wrocław*, Wrocław 2001.

Zabłocka-Kos A., *Zrozumieć miasto*, Wrocław 2006.

Z dziejów sztuki śląskiej, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978.

Z dziejów wielkomiejskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki, red. M. Zlat, AUWr 1826, Historia Sztuki 10, Wrocław 1996.

Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu, red. C. Buśko, J. Piekalski, WrA, t. 1, Wrocław 1999.

Ziątkowski L*., Rozwój słodownictwa we Wrocławiu (XII–XIX wiek*), Prace Naukowe IHASiT PWr 22, Studia i Materiały 11, 1989.

Ziątkowski L., *Ludność żydowska we Wrocławiu w latach 1812–1914*, Wrocław 1998.

Ziątkowski L., *Dzieje Żydów we Wrocławiu*, Wrocław 2000.

Ziątkowski L., *Rozwój przestrzenny i architektoniczny Wrocławia w XVI–XVIII wieku*, [w:] Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 4: *Śląsk*, red. A. Czacharowski, z. 1: *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2001.

Zieliński A., *Wrocław na dziewiętnastowiecznej rycinie*, Wrocław 1988.

Zientara B., *Walonowie na Śląsku w XII i XIII wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 66, 1975, z. 3.

Zientara B., *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975.

Zlat M., *Rzeźbiarska i malarska dekoracja ratusza we Wrocławiu,* [w:] *Ratusz wrocławski*, red. M. Bukowski, M. Zlat, Wrocław 1958.

Zlat M., *Ogólne warunki rozwoju sztuki w latach 1525–1650*, [w:] *Wrocław jego dzieje i kultura*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978.

Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten, bearb. v. K. Lindners, Berlin 1987.

MAPY, PLANY I ILUSTRACJE

Oprac. Rafał Eysymontt

Na okładce: Wrocław. **Panorama miasta od południa, przed 1737.** *Breslau*. F.B. Werner, [w:] *Scenographia Vrbium Silesiae, Tab. II d.i. Prospecte der Staedte Schlesiens II Tab., in welcher die Staedte der Fürstenth. Breslaw und Sagan vorgestellt werden, gezeichnet von F.B. Werner und edirt von Hom. Erben, Nürnberg, Cum Privil. S. Caes. Maj.*, przed 1737. Miedzioryt kolorowany, 28,4 × 14,3 cm. U dołu legenda:

1. S. Nicolaus	kościół św. Mikołaja
2. Nicolaus Thor	Brama Mikołajska
3. Franciscaner	klasztor Franciszkanów
4. S. Barbara	kościół św. Barbary
5. Zeughaus	arsenał
6. S. Dorothea	kościół św. Doroty
7. Corporis Christi	kościół Bożego Ciała
8. Schweinische Thor	Brama Świdnicka
9. Neue Bergraebnus	nowy cmentarz
10. Der Rabenstein	Kamień Kruków /miejsce straceń/
11. Der Mause Teich	Mysi Staw
12. Der Elisabeth Haubt Kirch	kościół św. Elżbiety
13. Rath-haus thurn	wieża ratusza
14. S. Maria Magdalena	kościół Marii Magdaleny
15. S. Agnes	kościół św. Agnieszki
16. S. Christophorus	kościół św. Krzysztofa
17. Jesuiten auf der Burg	klasztor Jezuitów na zamku
18. S. Mathias Kreuz Herrn	kościół św. Macieja (krzyżowców)
19. S. Claren	kościół św. Klary
20. S. Vinzencz	kościół św. Wincentego
21. S. Catharina	kościół św. Katarzyny
22. S. Albrecht	kościół św. Wojciecha
23. Neustaedter Uhr	zegar nowomiejski
24. U.L. Frauen auf de Sand	kościół NM Panny na Piasku
25. S. Bernhardin	kościół św. Bernarda
26. Thurne von 11 000 Jungfern	wieża kościoła Jedenastu Tysięcy Dziewic
27. Zum Heil Creuz	kościół Świętego Krzyża
28. Dohm zum S. Johann.	katedra św. Jana
29. S. Michael	kościół św. Michała
30. Ohlauische Thor	Brama Oławska
31. Das Zigel Thor	Brama Ceglana
32. S. Mauritz	kościół św. Maurycego
33. Zum Barmherzige Bruder	klasztor Bonifratrów

Dział Starodruków, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu [dalej: BU], sygn. 595029

CZĘŚĆ OPISOWA

1. Osadnictwo okolic Wrocławia w XII–XIII w. na podst. źródeł pisanych i toponomastycznych. 1 – osada; 2 – osada zaginiona; 3 – dwór książęcy; 4 – dwór biskupi; 5 – karczma; 6 – młyn; 7 – droga; 8 – grobla; 9 – bieg Odry w średniowieczu; 10 – dzisiejszy bieg Odry; 11 – starorzecze; 12 – granica dzisiejsza miasta; 13 – dwie nazwy dawne – nazwa w nawiasach jest używana obecnie, oprac. M. Młynarska-Kaletynowa

2. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i w Ziemi Kłodzkiej (obecnie w granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa, oprac. kart. J. Połamarczuk

3. Ostrów Tumski – usytuowanie wykopów archeologicznych, oprac. K. Chrzan, A. Pankiewicz

4. Rekonstrukcja wyglądu świątyni pogańskiej, zbudowanej na materiale ze zburzonego odcinka wału grodu. Wg S. Moździocha rysowała T. Demidziuk

5. Plan Ostrowa Tumskiego, G. Geissler, 1811, światłokopia z odrysu planu z pocz. XX w., zbiory prywatne

6. Bieg Odry ok. 1500 r. Za: R. Leonhard, *Der Stromlauf der mittleren Oder*. *Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde*, Breslau 1893.

7. Wrocław. **Plan dóbr biskupstwa wrocławskiego w Dąbiu, 1740–1756.** *Geometrischer Grund Ries von dem Guth Grün Eyche, Bresl.– Fürstenthum*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus Delineati Silesiae Ducatus. Das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Klöster, Schlösser, Ritter Sitz undt adelichen Hausern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften etc. des Herzogthum Schlesiens durch viel Jährigemüsame Reisen colligiret oder zusamen getragen von F.B. Wernher*, [dalej: *Topographia oder Prodromus…*], t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 17,6 × 16,2 cm, skala 1:5800, skala liniowa 3 cm = 50 prętów wrocławskich. W prawym górnym rogu legenda:

1. Das Heerschafte Feld auf der Breslauer Stadt Jurisdict.	pańskie pole w jurysdykcji Wrocławia
2. Däme zu beschützung feld u. Wiese	tama chroniąca pola i łąki
3. Wasser Gräben	fosy wodne
4. Stras und Fahrwege	drogi i drogi jezdne
5. Angesetztes Land an der Oder	zamieszkany teren nad Odrą
6. Der Kleine Kretscham	mała karczma
7. Herren Haus	dom pański
8. Die Hof Rehde	podwórze
9. Der Zier Garten	ogród ozdobny
10. Baum Garten	sad
11. Aleen	aleje

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 421

8. Wrocław. **Widok miasta od południa, 1493.** *Bressla*. Drzeworyt, 52 × 23,1 cm. Przedstawienie z *Kroniki świata* Hartmanna Schedla wg rysunkowego widoku miasta od strony południowej, wykonanego przez artystę związanego z warsztatem Hansa Wolgemuta. *Liber Chronicarum, germanice a Georgio Alt. Nürmberg*; Antonius Koberger, 23 XII 1493.

Dział Starodruków, BU, sygn. XV. F.123

9. Wrocław. **Widok z lotu ptaka założenia dworskiego w Maślicach Małych i wsi Maślice Wielkie.** *Topographischer Plan von dem Ritter Guth gros und Kl. Masselwitz oculariter entworfen von Fr. B. Wernher Ao 1754,* F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus …*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 36,6 × 28,3 cm. Założenie dworskie, jego otoczenie i wieś, stan z 1754 roku. W lewym górnym rogu legenda nienumerowana:

Das Herrn-haus	*dom pański*
Frucht od. Orengerie.h.	*oranżeria*
Magazin od. Korn-hauser	*spichlerz*
Gesinde Haus	*dom dla służby*
Das Bräu und Maltz-haus	*browar i słodownia*
Gärtner Häusel	*domek ogrodnika*
Die Klafter dicke (?) *Lindenbaum*	*gruba na sążeń lipa* (?)
Das Back-haus	*piekarnia*
Die Scheunen	*szopy*
Stallungen	*stajnie*
Strassen über Pilsnitz nach Bresldrogi	*droga przez Pilczyce do Wrocławia*

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 468/469

10. Wrocław. **Widok z lotu ptaka założenia pałacowego i wsi Marszowice, 1740–1756.** *Topographischer Plan von dem Ritterguth Marschwitz,* F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus …*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 36,7 × 28,5 cm. W prawym dolnym rogu legenda:

A. Herrschafte gebäu.	dom pański
B. Der Keller	piwnica
C. Amt Haus	dom zarządcy
D. Gesinde Haus	dom dla służby
E. Magasin oder Kornhaus	spichlerz
F. Das Bräuhaus	browar
G. Bräuerer Wohnhaus	dom browarnika
H. Schäfers Haus	dom owczarza
I. Schäffstal	owczarnia
K. uetscher Camer und Wagen	powozownia
L. Niederstallung Schuppen	szopy i stajnie
M. Scheunen Wiehstallung	obora
N. Frucht u. Orangehaus	oranżeria
O. …. riners Wohnung	dom ogrodnika (?)
P. Fisch Wachter	strażnik ryb
Q. Das Wachhaus	wartownia
R. Haupt Wasserfall..	główny jaz
S. Der grosse Teich der ….	duży staw…
T. Lach Teich.	mały staw

Poniżej od 1 do 35 imiona i nazwiska dzierżawców gruntów

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 504/505

11. Wrocław. **Kościół i zespół pałacowy w Praczach Widawskich, 1740–1756.** *Protsch am Weyda Flus*. F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus...*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 16 × 8,7 cm.

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 415

12. Wrocław. **Zespół dworski w Stabłowicach, 1740–1756.** *Stabelwitzer Schlössel*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 16,8 × 7,7 cm.

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I , s. 436 (2)

13. Wrocław. **Widok z lotu ptaka założenia dworskiego w Rakowcu, 1740–1756.** *Morgenau und Revier*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 19,8 × 11,8 cm.

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I , s. 436

14. Wrocław. **Kościół w Jerzmanowie, zbór w Jerzmanowie, 1740–1756.** *Hermsdorf*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rysunki piórkiem, kolorowane, 6,4 × 6,2 cm, 7,4 × 6,4 cm.

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 433/L, P

15. Wrocław. **Plan wsi Jerzmanowo i należących do niej gruntów, 1740–1756.** *Geometrischer Grund–Ries von dem Dorf u. Gegend Hermsdorf mit seinen Grentzen*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 30,4 × 27,4 cm. Opisane granice własności.

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 458/459

16. Wrocław. **Założenie dworskie w Nowym Dworze, 1740–1756.** *Höfichen*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 24,2 × 18 cm. W lewym dolnym rogu legenda:

1. Herrschafte Wohnhaus	dom pański
2. Das neue gebäude	nowy dom
3. Gesinde Haus	dom dla służby
4. Frucht od. Orangehaus	oranżeria
5. Stallungen	stajnie
6. Scheunen	szopy
7. Schafstal	owczarnia
8. Wirtshaus	dom zarządcy
9. Die Schmieden	kuźnia
10. Schmiede Feld	Kuźniki

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 461

17. Wrocław. **Kościół w Muchoborze Wielkim, 1740–1756.** *Gros Mochbar*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 7 × 5,7 cm.

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 431/L (2)

18. Wrocław. **Założenie dworskie w Jarnołtowie, 1740–1756.** *Perspectivische Abriss des Erb-Ritter Guth Arnoldsmühl im Fürstenthum Breslau und selbigen Creis gelegen*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 38,7 × 30,2 cm. W prawym dolnym rogu legenda:

1. Herrschaft Haus	dom pański
2. Amts Wohnung	dom zarządcy
3. Gesinde Haus	dom dla służby
4. Stallungen	stajnie
5. Lust Garten	pawilon ogrodowy
6. Lust und Schüsshaus	dom myśliwski
7. Braue Haus	browar
8. Die Scheunen Am Dörfel	szopy w wiosce
9. Die Mühle	młyn
10. Kretscham	karczma
11–18 nazwiska dzierżawców	
19. Die Schmieden	kuźnia
20. Sonnabend	?…
21.	

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 443a

19. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Klecina, 1926.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 58893 (AKI 2751)

20. Wrocław. **Plan wsi i folwarku Nowa Wieś Komandorska i Dworek, 1740–1756.** *Geometrischer Grundriss von Neudorf und Klein Höfigen*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 17,4 × 8,4 cm. Opisane granice własności.

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I , s. 437

21. Wrocław. **Widok założenia dworskiego w Bierdzanach, 1740–1756.** *Lusthaus zu Bürzau und Revier*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Założenie dworskie (Lusthaus) i jego otoczenie, widok ogólny z lotu ptaka. Rys. piórkiem, kolorowany, 20 × 16,4 cm. Na dole legenda:

1. Das Lusthaus	pawilon ogrodowy
2. Die Käsel	kocioł /kuchnia/
3. Das kleine ordinair Lusthaus	mały zwykły pawilon ogrodowy
4. Das Vorwerg	folwark
5. Fischer-Haus	dom rybaka
6. Gärtner-Haus	dom ogrodnika
7. Die Ziegel Scheune	szopy ceglarskie
8. Fernerstes Prospect von Breslau	daleki widok Wrocławia
9. das Ohlau Fluß	rzeka Oława

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I , s. 439

22. Wrocław. **Plan fortyfikacji, ok. 1750.** *Plan von der Stadt und Vestung Breslau*. Rys. piórkiem, kolorowany, 121 × 90 cm, skala 1:4900, skala liniowa: 16,3 cm = 200 prętów reńskich. Orientacja wschodnia. Legenda:

A. Die Stadt Breslau.	miasto Wrocław
B. Der Dohm.	katedra
C. Der Sand.	wyspa Piaskowa
D. Klage-Werder.	wyspy Słodowa i Bielarska
E. Bürger-Werder und Mühlberg.	Kępa Mieszczańska i Kępa Młyńska
F. Die Oder-Schantz	szaniec odrzański
G. Burg-Bastey.	bastion Zamkowy
H. St. Matthia Schantz.	szaniec św. Macieja
I. Sand-Wall.	bastion Piaskowy
K. Ziegelthor Bastey	bastion Bramy Ceglarskiej
L. Retrenchement.	transzeje
M. Hospital-Bastey.	bastion szpitalny
N. Ohlauscher-Thor-Ravelin.	rawelin Bramy Oławskiej
O. Taschen Bastey	bastion Sakwowy
P. Zwinger	Zwinger
Q. Schwiednitzer-Thor-Ravelin.	rawelin Bramy Świdnickiej
R. Neue-Bastey.	bastion Nowy
S. Graupen…	bastion Krupniczy
T. St. Antonii…	bastion św. Antoniego
V. Nicolai-Thor und Schantze	Brama Mikołajska i szańce
W. Dragoner-Schantze	Szańce Dragonów
X. Die Scheere.	nożyce
Y. Zeug-Haeuser	zbrojownie
Z. Batterien.	działobitnie / baterie
a. Der Grosse-Ring.	Wielki Rynek
b. der Saltz…	Rynek Solny
c. Neue Marckt.	Nowy Targ
d. Neustadt.	Nowe Miasto
e. Jesuiter Collegium und Kirche.	kolegium i kościół Jezuitów
f. Königliches Ober-Amt.	Wyższy Urząd Królewski
g. Rath. Haus.	ratusz
h. Commendanten-Haus.	dom komendanta
i. St. Elisabeth – Kirch.	kościół św. Elżbiety
k. … Maria-Magdalenae.	kościół Marii Magdaleny
l. … Barbarae,	kościół św. Barbary
m. … Christoph.	kościół św. Krzysztofa
n. neue Begraebniss.	nowy cmentarz
o. reiche Hospital.	szpital Trójcy Świętej
p. S. Bernhardi.	klasztor i kościół Bernardynów
r. zum Heiligen-Geist.	kościół Ducha Świętego
s. St. Vincentii.	kościół św. Wincentego
t. … Catharinae.	kościół św. Katarzyny
u. … Clarae.	kościół św. Klary
w. … Mathiae.	kościół św. Macieja
x. … Dorotheae.	kościół św. Doroty
y. … Mariae	kościół NM Panny na Piasku
z. … Annae	kościół św. Anny
♀. Post-Haus	poczta
1. St. Johannis oder Dohm.	kościół św. Jana – katedra
2. Zum Heiligen Creutz.	kościół Świętego Krzyża
3. St. Agnetae.	kościół św. Agnieszki
4. Pauli.	kościół św. Pawła
5. … Clementis.	kościół św. Klemensa
6. … Hieronimi.	kościół św. Hieronima
7. … Corporis Christi.	kościół Bożego Ciała
8. Capuciner.	klasztor Kapucynów
9. Franciscaner.	klasztor Franciszkanów
10. Hospital zum Heil-Grabe.	szpital Grobu Świętego
11. Hospital.	szpital Wszystkich Świętych
12. Kuttel-Hof.	rzeźnia
13. Wasser-Künste.	dzieła wodne
14. Zimmer-Hof.	stolarnia
15. Creutz.	krzyż

Staatsbibliothek zu Berlin [dalej: SBB], sygn. S Kart X 20663/2

23. Wrocław. **Widok od północy południowej części miasta, 1926.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60047 (AKI 3046)

24. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Partynice, 1926.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60496 (AKI 2754)

25. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Stare Miasto, 1927.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60048 (AKI 4011)

26. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Karłowice, 1925.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60513 (AKI 1616)

27. Wrocław. **Plan wsi Gaj i Huby, 1740–1756.** *Geometrischer Grundris von Herdain und Huben*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 18 × 13 cm. Opisane granice własności.
Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 437

28. Wrocław. **Widok placu Powstańców Śląskich z lotu ptaka od południowego-zachodu, 1928.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 59995 (AKI 5426)

29. Wrocław. **Widok z lotu ptaka statku spacerowego księcia Palatynatu Carla Philipa na Odrze poniżej Wrocławia, na wysokości Popowic, 1740–1756.** *Lust Schiff Welches S. Hoc[h] fürstlische Durchlaucht Herr Carl Philipp Pfaltz graf bey Rhein, Plenis Tittul am Tage S. Annae, als der Strohm bey Pepelwitz Unterhalb Breslau. Hat auf richten Illuminieren lassen, und mit Zahl reicher Gesellschaft, und ein Hoch fürstl.., und ander Hohe gesellschaft sich darauf unter an Stimmung einen rahren Music öfters Divertiert haben*, F.B. Werner, [w:] *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen*, [dalej: *Topographia seu Compendium…*], t. IV. Rys. piórkiem, kolorowany, 19,8 × 11,8 cm, źle oznaczony kierunek nurtu.
Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom IV, s. 298/299

30. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Grabiszyn – Grabiszynek, 1929.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60060 (AKI 6577)

31. Wrocław. **Przedmieście Mikołajskie od strony południowo-zachodniej, 1924.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 59907 (AKI 56)

32. Wrocław. **Przedmieście Mikołajskie, widok od strony pl. Strzegomskiego w stronę wschodnią, 1933.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60307 (AKI 11319)

33. Wrocław. **Plan części Przedmieścia Odrzańskiego w rejonie ulic Pomorskiej i Ptasiej od szpitala Jedenastu Tysięcy Dziewic do Odry z ulicą Pomorską, 1728.** Rys. piórkiem, kolorowany, 24 × 23,5 cm. Na dole po prawej komentarz: *zum Graben wodurch das breite Gr. Fäleru und Waserkunst in die alte Oder ist*. Widoczna siatka ulic, rowy, stawy, mosty.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu [dalej: APWr], sygn. Akta Miasta Wrocławia, nr 259 (10798) karta 189

34. Wrocław. **Pałac księcia biskupa Sintzendorfa – ogrody ozdobne, 1740–1756.** *Fürstbischöfl. Garten zu Breslau vorm Ohlauscher Thor von … Hochfürstl. Eminenz Cardinal von SINTZENDORF Kostbar an gelegt*, F. B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany. Na dole legenda:

1. Das Fürstl. Palatium	pałac książęcy
2. Orangerie	oranżeria
3. Fruchthäuser	cieplarnia
4. Lustgarten	ogród ozdobny
5. Gärntners und andere Wohnungen	mieszkania ogrodnika i inne
6. Das Pflanz Gärtlein	ogródek ziołowy
7. Officianten Wohnungen	mieszkania służby
8. Der Kuchel Garten	ogród kuchenny

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 396/397

35. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Stare Miasto od strony południowo-wschodniej, 1934.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60050 (AKI 11380)

36. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Kozanów, 1925.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60469 (AKI 1702)

37. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Osobowice, 1925.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60571 (AKI 1687)

38. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Grabiszyn – Grabiszynek, 1927.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60054 (AKI 4148)

39. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Popowice, 1931.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60634 (AKI 10232)

40. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Leśnica, 1927.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60481 (AKI 4232)

41. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Złotniki, 1933.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60630 (AKI 11176)

42. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Maślice Małe, 1933.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60546 (AKI 11173)

43. Wrocław. **Zniszczenia Starego Miasta w 1945 r.** Oznaczenia: czarne – budynki z niewielkimi uszkodzeniami; kratkowane – częściowo zachowane; białe – zburzone (wg materiałów Wrocławskiej Dyrekcji Odbudowy, oprac. B. Czerner). Repr. za: E. Małachowicz, *Stare Miasto we Wrocławiu, rozwój urbanistyczno-architektoniczny. Zniszczenia wojenne i odbudowa*, Warszawa–Wrocław 1985, s. 105.

44. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – panorama osiedla Kozanów, 2005.** Fot. S. Klimek.

45. Wrocław. **Plan założenia dworskiego w Brochowie, 1744.** F.B. Werner, *Trapezium des Herrschaftl. Lust-gebäudes, Neu angelegten Ziergarten des Dorff und anliegenden Gegend Bracke Dem Fürstl. gestiftes U.L. Frauen auf dem Sande vor Bresl*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 35,6 × 28,2 cm. Plan założenia dworskiego (z ogrodem ozdobnym), należącego do klasztoru na Piasku, plan wsi i jej otoczenia. Na dole dopisek: *Aufgenomen von Friedr. B. Wernher, R. Matis scenograph. … Ao 1744*.
Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I , s. 450/451

46. Wrocław. **Widok założenia dworskiego w Brochowie, 1740–1756.** *Bracke*, F.B. Wernher, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 30,1 × 22,7 cm. Założenie dworskie z ogrodem ozdobnym, widok z lotu ptaka.
Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I , s. 454/455

47. Wrocław. **Pałac i kościół w Leśnicy, rys. z lat 1740–1756 wg dawnego widoku.** *Das alte Schlos und Kirche zu Lissa*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. wg dawnego widoku. Rys. piórkiem, kolorowany, 16 × 8 cm.
Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 515 (2)

48. Wrocław. **Widok z lotu ptaka Leśnicy, 1740–1756.** *Prospect von Lissa der Gegend auf Breslau zu*, F.B. Werner, [w:] *Topographia oder Prodromus…*, t. I. Rys. piórkiem, kolorowany, 33 × 24 cm. W lewym górnym rogu legenda do widoku Wrocławia:

1. Kirch zu 11000 Jungfr.	kościół Jedenastu Tysięcy Dziewic
2. S. Michael	kościół św. Michała
3. S. Martin	kościół św. Marcina

4. Zum Heiligen Creutz	kościół Świętego Krzyża
5. S. Johan Dom-Kirch	katedra św. Jana
6. S. Marien auf dem Sand	kościół NM Panny na Piasku
7. S. Vinzenz	kościół św. Wincentego
8. PP. Jesuiten Kirch	kościół Jezuitów
9. S. Claren	kościół św. Klary
10. S. Matthia Stift	klasztor św. Macieja
11. Mathematische Thurn	wieża matematyczna
12. Neu Städter Thurn	wieża Nowego Miasta
13. S. Catharinen	kościół św. Katarzyny
14. Dominikaner	dominikanie
15. S. Elisabeth	kościół św. Elżbiety
16. S. Nicolai Kirch	kościół św. Mikołaja
17. S. Maria Magdalena	kościół Marii Magdaleny
18. S. Barbara Kirch	kościół św. Barbary
19. Niclaus Thor	Brama Mikołajska
20. S. Christopher	kościół św. Krzysztofa
21. Rath-haus Thurn	wieża ratuszowa
22. Franciskaner Kirch	kościół Franciszkanów
23. S. Dorothean	kościół św. Doroty
24. Schweidnitzer Thor	Brama Świdnicka
25. Corporis Christi Kirch	kościół Bożego Ciała
26. S. Mauritii Kirch	kościół św. Maurycego
27. S. Salvatoris	kościół Zbawiciela
28. Barmhertzige brüder	klasztor Bonifratrów
29. Der Zobten Berg	Góra Ślęża

Na dole legenda do widoku Leśnicy:

A. Schlos und freye burg-lehn Lissa	zamek i dobro Leśnica
B. Die Pfar Kirch	kościół parafialny
C. Das Vorwerg	folwark
D. Schlössel zu Stabelwitz	zameczek w Stabłowicach
E. Stabelwitzer Kirch	kościół w Stabłowicach
F. Dorf Herrn-Protsch	wieś Pracze
G. Gross Masselwitz	Maślice Wielkie
H. Klein Masselwitz	Maślice Małe
I. Pilsnitz	Pilczyce
K. Pöpelwitz	Popowice
L. Zum letzten Heller	Na Ostatnim Groszu
M. Die Pelz-brücke	most
N. Das Dorf Gande	wieś Gądów
O. Neu Kirch	Żerniki
P. Hermsdorf	Jerzmanowo
Q. Lohe-Flus	rzeka Ślęza
R. Gold Schmiede	Kuźniki
S. Lissauer Mühle	młyn leśnicki
T. Der Weistritz Flus	rzeka Bystrzyca

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom I, s. 496/497

49. Wrocław. **Plan Leśnicy, 1794.** *Carte Von dem zur Herrschaft Lissa gehörigen Kirchen=Busche, und denen daran stosßenden Environs von Stabelwitz, Lissa und Goldschmiede dem Herrn Reichsgrafen Maltzan Gehörig vermeßen und copiret im Mon. Decem 1794 durch dem Bau Inspektor Hersfert*. Światłokopia z XX w., 108 × 71 cm, skala 1:2500, skala liniowa 22,2 cm = 160 prętów.
Zbiory Kartograficzne, BU, sygn. 5974C

50. Wrocław. **Kościół w Psim Polu, 1762–1771.** *Kirche zu Hundsfeld*, F.B. Werner, [w:] *Topographia seu Compendium …..* Rys. piórkiem, kolorowany, 8,7 × 7,7 cm.
Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom IV, s. 672/L

51. Wrocław. **Widok z lotu ptaka – Psie Pole, 1926.** Fotografia lotnicza, z negatywu 13 × 18 cm.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 60503 (AKI 2749)

52. Wrocław. **Widok z lotu ptaka wsi Psie Pole, 1762–1771.** *Plan von Hundsfeld,* F.B. Wernher, [w:] T*opographia seu Compendium…*, t. IV. Rys. piórkiem, kolorowany, 32 × 17,5 cm. W prawym dolnym rogu legenda:

1. Die Kirche	kościół
2. Die Pfarhof	plebania
3. Die Baderey	łaźnia
4. Grosse Wirtshaus zu…	duży budynek gospodarczy…
5. Herrschafte Vorwerg (…)	folwark pański (…)
6. Die Schmiede	kuźnia
7. Die Schäferey	owczarnia
8. Der Weide Flus	Widawa
9. Nazwiska dzierżawców	

Dział Rękopisów, BU, nr inw. R 551, tom IV, s. 668/669

53. Wrocław. **Brama Fryderyka, widok elewacji, 1776.** *Strassenfasade der 1776 erbauten kasemattieren Kaserne*. Drzeworyt 153 × 47 cm, skala 1:125, skala liniowa: 6,2 cm = 24 stopy reńskie.
Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin [dalej: GStA PK], sygn. XI D 70140

54. Wrocław. **Projekt fortyfikacji z lat 1830–1831**, kpt. Schubert, oprac. M. Małachowicz.

55. Wrocław. **Projekt twierdzy Wrocław – 27 sierpnia 1859**, gen. Brese-Winiary, oprac. M. Małachowicz.

56. Wrocław. **Nowoczesna twierdza Wrocław z lat 1890–1914**, oprac. M. Małachowicz.

CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1a, 1b. Wrocław. **Plan katastralny, 1866.** Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:2500 oprac. na podst. planu katastralnego w skali 1:1000 z 1866 r. autorstwa Moritza Sadebecka, przechowywanego Oddziale Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

2. Wrocław. **Plan katastralny centrum miasta w latach 1902–1912.** Oprac. R. Eysymontt, A. Zabłocka-Kos, T. Dzieniszewska, przy współpracy J. Goliszewskiego. Plan w skali 1:2500 oprac. na podst. drukowanych planów katastralnych, przechowywanych we Wrocławiu w Archiwum Państwowym i Muzeum Architektury (Archiwum Budowlane), oraz w J.G. Herder-Institut w Marburgu (Niemcy). Załączony planik wskazuje czas powstania poszczególnych fragmentów katastru.

3. Wrocław. **Osadnictwo wczesnośredniowieczne na współczesnym obszarze administracyjnym miasta.** Oprac. K. Demidziuk, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:60 000 oprac. na podst. planu wydawnictwa Eko-Graf w skali 1:20 000 z 2011 r.

4a. Wrocław ok. 1200 roku. Oprac. J. Piekalski, C. Buśko

4b. Wrocław. **Elementy struktury osadniczej lewobrzeżnego miasta ok. połowy XII w.** Oprac. C. Buśko

5. Wrocław ok. roku 1300. Relikty zabudowy średniowiecznej na tle schematu parcelacji i stosunków własnościowych w mieście. Skala 1:5000; Oprac. M. Chorowska, Cz. Lasota, T. Kastek

6. Wrocław. **Zamek książęcy na Ostrowie Tumskim – fazy rozwoju przestrzennego w XII–XV w.** Datowanie faz 1–5 przyjęto na podstawie analiz ^{14}C z prawdopodobieństwem 68%, podziałka liniowa. Oprac. M. Chorowska, oprac. graficzne M. Caban.

7. Wrocław. **Studium przekształceń parcelacyjnych i zagospodarowania parcel mieszczańskich w bloku zabudowy ograniczonym ulicami: św. Mikołaja, Kiełbaśniczą, Ruską i Rzeźniczą w XII–XVIII w.** Oprac. M. Chorowska, M. Krzywka

8a. Wrocław. **Kształtowanie się działek przyrynkowych w XIII–XV w.** na bazie kurii lokacyjnej (60 × 120 stóp). Oprac. M. Chorowska

8b. Wrocław. **Kształtowanie się zabudowy na terenie dwóch bloków położonych na zachód od Rynku do końca średniowiecza.** Oprac. M. Chorowska

8c. Wrocław. **Architektura mieszczańska przy Rynku.** Relikty zabudowy średniowiecznej i wczesnonowożytnej na planie bloków przyrynkowych. Oprac. M. Chorowska

9. Wrocław. **Stan rozpoznania średniowiecznej murowanej zabudowy** na tle planu katastralnego 1902–1912 (1:4000). Oprac. M. Chorowska, R. Eysymontt, A. Żurek, przy współpracy Cz. Lasoty

10. Wrocław. **Przemiany funkcjonalno-przestrzenne miasta w dobie średniowiecza (do ok. 1530 r.)** na tle planu katastralnego 1902–1912 i sieci wodnej z ok. 1530 r. (skala 1:4000). Oprac. R. Eysymontt, A. Żurek

11. Wrocław. **Przemiany funkcjonalno-przestrzenne miasta w dobie nowożytnej (ok. 1530 – ok. 1807/1810)** na tle planu katastralnego 1902–1912 i sieci wodnej z ok. 1807 r. (skala 1:2500). Oprac. L. Ziątkowski

12. Wrocław. **Przemiany funkcjonalno-przestrzenne centrum miasta w latach 1807–1918** na tle planu katastralnego 1902–1912 (skala 1:2500). Oprac. A. Zabłocka-Kos.

13. Wrocław. **Przedmieście Mikołajskie, Kępa Mieszczańska, Przedmieście Odrzańskie.** Oprac. R. Eysymontt, K. Chrzan. Oprac. kart. K. Chrzan. Plan w skali 1:5000 opracowany na podst. mapy zasadniczej miasta z 2017 r. oraz studiów historyczno-urbanistyczno-konserwatorskich D. Eysymontt, R. Eysymontta, Ł. Krzywki i B. Ludwig z lat 1999, 2000, 2002.

14. Wrocław. **Przedmieście Oławskie.** Oprac. R. Eysymontt, K. Chrzan. Oprac. kart. K. Chrzan. Plan w skali 1:5000 opracowany na podst. mapy zasadniczej miasta z 2017 r. oraz studium historyczno-urbanistyczno-konserwatorskiego R. Eysymontta i Ł. Krzywki z 1999 r.

15. Wrocław. **Leśnica.** Oprac. R. Eysymontt, K. Chrzan. Oprac. kart. K. Chrzan. Plan w skali 1:5000 opracowany na podst. mapy zasadniczej miasta z 2017 r. oraz studium historyczno-urbanistyczno-konserwatorskiego R. Eysymontta i Ł. Krzywki z 2004 r.

16. Wrocław. **Współczesny obszar admistracyjny miasta w latach 1750–1830.** Oprac. R. Eysymontt, D. Adamska, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:40 000 oprac. na podst. planu wydawnictwa Eko-Graf w skali 1:20 000 z 2011 r.

17. Wrocław. **Współczesny obszar admistracyjny miasta w latach 1870–1939.** Oprac. R. Eysymontt, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:40 000 oprac. na podst. planu wydawnictwa Eko-Graf w skali 1:20 000 z 2011 r.

18. Wrocław. **Najważniejsze zespoły osiedlowe Wrocławia powstałe w latach 1945–2012.** Oprac. A. Gabiś, G. Strauhold, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:40 000 oprac. na podst. planu wydawnictwa Eko-Graf w skali 1:20 000 z 2011 r.

19. Wrocław. **Widok od strony południowo-wschodniej, 1536/1537.** *Breslav*. Rys. piórkiem, kolorowany, akwarela, 62 × 31,5 cm. Miasto gotyckie. Akcentem renesansowym jest nowy hełm wieży kościoła św. Elżbiety z 1535 r. Na pierwszym planie szubienica na Wygonie Świdnickim oraz szachulcowa zabudowa przedmieść. Wyraźnie zmonumentalizowano Wzgórza Trzebnickie na północy i pagórki na pierwszym planie. Jeden z 56 widoków miast umieszczonych w dzienniku podróży do Krakowa palatyna Ottona Heinricha von Neuburg.
Universitätsbibliothek Würzburg, Handschriftenabteilung, Reisealbum Pfalzgraf Ottheinrichs von seinem Zug nach Krakau, Delin VI, B. 48

20. Wrocław. **Plan aksonometryczno-perspektywiczny miasta, 1562.** *Contrafactur der Stadt Bresslau*, Barthel Weiner (ojciec i syn). Oryginał malowany na płótnie, 187 × 186 cm, skala oryginału ok. 1:4000. Reprodukcja wg kopii planu w formie litografii kolorowanej w skali 1:1 wyd. przez Christiana Friedricha Paritiusa w 1826 r. Ufundowany przez mieszczanina wrocławskiego Georga Ubera, dedykowany (z okazji koronacji w Pradze na króla Czech) Maksymilianowi II i jego ojcu cesarzowi Ferdynandowi I; do 1945 r. w Stadtbibliothek Breslau.
Dział Zbiorów Kartograficznych, BU, sygn. 5855-A

21. Wrocław. **Plan widokowy miasta, 1591.** *VRBIS WRATISLAVIAE SILESIORUM METROPOLIS GENVINA DESCRIPTIO*, Georgius Hayer. Akwaforta, 48,2 × 35,8 cm, przybliżona skala 1:4000. Widok z lotu ptaka od strony południowo-wschodniej. Miasto przedstawiono w początkowym okresie rozwoju fortyfikacji bastionowych, ok. 1590.
Dział Starodruków, BU, sygn. 2 G 344,2,1 = 370858

22. Wrocław. **Plan widokowy miasta, po 1595.** *Wratislavia, Breßlaw*, Wenzel Hollar, wyd. Mattheus Merian (1593–1650), Frankfurt a. Main, 1641. Miedzioryt 36,3 × 28,7 cm. Plan perspektywiczny od strony południowo-wschodniej. W lewym górnym narożniku herb Wrocławia, w dolnych narożnikach legenda (obiekty sakralne, bramy miejskie). Plan powstał po r. 1595 (widnieje na nim zrealizowany 1594–1595 bastion Sakwowy) jako częściowa aktualizacja planu sprzed 1580 (brak bastionów Piaskowego, 1580 i Ceglarskiego, 1585/6), lub raczej anachronicznego w tym zakresie planu Vrooma-Grossa z 1586 (duża zbieżność ogólnego ujęcia i przedstawień poszczególnych budowli). Opublikowany po raz pierwszy w: *Johann Angelli a Werdenhagen I.C.C. de rebuspublicis Hanseaticis*, Frankfurt a. Main, 1641 r., później wielokrotnie powielany.
Dział Starodruków, BU, sygn. 28.20.3.89, pag 46

23. Wrocław. **Widok miasta od wschodu z nowymi fortyfikacjami, 1604.** *Die statt bresslaw, wie sie an dem orth, da sie ihre neugefangne pasteyen hatt an zue sehen. 1604*. Rys. kolorowany, 56 × 41,2 cm. Widoczne fortyfikacje i mosty: Bramy Sakwowej, Oławskiej i na wyspę Piaskową, fortyfikacje bastionowe przy Bramie Oławskiej.
Herzog August Bibliothek, Wolfenbütel, sygn. Cod. Guelf. 1.6.1a Aug. 2°, folio 4r

24. Wrocław. **Fragment planu części wschodniej miasta, 1604.** *Grundriss der Stadt Breslau so ist die neu angefangne pasteyen belangt, 1604*. Rys. kolorowany, 56 × 41,2 cm. Orientacja północno-zachodnia. Widoczna część wschodnia fortyfikacji bastionowych.
Herzog August Bibliothek, Wolfenbütel, sygn. Cod. Guelf. 1.6.1a Aug. 2°, folio 5r

25. Wrocław. **Plan fortyfikacji, 1630.** Wg. V. von Saebischa, ok. 1630–1650, wyk. ok. 1750 r. Rys. piórkiem, papier czerpany, 60 × 44 cm. Orientacja południowo-wschodnia.
Dział Zbiorów Kartograficznych, BU, sygn. 2494 IV B

26. Wrocław. **Plan fortyfikacji, ok. 1715.** *Plan der Fortification von Breslau*. Rys. piórkiem, kolorowany, 53 × 41 cm, skala ok. 1:1500, orientacja południowo-wschodnia. Oznaczone na czerwono mury z szyjami bramnymi, wewnętrzny pierścień fortyfikacji.
SBB, sygn. IIIC Kart X 20643

27. Wrocław. **Pomiarowy plan miasta i okolic, 1717.** *Geometrischer Grund-Riss und Delineation der Haupt-Statt und Vestung Bresslau in Herzogthum Ober und Nieder Schlesien mit allen seinen Vorstätten und nahe anliegenden Dörffen wurde im Jahre 17I7 im Frühjahr mit Boussole, aufgenommen und observiret von Daniel Pezold*. Rys. piórkiem, kolorowany, 38 × 28 cm, skala oryginału ok. 1:18 800, skala liniowa 4 cm = 200 prętów. Orientacja południowo-wschodnia. Obejmuje obszar od Szczytników na północnym wschodzie do Gaju na południowym wschodzie, Gajowic na południowych zachodzie i Różanki na północnym zachodzie. Przedstawiono fortyfikacje i kwartały zabudowy miejskiej oraz schematycznie zabudowę przedmieść i wsi podmiejskich. Szczegółowo zaznaczono sieć wodną. W legendzie oznaczono budowle publiczne i dzieła fortyfikacyjne. W narożniku panorama miasta z opisem.
SBB, sygn. IIIC Kart X 20644

28. Wrocław. **Plan twierdzy, ok. 1730.** Rys. piórkiem, kolorowany, 41 × 27,5 cm, skala ok. 1:10 000. Orientacja południowo-zachodnia. Oznaczenie bloków zabudowy, najważniejszych budowli, fortyfikacje średniowieczne, zarys fortyfikacji bastionowych, wody i stawy na południe od miasta.
Staatsarchiv, Wien, sygn. G I c 73

29. Wrocław. **Plan miasta, 1740.** *Plan von Breslau*. Rys. piórkiem, kolorowany, 34 × 49 cm, skala 1:7000, skala liniowa 5,4 cm = 100 prętów. Orientacja południowo-zachodnia. Miasto w murach, oznaczone wody, bez fortyfikacji pruskich. Legenda pisana – na górze budowle świeckie, na dole po prawej kościoły rzymskokatolickie.
Nationalbibliothek Wien, sygn. Kartensammlung, ALB Port 227-9 Kar

30. Wrocław. **Mapa okolic miasta, ok. 1750.** *Plan von der Gegend und den Dörfern welche um die Stadt Breslau bis Lissa hin liegen*. Rys. piórkiem, kolorowany, 49 × 38 cm, skala ok. 1:40 000, skala liniowa 7,5 cm = 4000 kroków lub 800 prętów. Orientacja południowa. Oznaczone wody i kompleksy leśne, rozłogi polne i wsie, zasięg od Tarnogaju na wschodzie do Leśnicy na zachodzie, od Smolca na południu po Karłowice i Rędzin na północy.
Dział Zbiorów Kartograficznych, BU, sygn. 5111 III C

31. Wrocław. **Mapa okolic miasta, 1750.** Rys. piórkiem, kolorowany, papier na płótnie, w ramkach 70 × 50 cm, skala 1:24 300, skala liniowa 31 cm = 1 mila = 10 000 kroków = 2000 prętów. Orientacja południowa. Obejmuje teren Kozanowa do Swojczyc, Klecinę, Ołtaszyn. Oznaczono linie zabudowy, wody, zieleń, drogi, rzeźbę terenu.
SBB, sygn. IIIC Kart N 16402

32. Wrocław. **Duszpasterstwo katolickie, 1752.** Johann David Schleuen Starszy wg F.B. Wernera. *Ichnographica VRBIS WRATISLAVIENSIS Delineatio, praeter alia exactissime etiam repraesentans singula Templa et Monasteria ibidem existentia cum Iurisdictione cujusvis Curatiae Romano-catholicae ad complementum Tabulae Geographicae Diocesim Silesiae exhibentis adornata, ab Homannianis Heredibus. Norimb., A. 1752*. Miedzioryt, 56,2 × 42,1 cm, skala ok. 1:3500. Orientacja północno-zachodnia. Przeróbka starszego planu *Accurater Abriss der Stadt Bresslau im Hertzogthum Schlesien*, wydrukowanego w Berlinie w 1741 r. Duszpasterstwo katolickie w mieście i na przedmieściach po zmianach dokonanych w 1748 r. Plan stanowi dopełnienie zamieszczonej w tym samym atlasie mapy diecezji wrocławskiej.
Dział Zbiorów Kartograficznych, BU, sygn. OSD 2 G 182 (370846)

33. Wrocław. **Mapa wojenna okolic Wrocławia na prawym brzegu Odry, 1753.** Ch.F. von Wrede, *Ein Theil des BRESLAUER und OELISISCHEN FÜRSTENTHUMS Breslauer Oelsischen und Trebnitzer Creises*. [w zbiorze:] *Karte der Gegend von Breslau bis an die Pohlnische Grenze und von Creuzburg bis nach Züllchau in 42 Sectiones eingetheilet, sygn. C. von Wrede, Glatz de. 22 obr: 1753*. Rys. piórkiem, kolorowany, 68 × 49 cm, skala oryginału 1:35 000, skala liniowa 21,2 cm = 2000 prętów reńskich = 1 mila. Po prawej tabela przedstawiająca liczbę mieszczan i gospodarzy, zagrodników i koni w poszczególnych miejscowościach (*Designation derer Örter und Eigenthümer*), po lewej na dole określenie liczby domów na poszczególnych wrocławskich przedmieściach (*Specification derer in der Stadt Breslau und ihren Vorstädten befindlichen Haüser*). Mapa ukazuje rzeźbę terenu, wody, lasy, sieć drogową i zabudowę.
SBB, sygn. IIIC Kart N 15060, Band 5, Karte 32

34. Wrocław. **Plan ataku na miasto wojsk pruskich, 1757.** *Grundriss der Stadt Breslau mit der Könige Preuss. Attaque von 8ten bis 20ten December 1757*. Rys. piórkiem, kolorowany, papier czerpany, 28,5 × 24,3 cm, skala oryginału 1:6300, skala liniowa 3,6 cm = 120 sążni. Orientacja północno-zachodnia. Oznaczone ogrody i przedmieścia, linie ostrzału, budynki publiczne. W legendzie opis ataku. Na dole podpis: *Gezeichnet durch Max. Von Neumann Lieutnant Adjutant S-nes Excellenz des Herren Feld-Marschall – Lieutn. Bar. Salis.*
Staatsarchiv Wien, sygn. H III e 1504

35. Wrocław. **Plan oblężenia miasta przez wojska pruskie, 1757.** *Grundriss und der ganzen Situation von Breslau wie solche von 8ten bis 20ten December 1757 von Königl.-Preuss. belagert*. Rys. piórkiem, kolorowany, papier czerpany, 44 × 33 cm, skala oryginału ok. 1:15 000, skala liniowa 13,3 cm = 1000 sążni. Legenda A–Z, oznaczone przedmieścia, zieleń, ustawienie wojsk, mosty. Podpis po lewej na dole: *d'e Pflacher grenadier Haupt delineavit.*
Staatsarchiv Wien, sygn. H III e 1504-1

36. Wrocław. **Plan miasta, 1765.** *Breslau, c. 1765*. Rys. piórkiem, kolorowany, 102 × 101 cm, skala oryginału ok. 1:3455, skala liniowa 11 cm = 100 prętów. Orientacja północno-wschodnia. Oznaczenia pisane wszystkich bastionów, projekt niezrealizowany w całości, dorysowane ołówkiem szkice niektórych bastionów.
SBB, sygn. IIIC Kart X 20678

37. Wrocław. **Plan miasta i przedmieść, 1765.** *Plan de la ville et faubourgs de Breslau, 1765*. Rys. piórkiem, kolorowany, 104 × 89 cm, skala oryginału 1:3455. Orientacja południowa. Rozrysowane linie ostrzału, literami oznaczone poszczególne dzieła obronne.
SBB, sygn. IIIC Kart X 20678/1

38. Wrocław. **Mapa okolic miasta, 1770,** Karl von Schmettau. Rys. piórkiem, kolorowany, 90 × 55 cm, skala oryginału ok. 1:33 000. Oznaczona rzeźba terenu, zabudowa, drogi.
SBB, sygn. Kart L 5420/7-18 (197)

39. Wrocław. **Mapa południowo-zachodnich okolic miasta, 1764–1770.** *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, Ludwig Wilhelm Regler. Rys. kolorowany, 90 × 62 cm, skala oryginału 1:24 000. Mapa topograficzna z siecią dróg, rzekami, oznaczeniami bloków zabudowy.
SBB, sygn. IIIC Kart N 51140, sekcja 53

40. Wrocław. **Plan miasta i wsi podmiejskich, ok. 1774–1776.** *Plan de la ville et des environs de Breslau*. Rys. kolorowany, 88 × 82 cm, skala oryginału ok. 1:7100, skala liniowa 8,5 cm = 160 prętów. Orientacja południowa. Przedstawiono fortyfikacje w przedostatnim okresie ich rozbudowy po 1774, na tle uproszczonych bloków zabudowy i ważniejszych budowli publicznych (brak słoniczoła bastionu św. Antoniego, zrealizowanego 1778/9, i kanału doprowadzającego wodę do fos Ostrowa Tumskiego, zrealizowanego w 1779). Na przedmieściach wydzielono ogrody, pola, pastwiska i nieużytki, szczegółowo ukazano przebieg Starej Odry i starorzecza, cieniowaniem zaznaczono skarpy zewnętrzne fortyfikacji. Oznaczono jako projektowany niezrealizowany szaniec przed Polem Maciejowym. Brak cmentarzy powstałych w 1776 (przed Bramą Mikołajską: komunalnego i ewangelicko-reformowanego) oraz w 1776–1777 (cmentarze na stokach zewnętrznych fortyfikacji) pozwala datować plan w miarę precyzyjnie na lata 1774–1776.
SBB, sygn. IIIC Kart X 20679/12

41a, 41b. Wrocław. **Mapa okolic miasta, ok. 1790.** *BRESLAU*. Rys. piórkiem, kolorowany, 127 × 48 cm, skala oryginału 1:24 000, 127 × 48 cm. Część obecnego miasta na północ od Odry, od ujścia Bystrzycy na zachodzie do terenu za wsią Łany; fortyfikacje zaznaczone schematycznie, woda, zieleń, łąki, pola, lasy, woda, bloki zabudowy, nazwy łąk na terenie parku Szczytnickiego.
SBB, sygn. 1 S Kart N 16398/1

42a, 42b. Wrocław. **Odra we Wrocławiu, 1794.** *Geometrische Charte von der Oder Strom und dem Terrain, welcher zwischen dem Ohla und Wyda Flusse liegt, von dem Tscheschnitzer Grentze bis zum Einfall des Schweidnitzr Wassers mit saemtlichen vorhandenen Bewallungen. 1794, Klemt*. Rękopis wielobarwny, 236 × 96 cm, skala oryginału 1:10 000, skala liniowa 22,2 cm = 510 prętów. Orientacja północna. Widoczna Stara Odra, Oława, Widawa, Zielona, Ługowina, Ślęza, oznaczona własność państwowa, kościelna, dworska, gminna i chłopska, nazwiska właścicieli, pola, ogrody, łąki, pastwiska, zarośla, nazwy terenowe, zamek, dwory, bramy miejskie, prochownia, magazyn żywności, kościoły, szańce itd.
APWr, sygn. Zespół Regulacji Rzeki Odry I / 131

43. Wrocław. **Odra we Wrocławiu, 2. poł. XVIII w.** Rękopis wielobarwny, 93,5 × 58, 5 cm, sygn. Maletius. Odra, Oława, własności, obiekty przemysłowe i militarne, budynki publiczne, kazamaty, arsenał, prochownia, zarys bastionów fryderycjańskich na północnym brzegu. Zakończenie zachodnie Wyspy Tumskiej z ogrodem. Przy Bramie Mikołajskiej fortyfikacje rozplantowane.
APWr, sygn. Zespół Regulacji Rzeki Odry I / 183

44. Wrocław. **Plan twierdzy, 1802.** *Plan von der Festung Breslau, Inglt. V. Poblotzki 1802. Grundris: von Breslau mit den Festungswerken, Gebäudelagen auserhalb der Stadt (Er wahrscheinlich hierzu gehörends Blatt mit einem Gebäudeverzeichnis (Renvoi) fehlt*. Drzeworyt kolorowany, 62,5 × 46,5 cm, skala oryginału 1:7200, skala liniowa 10 cm = 190 prętów. Plan z zaznaczonymi dziełami obronnymi i położeniem budynków poza miastem. Oznaczona zieleń, zabudowa, aleje, nazwy budowli publicznych.
GStA PK, sygn. XI.HA, Karten Kriegsministerium, Festungspläne, E 72090

45. Wrocław. **Plan twierdzy, 1806.** *Plan der ehemaligen Festung Breslau mit den Franzosen im Jahr 1806 darauf gefurfthens Angriffen*. Rys. piórkiem, kolorowany, 45 × 30 cm, skala oryginału ok. 1:10 000, skala liniowa 7,6 cm = 200 prętów. Widoczne linie ostrzału ataku od strony zachodniej i północnej, opisy poszczególnych budowli.
SBB, sygn. Kart Ea 5.51/a

46. Wrocław. **Fortyfikacje miasta, 1808.** *Breslau*. Kopia ok. 1880. Rękopis wielobarwny, karton na tekturze, 163 × 93 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 15,7 cm = 100 prętów. W legendzie od „a" do „m" oznaczenie budowli wojskowych, elementów fortyfikacji, budowli publicznych, mieszkalnych, mostów, granice posiadłości miejskich i kościelnych, Odra, Oława, fosa miejska, cmentarze i ogrody.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 20

47a, 47b. Wrocław. **Plan twierdzy wrocławskiej, 1807.** *Plan der Festung Breslau nebst umliegenden Gegend nach dere teilweisen Schleifung von 1807, Inglt. Wenzell [1809], Verzeichniss der Festungswerke Deckblatt mit den Stand von Januar 1820*. Drzeworyt kolorowany, 41 × 40 cm, skala oryginału ok. 1:15 000, skala liniowa 7,5 cm = 300 prętów. Mapa z otwartą i zamkniętą nakładką, poprawki na naklejce, legenda z pozycjami 1–11, A–L.
GStA PK, sygn. XI. HA Karten, Kriegsministerium, Festungspläne, F 71888

48. Wrocław. **Mapa okolic miasta, 1820.** *Topographisch- militarische Karte der Umgegend Breslaus (Begrenzung: Auras-Ja:ntschdorf – Kottwitz – Sadowitz), augenommen von Artlt. Carl Hoffmann unter Mithilfe von Ufzz. Grosmann und den Bombardiers Jaeger und Pedell, gezeichnet von Bombardier Knispel, litographiert von Julius Steinmetz bei J.D. Gru:sau in Breslau, 1820*, druk czarno-biały, 86,5 × 86 cm, skala oryginału ok. 1:44 000, skala liniowa 10 cm = 6000 kroków. Widoczna rzeźba terenu.
GStA PK, sygn. XI B 70196

49. Wrocław. **Plan miasta, 1820.** *Grundriss von Breslau. Aus den vorhandenden Planen, nach den neusten Veraenderungen, zusammengetragen in den Monaten April, May, Juny des Jahres 1820 durch Carl Heinrich Studt*. Miedzioryt kolorowany, 59,3 × 55,5 cm, skala oryginału ok. 1:4800, skala liniowa 11,8 cm = 150 prętów. Ukazano miasto z bliskimi przedmieściami. Barwami oznaczono budowle wg kategorii własności, ogrody i pola.
GStA PK sygn. XI. HA, Karte E 50 904

50a, 50b. Wrocław. **Odra we Wrocławiu, 1823.** *Karte von dem Dorffe Ottwitz oberhalb Breslau bis Oswitz unterhalb Breslau wo die IV-te Haupt Abteilung anfaengt, 1823, Bauschke, Wasserbauinspektor, revidirt 1825 r. Herrmann, Wasserbauinspektor*. Rękopis wielobarwny, 267 × 93 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa 18 cm = 250 prętów. Orientacja południowa. Oznaczone starorzecza, drogi w układzie przedindustrialnym, grodzisko, Stara Odra, Oława, Widawa, rodzaje podłoża, ulice, place, linie kolejowe, mosty, promy, granice przedmieść, własności, obiekty przemysłowe, wojskowe i publiczne.
APWr, sygn. Zespół Regulacji Rzeki Odry I / 353

51. Wrocław. **Plan miasta, 1830.** *Plan von Breslau 2-te nach den neuesten Veranderungen Verbesserte Auflage Verlag der Kunst u. Buchhandlung von I.D. Gruson & Comp…* Miedzioryt kolorowany, 41 × 36 cm, skala oryginału ok. 1:20 000. Naniesione projekty fortyfikacji 1830–1831, zewnętrzne dzieła oddzielone. Na górze dopisek *Befestigungs= Entwurf von Schubert, Hauptm. im Ingen: Corps, Garn: Bau Direktor VI Armen Corps*. Legenda A–Z, I–XIII.
SBB, sygn. IIIC Kart X 20712

52. Wrocław. **Fragment mapy topograficznej, 1826–1831.** *Urmesstischblatt Blatt 2827 aufgenommen und gezeichnet: Blatt 2827 v. Koscielski, v. Bojanowsky, 1826/31; Blatt 2828 v. Hauenschild, 1826; Blatt 2891 v. Koscielsky, 1831; Blatt 2892 v. Luttütz, v. Lüttichau, 1826*. Rys. kolorowany, sekcja 46,8 × 44 cm, skala oryginału 1:24 000. Montaż 4 sekcji. Obejmuje Leśnicę, oznaczono sieć dróg, zabudowania, lasy, szrafowaniem rzeźbę terenu.
SBB, sygn. IIIC Kart N 729/1- 2827, 2828, 2891, 2892

53. Wrocław. **Koncepcja nowej twierdzy wrocławskiej, 1859.** *Befestigungsprojekt, Bl. 1–4. Lage der geplanten Forts und Bastionen*. Drzeworyt, kolorowany, na płótnie, 112,5 × 104,5 cm, skala oryginału 1:2880, skala liniowa 14,7 cm = 200 prętów.
GStA PK, sygn. XI. HA Karten, Kriegsministerium, Festungspläne, A 71390 BI

54. Wrocław. **Plan wodociągów, 1860.** *Breslauer Wasserleitung. Allgemeiner Dispositions Plan des des sämtlichen Röhren- Systems mit Wasserscheibern, Abschlusshähnen und Hydranten, ok. 1860*. Rękopis wielobarwny, kalka płócienna, 101 × 83, 5 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa 22,5 cm = 50 prętów, 1 cal dziesiętny = 300 prętów. Oznaczone Oława, Odra, mosty, ulice, zieleńce, wodociągi, stacje pomp, budynki mieszkalne i sakralne.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 989

55. Wrocław. **Plan Starego Miasta i wyspy Mieszczańskiej, ok. 1865.** Moritz Sadebeck, *Karte von der Haupt und Residenzstadt Breslau und zwar von dem inneren Theile derselben mit dem Bürgerwerder und der Sand- Insel nebst den angrenzenden Theilen der Vorstädt*. Rękopis kolorowany, karton podklejony płótnem, 166 × 124,5 cm, skala oryginału ok. 1:1500, skala liniowa: 25 cm = 100 prętów. Zmniejszona wersja wykonanego w skali 1:1000 planu sekcyjnego miasta tegoż autora. W obrębie fosy przedstawiono parcelację oraz ważniejsze budowle publiczne, na zewnątrz fosy wszystkie przyległe budowle. Budynki podzielone na kategorie wg konstrukcji i własności.
Dział Kartografii Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 3810/A, Teczka nr 26

56. Wrocław. **Plan Rynku, 1850,** Hoffmann. Rękopis wielobarwny, papier na płótnie, 27 × 20,5 cm. Brak skali. Orientacja południowa. Plan Rynku z oznaczeniem stałych i tymczasowych kramów we wschodniej i południowej części placu, ratusz i sukiennice.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1

57. Wrocław. **Plan Rynku, 1879.** Rękopis wielobarwny, karton na płótnie 54 × 42 cm, skala oryginału 1:500, skala liniowa 6 cm = 30 m. Ratusz, sukiennice, kramy.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 2

58. Wrocław. **Plac Solny, 1850.** *Blücher Platz*. Rękopis wielobarwny, 54 × 47 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 28,2 cm = 20 prętów. Oznaczone nazwiska i profesje właścicieli, studnia, giełda, budynki kupieckie.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1559

59. Wrocław. **Plan nieregularnego biegu Widawy i dominium Kowale, 1754.** C.F. Marschall z planu Neuwertza z 1750, *Plan von dem irregulairen Lauff des Weida Strohmes in Soweit er das Dominium Cavallen und dessen Benachbarte alluirt*. Rękopis wielobarwny, papier na płótnie, 87 × 62,5 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa 15 cm = 200 prętów. Orientacja północno-wschodnia. Kowale z oznaczeniem własności, widoczna Widawa ze starorzeczami i dopływami, drogi wiejskie i polne, mosty, łąki, pastwiska, grunty orne, nazwy terenowe, lasy, wieś Kowale.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1583

60. Wrocław. **Plan Rakowca, 1761.** *Plan von dem Stadt Guthe oder Feldmark Morgenau wie auch die Stadt Breslau, vermessen 1760, und in diese Proportion gebracht 1761 durch A und M.N. Neuwertz*. Rękopis wielobarwny, papier na płótnie, 93 × 69 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa 15 cm = 200 prętów. Orientacja południowa. Widoczne granice m.in. ze Szczytnikami, Dąbiem, Siedlcami, Ołbinem oraz Oława, Odra, fosa miejska, starorzecza, staw; oznaczona własność gruntów.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1582

61. Wrocław. **Plan Nowego Dworu, 1775.** *Charte von dem Guthe Höfchen dem Königl. Commercien Rath u. Kaufmanns- Aeltesten Herrn Opitz gehörig, Neuwertz*. Rękopis wielobarwny, 85 × 75 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 10,5 cm = 70 prętów. Orientacja zachodnia. Widoczne obszary granicznych wsi, wieś i folwark, budynki dworskie i włościańskie, rzeki, drogi, grunty dworskie, orne, łąki, działki chłopskie, wpisane nazwiska właścicieli.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 593

62. Wrocław. **Plan pastwisk przed Bramą Mikołajską, 1800.** *Plan von der bei Breslau vor dem Nikolai-Thor liegenden Viehweide, c. 1800*. Rys. piórkiem, kolorowany, 52 × 38 cm, skala oryginału ok. 1:5000, skala liniowa 7,6 cm = 100 prętów lub 900 kroków. Orientacja zachodnia. Zaznaczony plac na magazyn siana.
SBB, sygn. IIIC Kart X 20960

63. Wrocław. **Plan Kuźników, 1818.** *Carte von Schmiedefeldt Breslauer Creises 1818, durch den Geometer Peltz*. Rękopis wielobarwny, papier na płótnie, 96 × 88 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 17,7 cm = 120 prętów. Orientacja zachodnia. Widoczne obszary wsi graniczących, rzeka, glinianki, stawy, drogi wiejskie, most, parcele chłopskie, nazwiska właścicieli, grunty rolne, pastwiska, łąki, zarośla, trójpolówka, budynki włościańskie i dworskie.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 597

64. Wrocław. **Plan Brochowa, 1818.** *Triplicat Carte von der Feldmark Brokau Breslauer Kreises. Auf Veranlassung der Erbund Gerichts Frau Frau Emilie Auguste Verwittwete Kuh Behufs einer Ackerteilung speciell vermessen im März 1818, durch den Königlichen Regierungs Geometer Opitz, kop. 1826 Thoreind*. Rys. kolorowany, papier na płótnie, 75 × 60 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa 14 cm = 200 prętów, 1 cal dziesiętny = 50 prętów. Oznaczenie numeryczne pól i własności, budynki, ogrody zagrodowe, pałac, park, wody i drogi.
APWr, sygn. Kartografia Komisji Generalnej Wrocławia 133

65. Wrocław. **Odra we Wrocławiu, 1821.** *Karte von dem Dorffe Oswitz bis zum Kretscham Sandberg im Königl. Regierungs Departement Breslau. Triplicat*, oryginał z 1821 r. *I. Redeker*, kopia z 1825 r. *Chr. Fr. Nitschke*. Rękopis wielobarwny, 230 × 78 cm, skala oryginału ok. 1:4800, skala liniowa 1 cal dziesiętny = 50 prętów.
APWr, sygn. Zespół Regulacji Rzeki Odry I /381

66. Wrocław. **Plan Oporowa, 1837.** *Broullion Charte von der Feldmark Opperau. Breslauer Kreises …. Conducteur Geissler, 1837*. Rys. piórkiem, kolorowany, papier na płótnie, 130 × 115 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 15 cm = 100 prętów, 1 cal dziesiętny = 25 prętów. Orientacja północno-wschodnia. Oznaczenie numeryczne pól i własności, budynki, ogrody zagrodowe, pałac, wody i drogi.
APWr, sygn. Komisja Generalna Wrocławia 110

67. Wrocław. **Plan Tarnogaju, 1852.** *Durgoy-Rein. Karte von der Feldmark Dürrgoy Kr. Breslau, 1852 Geissler = oryg., 1857 Grabe kop*. Rękopis wielobarwny, kalka płócienna, 96 × 84,5 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 19,5 cm = 130 prętów. Widoczne granice z sąsiadującymi wsiami, Oława, stawy, rowy, drogi, kolej, działki włościańskie, numery hipoteczne, budynki.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1759

68. Wrocław. **Plan Kozanowa, 1854.** *Karte über das im Breslauer Regierungsbezirk und Kreise belegene Dorf Kosel Vermessen in Juni 1854. Otto Geom*. Rękopis wielobarwny, papier na płótnie, 64,5 × 48 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 1 cal dziesiętny = 25 prętów, 15,8 cm = 100 prętów. Wieś Kozanów, stawy, groble, drogi wiejskie i polne, własność dworska i włościańska, działki przyzagrodowe, budynki wiejskie i dworskie.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1971

69. Wrocław. **Plan Kleciny, 1858.** *Situations-Plan der Dorfaue Klettendorf/ Kr. Breslau, 1858 Schwellengrebel, geom.; kop. H. Hoffmann*. Rękopis wielobarwny na kalce, 83 × 34 cm, skala oryginału 1:1000, skala liniowa 19 cm = 190 m, 18,8 cm = 50 prętów. Orientacja południowo-zachodnia. Oznaczone starorzecza, szosy, drogi wiejskie, działki prywatne, nazwiska właścicieli, budynki wiejskie.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 587

70. Wrocław. **Plan Pilczyc i Popowic, 1854/55.** *KARTE über die im Regierungs-Bezirke und Kreise BRESLAU belegene Breslau = Pilsnitzer = Niederung, reducirt und zusammen getragen aus Neumessungen und den vorhandenen alten SEPARATIONS und DOMINIAL--KARTEN im Jahre 1854/55 durch Otto Feldmesser*. Orientacja południowo-zachodnia. Rys. piórkiem, 144 × 97 cm, skala oryginału ok. 1:5000, skala liniowa 7,4 cm = 100 prętów. Oznaczenia wód, pól, budynków.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1975

71. Wrocław. **Plan Osobowic, 1874.** *Plan von der Feldmark Oswitz, Kreis Breslau 1848/9 Englich, reducirt 1874 Przewloka.* Rękopis wielobarwny, 66,5 × 44 cm, skala oryginału 1:10 000, pierwotna skala oryginału 1:2500, skala liniowa 1 cal dziesiętny = 25 prętów, 20 cm = 2000 prętów. Orientacja wschodnia. Granice z sąsiadującymi gruntami wiejskimi: Rędzin, Lipa, Pracze Widawskie, Poświętne, Różanka oraz starorzecze Odry, drogi wiejskie i ulice, linia kolejowa, grunta dworskie i folwarczne, pola, łąki, las, budynki dworskie i mieszkalne.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1721

72. Wrocław. **Plan Ołtaszyna i sąsiednich wsi, ok. 1890.** Rys. piórkiem, kolorowany, kalka płócienna, 136 × 91 cm. Orientacja zachodnia. Tabele powierzchni gruntów z oznaczonymi własnościami, widoczna Ślęza, stawy, drogi wiejskie, polne, szosy, granice włościańskie i dworskie, nazwiska właścicieli, grunty orne, łąki, budynki.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1744

73. Wrocław. **Plan miasta i graniczących miejscowości, 1865, uzupełnienia 1895.** *Plan von Breslau und den angrenzenden Ortschaften Morgenau, Zedlitz, im Massstabe vom 1:10 000 aus dem unter Leitung des Professor Dr Sadebeck trigonometrisch aufgenommenen und im Massstabe von 1:1000 aufgetragenen Stadtplan reducirt 1865 von August Hoffmann. Lit. von F. Pietsch, durch die Nachträge ergänzt 1895*. Litografia, 79 × 65 cm, skala oryginału 1:1000, skala liniowa 8 cm = 800 m. Legenda ze 120 obiektami.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 85–99, karta 25

74. Wrocław. **Plan miasta, 1906.** *Plan der Haupt- u. Residenzstadt Breslau mit den angrenzenden Vororten, Bauklassen, 1906*. Druk wielobarwny, 116 × 85 cm, skala oryginału 1:10 000, skala liniowa 10 cm = 1000 m. Oznaczenie w legendzie klas budowlanych z obowiązującą wysokością i szerokością ulic.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 68

75. Wrocław. **Plan miasta, 1907.** *Städttische Vermessungamt 1907, Druck F. Pietsch, Breslau*. Druk, 74 × 60 cm, skala oryginału 1:15 000, skala liniowa 6,5 cm = 1000 m. Oznaczenia kolorowane, podział miasta na parafie ewangelickie.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 85–110, karta 30

76. Wrocław. **Plan miasta z granicznymi miejscowościami, 1908.** *Plan der Königl. Haupt- u. Residenz-Stadt Breslau mit den angrenzenden Vororten Städtisches Vermessungsamt Breslau, 1908*. Druk wielobarwny, 107 × 87 cm, skala oryginału 1:10 000, skala liniowa 10 cm = 1000 m. Oznaczone barwnie różnice nawierzchni: *Asphaltpflaster; Holzpflaster; Gutes Steinpflaster mit Unterbettung; Geringes Steinpflaster; Minderwertiges Pflaster; Chaussierung*.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 59

77. Wrocław. **Plan terenów zalewowych, 1911.** *Stadtische Vermessungsamt, 12 April 1911*. Druk wielobarwny, 115 × 39 cm, skala oryginału 1:2500. Orientacja północno-wschodnia. Oznaczenia zalewowych terenów Czarnej Wody i Widawy oraz terenów powodziowych w 1903 roku.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 85–111, karta 30

78. Wrocław. **Plan miasta, 1912.** *Plan der Königl. Haupt- u. Residenzstadt Breslau, 1912, Städtisches Vermessungsamt*. Druk i rękopis wielobarwny, 108 × 78 cm, skala oryginału 1:10 000. Plan miasta z oznaczeniem szkół podstawowych, średnich i wyższych, szpitali, zakładów dobroczynnych, cmentarzy, parków, placów sportowych.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 93

79. Wrocław. **Plan miasta w całym obszarze administracyjnym, 1939.** *Amtlicher Plan der Hauptstadt Breslau*, *Willy Grösscher, Dortmund*. Druk, 120,5 × 80 cm, skala oryginału 1:20 000, skala liniowa 10 cm = 2000 m. Plan przygotowany przez miejski urząd pomiarowy. Obejmuje miasto: na zachód do miejscowości Ratyń, Leśnica, na wschód do Strachocina, na północ do Psar, na południe do Partynic z wioską Wysoka. W lewym dolnym rogu osobny plan centrum miasta w skali 1:5000. Legenda zawiera oznaczenia granic powiatu miejskiego i ziemskiego, drogi krajowe, budynki publiczne, ogródki działkowe. Na planie precyzyjnie oznaczono budynki wszystkich osiedli poza centrum. Wtórnie kolorem niebieskim oznaczono drogi krajowe, zielonym – drogi krajowe podmiejskie, czerwonymi cyframi oznaczono granice administracyjne na drogach krajowych.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 53

80. Wrocław. **Plan bastionu Ceglarskiego i okolic, ok. 1848.** *Situations Plan von der Auslaude Platz und Ziegel Bastion*. Rękopis wielobarwny, 31,5 × 24,5 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 1 cal dziesiętny = 25 prętów, 12,5 cm = 80 prętów. Obejmuje Nowe Miasto z Odrą, Oławą, ulicami, placem rozładunkowym i budynkiem szkolnym.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1407

81. Wrocław. **Plan wysp odrzańskich od wyspy Mieszczańskiej do Piaskowej, 1850.** Rys. piórkiem, kolorowany, tektura na płótnie, 112 × 71 cm, brak skali. Oznaczone Odra, ulice, mosty, śluzy, projekt mostów Pomorskiego i Uniwersyteckiego, budynki sakralne, mieszkalne.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1245

82. Wrocław. **Plan wschodniej części wyspy Mieszczańskiej, 1850.** *Werder-Strasse*. Rękopis wielobarwny, kalka płócienna, 47,5 × 35,5 cm, skala oryginału 1:1000, skala liniowa 1 cal dziesiętny = 10 prętów, 18,6 cm = 50 prętów. Oznaczone Odra, ulice, mosty, zieleńce, budynki, numeracja.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 884

83. Wrocław. **Plan Przedmieścia Mikołajskiego, ok. 1860.** *Karte der Nicolai-Vorstadt in Breslau. Vermessen und Kartirt durch den Feldmesser Ehlers, copirt durch Hoffmann*. Rys. kolorowany, 121 × 87,5 cm, skala oryginału 1:1500, skala liniowa 1 cal dziesiętny = 15 prętów, 26 cm = 100 prętów. Orientacja północno-wschodnia. Dworzec kolejowy, projektowane ulice.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 153

84. Wrocław. **Plan Przedmieścia Oławskiego, 1860.** *Karte von der zur Haupt- u. Residenz Stadt Breslau gehörigen Ohlauer Vorstadt*. Rys. kolorowany, 137 × 95 cm, skala oryginału 1:1500, skala liniowa 17,4 cm = 70 prętów, 1 cal dziesiętny = 15 prętów. Przedmieście Oławskie z oznaczeniem techniki wzniesienia poszczególnych budynków, wyodrębnieniem budynków państwowych, komunalnych, prywatnych, kościołów katolickich i ewangelickich oraz nowych budowli.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 311

85. Wrocław. **Plan sytuacyjny przedmieść Mikołajskiego, Świdnickiego i Oławskiego, 1854.** *Situations – Plan der Nicolai, Schweidnitzer und Ohlauer Vorstadt von Breslau mit dem dort bereits ann geführten und projectirten Strassenanlagen, aufgennomen und nach den 5er Maassstaben chartiert von Pflughaupt, Englich und Ullmann, reducirt von Hoffmann*. Rękopis wielobarwny, papier na płótnie, 153 × 92 cm, skala oryginału 1:3000, skala liniowa 1 cal dziesiętny = 30 prętów, 25 cm = 200 prętów. Kopia z 2. połowy XIX w. Plan parcelacji i wyznaczenia ulic na Przedmieściu Świdnickim i południowej części Przedmieścia Mikołajskiego aż do Dworca Kolei Górnośląskiej, z naniesionymi nowo projektowanymi ulicami i dworcem, budynkami prywatnymi i publicznymi oraz nazwiskami właścicieli parceli.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 416 1, 2

86. Wrocław. **Plan rejonu Dworca Głównego, 1860.** *Copirt durch A. Weisstuehn*. Rękopis wielobarwny, karton, 98 × 64 cm, skala oryginału 1:1000, skala liniowa 18,8 cm = 50 prętów. Orientacja południowa. Oznaczone nowe ulice, cmentarz żydowski, budynek dworca, budowle publiczne i prywatne.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 426/1

87. Wrocław. **Plan sytuacyjny Dworca Kolei Dolnośląsko-Marchijskiej, ok. 1860.** *Situations-Plan von Freiburger u. Niederschlesisch-Märkischen Eisenbahnhofe*. Rękopis wielobarwny na kalce, 91 × 68,5 cm. Tory i budynki kolejowe, działki prywatne z nazwiskami właścicieli.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 435

88. Wrocław. **Plan nurtu Odry, 1874.** *Oder- Strom- sygn. Karte von der Sandbrücke bis zum Strauchwehr nebst den zu beidem Seiten daranliegenden Stadt- u. Terraintheilen*. Rękopis kolorowany, kalka płócienna, 256 × 70 cm, skala oryginału 1:1000, skala liniowa 18,8 cm = 50 prętów. Plan części na wschód od centrum po obu stronach Odry, od Mostu Piaskowego do jazu, zmiany regulacyjne Oławy, widoczne zaplecze ul. Traugutta, Odra, Oława, ulice, mosty, budynki sakralne, usługowe, mieszkalne.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1178 1/2/3

89. Wrocław. **Plan parcelacji Borka, 1872.** *Parzellirung Plan der Grundstücke aus Hypo N2 und Hypo N3 in Kleinburg 1872*. Rękopis wielobarwny na kalce płóciennej, 61 × 103 cm, skala oryginału 1:1000, skala liniowa 20 cm = 200 m, 29,5 cm = 300 m. Oznaczona szosa, ulice, parcele prywatne, częściowo nazwiska właścicieli.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1742

90. Wrocław. **Plan regulacji rejonu placu św. Macieja, 1873.** *Otto Bauer, Guido v. Drabitzius. Lith. Inst. Von Herrn Stein, Breslau, 1873*. Druk i rękopis wielobarwny, papier na płótnie, 111 × 73 cm, skala oryginału 1:1000, skala liniowa 1 cal dziesiętny = 10 prętów, 14,7 cm = 40 prętów. Orientacja zachodnia. Projekty nowych ulic i placów, ulice istniejące, Odra, budynki mieszkalne i kolejowe.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 898

91. Wrocław. **Plan parcelacji Ołbina, 1877.** Rękopis wielobarwny na kalce, 150 × 95 cm, skala oryginału 1:1000. Orientacja północno-wschodnia. Zrealizowany częściowo plan ulic na północ od kościoła św. Michała, oznaczone wody, ulice, zieleńce, pola, budynki miejskie; na niebiesko – nowo wyznaczone ob. ulice Nowowiejska i Sienkiewicza. Na dole po prawej dopisek: *die in diesem Plane blau engetragenen Verlängerungen der Stern und Michaelis Strassesind mittelst Beschluss ds Magistrats von 28. März 1877 genehmigt worden*.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 349

92. Wrocław. **Plan sytuacyjny Przedmieścia Odrzańskiego, ok. 1867/1868.** *Situations Plan der Oder-Vorstadt (Kletschkau)*. Rękopis wielobarwny, karton na płótnie, 160 × 96 cm, skala oryginału 1:1500, skala liniowa 1 cal dziesiętny = 15 prętów, 25 cm = 100 prętów. Plan sytuacyjny przedmieścia z Kleczkowem i Ołbinem, oznaczone nowe ulice, tereny strzeleckie, z niezrealizowanymi nowymi ulicami na północ od kościoła Jedenastu Tysięcy Dziewic, starorzecze Odry, Oława, kolej, budynki sakralne i mieszkalne.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 377

93. Wrocław. **Plan projektowy ulic rejonu pl. Powstańców Śląskich, 1893,** *Druck F. Pietsch*. Druk wielobarwny, 70 × 52 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 12 cm = 300 m. Wyznaczenie pl. Powstańców Śląskich, oznaczona kanalizacja, budynki mieszkalne i wojskowe.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 627

94. Wrocław. **Plan sytuacyjny Przedmieścia Odrzańskiego, 1893.** *Das geometrische Bureau des Magistrats, A. Hoffmann, 1893*. Rękopis kolorowany, kalka płócienna 54 × 53 cm, skala oryginału 1:3000, skala liniowa 13,4 cm = 400 m. Oznaczone Stara Odra, groble, ulice, szosa, drogi, kolej, mosty, port, dworzec kolejowy, cmentarze, budynki mieszkalne, szpitalne, sądowe, przemysłowe, zieleń.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 971

95. Wrocław. **Plan Przedmieścia Piaskowego, ok. 1900.** *Bebauungs-Plan für die Sand-Vorstadt*. Druk jednobarwny, 75,5 × 46 cm, skala oryginału 1:6000, skala liniowa 8,5 cm = 500 m. Orientacja wschodnia. Plan zabudowy Przedmieścia Piaskowego z wyznaczeniem ul. Nowowiejskiej i wschodniej części pl. Grunwaldzkiego. Oznaczona Odra, Stara Odra, Oława, śluzy, ulice, mosty, parki, cmentarze, ogrody, urządzenia wodociągowe, budowle sakralne, publiczne, przemysłowe.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 2170

96. Wrocław. **Plan północnej części miasta, 1907.** *Breslau im März 1907, Städtische Vermesungs-amt*. Druk wielobarwny, 92 × 70 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa 12 cm = 600 m. Niezrealizowany plan poprowadzenia nowych ulic po płynnych liniach na północ od ob. ul. Nowowiejskiej, oznaczona Odra, Oława, fosa, ulice, linie kolejowe, mosty, budynki publiczne i prywatne.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 2284

97. Wrocław. **Karłowice i Różanka, projekt zieleni, ok. 1900.** *Karte von einem Theile der Feldmarken Carlowitz und Rosenthal anschliessend an den Norden von Breslau. Lith. Inst. F. Pietsch, Breslau*. Litografia, 88,5 × 63 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa 10 cm = 500 m. Orientacja północno-zachodnia. Projekt niezrealizowany.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 2121

98. Wrocław. **Plan zabudowy Grabiszyna, 1906/1907.** *Bebauungs-Plan für das Dorf und einen Teil der Feldmark Gräbschen Kreis Breslau, Meltzer-Kreuz, vereidete Landmesser u. Ingenieure*. Druk wielobarwny, 105 × 72 cm, skala oryginału 1:3000, skala liniowa 17,4 cm = 500 m. Orientacja północno-zachodnia. Oznaczenia zmian projektu ulic.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1753

99. Wrocław. **Plan Brochowa, 1908.** *Bauzonen-Plan fur die Gemeinde Brockau, Melzer--Kreuz*. Druk, 80 × 70 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 16 cm = 400 m. Orientacja północno-wschodnia. Plan stref zabudowy dla gminy Brochów, oznaczenia kolei, dróg, budynków, ogrodów, parków, budynków dworskich i mieszkalnych, granic z Bieńkowicami i Iwinami.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 561

100. Wrocław. **Plan zagospodarowania Kleciny, 1908.** *Uebersichts Karte zum Bebauungs-Plan der Gemarkung Klettendorf Kreis Breslau Meltzer-Kreuz, 1908*. Druk wielobarwny, 40 × 40 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa 10 cm = 500 m. Plan wytyczenia ulic, oznaczona Ślęza, szosy, drogi wiejskie, budynki sakralne, oświatowe, mieszkalne.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1788/9

101. Wrocław. **Plan przebudowy Psiego Pola, 1910.** *Bebauungsplan der Stadt Hundsfeld Kreis Oels. Melzer-Kreutz 1908*. Druk, skala oryginału 1:3000, skala liniowa 6,6 cm = 200 m. Montaż trzech sekcji o wymiarach 42 × 30 cm. Niezrealizowany plan parcelacji Psiego Pola.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 546 1, 2, 3

102. Wrocław. **Projekt komunikacji na wyspie Piaskowej, 1926.** *Magistrat der Stadt Breslau*. Światłokopia wielobarwna, 99,5 × 42 cm, skala oryginału 1:2000. Projekt trasy od Grodzkiej, przez Tamkę i Wyspę Piaskową do pl. Bema; oznaczone Odra, ulice, mosty, zieleńce, projektowane ulice i mosty, budynki mieszkaniowe, sakralne, przemysłowe.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 2620

103. Wrocław. **Plan obwodnicy na linii fosy wewnętrznej, 1934.** Druk, oznaczenia i komentarze kredką i piórkiem, 53,5 × 30 cm, skala oryginału 1:2000. Wytyczenie ob. ul. Widok i trasy W–Z z opisanymi cenami gruntu, oznaczone ulice, most, fosa, parcele, zieleńce, budynki mieszkalne, sakralne, oświatowe.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 2621

104. Wrocław. **Plan Szczytników i Dąbia, 1860.** Rękopis wielobarwny na kalce, 58 × 50 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa 12 cm = 600 m. Plan obejmuje Szczytniki i Dąbie, tor wyścigów konnych i ogród zoologiczny; oznaczone Odra, Stara Odra, starorzecza, Czarna Woda, drogi, mosty, park, ogród zoologiczny, budynki.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1606

105. Wrocław. **Plan Parku Południowego, 1894.** *Südpark in KLEINBURG, 1894, Druck F. Pietsch, Breslau*. Druk wielobarwny, 34 × 23 cm, skala oryginału 1:3000. Oznaczone staw, ulice, kolej żelazna, place sportowe, restauracja.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 662

106. Wrocław. **Plan ogrodu zoologicznego, 1900,** *Druck F. Pietsch, Breslau*. Druk, 75 × 55 cm, skala oryginału 1:1500, skala liniowa 10 cm = 150 m. Oznaczone Odra, Stara Odra, ulice, mosty, jaz, park, opisane budynki ogrodu zoologicznego.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 2317

107. Wrocław. **Plan osiedla Zalesie, 1900.** *Lageplan von Leerbeutel, Breslauer Baubank A.G., Lichtumdruck Theiner u. Meinecke, Breslau 1900*. Druk wielobarwny, 93 × 54,5 cm, skala oryginału 1:2000, skala liniowa 10 cm = 200 m. Orientacja północno-wschodnia. Plan Zalesia. oznaczone typy zabudowy i publiczne powierzchnie zielone, Stara Odra, Czarna Woda, Morskie Oko, ulice, mosty, linie tramwajowe, park, projektowana dzielnica i park, budynki mieszkalne.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 1866

108. Wrocław. **Plan osiedla Sępolno, 1928.** *Siedlung Breslau-Zimpel, Bebauungsplan, 1928, Siedlunggesellschaft, die Architekten Wahlich, Heim*. Druk 80 × 51 cm, skala oryginału 1:2000. Plan zabudowy osiedla.
APWr, Kartografia Miasta Wrocławia III/ 3214, fol. 302

109. Wrocław. **Plan osiedla Tarnogaj, 1935.** *Bebauungsplan eines Geländes in Breslau-Dürrgoy. Siedlung Dürrgoy*. Dopisek polski *„Osiedle Tarnogaj". Tarnogaj, plan zabudowy*. Na dole: *Breslau im März 1935. Stadt und Land Siedlung GMBh*. Odbitka ozalidowa, 80 × 58 cm, skala oryginału 1:1000. W legendzie oznaczenia budowli jedno-, dwukondygnacyjnych, krytych dachem dwu- i czterospadowym, granice terenu wchodzącego do obszaru miasta, numeracja parceli.
APWr, sygn. Zbiór planów 425

110. Wrocław. **Plan osiedla Pilczyce zachodnie, 1937.** *Gemeindschaftssiedlung Pilsnitz- West. Januar 1937 Stadtplanungsamt.* Światłokopia, 120 × 77 cm, skala oryginału 1:1000. Plan Pilczyc, rzeka Ślęza, ulice, mosty, zieleńce, budynki mieszkalne.
APWr, sygn. Kartografia Miasta Wrocławia 2504

Atlas pol 2.qxd 12/2/17 7:25 AM Page 64